

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
професора С. В. Степаненка*

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

УДК 330.8
ББК 65.02я73
І 90

Авторський колектив

Тема 1 — С. В. СТЕПАНЕНКО, канд. екон. наук, проф. (керівник авторського колективу); теми 2, 3 — В. М. ЛАВРИНЕНКО, канд. екон. наук, доц.; теми 4, 5, 8, 15 — Н. О. ТИМОЧКО, канд. екон. наук, доц.; тема 6 — С. Б. ПОГОРЕЛОВ, старш. викл.; тема 7 — С. Н. АНТОНЮК, канд. екон. наук, доц., В. М. ФЕЩЕНКО, д-р екон. наук, проф., О. М. ВОЛКОВА, старш. викл.; тема 9 — Л. В. ВОРОБИЙОВА, канд. екон. наук, доц., О. А. ПУЧКО, канд. екон. наук, доц.; тема 10 — В. М. ФЕЩЕНКО, д-р екон. наук, проф.; тема 11 — В. М. ФЕЩЕНКО, д-р екон. наук, проф., М. М. ЛОГІНОВ, канд. іст. наук, доц.; тема 12 — О. І. КОЛЯДИЧ, канд. екон. наук, старш. викл.; тема 13 — А. О. МАСЛОВ, канд. екон. наук, доц.; тема 14 — Н. О. ТИМОЧКО, канд. екон. наук, доц., Н. В. ГОНЧАРОВА, канд. екон. наук, доц., Ю. В. ТИМЧЕНКО, канд. екон. наук, старш. викл.

Рецензенти

П. М. Леоненко, д-р екон. наук, проф.
(Український державний університет економіки і фінансів)
Ю. М. Бажал, д-р екон. наук, проф.
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)
В. С. Жученко, д-р екон. наук, проф.
(Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка)
Науковий консультант **Л. Я. Корнійчук**, д-р екон. наук, проф.

Редакційна колегія факультету економіки та управління

Голова редакційної колегії А. П. Наливайко д-р екон. наук, проф.
Секретар редакційної колегії Н. М. Євдокимова канд. екон. наук, доц.
Члени редакційної колегії: В. І. Кириленко д-р екон. наук, доц.; В. В. Лавриненко канд. екон. наук, доц.; О. М. Мельник д-р екон. наук, проф.; Т. Є. Пенкіна канд. техн. наук, доц.; Є. В. Прохорова канд. екон. наук, доц.; В. М. Фещенко д-р екон. наук, проф.; С. М. Чистов канд. екон. наук, доц.

*Гриф надано Міністерством освіти і науки України
Протокол № 1/11-9327 від 18.11.09 р.*

Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / [С. В. Степаненко, І 90 С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко] ; за ред. проф. С. В. Степаненка. — К. : КНЕУ, 2010. — 743, [1] с.
ISBN 978-966-483-278-3

Пропоноване видання є першим в Україні інтегрованим викладом економічної історії та історії економічних учень. На методологічному підґрунті цивілізаційної парадигми розкрито генезис та розвиток господарства країн Європейської цивілізації від давнини до сучасності та наукове відображення цих процесів у світовій економічній думці з урахуванням теоретичних, філософських та національних особливостей її наукових шкіл та напрямів.

Для викладачів, студентів економічних спеціальностей, аспірантів, усіх, хто цікавиться питаннями історії економіки та економічної думки.

УДК 330.8
ББК 65.02я73

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

ISBN 978-966-483-278-3

© С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк,
В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко та ін., 2010
© КНЕУ, 2010

<i>ПЕРЕДМОВА</i>	9
ТЕМА 1. Вступ. Предмет і метод історії економіки та економічної думки.	11
1.1. Цивілізаційна парадигма пізнання суспільних процесів	12
1.2. Господарська система суспільства та її еволюція	20
1.3. Предмет історії економіки та економічної думки	31
1.4. Методи історії економіки та економічної думки	44
1.5. Періодизація історичного розвитку господарських систем	57
ЛІТЕРАТУРА	68

РОЗДІЛ I

ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (до VIII ст. до н. е.)	70
ТЕМА 2. Природа та еволюція господарства общинного суспільства	70
2.1. Господарство первісного суспільства. Неолітична революція	71
2.2. Господарське життя первісного суспільства. М. Зібер про общинну організацію первісного суспільства.	75
2.3. Господарство та господарська діяльність суспільств первісної іс- торії України	81
ЛІТЕРАТУРА	84
ТЕМА 3. Господарство та економічна думка суспільств ранніх цивілі- зацій	85
3.1. Передумови становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій.	86

3.2. Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамії (XI—I тис. до н. е.)	88
3.3. Господарський розвиток Стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці.	94
3.4. Суспільство Крито-Мікенської цивілізації та особливості його господарської сфери.	100
ЛІТЕРАТУРА	103

РОЗДІЛ II

ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ НА ЕТАПІ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII ст. до н. е. — перша половина XVII ст.).	104
--	------------

ТЕМА 4. Господарський розвиток та економічна думка на етапі становлення суспільств Східної та Західної цивілізації (VIII ст. до н. е. — V ст. н. е.)	104
---	------------

4.1. Осьовий час та формування світових цивілізацій	105
4.2. Східна цивілізація та її характеристика в осьовий час	108
4.3. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав	120
ЛІТЕРАТУРА	135

ТЕМА 5. Господарство та економічна думка феодальних держав Європи (кінець V—XV ст.)	137
--	------------

5.1. Ранньофеодальна та феодально-роздроблена держава в суспільствах Європи.	138
5.2. Основні форми господарств у ранньофеодальних і феодально-роздроблених державах Європи.	144
5.3. Ремесло і торгівля у господарській системі феодального суспільства.	148
5.4. Давньоруська ранньофеодальна держава Київська Русь: господарський розвиток та пам'ятки економічної думки	155
5.5. Господарський розвиток українських земель під владою Польщі та Литви і його відображення в документальних джерелах.	164
ЛІТЕРАТУРА	171

ТЕМА 6. Господарство та економічна думка централізованих монархій Європи (XVI — перша половина XVII ст.)	173
---	------------

6.1. Зміни у феодальному устрої держав Європи та їх вплив на господарське життя.	174
--	-----

6.2. Формування товарного господарства в західноєвропейських країнах .	192
6.3. Передумови виникнення ринкового господарства в суспільствах Західної Європи.	209
ЛІТЕРАТУРА	223

РОЗДІЛ III

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В СУСПІЛЬСТВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ (XVII — початок XX ст.)	225
--	------------

ТЕМА 7. Ринкове господарство та його особливості в окремих країнах Європейської цивілізації. Економічна думка про суть і функціонування ринкової економіки (друга половина XVII — 60-ті роки XIX ст.)	225
--	------------

7.1. Формування та сутність ринкового господарства	226
7.1.1. Роль демократичної, промислової та освітньої революцій у фор- муванні ринкового господарства	227
7.1.2. Суть ринкової господарської системи	239
7.1.3. Економічна думка про ринкове господарство	242
7.2. Особливості формування ринкового господарства в окремих краї- нах Європейської цивілізації та їх відображення в економічній думці. .	253
7.2.1. Генезис ринкового господарства в Англії	253
7.2.2. Особливості становлення ринкового господарства у Франції	268
7.2.3. Формування ринкового господарства в Німеччині	279
7.2.4. Особливості становлення ринкових відносин у США	289
ЛІТЕРАТУРА	301

ТЕМА 8. Становлення ринкових форм господарства в Україні (друга половина XVII — перша половина XIX ст.)	303
--	------------

8.1. Передумови Визвольної війни 1648—1676 рр. та створення Україн- ської козацької держави. Особливості її господарського розвитку.	303
8.2. Господарство Лівобережної України за часів Гетьманщини та у складі Російської імперії	310
8.3. Формування елементів ринкового господарства	317
8.4. Визрівання передумов скасування кріпацтва в Україні та відобра- ження цих процесів у суспільно-економічній думці (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)	320
ЛІТЕРАТУРА	331

ТЕМА 9. Ринкове господарство провідних суспільств Європейської цивілізації в умовах монополістичної конкуренції та його відображення в економічній думці (70-ті роки XIX — початок XX ст.) 332

- 9.1. Нові тенденції господарського розвитку держав Європейської цивілізації. 333
- 9.2. Промислове зростання Німеччини в кінці XIX ст. Соціальний напрям політичної економії як передумова появи інституціоналізму 345
- 9.3. США — лідер світової економіки. Американська школа маржиналізму. 353
- 9.4. Особливості господарської системи Англії в період монополістичної конкуренції. Кембриджська школа 360
- 9.5. Економічний розвиток Франції. 368

ЛІТЕРАТУРА 377

ТЕМА 10. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки України (друга половина XIX — початок XX ст.) 379

- 10.1. Становлення ринкових форм господарства в Україні 380
- 10.2. Загальна характеристика української економічної думки пореформеного періоду. 388
- 10.3. Особливості економічного розвитку та економічної думки України на межі XIX—XX ст. 399

ЛІТЕРАТУРА 407

РОЗДІЛ IV

НАЦІОНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ СВІТУ В ГЛОБАЛЬНОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ (XX — початок XXI ст.) 408

ТЕМА 11. Ринкові економічні системи суспільств Європейської цивілізації в умовах державно-монополістичної конкуренції та входження у світову систему господарства (перша половина XX ст.) . . . 408

- 11.1. Світова система господарства та її вплив на економіку провідних країн Європи та США. Становлення системи державного регулювання економіки. 410
- 11.2. Особливості державно-монополістичного розвитку господарств країн Європейської цивілізації та США. Причини та наслідки Першої світової війни. 424

11.3. Світова економічна криза 1929—1933 рр. та економічні дослідження в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації. Виникнення кейнсіанства	438
11.4. Економічний розвиток європейських країн і США в період Другої світової війни та її вплив на структуру народного господарства.	450
ЛІТЕРАТУРА	460
ТЕМА 12. Еволюція ринкових систем господарств провідних країн світу (50—80-ті роки XX ст.)	461
12.1. Фактори розвитку ринкових економічних систем та економічна думка, що його відображає.	462
12.2. Особливості змішаних ринкових систем та корпоративних форм господарств провідних країн світу.	488
12.3. Економічна політика зростання та антикризова політика у реформуванні господарств окремих країн Західної Європи, США та Японії.	512
ЛІТЕРАТУРА	541
ТЕМА 13. Функціонування національних господарств у системі глобальної економіки (90-ті рр. XX ст. — початок XXI ст.)	542
13.1. Глобалізація та її вплив на національні господарства.	543
13.2. Особливості НТР кінця XX — початку XXI ст. та її вплив на світове й національні господарства	561
13.3. Інституціоналізм та зростання його значення під впливом змін у господарській практиці.	580
ЛІТЕРАТУРА	593
ТЕМА 14. Господарство України та його трактування в економічній думці в умовах адміністративно-командної економічної системи	594
14.1. Зміни в суспільстві після Жовтневої революції та їх вплив на господарську систему.	595
14.2. Пошуки моделі соціалістичної системи господарства. Політика «воєнного комунізму» та непу	602
14.3. Формування адміністративно-командної економічної системи та її характерні риси	618
14.4. Україна в умовах кризи командно-адміністративної системи	638
ЛІТЕРАТУРА	657

ТЕМА 15. Відновлення основ ринкової системи господарства в Україні (останнє десятиріччя ХХ — початок ХХІ ст.)	659
15.1. Становлення національної держави та проблеми реструктуризації господарського комплексу	659
15.2. Формування основ національної системи господарства	663
15.3. Радикальні економічні перетворення другої половини 1990-х років та їх наслідки	667
ЛІТЕРАТУРА	672
ПЕРСОНАЛІЇ	674
ГЛОСАРІЙ	707
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО ВСІХ ТЕМ КУРСУ	741

У системі економічної освіти важливе місце посідають історико-економічні знання, значення яких постійно зростає. Вони спрямовані на ознайомлення студентів з історичними фактами і подіями в господарському житті людей, з логікою зв'язку між ними; передбачають пізнання історичного розвитку господарських систем та економічної думки, що його відображає. «Ніхто не зможе зрозуміти економічні явища будь-якої епохи, включаючи сучасну, без належного знання історичних фактів, належного історичного чуття і того, що може бути названо історичним досвідом»¹. Пізнання генезису господарської системи кожного суспільства є необхідною передумовою розкриття її сутності, взаємозалежності та взаємозумовленості економічних процесів. Тому жодна економічна наука не може обійтися без історико-економічного аналізу власного наукового об'єкта.

Історико-економічні знання необхідні не лише для пізнання сутнісних рис господарських систем чи їхніх складників, а й для встановлення тенденцій їх подальшого розвитку. **Прогноз** завжди спирається на дослідження витоків та основних етапів розвитку досліджуваних процесів, причин, що привели до якісних змін в них. Відомо, що в майбутнє можна зазирнути настільки, наскільки видне (і зрозуміле) минуле. Як писав А. Маршалл: «...пояснення минулого і передбачення майбутнього — це не різні операції, а одна і та ж діяльність, здійснювана в різних напрямках; в одному випадку — від результату до причини, в іншому — від причини до результату»².

Історико-економічні знання виступають важливим джерелом успішної **практичної діяльності** людей. Вони несуть в собі історичний досвід людства про найбільш життєздатні й ефективні форми господарювання, про успішне використання нових зразків техніки та технології виробництва, створення сприятливих умов для господарської діяльності тощо. Історичний досвід є важливим чинником адаптації до постійних змін у зовнішньому середовищі, а оволодіння ним — передумовою свідомого вибору варіантів рішень і дій в організації суспільного виробництва.

¹ Шумпетер Й. А. История экономического анализа: Пер. с англ.: В 3 т. / Под. ред. В. С. Автономова. — СПб.: Экономическая школа, 2001. — Т. 1. — С. 15.

² Маршалл А. Принципы экономической науки. — Т. III. — М.: Прогресс: Универс, 1993. — С. 213.

Історико-економічні знання відіграють виняткову роль у формуванні особистісних та професійних *компетенцій* студентів-економістів. Високу фахову ерудицію, системне мислення неможливо набути без знань про історичні факти і події в господарському житті людства, без розуміння логіки історичних змін, що відбуваються в ньому, без оволодіння історичним досвідом прийняття і втілення вдалих господарських рішень.

Надзвичайна значимість історико-економічних знань для економічної освіти і практики господарської діяльності людей зумовили необхідність включення до програм підготовки фахівців з економіки та менеджменту дисципліни «Історія економіки та економічної думки». У ній здійснюється систематизований виклад історичних фактів та подій, що справили особливий вплив на розвиток господарських систем суспільства Європейської цивілізації, встановлюється логіка змін в них, висвітлюється економічна думка, що відображає еволюцію господарських систем.

Традиційно історико-економічні знання здобувалися в рамках економічної історії та історії економічних вчень. Кожна з них має власний науковий об'єкт і предмет пізнання, з різних сторін розглядає історичні процеси розвитку господарських систем. Разом із тим, неодноразово здійснювалися спроби інтегрувати зазначені напрями історико-економічної науки. Особливо вони посилюються сьогодні, коли з'явилися навчальні посібники, в яких декларується об'єднання вказаних напрямів історико-економічних знань в одній навчальній дисципліні.

Але можливості успішного досягнення поставленої мети виникли лише недавно. Вони пов'язані з використанням методологічного потенціалу системно-синергетичного аналізу, що дало змогу обґрунтувати цивілізаційну парадигму суспільствознавства. На її методологічних засадах постали перспективи органічно інтегрувати наукові досягнення економічної історії та історії економічних вчень, визначити власний науковий предмет нової дисципліни — історії економіки та економічної думки.

У цьому навчальному посібнику здійснюється лише перший крок в її становленні. В його основу покладено методологічні засади цивілізаційної парадигми суспільствознавства та зумовлена нею періодизація історичного розвитку господарських систем. Реалізується модель (алгоритм) розгляду господарської системи на кожному етапі її історичного розвитку, в якій розкриваються особливості прояву наукового предмета. На його основі поновому подаються деякі відомі історичні факти та події, встановлюються нові зв'язки між ними, узагальнюються знання та поглиблюється послідовність їх викладу, а економічна думка висвітлюється у нерозривному зв'язку з історичним розвитком господарських систем. Ці знання спрямовані на посилення фундаменталізації економічної освіти, підвищення професійного рівня підготовки майбутніх економістів та менеджерів.

ВСТУП. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Ця тема присвячена розгляду методологічних засад історії економіки й економічної думки. У пізнанні суспільних процесів методологія відіграє виняткову роль. Вона дає змогу систематизувати знання, встановити логічні зв'язки між ними і тим самим забезпечити їх розуміння. Особливого значення методологія набуває в інформаційно-насичених сферах, де величезні обсяги знань потребують певного відбору й упорядкування, насамперед — у суспільствознавстві.

Як методологію зазвичай розуміють систему принципів¹ та способів організації процесу пізнання, за допомогою яких здобуваються нові та впорядковуються (переосмислюються) раніше набуті знання. Методологія кожної науки, як правило, має такі складники:

- загальнонаукові підходи, якими керується людство на певному етапі свого історичного розвитку і які відображаються у панівній науковій парадигмі;
- фундаментальні теоретичні положення даної науки, що використовуються в процесі пізнання як опорні точки і сприймаються як аксіоми;
- основні напрями наукового аналізу, зокрема виокремлення наукового об'єкта та предмета;
- методи пізнання, що відповідають особливостям наукового об'єкта;
- критерії встановлення рівня науковості здобутих знань.

У цій темі складники методології наповнюються конкретним змістом та обґрунтовується своєрідна методологічна матриця² історико-економічної науки. Вона використовується як модель (алгоритм) для розкриття кожної теми, надає можливість охопити ключові сторони господарської системи на різних етапах її історичного розвитку, встановити зв'язок у змінах що відбулися (зв'язок історії) на кожному з них.

¹ Як принцип розуміють основоположну ідею, первоначало, що лежить в основі (служить відправним пунктом) наукового пізнання будь-якого об'єкта. Й. Шумпетер принципом називав «будь-яке твердження, котре ми (чи автор, якого ми розглядаємо) не заперечуємо. Це може бути припущення, яке ми (вони) підтвердили, також і припущення, яке ми (вони) виказали як постулат чи припущення» (*Шумпетер Й. Теория экономического развития*: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1982. — С. 32 — 33).

² Поняття методологічної матриці дисципліни близьке за своїм змістом до поняття «наукова парадигма» і використовується переважно при викладанні певних навчальних дисциплін. Його обґрунтував та увів у вжиток Т. Кун (див.: *Кун Т. Объективные, ценностные суждения и выбор теории* (1973)).

Зокрема, обґрунтовується сутність цивілізаційної парадигми, що використовується як методологічна основа пізнання сутності й історичного розвитку господарської системи, розкривається зміст наукового об'єкта та предмета історії економіки й економічної думки. Дається опис специфічних методів, що використовуються для дослідження історико-економічних процесів, та наводяться критерії оцінювання рівня науковості здобутих знань. Для історичної дисципліни виняткового значення набуває обґрунтування періодизації розвитку господарської системи суспільства. У розкритті цього переліку методологічних засад історії економіки та економічної думки полягає головне завдання у вивченні даної теми, що й зумовлює її структуру.

1.1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Суспільство є однією з найбільш складних форм об'єктивної реальності. На відміну від неживої та живої природи, суспільні процеси проходять у свідомо створеному людьми середовищі (світі штучних і природних об'єктів) та наповнені цілеспрямованою діяльністю людей. Їх пізнання ускладнюють швидкі зміни умов та чинників, що впливають на суспільне життя, яке потребує урахування фактора часу, коли історія стає ареною їх розгортання та перебігу. Ці та інші особливості розвитку суспільства вимагають чітко окреслених наукових принципів пізнання, певного переліку теоретичних положень, визнаних науковим співтовариством як аксіоми, використання наукової моделі, що пояснює функціонування і розвиток суспільства. Зазначені вимоги до наукового пізнання суспільства зазвичай називають науковою парадигмою суспільствознавства. Від її довершеності та обґрунтованості залежать успіхи наукового дослідження, рівень достовірності висновків та надійність прогнозів подальшого розвитку¹.

Нині в суспільствознавстві використовуються переважно дві парадигми — формаційна та цивілізаційна. Окрім них, в дослідженнях економічних процесів широкого застосування набули позитивістські підходи, згідно з якими перевага віддається дослідженню практичного життя людей, виробничо-перетворювальної діяльності, пізнання якої здійснюється на засадах наукового раціоналізму, що поєднує емпіризм і логіку. В наукових дослідженнях пріоритет надавався аналізу практичних інтересів людей, природ-

¹ Поряд із поняттям наукової парадигми в літературі зустрічається близьке за значенням поняття науково-дослідної програми (НДП), обґрунтоване Імре Лакатошем. Суть НДП зводиться до використання в науковому дослідженні «жорсткого ядра» — сукупності незмінних принципів аналізу та «гнучкої оболонки», під якою розуміють будь-які підходи, положення та методи, що використовуються дослідниками залежно від об'єкта аналізу. Головним при застосуванні НДП є отримання достовірних результатів дослідження, незважаючи на склад суб'єктивно обраної оболонки.

ним потребам як визначальним умовам самозбереження людини. У своїй єдності такі підходи проявилися в утвердженні принципу методологічного індивідуалізму. За цим принципом усі економічні процеси розглядаються з позиції поведінки вільного індивіда, що діє раціонально для реалізації власних інтересів. Незважаючи на постійно зростаючі обсяги аргументованої критики, принцип методологічного індивідуалізму залишається однією з опор теоретичного фундаменту неокласичної економічної теорії.

Тривалий час панівну позицію у працях вітчизняних дослідників посідала і все ще продовжує займати формаційна парадигма аналізу суспільних процесів. Вона дала змогу вперше дістати цілісне уявлення про історичний розвиток суспільства, розкрити закономірності функціонування його складників, причини й тенденції змін, що очікують людство. Проте в умовах підвищення рівня складності та взаємозумовленості суспільних процесів, потреби в більш точних знаннях про них, а також зростання значимості прогностичної функції суспільствознавства формаційна парадигма стала недостатньою. Сьогодні дедалі більше прихильників знаходить цивілізаційна парадигма, яка, використовуючи потенціал своєї попередниці та розвиваючи власні підходи, здатна стати надійною основою у пошуку відповідей на виклики часу.

**Цивілізаційна
парадигма
суспільства**

Цивілізаційна парадигма почала утверджуватися відносно недавно і спирається на фундаментальні зміни в розвитку методології науки, у застосуванні якісно нових загальнонаукових підходів та принципів досліджень. Спочатку їх застосовували у біології, квантовій фізиці, термодинаміці, фізичній хімії, що надало можливість цим та іншим галузям наук сформулювати новаторські ідеї й отримати надзвичайно важливі результати.

Нові загальнонаукові підходи та принципи прийшли на зміну уявленням про механістичну природу будь-яких процесів, обґрунтованим кілька століть тому Рене Декартом, Ісааком Ньютоном та іншими видатними ученими. Розроблені ними класичні підходи до наукового аналізу орієнтували на пошук першопричини всіх змін, що відбуваються в досліджуваних об'єктах, джерел зовнішніх сил, які спричиняють ці зміни, а також наслідків їх дій і механізмів здійснення такого руху.

Ці та інші важливі принципи лягли в основу наукового дослідження не лише природничих, а й суспільних процесів. Виявлення причинно-наслідкових зв'язків, що не опосередковані свідомою діяльністю людей та протікають поза їхньою волею, незмінність умов, в яких вони проходять, та об'єктивний механізм їх розгортання знайшли своє відображення у формаційній парадигмі. Вона передбачає розгляд розвитку кожного суспільства як об'єктивного процесу послідовного проходження стадій первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної суспільно-економічних формацій. Першопричиною історичного розвитку суспільств є розвиток продук-

тивних сил і виробничих відносин, що у діалектичній єдності утворюють певний суспільний спосіб виробництва. У функціонуванні останнього важливу роль відіграє юридична та політична надбудова, що разом з існуючими формами свідомості являє собою відображення виробничих відносин (економічного базису). Взаємозв'язок усіх сторін суспільного життя — способу виробництва з притаманним йому економічним базисом, політико-юридичною та ідеологічною надбудовою — відображає сутність суспільно-економічної формації.

За своєю природою політико-юридична та ідеологічна надбудови консервативні, оскільки закріплюють у формі правових актів, законів, ідеологічних норм, органів управління тощо певний стан суспільства. Унаслідок цього гальмується розвиток способу виробництва та всі суспільні відносини, що призводить до загострення внутрішньої суперечності між складниками суспільно-економічної формації. Наслідком дії такого механізму розвитку суспільства є зміна формації, перехід на більш високий рівень організації суспільства.

Нова загальнонаукова методологія досліджень передбачає системно-синергетичний підхід до аналізу будь-яких процесів. Вона формувалася поступово, через узагальнення наукових досягнень Лейбніца, Гете, Дарвіна, Менделєєва, Ейнштейна та інших видатних учених і має низку фундаментальних принципів, що суттєво відрізняються від класичної загальнонаукової методології¹. Вони стали однією з підвалин у становленні цивілізаційної парадигми суспільствознавства.

Цивілізаційна парадигма реалізує підходи, обґрунтовані не лише системним аналізом, а й онтологією, і спирається на арсенал наукових категорій, понять і законів, розроблених діалектикою. Зокрема вона передбачає дослідження суспільних процесів на основі таких принципів, як системність, цілісність, структурність, організованість тощо. Онтологічний підхід передбачає в центрі наукових досліджень розглядати людину, яка діє в реальному середовищі. На відміну від гносеології, коли головна увага зосереджується на пізнанні людиною об'єктивного світу, онтологія охоплює як пізнавальну, так і предметно-перетворювальну діяльність людей. Використання здобутків системного аналізу, онтології та діалектики дало змогу сформуванню нові методологічні засади пізнання суспільства — цивілізаційну парадигму.

Головні положення цивілізаційної парадигми суспільствознавства полягають у такому:

По-перше, суспільство розглядається як цілісне утворення, що належить до більш широких систем: людства; однієї з світових цивілізацій; регіону, що об'єднує сусідські держави і народи; природного середовища. Кожна з цих систем впливає на стан та історичний розвиток суспільства. Це проявляється у використанні ним надбань людства і світових цивілізацій, у характе-

¹ Докладніше див.: Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінцицький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання. Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 130—197.

рі зв'язків з іншими народами (війни, торгівля, входження в імперії), у впливі природно-кліматичних умов на життя людей тощо.

Основною одиницею цивілізаційного аналізу історичного розвитку людства розглядається конкретне суспільство, що має власні, лише йому притаманні ознаки, яке проходить свій шлях історичного розвитку. Він зумовлений особливостями поєднання чинників, що відображають вплив вищезазначених систем, до яких належить суспільство, та дією внутрішніх рушійних сил суспільного розвитку, особливостей його організації.

По-друге, сутність суспільства характеризує діалектична єдність двох сторін — суспільних індивідів, які усвідомлюють власні цілі та діють заради їх досягнення (тобто виступають в ролі суспільних суб'єктів) та суспільства як цілісного утворення, яке вони утворили. Статус суспільного суб'єкта індивіди набувають лише у суспільстві, яке своєю чергою виникає в результаті об'єднання індивідів. Кожна сторона існує завдяки іншій і призначена для іншої, має місце їх взаємозалежність та взаємозв'язок¹.

Системний аналіз суспільних процесів та його відображення у цивілізаційній парадигмі передбачає розглядати як першооснову взаємозалежність людини та суспільства. А. Тойнбі, досліджуючи суспільство, писав, що воно «являє собою систему взаємозалежностей між людськими істотами, які є не лише індивідами, а й суспільними утвореннями в тому розумінні, що вони не могли б існувати, якби не перебували в залежності одне від одного... Суспільство — це продукт взаємозалежності між індивідами»².

Взаємна залежність між суспільними індивідами та суспільством як цілісністю утворює головний (системотвірний) зв'язок, що не лише забезпечує збереження суспільства від розпаду, а й відіграє важливу роль у його історичному розвитку. Суспільна залежність охоплює усі структурні складники суспільства, зумовлює їх функціональне призначення. Історичні зміни форм суспільної залежності та способів їх реалізації вирішальним чином впливають на ключові характеристики суспільства. Тому вона по праву стає сутнісною характеристикою наукових предметів суспільних дисциплін, в кожному з яких відображаються окремі аспекти суспільної залежності.

Іншою сутнісною характеристикою суспільства є існування так званих системних, або емерджентних, властивостей (характеристик). Їх особливість полягає в тому, що вони породжені не окремими складниками суспільства (не зводяться до суми їх властивостей), а системою як цілим. До них належать насамперед суспільна свідомість, духовно-культурні цінності, мова, звичаї, менталітет, релігія, цілі, морально-етичні норми тощо. Вони становлять надбання багатьох поколінь людей, в них узагальнюється їх історичний досвід, вони об'єднують людей у просторі та часі. Разом із головним

¹ У літературі часто абсолютизується значення однієї з цих сторін, коли пріоритетного значення в розвитку суспільства надають індивідам або суспільству. На цьому ґрунтується тривала схоластична дискусія про первинність індивідуалізму чи холізму.

² Тойнбі А. Дослідження історії: Пер з англ. — К.: Основи, 1995. — С. 215.

зв'язком емерджентні (системні) характеристики суспільства дають змогу розкрити його сутність та відіграють вирішальну роль у збереженні цілісності суспільства в процесі функціонування та історичного розвитку.

По-третє, суспільство, як і кожне системне утворення, має власну структуру із політичною (владною), економічною, соціальною та духовно-культурною підсистемами¹. Вони поступово формувались як відносно самостійні сфери суспільного життя для більш ефективної реалізації життєво важливих функцій. Разом з тим, ці підсистеми органічно взаємозв'язані та впливають одна на одну такою самою мірою, як пов'язані між собою функції суспільства.

Економічні науки досліджують господарську систему суспільства, призначення якої полягає у створенні матеріальних благ і послуг для забезпечення потреб суспільства. Господарська система своєю чергою розглядається як цілісне утворення, на функціонування і розвиток якої впливає навколишнє середовище. Ним є політична, соціальна і духовно-культурна підсистеми суспільства; регіон, в якому знаходиться суспільство; світова цивілізація, до якої належить суспільство; глобальне середовище (людство); природно-кліматичні умови ведення господарської діяльності.

По-четверте, розвиток суспільства здійснюється через розгортання двох взаємозв'язаних процесів — диференціації та інтеграції. В основі диференціації лежить безмежний поділ суспільства та його структурних складників на частини заради адаптації до постійних змін навколишнього середовища і більш ефективного виконання своїх функцій. Інтеграція передбачає об'єднання нових елементів у структуру, формування між ними нових зв'язків, утворення нових структурних рівнів.

Розвиток господарської системи здійснюється головним чином на основі поділу праці (функціональної її диференціації) та розвитку форм власності на засоби виробництва (соціальної диференціації) з наступною їх інтеграцією. Інтеграція здійснюється через об'єднання індивідів та засобів виробництва в суспільному середовищі і проявляється у формуванні різноманітних господарських одиниць (форм господарств). Історично форми господарських одиниць та інших структурних складників господарської системи пройшли шлях від патріархального домогосподарства античного суспільства до транснаціональних корпорацій, що переростають межі національної господарської системи.

По-п'яте, головна мета суспільства — збереження його від розпаду як передумови існування суспільних індивідів — досягається його організацією. «Щоб зв'язати між собою різні рівні опису та врахувати взаємозв'язок між поведінкою цілого й окремих частин, необхідне поняття організації»². Організація будь-якої системи має дві взаємозв'язані сторони — організацію структури і організацію процесу взаємодії між її складниками та суспільством у цілому. Перша передбачає формування суспільних суб'єктів та їх

¹ Таку структуру сучасного суспільства обґрунтував Т. Парсонс, і вона знайшла підтримку багатьох дослідників (див.: Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект-Пресс, 1997).

² Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М.: Ком. книга, 2005. — С. 153.

об'єднань, встановлення зв'язків між ними, а друга — створення суспільних умов, необхідних для взаємодії суспільних суб'єктів. Середовище взаємодії суспільних суб'єктів представлено сукупністю суспільних інститутів, які покликані направляти і координувати їх взаємодію.

Після розпаду кровноспорідненого суспільства виникає централізований спосіб його організації, пов'язаний з утворенням держави. Сьогодні почав проявляти себе і децентралізований спосіб — формування громадянського суспільства. Особливість першого способу полягає в існуванні організаційного центру — держави, що покликана забезпечити реалізацію життєво важливих функцій суспільства, перелік яких історично змінюється¹. Свою місію держава виконує, спираючись на верховну (суверенну) владу та органи її виконання. Ключовою ознакою державної влади є її легітимність, що означає визнання усіма членами суспільства права здійснювати законні дії державними органами. Державна влада діє різноманітними методами — від формування суспільних інститутів, прийняття правових актів та владних рішень, обов'язкових для виконання всіма членами суспільства, — до застосування сили та примусових дій.

Організація процесу взаємодії полягає у налагодженні сукупності прямих і зворотних зв'язків між державою, як організаційним центром суспільства, та суспільними суб'єктами. Форма та спосіб реалізації прямих і зворотних зв'язків історично змінювалися, що принципово впливало на особливості та ефективність організації суспільства. Посилення демократичних тенденцій у розвитку суспільства проявляється в поступовій відмові від адміністративно-владних форм організації прямих і зворотних зв'язків.

В організації суспільства велику роль відіграє суспільна свідомість. Співвідношення між свідомими організаційними діями людей і держави (влади) та стихійним перебігом подій свідчить про рівень організованості суспільства. Стихія, коли має місце сліпа (неосмислена) і безвольна діяльність, рух по лінії найменшого опору, за принципом «куди крива виведе» та відомою російською трійкою — «авось — небось — как-нибудь» є, за висловом О. О. Богданова, найбільшим ворогом людства. У боротьбі зі стихією дуже важливе наукове пізнання суспільства, закономірностей його розвитку, демократизація держави (влади) як його організаційного центру.

По-шосте, центральне місце в аналізі суспільства належить дослідженню людини, її статусу, діяльності та суспільного розвитку. Людина — це гранична неподільна одиниця, основний елемент суспільства, яка виступає протилежним щодо цілісності суспільства полюсом. Будучи наділеною свідомістю, людина має власні цілі, є носієм різних соціальних якостей, виступає джерелом внутрішніх рушійних сил суспільного розвитку, розглядається як первинний (базовий) суспільний суб'єкт². Заради досягнення власних та су-

¹ Слід зазначити, що організацію релігійного життя суспільства здійснює церква, що відокремилася від держави і функціонує незалежно.

² «... Елементом, мінімальним носієм соціальної якості, — писав В. Г. Афанасьєв, — є людина» (див.: Афанасьєв В. Г. Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980. — С. 74).

спільних цілей індивіди, об'єднуючись, утворюють колективні суб'єкти різного масштабу та спрямування.

Сам термін «цивілізація» безпосередньо пов'язаний з людиною, походить від латинського слова *civilis*, що означало в античні часи такі риси людини, як гідність, доброзичливість, вихованість та інші якості, котрі протиставлялись природним інстинктам і пристрастям людини. Згодом цивілізованість стала означати не лише розвиток суспільних засад людини, а й зростаюче значення цих якостей у полегшенні її життя, матеріальному та духовному прогресі всього суспільства. Постійне зростання в кожній людині людських (суспільних) засад, соціалізація усіх сторін її життя стає основним вектором її історичного розвитку. Причиною цього розвитку є суперечність між природною (інстинктивною) і соціальною (культурною) сторонами кожної людини, розв'язання якої здійснює кожен індивід упродовж усього життя¹. Культура, мораль, духовність кожної людини відображають її дійсний цивілізаційний розвиток, стають втіленням прогресу кожного суспільства. Зростання духовно-культурних цінностей суспільства, як прояву емерджентних (системних) його властивостей, відіграє виняткову роль у його історичному поступі.

Доповненням до характеристики сутності цивілізаційної парадигми суспільствознавства може слугувати порівняльний аналіз характеристик суспільства на методологічних засадах формаційної та цивілізаційної парадигми. Варіант такого порівняння подано у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ХАРАКТЕРИСТИК СУСПІЛЬСТВА НА ЗАСАДАХ
ФОРМАЦІЙНОЇ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ**

Критерії \ Парадигми	Формаційна парадигма	Цивілізаційна парадигма
1. Загальнонаукові принципи, що використовуються в аналізі суспільних процесів	Принципи класичної загальнонаукової парадигми Р. Декарта—І. Ньютона	Принципи системно-синергетичного аналізу
2. Місце та роль людини у суспільних процесах	Реалізується гносеологічний підхід, а людина є суб'єктом пізнання об'єктивних процесів	Реалізується онтологічний підхід, де людина є суб'єктом пізнання та предметно-перетворювальної діяльності
3. Основна суперечність розвитку суспільства та форма розв'язання її	Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами. Революційна зміна виробничих відносин і політико-юридичної надбудови	Суперечність між відносно самостійними індивідами і суспільством. Зміна форм суспільної залежності людей, наростання свободи як сенс історії

¹ Суперечність між природними і соціальними засадами людини на рівні суспільства набуває форми суперечності між стихією та свідомою організацією суспільного життя. Однією з причин світової фінансової кризи 2008—2009 рр. стала жадібність керівників фінансових установ, домінування природних пристрастей цих людей.

Закінчення табл. 1.1

Критерії \ Парадигми	Формаційна парадигма	Цивілізаційна парадигма
4. Місце та роль держави у розвитку суспільства	Держава є надбудовою над економічним базисом, має класову природу та виступає знаряддям панівного класу	Держава є організаційним центром суспільства, що в легітимний спосіб забезпечує досягнення спільних цілей усіх членів суспільства
5. Структура суспільства на певному історичному етапі розвитку	Суспільство (суспільно-економічна формація) складається з базису і надбудови. Базис — це сукупність доміантних виробничих відносин, які вирішальним чином впливають на структуру політико-юридичної та ідеологічної надбудови	Суспільство є органічною цілісністю, яку утворюють політична, духовно-культурна, соціальна та економічна підсистеми
6. Механізм розвитку суспільства	Розв'язання антагоністичної суперечності між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, між базисом і надбудовою через соціальну революцію	Процес диференціації усіх сфер суспільного життя задля більш ефективного досягнення суспільних цілей із наступною інтеграцією їх у нову цілісність
7. Історичний розвиток суспільства	Проходження кожним суспільством історичних етапів: первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, соціалістичної (комуністичної) суспільно-економічних формацій	Індивідуальний шлях розвитку кожного суспільства, що належить до певної цивілізації, яка проходить етапи свого становлення, розквіту та занепаду

Важливо наголосити, що обов'язковою умовою застосування в дослідженні суспільних процесів методологічних засад цивілізаційної парадигми є їх комплексність. Адже кожне з названих положень відображає лише один із аспектів цивілізаційної парадигми, і його використання у відриві від інших положень суперечить природі системного аналізу, на якому вона ґрунтується. Тому в узагальненій характеристиці цивілізаційної парадигми — у визначенні цивілізації мають бути відображені усі вищезазначені її ознаки.

Єдиного загально визнаного визначення цивілізації наука ще не створила¹. Найбільш повно, на нашу думку, його сформулював колектив авторів, очолюваний академіком Ю. М. Пахомовим: «Цивілізація — це окрема, відносно автономна, здатна до самоорганізації і саморозвитку поліетнічна соціокультурна система, що має свої виміри у просторі і часі, базові духовно-куль-

¹ У хрестоматії «Сравнительное изучение цивилизаций» наводиться визначення цивілізації, дане М. Вебером, П. Сорокіним, Ф. Енгельсом, А. Тойнбі, О. Шмолером, Ф. Броделем та іншими авторами (див.: Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. П. С. Эрасов. — М.: Аспект-Пресс, 2001).

турні основи та відносно стійкі, довготермінові структури економічних, суспільно-політичних і культурних форм»¹.

Використання положень цивілізаційної парадигми для дослідження господарської сфери суспільства стає центральним завданням економічних наук. При цьому кожна з них вивчає господарську систему під кутом зору власного предмета. Так, історико-економічні науки досліджують її генезис, розвиток господарської системи на різних етапах історичного поступу суспільства та економічну думку, що його відображає.

1.2. ГОСПОДАРСЬКА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

Методологічні засади формаційної та цивілізаційної парадигм зумовлюють різні підходи до пізнання господарського життя суспільства. Формаційний аналіз передбачає зосередження уваги на матеріальних умовах життя людей, на дослідженні необхідних матеріальних благ, їх руху по фазах суспільного виробництва — створення (виробництва), розподілу, обміну та споживання. До матеріальних умов життя людей належать спосіб виробництва, навколишнє природне середовище та населення. У їх історичному розвитку вирішальну роль відіграє спосіб виробництва як діалектична єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Спосіб виробництва відображає особливості господарського життя суспільства на кожному етапі історичного розвитку та дає змогу розкрити причини переходу до нової суспільно-економічної формації. Джерелом розвитку тут виступає суперечність між динамічною зміною у продуктивних силах і консервативними виробничими відносинами. Тому історико-економічний аналіз суспільства з позиції формаційної парадигми спирається на дослідження різних сторін суспільного способу виробництва матеріального життя.

Цивілізаційна парадигма в центр дослідження ставить людину, особливості її суспільної залежності в господарській сфері, суспільні умови та цілі діяльності у процесі створення матеріальних благ і послуг. Вона являє собою базовий (неподільний) елемент суспільства і його господарської системи, що є визначальним у господарському житті. Тому в історичному аналізі господарської сфери суспільства на засадах цивілізаційної парадигми основне місце відводиться поняттю господарської системи, що об'єднує індивідів та утворені ними у процесі господарської діяльності господарські одиниці (форми).

Вона розглядається як складник суспільства, що на певному етапі його історичного розвитку відносно відокремився і функціонує самостійно. Інші підсистеми суспільства — політична, соціальна та духовно-культурна — виступають як складники зовнішнього середовища, що впливає на структуру

¹ Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 8.

та функціонування господарської системи. Системний аналіз не передбачає виокремлення певних сфер суспільного життя як пріоритетних.

Так, на історичному розвитку господарських систем суспільств відбивається еволюція державного устрою та притаманний йому характер влади. Суспільства пройшли шлях від держав общинного типу (як античне місто-державо-поліс, німецька марка); держав, що мали форму територіальних та централізованих імперій, влада яких засновувалася на відносинах владарювання-підпорядкування, — до національних держав, що спираються на солідарність особисто вільних людей та демократичну організацію влади. Відповідно до цього господарські системи змінювалися від взаємодії домогосподарств під впливом зовнішніх чинників на початковому етапі, складної системи взаємозв'язків феодалних господарств, в основі яких лежала особиста залежність людей, — до появи національного господарства, об'єднуючи місію в якому виконують переважно ринок і держава.

Подібним чином на господарську систему суспільства діють його соціальна та культурна сфери. Історично змінювалася престижність господарської діяльності та чисельність зайнятих у ній, рівень майстерності та матеріальної культури, втіленої у засобах виробництва, результативність господарської діяльності та рівень забезпечення суспільних потреб. Вплив на господарську систему з їх боку стає важливим складником історико-економічного дослідження суспільства.

**Типи
господарських
систем**

Цивілізаційна парадигма передбачає розгляд господарської системи як цілісного утворення, що має власну структуру. Дослідження цілісності неможливе без аналізу етапів її становлення, кожен з яких відображає різний рівень зрілості системи. Як відомо, в наукових дослідженнях зазвичай розмежовують три рівні розвитку будь-якої системи залежно від тісноти та глибини зв'язків між її елементами: співіснування, симбіоз і синтез. Будучи розташованими послідовно, вони відображають етапи сходження кожної системи по сходинках зрілості, наростання її цілісності.

На історично першому етапі розвитку господарської системи мало місце лише співіснування домогосподарств, слабо пов'язаних спільними господарськими зв'язками. Їх об'єднувала територія перебування, землі, ліси та інші природні умови, що спільно використовувалися в господарській діяльності. Організація таких суспільств здійснювалася у формі общинних держав чи територіальних імперій і передбачала участь влади у розподілі та використанні землі, води, пасовиськ і лісів. Іншим об'єднальним моментом у господарській діяльності був обмін досвідом та удосконаленими знаряддями праці. Впливали на господарське життя також війни, запозичення у підкорених народів способів ведення господарства тощо. Виробництво і споживання благ було об'єднано в межах окремих домогосподарств, а обмін між до-

могосподарствами мав спорадичний характер. Тобто, на цьому етапі розвитку суспільства його господарська сфера була об'єднана переважно зовнішніми зв'язками з іншими общинами.

Господарську систему, в якій діяльність здійснюють самостійно функціонуючі домогосподарства (господарські одиниці) задля забезпечення власних потреб його членів, що не пов'язана постійними господарськими зв'язками з іншими домогосподарствами, зазвичай називають **господарською системою натурального виробництва**. Важливо підкреслити, що система натурального виробництва характеризує зв'язки між відокремленими господарськими одиницями й істотно відрізняється від господарської системи соціально нероздробленої первісної общини, яку безпідставно також часто називають натуральним виробництвом. Саме поняття «господарська система» дано нами для встановлення особливостей зв'язків, які виникають між відносно відокремленими господарськими одиницями, що функціонують в її межах.

Наступний етап розвитку господарської сфери суспільства — стану симбіозу — характеризується тим, що виникають взаємовигідні зв'язки між господарськими одиницями, коли кожне господарство отримує вигоду від поділу праці та обміну її результатами. Спеціалізація господарських одиниць на виробництві певних благ із подальшим їх обміном відкривала шлях до більш результативної господарської діяльності, повнішого забезпечення постійно зростаючих потреб суспільства. Господарство, в якому потреби людей забезпечуються через створення матеріальних благ і послуг у різних (як зазвичай спеціалізованих) та самостійних (відокремлених) господарських одиницях з наступним їх обміном, дістало назву **системи товарного господарства**.

Для розуміння суті системи товарного господарства важливо розрізнити суспільний поділ праці та поділ праці у рамках господарських одиниць. Суспільний поділ праці відображає спеціалізацію самостійних господарств, а поділ праці у межах господарських одиниць — диференціацію виробничого процесу. Відповідно до цього зв'язки, що утворилися внаслідок зазначених типів поділу праці, набувають різної форми. За суспільного поділу праці вони мають форму обміну продуктами, а за поділу праці у межах господарської одиниці — обміну діяльністю в процесі виробничої кооперації.

У вивченні господарської системи товарного виробництва важливу роль відіграє історичний розвиток суспільного поділу праці та форм обміну продуктами праці. Як правило, перший великий суспільний поділ праці пов'язують зі спеціалізацією домогосподарств у землеробстві та тваринництві, другий — з утвердженням як самостійної сфери господарської діяльності ремесла, а третій — торгівлі¹. Цей процес постійно наростає, а поява но-

¹ У літературі суспільний поділ праці часто класифікують як *загальний* (формування таких родів виробництва, як землеробство, промисловість), *частковий*, коли окремі роди діляться на види та підвиди, й *одичинний*, що має місце в господарській одиниці. Такий підхід відображає структуру існуючої господарської системи. В той час як виокремлення трьох великих етапів розвитку суспільного поділу праці характеризує генезис господарської системи суспільства, етапи наростання її цілісності, зміни у зв'язках.

вих галузей суспільного виробництва стає важливим критерієм розширення господарських зв'язків та підвищення рівня цілісності господарської системи¹. Економічна теорія цей процес визначає як **усуспільнення виробництва**, в якому постійно посилюється взаємна суспільна залежність відокремлених господарських одиниць.

Поділ праці в межах господарств впливає на історичні форми господарських одиниць, на особливості взаємодії індивідів у їх рамках. Цей тип поділу праці безпосередньо пов'язаний з розвитком техніки та технології, організацією виробничого процесу. Тому дослідження обох зазначених типів поділу праці стають важливими складниками історико-економічного дослідження господарських систем суспільств.

Формування системи товарного господарства розпочалося ще в надрах натурального виробництва, коли окремі господарські одиниці почали спеціалізуватися на виробництві певних благ задля наступного обміну. Забезпечення власних потреб тут досягалось обміном власноруч створених продуктів на необхідні блага, виготовлені іншими господарськими одиницями. В епоху пізнього середньовіччя та бурхливого розвитку міського господарства чисельність товарних господарських одиниць постійно зростала і почала переважати над домогосподарствами з натуральним виробництвом. Господарські одиниці, втрачаючи форму замкнутих натуральних домогосподарств, перетворювалися на ремісничі, торговельні, землеробські та інші спеціалізовані господарства. Разом із тим, господарська діяльність тут ще підпорядковувалась особистому споживанню, мало місце просте товарне виробництво.

Третій етап історичного розвитку господарської системи суспільства характеризується утвердженням нової мети виробництва — отримання прибутку. Це досягається перетворенням матеріального багатства у гроші, як загальну форму багатства, та спрямуванням їх на виробничі цілі. Відбувається капіталізація засобів виробництва, живої праці, результатів виробництва, які набувають форми капіталу. Це дало змогу перевести багатство з пасивного стану, з його підпорядкування споживанню, в активну форму, направити у господарську діяльність людини, розширення її масштабів. Із салонів та замків аристократії елементи матеріального багатства перейшли на фабрики і заводи, у банки та фінансові компанії.

Гроші стали втіленням багатства, знаряддям капіталізації усіх його складників, засобом нагромадження капіталу. Вони лежать в основі усіх господарських зв'язків та уособлюють мету функціонування господарської системи, виступають загальною формою благ, необхідних для задоволення матеріальних і духовних потреб. Господарська система, зв'язки якої опосередковані рухом різноманітних форм грошей, виступає як **система товарно-**

¹ Наприклад, в Україні нині налічується 16 галузей виробництва, а в харчовій промисловості — більше 24 підгалузей.

грошового (капіталістичного) господарства¹. Історично вона утвердилася з появою національних держав, завоюванням людьми особистої свободи та домінування приватної власності на засоби виробництва. Глибина та інтенсивність зв'язків між суб'єктами товарно-грошової системи досягає такого рівня, що її цілісність може бути охарактеризована як стадія синтезу її складників.

На сучасному етапі свого розвитку товарно-грошова господарська система набула нових якостей, зумовлених утвердженням грошово-кредитних відносин, що надають небаченого динамізму економічним процесам. Грошово-кредитний сектор товарно-грошової господарської системи вирішальним чином впливає на так званий реальний її сектор, на господарські одиниці, що створюють матеріальні блага та послуги.

Отже, на різних етапах історичного розвитку господарська система кожного суспільства характеризується різними рівнями своєї цілісності. Спочатку господарські одиниці об'єднуються за допомогою зовнішніх засобів, коли виникає господарська система натурального виробництва. Згодом, у результаті розвитку суспільного поділу праці та обміну, формується господарська система товарного виробництва, в якій об'єднання господарських одиниць забезпечує взаємний інтерес. У своєму розвитку система товарного господарства проходить етапи простого товарного, товарно-грошового (капіталістичного) господарства та грошово-кредитного господарства.

**Власність
на засоби
виробництва**

Не менш важливу роль, ніж суспільний поділ праці, в історичному розвитку господарської системи відіграє **власність на засоби виробництва**. З нею пов'язано процес соціальної диференціації суспільства, що є одним із чинників історичного розвитку. Тому часто власність визначають як загальносоціологічне поняття, простежують її вплив на усі аспекти суспільного життя. Проте найбільшого значення власність набуває в господарському житті, де її розглядають, як правило, як основу функціонування та розвитку господарської сфери суспільства.

Сутність власності на засоби виробництва по-різному розкривається в рамках формаційної та цивілізаційної парадигм пізнання господарських процесів. З позицій формаційного підходу власність трактується як «система виробничих відносин між людьми (класами, соціальними верствами, групами, окремими індивідами тощо) з приводу привласнення різноманітних об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення»². Центральним

¹ У літературі часто суть капіталістичного господарства пов'язують з експлуатацією найманих працівників, що переводить проблему в ідеологічну площину та сферу соціальних відносин. Не відкидаючи зазначеного аспекту, для економічних досліджень більш важливим є розкриття природи капіталу, суті процесу капіталізації, виявлення якісно нових сторін у господарській сфері, що з'явилися на новому етапі її історичного розвитку.

² Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник: У 3 т. / Відп. ред. С. В. Мочерний. — К.: Вид. центр «Академія», 2000. — Т. 1. — С. 119.

моментом тут є суспільний спосіб поєднання людини і засобів виробництва (їх привласнення), який залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Відповідно до історичних суспільно-економічних формацій зазвичай виділяють такі форми власності на засоби виробництва: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і суспільна (соціалістична).

Цивілізаційна парадигма передбачає розглядати сутність власності на засоби виробництва в контексті реалізації головного системотвірного зв'язку суспільства. Як уже зазначалося, він полягає у взаємозалежності відносно самостійних індивідів та суспільства. «Спільний характер економічної діяльності означає, що методологія підходу до її вивчення не може вважатися науковою, якщо вона в своїй основі ігнорує головне — взаємодію індивіда і суспільства»¹.

Пов'язуючи власність з головним (системотвірним) зв'язком економічної системи, важливо розкрити його природу. З боку самостійно господарюючого індивіда суспільна залежність полягає у залежності від ресурсів, необхідних для виробництва благ, доступ до яких опосередкований суспільством. При цьому і суспільство, його існування залежить від здійснення індивідами господарської діяльності, від створення ними матеріальних благ і послуг. Суспільна залежність людей в господарській сфері відображає сутність власності на засоби виробництва, а форми цієї залежності, що історично змінювались, зумовили існування різних форм власності на засоби виробництва.

К. Маркс, досліджуючи суспільну залежність індивідів у господарській сфері, зазначав такі її форми: особиста, майнова залежність й утвердження стану «вільної індивідуальності». «Відносини особистої залежності (спочатку цілком первісні) — такі ті перші форми суспільства, при яких продуктивність людей розвивається лише в незначному обсязі і в ізольованих пунктах. Особиста незалежність, що ґрунтується на речовій залежності, така друга велика форма...» Нарешті «вільна індивідуальність, що ґрунтується на універсальному розвитку індивідів і на перетворенні їх колективної, суспільної продуктивності в їх суспільне надбання, — такий третій ступінь»². Відповідно до названих ступенів розвитку суспільної залежності індивідів власність для них виступає у формі особистої, приватної та індивідуальної.

Разом із тим економічна залежність з боку суспільства проявляється в **общинній, феодальній і капіталістичній** формах власності на засоби виробництва. Така їх еволюція зумовлена змінами в організації суспільств, коли вони послідовно переходили від держав общинного типу, ранньофеодальних держав (територіальних імперій) і централізованих монархій — до національних держав. Держава як організаційний центр суспільства встановлює

¹ Радаєв В. В. Умови розвитку економічної теорії // Економічна теорія. — 2004. — № 1 — С. 34.

² Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 років // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 92.

умови доступу та використання ресурсів господарськими одиницями, визначає правила розподілу та обміну продуктів праці (податки, збори, мито, правила торгівлі тощо), створює відповідне середовище господарської діяльності. Тому особливості державного устрою суспільства і відбиваються на формах власності на засоби виробництва.

Власність виникла після розпаду кровноспорідненої общини і появи відносно відокремлених індивідів та утвердження держави як нового способу організації суспільства. Необхідно наголосити, що в первісному суспільстві власність на засоби виробництва не могла виникнути, оскільки створення необхідних благ кровноспоріднена община здійснювала як природне і нероздільне ціле. Взаємодія між членами общини здійснювалася на засадах **реципрокності** — кожен вносив до спільного здобутку стільки, скільки міг, а отримував необхідних благ стільки, скільки припадало на кожну особу. «Навіть самотійно впольована здобич використовувалася спільно, не ставала особистою власністю мисливця, бо принципи взаємин і реципрокносний обмін не давали їй з'явитись»¹. Відсутність відносного відокремлення, колективний характер використання землі та інших ресурсів, спільне споживання були головними причинами відсутності власності на засоби виробництва у первіснообщинному суспільстві².

Перші уявлення про власність з'являються на завершальному етапі розвитку первісного суспільства і пов'язані з феноменом **влади-власності**. Зосередження особливо важливих функцій для існування общини в руках вождів, визнання їх права здійснювати ці функції на засадах здобутого авторитету, поступове відокремлення надобщинних органів, що реалізують такі функції від імені общини, привело до формування влади як суспільного феномену.

В сукупності функцій влади важливу роль відігравали організація господарського життя общини — розподіл ресурсів і благ, координація спільних дій тощо. Використання ресурсів і благ було нерозривно пов'язане з владою, що надавало їх використанню характеру володіння. Тож з'явилося поняття влади-власності, про яке Л. Васильєв пише так: «Влада (володіння) породжує поняття і уявлення про власність, власність народжується як функція володіння і влади. Влада і власність неподільні, не підлягають розтині. Перед нами феномен влади-власності»³. У процесі історичного розвитку власність поступово відокремилася від влади, хоча і після цього вона зберігає генетичний зв'язок із нею, що проявляється насамперед у формуванні державою суспільних норм доступу та використання об'єктів власності.

Розпад первісного суспільства, формування територіальної общини привело до появи першої форми власності на засоби виробництва. Вона дістала

¹ Зибер Н. И. Избранные экономические сочинения. — М., 1959. — Т. 2. — С. 165.

² Важливо підкреслити, що йдеться про власність на засоби виробництва, які використовуються в господарській діяльності. Власність на предмети особистого вжитку існувала з давніх часів, була об'єктом престижу і не стосувалася безпосередньо господарської сфери.

³ Васильєв Л. История Востока: В 2 т. — М.: Высш. шк., 1993. — Т. 1. — С. 60.

назву *общинної власності* відповідно до організації суспільства в державу общинного типу. Її ознакою є те, що вона відображала особисту залежність кожного індивіда від територіальної общини, від влади, що її організувала та уособлювала, тому для індивіда ця форма власності була особистою. Здійснювати господарську діяльність, наприклад, отримати для цього землю, мали право лише члени общини, залежність від якої і відбивалась в общинній власності. В різних територіальних общинах — індузькій, античній, німецькій (марці) така залежність мала певні особливості, що впливало на специфіку общинної власності на засоби виробництва та на ведення господарської діяльності.

Виникнення ранньофеодальних держав (територіальних імперій) спричинило суттєві зміни у власності на засоби виробництва. В умовах феодальної роздробленості суспільств, постійних міжусобних війн гостро постала проблема військового захисту господарської діяльності і самого життя людей. Виникла нова форма особистої залежності від покровителя та захисника — сеньйорально-васальна — відносини покровительства і служіння між представниками влади, рицарями, селянами. Сформувалася система залежності, яка в господарській сфері спиралася передусім на умовне володіння основним ресурсом тогочасного господарства — землею.

Сукупність прав на землю залежала від місця індивідів (селян, рицарів, феодалів) в ієрархії особистої залежності, яка набувала різноманітних форм прояву. Так, наприклад, земельні ділянки — об'єкти власності — виступають у формі *алоду* тоді, коли всі права на цей об'єкт належать селянському домогосподарству чи феодалу; форми *бенефіцію* — коли встановлюється право на тимчасове володіння земельною ділянкою васалом певного феодала; *лена* (*феода*) — за наявності права на спадкове землекористування нащадками феодала тощо. Їх спільною ознакою є особиста залежність кожного, хто знаходиться на сходинках феодальної ієрархії, а тому ці форми власності на землю можуть бути об'єднані одним поняттям *феодальної* власності.

З утворенням централізованих монархій королівська влада поступово усувала феодалів з організації суспільного життя і перейшла до прямого здійснення владних функцій — через створення адміністративних органів управління та судочинства тощо. Феодали в цих умовах набували рис аристократії, що за родовими та майновими ознаками мали пільги та привілеї. У містах, де особиста залежність проявлялася лише у підданстві королю та було самоврядування, формувалася спільна (муніципальна) власність, а окремих громадян — приватна власність¹.

Поява національних держав і демократичні революції докорінно змінили характер відносин між владою (державою) та людьми. Скасування

¹ Городян (жителів міст) феодальної доби називали буржуа, тому іноді приватну власність характеризують як буржуазну.

привілеїв аристократії та повинностей селян, проголошення вільними та рівними в правах усіх людей, зняття будь-яких форм особистої залежності сприяло докорінним змінам у власності. Демократичний устрій державної влади та заміна відносин володарювання-підпорядкування на відносини солідарності та забезпечення природних прав індивідів відкрило шлях до утвердження **приватної** власності на засоби виробництва. Її окремі елементи формувалися ще в попередні епохи, але реалізуватися вони змогли лише за зміни характеру взаємозв'язків між суспільством (державою) та його членами. Не випадково в суспільствах, де не відбулися демократичні зміни, до цього часу приватна власність має формальний характер і не стала основою господарського життя, побудованого на засадах особистої свободи.

Приватна власність несе з собою зміну характеру і способу реалізації суспільної залежності відносно відокремлених індивідів. Особиста незалежність від феодалів і короля, свобода та рівність індивідів зумовили перехід від особистої до майнової (економічної) залежності, яка стає однією з найбільш глибоких ознак приватної власності. Сукупність матеріальних об'єктів (багатства), необхідних для життя і господарської діяльності людей, лежить в основі нової форми суспільної залежності індивідів, яка передбачає зміну примусу з боку феодалів на власний економічний інтерес індивідів. Реалізація майнової (економічної) форми суспільної залежності здійснюється через досягнення кожним індивідом власної вигоди.

Максимізація вигоди приватними власниками приводить не лише до постійного нарощування багатства, а й до зміни прав приватної власності на об'єкти власності¹. Раціонально комбінуючи ці права, зосереджуючи їх у руках окремих індивідів, можна досягти більш ефективного використання наявних ресурсів. Тому розвиток приватної власності йде шляхом взаємного передавання власниками окремих прав приватної власності і створення на цій основі різноманітних колективних форм приватної власності.

Розглянуті вище історичні форми власності на засоби виробництва дають змогу розкрити зміни, що відбуваються в самій основі господарської системи. Їх дослідження стає невід'ємною частиною пізнання процесу еволюції господарських систем.

Способи організації господарської системи

В історичному розвитку господарської сфери суспільств важливу роль відгравали способи її організації. Відомі централізований, децентралізований та комбінований способи її організації. **Централізована організація господарської системи** спирається на особисту залежність індивідів, на феодальну або соціалістичну форми власності на засоби

¹ За класифікацією англійського юриста А. Оноре, нині у розвинутих країнах світу зазвичай виділяють більше одинадцяти прав приватної власності (право чинів).

виробництва, передбачає формування економічного центру, який забезпечує її реалізацію. Таким центром виступає держава, що здійснює свої економічні функції, спираючись на адміністративний апарат. Перелік та зміст функцій економічного центру історично змінювалися, що суттєво впливало на господарську систему, тому економічні функції держави стали предметом уваги історико-економічної науки.

Централізований спосіб організації господарської системи суспільства передбачає *обов'язкове підпорядкування* усіх економічних суб'єктів рішенням органів державної влади. Наявність економічного центру, органів, що забезпечують здійснення його рішень, надає централізованій господарській системі ієрархічної форми. Існують кілька видів ієрархій, які зумовлюють існування різних форм централізованих господарських систем.

Реалізація функцій економічного центру забезпечується певними засобами. Найбільшого поширення набуло прийняття адміністративних рішень та організація їх виконання центральними та периферійними органами державної влади. Це відбувається у формі рішень вінченосних осіб, їх двору або васалів. У сучасних умовах такі рішення реалізуються через систему органів державної адміністрації. З цієї причини таку господарську систему часто називають адміністративно-командною економічною системою.

Децентралізований спосіб організації господарських систем виникає тоді, коли в суспільстві утверджується *принцип свободи*, долається особиста залежність індивідів. У господарській сфері утверджується приватна власність на засоби виробництва, коли гарантія з боку суспільства і забезпечення прав приватної власності кожного індивіда стає запорукою свободи його господарської діяльності. Історично такі зміни відбулися в суспільствах під час демократичних революцій, суть яких і зводиться до встановлення свободи та рівності усіх членів суспільства.

Організаційно такі суспільні умови господарської діяльності забезпечуються заміною команд економічного центру на створення умов для взаємної зацікавленості сторін та добровільної взаємодії, на формування інституційного середовища. Економічний інтерес спрямований на отримання загальної форми благ — грошей, — які стають основним мотивом господарської діяльності. Якщо в адміністративній господарській системі функції зі збереження її цілісності забезпечувалися за допомогою державної влади, в наказовому порядку, то в децентралізованій господарській системі вони забезпечуються владою грошей, силою економічного інтересу кожного суб'єкта.

Структурна будова децентралізованих господарських систем також має певні особливості. На зміну різноманітним формам ієрархій приходять мережеві структури. Це проявляється у вільному виборі сфери господарської діяльності та формуванні господарських зв'язків, в утвердженні вільного підприємництва.

Як централізовані, так і децентралізовані господарські системи в різні періоди свого розвитку набували різноманітних форм. Перші відомі як господарські системи античного міста-держави-поліса, німецької марки, феодалних держав у формі територіальної та централізованої імперій, адміністративно-командного типу соціалістичних держав або тоталітарних держав фашистського типу. Другі — відомі як *товарні (ринкові) господарські системи* різноманітних моделей, як господарські системи вільного підприємництва. Еволюція способів та форм організацій господарських систем стають важливою характеристикою їх історичного розвитку.

Разом із тим, варто пам'ятати, що в чистому вигляді централізовані або децентралізовані господарські системи не існують. Скоріше слід говорити про переважний (домінантний) спосіб організації господарського життя або про характер, який має господарська система. Адже в кожній із них знаходимо елементи, властиві іншим системам: не всі господарські зв'язки в централізованих системах формувалися за допомогою державної влади, а ринкова система не могла з'явитися й функціонувати без створення державою інституційного середовища. Тому в кожній господарській системі необхідно відшукувати організаційні форми, що належать до різних способів об'єднання господарських одиниць, визначати провідну роль одних і сферу застосування інших.

Важливо в процесі еволюції господарської системи конкретного суспільства дослідити зміну у співвідношенні організаційних форм, що спираються відповідно на підпорядкування державній владі та на владу грошей і економічний інтерес. Так виникає третій тип господарських систем, який дістав назву *змішаних* систем і фактично має місце в кожному сучасному суспільстві. При їх характеристиці на перше місце виходять особливості комбінації організаційних форм об'єднання господарських одиниць у цілісну господарську систему, що відображаються в певній моделі змішаної економічної системи. Цивілізаційний аналіз передбачає розглядати господарську систему кожного суспільства як національну модель економічної системи, якій притаманні власні ознаки та історичний шлях розвитку.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що історичний розвиток господарської системи суспільства може бути розкритий через:

- *розгляд особливостей впливу на неї з боку суспільства в цілому та політичної, соціальної і культурної сфер;*
- *аналіз рівня розвитку суспільного поділу праці та зумовленого ним стану господарської сфери як натурального або товарного господарства;*
- *дослідження форм власності на засоби виробництва та характеру взаємодії господарських одиниць;*
- *виявлення способу організації господарської системи, що дає змогу визначити її як господарську систему централізованого, децентралізованого або змішаного типу;*
- *аналіз форм взаємодії усіх сторін господарської системи, узгодженості їх економічних інтересів та ефективність функціонування системи.*

1.3. ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Поняття наукового об'єкта та предмета були обґрунтовані ще в середньовіччі для визначення напрямів пізнання природи і суспільства. Вони дають змогу здобути різні наукові знання: перший напрям передбачає встановлення емпіричних знань, а другий — сутнісних, теоретичних знань. Відповідно емпіричні — ті, що отримані безпосередньо та відображають зовнішні характеристики, — пов'язані з розкриттям наукового об'єкта, а теоретичні — з розкриттям наукового предмета. Лише в єдності цих рівнів знань, єдності наукового об'єкта та наукового предмета можна виконати наукове дослідження.

**Об'єкт історії
економіки
та економічної думки**

Оскільки всі процеси і явища в природі та суспільстві пов'язані між собою безліччю зв'язків, то виникає необхідність для їх вивчення відносно відокремити певну частину умовною лінією. Науковий об'єкт — це частина об'єктивної реальності (конкретного життя), межі якої встановлює дослідник задля отримання наукових знань про неї.

Тривалий час об'єкт наукового пізнання визначали суб'єктивно, залежно від цілей дослідження. Системний підхід передбачає визначення наукового об'єкта на основі певних принципів. Серед них — принцип цілісності, за яким до об'єкта належать лише ті факти та події реальності, складники яких внутрішньо взаємозв'язані. Іншим важливим принципом, на основі якого факти та події включаються до наукового об'єкта, є залежність їх від системних (емерджентних) властивостей об'єкта, коли ці властивості впливають на складники об'єкта. До системних властивостей слід віднести цілі господарської системи, особливості розвитку суспільного поділу праці та наявних форм власності на засоби виробництва, інші загальні характеристики господарської системи.

Цілісність наукового об'єкта передбачає розгляд його як підсистеми більш широкої системи, в рамках якої він функціонує і розвивається відносно самостійно. Тому, обґрунтовуючи науковий об'єкт, важливо встановити не лише його межі, а й зв'язки із навколишнім середовищем, іншими системами, до яких він належить та які впливають на нього.

Зазначені принципи мають методологічне значення і використовуються для обґрунтування наукового об'єкта в кожному дослідженні. Суспільство — надзвичайно складне і багатоаспектне утворення, функціонування та розвиток якого проявляється в різноманітних суспільних процесах і явищах. Їх пізнання здійснюється під різними кутами зору окремими суспільними науками, кожна з яких визначає власний об'єкт дослідження. Виокремлення із багатоаспектного суспільного життя фактів та подій, що відображають ство-

рення та споживання людьми матеріальних благ і послуг, дає змогу встановити науковий об'єкт економічних наук (науки економіки), яким виступає господарська система суспільства (національна економічна система).

Важливим кроком у характеристиці наукового об'єкта економічних наук є встановлення зв'язків між господарською системою та іншими системами суспільства — політичною, соціальною, духовно-культурною, природним середовищем, їх впливу на господарську діяльність людей. Лише на основі встановлення внутрішніх взаємозв'язків між фактами та подіями господарського життя, впливу на них названих систем суспільства можна описати науковий об'єкт економічних наук.

Факти та події, що входять до економічної системи, своєю чергою можуть бути об'єднані у відносно цілісні утворення за різними ознаками. Наприклад, ті з них, що відображають виробництво матеріальних благ, рух товарів і грошей, функціонування капіталу та робочої сили, можуть утворювати самостійні наукові об'єкти, якими виступають виробнича система, система обміну, система соціально-трудова відносин тощо. Поділ господарської системи на окремі підсистеми стає об'єктивною основою для класифікації економічних наук.

Економічна теорія, до якої нині належать такі дисципліни, як політекономія, мікроекономіка, макроекономіка, історія економіки та економічної думки, об'єктом дослідження має економічну систему як цілісне утворення, в той час як усі інші економічні науки досліджують лише її окремі аспекти (сторони) чи підсистеми. Це означає, що економічна теорія зосереджує свої дослідження на процесах і явищах, які відображають становлення та розвиток господарської системи як цілісного утворення (її генезису), на процесах і явищах господарського життя, що відображають структурну будову та зв'язки між складниками господарської системи та зумовлюють її самостійне (відносно відокремлене) функціонування.

Науковий об'єкт історико-економічної науки включає в себе **становлення та історичний розвиток господарської системи і знання** про процеси, що проходять в ній. Тобто, всі зміни в господарському житті суспільства, що свідчать про еволюцію господарської системи як цілісного утворення¹, розвиток економічних знань про неї, входять до об'єкта історії економіки та економічної думки (історико-економічної науки).

Важлива особливість наукового об'єкта історико-економічної науки полягає у виділенні двох етапів його розвитку: становлення господарської системи як цілісного утворення, а згодом — її історичний розвиток. Хронологічно перший етап розпочався після розпаду кровноспоріднених общин у країнах Європейської цивілізації й утвердження державної організації суспільного життя, що тривав майже до кінця XVII ст. Як зазначав відомий американський дослідник Р. Хайл-

¹ Історичний розвиток знань про окремі сфери економічної науки досліджують конкретно-економічні науки.

бронер, до середини XVII ст. світ господарських процесів «...ще не вирвався із соціального контексту свого часу. Світ практичних операцій до тих пір нерозривно пов'язаний зі світом нашого політичного, суспільного і релігійного життя»¹. Тому центром уваги історико-економічної науки на етапі становлення господарської системи є процеси, що привели до відокремлення її від інших сфер суспільного життя, формування економічної думки про неї.

Наступний етап розвитку об'єкта історико-економічної науки — набуття більш високих рівнів цілісності господарської системи та розвиток теоретичних систем економічних знань про неї — включає в себе ті факти та події господарського життя суспільств, що відображають якісні зміни в господарській системі. Вони стосуються появи нових галузей виробництва, нової техніки та способів створення матеріальних благ і послуг, форм господарських одиниць, особливостей обміну результатами виробництва, нових способів інтеграції в цілісність тощо. Економічні знання набувають форми перших теоретичних систем, коли розрізнені погляди на господарське життя стають логічно взаємозв'язаними, коли виникають системи економічних знань. Історичні зміни в господарських системах суспільств і теоретичних системах знань про них утворюють об'єкт дослідження історико-економічної науки на етапі утвердження економічної системи як відносно самостійно функціонуючої цілісної підсистеми суспільства.

До наукового об'єкта історії економіки та економічної думки належать емпіричні дані про господарське життя людей, які завжди мають конкретно-історичний зміст (наповнення)². Зміст цих даних на кожному етапі еволюції господарської системи конкретизується за допомогою понять «історичні факти та події». Використання їх для опису наукового об'єкта історико-економічної науки передбачає чітке визначення цих понять та встановлення ознак, які дають змогу відносити безкінечний ряд фактів і подій у житті людей до історичних.

Факт (у перекладі з лат. — зроблене, те що відбулося) — момент дійсності, в якому відбивається (фіксується) результат дій, — поняття, що відображає взаємодію суб'єкта і об'єкта. Людина встановлює факти в процесі пізнання реальності, створює концептуальні підходи, мову і методи її вивчення. При цьому у фактах відбивається об'єктивна дійсність, яка впливає на теоретичні підходи до їх пізнання. Тому факти, будучи моментом реальності, виступають у формі знань про неї, завжди являють собою відображення дійсності у свідомості людини, категорію онтології. Зовні факт уявляється як безпосередньо отримані (емпіричні) знання про реальну дійсність, що протиставляються абстрактним знанням, які містяться в гіпотезах або теоріях.

¹ Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего: Пер. с англ. — М.: Ко Либри, 2008. — С. 27.

² Теорія пізнання протиставляє поняттю «сутність», що характеризує внутрішню (невидиму) сторону наукового об'єкта, поняття «явище», що характеризує зовнішню (емпіричну) його сторону.

Історичними є лише ті факти, що, по-перше, пов'язані з життєдіяльністю людей, адже історія — це суспільна наука. По-друге, історичними вони стають тоді, коли засвідчують якісні зміни в господарській системі, коли вперше з'явилися в господарському житті і суттєво вплинули на нього. По-третє, важливу ознаку історичних фактів становить їх часова визначеність, приналежність їх до певного суспільства, його стану на даному етапі історичного розвитку. По-четверте, на відміну від інших економічних наук, які встановлюють факти у безпосередньому сприйнятті дійсності, історико-економічна наука розглядає факти давноминутих часів. Тому емпіризм історичних фактів завжди містить суб'єктивну оцінку тих людей, що їх встановили й описали, адже вони осмислювалися в рамках панівних на той час методологічних підходів. Така особливість історичних фактів дає підстави для їх характеристики як науково-історичних фактів.

При включенні історичних фактів до наукового об'єкта історико-економічного аналізу певного суспільства необхідно оцінити рівень їх науковості; перевірити дані про них, отримані з різних джерел, переосмислити факти з позиції сучасних знань, дати їм нове тлумачення. Невідворотним стає перегляд історичних фактів, «...розгляд подій минулого з висоти накопиченого у наш час досвіду»¹. Тому науковий об'єкт історії економіки та економічної думки органічно поєднує в собі як знання про реальні факти господарського життя, так і оцінку рівня їх наукового відображення в пам'ятках економічної думки. Це дає підстави для віднесення до самостійного напрямку історико-економічних досліджень опису та переосмислення науково-історичних фактів, що характеризують господарську систему на певному етапі її історичного розвитку.

Близьким та пов'язаним з історичним фактом є поняття *історичної події*, яке дає змогу розкрити його зміст. Подія вказує на учасників дій, що спричинили якісні зміни в господарській системі, відображені в історичному факті, і передбачає розкриття цих змін. Якщо в історичному факті відбивається певний момент часу, то в історичній події — період, протягом якого відбувалися зазначені зміни. Тобто історичний факт та історична подія відрізняються як статична і динамічна характеристики суттєвих змін у господарській системі².

Таким чином, *об'єктом історико-економічної науки є науково-історичні факти і події, що засвідчують якісні (етапні) зміни в господарській системі*. Їх зміст відображає дії людей та суспільства в цілому, що привели до появи нових структурних частин господарської системи (нових галузей і сфер господарської діяльності), нових господарських одиниць, форм взаємозв'язків, техніки і технології, обсягів створених матеріальних благ тощо. Історичність фактів та подій визначається лише з висоти пройденого часу, ко-

¹ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — С. 25.

² Іноді подія трактується як унікальне, неповторне явище, що відбувається в певний момент розвитку господарської системи і фактично веде до ототожнення її з історичним фактом.

ли підтвердиться їх значення та вплив на подальший розвиток господарської системи. Історико-економічна наука постійно звертається до відомих фактів та подій, з огляду на історичний досвід і набуті знання дає їм нову оцінку, змушує розкрити досі невідомі їх сторони.

**Предмет
історії економіки
та економічної думки**

Інший напрям пізнання історичного розвитку господарської системи суспільств передбачає отримання сутнісних, зовні невидимих і недоступних для безпосереднього сприйняття, знань. Вони являють собою теоретично осмислені знання, здобуті в процесі наукового узагальнення емпіричних даних, відображених в історичних фактах і подіях. Ключовою ознакою теоретичних знань є їх внутрішній взаємозв'язок, логічність побудови насамперед завдяки використанню одного чи кількох базових принципів як основи узагальнення емпіричних даних, об'єднання знань у певну систему.

Принцип ще з античних часів розуміли як первоначало, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, яке І. Ньютон називав першопричиною будь-якого об'єкта. Об'єктивна першооснова в процесі пізнання виступає основоположною (керівною) ідеєю, базовим положенням (вимогою), що об'єднує знання у систему. Один або кілька основоположних принципів, на базі яких формується логічно несуперечлива система знань про сутнісні властивості певного об'єкта, зазвичай називають його науковим предметом. Предмет завжди пов'язаний з науковим об'єктом дослідження та спрямований на розкриття внутрішніх (сутнісних) його характеристик.

Знання про історичні факти та події, що відображають становлення та розвиток господарської системи і знань про неї — науковий об'єкт історико-економічної науки, — можуть бути об'єднані в цілісну систему на основі суспільної залежності людей. Адже вона є головним (системотвірним) зв'язком суспільства в усіх його складниках. Тому, обґрунтовуючи науковий предмет історико-економічної науки, необхідно звернутися до форм суспільної залежності людей у господарській сфері як на етапі її становлення, так і на етапі розвитку, коли вона стає цілісною, відносно відокремленою системою суспільства.

Суспільна залежність у господарській сфері виникає та реалізується у кількох напрямках, а тому предмет історико-економічної науки стає складним, багатоаспектним поняттям. Так, залежність, що виникає внаслідок існування та розвитку поділу праці та власності на засоби виробництва, реалізується через формування господарських одиниць, в яких відбувається поєднання індивідів і засобів виробництва. Тому господарські одиниці стають одним із складників наукового предмета історії економіки та економічної думки.

Господарські одиниці своєю чергою залежать від суспільних умов, що впливають на їх діяльність. Останні зазвичай називають економічними інститутами (економічним середовищем господарської діяльності), які також стають складником наукового предмета. Наступний напрям залежності ін-

дивідів та утворених ними господарських одиниць пов'язаний з особливостями організації господарської системи, зі способами координації їх дій. Вони проявляються у взаємодії господарських одиниць між собою та суспільством (в особі держави) в цілому. На цій підставі взаємодія складників господарської системи також входить до наукового предмета її пізнання.

Таким чином, сформований на засадах цивілізаційної парадигми **предмет** історико-економічної науки включає в себе господарські одиниці (економічні суб'єкти), економічні інститути та механізми (процеси) взаємодії структурних елементів господарської системи. В науковому предметі відображаються як структурні (економічні суб'єкти та економічні інститути), так і функціональні (процеси взаємодії) аспекти господарської системи. У своїй єдності названі складники наукового предмета утворюють основу для формування логічної та цілісної системи знань про її стан та розвиток на кожному етапі еволюції.

Для розкриття предмета історико-економічної науки необхідно не лише вказати на причини та основні напрями формування суспільної залежності індивідів у господарській сфері, з якою пов'язується сутність предмета. Не менш важливим є розкриття *процесу реалізації* суспільної залежності: в який спосіб здійснюється, на яких рівнях проходить, яких форм набуває. В цьому процесі відображається здійснення головного (системотвірного) зв'язку господарської системи, досягнення нею головної мети — збереження цілісності.

У господарській системі суспільна залежність виступає у формі залежності від матеріальних благ і послуг, необхідних для забезпечення індивідуальних, колективних та суспільних потреб, проявляється як залежність споживання від виробництва. Ця залежність реалізується у процесі суспільного виробництва, який включає в себе створення (виробництво), розподіл, обмін та споживання матеріальних благ і послуг. Взаємна відповідність зазначених фаз суспільного виробництва характеризує рівень цілісності господарської системи.

На етапі становлення господарської системи виробництво та споживання були пов'язані безпосередньо: створення матеріальних благ і послуг здійснювалося для власного споживання, в межах домогосподарств і спиралося на статево-віковий поділ праці. Суспільне виробництво мало форму натурального, в якому виробництво і споживання виступало як протилежності, як дві різні сторони одного процесу виробництва в межах домогосподарства. Головна суперечність господарської системи набувала форми відповідно до необхідних умов, які створює суспільство (військовий захист, утвердження певної форми власності, розвиток інфраструктури тощо) для успішного функціонування домогосподарств.

Розвиток суспільного поділу праці привів до відносного відокремлення зазначених сторін суспільного виробництва — створення матеріальних благ і послуг здійснюють одні індивіди, а споживають їх продукт — інші. Створені блага набувають форми товару, а господарська система переходить від

стану натурального до товарного виробництва, яке своєю чергою історично змінюється (від простого товарного до товарно-грошового та грошово-кредитного виробництва).

Ключовою характеристикою товарного виробництва є переростання протилежності між виробництвом і споживанням, що мала місце у натуральному господарстві, у суперечність. Її суть полягає в тому, що безмежне зростання суспільних потреб призводить до постійного відставання виробництва, до невідповідності між споживанням і виробництвом. Суперечність між ними стає головною суперечністю розвитку товарного виробництва. Господарська система досягає своєї цілісності (призначення) залежно від того, в якій мірі суспільство забезпечує єдність між виробництвом і споживанням, які знаходять шляхи розв'язання суперечності між ними.

Як в натуральному, так і в товарному виробництві ключову роль відіграють люди. Лише вони можуть створювати певні блага, що відповідають суспільним потребам, лише індивідам притаманна здатність формувати цілі, свідомо направляти свої дії на їх досягнення. Лише людина є творцем, який здатний поєднати дух і матерію, стати суб'єктом творення. В основоположній ролі індивідів у процесі виробництва слід вбачати прояв людиноцентризму дослідження господарської сфери суспільства.

Разом із тим, для процесу виробництва, окрім індивідів, необхідні матеріальні та суспільні умови. Залежність людей від них виступає формою прояву суспільної залежності як головного зв'язку господарської системи на її структурних рівнях. Розкрити процес виробництва на різних рівнях господарської системи можна пізнанням процесу реалізації зазначених форм залежності людей.

Реалізація залежності людей від матеріальних умов, необхідних для створення благ (ці умови зазвичай зводять до засобів виробництва), здійснюється через відкриття доступу до них для індивідів. Поєднання зазначених двох сторін процесу виробництва (людей та засобів виробництва) відбувається завдяки створенню господарських одиниць. Господарські одиниці являють собою не лише необхідну форму реалізації суспільної залежності людей у господарській сфері, а й основну ланку виробничої структури господарської системи.

Залежність господарської діяльності людей від суспільних умов проявляється у необхідності існування певних правил і норм, що дають змогу узгоджувати цілі та інтереси людей, відкривають шлях для їх взаємодії. Реалізація цієї форми залежності здійснюється через створення економічних інститутів, які утворюють суспільне середовище діяльності людей. Прикладами можуть бути інститут власності на засоби виробництва, цехові інститути, інститут підприємництва, інститут найму тощо.

Історично економічні інститути розвиваються, часто змінюючи один одного. Наприклад, цехова регламентація господарської діяльності була відмінена у результаті прийняття закону про вільний їх вибір в Англії (1814), що знаменувало зміну інституціонального середовища, в якому домінують

роль почало відігравати підприємництво. Відміна законів про бродяжництво відкрила шлях для вільного вибору місця та сфери зайнятості людей.

Економічні інститути, що забезпечують координацію взаємодії господарських одиниць, важливого значення набувають в умовах товарного виробництва. Залежно від способу організації господарської системи — здійснюється вона на адміністративно-командних чи ринкових засадах — формуються різні методи координації економічної діяльності на різних рівнях господарської системи. В одних випадках взаємодія спирається на план, державне замовлення, матеріально-технічне постачання, а в інших — на попит і пропозицію, ринкову ціну та прибуток, конкуренцію, рекламу тощо.

Лише у єдності усіх складників предмета історико-економічної науки — реалізації суспільної залежності індивідів через формування господарських одиниць, створення економічних інститутів, організації взаємодії в процесі суспільного виробництва, можна розкрити його природу. Аналіз причин виникнення суспільної залежності індивідів та форм її реалізації надає змогу побудувати систему знань про історичний розвиток господарської системи на основі наукового предмета.

Разом із тим, вищевикладене розуміння предмета історико-економічної науки є недостатнім, оскільки в ньому відсутній складник, що відображає еволюцію економічної думки про природу та історичний розвиток господарської системи. Необхідність його включення зумовлена існуванням нерозривного зв'язку між об'єктом і предметом пізнання, тим, що науковий предмет завжди спрямований на розкриття внутрішніх (сутнісних) рис певного об'єкта дослідження. Як було показано вище, об'єкт історико-економічної науки містить дві невід'ємні сторони — об'єктивну реальність господарського життя та її відображення у свідомості людей. Тому до предмета цієї науки слід включити, окрім господарських одиниць, економічних інститутів та механізмів взаємодії суб'єктів господарської системи, також історичний розвиток знань про неї.

Протягом багатьох років розвиток економічних знань був самостійним об'єктом наукових досліджень, які здійснювалися в рамках історії економічних вчень. Ця наука розглядала виникнення та еволюцію економічних поглядів, думок та теорій, що відображали окремі сторони господарського життя чи господарської системи в цілому. Важливе місце в ній посідало висвітлення особливостей розуміння та трактування окремих економічних проблем різними авторами, формування наукових течій та шкіл економічної думки. Такий підхід до економічних знань відповідав традиціям класичної загальнонаукової парадигми, що тривалий час вирішальним чином впливала на розвиток наук.

Диференціація економічних наук, в тому числі й самостійне існування історії економічних вчень, не лише були виправдані методологічно, а й сприяли накопиченню знань про окремі аспекти суті та історичного розвитку господарських систем. Однак на певному етапі розвитку економічних наук цей

шлях призвів до втрати зв'язку не лише між різними економічними науками, а й у межах окремих економічних наук. Частковість економічних знань стала однією з найбільш глибоких проблем, яка стримує розвиток економічної науки. Існує гостра потреба в об'єднанні економічних знань на основі певних принципів. Одним із напрямів інтеграції історико-економічних знань стало їх об'єднання в рамках історії економіки та економічної думки на базі єдиного наукового предмета та наукового об'єкта.

Іншою причиною включення історії економічної думки до предмета історико-економічної науки є необхідність урахування в історичному розвитку господарської системи ролі свідомої діяльності індивідів та суспільства в цілому. Економічні знання, як форма суспільної свідомості, впливають на формування господарських цілей, процес праці та організацію виробництва, вибір форм і способів взаємодії господарських одиниць тощо. На наукових знаннях та розумінні господарських процесів людей ґрунтувались усі дії зі здійснення господарських реформ або економічних революцій. Глибина та наукова довершеність економічних знань суспільства свідчить не лише про рівень його розвитку, а й про його господарську систему.

Включення історії економічної думки до предмета дисципліни «Історія економіки та економічної думки» дає змогу зняти давнє протиставлення емпіричних і теоретичних економічних знань про історичний розвиток господарської системи суспільства. Емпіричні знання зазвичай здобувалися та систематизувалися в дисципліні «Економічна історія», а теоретичні — в «Історії економічних учень». При цьому дослідження господарської сфери суспільства як цілісної системи передбачає органічне поєднання емпіричних і теоретичних знань про неї, які різняться лише глибиною наукового узагальнення.

Кожен із перелічених складників предмета наукової та навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки» потребує докладнішого аналізу, що передбачається в кожній її темі. Разом із тим, особлива роль господарських одиниць в історичному розвитку господарських систем вимагає більш ґрунтовного розгляду їх сутності.

**Господарські
одиниці (історичні
форми господарств)**

Досягнення головного завдання, яке ставить суспільство перед господарською системою, — створення матеріальних благ і послуг для забезпечення потреб суспільства — здійснюється на рівні господарських одиниць. Кожна з них виконує свою функцію і є необхідною ланкою у функціонуванні господарської системи. Вони змінюються разом з еволюцією господарської системи, набувають різних історичних форм. Вивчення історичних форм господарських одиниць, розкриття їх сутності та чинників, що впливають на розвиток господарських одиниць, — важливий напрям історико-економічної науки. Він дає змогу розкрити еволюцію господарської системи з протилежної, щодо її цілісності, сторони — з боку уча-

сті структурних елементів системи у забезпеченні суспільних потреб матеріальними благами та послугами. Призначення кожної господарської одиниці, її місце в структурі господарської системи зумовлене здійсненням певних функцій в єдиному процесі руху матеріальних благ і послуг — від виробництва до споживання.

У пізнанні суті господарських одиниць та їх історичних форм висхідним є їх належність до конкретної господарської системи, тільки в межах якої вони і можуть існувати. При цьому важливо встановити місце господарських одиниць в суспільному поділі праці — визначити сферу, галузь, підгалузь виробництва тощо. Виробнича структура господарської системи та особливості господарських одиниць, що її утворюють, виступають однією з перших характеристик історичного розвитку господарських систем суспільств.

У той же час системний підхід передбачає розгляд господарських одиниць як підсистеми господарської системи й аналіз їх як відносно самостійних та цілісних утворень. Тому при дослідженні природи господарських одиниць важливо врахувати не лише вплив з боку господарської системи (зовнішнього середовища), а й дію внутрішніх чинників, насамперед особливості організації діяльності господарських одиниць.

Як і в кожній системі, організація функціонування господарської одиниці по суті зводиться до взаємодії цілого та частин. Цілісність господарської одиниці відображає готовий продукт як результат її функціонування. Тому організація зводиться до певного способу поєднання окремих ланок господарської одиниці, що беруть участь у його створенні. Досягнення найкращих результатів функціонування господарської одиниці, а саме — обсягів виробництва, якості продукції, номенклатури (тобто урахування у виробництві всього спектра потреб), свідчить про рівень організації господарської одиниці, ефективності її функціонування.

На організацію господарської одиниці впливають поділ праці та рівень розвитку техніки, що застосовується у виробництві, кооперація та технологія, що поєднують виробничі операції, форма власності на засоби виробництва і мотиви діяльності учасників виробничих процесів, методи координації (управління) взаємодії людей. Зазначені чинники впливу на господарські одиниці є проявом процесів диференціації та інтеграції, що лежать в основі розвитку кожного системного об'єкта. Дослідити історичні форми господарських одиниць можна лише через виявлення основних етапів розвитку вищезазначених складників.

Поділ праці пов'язаний з диференціацією процесу праці, коли в ньому відбувається відносно відокремлення видів діяльності людей з наступною спеціалізацією на виконанні певних трудових операцій. А. Сміт у праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» обґрунтував провідну роль поділу праці в розвитку господарської сфери суспільства, показав, що завдяки поділу праці підвищується майстерність працівників,

розвиваються знаряддя праці, відкривається можливість концентрувати зусилля на одній операції, зберігається час на перехід до інших операцій тощо. З погляду результатів діяльності господарських одиниць (готового продукту) поділ праці являє собою сукупність органічно пов'язаних між собою виробничих операцій.

Важливо підкреслити, що поділ праці передбачає зміни в усіх елементах процесу праці — діяльності людей, предметах і знаряддях праці. Основним напрямом розвитку знарядь праці стало їх пристосування до виконання спеціалізованих дій людей. На цьому шляху розвиток ручних знарядь праці, пройшовши етап глибокої спеціалізації, поступово привів спочатку до появи ручних інструментів (спеціалізованих знарядь праці), потім до робочої машини, а згодом і до створення техніки. Робоча машина поєднує у собі кілька спеціалізованих знарядь праці, а **техніка** (машина¹) охоплює, крім робочої машини, ще і машину, що є джерелом енергії, передавальний пристрій енергії до робочої машини та контрольно-керівний пристрій за дією робочої машини. Техніка — невід'ємний складник діяльності людини з виробництва певних благ, а її розвиток завжди відображає зміну ролі та місця людини у виробничому процесі².

У своєму розвитку техніка пройшла шлях від простого поєднання ручних знарядь праці (інструментів) до автоматизованих комплексів машин. Дуже важливе у цьому процесі не лише використання досвіду виконання трудових операцій, а й наукове застосування дії фізичних принципів — важеля, удару, нагрівання, охолодження, качання, розподілу сил за допомогою блоків тощо. Згодом революційну роль у розвитку техніки відіграло використання хімічних і біологічних реакцій та процесів.

Розвиток техніки зумовлює зміни усіх її складників — робочої машини, машини-двигуна, передавального та контрольно-керівного пристроїв. Фізична енергія людей, що застосовувалася при використанні ручних знарядь праці, поступово замінювалася енергією падаючої (стікаючої) води, вогню, вітру, сонця, приручених тварин. З появою робочої машини вирішальну роль почали відігравати енергія пари, двигуна внутрішнього згоряння, електрична енергія, енергія радіоактивного випромінювання, ядерна енергія тощо. На кожному етапі змін в енергетичному забезпеченні виробництва важливе місце займали знання та досвід. У нинішніх умовах розвитку господарської діяльності людей вирішального значення набуває духовна енергія та інтелект. Форма й обсяги енергії, що використовуються у виробничих процесах, характеризують рівень технічного та інтелектуального розвитку суспільства.

За процесом розвитку техніки, що застосовується при виробництві благ і послуг, можна простежити, виявивши зміни місця та ролі людей у цьому

¹ Машина (лат.) — знаряддя, механізм, використовуваний людиною у своїй діяльності.

² Іноді невіправдано поширюють поняття техніки (машини) на всі знаряддя праці, що історично використовувала людина, розглядаючи його не в суспільно-економічному, а технократичному значенні.

процесі. Так, поява робочої машини зумовила звільнення людини від виконавських дій, машини-двигуна — від затрат фізичної енергії на приведення знарядь праці в дію; контрольно-керівного пристрою — від нетворчих функцій. На наступних етапах автоматичний пристрій дав змогу звільнити людину від контролю і безпосереднього керування операціями, комп'ютери та роботи — від безпосередньої участі людей у процесі виробництва.

Інтеграцію виробничих операцій, що виконуються на основі поділу праці із застосуванням техніки, забезпечують кооперація праці та технологія виробництва. **Кооперація праці** характеризує господарський процес (процес виробництва) з боку *взаємодії людей* зі створення готового продукту. Кооперацію розуміють як спільні дії індивідів у процесі створення матеріальних благ і послуг. Прості форми кооперації існували задовго до появи машин, але вони не передбачали поділу праці під час виготовлення продукту. Її роль принципово змінюється з організацією виробництва на засадах поділу праці. Вона стає обов'язковим елементом виробничого процесу і перетворює діяльність окремих працівників у єдиний, планомірно організований, взаємно узгоджений процес праці — у *сукупну працю*. Живу працю (затрати робочої сили) в процесі виробництва представляє комбінований, за спеціальностями і кваліфікацією, сукупний працівник. Його поява, структура, рівень суспільного розвитку та масштаби стають важливими чинниками, що впливають на організацію кожної господарської одиниці.

Технологія виробництва характеризує господарський процес з боку готового продукту, раціональність *поєднання виробничих операцій*, що з'явилися внаслідок поділу праці. Вона включає в себе кооперацію праці та взаємозв'язок між технічними знаряддями, які використовує сукупний працівник. Результати виробництва, його обсяги, якість та номенклатура створеної продукції стають головними критеріями розвитку технологій.

Для досягнення цього завдання необхідне не лише раціональне поєднання існуючих виробничих операцій, а також їх розробка на основі наукових принципів. Тому важливе завдання, що стоїть перед технологами виробництва, полягає у поділі його на нові операції, оновлення їх технічного оснащення, удосконалення організації праці та проведення такої комбінації цих складників, яка гарантує більш високі результати виробництва. Технологія є одним із напрямів організації виробництва і передбачає запровадження таких організаційних принципів, як раціональна спеціалізація виробничих операцій, пропорційність різних складників виробничого процесу, його безперервність та ритмічність, гнучкість і надійність.

Технологія, разом із винаходами та організаційною культурою, належить до важливих факторів виробництва, є проявом дії цивілізаційних чинників. Факти появи нової техніки та технології виробництва стають важливими показниками розвитку окремих господарських одиниць і господарської системи в цілому. У своєму історичному розвитку вони пройшли шлях від простої кооперації ремісників, що працюють під одним дахом над однорідними

виробами, до автоматизованих виробництв, що спираються на «безлюдні» технології.

Вивчення виробничих характеристик господарських одиниць відповідної господарської системи передбачає не лише розкриття її галузевої структури та особливостей виробничих одиниць, що її утворюють. В їх пізнанні виняткову роль відіграють характеристики техніки та технології, яку вони застосовують у виробничій діяльності, рівень розвитку поділу праці та кооперації тощо. Для дослідження історичних форм господарських одиниць зазначені характеристики мають важливе значення, дають змогу конкретизувати необхідний складник науковості предмета історії економіки та економічної думки.

Окрім виробничої, кожна господарська одиниця має і соціально-економічну сторону, що пов'язана з існуванням різних категорій осіб, які зайняті у виробничому процесі, системою інтересів та стимулів їх діяльності. Для дослідження цього аспекту господарських одиниць необхідно розглянути **форми власності** на ресурси, що використовуються для створення благ і послуг, а також суспільний статус учасників господарських процесів, зумовлений власністю. Так, наприклад, статус особисто залежного працівника кріпосної мануфактури, майстра чи помічника майстра цеху (підмайстра), вільно найнятого робітника чи члена кооперативу, акціонера дозволяє показати соціальні особливості тієї чи іншої форми господарської одиниці та ефективність її функціонування.

Подібне значення при дослідженні форм господарських одиниць мають і особливості **управління** господарськими процесами, яке може змінюватися починаючи від різних форм ієрархічного управління до мережевої побудови системи координації дій структурних підрозділів. У сучасних умовах способи управління господарськими одиницями в поєднанні з різноманітними формами приватної власності на засоби виробництва вирішальним чином впливають на організаційні форми господарських одиниць.

Підсумовуючи короткий аналіз господарських одиниць, слід сказати, що їхні історичні форми залежать від стану господарської системи суспільства та внутрішніх чинників їх розвитку. Останні пов'язані головним чином з поділом і кооперацією праці, розвитком техніки і технології виробництва, статусом працівників, їх мотивацією до праці та системою управління. До зовнішніх чинників розвитку господарських одиниць належать: стан господарської системи суспільства як натурального, товарного чи грошового господарств; форми власності на засоби виробництва; централізований, децентралізований чи змішаний способи організації господарської системи; цивілізаційні чинники, представлені освітою, культурою, духовним розвитком суспільства. Під впливом перелічених факторів і виникають певні форми господарських одиниць.

Так, на етапі існування господарської системи натурального виробництва в античній общині були такі форми господарських одиниць, як лати-

фундії та ергастерії, вілли та сальтуси, військово-землеробські господарства в колоніях — клерухії, господарства колонів на орендованих землях, парцелярні господарства повноправних громадян тощо. В господарській системі феодального періоду існували алоди, гурфи, помістя сеньйорів, а згодом — феоди, маноріальні помістя васалів тощо.

У господарській системі товарного виробництва функціонували господарства ремісників, середньовічні цехи, мануфактури, фабрики. Згодом у товарно-грошовій системі з'явилися різні акціонерні компанії, міжгалузеві та транснаціональні корпорації, банки, фінансові установи тощо. Кожна форма господарських одиниць була наслідком специфічного поєднання дії вищезазначених чинників і з'являлась як новий спосіб організації виробництва задля отримання найбільших його результатів.

Таким чином, історико-економічне пізнання господарської системи суспільства, окрім розкриття методологічних засад її становлення, функціонування та розвитку, передбачає:

- обґрунтування наукового об'єкта пізнання;
- встановлення наукового предмета пізнання.

Обґрунтування наукового об'єкта пізнання здійснюється через відокремлення певної частини господарської системи умовною лінією, в межах якої кожна економічна наука веде пошук нових знань. Для історико-економічної науки таким об'єктом пізнання є сукупність історичних фактів і подій, що засвідчують якісні зміни в господарській системі, а також емпіричні дані про становлення та етапи її розвитку як цілісного утворення.

Визначення наукового предмета історико-економічної науки спрямоване на встановлення сутнісних характеристик та закономірностей історичного розвитку господарських систем суспільств. Цей напрям наукового дослідження передбачає розгляд еволюції господарських одиниць, встановлення особливостей їх історичних форм; розкриття специфіки взаємодії на кожному історичному етапі розвитку господарської системи; економічних інститутів, що створюють умови для функціонування і розвитку господарської системи; змін в економічній думці, що відображає ці процеси.

1.4. МЕТОДИ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Розглянуті в попередньому параграфі методологічні засади, об'єкт і предмет історико-економічної науки є напрямками пізнавальних дій, притаманних кожній економічній науці. Разом із тим, для здобуття знань в кожній з них потрібно застосовувати відповідні лише цій економічній науці засоби пізнання, які зазвичай називають *методами наукового дослідження*. Як метод розуміють правила і порядок пізнавальних дій, завдяки дотриманню яких підвищується точ-

ність (істинність) наявних та відкривається доступ до нових знань. Вони дають змогу відділити все те, що викривляє (спотворює) дійсність.

Історія економіки та економічної думки вивчає історичний розвиток господарських систем суспільств відповідних цивілізацій та відображення цього процесу в економічній думці. Як і кожна наука, вона використовує кілька груп методів, що мають на меті дістати: методологічні знання; емпіричні знання, що характеризують науковий об'єкт; систему теоретичних знань, сформованих на основі предмета історико-економічної науки. Різна глибина і спрямованість знань про історичний розвиток господарської системи, здобутих із кожного з цих напрямів, зумовлюють суттєві відмінності між методами, що застосовуються в історико-економічній науці.

Методи методологічних досліджень

Методологічні знання утворюють теоретичний фундамент для усіх економічних наук. Як такі зазвичай розуміють загальнонаукові підходи, ключові аксіоми, теоретичні положення, схеми (принципи) пояснень, що використовуються в наукових дослідженнях. На нинішньому етапі розвитку економічних наук в їх методологічних засадах відбуваються принципові зміни, пов'язані з переходом до використання принципів системного аналізу, заміною формаційної на цивілізаційну парадигму суспільствознавства.

Для історико-економічної науки виняткове значення мають ті **методологічні положення**, що дають ключ до розуміння процесу становлення й історичного розвитку господарської системи суспільства як цілісної сфери, яка відносно відокремлено функціонує в конкретному суспільстві. Не менш важливими є також теоретичні положення, які характеризують механізм розвитку господарської системи, природу появи якісно нових змін у ній, причини входження її в новий етап розвитку. Здобуття цих знань передбачає використання таких принципів системного аналізу, як цілісність, складність, організованість, наявність головної мети, єдності диференціації та інтеграції тощо. Послідовне і точне застосування зазначених принципів в історико-економічних дослідженнях дає змогу розглядати їх як методи здобуття методологічних знань.

Принцип цілісності господарської системи означає, що вона складається із різних (відмінних між собою) частин, які, проте, не можна розглядати відокремлено одна від одної, бо вони внутрішньо взаємозв'язані. Властивості господарської системи як цілісного утворення не можуть бути виведені із характеристик окремих складників, вони є результатом їх єдності. Наприклад, суспільний поділ праці, власність на засоби виробництва, гроші — мають сенс лише на рівні господарської системи і є результатом взаємодії усіх її складників. Саме такі властивості цілого (які зазвичай називають емерджентними характеристиками) вирішальним чином впливають на розвиток складників господарської системи в цілому та відображають її цілісність.

Відомо, що господарська система, як і кожний системний об'єкт, у своєму розвитку проходить різні етапи набуття цілісності: співіснування, сим-

біозу та синтезу¹. На етапі становлення господарської системи мало місце співіснування територіальних общин, в яких велося натуральне господарство. Об'єднавчими засадами тут виступали військово-політичні, культурні, мовні та інші чинники неекономічного характеру. З посиленням суспільного поділу праці, розвитком грошової системи вигоди від взаємного обміну результатами виробництва зумовили симбіоз інтересів, що привело до формування господарської системи товарного виробництва. Згодом, під впливом подальшого розширення поділу праці, появи кредиту, розвитку акціонерної форми приватної власності, інших системних (цілісних) властивостей господарської системи, вона набула форми товарно-грошового господарства, яка відповідає стадії синтезу. Принцип цілісності, постійне посилення ролі емерджентних властивостей у розвитку господарської системи надає можливість встановити зміст основних історичних етапів у її історико-економічному розвитку.

Принцип складності потребує розгляду господарської системи як внутрішнього дискретного утворення, що складається з якісно відмінних господарських одиниць, розташованих на різних її рівнях та функціонально пов'язаних між собою. Господарські одиниці кожного рівня виникають для виконання певних функцій, і разом із системою взаємозв'язків вони утворюють структуру господарської системи. Полісами цієї структури виступають економічний центр (держава), що втілює у собі цілісність системи, та господарські одиниці. Цей принцип дає змогу здобути базові знання для історико-економічних досліджень про появу нових сфер і галузей виробництва, про розвиток підсистем у межах господарської системи, про роль та функції економічного центру (держави) і форми господарських одиниць, що притаманні певному етапу історичного розвитку господарської системи.

Принцип організованості передбачає встановлення рівня (міри) упорядкованості господарського життя суспільства. Цей принцип зумовлений тим, що усі економічні процеси здійснюються внаслідок свідомої діяльності людей. Залежно від глибини усвідомлення цілей, які вони ставлять перед собою, діяльність, за висловом О. О. Богданова, «об'єктивно може бути або організувальною, або дезорганізувальною»². Рівень організованості господарської системи залежить від досконалості її структурної будови та створення умов для безперешкодної взаємодії, що суттєво впливають на результати господарювання. Для історії економіки та економічної думки методологічне значення мають знання про цілі, які стоять перед суспільством у господарській сфері та проявляються в економічній політиці держави, про економічні реформи, які суттєво змінюють господарську систему. Ці знання відіграють важливу роль в аналізі стану і перспектив історичного розвитку господарської системи та економічної думки певного суспільства.

¹ Й. Шумпетер пов'язував усі проблеми, що виникають у суспільному житті людей, з досягненням цілісності суспільства чи його сфер.

² Богданов А. А. Тектология: всеобщая организационная наука: В 2 кн. — М.: Экономика, 1989. — Кн. 1. — С. 69.

Принцип головної мети потребує при пізнанні будь-якої системи встановлення механізму її збереження від розпаду, умов виживання та здатності адаптуватися до змін у навколишньому середовищі. Ключову роль тут відіграє збереження та розвиток головного зв'язку, що об'єднує усі складники системи в цілісність. У господарській системі роль системотвірного зв'язку виконує економічна залежність, що відображається у формах власності на засоби виробництва та виступає основою кожної економічної системи. Відтворення і розвиток власності на засоби виробництва стає головним напрямом у збереженні та еволюції економічних систем. Встановлення форм власності, умови і тенденції їх розвитку мають фундаментальне значення для історико-економічного аналізу.

Принцип розвитку означає, що кожен системний об'єкт постійно змінюється в певному напрямі, перебуває у стані руху. Системний підхід суттєво доповнює традиційне розуміння процесу розвитку, що пов'язується з відомими законами діалектики (єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечень), єдністю процесів диференціації та інтеграції.

Розвиток цілісного об'єкта відбувається через диференціацію, що призводить до постійного наростання його дезорганізації. Хаос, що виникає унаслідок загострення внутрішніх суперечностей, розглядається як об'єктивний стан кожної системи, що розвивається. Після досягнення крайньої межі хаосу, в точці біфуркації, починаються процеси впорядкування: створюються необхідні умови для встановлення нових зв'язків, здійснюється рух у бік цілісності системного об'єкта. Цей процес зазвичай називають інтеграцією складників системи, він нерозривно пов'язаний (супроводжує) із процесом диференціації. Процес розвитку системного об'єкта забезпечують різні рушійні сили — внутрішні, що пов'язані з розв'язанням внутрішніх суперечностей, і — зовнішні, що йдуть від більш широкої системи, частиною якої є об'єкт. Залежно від напрямів (векторів) прикладення цих сил формується енергія розвитку, виникає синергетичний ефект чи взаємне погашення прикладених сил.

Застосування в історико-економічному пізнанні принципу розвитку потребує розкриття процесів диференціації та інтеграції в кожній господарській системі. Насамперед важливо встановити появу нової техніки і технології виробництва, в яких матеріалізується розвиток поділу праці та проявляються процеси диференціації та інтеграції¹. Використання нової техніки та технології сприяє суттєвим змінам у господарському житті, змінам місця та ролі людей у виробничих процесах, зростанню благ для забезпечення суспільних потреб. Іншим напрямом диференціації господарської системи є розвиток форм власності на засоби виробництва.

¹ Поділ праці є однією з найбільш важливих форм диференціації господарської системи, фундаментальне значення якої для розвитку виробництва всебічно розкрив А. Сміт (див.: *Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов: Пер. с англ.* — М.: Эско, 2007. — 960 с.).

Не менш важливого значення набуває створення суспільних умов для безперешкодної взаємодії людей: для формування нових зв'язків, нових форм і способів взаємодії. Такі умови зовні мають форму законодавчих актів, встановлення нових правил господарської діяльності, нових координувальних структур, системи стимулів тощо. Сукупність суспільних умов, що утворюють середовище взаємодії економічних суб'єктів у певних сферах господарської діяльності, які зазвичай називають економічними інститутами, являють собою засіб інтеграції господарської системи. Знання про застосування нової техніки та технології, про утвердження нових економічних інститутів мають методологічне значення для пізнання історичного розвитку господарської системи.

Вищевикладені принципи системного аналізу господарської сфери суспільства взаємно доповнюють один одного і у своїй єдності розглядаються як методи здобуття методологічних знань про історичний розвиток господарської системи. Вони стають надійною основою для формування (визначення) наукового об'єкта її дослідження, оскільки дають змогу відібрати історичні факти і події історичного розвитку господарських систем, наповнити конкретним змістом об'єкт пізнання історії економіки та економічної думки.

Методи емпіричних досліджень

Емпіричні методи використовують для всебічного опису відібраних за допомогою попередньої групи методів історичних фактів і подій. До таких методів, як правило, належать спостереження, порівняння, вимірювання, проведення експерименту¹. Методологічні принципи та емпіричні методи взаємно доповнюють один одного і допомагають на різних рівнях окреслити межі кожного історико-економічного дослідження, обґрунтувати його науковий об'єкт.

Проте використання емпіричних методів для висвітлення давноминулих фактів та подій має певну специфіку. Неможливо вимірювати та безпосередньо спостерігати за процесами, що належать історії, складно відтворити усю сукупність умов для проведення експерименту². Тому емпіричні знання про історичні процеси отримують з різноманітних джерел інформації: пам'ятників матеріальної культури, усних та письмових пам'яток, народної творчості тощо. Емпіризм цих знань полягає у тому, що вони формувалися під враженням безпосередніх учасників або в результаті передачі цих вражень наступними поколіннями. Ці знання відображали чуттєве (безпосереднє) сприйняття фактів та подій, оцінювались, виходячи з життєвого досвіду, накопиченого людьми на той час.

¹ Спостереження завжди має мету, обґрунтовану методику, здійснюється систематично та передбачає обробку і тлумачення даних. Вимірювання здійснюється за допомогою обраної системи одиниць, правил порівняння та складання результатів, опису процедури вимірювання.

² Відомий дослідник Т. Кун запропонував реконструювати події минулого на основі наявних знань, створити модель з дійсними історичними фактами та критично порівняти їх між собою. На його думку, цей експеримент дасть змогу отримати нову інформацію про досліджувані факти та події.

Методи наукової обробки такого роду емпіричного матеріалу зводяться до певних правил роботи з джерельною базою про історичні факти та події, що передбачають:

- пошук та систематизацію усіх джерел інформації про досліджуваний період;
- порівняння даних, отриманих з різних джерел, та усунення суперечливої інформації;
- порівняння поглядів різних авторів на досліджувані факти та події;
- систематизацію здобутої інформації, досягнення однозначності її трактування тощо.

До емпіричних знань зазвичай належать також цифрові дані, що відображають кількісні характеристики історичних фактів та подій. Їх здобувають за допомогою статистичних методів і відкривають можливість через кореляційний зв'язок встановити не відображені у писемних джерелах дані про господарські процеси. Кількісна (цифрова) база даних містить дані про чисельність населення, величину природних ресурсів, які використовуються у господарській діяльності, обсяги створеного багатства (яке нині прийнято вимірювати показником внутрішнього валового продукту), урожайність, обсяги споживання тощо. Єдиної науково обґрунтованої системи кількісних характеристик розвитку господарської системи, яка б використовувалась для їх характеристики на різних етапах історичного розвитку, поки що історико-економічна наука не сформувала.

Кількісні виміри економічних процесів у поєднанні зі статистичними та гіпотетичними моделями кількох альтернативних версій їх розвитку дають змогу відтворити невідомі раніше сторони розвитку господарської системи. Так, у середині ХХ ст. у США сформувався окремий напрям історико-економічних досліджень — «кліометрика», або «нова економічна історія». Використання економіки для вивчення економічної історії відкриває шлях для математизації історико-економічної науки. Цей напрям має свої переваги та недоліки. Обмеження його використання пов'язані з неможливістю формалізації багатьох сторін суспільного життя людей.

Методи теоретичних досліджень наукового аналізу історичного розвитку господарських систем

Методи теоретичних досліджень використовуються для розкриття *сутнісних* характеристик історичного розвитку господарських систем, здобуття теоретичних знань про нього. Вони покликані узагальнити емпіричні знання про історичні факти та події господарського життя, розкрити внутрішні властивості та зв'язок між ними, встановити тенденції подальшого розвитку господарської системи. Ці методи безпосередньо пов'язані з науковим предметом історико-економічних досліджень, є засобами подальшого розгортання і конкретизації базових принципів (положень), що утворюють предмет історико-економічної науки.

Якісні зміни, що виникають у процесі історичного розвитку господарської системи, мають не одиничний характер, а проявляються у певній су-

купності історичних фактів та подій. Тому виникає необхідність узагальнити знання про нові сторони в розвитку господарської системи, встановити природу таких змін. Науковий аналіз сутнісних характеристик господарської системи, що притаманні новим історичним фактам і подіям, здійснюється через типологізацію фактів, розробку наукових категорій і понять, обґрунтування законів та створення теорій.

Перелічені засоби наукового пізнання, доповнюючи один одного, утворюють систему, завдяки якій можна розкрити сутність об'єкта пізнання із різних сторін та з різною глибиною. Важливо підкреслити, що кожна економічна наука, маючи власний об'єкт пізнання, застосовує відповідну систему наукових засобів пізнання (науковий апарат). Історія економіки та економічної думки своїм об'єктом має сукупність історичних фактів про становлення і розвиток господарської системи суспільств Європейської цивілізації. Науковий апарат пізнання даного об'єкта ґрунтується на цивілізаційній парадигмі.

Типологізація дає змогу об'єднати факти і події у відповідні групи за певною ознакою, що розрізняє їх між собою. Наприклад, усе різноманіття господарських одиниць, що діють у певній господарській системі, за різними формами власності на засоби виробництва можуть належати до індивідуальних, кооперативних чи акціонерних господарських одиниць. Різні типи господарських одиниць виділяють у господарській системі, розробляючи їх класифікацію за певним критерієм, простим переліком окремих груп чи створенням різних каталогів.

Наукові категорії допомагають узагальнити історичні факти і події, встановити у них сутнісні *спільні ознаки*. В усіх господарських одиницях даної економічної системи обов'язково мають бути засоби виробництва та люди, що приводять їх у дію, тощо. Наприклад, у товарно-грошовій господарській системі засоби виробництва характеризуються науковою категорією «капітал», а індивіди, що їх використовують, — категорією «робоча сила» або «найм». Завдяки цим категоріям можна вказати на сутнісні ознаки кожної господарської одиниці товарно-грошової системи.

Наукові поняття створюють і використовують для узагальнення спільних та відмінних ознак, притаманних історичним фактам і подіям певної господарської системи. Фактично наукові поняття поєднують у собі характеристики, що відображаються типологізацією та науковими категоріями. Прикладом може бути одне з ключових понять історико-економічної науки — поняття господарської одиниці. В ньому узагальнюються спільні риси для всієї сукупності господарств певної господарської системи: виробництво матеріальних благ і послуг, наявність засобів виробництва та людей, що їх використовують, власність тощо. Разом із тим, наукове поняття «господарська одиниця» передбачає розкриття особливостей вищеназваних спільних ознак у конкретній економічній системі, а саме — виробником яких конкретних благ і якої галузі є господарство, яку техніку і технологію використовує, яка форма власності лежить в основі

його діяльності, яку соціальну форму і статус набувають працівники і т. д. Наповнення конкретно-історичним змістом наукового поняття «господарська одиниця» дає змогу розкрити важливі характеристики господарської системи, показати, як зміни в господарських одиницях конкретизують процес історичного розвитку господарських систем.

Наступного, більш високого рівня узагальнень історичних фактів та подій у господарському житті суспільств досягають за допомогою встановлення зв'язків між ними та відображення цих зв'язків у відповідних *законах*. Як закон розуміють сутнісний, постійний, часто повторюваний причинно-наслідковий зв'язок між різними групами фактів та подій, відображених відповідними поняттями. Закон допомагає пояснити причинний зв'язок між фактами та подіями господарського життя і передбачити можливий напрям їх розвитку. Цього досягають через пізнання (розкриття) характеру зв'язку, що відображається у законі, та оцінювання результатів, які з'являються внаслідок реалізації такого зв'язку.

Розрізняють два типи зв'язків, що відображаються економічними законами: причинно-наслідковий та вірогідності. Перший тип зв'язку виникає тоді, коли розглядаються незмінні умови його формування, коли одна і та сама повторювана причина приводить до тих же однозначних, передбачуваних наслідків, що стає основою для визначення прогнозу. Даний тип законів має детерміністський характер і не враховує час і простір, в яких перебуває господарська система. Саме тому детерміністські закони використовуються переважно для характеристики її стану і мають обмежене застосування для пізнання її історичного розвитку.

Вірогідні зв'язки виникають за постійної зміни умов їх формування, коли має місце не лише вплив причини на наслідок (дія зовнішньої сили, механічний рух), а й зворотний вплив наслідку на причину (дія внутрішніх сил), коли такі зв'язки мають нерегулярну повторюваність (стохастичність). Результати (наслідки) таких зв'язків точно не можна передбачити, тому і закон відображає їх лише як тенденцію змін та встановлюється на підставі великої кількості нерегулярно повторюваних зв'язків. Дія вірогідних (статистичних) законів спирається на так званий *принцип невизначеності*, який обгрунтував В. Гейзенберг. Він довів, що невизначеність — об'єктивна характеристика зв'язків між взаємозалежними фактами, коли має місце постійна зміна умов їх взаємовпливу.

Прикладами детерміністських та вірогідних законів є закон зростання продуктивності праці та закон попиту і пропозиції. Перший відображає зв'язок між фактами появи нової техніки і технології виробництва, розвитком кваліфікації працівників та зумовлене цими змінами збільшення виробництва матеріальних благ і послуг. Закон попиту і пропозиції відображає взаємозв'язок між кількістю товарів і послуг, які потребують споживачі, та їх обсягом, що пропонує виробник. Пропозиція впливає на попит через асортимент товарів та ціни на них, а попит впливає на структуру та динаміку виробництва. Ця залежність діє як тенденція, а рівновага між ними майже ніколи не настає, є бажаною точкою, до якої намагаються дійти сторони.

Найбільш високого рівня узагальнення історичних фактів та подій розвитку господарської системи досягають через створення економічних теорій. **Теорія** — це структурована (за допомогою наукових категорій, понять, законів) система достовірних теоретичних та емпіричних знань, яка дає цілісне пояснення всього різноманіття фактів та подій господарського життя певної економічної системи. Економічні теорії з'являються лише тоді, коли реальні об'єкти, які вони покликані пояснити, досягають своєї зрілості, стають цілісними, коли обґрунтовуються наукові поняття та категорії, що характеризують їх окремі сторони. До утвердження приватної власності, наприклад, не могли бути створені теорія вартості, капіталу, ренти, оскільки в попередні епохи реальні факти, що засвідчували їх існування, мали неявно виражений характер. А перші теоретичні системи, що розкривають сутність господарської системи як цілісного утворення, почали з'являтися лише тоді, коли у XVII ст. завершився процес їх становлення в країнах Західної Європи, коли вони відносно відокремилися від держави. Серед перших теоретичних систем економічних знань, що з різною повнотою відображали функціонування господарських систем, називають меркантилізм, теоретичну систему фізіократів та класичну економічну теорію. У міру розвитку товарно-грошової економічної системи були створені марксистська, неокласична, кейнсіанська та інші системи економічних знань.

На підставі розглянутих вище методів історико-економічних досліджень можна розкрити сутність господарської системи на певному історичному етапі її розвитку. Разом із тим, історична наука покликана встановити зв'язок між різними етапами еволюції господарської системи як у просторі, так і в часі. **Зв'язок історії** відіграє вирішальну роль у розвитку пізнання історичних змін у господарській системі, для розкриття його використовують:

- історико-генетичний метод;
- метод моделювання;
- метод ідеальних типів.

Історико-генетичний метод поєднує у собі дві різні, але тісно пов'язані між собою сторони зв'язку між розділеними вертикаллю часу фактами та подіями. Перша сторона — історичний аналіз досліджуваних фактів та подій, що має на меті їх пояснення за допомогою минулого, через встановлення того, що їм передувало, виявлення спадковості у розвитку господарської системи. Це досягається у процесі встановлення та опису фактів і подій попереднього періоду, визначення часу, протягом якого вони виникли та існували. Завдяки історичному підходу встановлюється безперервність історичного розвитку господарської системи, відкривається можливість відшукати у минулому невідомі (неописані) факти та події, що вплинули на досліджувані явища, або змусити «заговорити» попередників — розкрити інформацію, яка дасть змогу глибше та повніше висвітлити об'єкт пізнання. Тобто, розвиток у часі зв'язку між досліджуваними історичними фактами та подіями, з одного боку, та всього того, що їм передувало і впливало на них, — з іншого, є головним моментом історичного аналізу.

Якщо історичний підхід передбачає пошуки відповідей на питання, що і коли вплинуло на історичний розвиток господарської системи, де час має вирішальне значення, то другу сторону зв'язку дозволяє розкрити генетичний підхід, який ставить у центр питання, чому і як здійснювався цей вплив, який логічний зв'язок при цьому існує, під тиском яких причин відбулися якісні зміни в господарській системі і як ці причини діяли. У цьому разі час має другорядне значення, а на перше місце виходить логіка розвитку (набуття нової якості) господарського життя.

Для встановлення внутрішнього зв'язку між станами господарської системи на різних історичних етапах розвитку необхідно відобразити ці стани у відповідних системах наукових категорій, понять, законів та економічних теорій. Розвиток їх змісту відображає еволюцію реального зв'язку між станом господарської системи на різних історичних етапах, а сам зв'язок набуває не історичного, а логічного виразу (форми).

Прикладом генезису може бути розвиток наукового поняття «господарська одиниця», яке нині представлене головним чином сучасною компанією (корпорацією). Вона може бути розкрита лише на основі встановлення логічного зв'язку з попередніми формами господарських одиниць, що мали місце на різних етапах розвитку господарської системи. В промисловій сфері це були — ремісничі майстерні, мануфактура, фабрика, різного масштабу акціонерні та кооперативні організації, асоціації тощо.

Кожне з названих наукових понять характеризує особливість господарської одиниці у певних історичних умовах. Кожне наступне поняття не лише якісно відрізняється від попереднього, а й відображає генетичний зв'язок із ним. Так, можемо представити поняття «господарська одиниця» як таке, що історично розвивається, і в кожній його наступній формі знаходимо логічний зв'язок, що відображає реальні причини розвитку.

Системний аналіз господарської сфери суспільства зумовлює виняткове значення для її пізнання **методу моделювання**. Він дає змогу відобразити функціонування та розвиток господарської системи чи підсистем, що входять до неї, урахувати дію різномірних та різноспрямованих чинників впливу на її стан і розвиток, показати місце і значення прямих та зворотних зв'язків між рівнями господарської системи тощо. Модель — це опис структурних елементів господарської системи та виконуваних ними функцій. У моделі завжди відображаються сутність і властивості системного об'єкта, тому вона постає як спрощена і символічна схема (конструкція), що замінює собою реальний об'єкт.

У дослідженні історичного розвитку господарських систем метод моделювання має особливе значення. На відміну від статичного стану, який пояснюється детерміністськими економічними законами і при цьому розглядаються причинно-наслідкові зв'язки, розвиток господарської системи, поява нових якісно відмінних ознак супроводжується порушенням рівноваги, має місце взаємовплив причини і наслідку. Тут діють вірогідні (статистичні) закони, засновані на нерегулярних, змінних функціональних зв'язках.

Останні органічно поєднують як прямі (з боку причини), так і зворотні (з боку наслідку) впливи пов'язаних між собою різних рівнів господарської системи. Включення до моделі зворотних зв'язків допомагає відобразити вплив результату (наслідку), до якого привела дія причини. Так досягається урахування в моделі основних властивостей господарської системи (чи її підсистем), стає можливим відображення дії різновекторних сил.

Існує кілька видів моделей: вербальна (словесний опис), графічна та математична¹. Однією з перших була модель відтворення суспільного продукту, яку в XVIII ст. створив придворний лікар французького короля Франсуа Кене. У своїй «Економічній таблиці» він відобразив взаємообмін створеного в сільському господарстві продукту між продуктивним класом, «класом землевласників» та «безплідним класом», що уособлювали троїстість тогочасної класової структури суспільства. Нобелівський лауреат з економіки Василь Леонт'єв побудував математичну модель «витрати—випуск», в якій відобразив основні зв'язки між створеним суспільним продуктом і необхідними для цього ресурсами в економічній системі США. Вона заснована на системі лінійних виробничих функцій, які описують реально існуючі взаємозв'язки між випуском (конкретних) продуктів і ресурсами, необхідними для їх виробництва.

Метод ідеальних типів передбачає створення абстрактної моделі, в якій суб'єктивно формується ідеальний зразок певного елемента господарської системи, що містить окремі, найбільш важливі, на думку дослідника, аспекти. Такий зразок, наприклад, господарських одиниць, будується на основі суспільно визнаних норм, розглядається як найбільш доцільний у конкретних умовах та виступає як ідеальний варіант для суспільства. Порівняння реально існуючих господарських одиниць з їх ідеальною моделлю відкриває можливість глибше і повніше зрозуміти та оцінити ті форми господарств, що мали місце насправді.

По суті метод ідеальних типів близький до аналізу економічних процесів з позиції нормативного і позитивного підходів. Один із них передбачає відображення фактів і подій у повній відповідності з реальністю (як є насправді), а інший — характеризує найбільш правильний, з погляду суспільства, напрям їх протікання (як має бути). Так, наприклад, сформована ідеальна модель кооперативної економічної організації, в якій оптимізовані індивідуальні, колективні та суспільні цілі й інтереси, стає засобом (мірилом) виявлення недоліків оцінки реально існуючих кооперативів.

Методи аналізу наукового рівня економічних знань

Історико-економічне дослідження господарської системи має дві взаємозв'язані сторони — пізнання історичних фактів та подій, що характеризують її стан і розвиток, та відображення цих знань в економічній думці, теоріях і теоретичних системах. Якщо перший аспект вказував на вияв-

¹ На початку минулого століття у США була створена електрична модель, в якій за допомогою системи електролампочок відтворювались основні зв'язки економічної системи країни.

лення того, що потребує пояснень, що має значення для економічної історії, то другий в центр уваги ставить економічні знання про господарські процеси, встановлення того, як люди розуміли події та факти господарського життя.

Формування наукового об'єкта та наукового предмета історії економічної думки зумовили завдання, структуру та логіку даного напрямку історико-економічного пізнання. Розвиток економічних знань тісно пов'язаний з еволюцією господарської системи, з її відображенням в економічній думці, економічних теоріях чи теоретичних системах. Тому в історії економічних вчень слід виділити два періоди, що відповідають двом етапам еволюції господарської системи, — етап її становлення та етап функціонування як цілісного утворення. Методи оцінювання наукового рівня економічних знань в кожному з цих періодів мають певні особливості: одні критерії оцінювання економічних знань використовуються на етапі становлення господарської системи, а інші — на етапі її функціонування як цілісної системи.

Спочатку *економічна думка* формувалась як розрізнені погляди, накопичені знання про окремі сторони господарського життя в суспільствах із системою натурального господарства. На перше місце виходило авторське бачення (різних людей і сформоване в різний час) питань ведення домогосподарства, торгівлі, ремісництва тощо. Висвітлення трактувань одних і тих самих питань окремими авторами, відсутність взаємозв'язку між окремими економічними думками, фрагментарність економічних знань стало головною ознакою першого етапу розвитку історії економічної думки. Критерієм їх оцінювання є точність та повнота відображення стану господарського життя тогочасного суспільства. Важливо оцінити, якою мірою науковий апарат, що використовується в тих чи інших вченнях, відповідає загальноприйнятим вимогам до нього. Вичерпність формулювань категорій, понять і законів, логічність зв'язку між ними, точність і повнота відображення в них реальних фактів та подій виступають важливими показниками науковості економічної думки.

З набуттям господарською системою ознак цілісності змінюються і критерії оцінювання економічних знань, що відображають її розвиток. На перше місце виходить відображення економічними вченнями цілісності господарської системи, набуття ними якостей *економічних теорій (систем теоретичних знань)*. В їх оцінюванні вирішальна роль відводиться логіці взаємозв'язку знань та адекватності відображення ними реального стану господарської системи. Томас Кун підкреслював, що історичний підхід до розвитку економічної думки насамперед полягає у цілісності системи наукових понять, категорій, законів, що характеризують теорії та теоретичні системи (напрями) економічних знань.

В історії економічних вчень нині виділяють кілька основних теоретичних систем економічних знань, що відображають функціонування і розвиток товарно-грошової (ринкової) економічної системи на різних етапах її зрілості. До них належать класична економічна теорія, марксистська економічна теорія, неокласична економічна теорія, кейнсіанська економічна теорія та ево-

люційна (інституціональна) економічна теорія, яка перебуває на етапі свого становлення¹. Кожен із цих напрямів набув якостей теоретичної системи економічних знань, оскільки спирається на певну сукупність методологічних принципів досліджень, на фундаментальні теоретичні положення, що використовуються як аксіоми аналізу, на власне обґрунтування наукового об'єкта та предмета, на власні методи досліджень та розвивається групою вчених, об'єднаних вищеназваними підходами.

На нинішньому етапі розвитку економічної науки з'явилися економічні знання, що не входять до жодної з перелічених теоретичних систем знань. Економічні ідеї, погляди, наукові розвідки та теорії, що не відповідають вимогам системності знань, розглядаються як часткові (фрагментарні) економічні знання, як *специфічні економічні теорії*. Їх кількість постійно зростає, а відсутність адекватної методологічної бази для їх об'єднання в систему стає однією з найважливіших проблем розвитку економічної науки на сучасному етапі.

Оцінювання економічних знань, що утворюють теоретичні системи та відображають функціонування і розвиток товарно-грошової (ринкової) економічної системи, здійснюється за такими критеріями:

- якою мірою економічні знання спираються на основні положення наукової парадигми, що лежить в основі даної теоретичної системи;
- яка роль економічних знань у розвитку теоретичної системи, яке значення вони мають у набутті такою системою стану довершеності;
- рівень прогресивності економічної думки, якою мірою вона сприяє подоланню хаосу в господарській системі, слугує знаряддям свідомої організації людьми господарських процесів²;
- рівень адекватності відображення економічними знаннями реального стану господарської системи, здатність теоретичної системи знань відобразити нові факти та явища, що з'являються в господарському житті.

Критеріями оцінювання специфічних економічних теорій, які не належать до жодної теоретичної системи та відображають часткові (фрагментарні) економічні знання, виступають³:

- ◆ володіння ними більшою пояснювальною силою порівняно з економічними знаннями, що входять до теоретичних систем;
- ◆ органічне поєднання об'єктивного емпіричного матеріалу та наукових узагальнень, глибина їх відображення у змісті економічної теорії;
- ◆ логічна послідовність, строгість, точність та простота викладення;

¹ Меркантилізм і теорія фізіократії відображають господарську систему на етапі її становлення, а тому для їх оцінювання мають бути використані інші критерії.

² Тривалий час в літературі домінували погляди на суспільний прогрес як незворотні зміни, як рух, в основі якого лежить механізм храповика. Таке розуміння ідеї прогресу себе дискредитувало і не знайшло підтвердження в житті. Нині його сутність пов'язують з посиленням ролі свідомої організації людьми суспільних процесів, з розв'язанням головної проблеми людства — витіснення хаосу й утвердження свідомого та доцільного контролю за суспільними процесами.

³ Про критерії оцінювання сучасних економічних теорій див.: *Боннер К.* Логика и рост научного знания. Избр. работы: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1983. — С. 328.

- ◆ відкритість для критики (фальсифікації) та можливість перевірки основних положень (верифікації) економічних знань;
- ◆ операбельність економічних знань, можливість випробувати закладені в них ідеї на практиці та порівняти сформовані нею передбачення з реальним перебігом подій тощо.

Економічні знання втілюються у наукових текстах, які також потребують оцінювання. Серед методів наукового аналізу економічних текстів слід виділити герменевтику і компаративістику. Для тлумачення текстів, пошуку в них нових непрочитаних знань використовуються прийоми *герменевтики*. Вони передбачають формування з позиції сучасної науки гіпотез стосовно викладеного в досліджуваному тексті змісту. Потім текст розбивається на окремі фрагменти, які інтегруються з позиції сформованої гіпотези. Завершується аналіз корекцією загального змісту тексту на основі заново прочитаних фрагментів.

Компаративістика передбачає порівняння змісту економічних текстів, підготовлених різними авторами. Порівняння різних підходів та тлумачень окремих їх положень дає змогу виявити важливі сторони (аспекти) економічних знань, у різних текстах виявити оригінальну трактовку чи непомічений раніше зміст.

Таким чином, історія економіки та економічної думки спирається на потужний та різнобічний арсенал методів наукового пізнання історичного розвитку господарських систем. До нього належать:

- методи методологічних досліджень, зокрема застосування таких принципів системного аналізу, як цілісність, складність, організованість, наявність головної мети розвитку та ін.;
- методи емпіричних досліджень, що включають прийоми опису господарської системи — спостереження, порівняння, вимірювання, проведення експерименту та відповідні засоби обробки емпіричного матеріалу;
- методи теоретичних досліджень, що спрямовані на виявлення сутності господарських процесів:
 - а) у статичному стані господарської системи за допомогою типізації економічних фактів та подій, формулювання наукових категорій та понять, обґрунтування економічних законів і теорій;
 - б) у розвитку господарської системи, через застосування історико-генетичного методу, методів моделювання та методу ідеальних типів;
- методи аналізу економічних знань, які дають змогу оцінити рівень їх наукової довершеності.

Всі вони пов'язані між собою спільним науковим об'єктом і науковим предметом історії економіки та економічної думки.

1.5. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ

Наукове обґрунтування історичних етапів розвитку господарських систем суспільств має наукове і навчальне значення. Періодизація надає можливість встановити логіку історичної еволюції господарської сфери суспільств, від-

шукати ключ до відбору історичних фактів та подій, їх тлумачення та нового прочитання. Разом із тим, логіка зв'язку між історичними етапами розвитку господарств суспільств стає основою структуризації навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки». Зокрема, вона допомагає обґрунтувати розділи навчальної програми, аргументувати виділення в них окремих тем, показати зв'язок між поняттями і категоріями, що узагальнюють історичні факти і події, які мали місце на кожному історичному етапі господарського розвитку.

Під періодизацією зазвичай розуміють узагальнену характеристику процесу історичного поступу господарської системи — відображення якісних змін в ній та встановлення причинно-наслідкового зв'язку між цими змінами. Головним тут стає визначення наукового критерію періодизації — сутнісних ознак господарської системи, що пронизують (об'єднують) усі етапи її розвитку та набувають певних особливостей на кожному з них. Цим періодизація історико-економічного розвитку відрізняється від періодизації громадянської (загальної) історії, де як основа береться астрономічний час, розглядається хронологія історичних подій, а періоди визначаються роками, століттями, тисячоліттями, ерами.

Для історико-економічної періодизації важливий не час, коли відбувалися певні події чи факти, а якісні зміни, що відбулися в господарській системі, появу яких вони засвідчили. В центрі уваги стоїть дослідження причин, що зумовили зазначені зміни, наслідків, до яких вони (причини) привели, як ці зміни відбилися на подальшому розвитку господарської системи. Тобто, періодизація історико-економічного розвитку встановлюється не плином біблійної ріки Лети, а ходом змін у кожній господарській системі, де час має індивідуальну визначеність, де суспільні процеси відбуваються з різною швидкістю. Індивідуальність темпів історичного поступу кожного суспільства не дозволяє об'єднати у єдині хронологічні рамки (на основі астрономічного часу) зміни, що відбуваються в господарській сфері різних суспільств. Кожному суспільству притаманна власна хронологія історико-економічного розвитку, коли якісні зміни в господарській системі відбуваються в різний час, а самі зміни мають значні особливості.

У першому параграфі було розкрито два підходи до пізнання суспільних процесів — формаційну та цивілізаційну парадигми, — що широко використовуються в науковій та навчальній діяльності. Вибір парадигми суттєво впливає на періодизацію історичного розвитку суспільств та їх господарських систем. Для формаційного підходу характерним є *лінійне* розуміння історичного розвитку, суть якого зводиться до об'єктивного (необхідного) проходження кожним суспільством послідовно первіснообщинного, рабовласницького, феодального, капіталістичного і комуністичного етапів свого розвитку. На кожному з них формується відповідний спосіб виробництва, особливості якого стають основою характеристики господарської системи. Тому періодизація історичного розвитку господарської системи зумовлена історичною зміною суспільно-економічних формацій та притаманним їм способам виробництва.

Основою основ цивілізаційного аналізу історичних етапів розвитку суспільства і його господарської сфери є суспільний розвиток людини. Тобто основним критерієм тут стає людиноцентризм, коли усі зміни в суспільному та господарському житті пов'язуються зі зміною суспільних рис людини, її місцем і роллю в цих процесах.

При цьому важливо наголосити, що суспільні риси людини (процес формування людини як складника природи уже завершився) формуються під впливом суспільства і розвитку людства. Саме з цих причин періодизація історичного розвитку суспільства і його господарської сфери в рамках цивілізаційної парадигми передбачає встановлення етапів розвитку людства, особливості яких суттєво впливають на історичний поступ суспільств, а останні зумовлюють розвиток суспільних якостей людей. Фактично тут реалізується базовий принцип системного аналізу, згідно з яким більш широка система (людство) визначальним чином впливає на свою підсистему (суспільство), яка своєю чергою зумовлює розвиток людей, що його утворюють.

Розглянуте в першому параграфі поняття цивілізації є одним із основних наукових понять, що використовується для пізнання історії людства. Тому і періодизація останньої, в рамках сучасних підходів, передбачає виділення таких стадій: становлення основ цивілізаційного розвитку людства, формування і розвиток світових цивілізацій та поява перших ознак світової (глобальної) цивілізації. Хронологічно перша стадія визначається періодом від 12—10 тис. років до н. е. до VIII ст. до н. е., друга — з VIII—II ст. до н. е. до кінця XX ст. нової ери і третя припадає на початок третього тисячоліття н. е. Особливості господарського життя суспільств, що перебували на першій стадії розвитку людства, розглядаються відповідно у першому розділі цього посібника.

На другій стадії розвитку людства сформувалися дві лінії світових цивілізацій — Східна і Західна, в яких суспільне життя організоване у формі держави. Особливість державного устрою суспільств стає однією з головних ознак належності їх до Західноєвропейської, Східноєвропейської, Латиноамериканської цивілізацій, що утворюють західну лінію цивілізаційного розвитку людства, та Китайської, Індійської, Близькосхідної (мусульманської) цивілізацій, що утворюють Східну лінію. В них по-різному розглядається місце і роль людини у суспільному житті, а зв'язок людини із суспільством (державою) набуває різного характеру. Звужується фокус аналізу історичного розвитку суспільств через визначення належності їх до певної світової цивілізації, до встановлення особливостей державної організації в них, до впливу держав на господарську діяльність людей. Кожна держава своєю чергою має відмінні від інших умови господарювання, свій історичний досвід, традиції, культуру господарської діяльності тощо. Тому їй притаманні власний темп історичного розвитку, специфічні риси функціонування господарської сфери, які слід враховувати, визначаючи історичні періоди розвитку господарських систем.

Таким чином, періодизація історичного розвитку господарської сфери суспільств на засадах цивілізаційної парадигми (в основі якої лежить критерій людиноцентризму суспільних процесів) включає в себе три взаємозв'язані аспекти. До них належать: встановлення стадій цивілізаційного розвитку людства, особливості світових цивілізацій, що виникають у різних регіонах світу, та специфіка організації суспільства, що належить до певної цивілізації. Кожен із цих аспектів впливає на господарську діяльність людей та має бути відображений для встановлення періодів історичного розвитку господарських систем.

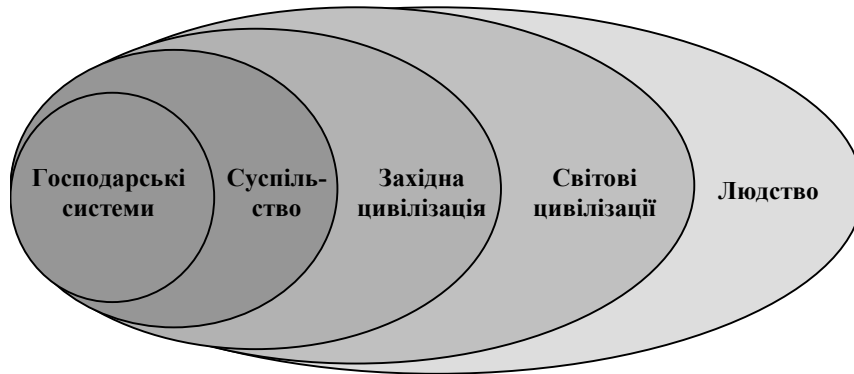

Рис. 1.1

При дослідженні історичних змін суспільних рис, місця і ролі людей в господарському житті необхідно послідовно врахувати особливість стадії, на якій перебуває людство (стадійність); специфіку світової цивілізації, до якої належить суспільство (полілінійність розвитку людства); національні особливості організації суспільства (дискретність розвитку людства). Критерій людиноцентризму дає змогу поєднати три різні аспекти цивілізаційного аналізу суспільства та врахувати впливи на його розвиток: людства, однієї зі світових цивілізацій та особливостей організації суспільного життя, сформував схему, що відображає взаємозв'язок між ними та вплив кожної із них на розвиток господарської системи суспільства (рис. 1.1).

Наступний рівень періодизації історико-економічного розвитку на засадах цивілізаційної парадигми спрямований на встановлення основних етапів розвитку суспільств Європейської (головним чином Західноєвропейської) цивілізації. Сутність Європейської цивілізації пов'язана з утвердженням людини як суспільного індивіда, що відносно відокремлено веде господарську діяльність, та виникненням держави як нового (після розпаду кровноспорідненої общини) способу організації суспільного життя. Сформувався суспільний зв'язок, що робить суспільство цілісним утворенням, — взаємозалежність між індивідами і державою як двома полюсами суспільства. Суспільна залежність між ними стає

фундаментальною ознакою суспільства на всіх етапах його історичного розвитку (об'єднує ці етапи) і, разом із тим, визначає особливості державного устрою суспільств Західноєвропейської цивілізації. За цим критерієм необхідно виділити такі періоди історичного розвитку суспільств Європейської цивілізації:

1. Держави, що побудовані на засадах владарювання-підпорядкування, в яких реалізується особиста залежність індивідів. Історично вони пройшли шлях від держав общинного типу до ранньофеодальних держав (територіальних імперій) та централізованих монархій.

2. Формування національних держав, які спираються на утвердження свободи та рівності прав усіх членів суспільства, на солідарність людей.

3. Перехід до громадянського суспільства та формування регіональних та світових міждержавних утворень.

Важливо наголосити, що на етапі становлення суспільств Європейської цивілізації політичні, духовно-культурні, економічні та соціальні аспекти суспільного життя були нерозривно пов'язані з державою. Церква, що представляла в той час духовно-культурну сферу, відокремилася від держави лише в середні віки, а економічна система — на початку XVIII ст. Держава уособлювала собою усі сфери суспільства, її розвиток впливав на всі суспільні процеси, а тому державний устрій розглядається як критерій періодизації розвитку господарських систем.

Так, організація суспільств на засадах особистої залежності індивідів проявилася в утворенні спочатку держав общинного типу, а згодом — феодальних держав. Господарство в них мало натуральний характер, в якому безпосередньо поєднувалися дві протилежні сторони — виробництво і споживання. Створення благ підпорядковувалося власному споживанню, а основною господарською одиницею, що здійснювала виробництво та споживання матеріальних благ і послуг, було домогосподарство. Відносини владарювання-підпорядкування проявляються в різних формах особистої залежності господаря (членів домогосподарства) від влади. На цьому етапі розвитку суспільств відбувається лише становлення господарської системи, вона ще не відокремилася від держави (влади).

Демократичні революції змінили відносини владарювання-підпорядкування та принесли людям особисту свободу та рівність прав. Виникли національні держави, в яких суспільна залежність набула іншої форми та способів реалізації в різних сферах суспільного життя. В господарській системі суспільна залежність набула форми майнової (економічної) залежності. Вона з'явилася внаслідок утвердження приватної власності на засоби виробництва, розвитку суспільного поділу праці та спеціалізації на виробництві окремих матеріальних благ і послуг. Відбулося відокремлення виробництва від споживання, а матеріальні блага і послуги набули форми товару. Протилежність між цими двома полюсами господарської діяльності людей, що мала місце в натуральному господарстві, переросла у суперечність між виробництвом і споживанням. Її зазвичай називають основною суперечністю товарного господарства, оскільки в ньому відображається-

ся (реалізується) основний зв'язок господарської системи на даному етапі розвитку суспільства — матеріальна (економічна) залежність людей. Свобода та рівність прав усіх членів суспільства, що лежать в основі національних держав, у господарській сфері можуть бути реалізовані лише через утвердження товарного господарства. Поява товарного господарства приводить до відносного відокремлення господарської системи від влади, її існування як цілісного утворення, функціонування як національної економічної системи.

Історично свобода та рівні права індивідів поступово охоплювали різні сфери суспільного життя та реалізовувалися в них по-різному. Відповідно і матеріальна залежність людей, в якій вони проявляються, також набувала різних форм та реалізувалася різними способами. Саме ці особливості прояву матеріальної залежності на різних етапах розвитку господарської системи стають основою для періодизації розвитку товарного господарства. За цим критерієм доцільно виділити такі етапи розвитку товарного господарства:

- 1) просте товарне господарство;
- 2) товарно-грошове господарство;
- 3) грошово-кредитне господарство.

На кожному із зазначених етапів товарна господарська система має певні особливості. Так, **просте товарне господарство** виникає ще в містах феодального суспільства, які виступають острівцями свободи в морі особистої залежності. Залежність індивідів зумовлена низьким рівнем розвитку поділу праці, утвердженням елементів приватної власності на засоби виробництва, існуванням жорсткої системи цехової регламентації виготовлення необхідних для споживачів товарів.

Свобода дій виробників та споживачів зумовила появу фундаментальної проблеми — необхідність узгодження їх дій: виробляти слід лише ті блага, що знаходять свого споживача. Спосіб приведення у взаємну відповідність виробництва та споживання, тобто спосіб розв'язання суперечності між ними, відіграє вирішальну роль у розвитку товарного господарства. В простому товарному господарстві узгодження дій між виробниками і споживачами досягалося регламентацією виробництва та безпосереднього замовлення ремісникам необхідної для споживання кількості товарів за певною ціною, свідомими діями сторін.

Зі збільшенням обсягів виробництва товарів та чисельності виробників, з одного боку, і зростанням потреб споживачів у різноманітних товарах та пошуку прийнятної ціни на них — з іншого, виникла необхідність у новому способі розв'язання суперечності між виробництвом і споживанням. Ним став ринковий спосіб узгодження цілей виробництва і споживання, коли виробництво товарів для невідомих споживачів набуває форми пропозиції, а їх придбання (купівля) — форми попиту. У вільній взаємодії попиту і пропозиції формується ринкова ціна. Остання забезпечує добровільний і рівноправний (еквівалентний) обмін товару на гроші, вільну взаємодію виробників та споживачів. Даний спосіб розв'язання головної суперечності товарного господарства дає можливість говорити про новий етап його розвитку, на якому

воно набуває якості **товарно-грошового (ринкового) господарства**. Для нього характерним є стихійний, такий, що проходить в процесі неконтрольованої гри ринкових сил, спосіб узгодження виробництва та споживання благ, необхідних для забезпечення потреб суспільства.

У своїй єдності вільне формування попиту, пропозиції та ринкових цін породжують феномен *конкуренції*, яка стає найбільш глибокою характеристикою товарно-грошової (ринкової) господарської системи. Сутнісною ознакою конкуренції є відображення якісно нового способу розв'язання головної суперечності товарного господарства, коли добровільно і на рівних (еквівалентних) засадах досягається узгодженість масових дій виробників та споживачів. З цієї причини розвиток конкуренції стає головним критерієм для встановлення особливостей різних стадій розвитку товарно-грошової (ринкової) господарської системи. Вільна, олігополістична, монополістична та державно-монополістична форми конкуренції виступають об'єктивною основою для визначення і розкриття особливостей відповідних стадій у розвитку товарно-грошової (ринкової) системи господарства.

Домінування на ринку великих господарських одиниць привело до суттєвих змін в господарській системі та зміщення конкуренції у сферу грошово-кредитних відносин. Монопольне становище відкрило їм можливість за допомогою агресивної реклами, розробки нових товарів, активної маркетингової діяльності нав'язувати споживачам свої товари та послуги. Відбулися принципові зміни у відносинах між виробництвом і споживанням — пропозиція, а не попит, стала відігравати більш активну роль.

Разом з тим, і в цих умовах конкуренція залишається основним способом розв'язання суперечності між виробництвом і споживанням. Змінюється лише сфера конкурентної боротьби та її об'єкт: конкурентні переваги, які мали господарські одиниці завдяки великим масштабам виробництва та монопольному становищу на ринку, втрачають свою роль. Натомість всезростаючого значення набуває здатність господарських одиниць формувати попит, створювати власну нішу на ринку, швидко реагувати на перманентні зміни ринкових умов, адаптаційний потенціал пристосування до цих змін. Швидкість проведення економічних операцій стає головною конкурентною перевагою, що забезпечує отримання економічного ефекту від господарської діяльності та поступову втрату значимості ефекту від масштабів виробництва.

Такі зміни в господарській системі дали підстави для визначення нового етапу в її розвитку та класифікації її як швидкісної економіки. Е. Тоффлер писав: «Економічні системи належать або до швидких, або до повільних. ... Їх швидкість визначається швидкістю операцій, часом, необхідним для прийняття рішень (особливо про інвестиції), швидкістю, з якою нові ідеї розробляються в лабораторіях, швидкістю, з якою вони вкидаються на ринок, оберненням капіталу і насамперед швидкістю, з якою дані, інформація і знання пульсують крізь економічну систему.

Швидкі економіки породжують добробут і владу швидше ніж повільні». ¹ Саме ці зміни в господарській системі привели до всезростаючої ролі малих і середніх господарських одиниць, які здатні діяти швидко, до диференціації великомасштабних господарств, до зростання ролі інвестиційно-інноваційної діяльності, до підвищення ролі менеджменту.

У швидкісних економіках різко зростає роль грошей, вони перетворюються із посередника між виробниками і споживачами у ключовий чинник господарської діяльності. Необхідність швидкої реакції виробників на появу нового попиту, створення своєї ніші на монополізованому ринку вимагають оперативних змін у виробництві, оновлення товарів і продуманої маркетингової діяльності. Все це постійно потребує нових інвестицій, які можна забезпечити лише за допомогою кредиту. В господарській системі важливу роль стала відігравати грошово-кредитна підсистема, що здійснює акумуляцію та рух фінансових ресурсів.

У швидкісній економіці виробники і споживачі стали залежними від кредиту, між ними виникає конкуренція за кредитні ресурси, за інвестиції. В господарській системі взаємодіють реальний (виробництво і споживання) та грошово-кредитний сектори, при цьому якість та надійність останнього набуває вирішального значення. Значний вплив на господарські процеси мали процентна ставка національного банку, надійність та стабільність національної валюти (рівень її інфляції), валютний курс, вартість кредиту комерційних банків тощо. Функціонування реального сектору економіки багато в чому почало залежати від якості «грошової ковдри», яка його вкриває, а «температура» економічних процесів (швидкість та ефективність економічних операцій) зумовлюється станом грошово-кредитного сектору економіки. Так, господарська система набуває якостей **грошово-кредитної** економічної системи, яку слід розглядати як наступну стадію розвитку товарного господарства. Її якісна відмінність від товарно-грошової господарської системи полягає у суттєвому зростанні ролі свідомої координації людьми (економічними суб'єктами) економічних процесів, пошуку оптимального поєднання її з конкуренцією. Це досягається через свідому розбудову інституційного середовища господарської системи, передусім грошово-кредитних інститутів. Посилення координувальної ролі держави, необхідність ширшого використання засобів свідомої організації господарської взаємодії робить актуальним інституціональний аналіз господарської системи. Інституціональна економічна теорія стає одним із ключових напрямів розвитку економічної думки.

В узагальненому вигляді періодизація на засадах цивілізаційної парадигми історичного розвитку господарських систем суспільств Західної (Європейської) цивілізації схематично зображена на рис. 1.2.

¹ Тоффлер Э. Метамофозы власти (Знание, богатство и сила на пороге XXI века). — М.: АСТ, 2001. — С. 477.

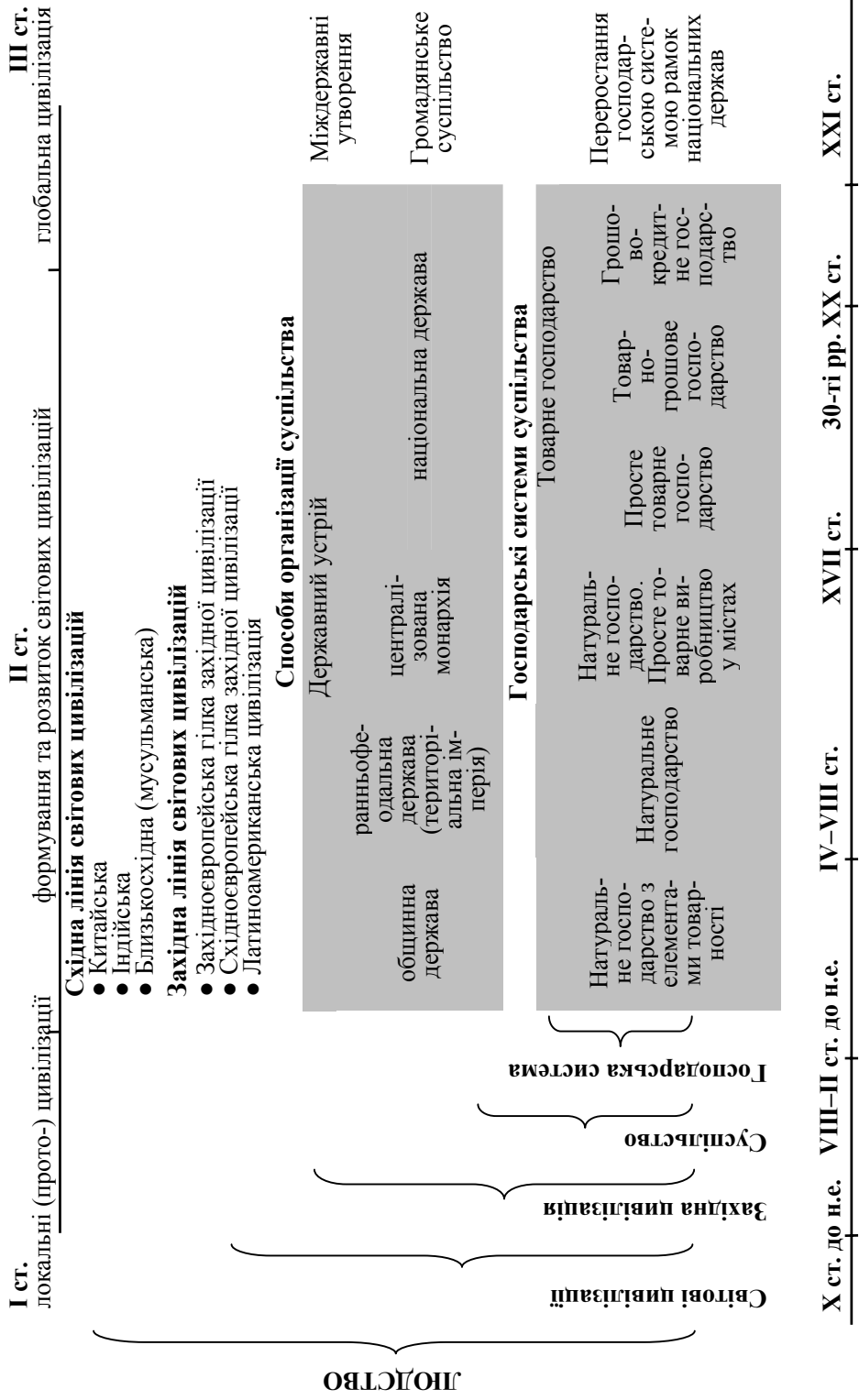

Рис. 1.2

Важливо пам'ятати, що зафіксовані в ній стадії, етапи, періоди та стани господарської системи відображають поступові зміни в суспільній залежності людей, і після набуття ними домінантного значення відбувається перехід суспільства і його господарської системи на якісно нові сходинки свого історичного розвитку.

Слід зазначити, що історико-економічна наука накопичила різні варіанти періодизації розвитку господарської сфери суспільств, які тією чи іншою мірою були відображені у вищевикладених періодизаціях на засадах формацийної та цивілізаційної парадигм суспільства. Так, близькими за змістом є періодизації, запропоновані С. Десницьким, Ф. Лістом, де як критерій обрано рівень розвитку суспільного поділу праці. С. Десницький (1740—1789) виділяв такі види діяльності людей, що історично ускладнювалися: мисливство (зокрема і збиральництво), скотарство, рільництво і комерцію. При цьому вчений значну увагу приділяв особливостям власності, що мала місце в кожному із зазначених видів господарської діяльності. Ф. Ліст (1789—1846) обґрунтував існування п'яти стадій історичного розвитку господарської діяльності людей: дикунської, скотарської, рільницької, рільницько-мануфактурної і рільницько-мануфактурно-комерційної.

Б. Гільдебранд (1812—1878), К. Бюхер (1847—1930), В. Левицький (1854—1939), П. Маслов (1867—1947) запропонували свої варіанти періодизації, в основі яких лежить рівень диференціації господарської системи та особливості зв'язку (обміну) між різними її складниками. Вони виходили з того, що структура господарської системи постійно ускладнюється, формуються нові рівні господарювання та посилюється цілісність господарської системи.

Б. Гільдебранд визначав три стадії сходження господарської системи до вищого рівня цілісності: натуральне господарство, грошове господарство, кредитне господарство. К. Бюхер характеризував ці стадії як замкнуте домашнє господарство, міське господарство, в якому виготовлення благ і послуг здійснюється на замовлення, і народне господарство. В. Левицький називав такі періоди: період замкнутого натурального господарства, міського господарства, народного або грошового господарства. П. Маслов налічував п'ять стадій історичного розвитку: ізольоване, громадське (общинне), районне, національне і світове господарство.

В. Ростой (нар. 1906), Д. Белл (нар. 1919), Е. Тоффлер (нар. 1928), К. Поланьї (1886—1954) запропонували власні варіанти періодизації історичного розвитку суспільств та їх господарських систем, що спиралися на різні критерії розвитку людства в ХХ ст. Серед таких критеріїв називались: розвиток технологічного способу виробництва, провідний ресурс (чинник) виробництва, рівень споживання (забезпечення суспільних потреб), характер зв'язку між виробниками та споживачами (розподільчих відносин). Особлива роль відводилася масовому поширенню та використанню сучасних технологій виробництва, які надавали змогу різко збільшити обсяги створення благ і послуг. Так, спираючись на критерій технологічного стану

господарства, Д. Белл обґрунтував стадії доіндустріального, індустріального та постіндустріального розвитку суспільства. Е. Тоффлер називав такі стадії: аграрна, індустріальна та суперіндустріальна.

В. Росту наголос ставив на наслідках змін у виробництві, на зростанні результатів виробництва та їх впливі на рівень споживання. В його періодизацію включено п'ять стадій економічного зростання: традиційне суспільство; суспільство вільної конкуренції, в якому створені умови для піднесення; стадія піднесення, де машинне виробництво забезпечує зростання; наближення до зрілості, що досягається завдяки масовому використанню передових технологій; суспільство масового споживання, в якому забезпечуються стандарти споживання для усіх верств населення.

У періодизації К. Поланьї за критерій історичного розвитку господарської системи взято обмін між виробництвом і споживанням. Спочатку він мав форму реципрокності (відносини взаємності), коли кожен член первісного суспільства вносив до загального доробку максимум того, на що він здатен, а отримував таку частину благ, яка відповідала його статусу та забезпечувала рівні можливості існування. На наступному етапі розвитку суспільства обмін здійснюється на засадах редистрибуції, яка передбачає зосередження переважної частини благ у центрі (в руках правителя), з наступним перерозподілом (розподілом) частини благ між різними верствами суспільства залежно від рівня особистої залежності. На черговому етапі, на думку К. Поланьї, діє принцип еквівалентності, згідно з яким обмін здійснюється на рівноправних і взаємовигідних засадах між виробниками та споживачами.

Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що кожен із запропонованих варіантів періодизації містить раціональне зерно і дає змогу відобразити особливості окремих періодів історико-економічного розвитку суспільств. Разом із тим, вони мають ряд недоліків, зокрема, відсутність критеріїв, що охоплювали б усі періоди історичного розвитку, не всі критерії орієнтують на розкриття ролі центральної постаті суспільних процесів — людини.

*Періодизація історичного розвитку господарських систем на засадах цивілізаційної парадигми здійснюється на двох рівнях та має кілька аспектів. Її складність зумовлена впливом різних груп чинників, які у своїх групах також мають різну спрямованість дій. **Зовнішні чинники** пов'язані з входженням господарської системи до більш широких систем — суспільства, однієї зі світових цивілізацій та людства, — кожна з яких має власні часові періоди якісних змін, що впливають на господарські системи. Тому у періодизації розвитку господарських систем відображаються:*

1. Три стадії цивілізаційного розвитку людства: протоцивілізацій або локальних цивілізацій, формування та розвиток світових цивілізацій, зародження глобальної цивілізації, в межах яких слід розглядати конкретні суспільства та їх господарські системи.

2. Дві лінії цивілізаційного розвитку людства (Східна і Західна) з урахуванням впливу однієї з них на суспільство та його господарську систему (до якої вони належать).

3. *Етапи розвитку державного устрою суспільств: общинної держави, ранньофеодальної держави (територіальної імперії), централізованої монархії чи національної держави, особливості організації яких також впливають на господарське життя.*

Тобто, перший рівень періодизації здійснюється на основі таких критеріїв: стадійність та лінійність розвитку людства і дискретність форм організації суспільного життя, що характеризують зовнішні умови становлення і розвитку господарських систем.

Внутрішні чинники історичного розвитку господарських систем зумовлюють їх функціонування та розвиток як цілісних утворень, пов'язані з розвитком суспільного поділу праці та власності на засоби виробництва (її диференціацією та інтеграцією). Їх вплив на господарське життя зумовлює необхідність встановлення таких періодів історичної еволюції господарських систем:

1. **Етапів натурального господарства** (коли відбувається становлення господарської системи) та **товарного господарства** (коли воно функціонує та розвивається як цілісність). Критеріями їх виділення є особливості суспільної залежності людей у господарській сфері суспільств (особистої — в натуральному господарстві та економічної (майнової) — у товарному).

2. **Стадій в розвитку товарного господарства**, що зумовлені особливостями способів розв'язання головної суперечності товарного господарства — між виробництвом і споживанням:

- 2.1. Простого товарного господарства.
- 2.2. Товарно-грошового господарства.
- 2.3. Грошово-кредитного господарства.

3. **Товарно-грошового господарства**, яке своєю чергою проходить ряд стадій свого розвитку. Критерієм їх виокремлення є зміна форм конкуренції, що відображають особливості забезпечення свободи та рівності (еквівалентності) в процесі взаємодії господарських одиниць. Тому в розвитку товарно-грошової господарської системи виділяють такі стадії:

- 3.1. Вільної конкуренції.
- 3.2. Олігополістичної конкуренції.
- 3.3. Монополістичної конкуренції.
- 3.4. Державно-монополістичної конкуренції.

Грошово-кредитне господарство, як наступна після товарно-грошової стадії товарної системи господарства, нині перебуває на етапі свого становлення, тому складно дати його періодизацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аникин А. В.* Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. — 3-е изд. — М.: Политиздат, 1979. — С. 5—33.
2. *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. — 4-е изд. — М.: Дело Лтд, 1994. — 720 с. — Введение (С. 1 — 8); Гл. 17: Методологический постскрипtum (С. 647 — 660).
3. *Иноземцев В. Л.* Очерки истории экономической общественной формации: Науч. издание. — М.: Таурус Альфа: Век, 1996. — С. 69—104.
4. *Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича : У 2 ч. —*

2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — Ч. 1 — С. 7—32.

5. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег // Кейнс Дж. М. Избр. произведения. — М.: Гемос АРВ, 1999. — Гл. 24. — С. 341.

6. Кульчицкий Б. Сучасні економічні системи: Навч. посіб. — Львів: Афіша, 2004. — С. 5 — 84.

7. Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2001. — С. 3—268.

8. Лакатос Имре. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ // Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2001. — С. 269—454.

9. Лакатос Имре. История науки и её рациональные реконструкции // Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун; Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2001. — С. 455—524.

10. Мартыновский С. Экономика от Аристотеля до наших дней: Основные направления анализа. — Одесса: Друк, 2001. — С. 3—15.

11. Негини Т. История экономической теории: Учебник. — М.: АО «Аспект Пресс», 1995. — Предисловие; Гл. 1.

12. Проскурін П. В. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 3—18.

13. Хикс Дж. Теория экономической истории: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Нуреева. — М.: НП «Журнал “Вопросы экономики”», 2003. — С. 6—26.

14. Экономическая история мира. Европа / Под общ. ред. М. В. Конотопова. — М.: Дашков и К^о, 2004. — 636 с. — С. 7.

15. Боннер К. Логика и рост научного знания. Избр. работы: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1983. — С. 328.

16. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего: Пер. с англ. — М.: Ко Либри, 2008. — С. 27.

17. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 8.

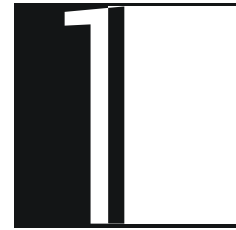
18. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост. П. С. Эрасов. — М.: Аспект-Пресс, 2001. — 556 с.

19. Тойнбі А. Дослідження історії: Пер з англ. — К.: Основи, 1995. — С. 215.

20. Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінцицький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 130—197.

РОЗДІЛ

ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНИХ СУСПІЛЬСТВ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (до VIII ст. до н. е.)

Тема 2

ПРИРОДА ТА ЕВОЛЮЦІЯ ГОСПОДАРСТВА ОБЩИННОГО СУСПІЛЬСТВА

У попередній лекції були розглянуті загальні підходи до вивчення курсу історії економіки і економічних учень, визначені методологічні засади аналізу матеріалу наступних тем. Історико-економічні дослідження передбачають звернення до історичних витоків економічних явищ і процесів. Тому суть господарства та його історичних типів і форм, закономірностей їх розвитку розпочинається з розгляду господарської сфери первісного суспільства. Осмислення матеріалу попередньої теми дає можливість стверджувати, що господарство є підсистемою суспільства, завдання якої — створення матеріальних благ і послуг, необхідних для задоволення суспільних потреб. Разом із тим, формування, розвиток і функціонування господарської системи відбувається у взаємодії природних, соціальних і духовно-культурних середовищ суспільства.

Завдання цієї теми — розглянути процес історико-економічного розвитку господарства, його типів і форм з притаманними йому зв'язками та відносинами, способами організації господарських спільнот первісного суспільства. Вирішення даного завдання потребує окреслення об'єкта і предмета вивчення господарств первісних суспільств. *Об'єктом* тут є господарська система родового суспільства, в якому індивіди об'єднані природними, кровноспорідненими зв'язками, котрі визначають особливості їх господарської діяльності. *Предметом* — історичні факти і події, що відображають натуральне господарство з реципрокним обміном і общин-

но-родовою організацією. Серед цих фактів і подій ключове значення мають прояви первісних форм суспільного поділу праці та власності на засоби виробництва, що зумовлюють господарську залежність людини первісних суспільств.

ПЛАН

- 2.1. *Господарство первісного суспільства. Неолітична революція.*
- 2.2. *Господарське життя первісного суспільства. М. Зібер про об- щинну організацію первісного суспільства.*
- 2.3. *Господарство та господарська діяльність суспільств первісної історії України.*

2.1. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА. НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

Історія господарства та господарської діяльності людини нерозривно пов'язана з еволюцією первісного суспільства. Період його розвитку найбільш тривалий в історії людства — від появи першої людини (близько 2,5 млн років тому) — до виникнення перших протодержавних утворень, які в Азії та Африці утворилися на межі IV та III тис. до н. е., в Америці — в I тис. до н. е., в інших частинах ойкумени — ще пізніше. У цій темі розглядається зародження господарських процесів, чинників та інститутів, під впливом яких відбувалась еволюція господарства первісного суспільства. Саме історія первісного суспільства дає ключ до розуміння багатьох явищ людського життя і господарської діяльності більш пізніх періодів. Зокрема, способи добування їжі, житла та одягу, землеробство і скотарство, суспільний поділ праці, сім'я, релігійні вірування та наукові знання, техніка та технологія, мораль і закон, власність і влада були започатковані в цей період.

Сучасні уявлення про походження людини і становлення первісного суспільства спираються на історичні джерела — дослідження і відкриття в галузі археології, етнології, історичної антропології, геології, палеографії, фізики, хімії, лінгвістики та ін. В первісному суспільстві беруть свої витоки основи усіх наступних матеріальних і духовних досягнень людства.

Це суспільство як ніяке інше залежало від навколишнього природного середовища. Зміни клімату, ландшафту рослинного та тваринного світу змушували первісні людські спільноти вести рухливий спосіб життя, шукати найбільш сприятливі умови для існування. Проте протягом десятків тисяч років у первісному суспільстві поряд із природними формувалися і соціально-культурні чинники розвитку: мова, система релігійних вірувань, примітивні знаряддя праці і культура.

Зародження господарської діяльності

Зародження господарської діяльності людини хронологічно збігається з кам'яним віком. Назва цієї історичної доби пов'язана з *археологічною*¹ періодизацією первісної історії, критерієм якої є відмінності в матеріалі і техніці виготовлення знарядь праці. Саме каміння було сировиною, яку обробляла первісна людина та ударами свідомо надавала певної форми, щоб обробляти предмети праці або використовувати як зброю.

Кам'яний вік поділяється на певні періоди:

- палеоліт — період давньокам'яного віку (3 млн — XII тис. до н. е.);
- мезоліт — період середнього кам'яного віку (XII—IX тис. до н. е.);
- неоліт — період новокам'яного віку (VIII—III тис. до н. е.).

Періодизація та хронологічні межі кам'яного віку дають змогу розглянути основні та визначальні зміни у формуванні людини та суспільства в процесі *антропосоціогенезу*², що виникають з появою цілеспрямованого виготовлення знарядь праці та господарського життя. Здобутками останнього стають освоєння вогню, вдосконалення техніки обробки каменю, будівництво житла, розвиток первісних типів господарства.

Розгляд наявних в науковій і навчально-методичній літературі концепцій та фактів засвідчує, що перша стадія розвитку первісного суспільства характеризується пануванням *привласнювального типу господарства*. За своєю структурною побудовою, формами функціонування привласнювальне господарство включало в себе мисливсько-збиральницьку та деякою мірою рибальську діяльність первісних людей. Лише природне середовище було джерелом задоволення матеріальних потреб людини (їжа, житло, одяг), а засобом їх задоволення — свідомо і цілеспрямована діяльність людини, яка і виділяла людину з тваринного світу.

Феномен зародження привласнювального господарства означав виникнення такої форми зв'язку в системі «природа—людина», яка формувалася з приводу задоволення матеріальних потреб людини і була боротьбою первісних спільнот людей зі стихійними силами природи задля створення захисту і розширення умов власного життєзабезпечення. Так, їжа і одяг рослинного і тваринного походження, прості знаряддя праці з кісток, дерева і каміння, земляні та печерні укріплення і помешкання мали природне походження, були природними дарами, які людина навчилася спрямовувати на власні потреби. Сприятливі природні умови та засоби існування, вміння первісних людей користуватися ними заклали основи розвитку привласнювального господарства. На ранній стадії розвитку первісного суспільства людина як біологічний вид могла існувати тільки за рахунок привласнення, а не виготовлення матеріальних благ.

¹ У цьому посібнику за основу взята періодизація розвитку людства на засадах цивілізаційної парадигми.

² Антропосоціогенез (від гр. *anthropos* — людина, лат. *societas* — суспільство, гр. *genesis* — виникнення) — паралельний процес виникнення людини і людського суспільства

Привласнювальний характер первісного господарства передбачав досить рухливий, мобільний спосіб господарського життя. Невеликі спільноти людей ранньопервісного суспільства, яких об'єднували переважно кровноспоріднені зв'язки, вели кочовий спосіб життя. Маршрути їх переміщень були детерміновані природно-кліматичними умовами: змінами клімату, холодними та теплими періодами, переміщенням тварин, визріванням рослинної їжі, нерестом риби. На основі привласнювального господарства ранньопервісна людність забезпечувала себе необхідними харчовими продуктами і чисельно зростала. Так, навіть за умов високої смертності, короткотривалості життя, нерегулярності забезпечення їжею, постійних змін місцеперебування, відбувається зростання чисельності населення. Археологічні дослідження свідчать, що 2 млн років тому населення Землі не перевищувало 125 тис. чол., 300 тис. років тому його кількість зросла до 1 млн, а 25 тис. років тому людей було вже 3 млн 340 тис. [8, с. 52].

У період пізнього палеоліту, близько 11—12 тис. років тому, практично усі придатні для господарського життя території від Арктики до Південної Африки, Австралії та Вогняної Землі були заселені нечисленними і непотійними спільнотами людей.

У процесі розширення господарського простору в мисливсько-збиральницьких общинах виникають нові форми господарського освоєння навколишнього природного середовища. Серед них важливе значення мало зародження **осілого способу** господарського життя. За археологічними даними його перші ознаки з'являються в Палестині X—IX тис. до н. е. та у деяких районах Середземномор'я, біля гори Керман. На відміну від кочового способу ведення господарства, осіле характеризується поглибленням спеціалізації мисливства, рибальства та збиральництва, а також виникненням виробничої господарської діяльності раннях землеробів і скотарів. Від використання дарів природи людина первісного суспільства поступово переходить до їх вирощування, що разом з удосконаленням техніки обробки каменю (його шліфування і свердління), як основного засобу праці, створює матеріальні основи переходу від привласнювального до виробничого господарства. Ця стадія розвитку людства періоду неоліту дістала назву *«неолітична революція»*.

Неолітична революція

На сьогодні «неолітична революція» вважається однією з трьох головних революційних змін в історії економіки поряд із промисловою та науково-технічною революцією. Про зміст, причини і наслідки неолітичної революції в наукових дослідженнях висловлюються різні підходи і погляди. Проте важливо, що майже після 3 млн років нестійкого існування за рахунок привласнювального господарства людина первісного суспільства починає освоювати якісно новий — *виробничий тип господарства*.

У науки про суспільство поняття «неолітична революція» ввів видатний археолог, професор Вір Гордон Чайлд (1892—1957). Він народився в Австралії, закінчив Оксфордський університет, а його наукова діяльність була пов'язана з Великобританією. Завдяки його дослідженням проблеми неолітичної революції стали важливим компонентом історичного знання. Г. Чайлд вважав головним змістом неолітичної революції перехід від привласнювального господарства з його спеціалізованими формами (мисливство, збиральництво, рибальство) до виробничого типу господарства з принципово новими формами спеціалізації господарської діяльності людини (землеробство і скотарство).

Перехід, зміна типу господарської діяльності — від привласнювального до виробничо-відтворювального, що відбувався в первісному суспільстві на межі XII—X тис. до н. е., потребує відповіді на питання про причини переорієнтації господарської діяльності від збирання до виробництва благ.

Обґрунтування необхідності освоєння нових природних ресурсів і переходу до виробничого господарства лише недостатньою продуктивністю мисливсько-збиральницької діяльності суперечить археологічним фактам. Так, в епоху мезоліту засоби і методи мисливства були достатньо продуктивні, щоб забезпечувати існування первісних общин. Але за певної продуктивності мисливсько-збиральницьке господарство за своєю природою характеризується як нестабільне. Внаслідок різких змін клімату, екологічних катастроф відбувається руйнування господарського простору рослинного світу, зменшення чисельності стад тварин. Привласнювальне господарство втрачає засади свого існування, а общини первісних людей зазнають смертельного впливу голоду, який іноді тривав по декілька років. Ця обставина була досить сильним стимулом пошуку нових джерел їжі і переходу до виробничого господарства. До чинників, що уможливають переорієнтацію мисливсько-збиральницької діяльності на землеробсько-скотарську, потрібно віднести і невичерпні можливості людини первісного суспільства накопичувати і вдосконалювати господарський досвід, вміння створювати і використовувати знаряддя праці, елементи організації господарської діяльності. Як зазначає український історик Ю. В. Павленко, різні типи ранньопервісних господарсько-культурних систем передбачали і різну якість індивідуальності людини як суб'єкта історичного процесу поряд з об'єктивними чинниками особливостей клімату, тваринного і рослинного світу. Обсяг і характер знань людини первісного суспільства, її діяльно-творчий потенціал у поєднанні зі сприятливими природними умовами (м'який клімат, наявність багатих рибою водойм, а також видів рослин і тварин, придатних до доместифікації¹) заклали основи переходу до більш складних, зокрема і виробничих форм життєзабезпечення, ніж мисливство і збиральництво [7, с. 189—190].

Серед найголовніших змін у господарській сфері первісного суспільства, які надали можливість людині контролювати запаси продовольства, не-

¹ Доместифікація (від лат. *domesticus* — домашній) — одомашнення рослин і тварин.

обхідні для власного існування, був розвиток землеробства і скотарства. Важливо підкреслити, що саме землеробсько-скотарські господарські спільноти на відміну від збиральницько-мисливських (які існували поряд із ними) мали переваги в досягненні більш високого і стійкого харчового самозабезпечення. Зерно і худоба виявилися такими матеріальними благами, які в результаті власної господарської діяльності людина могла тривалий час зберігати, накопичувати, відчужувати, обмінювати і тим самим забезпечувати потенціал подальшого господарського розвитку первісного суспільства. Цей потенціал забезпечувався можливостями господарської сфери первісного суспільства створити умови для відносно надійного і стійкого виробництва не тільки прожиткового мінімуму, а й *надлишкового продукту* за рахунок землеробства і скотарства.

Отже, вплив неолітичної революції на історичний розвиток господарської сфери первісного суспільства полягав у такому:

- *зародження осілого способу господарського життя;*
- *відбувається перехід до виробничого типу господарства та розвиток його спеціалізованих форм у вигляді землеробства і скотарства, ранніх форм ремесла і обміну;*
- *зростання обсягу і характеру знань людини як суб'єкта господарсько-історичного процесу;*
- *створюються умови для збереження матеріальних запасів (надлишкового продукту);*
- *формуються нові види суспільної діяльності, пов'язані з господарсько-культурним середовищем людини (система вірувань, норм, традицій, мистецтво та ін.).*

2.2. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА. М. ЗІБЕР ПРО ОБЩИННУ ОРГАНІЗАЦІЮ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Центром соціальної і господарської організації первісного суспільства була *община*. Від свого виникнення і до сьогодні вона зберігає значення як універсальна форма соціальної організації та пройшла кілька етапів у процесі своєї еволюції. В общині були сконцентровані основні соціально-господарські, культурно-релігійні, сімейно-побутові та багато інших проблем розвитку суспільства.

В історико-економічних дослідженнях ця проблема перебуває в центрі уваги вчених як минулого, так і сучасності. Серед них важливе місце належить науковій спадщині Миколи Івановича Зібера (1844—1888), випускника і викладача Київського університету Св. Володимира. У його праці «Нариси первісної економічної культури», виданій у 1882—1883 рр. в Петербурзі та Москві відповідно, на основі вивчення величезного етнографічного матеріалу народів світу, зокрема й українського, розкрито значення общинних форм

господарства для розуміння логіки та особливостей функціонування господарської сфери первісного суспільства. Він наголошував, що «...общинні форми господарства в їх різних стадіях являють собою універсальні форми економічної діяльності на ранніх стадіях розвитку» суспільства [4, с. 7].

Історичні стадії розвитку общин

За своїм загальним змістом поняття «община» характеризує особливі спільноти людей, зокрема, родові, територіальні, господарчі, етнічні, релігійні та ін.

У спеціальних історико-економічних дослідженнях община розглядається як форма соціальної організації, що виникає на основі кровноспоріднених зв'язків людей або спільного територіального проживання чи ведення господарства. За своїми структурними ознаками, формами існування общини досить різноманітні і, як наслідок, в історичних науках відсутня загальновизнана їх типологія і пов'язана з нею термінологія.

При вивченні первісного суспільства зазвичай виділяють три стадії розвитку історичних типів общин: *протообщина* (первісне людське стадо); *ранньопервісна* (заснована на кровноспоріднених зв'язках); *пізньопервісна* (заснована на територіальних або сусідських зв'язках) [1, с. 10]. В кожному із зазначених типів общин формувалися та розвивалися первісні види господарської діяльності. Так, до господарських надбань протообщини можна віднести використання найпростіших знарядь праці, вміння користуватися вогнем, виготовляти одяг і будувати помешкання, вести організовану мисливську діяльність, виникнення мови і мислення первісної людини. Все це сприяло консолідації протообщини, розвитку спочатку інстинктивних, а потім і усвідомлених форм взаємодії та взаємодопомоги, зародженню колективістських відносин у первісному суспільстві.

Для ранньопервісної общини центром об'єднання є вже не людське стадо, як випадкова і нестійка форма людських спільнот, а якісно нове соціальне утворення первісного суспільства — рід. Рід являв собою групу родичів, об'єднаних спільним походженням по материнській або батьківській лінії, мовою, ритуалами й усвідомленим визнанням себе нащадками реальних або міфологічних предків. На основі роду і формуються кровноспоріднені общини. Родинна група індивідів становить «ядро» общини і відіграє провідну роль у визначальних сферах господарського життя — общинного землевладіння, організації і регулюванні спільної діяльності, захисту та ін. Але не рід (як частина общини), а сама община (як цілісність) виступає господарською одиницею первісного суспільства. На взаємодію родової та общинної організації господарства одним із перших звернув увагу М. І. Зібер. «Общинно-родова організація має свій економічний *raison d'être*, навіть більше того, вона первинно економічна, а родова організація є похідною від неї. Без відокремлення праці і споживання окремих груп населення, поєднаних для цієї мети відомими колективними роботами, жодна родова система була неможлива... Не рід створює общину, а община рід» [4, с. 273—274].

У період неолітичної революції, при переході від привласнювального до виробничого типу господарства виникає певний тип общини — територіальна, або сусідська. Визначальним чинником об'єднання в ній є територія, що господарсько освоєна і підпорядкована життєзабезпеченню общини. Для ранніх землеробських общин основною одиницею економічної і соціальної організації території було село¹. Воно являло собою певну господарську територію з осілим способом життя і складалося з 10—15 сімей, із загальною чисельністю населення села — 50—300 чол. З погляду господарського життя пізньопервісних общин важливо зазначити, що в них відбувається зростання ролі парної сім'ї та сімейно-кланових груп. У цілісній системі общинного господарства відбувається відносно відокремлення і функціонування сімейного господарства.

Сімейна організація господарства включала в себе відносини трудової кооперації і статево-вікового поділу праці, виробництва і розподілу суспільного продукту, спільного користування і первісних форм обміну. Під впливом функціонального поділу господарської діяльності і відносин власності спільного ведення господарства в системі сімейних відносин формується така господарська спільнота, як домогосподарство. На думку американського етнологів Леслі Уайта, саме домогосподарство було основною ланкою первісного суспільства [9, с. 314].

**Чинники впливу
на організацію
господарської
діяльності общини**

Організація господарської діяльності общини первісного суспільства була об'єднанням індивідів в одне ціле для спільної діяльності. Як зазначалося в попередній темі посібника, до чинників впливу на організацією господарської одиниці належать в основному такі, як: кооперація, спеціалізація і поділ праці, розвиток техніки та технології, форми власності та влади, методи управління і взаємодії людей та ін. Дослідження історичних форм та основних етапів розвитку цих чинників, особливостей їх впливу на процеси диференціації та інтеграції господарської сфери первісного суспільства є важливою умовою пізнання закономірностей її функціонування і спрямування суспільства до цивілізаційного шляху розвитку.

Характерною особливістю організації господарської діяльності общини була її колективна і кооперативна форма. Співробітництво зумовлювалося низьким рівнем розвитку продуктивних сил і залежністю людини від природних умов господарської діяльності. Зокрема, такі види господарських дій, як загігнне полювання, розчищення лісу під земельні ділянки, випас худоби, захист господарства та ряд інших були можливі лише в межах общинної кооперації.

¹ Найдавніші залишки сіл, що виникли через необхідність вести осілий спосіб життя, датуються приблизно 6250 р. до н. е.

Первісна кооперація була не тільки чинником впливу на організацію господарської діяльності общини як цілого, а й сприяла формуванню соціалізації індивідів, що входили до її складу. Розвиток таких рис людської поведінки, як взаємодопомога, солідарність і альтруїзм, були адекватними чинниками збереження цілісності общини. Закріпленню цих моральних складників у поведінці людини первісного суспільства сприяла і система общинних норм, традицій і табу¹, яка вимагала підпорядкування поведінки окремого індивіда інтересам общини. Колективізм і взаємодопомога проявлялися не тільки в господарській, а й в усіх сферах життя общини.

Вірогідно іншим важливим чинником, що характеризував господарську діяльність общини первісного суспільства, став процес формування основ господарської *спеціалізації* общини. За своїм змістом вона означала певну зосередженість (територіальну або виробничу) на тому чи іншому виді робіт і була засобом адаптації общини до умов господарства. Так, залежно від наявності промислових тварин, рибних водойм або родючих ґрунтів утворюються спеціалізовані рибальсько-мисливські та ранньоземлеробсько-скотарські общини. З періоду неолітичної революції перші вичерпують можливості розвитку привласнювального господарства, а спеціалізація общин у галузі землеробсько-скотарської діяльності започатковує розвиток суспільств виробничого господарства і цивілізаційного процесу [7, с. 202—203].

Серед чинників впливу на організацію і функціонування господарської діяльності общини особлива роль належить процесу *суспільного поділу праці*. В загальному розумінні суспільний поділ праці означає диференціацію і спеціалізацію трудової діяльності різних сфер господарської діяльності, а також виділення в суспільстві особливих соціально-господарських функцій (релігійних, управлінських, владних та ін.). Можна припустити, що у первісному суспільстві існувало два види поділу праці — внутрішньообщинний і міжобщинний, які характеризували особливості організації господарської діяльності общини.

Поділ праці всередині господарства общини відбувався на основі статевих і вікових ознак людини. Ті види робіт, які не потребували значних фізичних зусиль, зокрема приготування їжі, виховання і догляд дітей та ін., були переважно справою жінок, а в тих, де фізичні якості людини відігравали вирішальну роль — у добуванні або виробництві матеріальних благ, наприклад мисливство, переважали чоловіки. Роль старійшини полягала у збереженні традицій, звичаїв, норм поведінки і передаванні їх наступним поколінням. Така диференціація господарської діяльності сприяла як раціональному використанню трудового потенціалу, так і формуванню усвідомлення окремим

¹ Табу — сувора заборона на здійснення певних дій для членів общини або її частини. Слово *табу* ввів у науковий обіг відомий мореплавець і дослідник XVIII ст. капітан Кук, який вивчав примітивні племена в Полінезії.

індивідом своєї причетності й залежності від функціонування господарства общини як цілого. Разом із тим, саме в общині і завдяки общині людина вдосконалювала індивідуальне вміння і майстерність певних трудових операцій.

За будь-якого походження міжобщинного поділу праці в його основі закладені відмінності в природно-географічних умовах господарської діяльності. Господарська спрямованість мисливсько-рибальських, землеробських, скотарських общин цілком була детермінована природним середовищем та вмінням господарств адаптуватися в ньому.

В історії господарства відомо декілька великих етапів суспільного поділу праці. Перший великий суспільний поділ праці — відокремлення скотарства від землеробства відбулося тоді, коли одні общини почали спеціалізуватися на землеробстві, а інші — на скотарстві. Це сприяло підвищенню продуктивності праці і створенню на цій основі стійких запасів їжі. Вдосконалення способів її збереження (копчення м'яса) та біологічні властивості зернових культур (довготривалість їх в придатному для харчування вигляді) перетворювали запаси у матеріальні блага, що перевищували рівень споживання в межах общини. Виникає *надлишковий продукт*. Існування такого продукту зафіксовано етнографами практично в усіх відомих первісних суспільствах. Поява регулярного надлишкового продукту приводить до перебудови господарських відносин всередині общини і започатковує первісні форми міжобщинного обміну.

До появи надлишкового продукту створений в общині необхідний продукт спрямовувався на фізичне споживання на умовах колективного розподілу. Він був власністю общини. А кожний її член мав право на його певну частину. Зростання кількості продукту, що належав общині, гарантувало необхідний прожитковий рівень окремого індивіда і спонукало його працювати з максимальною віддачею. Розподіл відбувався лише за потребами, що робило частки різних людей у споживанні не рівними.

З появою надлишкового продукту первісною формою обміну стає так званий дар-обмін. Його суть полягала в тому, що з ініціативи однієї общини іншій як подарунок пропонувалося прийняти певні корисні матеріальні блага. Цінність подарунка полягала не в ньому самому, а в тому зв'язку, який встановлювався завдяки цьому між окремими общинами. Такий зв'язок зазвичай мав двосторонній характер. Прийняття дару зумовлювало і відповідну дію з іншого боку. Тому при дар-обміні важливим був принцип як взаємності, так і певної рівноцінності. З виникненням дар-обміну продукти праці людини, разом зі споживчою цінністю, набувають і нової суто соціальної дар-обмінної цінності. Якщо раніше речі можна було лише фізично споживати, то тепер стало можливим їх дарувати. Проте дарувати речі означає право розпоряджатися, розподіляти блага, що були власністю общини як цілого. Хто виступає суб'єктом визначеного права? Для з'ясування особливостей соціально-господарських відносин, які виникають у зв'язку з правом розпоряджатися власністю

общини, потрібно звернутися до вже згаданих у першій темі посібника важливих принципів господарської сфери первісного суспільства — *реципрокності* і *редистрибуції*.

Важливим елементом функціонування господарської діяльності первісної общини був принцип компенсаційного обміну, який визначається терміном «реципрокність». Суть реципрокного взаємообміну зводилась до того, що кожний член господарства вносив у спільний доробок скільки міг і отримував з нього скільки йому визначалося. Різниця між внесеним і отриманим вимірювалася в термінах *соціальних цінностей* і реалізувалася у формі престижу і пов'язаних із ним привілеїв.

Статус престижу, а значить і влади закріплювався за тими членами общини, які краще за інших справлялися з визначеними видами діяльності (виробничої, організаторської та ін.). Визнаний общиною лідер не перетворювався у власника чи хазяїна вироблених общиною благ, але завдяки своїй соціальній ролі — старшого і компетентного керівника, отримував право їх розподіляти. Ті владні функції, які раніше належали общині в цілому, починають примусово зосереджуватися в особі лише її вождя.

Право розпоряджатися благами общини приводить до виникнення якісно нових принципів господарських відносин, які передбачають перерозподіл продукту за допомогою механізмів влади. Таким принципом стає редистрибуція¹. Відносини редистрибуції виникають тоді, коли блага общини та надлишковий продукт, вироблені колективно, перерозподіляються з общинного центру, який уособлює вождь общини. Крім функції перерозподілу, владний центр виконує функції: політичного адміністратора, організатора суспільних робіт, взаємовідносин із сусідами, включаючи міжобщинний обмін і ритуальні акції тощо. У вирішенні господарських проблем лідер общини не мав ніяких засобів примусу і міг діяти, особливо в конфліктних, спірних ситуаціях, спираючись лише на свій авторитет, який забезпечувався власними якостями та традиційним способом реципрокних роздач і дарів [2, с. 56].

Отже, з появою надлишкового продукту в первісному суспільстві виникає система дарообмінних відносин, що функціонує на принципах реципрокного обміну та редистрибуційного перерозподілу. І як наслідок, колективно створені в общині матеріальні блага починають надходити у використання (володіння) відносно відокремлених від общини вождів. Поєднання влади вождя і общинної власності приводить до появи феномену влади-власності в первісному суспільстві, яка розвивається на наступних етапах розвитку господарської сфери історично визначених типів суспільства.

¹ Редистрибуція (від лат. *redistribno* — перерозподіляю) — перерозподіл продукту між членами групи або верстви суспільства.

2.3. ГОСПОДАРСТВО ТА ГОСПОДАРЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВ ПЕРВІСНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Археологічні та писемні джерела, в яких досліджуються витoki господарської діяльності людських спільнот на етапі ранньociвiлізаційного розвитку, свiдчать про те, що її прояви мали місце в просторі та часі давньої історії України. В межах сучасної території України були виявлені пам'ятки перебування найдавніших людей, які з'явилися в Європі близько 1 млн років тому, а саме — в Закарпатті, Наддніпрянщині, Житомирщині та в Криму. Світове значення має відкриття видатної пам'ятки духовного життя прадавнього населення на українських землях — Кам'яної Могили, завдяки якій ми маємо змогу з'ясувати чимало питань життєдіяльності, способу мислення, світосприйняття та духовності первісних спільнот людей, в яких ознаки писемності виникли значно раніше, ніж у давньому Шумері [6, с. 14].

У перебігу історичного процесу на цих землях відобразилися фактично всі відомі археологічні періоди. У добу палеоліту основу господарської діяльності становило мисливство, поряд з яким існувало збиральництво та рибацтво. Матеріальні пам'ятки палеоліту були знайдені у так званих стоянках — «стійбищах», що свiдчило про тривалий час перебування в них людей, які вмiли виготовляти знаряддя праці з каміння і кісток. До них належали — крем'яні ножі, скребачки, ікла мамонтів. За своїм типом господарство цього періоду мало привласнювальний характер, а формою соціальної та господарської організації виступала переважно родова община.

У період неоліту виникає принципово новий тип господарської діяльності — виробничо-вiдтворювальний. Люди переходять до осілого способу життя. Формуються та розвиваються такі види виробничої діяльності, як землеробство, скотарство, ремесло.

Найбільш повні уявлення про господарські досягнення суспільств первісної історії України пов'язані з трипільською культурою. На думку відомого українського вченого в галузі історико-економічної науки професора С. М. Злупка, ця культура являла собою «...яскравий феномен у господарсько-культурній еволюції населення України» [5, с. 44].

На початку ХХ ст. в селі Трипiлля на Київщині чеський археолог В. Хвойка проводив розкопки і виявив пам'ятки стародавньої культури, що дістала назву «трипільська культура». Початок трипільської доби в Україні сучасна історична наука датує першими сторіччями V, або навіть кінцем VI тис. до н. е. Вона тривала понад два тисячоліття. Крім України, господарський простір трипільців займав великі території Східної Європи: їхні поселення знайдені в Словаччині, Румунії, на Балканському півострові. Спираючись на дослідження багатьох наук — історії, мовознавства, етнографії, антропології та археології — в історико-економічній науці встановлено зем-

леробсько-скотарський характер господарства трипільців, вирішено ряд питань, пов'язаних із різними аспектами господарської діяльності, соціального устрою, ідеології та побуту.

Господарська діяльність трипільських племен характеризується переважно як виробничо-відтворювальна. Провідною галуззю господарства було примітивне *хліборобство*. Трипільці вирощували зернові культури — ячмінь, просо, пшеницю, а також займалися городництвом і садівництвом. Для обробки землі використовували мотики, пізніше — рала. Збір урожаю здійснювався за допомогою крем'яних серпів. Збіжжя обмолочували спеціальними молотильними дошками. Для його збереження трипільці будували сушарні та сховища. В цілому рівень агрокультури, що включала в себе засоби і методи обробітку землі, способи збереження врожаю, був досить високий.

Типове господарське знаряддя трипільців: мотики, рала, серпи, сокири, ножі, тесла, долота, зернотерки, пряслиці; зернові культури — пшениця, ячмінь, просо тощо зберігалися в господарському житті українського селянства до XIX ст.

До розгалуженої господарської діяльності трипільців належало і тваринництво. Трипільці розводили велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней. Допоміжну роль в господарстві відігравали мисливство і рибальство.

Господарською одиницею в племенах трипільської культури ймовірно було сімейне господарство. Домогосподарства існували у формі парцелярного господарства¹ і входили до складу родової або гетерогенної общини із представників декількох родів [7, с. 213].

Трипільці як осілі землероби мешкали в селищах або селах. Їх житла розташовувалися по колу з великим майданом посередині. Припускають, що майдан слугував загonom для великої рогатої худоби або місцем для народних зборів, віча та ін. Житла трипільців були часом більші ніж хати сучасних селян — 4—5 м завширшки і 15—20 м завдовжки. Іноді будинки були дво- і триповерховими площею 200 кв. м. Населення таких селищ перевищувало 10 тис. осіб і займало площу 200—400 га [3, с. 91].

У галузевій структурі господарства трипільців високого рівня досягло ремесло. Про майстерність ремісників свідчать досконалі знаряддя праці з кременю: сокири, серпи, ножі, а також кістки і рогу: мотики, наральники, шило, голки. Особливо розвинутими було гончарство та ткацтво. Тканини виготовляли не лише з льону, а й з вовни. Одяг фарбували і прикрашали вишивкою та нашивними пластинками з кісток, міді та золота.

Мистецтво трипільців найповніше представлено гончарством. Трипільський мальований посуд знаходять у похованнях і степових курганах в різних регіонах України. Це різної форми розписний посуд: глечики, миски, макітри, жертівні посудини у вигляді тварин (бика, вепра тощо), модельки житла, біноклеподібні (спарені) посудини, які нагадують українські горщики-

¹ Парцела — дрібна земельна ділянка, на якій селяни ведуть своє господарство.

близнята, а також керамічні писанки, жіночі скульптурки, пряслиця та ін. У сучасному гончарстві, вишивках, килимах, різьбленні, розписах збереглося чимало типових елементів трипільського орнаменту.

Відповідно до господарської спеціалізації та міжобщинного поділу праці представники трипільської культури вступали у соціально-господарські відносини з сусідніми племенами, які перебували на різному рівні культурно-господарського розвитку. В одних вони запозичували невідомі для них культурні і технічні досягнення, іншим передавали свої. Предметами обміну у трипільців були зерно і худоба. Від інших вони отримували коней, вироби металургії та металообробки тощо.

На межі III—II тис. до н. е. трипільська культура зазнає занепаду і зникає. На зміну землеробським племенам такої самобутньої культури приходять войовничі племена з примітивнішою, грубішою культурою, яка в археології дістала назву шнурової кераміки¹. Провідною галуззю господарства у II тис. до н. е. стає скотарство, поширюється конярство, з'являється зброя. Завойовники були носіями зовсім іншого способу господарського життя. Вони навіть не оселилися в місцях трипільських селищ, їх не цікавили чорноземні лани. Свої помешкання вони розташовували в добре захищених, недоступних для нападів місцях.

Слід зазначити, що причини руйнації трипільської культури та її господарсько-культурних досягнень не можна зводити лише до впливу такого чинника, як загарбання іншими племенами. Важливо враховувати і внутрішні фактори, що спричинили її падіння. Необхідно підкреслити, що господарська сфера трипільців розвивалася на основі екстенсивного землеробства, яке неминуче призводить до виснаження земельних ланів. Обмеження розвитку хліборобства було наслідком і знищення лісів, і аридизації клімату² наприкінці IV тис. до н. е. Земля як господарський ресурс стає більш придатною не для землеробства, а відгінного скотарства, роль якого починає зростати у господарстві трипільців. Руйнується господарська основа трипільської культури — осіле хліборобство, тож і сама культура.

Отже, трипільська культура, що, на думку багатьох учених, так схожа на шумерську і мікенську культури, та господарська діяльність трипільців, проявом якої було розвинуте та продуктивне землеробство, високий рівень ремесла, будівництва, стали величним внеском у цивілізаційний поступ людства. Через певні вади господарства та природні негаразди, що спіткали трипільське суспільство наприкінці IV тис. до н. е., воно не досягло рівня цивілізації. Проте певна сума елементів матеріальної культури трипільців була успадкована наступними поколіннями, що господарювали на українських землях.

¹ Назва «шнурова кераміка» пов'язана зі способом орнаментування посуду за допомогою скрученого шнура (мотузки). Мотузку прями з волокон тваринного походження.

² Аридизація клімату — зміна погодних умов, пов'язана із засухою, розширення зони пустель.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алексеев В. П.* История первобытного общества. — М.: ООО «Изд-во АСТ»: ООО «Изд-во Астрель», 2004. — 351 с.
2. *Васильев Л. С.* История Востока: Учеб. по спец. «История»: — В 2 т. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 2001. — Т. 1. — 559 с.
3. *Залізник Л. Л.* Первісна історія України: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 1999. — 263 с.
4. *Зибер Н. И.* Избранные экономические произведения: В 2 т. — М.: Соцэк-гиз, 1959. — Т. 2. — 694 с.
5. *Злупко С. М.* Економічна історія України: Навч. посіб. — К.: Знання, 2006. — 367 с.
6. *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки України: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2004. — 431 с.
7. *Павленко Ю. В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. — 2-е изд. — К.: Феникс, 2004. — 760 с.
8. *Трофимова Р. П.* Культурно-экономический словарь. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. — 960 с.
9. *Уайт Л.* Избранное: Эволюция культуры: Пер. с англ. — М.: РОСПЭН, 2004. — 1064 с.

ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

У попередній темі були розглянуті витoki господарської діяльності первісного суспільства, типи і форми господарства, зміст і наслідки неолітичної революції, найбільш загальні ознаки господарського життя первісних общин, а також особливості трипільської культури та її роль в господарському розвитку українських земель у період первісної історії України.

Завдання цієї теми — дослідити генезис господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій. Проаналізувати основні зміни, що відбулись у владній, соціальній, культурних підсистемах суспільства та їх вплив і взаємозв'язок із господарським розвитком суспільств Месопотамії, Давнього Єгипту та Крито-Мікенської цивілізації.

Спільні цілі виживання, система вірувань і традицій сприяли формуванню певних суспільно-господарських центрів: кровноспоріднених общин, сімей, які функціонували на основі поділу праці, первісних форм кооперації, обміну, реципрокності та редистрибуції, влади-власності. Особливості об'єднання людей зумовлювали і їхнє господарське життя. Аналіз історичного досвіду господарської діяльності людей первісного суспільства дає змогу перейти до розгляду і розуміння закономірних і послідовних змін, що відбулись у господарській сфері суспільства на етапі становлення ранніх цивілізацій.

Об'єктом вивчення виступає розвиток господарської сфери суспільства на етапі ранніх цивілізацій, економічні погляди і думки, в яких віддзеркалені явища і процеси господарського життя Месопотамської, Давньоєгипетської і Крито-Мікенської протоцивілізацій. *Предметом* — факти і події господарської системи, які відображають її розвиток. Зокрема, історичні форми суспільної організації та управління, поділу праці та форм власності, в яких проявляється еволюція господарської залежності людей.

ПЛАН

3.1. *Передумови становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій.*

3.2. *Господарський розвиток та економічна думка в Месопотамській цивілізації (XI—I тис. до н. е.).*

3.3. *Господарський розвиток Стародавнього Єгипту та його відображення в економічній думці.*

3.4. *Суспільство Крито-Мікенської цивілізації та особливості його господарської сфери.*

3.1. ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ СФЕРИ СУСПІЛЬСТВ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

В історичному процесі розвитку первісного суспільства та його господарської сфери в IV—III тис. до н. е. відбувається формування і розвиток ранніх цивілізацій (протоцивілізацій).

У межах наукових підходів до цивілізаційної проблематики існують різні теоретичні побудови, завдяки яким розкривається зміст, структура і життєвий цикл цивілізаційного процесу. У світовій і вітчизняній історико-економічній, філософсько-історичній, соціологічній думці відбувається нове осмислення впливу цивілізацій на суспільство та його окремі сфери, зокрема й на господарську.

Становлення ранніх цивілізацій означало матеріальний і духовний прогрес у житті суспільства та людини, яка на основі своєї творчої, продуктивної діяльності створювала і відтворювала цивілізаційний устрій життя. Його історичне значення полягало в тому, що тільки цивілізація створює передумови матеріально-культурного, духовного та морального вдосконалення індивіда і суспільства. Культура, господарство, цивілізація як соціокультурні феномени відображують глибинний смисл розвитку людського суспільства як в історичному минулому, так і нині.

При з'ясуванні змісту поняття «ранні цивілізації» в науковій і навчально-методичній літературі висловлюються різні погляди і підходи¹. Їх узагальнення дає змогу визначити, що **ранні цивілізації** — це первісні, первинні й автохтонні стійкі соціокультурні системи для об'єднання людей на основі духовно-культурних, господарських, суспільно-політичних форм та їх цінностей. Головними для них є розвиток цілісних суспільно-природних утворень, в яких людина є органічним та невідокремленим складником. До них можна віднести родові спільноти.

З урахуванням досягнень світової філософсько-історичної думки з проблем цивілізаційної теорії українські вчені в галузі наук про суспільство

¹ Докладніше про це див.: Цивілізація: структура і динаміка: Монографія / І. В. Бойченко, О. В. Романенко, М. І. Бойченко та ін. — К.: Видавець КУПРІЯНОВА О. О., 2003. — С. 52—60; Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ. — 2-е изд. — К.: Феникс, 2004. — С. 256—271.

проводять дослідження, визнані у вітчизняних і зарубіжних наукових колах. Вагомим внеском у пояснення і осмислення історії та сучасного стану світової цивілізації є вже згадана праця Ю. В. Павленка. Звернення до закладених в ній методологічних принципів аналізу цивілізаційного процесу дає змогу розглянути логіку і загальні закономірності генези господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій, що починався з аналізу передумов і умов формування ранніх цивілізацій.

Вирішальною передумовою виходу суспільств на рівень цивілізації виступає виробництво додаткового продукту і на цій основі нарощування в людині відповідних культурно-духовних і соціально-політичних рис. Становлення цивілізації — це системний процес, що передбачає взаємозумовну трансформацію економічної, соціально-політичної і культурної субсистем із відповідним підвищенням демографічного потенціалу і формування нової територіально-поселенської структури автономного соціального організму навколо ранньоміського центру-столиці. Важлива роль поряд із виробничим потенціалом належить й інституціоналізованій суспільній організації влади і управління у вигляді утворення ранньополітичних структур [9, с. 257].

**Передумови
та умови виникнення
цивілізації**

Передумови виникнення цивілізації визначає сукупність чинників, які закладають початок і об'єктивну можливість процесу становлення цивілізації. До основних з них належать:

- перехід до стійкого осілого способу життя. Розвиток землеробних форм господарства;
- зростання чисельності населення в місцях високопродуктивних форм привласнювального та виробничого господарств і, як наслідок, надмірна концентрація та розселення його на нові господарські території;
- домінування в господарській сфері суспільства виробничих форм ведення господарства, головним чином у землеробстві. Виробництво додаткового натурального продукту.

Становлення найдавніших цивілізацій — це ті обставини, наявність яких визначає забезпечення та успішне завершення процесу становлення основ цивілізації. Суть категорії становлення полягає в переході від однієї визначеності буття до іншої. Серед основних чинників такого переходу є:

- поява в суспільстві верстви людей, що не задіяні безпосередньо у сфері виробництва, але виконують важливі функції з організації та регулювання суспільної життєдіяльності в общинах, племенах, міжплемінних об'єднаннях. Без такої верстви були б неможливі широкомасштабні колективні роботи (меліорація й іригація), координація діяльності спеціалізованих на різних видах виробництва общин із наступною редистрибуцією створених ними матеріальних благ;
- поява в процесі суспільного розвитку складної ієрархічно організованої соціально-політичної системи на основі суспільного поділу праці, наслідком

якого є відокремлення соціально-професійних груп, які посідають різне місце в системі суспільного виробництва із відповідним різним відношенням до засобів виробництва. Наявність такого роду системи забезпечує можливість відчуження у безпосередніх виробників додаткового натурального продукту на суспільні потреби через систему редистрибуції;

➤ успішна реалізація процесу становлення основ цивілізації передбачає і зміну форми натурального додаткового продукту, що сконцентрований в руках знаті, в престижно значимі цінності (палаці, земельні володіння тощо), які і підкреслюють, і виділяють у суспільстві особливий і привілейований їх статус.

3.2. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В МЕСОПОТАМІЇ (XI—I тис. до н. е.)

Найдавніші прояви господарської діяльності племен неолітичних землеробів і скотарів у районах, прилеглих до долини річок Тігру та Євфрату, зазначаються археологами вже XI—VIII тис. до н.е. Довготривалий процес переходу людського суспільства до цивілізаційного устрою життя розпочався на території, яку давні греки називали Месопотамією (Межиріччям).

Формування найдавнішої протоцивілізації світу на території Месопотамії відбувалося в особливо сприятливих для розвитку землеробсько-скотарського господарства умовах. Земля як ресурс господарської діяльності людини була надзвичайною родючою, в річках і озерах було багато риби та водоплавної птиці, для випасу худоби — необхідні пасовища. Проте землеробство потребувало проведення цілого комплексу меліоративних робіт та їх організаційного забезпечення.

Серед природних копалин виділялися запаси глини і природного асфальту, зустрічалися родовища металів (свинцю, олова, заліза), що заклало основи розвитку ремесел. Розташування в центрі Близького Сходу сприяло розвитку міжнародної торгівлі.

Найдавніші історичні артефакти свідчать про те, що Месопотамію заселяли представники різних народів. Провідну роль серед них відігравали шумери — стародавній народ, історія якого залишається не з'ясованою сучасною наукою, та рухливі семітські племена скотарів із сирійсько-месопотамського степу, які поступово змішувалися з сусідніми народами. Попри неоднорідний склад населення, цивілізацію, яка тут виникла, зазвичай називають шумерською; адже мовою шумерів були записані найдавніші документи, а населення перших протоміст розмовляло переважно шумерською мовою.

Шумерське суспільство виникає в IV—III тис. до н. е. у південній частині Месопотамії на території сучасного Іраку. Його характерними ознаками були: висока концентрація населення; поява великих поселень, які пе-

ретворювалися в протоміста; монументальна архітектура, пов'язана з храмовим будівництвом; розвиток землеробства та агрокультури, ремесел, торгівлі, поява першої в історії людства писемності; виникнення систематизації знань, законів, деспотичної системи управління суспільством. Значними цивілізаційними здобутками шумерського суспільства стали досягнення в розвитку знарядь праці та способів виробництва, зокрема: винайдення колеса, колісниці, гончарного круга та плуга, виплавка бронзи та ін. Протягом тривалого історичного періоду — майже 20 століть (5000—3000 рр. до н. е.) зусиллями народів месопотамської долини, яких об'єднували спільна територія, мова спілкування, надбання матеріальної та духовної культури, формується новий культурно-історичний тип суспільства, якому притаманні деякі риси цивілізації.

У першій половині III тис. до н. е. на півдні Месопотамії відбувається процес урбанізації. Відомий англійський археолог Г. Чайлд визначав цивілізацію як міське суспільство і запровадив поняття «урбаністична революція» для характеристики періоду становлення ранніх цивілізацій в історії людства. Перші міста виникали через об'єднання або розширення кількох сільських общин, в яких на основі підвищення продуктивності праці відбувалося зростання населення, накопичувалися досягнення матеріальної та духовної культури.

Напевно за соціальним складом різниця між шумерським містом і селом була невеликою, оскільки значну частину його населення становили селяни. Сільські громади, до складу яких входили невеликі сімейні господарства (домогосподарства), утворювали соціально-господарську основу, з якої виросли міста. Цікавим фактом є те, що і місто, і сільська община шумерською мовою називались одним словом — «уру».

Добробут шумерського суспільства залежав від головної галузі його господарської сфери — землеробства. Сільські громади, що склалися з невеликих домогосподарств, були нечисленими і мали обмежені можливості у вдосконаленні зрошувального землеробства, притаманного країнам Давнього Сходу, а об'єднання декількох сусідських общин та їх еволюція в міські общини значно підсилювали організаційний потенціал землеробства. Замість обробітку невеликих ділянок силами однієї громади шумери поділили зрошувальні землі на великі лани, які обробляли шумерські трударі, об'єднані в робочі бригади в кількості тисяч осіб. Зрошувальні землі належали богам, але ними від його імені розпоряджались жерці [8, с. 74].

Сучасні знання про організацію господарської сфери давніх цивілізацій не можуть бути дуже деталізовані. Проте на основі записів на глиняних табличках з месопотамського міста Лагаша можна дізнатися про те, що землю і врожай в цьому місті було поділено на три категорії: 1) лани, які належали богам та оброблялися від його імені; 2) лани, що орендувалися окремими сім'ями на рік; 3) лани, віддані жителям безкоштовно в постійне користування у вигляді наділів різного розміру [8, с. 75].

Важливу роль, як у питаннях практичного життя, так і у сфері релігійної діяльності, відігравали священнослужителі. Вони були керівниками, ініціаторами і координаторами господарської діяльності в общинах. Жерці здійснювали розподіл землі, що належала богам, керували роботою землеробських бригад, які щороку чистили канали і зміцнювали дамби. Колегії жерців мали дуже велику владу, але за це вони виконували для громади життєво необхідні послуги. Тільки священнослужителі могли розрахувати зміну сезонів, планування каналів і вести рахунки, без чого ефективна координація діяльності була б неможливою.

Примхливі явища природи — повені, посухи, хвороби досить часто вражали міста Месопотамії, що і породжувало відчуття тривоги щодо дій божественних сил, з якими могли «спілкуватися» лише освічені й досвідчені жерці. У шумерських релігійних текстах прямо вказувалося на те, що людину створено задля звільнення богів від необхідності працювати для забезпечення свого існування. Отож людина розглядалась як раб богів, зобов'язаний невинно і старанно працювати під страхом неминучого покарання — голодної смерті.

Варто звернути увагу, що у храмовій громаді шумерів були створені соціально-психологічні стимули для виробництва надлишку продукції на утримання частини населення, яке не виконувало сільськогосподарських робіт, але діяльність яких була необхідна для збереження цивілізаційного життя. Без послуг священнослужителів, охоронців, воїнів, ремісників та чиновників господарська сфера шумерського суспільства вже не могла ефективно функціонувати.

Храмові громади шумерського суспільства як господарсько-адміністративні одиниці забезпечували вирішення певних суспільних проблем. Проте для розв'язання питань військового захисту, територіальних міжобщинних конфліктів виявилися нечисленними та вузькоспеціалізованими. Тому сільськогосподарські громади храмового типу були доповнені іншими, світського типу, в яких центральну роль відігравали царі та царські господарства. Царі-воєначальники сконцентрували у своїх руках значні земельні володіння і посіли панівне економічне становище. Їх влада спиралася на військову силу або особливу провідну роль в суспільстві. Військово-політична та економічна влада концентрувалася в особі правителя та його оточення, що виконувало адміністративні та управлінські функції.

Найвищим станом розвитку цивілізації в Месопотамії вважається час правління царя Хаммурапі (1792—1750 рр. до н. е.). У Вавилонському царстві було подолано міжособні конфлікти. Виникає цілісна, могутня Вавилонська імперія зі столицею Вавилон. Це місто майже протягом півтори тисячі років залишалось найбільшим і найбагатшим містом не тільки Сходу, а й усього світу. На стіні палацу одного з вавилонських царів був такий напис: «З радістю споглядай на те, що створено моїми діяннями, аби створене моїми руками залишилось явно на усі часи». Згодом Олександр Македонський

мав намір зробити це місто столицею своєї нової імперії, що покликана примирить Схід і Захід.

Під час правління Хаммурапі значно посилюється процес політичної централізації суспільства. Практичним наслідком централізації світської влади стають важливі зміни в суспільному житті Месопотамії. До них належать: 1) створення імперської політичної теорії та політичної лояльності, на противагу крайнім виявам місцевих тенденцій, характерних для першої епохи Шумеру; 2) поява чиновництва та професійної армії; 3) вдосконалення методів адміністративного управління, особливо завдяки використанню письмового зв'язку; 4) розширення торгівлі між містами й між регіонами та виникнення самостійного класу торговців [8, с. 99].

Знання про суспільний та політичний устрій, господарство, його форми у Вавилонській державі під час правління Хаммурапі відомі нам завдяки зводу законів царя Хаммурапі, а також його листуванню з намісниками та чиновниками.

Видання законів було важливим політичним заходом Хаммурапі, спрямованим на консолідацію країни. Кодекс законів поділявся на три частини: вступ, текст самих законів і висновок. У вступі зазначено, що мета видання кодексу — встановлення справедливості в країні. В основній частині міститься перелік статей з кримінального права, судочинства, прав власності та прав воїнів. У деяких статтях ідеться про права володіння нерухомістю, про торгівлю та її правила, сімейне право, організацію робіт ремісників, наймання робочої сили і рабство. Кодекс є першим письмовим документом, в якому підкреслюється необхідність ведення «обліку засобів та майна на рахунках» [11, с. 186]. У заключній частині зводу законів Хаммурапі перелічує свої заслуги перед народом і закликає виконувати його закони.

Розвиток господарської сфери вавилонського суспільства спирався на подальший розвиток зрошувального землеробства, садівництва, тваринництва, різноманітних ремесел, зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Завдяки вдосконаленню іригаційного землеробства за часів Хаммурапі спостерігається значне розширення посівних площ та збільшення врожаїв зернових. Усе працездатне населення — від вільних до рабів, підпорядковувалося спеціальній «іригаційній повинності», ухилення від якої мало тяжкі наслідки (смертну кару). В законах про землеробство наголошувалося на сприянні розвитку господарської діяльності, засуджувалися лінощі та зневажливе ставлення до праці. Звертається увага на освоєння пустельних земель для садівництва та виноробства. У випадках недбалого ставлення землевласника до зрошувальних споруд на своїй ділянці і завдання збитків сусідам він був зобов'язаний їх відшкодувати.

У законах є спеціальні статті, що стосуються проблем розвитку тваринництва. Зокрема, утримання й оренди стада великої та дрібної рогатої худоби.

Провідною формою землеволодіння від епохи міст-царств Шумеру до Вавилону було царське землеволодіння. Цар вважав усі землі в країні власними та мав право на їх відчуження від общин. Царським земельним фондом

керував складний бюрократичний апарат. Одні чиновники керували галузями центрального управління, інші від імені царя управляли містами та областями. Населення було зобов'язано сплачувати різноманітні податки: з хлібного врожаю, з фінікових садів, з риболовецьких промислів та ін. Вони надходили в царську скарбницю й утворювали майно палацу царя, за яким наглядали спеціальні чиновники. Систему бюрократичного управління країною очолював вавилонський цар, який, за вченням священнослужителів, дістав верховну владу безпосередньо від богів.

Вавилонські царі часто наділяли землею своїх військовослужбовців. Ця практика була поширена при Хаммурапі. Воїни мали обробляти свої ділянки, а отриманий дохід був винагородою за їх службу. Великі земельні ділянки надавалися окремим посадовцям, храмам і священнослужителям за заслуги перед царем. Дарування землі супроводжувалося встановленням спеціальних кам'яних знаків, що підтверджували право володіння землею, яка зазвичай не оподатковувалась [5, с. 88].

Великі царські угіддя та розподілені між його підлеглими землі обробляли за допомогою рабської праці, а також орендарів, які брали ці землі в оренду. Натуральний характер господарства зумовлював і форму орендної плати, яка у стародавньому Вавилоні мала назву «зернооренда». При оренді саду — 2/3 врожаю. При оренді цілинних земель орендар вносив дуже низьку плату та й то лише на другий рік. Іноді декілька орендарів спільно орендували поле, разом його обробляли та порівну ділили врожай після сплати оренди й інших витрат. Наявність своєрідної колективної оренди свідчила про розорення общинників, появу великої кількості бідняків і соціальне розшарування.

Крім орендарів, у Вавилонському царстві збереглися і общинні землекористувачі. Існували особливі общини воїнів-колоністів, які контролювалися управителями царського двору та спеціальними службами. Залишки общинного землеволодіння зафіксовані в багатьох законах. Ділові документи того періоду свідчать і про існування у вавилонському суспільстві **сімейного землеволодіння**, яке було виділено з общинного земельного фонду [11, с. 178]. На основі сімейного володіння землею розвивалася така форма господарства, як домогосподарство. Домогосподарство перебувало під владою домовласника — батька і чоловіка. Право на спадщину родинного майна «від соломи до золота» мали діти різної статі, проте деяке майно передавалося лише синам. До складу домогосподарства сім'ї середнього достатку входило, як правило, від 2 до 5 рабів.

Розвиток ремесла був представлений різними професіями: будівельника, столяра, тесляра, кравця, ткача, коваля, ювеліра. До ремісничих професій належали також лікарі, ветеринари, перукарі, трактирники. Для оплати праці ремісників закони Хаммурапі встановлювали тверду і сувору відповідальність за виконану роботу. «Якщо будівельник збудував людині дім, а дім, який він побудував, завалився і вбив домовласника, цей будівельник має бути страче-

ний» — засвідчує стаття закону. Оплата лікаря залежала від соціального статусу пацієнта і відповідно зростала або знижувалася.

Сприятливою умовою для розвитку торгівлі було об'єднання в межах єдиної Вавилонської держави усієї території Месопотамії і зосередження усіх внутрішніх і зовнішніх торговельних шляхів на її території. Експортувалося зерно, фініки, кунжутова олія, вовна, ремісничі вироби. Предметами імпорту були метал, будівельне каміння і деревина, раби, ювелірні вироби.

Держава піклувалася про розвиток торгівлі. Існували спеціальні торговельні агенти — тамкари, які здійснювали велику державну і власну торгівлю та діяли через дрібних торговців-посередників. Про можливість встановлення монопольних цін говорить месопотамське прислів'я: «Тамкар пішов з міста, і ціни стали вільними». За свою службу тамкари отримували земельні і садові ділянки, будинки. Вони виступали і як орендарі царської землі та земельних ділянок общинників, а також були великими лихварями. Кодекс Хаммурапі обмежував діяльність лихварів, унаслідок якої руйнувалася майнова однорідність суспільства; їм було заборонено забирати врожай у рахунок сплати боргу; регламентувався і розмір відсотків на суму боргу — 20 % за грошову (срібну) позику і 33 % за натуральну позику зерном [1, с. 60].

Найнижчий соціальний рівень у вавилонському суспільстві займали раби. Вони працювали на будівництві міста, в царському палаці, на ланах, у ремісничих майстернях або в домогосподарстві. У правовому відношенні раби з шумерських часів розглядались як майно, річ господаря, який міг їх продавати, купувати, дарувати, віддавати в найм тощо.

Першими рабами були полонені, яких під час військових походів не вбивали, а захоплювали як військову здобич. Вони мали працювати на царів-переможців або в храмових господарствах і ставали їх власністю. Іншим важливим джерелом рабства була заборгованість дрібних селян і ремісників, які вимушені були продавати своїх дітей і себе в рабство. Торгівля рабами була досить поширеною.

У цілому за часів правління царя Хаммурапі зміцніли тенденції до централізації суспільного життя, в господарській сфері домінувала централізована державно-храмова система організації господарства, проте почала розвиватись і розширюватись господарська діяльність дрібних виробників, об'єднаних у сільські общини або ремісничо-торговельні спільноти.

Таким чином, розгляд найбільш важливих змін, які відбувалися в месопотамському суспільстві та його господарській сфері, дає можливість зробити такі узагальнення:

➤ наприкінці IV тис. до н. е. в шумерському суспільстві почався процес становлення ранніх цивілізацій, що було пов'язано зі змінами суспільного устрою та формами організації влади, статусу людини в суспільстві, взаємодією родоплемінних зв'язків з ранньодержавними формами організації суспільства, основними формами господарських одиниць та засад їх функціонування;

➤ якщо в період доцивілізаційного розвитку суспільства його суспільний устрій та форми організації влади обмежувалися переважно обцинною організацією, то в період становлення шумерської цивілізації визначальними стають міжобцинна (союзно-племінна) та ранньодержавна форми організації суспільного життя. Посилюються тенденції до політичної та господарської централізації;

➤ суспільний статус людини визначається не тільки її діяльністю в межах обцини, а й соціокультурною сферою суспільства. Формується новий тип свідомості людини. Він народжується разом із виникненням міст, становленням державності, складної соціальної диференціації, появою нових видів діяльності;

➤ цивілізація Месопотамії постає в історії людства з її ранньодержавними формами як цілісний та впорядкований соціальний організм, порівняно з організацією, що ґрунтується на кровноспоріднених, традиційних та етнічних відносинах;

➤ у господарській сфері месопотамського суспільства відбувається еволюція від сільської громади до храмової, а від неї до царсько-державного господарства. Утворюються два господарські сектори: державний і обцинний, який поступово підпорядковується державі як верховному власнику землі, організатору суспільних робіт і редиств'ятору матеріальних благ.

3.3. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

Порівняно з тисячолітнім розвитком Месопотамії становлення єгипетського суспільства та його цивілізаційного способу життя мало свої особливості. Один із найдавніших осередків цивілізації знаходився в північно-східній частині Африки, де з півдня на північ протікає широка та повноводна ріка Ніл. Особливість Єгипетської цивілізації визначається унікальним впливом Нілу та його долини на суспільний та господарський розвиток. Давньогрецький історик Геродот називав Єгипет «дар Нілу». Після розливу ріки на ґрунті залишався родючий шар мулу, що й сприяло надзвичайній врожайності сільськогосподарських культур та випасу худоби на зелених ланах. Родюча єгипетська земля була основою багатства та процвітання Єгипетської цивілізації.

Отже, одна з найдавніших цивілізацій в історії людства сформувалася в регіоні з вигідним географічним положенням, багатими природними ресурсами, знаходилась на перехресті торговельних, політичних і культурних зв'язків. Усе, необхідне для створення матеріальної основи цивілізації, було у розпорядженні єгипетського суспільства.

За археологічними свідченнями, найдавніші поселення землеробів і скотарів з'являються в долині Нілу в V тис. до н. е. Господарська діяльність у

цей період полягала у вирощуванні зернових культур (пшениця, ячмінь), розведенні дрібної рогатої худоби та виготовленні глиняного посуду. Мисливство та рибальство ще зберігало своє господарське значення. Характерною ознакою суспільства того часу було життя родовими общинами. Соціальна структура суспільства залишалася відносно однорідною.

Зі зростанням кількості населення з'являються поселення, часто з укріпленими стінами та елементами зрошувального землеробства, яке ґрунтувалося на осілому способі життя.

Землеробство, в якому використовується штучне зрошування, значних успіхів досягає у середині IV тис. до н. е. При цьому численні ремесла відділяються від землеробства, а в суспільстві проявляються риси диференціації, викликані процесом подальшого розвитку суспільного поділу праці. Змінюється характер і масштаб торгівлі. Вона стає систематичною і набуває міжнародного характеру. В Єгипті з'являються речі з інших регіонів, наприклад, месопотамські циліндричні печатки.

Соціальна структура суспільства змінюється. В общинах спостерігається майнова нерівність. Виділяються вожді та багаті общинники, знать, яким протистоять рядові члени землеробських общин. Надлишки продуктів опиняються у власності впливових общинників та жерців.

Соціальній диференціації сприяв розвиток скотарства — галузі, в якій інтенсивно накопичувався додатковий продукт, що ставав власністю племінної верхівки. Джерела ієрогліфічної писемності свідчать, що терміни «вельможність» (знатність), «шляхетність» (благородство), «достойність» передаються зображенням дрібної рогатої худоби, іноді з печаткою на шиї, що означало право власності. Термін «спадщина» передавався зображенням лежачого теляти. Навіть термін «вождь», який з часом став означати «царя», передавався малюнком (піктограмою) чабана з ціпком.

У цей період в Єгипті виникає інститут рабства. Статус раба з'являвся в результаті військових зіткнень між племенами і родами. В умовах первісного суспільства, низького рівня продуктивності праці було не вигідно утримувати полонених. З утворенням продуктивного землеробства, яке давало великі врожаї, необхідність в додатковій робочій силі підвищувала цінність людської праці і створювала можливість використання праці полонених. В умовах зростаючого майнового розшарування до рівня рабів-полонених могли належати і колишні члени общини. Таким чином, верства рабів могла поповнюватись як із зовнішніх, так і внутрішніх джерел.

Наслідком соціальної диференціації суспільства стає формування в Давньому Єгипті ранніх держав. В історичній науці це поняття є дискусійним і має різні тлумачення¹. Зазначимо, що в давньоєгипетському суспільстві ранні держа-

¹ Див.: *Гринин Л. Е.* Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общій контекст соціальної еволюції при формуванні держави. — М.: КОМ Книга, 2007. — С. 27—35; *Павленко Ю. В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. — 2-е изд. — К.: Феникс, 2004. — С. 265—271.

ви виникають у межах невеликих районів (номів), які включали в себе декілька поселень, об'єднаних навколо міського центру, де знаходився вождь або храм головного божества. З виникненням ранніх держав як особливої форми політичної організації суспільства відбувається зосередження центральної влади, відокремлення в суспільстві політичної сфери, підпорядкування суспільства інтересам держави. В ранніх державах влада спиралася на недержавні інститути: общинні, племінні, кланові, різні форми соціальної, релігійної, військової, професійної та іншої самоорганізації населення, а також активно використовувала на місцях вплив сильних і багатих людей.

У період становлення ранніх держав Єгипет складався з двох частин — Верхнього Єгипту, в якому налічувалося 22 номи, та Нижнього, на території якого було 20 номів [7, с. 29]. У господарській сфері першого переважало землеробство, а другого — скотарство, виноградарство та садівництво. Дві найдавніші давньоєгипетські великі держави деякий час існували поряд одна з одною і вели між собою виснажливі війни. З часом вони об'єдналися в одну давньоєгипетську державу.

Об'єднання усіх єгипетських номів у цілісну державу, організація єдиного управління країною привели до концентрації людських і матеріальних ресурсів у господарстві центрального царського двору. В господарській сфері зусилля царської влади були спрямовані на створення ефективної загальноєгипетської зрошувальної системи, до складу якої входили місцеві системи. За допомогою державних чиновників забезпечувалася не тільки організація робіт з будівництва нових каналів і гребель, а й здійснювався облік та контроль за розподілом вироблених матеріальних цінностей. Державний апарат управління в Єгипті складався з трьох основних ланок: **центрального, номового (на рівні номів) і місцевого** (на рівні поселень-общин). Очолював центральне управління країною цар. Царя називали іншомовно — «великий дім» (звідки і виник термін «фараон»). Фараон був наділений безмежною владою. У його руках зосереджувалася законодавча, виконавча і судова влада. Цар був не тільки могутнім правителем, а й утіленням бога на землі, тоді, наприклад, як у Месопотамії він вважався надлюдською істотою і видав справами тільки через жерців.

Основною соціальною одиницею в ранньому Єгипті залишалася сільська община, селянство якої було дуже сильно прив'язане до своєї місцевості.

В організації сільськогосподарського та ремісничого виробництва існувало два види господарств: великі господарства трьох типів (царські, храмові, вельможні) і господарства територіальних, або сусідських, общин.

У писемних джерелах найбільш повно розглянуті питання господарського життя у великих вельможних господарствах, зокрема землеволодіння. Воно складалося з двох частин: земля, отримана у спадок, або земля, що була куплена і позначалася як «дім батька». Така земля вважалася власністю вельможі. Друга частина землі була лише умовним володінням. Ця юридична різниця була номінальною, бо посади зазвичай передавались у спадок, як і батьківська земля (майно). Проте варто звернути увагу на те, що власність на успадковану

або куплену землю не можна вважати повністю приватною. Обробка землі в Єгипті була можлива лише за умови її зрошення, а верховним організатором і розпорядником загальноєгипетської іригаційної системи був фараон. Йому належали верховні права на усі оброблювані землі. Фараон міг обмежити права власності на всі види єгипетських земель, заборонивши їх зрошення.

Господарство єгипетського вельможі складалося також з палацу, який оточували поселення землеробів і ремісників. На полях господаря працювали численні економічно залежні землероби, які не володіли засобами виробництва. Вони отримували від садиби господаря зерно для посіву, тяглову худобу, сільськогосподарські знаряддя. Працювали вони під наглядом наглядачів, озброєних палицями, чиновники контролювали, а писарі вели облік урожаю. В особливих майстернях на тих же умовах працювали і ремісники, продукція яких надходила у сховища господаря. Працівники вельможних господарств не мали ані власної землі, ані знарядь праці, а тому не могли розпоряджатися зібраним урожаєм або виготовленими виробами. Вони отримували своє забезпечення (продукти харчування, одяг, ремісничі вироби) із загального складу, проте мали особисте майно та свою сім'ю.

Господарства вельмож та храмів оподатковувались, і підлеглі їм працівники виконували численні повинності (будівництво пірамід, доріг, перевезення вантажів та ін.) на користь центральної влади. За особливі заслуги фараони звільняли окремих вельмож і храми від податків та повинностей, даруючи їм так звані імунні грамоти. Так, у грамоті фараона Піопі II (VI династія) підлеглі звільнялися від виконання будь-яких робіт, які виконувалися за державний рахунок. «Моя величність не допускає, щоб будь-яка людина храму Міна Коптосського в Коптосському номі виконувала перенесення та копала або будь-яку роботу, що має місце у Верхньому Єгипті» [7, с. 35]. Проте подібних грамот було небагато.

Поряд із господарствами царя, храмів та вельмож в Єгипті Давнього царства існували територіальні общини. Землі, що їм належали, обробляли общинники. Вони платили численні податки в царську казну та виконували різноманітні повинності.

Рабів у єгипетському суспільстві називали словом «бак», вони були особливою верствою суспільства. З писемних джерел відомо, що рабів купували і продавали. Ринки рабів поповнювалися за рахунок продажу військовополонених та поневолення за борги бідняків.

З середини III тис. до н. е. в єгипетському суспільстві проявляються тенденції до децентралізації країни, зумовлені посиленням місцевої знаті, яка зосереджує у своїх руках управління окремими районами і звільняється від впливу влади фараона. Єгипет поступово розпадається на окремі незалежні номи.

У період Середнього царства відбувається відновлення державної єдності під впливом давньосхідної деспотії як інтегрувальної сили в державі. Саме

влада деспота була спроможна припинити збагачення місцевої знаті, замінити старих правителів номів на нових, відновити державну єдність, використовуючи військові та політичні засоби.

Важливою соціальною зміною цього періоду було формування верстви **дрібних власників**, яких називали **маленькими (неджес)**. Збагачення неджес дало їм змогу проникати в середовище жерців та чиновників, вони ставали писарями, торговцями і навіть землевласниками.

Дрібні землевласники були основними виробниками і позначалися в господарських документах як «царські люди». Таку ж назву мало й усе трудове населення вельможних та середніх помість. Це пояснюється не тільки тим, що фараон вважав себе верховним власником усіх єгипетських земель, а й специфічним характером обліку і розподілення робочої сили, що складалася в Єгипті за часів Середнього царства. Система організації робочої сили функціонувала таким чином: усі «царські люди» підліткового віку переписувалися писарями і розподілялися по професіях (землероби, чабани, ремісники, воїни, торговці та ін.). Після визначення професій «царські люди» направлялися в царські, храмові, вельможні, середні та інші господарства, в яких вони мали працювати усе життя, проте була можливість перерозподілу робочої сили. Господарська діяльність «царських людей» була двоїстою: вони могли працювати в централізованому господарстві і отримували забезпечення з міських складів, або їм виділявся земельний наділ, за рахунок якого вони існували. Поширена була практика поєднання цих форм організації господарської діяльності.

Перші пам'ятки економічної думки, в яких відображені господарські процеси єгипетського суспільства, знаходимо в такому дидактичному жанрі літератури, як повчання та пророцтва. Ці твори, як правило, написані конкретними авторами, імена яких дійшли до нашого часу. «Повчання» поділялися на два види: «повчання» фараонів, в яких містилися поради щодо управління країною, інформація про внутрішнє та зовнішнє становище, та «повчання» окремих приватних осіб, їх досвід та погляди на життя, зокрема в одному з них ідеться про переваги професії писаря перед іншими (ремісника, землевласника, чабана та ін.). Так, в одному з таких повчань зазначається пріоритетність професії писаря як освіченої людини. В іншому повчанні батько дає поради своєму сину, як поводитися в суспільстві, робити кар'єру та досягти багатства [7, с. 18].

Зміцнення єгипетської економіки, збагачення панівного класу, переможні війни фараонів забезпечувалися завдяки вилученню вироблених матеріальних благ безпосередніми виробниками — «царськими людьми» і рабами, що викликало незадоволення та стихійні повстання простих людей. Послаблення центральної влади спричиняли і зовнішні чинники — загарбання сусідніх войовничих племен. В умовах складної внутрішньої та зовнішньої ситуації єгипетське суспільство потерпає від народних повстань і воєн. Про наслідки соціального перевороту, що призвів до розпа-

ду централізованої системи управління, йдеться у пророцтвах, найбільш відомі з яких — «Пророцтва Іпусера» і «Пророцтва Неферті». Драматичні події в них описувались так: «Дивіться, — каже Іпусер, — відбулися справи, які не мали збутися. Цар захоплений бідними людьми... Країна звільнена від царської влади небагатьма людьми, що не знають закону... Столиця зруйнована водночас... О, як скорботно мені з-поміж лиха цього часу» [7, с. 47].

Головна ідея цих творів — привернути увагу суспільства до необхідності відродження царсько-деспотичної форми правління, централізованого механізму регулювання господарством як запоруки ладу в країні. До інших пам'яток економічної думки суспільства Середнього царства належать адміністративно-господарські документи (переписи населення, земельні кадастри, документи господарської звітності, розпорядження про службові обов'язки тощо), а також юридичні акти, якими оформлялися різні господарські операції (купівля-продаж землі і худоби, рабів, боргові зобов'язання та ін.).

У період Нового царства (XVI—XII ст. до н. е.) в єгипетському суспільстві була створена найбільша за територією єгипетська держава, а давньоєгипетська цивілізація досягла найвищого рівня свого розвитку. Піднесенню господарської сфери суспільства сприяли успішні військові походи єгипетських фараонів, у результаті яких країна отримувала, різноманітну сировину і рабів. Разом із цим, відбувається вдосконалення знарядь праці та способів їх використання, зокрема, широко застосовуються знаряддя праці з бронзи. Вдосконалюється і сільськогосподарська техніка. В землеробстві використовується плуг, для зрошування ланів водопіднімальні «журавлі» — шадифи. Упорядковуються іригаційні системи і збільшуються посівні площі. Порівняно з попередніми періодами в господарстві Єгипту вироблялося значно більше сільськогосподарської та ремісничої продукції. Наприклад, домогосподарство єгипетського селянина отримувало втричі більше продуктів, ніж це вимагало власне життєзабезпечення. Можливість виробництва додаткового продукту була одним із важливих чинників розвитку цивілізаційного способу життя єгиптян.

Отже, досягнувши найвищої стадії свого цивілізаційного розвитку, єгипетське суспільство та його господарська сфера втрачає засади свого економічного зростання. Для відтворення досягнутого економічного потенціалу починає бракувати сировинних і людських ресурсів, які надходили завдяки військовим перемогам. Посилюється міжусобна боротьба за центральну владу володарів єгипетських номів. У цих умовах Єгипет стає привабливим для завоювань з боку сусідніх держав. У I тис. до н. е. Давній Єгипет перетворюється в залежну країну, яка постачає зерно і поповнює казну провідних країн Західної Азії.

3.4. СУСПІЛЬСТВО КРИТО-МІКЕНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ГОСПОДАРСЬКОЇ СФЕРИ

Крито-Мікенська цивілізація було відкрита в результаті археологічних досліджень лише на початку ХХ ст. Її назва пов'язана з цивілізаційним устроєм життя суспільств на острові Крит (III—II тис. до н. е.) та міста Мікени (XV—XIII ст. до н. е.) в басейні Егейського моря. Розгляд умов зародження, розквіту та занепаду цієї цивілізації є важливим етапом в осмисленні генези суспільства Європейської цивілізації.

На основі археологічних матеріалів, творів давньогрецьких істориків, міфів та поем¹ було виявлено характерні ознаки становлення цивілізаційного шляху розвитку критського суспільства. До них належать насамперед розвиток землеробства та агрокультури, осілий спосіб життя, виникнення писемності (критське складове письмо називається «лінійним письмом А»), формування міст як адміністративно-владних центрів суспільства, а також політичних форм управління, високий рівень розвитку матеріальної культури та мистецтва. Вигідне географічне положення (перехрестя морських торговельних шляхів), віддаленість від зон військових конфліктів, розміри території та наявність природних ресурсів створювали сприятливе середовище для становлення цивілізаційного розвитку суспільства.

Провідними галузями господарства критян було рибальство та землеробство. В останньому велике поширення мала так звана «середземноморська тріада» — вирощування зернових культур (пшениця та ячмінь), винограду та оливи. В ремеслі виділялося гончарство, в якому застосовувався гончарний круг. Критянами було освоєне виробництво міді, а потім і бронзи та виробів із них. У ремісничих майстернях виготовлялися зброя та речі побутового характеру.

На основі збільшення виробництва матеріальних благ відбувається зростання чисельності населення, виникають нові поселення у вигляді знаменитих критських палаців [10, с. 24]. Міст у сучасному розумінні на Криті не було. Їх роль відігравали палаци, що були адміністративними та релігійними центрами. Палац являв собою велику кількість будівель, розташованих у 3—4 поверхи, в яких проживали до десяти тисяч осіб. До складу мешканців палацу входили володар та члени його сім'ї, жерці, наближені до володаря знатні люди, численна прислуга та ремісники. Решта критського суспільства проживала у невеликих селах, розташованих навколо палаців, і займалася переважно сільськогосподарською діяльністю та виловом риби.

¹ У поемах Гомера — «Іліада» та «Одіссея», в яких розповідається про події Троянської війни та захопиви мандрі Одіссея, йдеться саме про особливості життя крито-мікенського суспільства.

Господарські відносини між палацом, як адміністративно-політичним і культурно-духовним центром суспільства, і селянами, як представниками сільських общин, відповідали вже відомому принципу редистрибуції. Населення сіл поставляло у палац продукти харчування, а також виконувало трудові повинності. Господарська функція палацу полягала не тільки у споживанні матеріальних благ, а й формуванні своєрідного резервного фонду значних запасів продовольства та їх розподілі, особливо на випадок голоду, неврожаю, стихійних лих та ін.

У XVII—XVI ст. до н. е. Крит стає цілісною державою зі столицею у Кносському палаці. На території острова була прокладена мережа широких доріг, упроваджена єдина система мір ваги і відстані. З'являються перші гроші у вигляді великих бронзових злитків, які нагадували розтягнуту волову шкуру. Саме в цей історичний період правителем критян був легендарний цар Мінос, під керівництвом якого вони збудували могутній військовий флот, знешкодили піратство, встановили панування над Егейським морем та його островами й узбережжям. Спираючись на силу свого флоту, критяни збирали данину з більш слабких у військовому відношенні племен.

Раптово на острові Крит у середині XV ст. до н. е. відбулися потужне виверження вулкана і руйнівний землетрус, унаслідок чого унеможлиблюється сільськогосподарська діяльність, палаци перетворюються на руїни, знищується флот. Критське суспільство втрачає владні, господарські та військові джерела свого життєзабезпечення і, як наслідок, його поневолюють племена з материкової Греції — греки-ахейці.

Центрами розвитку ахейського суспільства, як і на Криті, були палаци. Ахейська Греція складалася з окремих, незалежних один від одного міст-царств, які нерідко вступали один з одним у конфлікти і війни. Лише іноді, для здійснення великих військових походів, вони об'єднувалися у тимчасові союзи, зазвичай на чолі найсильнішого грецького царства того часу — Мікен. Формою політичної організації суспільства була монархія зі значною роллю військової аристократії.

Палацове, або царське, господарство виступало не тільки як центр суспільно-господарської організації суспільства, а й як чинник **суспільної залежності**, що є головним системотвірним зв'язком, який об'єднує усіх індивідів. Проявом такої залежності було те, що в палацових господарствах зосереджувалося виробництво металевих знарядь праці та зброї, розподіл яких здійснювався виключно через палацові господарства. Формально мешканці сіл, що розташовувалися навколо палаців (землероби, рибалки, ремісники), були вільними, але фактично залежали від палацу. Вони обкладалися різними повинностями, виконували для палацу визначені види робіт, за що отримували натуральну оплату та металеві знаряддя праці, необхідні для господарської діяльності. Для контролю над ними існувала ціла армія палацової бюрократії, яка вела облік і контролювала

виконання робіт на користь палаців і відображувала їх на спеціальних глиняних табличках.

Залежність суспільства від палаців проявлялась і в розвитку земельних відносин. Розвиток останніх відбувався через становлення і зростання особистої залежності господарств індивідів, які відокремлювалися від общини, та установлення і закріплення прав держави (палацу) на землю. Палац виступає верховним землевласником землі усіх категорій населення, що засвідчується писемними джерелами одного з міст Ахейської Греції [10, с. 30].

У житті мікенського суспільства важливу роль відігравали і господарські функції владних осіб (система «влада—власність»). На чолі владної системи управління стояв цар, що мав титул «Ванакт» (повелитель, володар). Другий рівень у владній ієрархії займав головний воєначальник (лавагет). До вищих сфер влади належали і жерці головних храмів та представники військової еліти. Провідна роль у владній вертикалі належала і численним чиновникам, які виконували різноманітні функції з управління.

Державне управління суспільством здійснювалося окремими царствами, які існували незалежно одне від одного. Територія мікенських царств була поділена на округи, очолювані намісниками. Вони забезпечували надходження податків у казну. У їхньому підпорядкуванні перебували чиновники нижчого рангу — басілеї, які управляли окремими селами і вели нагляд за роботою незалежних ремісників. Центральна адміністрація контролювала місцеву владу, використовуючи працю писарів, кур'єрів та ревізорів.

Отже, палацова адміністрація контролювала всі сфери життєдіяльності крито-мікенського суспільства. Завдяки розподілу продовольства і матеріалів, організації військової справи, системі землеволодіння, організації та обліку матеріальних запасів, що надходили в палаци, утверджувалася система адміністративного і редистрибутивного панування і залежності усіх сфер діяльності суспільства від палацово-державного сектору.

Наприкінці XIII ст. до н. е. Крито-Мікенська цивілізація, досягнувши свого найвищого розвитку, зазнає руйнації внаслідок завоювань сусідніх племен, що перебували на більш низькому рівні суспільного розвитку. Мікенські палаци були зруйновані, традиції ремесла загублені, поселення покинуті їх мешканцями. Давньогрецький історик Фулідід так описував ці події: «Кожне плем'я полишало свою землю під тиском численних пришельців... Сподіваючись, що вони зможуть прогнати себе будь-де, люди з легкістю покидали обжиті місця. Тому в них не було великих міст і значного добробуту» [10, с. 38].

Причиною швидкого краху суспільного устрою було і те, що знищення завойовниками владної верхівки «палаців-держав» означало руйнування інтеграційної основи суспільства з її адміністративно-редистрибутивними функціями. Нові джерела розвитку грецького суспільства та його величчя

цивілізаційних досягнень формуються вже в період «осьового часу» з VIII ст. до н. е.

Таким чином, суспільство Крито-Мікенської цивілізації, явища і процеси його господарської сфери у своїх досягненнях та обмеженнях заклали підвалини розвитку античного періоду Європейської цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004. — 1300 с.
2. *Веркуттер Ж.* Древний Египет: Пер. с фр. — М.: ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ», 2004. — 160 с.
3. *Гринин Л. Е.* Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства. — М.: КОМ Книга, 2007.
4. *Гуляев В. И.* Шумер. Вавилон. Ассирия: 5000 лет истории. — М.: Алетея, 2005. — 440 с.
5. *Кленгель-Брандт Э.* Древний Вавилон: Пер. с нем. — Смоленск: Русич, 2001. — 368 с.
6. *Ерасов Б. С.* Цивилизации: Универсалии и самобытность. — М.: Наука, 2002. — 524 с.
7. История Древнего Востока / Под ред. В. И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2003. — 462 с.
8. *Мак-Ніл, Вільям.* Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. — К.: Ніка-Центр, 2002. — 1111 с.
9. *Павленко Ю. В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. — 2-е изд. — К.: Феникс, 2004. — 760 с.
10. *Суриков И. Е.* Древняя Греция: история и культура. — М.: АСТ: Астрель, 2005. — 190 с.
11. *Трофимова Р. Н.* Культуролого-экономический словарь. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. — 960 с.
12. *Тураев Б.* История Древнего Востока. — Мн.: Харвест, 2004. — 752 с.
13. Хрестоматия по истории древнего мира. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1973. — 416 с.

Розділ

ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ НА ЕТАПІ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII ст. до н. е. – перша половина XVII ст.)

Тема 4

ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВ СХІДНОЇ ТА ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII ст. до н.е. — V ст. н.е.)

У попередньому розділі надана загальна характеристика світового економічного розвитку у доосьовий час, розглянуті його особливості в умовах раннях цивілізацій Давнього Сходу, проаналізовано пам'ятки економічної думки Месопотамії, Давнього Єгипту, Шумеру. Визначається роль цих цивілізацій у подальшому суспільно-економічному розвитку людства.

Метою цього розділу є розгляд основних рис осьового часу, його вплив на формування сучасних цивілізацій — Східної та Західної. Особливу увагу приділено процесам формування господарської системи суспільств Західної цивілізації, закладання основ правової держави з огляду на захист прав власності, відокремлення її від влади. Розглянуто основні форми господарств, їх еволюцію від домашнього (ойкісне) до появи елементів товарного, з достатньо високим рівнем поділу праці (ергастерія), з'ясовано основні риси таких господарських форм, як вілла та латифундія. Проаналізовано економічні погляди мислителів осьового часу, зокрема Платона, Аристотеля, та римських авторів аграрних трактатів (Катона Старшого, Варрона, Колумелли).

ПЛАН

- 4.1. *Осьовий час та формування світових цивілізацій.*
- 4.2. *Східна цивілізація та її характеристика в осьовий час.*
- 4.3. *Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав.*

4.1. ОСЬОВИЙ ЧАС ТА ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Цивілізаційний підхід до вивчення історії економіки передбачає насамперед вивчення людини як невід’ємного складника еволюції суспільства і людства в цілому. Такий аналіз, виконаний з позицій цілісності суспільства, передбачає при цьому вивчення окремих суспільств як певних основ тієї чи іншої цивілізації. За словами А. Тойнбі, людське суспільство являє собою систему взаємозалежностей між людськими істотами, які є не тільки індивідами, а й суспільними створіннями в тому розумінні, що вони не могли б існувати, якби не перебували в залежності одне від одного. Таким чином, суспільство — це є продукт взаємозалежності між індивідами, тож увагу в розгляді основ формування суспільств сучасних цивілізацій слід зосередити передусім на періоді, коли цей індивід з’явився.

Саме тому вивчення основ формування сучасних світових цивілізацій ми починаємо з аналізу **осьового часу**, який, на думку К. Ясперса, припадає на 800—200-ті рр. до н. е. За його словами, саме в цей період відбувся найрізкіший поворот в історії, з’явилася людина сучасного типу [21, с. 32].

У цей час відбувається багато незвичайного: на Сході і Заході зароджуються філософські вчення, в центрі уваги яких — проблема сенсу індивідуального існування, взаємовідносин людини і світу, людини і божества, людини і соціуму, людини до людини, виникають нові релігії та їх пророки, а *людина усвідомлює своє буття та саму себе, а також свої межі*. «В цю епоху було розроблено основні категорії, якими ми мислимо й сьогодні, закладено основи світових релігій... У всіх напрямках відбувся перехід до універсальності» [21, с. 33]. Ці світові релігії виступали спочатку як морально-філософські вчення (як, наприклад, вчення Конфуція), зорієнтовані на релігійну проблематику, але, перетворившись на віровчення, вони знайшли таке розв’язання висунутих мислителями осьового часу проблем, які виявилися зрозумілими для представників усіх соціальних верств тогочасного суспільства. Це стосується як християнства, так і інших релігій, основи яких були закладені в осьовий час (буддизму, індуїзму, нарешті згодом — ісламу).

Як зауважує Ю. Павленко, поява світових, принципово космополітичних релігій, насамперед пов’язана з формуванням імперських структур, виникненням великих і відносно стабільних держав, багатоетнічних за своїм скла-

дом, які в осьовий час стають для відповідних цивілізаційних регіонів певною нормою стабільного існування (це, зокрема, імперія Маур'їв в Індії, імператорські династії Чжоу, Цинь і Хань в Китаї, нарешті, Римська імперія). За цих умов набувають значно більшої ваги питання підданства та релігійної приналежності: люди визначають своє місце у світі через політичні та релігійні реалії, через належність до відповідного соціуму, соціальної верстви. Це приводить до певного зменшення ролі етнічних спільнот, заміни їх спільнотами мегаетнічними, які базувалися на макрополітичній та релігійній єдності [15, с. 217—220].

Осьовий час розглядається як перехідний період цивілізаційного процесу, який пов'язують із різноманітними сферами життєдіяльності людини, що нарешті визначила себе як індивід. Людина перестає бути замкнутою у собі, вона вже не впевнена в тому, що знає саму себе, і тому є відкритою для нових безмежних можливостей. Людина може тепер внутрішньо протиставити себе усьому світові. Вона відкрила у собі витoki, які дали змогу піднятися над світом і над самою собою. Людина виходить за межі свого індивідуального існування, розуміючи своє місце в цілісності буття, вона вступає на шлях, який має пройти як певна індивідуальність.

Власне, саме в цей час людина-індивід залишає звичне для попереднього часу середовище, засноване на родоплемінних зв'язках, і перетворюється на представника вже зовсім іншого суспільства, в якому саме вона стає «віссю» історії.

В осьовий час відбулося також відкриття того, що пізніше почали називати *розумом і особистістю*: те, що досягається окремою людиною, не стає загальним надбанням, людина відкрила у собі витoki, які допомогли їй піднятися над собою та над усім світом. Дистанція між вершинами людських можливостей та масою цих можливостей була надзвичайно великою. Однак те, чим стає окремий індивід, змінює всіх людей: людство в цілому здійснює якісний стрибок у своєму розвитку.

Ці зрушення супроводжувалися певними, досить глобальними, змінами в **господарській** сфері, які зазвичай пов'язують з переходом до так званого *залізного віку*. Такий перехід не визначався лише поширенням заліза, а й мав системний характер, означав принципову модернізацію основних знарядь праці, зокрема сільськогосподарського реманенту, ремісничого обладнання, виробничих процесів тощо, яка не завжди була пов'язана із застосуванням заліза. І як зауважує Ю. Павленко, цей «технологічний переворот» у цивілізаціях Старого світу в цілому завершується на середину I тис. до н. е., інакше кажучи, в осьовий час [15, с. 213].

У **політичній** системі відбуваються важливі зміни в уявленнях щодо відносин між політичною сферою та *трансцендентним порядком*, тобто таким, що не спирається на досвід, а спирається на духовне зростання, постійне вдосконалення. Політика як сфера, що регулює світські порядки, поступається місцем трансцендентній основі, і тому підлягає обмеженню. Значною мірою змінилося й уявлення щодо природи правителя. Обоженований раніше

монарх, який вважався втіленням як космічного, так і земного порядку, був замінений світським правителем, який мав нести відповідальність перед певним вищим началом (Богом). Це породжувало уявлення щодо підзвітності як правителя, так і суспільства вищому авторитетові: Богові, Божественному закону та ін. За таких умов правитель міг бути покликаний до відповідальності за наслідки своєї діяльності.

Певних змін та трансформацій зазнала і **соціальна структура** суспільства, в якій поряд із традиційною *державною владою-власністю* та системою розподілу виникають *відносини власності індивідуальної*, як правило у вигляді предметів необхідного вжитку. Така *власність* поступово *відокремлюється від влади*, хоча остання й зберігає у своїх руках власність на основні засоби виробництва — землю та воду.

Поява індивідуальних форм власності безпосередньо пов'язана з індивідуальною трудовою діяльністю людини. Ремісник, на відміну від землероба-общинника, виробляє свою продукцію не для власного споживання, а для реалізації, що сприяє розвитку товарно-грошових відносин, а також зумовлює право господаря-ремісника на відповідну частку виробленого ним продукту, ту, що залишається після сплати податків та інших обов'язкових платежів. Система розподілу (*редистрибуція*), що має місце у ранніх цивілізаціях, поступово перетворюється на податковий апарат, а кошти, отримані за його допомогою, значною мірою йдуть на забезпечення високого рівня життя правлячої верхівки. Зростає соціальне й майнове розшарування, а також посилюється розходження між політичними позиціями та рівнем інформованості окремих індивідів.

На зміну існуючої раніше системи самореалізації людини (індивіда), відповідно до її місця у системі суспільного поділу праці, що зазвичай успадковувалася від батьків, *приходить більш високий рівень індивідуальної творчої основи людини.* Це стає можливим завдяки певному звуженню економічних функцій держави, розвитку індивідуальних форм власності та ускладненню економічного, суспільно-політичного й культурного життя. В суспільній свідомості утверджуються *ідеї самоцінності окремої людини*, розуміння місця та ролі її в суспільстві залежно від особистих здібностей, можливостей та рішучості.

Таким чином, *у соціально-економічному плані осьовий час пов'язаний з появою недержавних форм власності, а в суспільному — з визначенням самоцінності людини*, її права стати в опозицію до освячених попередніми поколіннями та релігією світоглядних основ і створення теорій, які мали визначати шляхи найкращого улаштування людства. І, як стверджує К. Ясперс, *завершення осьового часу тісно пов'язане зі створенням світових імперій та світових релігій* [21, с. 36].

Усі ці зміни відбуваються одночасно у трьох точках первісних цивілізацій — *Китаї, Індії (Схід)* та у *Середземномор'ї (Захід)*, незалежно одне від одного. Осьовий час означав руйнування великих стародавніх культур, розчиняв їх у собі, призводив їх до загибелі, незалежно від того чи був носієм

нового народ давньої культури, чи інші народи. На цьому етапі прадавній культури продовжують існувати «лише в тих елементах, що увійшли в осьовий час, були сприйняті новим началом» [21, с. 36—37].

Осьовий час — це той фермент, який зв'язує людство у межах єдиної світової історії і дає змогу бачити історичне значення окремих народів для людства в цілому. Найглибший поділ народів визначається тим, як вони ставляться до великого прориву осьового часу. З цього погляду можна виділити:

1) *осьові народи*, що здійснили стрибок (прорив), заклавши основу духовного існування людини (це китайці, індійці, греки);

2) *народи, що не знали прориву*. Деякі народи і культури, незважаючи на одночасність їх існування з тими, котрі здійснили прорив, залишилися внутрішньо чужими для нього (єгипетська та вавилонська культури). Ці народи втратили і свою внутрішню культуру, яка в кожному окремому випадковому перероджувалася (зокрема, у Месопотамії — в перську, а потім в іслам; у Єгипті — в римську та християнську, а пізніше — в іслам);

3) *інші народи*, основою формування яких був світ, який зародився в результаті прориву, і тих, хто залишився осторонь. Перші — *історичні народи*, решта — *народи первісні*.

Отже, осьовий час поклав початок двом основним сучасним цивілізаціям — Східній та Західній, кожна з яких увібрала в себе певні риси попередньої історії суспільств вищеназваних регіонів великих стародавніх культур. Слід зауважити, що зміни на Сході були значно менші ніж на Заході. Проте до осьового часу ці регіони прийшли з уже сформованими суспільними інститутами — **державою, владою, власністю**. Поява їх була тісно пов'язана з тими змінами **форм господарської діяльності**, що відбувалися в різних варіаціях у різних регіонах світу.

Таким чином, осьовий час — це був період трансформації всієї життєдіяльності людства, формування світових цивілізацій, він характеризувався принциповими змінами в соціально-економічній, політичній та етнічній сферах. Його слід розглядати як найважливішу віху в історії, яка визначає розвиток людства.

4.2. СХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ХАРАКТЕРИСТИКА В ОСЬОВИЙ ЧАС

Загальна характеристика суспільств Східної цивілізації

На Сході держава виникає значно раніше, ніж в Європі, але це держава родового типу. Адже перехід до відтворювального виробництва має місце насамперед у регіонах, найкраще пристосованих для сільськогосподарського виробництва, розташованих зазвичай в зоні субтропіків, так звані річкові цивілізації (в долинах Янцзи та Хуанхе, Інду та Гангу, Нілу тощо), а разом з ними і перші державні утворення.

Політична організація життя суспільств східних цивілізацій дістала в історії назву *східних деспотій*, найбільш характерною ознакою яких було абсолютне переважання держави над суспільством. Держава виступала тут як сила, що стоїть над людиною. Саме вона регулювала всю багатогранність людських відносин (у родині і суспільстві), формувала суспільні ідеали.

Важливою ознакою східного деспотизму є *політика примусу*, і навіть терору. Основним завданням примусу було не покарання злочинця, а нагнітання страху перед владою. При цьому страх перед владою поєднувався з безмежною вірою в її носіїв. Піддані одночасно тремтять і вірують, тиран для них — захисник народу, який карає зло та сваволлю представників продажної адміністрації. Поєднання страху та любові і створювали внутрішньо несуперечливу систему східного деспотизму.

Східному деспотизму притаманна *суспільно-державна власність* (передусім на землю та воду), адже відповідно до релігійно-моральних вчень земля, вода, повітря й інші природні ресурси були даровані всьому людству. За окремими індивідами визнавалися певні права власності, але зазвичай на житло та господарство.

За умов східного деспотизму жодна особа (індивід) не мала господарської свободи, над господарством встановлювався адміністративно-бюрократичний контроль.

Першими з'являються *великі міські цивілізації* (міста-держави). Виникають вони спочатку як адміністративні, а не економічні центри та місця, де можна сховатися від зовнішньої загрози. Досить швидко всередині таких міст з'являється та посилюється верства населення, що займається управлінням, — жерці, воїни та їх начальники й інші люди, що мали певні повноваження. *Верхівка зосереджує у своїх руках не лише владу, а й власність на основний виробничий ресурс — землю*. Слід зауважити, що державна власність на землю і воду, ці основні виробничі ресурси, що сформувалися в східному суспільстві ще до осьового часу, набули подальшого розвитку й у розглядуваній нами осьовий час.

У той же час, *землеробство є головною галуззю*, саме воно забезпечує існування цих міст-держав. Але воно потребувало великих зусиль, адже в основному це — *іригаційне землеробство*, яке вимагало високого рівня організації та дисципліни робочої сили. Така організація виробництва також створювала необхідність появи певної верстви населення, здатної забезпечити його, — *меритократів* (тобто окремих осіб або груп людей, які виділяються з середнього рівня локальних людських спільнот завдяки своїм особистим якостям, мужності, здатності активізувати діяльність одноплемінників або співгромадян і вести їх за собою в ім'я досягнення будь-яких суспільних цілей), які й стають з часом *східними деспотами* — царями, князями, фараонами, інакше кажучи верховними властителями, уособленням держави. Це вони організують господарські процеси, мобілізують необхідні для цього ресурси, розподіляють засоби виробництва та людей за сферами діяльності,

завойовують нові простори для життєдіяльності людей (адже зростання кількості населення потребує цього!), захищають завойовані території. Саме ця господарська функція й зумовлює беззаперечне підпорядкування всіх людей одному лідерові — східному деспотові, пояснює *неподільність влади та власності*.

Східне суспільство мало складну *ієрархічну соціальну структуру*. Основним виробником (і найбільшою верствою) були землероби, переважно вільні *землероби-общинники*. Щоправда, вільними їх назвати важко, адже вони перебували у цілковитій залежності від держави, сплачували податки й регулярно залучалися до громадських робіт (будівництво каналів, фортець, доріг, храмів тощо). Над виробниками здіймалася піраміда державної бюрократії — збирачі податків, наглядачі, писарі, жерці та ін. Завершувала цю піраміду постать царя-деспота. Всі члени суспільства фактично були у повному підпорядкуванні царя, який мобілізував і роздавав споживчі та продуктивні блага, ресурси та привілеї. Він, будучи одночасно і верховним суддею, і верховним жерцем, не лише розподіляв блага, а й відбирав їх, не раз і саме життя. Можна сказати, що в цьому сенсі *східне суспільство було суспільством суцільного рабства*.

Разом із тим, рабство як таке на Сході хоча й існувало, але не відіграло суттєвої ролі, адже *головними виробниками матеріальних благ*, насамперед сільськогосподарської продукції, а також основною робочою силою у будівництві були *одержавлені* (тобто повністю підпорядковані державі) *сусідські громади (общини)*.

Політичною й економічною основою східного суспільства було абсолютне панування апарату державної влади, який складався зазвичай з трьох відомств:

- воєнного, яке постачало рабів-іноземців;
- фінансового, яке вишукувало кошти, необхідні для утримання армії та управлінського апарату, забезпечення нагальних потреб людей, що були задіяні у будівництві, тощо;
- громадських робіт, яке займалося будівництвом та утриманням зрошувальних систем, доріг тощо.

Доходи всіх членів суспільства визначалися роздачами деспота на свій розсуд залежно від заслуг перед державою. Це не означало абсолютної відсутності індивідуальної власності, адже за певні заслуги цар міг нагородити воїна або чиновника, які відзначилися, земельною ділянкою на правах спадкової індивідуальної власності, але це було швидше винятком, ніж правилом. Усі землероби та землевласники вважалися лише користувачами землі або доходів з неї. *Вищим і єдиним власником залишався верховний правитель (цар)*. І громадська земля, і земля окремої родини, і княжій уділ — всі ці земельні володіння належали окремим особам за таких умов:

- якщо вони були причетні до влади, тобто були членами правлячої еліти;
- отримували землю за особливі заслуги перед владою;
- беззастережно служили владі.

Господарська система суспільств Східної цивілізації характеризувалася певною формою фінансово-економічних взаємин між власником основних засобів виробництва (державою) та їх користувачами: *всі виплати, що здійснював землекористувач* (чи селянин, чи аристократ), *зосереджувалися у царській скарбниці*. Тобто доходи давньосхідної скарбниці можна визначити як **«ренту-податок»**, інакше кажучи, одночасно і рента (плата за землею), і податок (примусові вилучення у підданих держави на її користь), які можуть вилучатись як у грошовій формі, так і у натуральній, а також у вигляді відробітків. Наприклад, в осьовий час у Китаї існували великі рисові поля, що належали державі й оброблялися вільними общинниками, а врожай повністю надходив у царські засіки. Саме з цього продовольчого фонду і здійснювалися регулярні роздачі чиновникам, а також роздачі населенню у екстраординарних випадках.

Ще однією важливою рисою господарства суспільств Східної цивілізації було існування на низовому рівні автономних і переважно самоврядних колективів. Такими виступали не лише сільські громади (общини), а й ремісничі об'єднання, а також секти, варни, касти та інші об'єднання індивідів зазвичай релігійно-виробничого характеру. Старійшини та керівники цих колективів виступали як сполучна ланка між державним апаратом та основною масою населення. Саме в межах цих колективів визначалося місце та можливості кожної людини, причому поза ними життя окремого індивіда було неможливим. Як класичний приклад такої системи виступає *станово-кастова система* Індії, яка сформувалася ще до осьового часу, але залишилася визначальною і в організації суспільства осьового часу.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, можна узагальнити основні риси господарства суспільств Східної цивілізації в осьовий час таким чином:

- ◆ господарство суспільств Східної цивілізації базувалося на переважанні державної власності на засоби виробництва;
- ◆ індивідуальна власність мала місце, але лише як похідна від власності державної та в тісному взаємозв'язку із останньою;
- ◆ оскільки власником основних засобів виробництва (землі та води) була держава (або її уособлення — цар-деспот), то всі поземельні відносини будувалися на основі виплат та зосередження у царській скарбниці ренти-податку;
- ◆ суспільні відносини формувалися на основі станово-кастової системи та системи «суцільного рабства»;
- ◆ власне рабська праця не мала великого виробничого значення, адже основними безпосередніми виробниками виступали члени сільських громад.

Такими були основні загальні риси господарської системи суспільств Східної цивілізації. Але опис їх залишиться неповним, якщо не розглянути їх особливостей у тих країнах, які утворили цю цивілізацію в осьовий час, — в Індії та Китаї.

**Господарський
розвиток Індії та його
відображення
в економічній думці**

Історію економіки Індії в осьовий час слід розпочати від встановлення буддизму — першої на землі монорелігії, яка відіграла у східних суспільствах таку саму історичну роль, що й християнство у середньовічній Європі. Однією з найважливіших концепцій буддизму була **калачакра** — ідея про органічний взаємозв'язок природи і людини, а тому людині слід проїнятися почуттям відповідальності за долю природи і не бути стороннім спостерігачем.

Основним моральним обов'язком кожного буддизм вважав щедрість і добротність, милосердя до всього живого. Він закликав до терпимості та всепрощення: «Не ненавистю долається ненависть, а подоланням ненависті перемагається вона». *Це була не лише релігія, а й філософія, й ідеологія, й культурне явище, і, нарешті, спосіб життя.*

Буддизм ніколи не проголошувався державною релігією Індії, але в часи імперії Маур'їв (IV—III ст. до н. е.) він дістав значну підтримку з боку держави. Ймовірно, визначальну роль в цьому відіграла його політична концепція, за якою держава у своєму розвитку проходить три стадії:

- поява держави у формі взаємних обов'язків між володарем і підлеглими (володар зобов'язується піклуватися про народний добробут і спокій, а народ справно платити податки);
- влада узгоджує свої дії з вимогами релігії;
- монарх перетворюється у володаря всесвіту.

Основою суспільного життя давньої Індії була система поділу людей на варни, які різнилися суспільно-правовим статусом, кодексом моралі і поведінки, родинними зв'язками, професією. Вершину соціальної піраміди становили *брахмани* (майже земні боги). *Кшатрії* були військовою елітою, в їх руках зосереджувалися матеріальні ресурси держави та влада. *Вайші* займалися торгівлею, землеробством, престижними видами ремесел, служили в піхоті, займали дрібні адміністративні посади і становили основну оподатковану верству суспільства. Найнижчу сходинку займали *шудри*, священним обов'язком яких вважалося прислужування представникам вищих варн. Поза системою варн були *ачхуті* — «недоторкувані», вважалося, що навіть дотик до них оскверняв представників інших соціальних верств. Деякі вчені вважають, що варни були пов'язані з формами власності на землю: шудрами ставали ті, хто не був землевласником і працював у чужому господарстві.

Існують й інші думки щодо походження варн, зокрема щодо запровадження варнової системи завойовниками-аріями, які нібито намагалися таким чином відмежуватися від темношкірого місцевого населення, адже один із перекладів слова «варна» означає «колір». Відомо також, що кожна варна мала свій колір-символ (брахмани — білий, кшатрії — червоний, вайші — жовтий, а шудри — чорний). Але відомо також і те, що кожний колір означав не колір шкіри, а певні чесноти: білий — моральні чесноти, червоний —

енергію та рішучість, жовтий — поєднання всіх цих якостей, а чорний — невігластво та порочність.

Однак у добу імперії Маур'їв відбуваються досить радикальні зміни у системі варн: дещо зближуються позиції вайшів та шудрів, зростає їх протистояння представникам першим двох варн. Одночасно відбуваються процеси зубожіння представників брахманів, які не раз змушені були виконувати працю пастухів, хліборобів, ремісників і навіть ставати слугами у шудрів, які збагачувалися на торгівлі. В перші сторіччя н. е. всередині варн почали виникати більш дрібні утворення — *джаті*, які деякі дослідники вважають попередниками середньовічних каст, а ніші — вже готовими кастами. Цей соціальний інститут каст-джаті, кількість та ізолюваність яких із часом зростала, остаточно склався вже у середині I тис. н. е.

З погляду історії економіки важливо зауважити, що в джаті об'єднувалися зазвичай люди однієї професії, яка ставала спадковою. На відміну від варн, джаті мали свої органи самоврядування, свій релігійно-етичний кодекс (*дхарму*) та спільні кошти — касу взаємодопомоги, створену з членських внесків. Також слід звернути увагу, що з появою каст кількість різних обмежень та заборон не тільки не зменшилась, а дедалі зростала: каста регламентувала буквально кожний крок людини.

У Давній Індії, як вважають учені, співіснували державна, общинна та індивідуальна форми власності на землю, й індивідуальна форма поступово набувала все більшого поширення. Основними виробниками тут були вільні селяни та ремісники, які об'єднувались у громади (общини). Але необхідно зазначити існування тут і різних категорій залежного населення, зокрема й рабів (джерелами рабства були війни, боргова кабала, спадкове рабство, самопродаж тощо). Раби, як правило, працювали в державному господарстві, але нерідко їх можна було знайти й в общинному. Цікаво, що за рабами зберігалися права їхньої варни чи каст: раб, який належав до варни брахманів, використовувався лише на тих роботах, які не принижували його варни, а в суспільстві до нього ставилися з відповідною повагою.

Провідну роль у формуванні давньоіндійської цивілізації відігравали сільські громади, побудовані на багатокастовій основі. Селяни-общинники мали земельну власність і були вільними виробниками, які сплачували податки, але їх не примушували працювати на громадських роботах. Такі громади були адміністративно незалежними, адже царські чиновники не втручались у їхні внутрішні справи і не обмежували прерогатив органів общинного самоврядування — *панчаятів*.

Індійські міста в осьовий час були досить великими та багатолюдними. Серед них особливе місце займала столиця імперії Маур'їв — Паталіпутра, найбільше місто Північної Індії, де проживало понад 200 тис. мешканців. Проте за своїм зовнішнім виглядом індійські міста мало відрізнялися від сіл. Це були по суті великі або дуже великі села. Міські громади також були самоврядними. Міський магістрат складався з шести колегій, кожна з яких опіку-

валася відповідною сферою діяльності міщан: здійснювали нагляд за ремеслом, за іноземцями, за народжуваністю та смертністю городян, за торгівлею тощо.

Основною формою господарської діяльності було **іригаційне землеробство**, яке базувалося на використанні водоналивного колеса. В цей період тут широкого розповсюдження набули залізні знаряддя праці, які значно полегшили не лише землеробство, а й будівництва іригаційних споруд.

Посилюється спеціалізація ремесла, що своєю чергою підштовхує торгівлю. Так, Пенджаб та Кашмір ведуть торгівлю вовною, Гімалаї — золотом, південні райони — перлами та іншими коштовностями. Надзвичайного розвитку досягло бавовняне виробництво, крім бавовняних тканин, виробляли також вовняні та шовкові. Але все-таки виробництво зберігало **натуральний характер**, хоча Індія і була залучена в цей час у міжнародні торговельні зв'язки. Звідси вивозили прянощі, бавовняні та шовкові тканини, коштовні метали, фарби. Статтею імпорту були коні та деякі інші товари.

Досить ґрунтовні знання щодо економічної реальності в Індії цього періоду нам дає «*Артхашастра*» (IV ст. до н. е.), економічний трактат, який приписують одному з радників царя Чандрагупти I *Каутильї* або Віншнагупті. Пам'ятка являє собою збір правил, більшість з яких є зверненням до царя. Так, у трактаті підіймається питання щодо *економічної ролі держави*, активізації її втручання у господарське життя, зміцнення державного апарату. Серед функцій держави згадується: колонізація нових земель та створення нових поселень, переселення надлишкового населення, будівництво колодязів та іригаційних споруд, всіляке заохочення землеробства, скотарства та садівництва. Обґрунтовувалася *ідея державного землеволодіння*. Цареві радилося надавати землю у користування, якщо землероби зобов'язувалися сумлінно платити податки (1/6 від доходів).

Стосовно *іригаційних споруд*, то в трактаті зазначалося, що їх можна передавати в оренду, зберігаючи за державою права власності. Низка статей стосується *ремісників*, зокрема наголошується на необхідності професіоналізму: «обладунок, одяг і мотузки» мають виробляти «спеціалісти». Копальні, де видобувалася сировина для ремісничих виробів, також пропонувалося передавати в оренду окремим особам.

Як головна мета економічної політики держави розглядалися джерела поповнення царської скарбниці через безліч натуральних та грошових податків і мит (поземельний грошовий податок з урожаю, натуральні побори з фруктових садів, городів, худоби тощо). Вони розглядалися як природна плата цареві за охорону країни від внутрішніх та зовнішніх небезпек. Важливим джерелом доходів було господарство царських маєтків, продукція яких не лише задовольняла потреби царського двору, але й ішла на продаж.

У трактаті також приділено увагу основним напрямам *державних видатків*. Важливими статтями видатків були громадські роботи, а також витрати на богослужіння, гареми та царську кухню. Зіставлення доходів і видатків є

важливим аспектом трактату, адже він показує намагання з'ясувати важливість позитивного балансу державного бюджету.

Торгівля також була важливою статтею доходів скарбниці, а тому у трактаті велику увагу приділено організації нагляду за торгівлею, розвитку міжнародної торгівлі, заохоченню купців, що ввозять іноземні товари та вивозять царські. Зазначається, що торговельний прибуток не має завдавати шкоди покупцям, задля чого слід було кожні чотири місяці перевіряти ваги. Регламентувалася й діяльність лихварів через диференціацію податків від їхніх операцій.

Розвинуто у трактаті також і *вчення про касту*, за яким усе населення ділилося на чотири касту аріїв — брахмани, кшатрії, вайші та шудри. За ними закріплювалася станова нерівність, визначались обов'язки.

Із розвитком товарного обміну зростає й спеціалізація окремих громад або родин, та чи інша форма господарської діяльності (землеробство, скотарство, різні види ремесла, будівництво, торгівля) закріплюється за родинами, з покоління в покоління передаються секрети майстерності. Виникають групи купців, лихварів, суддів, чиновників, філософів тощо, а майнові та професійні відмінності окремих груп населення закріплювались у закрито-станових кастах.

Велику частину трактату присвячено аналізу *різних форм рабоволодіння*, визначається неможливість рабства для аріїв. Знайдемо тут і рекомендації щодо обмеження рабства, зокрема заборону продажу дітей до восьми років; звільнення від рабства дітей вільного, який продав себе у рабство; визнання вільними дітей, народжених рабинею від господаря, а також її самої і т. д.

Отже, в осьовий час суспільство Індії чітко поділене на касту; тут панує система «влада-власність»; господарство має в основному натуральний характер, хоча вже є певні зародки товарно-грошових відносин, представники яких перебувають на другорядних ролях.

**Господарський
розвиток
та економічна
думка Китаю
в осьовий час**

Осьовий час для Китаю К. Ясперс пов'язує з іменами Конфуція, Лаоцзи, Моцзи та ін., які жили у VI—IV ст. до н. е. Ці автори вважаються засновниками трьох основних напрямів філософської та суспільно-економічної думки в Китаї — конфуціанства, моїзму та даосизму, які з дещо утопічних, але відмінних позицій намагалися зобразити «ідеальне суспільство».

Слід зазначити, що в цей період Китай перебував у стані «воюючих царств», єдиної держави не існувало, а окремі царства були у стані перманентної війни. Щоправда, в основі господарської системи лежали певні принципи, які були спільними для всіх. Так, соціальна структура базувалася на традиційній клановій системі, в основі якої були сімейно-родові колективи зі спільним предком по батьківській лінії. Кілька великих патріархальних

сімей, що входили у клан, мали спільне майно — храм, землю, угіддя, господарські будівлі тощо, які не підлягали розподілу, спільно вели господарство.

Соціальна нерівність проявлялась у системі спадкових рангів, які остаточно склалися ще у X—IX ст. до н. е. Точна кількість таких рангів є невідомою, але зазвичай історики називають п'ять:

- *ван* — найпрестижніший ранг, який надавався лише цареві;
- *чжухоу* — знать, наділена князівськими титулами; їх володіння були напівнезалежними, вони присягали на вірність ванові і виконували його розпорядження;
- *дафу* — середній прошарок китайської знаті, керівники кланів, які не мали родових маєтків і годувалися з військової служби (давньокитайські лицарі, як їх іноді називають);
- *ші* — дрібна китайська знать, голови патріархальних родин, з яких склалися клани;
- *шужень* — основна маса населення, рядові члени патріархальних родин. Саме вони були основними виробниками, залежними від представників вищих рангів.

Представники кожного з рангів перебували у васальній залежності за ієрархією (від найвищого — до найнижчого рангу), що підкреслювалось істотними відмінностями в матеріальному забезпеченні, озброєнні, навіть в умовах поховання. Наприклад, якщо вану дозволялось їсти будь-яке м'ясо, то чжухоу — лише яловичину, дафу — свинину, ші — рибу, а шуженю — ніякого.

Основу такої системи становив ієрархічний характер користування землею. Верховним власником землі виступав ван, який надавав маєтки чжухоу, а вони — дафу, ті — ші, а останні вже надавали землю безпосереднім виробникам — шуженям, тобто фактично користування землею ґрунтувалося на умовному землеволодінні.

Суспільний розподіл в Китаї також спирався на рангову систему: ші, як найстарший у родині, частину продукту, виробленого родиною, передавав дафу (у вигляді підношень або подарунків), той — ділився доходами з чжухоу, а вони — з ваном. Найбідніші ж (шужень) час від часу отримували дрібні подачки від ші.

Ці ранги істотно відрізнялися від індійських варн або каст, які, як відомо, були замкненими групами. Ранги ж успадковувалися лише старшим сином, а решта дітей опускалися рангом нижче, що зрештою приводило нащадків вищих рангів через декілька поколінь у найнижчий ранг шуженів.

Рабство також мало місце, але раби перебували поза межами рангової системи. Рабами ставали військовополонені, а також злочинці, при цьому на рабів обертали не лише самого правопорушника, а й членів його родини. Їх праця використовувалась у маєтках вельмож, разом із працею інших залежних людей. При цьому до примусової праці залучали не окремих осіб, а цілі

клани, від кількох десятків до кількох тисяч родин одночасно, застосовуючи їх у землеробстві, ремеслі, будівництві тощо.

У середині I тис. до н. е. в господарській системі Китаю відбуваються значні зміни, пов'язані з широким застосуванням залізних знарядь праці. Завдяки їм було залучено до обробітку значні земельні масиви, проведено осушувальні роботи в долині ріки Хуанхе, розпочато значні іригаційні роботи (деякі іригаційні споруди того часу служать досі). Істотно зростають обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, росте кількість населення.

Відбуваються зміни й в умовах землекористування. У деяких царствах припиняються традиційні перерозподіли общинної землі, яка ставала спадковою умовною власністю. Починаючи з VI ст. до н. е. запроваджується поземельний податок, який іноді досягав 2/3 врожаю. Все це зумовлювало поглиблення соціального розшарування, зубожіння частини селян, а також відтік частини населення в інші сфери, насамперед у торгівлю. Але община як суспільний інститут встояла і змогла захистити свої автономні права, зокрема самоврядування. Общинні органи самоврядування могли чинити суд, вести міжнародні переговори, втручатись у боротьбу за царський трон.

Але постійні війни, що точилися між окремими регіонами, про що вже йшлося, нескінченна боротьба за владу супроводжувалися гострою полемікою щодо шляхів розвитку суспільства і держави, на тлі якої сформувалося кілька філософських напрямів, в Китаї настала доба Ста філософських шкіл. Китайські мудреці ставили на передній план моральні принципи розвитку суспільства і держави, які істотно позначилися на формуванні менталітету китайського народу та напрямках розвитку політичної та суспільно-економічної системи країни.

Ця теза знаходить підтвердження у працях *Конфуція* (551—479 рр. до н. е.), зокрема у збірнику *«Шицзин»*. Будучи засновником вчення про етику, Конфуцій висунув таку концепцію: *вдосконалення окремої людини веде до вдосконалення суспільства, що своєю чергою веде до вдосконалення держави*. Виходячи з морально-етичних критеріїв, він поділив людство на три категорії — благородних, звичайних і нікчем. Основною відмінністю між крайніми групами було те, що благородний живе для інших, його покликанням є оберігання норм моралі, а нікчема — собі на втіху, їх завдання полягає у створенні матеріальних благ, годуванні та одяганні себе та інших. Вдосконалення ж суспільства і держави досягається через дотримання етичних та ритуальних церемоніальних норм і визнання мудрості попередніх поколінь.

Ці ідеї були спрямовані на посилення держави; дбаючи про її благо, Конфуцій закликав скоротити розміри податків, налагодити облік та контроль землеробських робіт, залучити трудове населення до виконання своїх обов'язків. Він вважав, що освічений правитель, будучи «батьком народу», є здатним реально вплинути на рівномірний розподіл багатства суспільства; що у народу буде добробут тоді, коли господарювання буде вмілим, а праця стане однаково вигідною як за умов «великої спільноти» (селянської грома-

ди), так й індивідуального володіння спадкової аристократії та не спадкових рабовласників.

Певні зрушення в економічному житті Китаю спостерігаються у V—III ст. до н. е. В цей період зростає роль міст, соціальна диференціація населення, посилюється роль торговельно-ремісничих верств, з'являються гроші. Застосування металевих, особливо залізних, знарядь праці істотно підвищує рівень виробництва, посилює суспільний поділ праці, веде до *індивідуалізації ремісничого виробництва*. Зростає спеціалізація та професіоналізм ремісників. Як правило, вони вже відмовляються від реалізації власної продукції, а передають її професіоналам-торговцям.

У III ст. до н. е. відбувається об'єднання семи царств у єдину імперію, що означало не лише політичне об'єднання. Перший імператор Цинь Шихуанді, або *Цинь Шихуан* (246—210 рр. до н. е.), провів низку реформ, зокрема відмовився від передачі землі в *умовну власність*, як це було раніше, і ліквідував привілеї аристократії. За наказом імператора 120 тис. аристократичних родин було переселено у столицю і відірвано від їх земельних володінь, а система спадкових володінь була замінена на систему намісництва, інакше кажучи, земля переходила у розпорядження спеціальних чиновників — намісників. Такі дії забезпечили досягнення торжества в Китаї *державної форми власності на землю*.

Адміністративна реформа дала імператору можливість стати повновладним володарем країни. Відповідно до неї всю імперію було поділено на 36 округів на чолі з губернаторами, які своєю чергою поділялися на повіти з повітовим начальством, а вони — на волості, кожна з яких складалася з десятків сільських громад. Усіма цими адміністративно-територіальними одиницями керували спеціальні чиновники, яким надавались адміністративні, фіскальні, судові та поліцейські повноваження. Чиновники контролювали один одного, забезпечуючи вертикальне підпорядкування керівників адміністративних одиниць, а тим самим і повновладдя імператора.

Соціальною реформою стало запровадження «Табеля про ранги», за яким перші сім рангів могли мати простолюдини, а з восьмого рангу їх надавали чиновникам за службу. Найвищими були 19—20 ранги, їх представникам надавалося право на «кормління» (забезпечення власних потреб) за рахунок відповідних територій та їх населення. Спадкові ранги, що існували до цього часу, були ліквідовані (імператор не зробив винятку навіть для власних синів і братів), їх заступили *титули знатності*, які імператор надавав за заслуги перед державою.

Законодавча реформа впровадила єдине досить жорстке законодавство, особливо кримінальне. Прості люди мали виступати заручниками, й у випадку злочину крім злочинця каралася вся його родина. Особливо жорстоко карали тих, хто висловлював невдоволення політикою Цинь Шихуана: знищували не лише зухвальця, а й населення цілої округи, до якої той належав. В імперії було запроваджено кругову поруку, тотальне стеження, заохочувалися доноси.

Імператор провів *уніфікацію мір і ваги*, запровадив єдину монетну систему, що суттєво зміцнило економічні зв'язки всередині країни.

За *земельною реформою* селяни отримали від держави у користування земельні наділи, за що мали платити податки. При цьому існуюча доти форма оподаткування «з урожаю» була замінена на поземельну. Цинь Шихуан звелів скласти земельний кадастр, для чого зобов'язав підданих повідомити, скільки в кого є орної землі.

Реформатор не заборонив особисту власність, але їй відводилась умовна роль. Він проголосив себе верховним власником і розподільовачем води для зрошування, зосередив у своїх руках виробництво та збут солі, ціни на такий важливий товар, як зерно також контролювалися державою. Це дало змогу імператорові зосередити у своїх руках величезну владу. Почали створюватися державні ремісничі майстерні, зводиться Велика Китайська стіна (для захисту від кочівників), закладалися шляхи, що з'єднували провінції імперії з центром. Щоправда, зовнішньоекономічні зв'язки були практично відсутніми.

Напевно, можна вважати, що ідеї реформ Цинь Шихуана в основі мали погляди авторів *колективного трактату «Гуань-цзи»* (IV—III ст. до н. е.), які як головне завдання, подібно до Конфуція, висували проблему, «*як зробити державу багатою, а народ задоволеним*» через рівномірний розподіл багатства, не допускаючи збагачення торговців та лихварів. Вони також виступали за непорушність станового поділу суспільства, стверджуючи, що без Богом обраних «шанованих» та вищих станів країна не мала б доходів, а також, що так бути не може, щоб «усі були шановані», адже тоді не було б кому працювати.

Вважаючи натурально-господарські відносини найбільш придатними для забезпечення зазначених завдань, вони визначали цілу низку заходів. Серед них найбільш важливі були спрямовані на стабілізацію натурально-господарських відносин, зокрема регулювання державою цін на хліб, а також створення державних запасів хліба, реформування податкової системи (заміну прямих податків на залізо та сіль непрямими, тобто перекладення оподаткування, які вироблялися за їх допомогою) та ін. Цікаво, що у трактаті поряд із золотом та перлами багатством автори вважають й інші матеріальні цінності.

Реформи Цинь Шихуана запроваджувались у життя надзвичайно жорсткими методами, що викликало невдоволення населення і призвело до зміни династії (при спадкоємцях першого імператора династію Цинь замінила династія Хань).

На межі I тис. до н. е. та I тис. н. е. у Китаї склався *менталітет самодостатності у розвитку*, самобутності та опори на власні сили, що аж ніяк не сприяло розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Разом із тим, завдяки проведенню достатньо ефективних економічних реформ до кінця тисячоліття був нагромаджений досить вагомий потенціал економічного розвитку. Це стосується передусім реформ імператора У Ді (140—87 рр. до н. е.), який в китайській історіографії вважається одним із творців могутньої Китайської держави.

Господарська система, що базувалася на умовній земельній власності верхівки-ванів, у результаті цих реформ дещо трансформується в бік поси-

лення ролі імператора. Задля забезпечення єдності держави він зобов'язав ванів поділити родові маєтності між дітьми, чим послабив їх економічно. Забезпечуючи економічну владу імператора, він відновив монополію держави на виробництво і збут солі, заліза, вина, на карбування монети.

Важливою з погляду становлення господарської системи була також реформа У Ді щодо запровадження особливої системи добору чиновницьких кадрів, яка полягала у тому, що претендент на чиновницьку посаду мав заручитися рекомендаціями місцевого начальства і скласти конкурсний іспит, причому він наказав карати тих чиновників, чії підопічні не складуть цього іспиту. Це певною мірою відкривало шлях до чиновницьких посад для здібних виходців з низів, але не закрило шлях для створення чиновницьких кланів, які почали формуватися саме в цей період і відіграли важливу роль у господарській системі Китаю, адже ті китайці, кому пощастило стати чиновниками, влаштовували в адміністративний апарат і своїх дітей. Такі клани проіснували понад тисячоліття, ніколи не забуваючи, що службове становище для того і винайдено, щоб ним користуватися.

Надзвичайно важливим діянням У Ді було прокладання шляху, який зв'язав Китай з Середньою, а також Передньою Азією, аж до східних провінцій Римської імперії. Згодом він дістав назву Великого Шовкового шляху, яким китайці постачали на Захід шовк, залізо, нікель, дорогоцінні метали, ремісничі вироби і ввозили до себе коней, вовняні вироби, скло, істотно розширивши економічні зв'язки зі світом.

Важливим виявився вплив реформ У Ді на культурно-релігійну сферу суспільного життя. Ним запроваджено державну релігію — неоконфуціанство, основою якого стали морально-етичні принципи, насамперед шанобливе ставлення до батьків та старших. Ці принципи як основа релігійного і культурного життя позначилися на морально-етичних нормах китайського суспільства.

На початку першого тисячоліття Китай вступає у затьжний період криз і політичної нестабільності. Набіги кочівників погіршували становище. Але була збережена життєвість китайської цивілізації та її державність, продовжувала свій розвиток економіка. Регулярно рухалися каравани по Великому Шовковому шляху. Були досягнуті певні успіхи у математиці, винайдено папір. Однак війни та внутрішній безлад, що мали місце у III—IV ст., підірвали господарство, різко скоротилася чисельність населення. Негативні тенденції було подолано лише у VI ст.

4.3. ЗАХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ

Західна, або Європейська, цивілізація традиційно пов'язується зі становленням та розвитком античних держав — Давньої Греції та Риму.

**Господарський
розвиток та
економічна думка
Давньої Греції**

Як відомо, історія Давньої Греції налічує дві тисячі років і включає, власне, дві цивілізації: перша — Крито-Мікенська (кінець III — перша половина II тис. до н. е.), що швидше нагадувала Східну цивілізацію, та власне Грецька, розквіт якої припадає на вже згаданий осьовий час. З господарського погляду в історії Давньої Греції можна виділити два етапи — *патріархальний*, що характеризувався пануванням натурального господарства, та *торгівельно-ремісничий*.

Суспільне життя античної Греції зосереджувалося у **полісах** — містах-державках, розташованих по берегах та островах Егейського та Іонічного морів. Греція не була єдиним політичним цілим, кожне місто-поліс жило власним життям, мало свою історію і було незалежною та самостійною політичною одиницею. Проте поєднувала їх спільність релігійних вірувань, тяжіння до певних релігійних центрів, насамперед святилищ Олімпу та острова Делос. Разом із тим, економічні зв'язки за умов панування *натурального господарства* були досить вузькими, господарське життя в основному зосереджувалося в окремих родинах, в їх *домашньому* («*ойкісному*» — від давньогр. «*ойкос*» — дім) *господарстві*.

Така родина складалася не лише з осіб, поєднаних кровними зв'язками, до неї входили іноді цілі родини або окремі особи (так звані «**клієнти**»), а також **раби**. На чолі такої патріархальної родини стояв родоначальник, або *домовласник*, який у господарському відношенні виступав як управитель та власник—користувач земельного наділу. Саме право на землеволодіння визначало участь у державному управлінні поліса, а клієнти, які перебували під захистом та заступництвом патріархальної родини, таких прав не мали. В містах-полісах, крім повноправних громадян, існували й інші категорії населення, зокрема **метеки** (іноземці), що прав на землю не мали і вимушені були займатися ремеслом та торгівлею, заняттями, які греки вважали недостойними громадянина, а також **раби**.

Така патріархальна родина була **самодостатньою** і не потребувала господарських зв'язків з іншими, подібними до неї, адже забезпечувала власні потреби за рахунок власного ж господарства. Лише деякі блага, передусім предмети розкоші, здобувались шляхом обміну на власну продукцію. Та *виробництво на обмін в такій родині було не правилом, а швидше винятком*. Саме таке господарство і називали ойкісним. Господарська діяльність їх зосереджувалася в сільському господарстві, *землеробство ставало головним джерелом існування патріархальної родини*. Ремесло вже виникає, але також виключно для забезпечення власних родинних потреб.

Господарською діяльністю, безпосереднім виробництвом займалися всі члени патріархальної родини. Раби в ній виступали швидше як молодші її члени, ніж основні виробники. За вірну службу домовласник не раз наділяв рабів та їх родини ділянкою землі та дозволяв вести власне господарство, а заможні раби могли самі мати власних рабів.

Найбільшу стійкість таке господарство дістало у Спарті, його існування підкріплювалося тут законодавчими актами. За так званими *законами Лікурґа* встановлювався принцип рівного розподілу землі для спартіатів, прикріплення до землі **ілотів** (залежне населення). Ілоти, як і земля, були власністю держави, отримані спартіатами ділянки землі (клери) не можна було ані продати, ані передати у спадок. Самі спартіати землю не обробляли, цим займалися ілоти, віддаючи своєму господарю частину виробленого ними продукту. *Як розміри клерів, так і кількість ілотів, прикріплених до них, були однаковими, що забезпечувало й приблизну однаковість доходів спартіатів.*

Забороняли закони Лікурґа й торгівельно-ремісничі заняття для громадян Спарті. Вони також регламентували все життя спартіатів, які мали носити однаковий одяг без жодних прикрас, їсти однакову їжу, визначали навіть форму бороди та вусів. *Ці закони закріплювали натуральний тип господарства та тоталітарний тип держави.* Адже навіть гроші у Спарті виготовлялись із заліза і не були в обігу поза її межами. На думку законодавця це мало не допустити нерівності та заздрощів між спартіатів. Практично у Спарті заборонялася торгівля, а ремесло було слаборозвиненим.

Палким прихильником економічного устрою давньої Спарті, законів Лікурґа був *Ксенофонт* (444—354 рр. до н. е.) — афінський аристократ, філософ, автор трактатів «*Економікос*» («Домобудівництво») та «*Кіропедія*», в яких він виступав як ревний прихильник і захисник натурального господарства. Особливо звеличував він сільське господарство, намагаючись показати у своїх творах, що добробут країни залежить лише від землеробства, саме воно виступає у нього як головна сфера господарської системи: «Землеробство надає приємність душі, примножує дім та тренує тіло так, що воно робиться здатним до всього, що вимагається від вільної людини... Добре сказав той, хто землеробство назвав матір'ю і годувальницею всіх мистецтв. Справді, — каже він, — коли добре йде землеробство, тоді й решта занять процвітають; де ж земля змушена залишатися необробленою, там, можна сказати, всі заняття занепадають — і на морі, і на суходолі...» [13, с. 47]. Економічні праці Ксенофонта свідчать про значні досягнення у землеробстві Давньої Греції, адже в них ідеться про використання органічних добрив, розкривається значення якісної оранки та інші досягнення й вдосконалення процесу землеробства.

Щодо ремісництва та торгівлі, то Ксенофонт засуджує їх: «Заняття відомими ремеслами є низьким, й вони... не користуються повагою в містах, адже руйнують тіло працюючого, примушуючи його сидіти та дихати кімнатним повітрям, іноді проводити навіть цілі дні біля вогню; а якщо завдається шкода тілу, то й душа робиться хворою. Крім того... ремісники вважаються поганими людьми і для дружнього спілкування, і для допомоги місту проти ворогів. Тому у деяких містах... жоден громадянин не має права займатися ремеслом» [13, с. 48]. У той же час Ксенофонт досить високо ставить заняття ремеслом у домашньому господарстві для задоволення власних потреб,

коли воно поєднується із землеробством. Визнавав він і важливість та користь для держави праці ремісників, правда, за умови, що ремеслом займаються раби та метеки.

Але в інших містах-полісах вже з VII ст. до н. е. починає поглиблюватися розвиток **ремесла та торгівлі**. Найбільшим їх центром стають Афіни. В Афінах, як і в більшості грецьких міст-полісів, існувала демократична форма правління, а влада вже з VIII ст. до н. е. належала аристократії. Власне, соціальна структура Афін складалася з трьох основних верств:

- *евпатриди*, або родова верхівка, аристократи;
- *геомори*, або землевласники;
- *деміурги*, або ремісники.

Основа цієї влади визначалася рядом факторів, серед яких найважливіше місце посідало землеволодіння. Як відомо, мешканець полісу вважався повноправним громадянином, якщо володів землею і займався сільським господарством, адже поліси і виникали спочатку як об'єднання сільських мешканців, адміністративні та військові центри. Кожний повноправний член міської громади володів ділянкою землі — клером, яка відповідала потребам натурального селянського господарства. Здавалося б, що така система не дозволяла зосередити в руках верхівки великі земельні маєтності, але, за словами Аристотеля, вже у VII ст. «вся ж взагалі земля була в руках небагатьох. При цьому, якщо ці бідняки не віддавали орендної платні, то можна було увести у кабалу і їх самих, і їхніх дітей» [8, с. 243].

Концентрація землі в руках у верхівки розпочалася ще у гомерівський період, тобто у доосьовий час, а з появою грошей виникли оренда землі та боргове рабство. Спочатку селянин не міг повернути позичку, яку брав у евпатрида під заставу землі, і остання ставала власністю кредитора. Селянин перетворювався на орендаря землі, на якій вів своє господарство. А якщо він і надалі не міг сплатити боргу або орендної платні, то евпатрид міг продати його у рабство, навіть з його родиною. Це все давало змогу господарям підкоряти собі як орендарів, так і масу дрібних землевласників-співгромадян, більшість з яких були боржниками великих власників. На ділянках боржників встановлювалися так звані *боргові (іпотечні) стовпи*, на яких записувалися ім'я боржника, кількість боргу та термін виплати. Проценти були дуже високими (від 30 до 100 %), борги росли швидко, і вже наприкінці VII ст. до н. е. поля Аттики (територія, що охоплювала землі Афін) були вкриті борговими (іпотечними) стовпами.

Право власності охоронялося законодавчо. Так, у 621 р. до н. е. архонт (вища посадова особа в Афінах) *Драконт* склав звід законів, що охороняли індивідуальну власність, а будь-які посягання на неї каралися надзвичайно жорстоко, навіть смертною карою. Щоправда, закони ці не раз порушувалися, як про це йдеться вище.

Такі явища були підтвердженням розкладу ойкісного господарства, певної втрати тих принципів соціальної структури, що склалися ще у патріар-

хальний період. Адже, як правило, позички надавали саме представники торгово-ремісничої верстви, які діставали можливість заволодіти землею боржника. Спроба уповільнити ці процеси і в той же час підтримати торгівлю та ремісництво була зроблена у 594 р. архонтом Солоном, який провів низку реформ.

Так, *реформи Солона* вирішували питання привілейованого стану землевласників, закріпивши за ними права повного громадянства. Всі вони були поділені на чотири класи відповідно до доходу, який давала земля, що обчислювався не у грошовому виразі, а у натуральних продуктах (певній кількості хліба, олії, вина). До останнього, четвертого класу **фетів** відносилися всі ті, хто землі не мав, а отже, не мав і прав громадянства, гроші ж, якими б не були великими, значення не мали. З першого класу обирали **архонтів**, перші три класи надавали державі **воїнів**, доходами з їх землі покривалися державні видатки на ведення війни. До перших класів належали всі землевласники, незалежно від розмірів їх володінь.

Реформи Солона знищили також боргову кабалу, боргове рабство було скасоване, а рабами могли бути лише іноземці, рабство одноплемінників було заборонене: «Одних повернув з чужини, — писав сам Солон у своїх поетичних творах, — а іншим, що в рабстві на місці були, дав свободу...» Були також анульовані всі борги під заставу земель. Знищувалися боргові зобов'язання не лише щодо приватних осіб, а й стосовно держави (сейсахрія, тобто полегшення). Відносно цього він писав: «З землі повсюди зняв поставлені границі, і вільна стала та земля, що в рабстві скніла»[18, с. 77]. Таким чином, реформи захистили інтереси землевласників і, певною мірою, старого ойкісного господарства.

Разом із тим, Солон бачив необхідність у зростанні **ремесел та торгівлі** в Афінах, і всупереч поширеному серед громадян Афін презирливому ставленню до ремісничої праці, Солон видає закон, за яким афінський громадянин може відмовити в утриманні своєму перестарілому батькові, якщо той не подбав про навчання свого сина будь-якому ремеслу. В тому ж напрямі діяло розпорядження законодавця щодо надання прав громадян тим ремісникам, які переселялися до Афін з інших міст. Отже статус ремісників істотно підвищується, відкриваються можливості залучення до занять ремеслом не лише рабів або метеків, а й громадян Афін. При цьому і *ремісники діставали можливість стати користувачами — власниками землі, адже їм забезпечувалося право на громадянство.*

Для підняття рівня забезпеченості Аттики продовольством Солон заборонив експорт усіх сільськогосподарських продуктів, окрім олії, якої виробляли значно більше за потреби суспільства. Цей захід стимулював керамічне виробництво, адже олію експортували у глиняних амфорах.

Важливу роль відіграла також *монетна реформа*, за якою в Афінах відмовилися від панівної досі *егінської монети* на користь *евбейської*, що була поширена в більшості полісів не лише узбережжя Егейського моря, а й у ко-

лоніях і багатьох регіонах Середземномор'я. Срібна монета Егіни була важчою за евбейську (егінський талант важив 37 кг срібла, а евбейський — 29 кг, а 73 егінські драхми = 100 евбейським), тому *перехід до цієї монетної системи зрівняв ціни на афінському ринку із загальногрецькими та полегшив товарообіг Афін з іншими грецькими полісами.*

У сфері політичній реформи Солона встановлювали *юридичну рівність* громадян, закони, рівні для всіх громадян, незалежно від їх маєткового стану. Реформував він і *спадкове право*, надавши можливість тим, хто не мав дітей, передавати своє майно у спадок на свій розсуд, тоді як раніше таке майно мало переходити громаді. Тим самим він *завдав досить вагомого удару по родовому праву та родовій аристократії*, вніс істотні зміни в існуючу політичну, господарську систему та соціальний устрій афінського суспільства.

Отже, *реформи Солона, хоч і були в деякому аспекті децю консервативними, заклали основи нового суспільно-економічного та політичного устрою в Афінах, відкрили шлях до посилення економічної та політичної могутності.* Як наслідок, зростає роль ремісничого виробництва, торгівлі, яка поширюється від Кавказу до Гібралтару. Розквіт ремісництва у V ст. до н. е. пов'язують зі зростанням використання рабської праці, зі створенням великих ремісничих майстерень (**ергастерій**), що виробляли продукцію масового споживання, в яких працювали іноді до 100 робітників-рабів. У таких майстернях вже мав місце поопераційний поділ праці, деякі історики навіть називали їх мануфактурами. Рабів завозили сюди з країн Сходу та Скіфії. Але у сільському господарстві рабська праця використовувалася надзвичайно рідко.

Економічний розквіт Афін припадає на першу половину V ст. до н. е. і базується не на землеробстві, а на ремісничому виробництві та морській торгівлі, визначна роль якої підкреслюється діями афінських правителів, спрямованими на вдосконалення афінських портів. Пірей, головні морські ворота Афін, мав 372 доки, гавань, поєднану безпосередньо з містом двома рядами паралельних стін. Торгівельна гавань відокремлювалася від військової, адже військові кораблі мали не заважати купецьким; на її узбережжі були розташовані складські приміщення, а також *дейгма* — свого роду біржа, де виставлялися зразки товарів.

Щодо розвитку ремесла, то його високий рівень також підтверджується розвитком торгівлі. Поділ праці, що активно зростає в цей період, дає спеціалізацію ремісничого виробництва, цілі квартали міста населялися ремісниками відповідних спеціальностей. Щоправда, широке застосування **рабської праці** ставило у скрутне становище вільних громадян, які заробляли собі на життя власною працею, адже праця рабів була набагато дешевшою за їхню. Рабів можна було побачити усюди: у домі, у лавці, в ергастеріях, на торговельних суднах як гребців, а особливо у копальнях. Вони були й чорноробами, й домашніми слугами, й майстрами, й наглядачами, й управителями, й дрібними службовцями, й, нарешті, вихователями. Кількість їх істотно збільшу-

ється в період між V і IV ст. до н. е. (з 25—35 % до 40—50 %). Рабська праця була поширена усюди, але не зникала й праця вільних громадян. *Грецький поліс залишався колективом рівноправних громадян, майно та достоїнство яких оберігала держава.*

Зростання **товарного виробництва** та розвиток торгівлі зумовили появу у Греції різних видів **кредиту**. Першими прообразами банків стали святилища та храми, де зосереджувалися значні кошти — пожертви та маєтності, що віддавалися на збереження населенням, які і надавалися храмами у позичку. Потім цим стали займатися й окремі особи, насамперед **мінйяли**, так звані **трапезити**. Вони приймали гроші від своїх клієнтів (окремих торговців або ремісників), щоб потім платити за товари, які купували останні, а також обмінювали гроші. В їх руках іноді зосереджувалися значні грошові суми, які вони пускали в оборот, зазвичай позичали їх під високі відсотки (від 10—12 до 30 %). Найбільш поширеними були позички, що надавалися купцям-мореплавцям під найвищий відсоток. Збереглися імена двох визначних трапезитів — Пассіон та Форміон, в минулому рабів та вільновідпущеників, які досягли високого становища.

Заслуговує на увагу й *державне господарство полісів*. Так, в Афінах у патріархальний період воно було дуже простим, держава мала видатки лише на утримання царя та пожертви богам. Але з появою грошей та зародка товарно-грошових відносин видатки держави різко збільшилися. Вона мала утримувати незабезпечені верстви населення, влаштовувати свята, утримувати військо та флот, цілий ряд інших верств населення, зокрема членів народних зборів та судів. Величезними були видатки на будівництво громадських споруд, на влаштування храмових святкувань та ігор. Джерелом доходів держави були мита на товари, що ввозилися (1—2 % їх вартості), податки від нерухомості (від 2 до 10 %), різного роду конфіскації, але коштів, як правило, не вистачало.

На цьому тлі поглиблюється соціальне розшарування, держава, за словами *Платона* (427—347 рр. до н. е.), розпалася на дві половини — багатих та бідних, які жили разом, але були ворожими один до одного. Власне, такий стан речей, мабуть, і надихнув його, одного з найвидатніших мислителів Давньої Греції, до написання своїх відомих праць — *«Держава»* та *«Закони»*, в яких він не лише намагається пояснити явища політичного та економічного життя, а й пропонує програму соціальної реформи, особливо у *«Державі»*, — докорінне реформування родини, держави та економічного ладу. Малюючи ідеальну державу, Платон ділить її населення на три класи, перші два з яких (філософи та воїни) мають забезпечувати суспільні інтереси і не повинні мати власності та займатися господарською діяльністю; матеріально їх має забезпечувати суспільство. Третій клас (простолюд) має забезпечувати потреби перших двох та власні; до них, за Платоном, належать землероби, ремісники та купці, що єдині мають власність. Господарська діяльність їх організована за принципами, що нагадують середньовічні цехи та гільдії з їх

численними обмеженнями та регламентаціями. Раби ж у нього не є громадянами, а лише «знаряддями праці, що розмовляють».

У «Законах» Платон пропонує оновлену модель ідеальної держави, розвиваючи та конкретизуючи свої аргументи щодо засудження лихварства, обґрунтування провідної ролі землеробства порівняно з ремеслом і торгівлею. Стосовно ж прав власності на землю, то в цьому проекті Платон передбачав, що земля належить державі і передається у спадкове користування філософам та воїнам за зрівняльним принципом.

Таким чином ми можемо бачити, що в Давній Греції вже у IV ст. до н. е. поділ праці ліг в основу господарства країни, що привело до формування різних форм господарської діяльності в різних галузях господарства. Відповідно до цього виникають певні господарські групи торговців, ремісників різних спеціальностей, банкірів та землевласників. Господарське життя цього періоду має вже достатньо різномірний ґрунт для економічних спостережень та його наукового пояснення. Спроби дати характеристику господарського життя, аналізу певних економічних процесів ми знаходимо у працях найвидатнішого мислителя Давньої Греції *Аристотеля* (384—322 рр. до н. е.), в основному у працях «*Нікомахова етика*» (або просто «Етика») та «*Політика*».

Вчення про господарські відносини між людьми в Аристотеля поєднується із вченням про суспільство. Метою поєднання людей у суспільство він вважає досягнення якомога більшого людського щастя, а для здійснення цієї мети існують такі суспільні групи, як громада та держава. Родина — це перша найнижча форма господарської асоціації, а її вищою формою є суспільство. Людина може існувати без родини, але не може поза суспільством, організованим у різні способи.

Аристотель вбачає центр господарського життя у домашньому (родинному) господарстві, яке має забезпечувати себе майже всім необхідним, а те, що не вистачило, можна отримати через «справедливий обмін» з сусідами. Свою науку про господарство він ділить на дві частини — власне **економіку** та **хрематистику**. Економіка — це природна господарська діяльність, спрямована на отримання необхідних для життя продуктів, споживчих цінностей. Вона включає обмін, але лише для задоволення особистих, власних потреб. Межі такої діяльності також є природними: розумне особисте споживання людини. Хрематистика ж — це мистецтво наживати багатство.

Кажучи про економіку, Аристотель підкреслює, що діяльність, спрямована на надбання господарських благ, є частиною домашнього господарства, для якого необхідними є предмети, зручні для зберігання, потрібні у побуті як суспільному, так і сімейному. Ці предмети, мабуть, і складають дійсне багатство. Тут же Аристотель визначає своє ставлення до рабів. Він виправдовує існування рабства, стверджуючи, що його природа лежить в обмеженості можливостей людей. Мислитель вважає, що оскільки у домашньому господарстві існує багато занять, які вимагають простої механічної

праці, то природа мудро вчинила, створивши рабів. Самою природою одні люди призначені для того, щоб керувати, а інші — щоб бути підпорядкованими. Він бачить психологічну основу рабства у тому, що є люди, яким вигідно бути рабами, вигідно, щоб ними керували, як і такі люди, яким вигідно керувати рабами. Аристотель відносить до рабів усіх не-греків (варварів), виходячи з того, що останні перебувають на значно нижчому рівні культурного розвитку. Власне, таке твердження означало включення Аристотелем в аналіз суспільного розвитку духовно-культурного фактору як його важливої складової.

Хрематистика за Аристотелем — це наука про збагачення, під яким він розуміє діяльність, спрямовану на отримання доходу, особливо у вигляді грошей. У сучасному йому світі вже досить важливу роль відігравали торгівля та лихварство, які давали змогу нагромадити значні грошові кошти. Саме в цьому і вбачав Аристотель «...мистецтво наживати багатство... Всі, хто займається грошовими оборотами, намагаються збільшити кількість грошей до безмежності», — стверджував він і вважав таке становище протиприродним [1, с. 25]. Він не знаходив виправдання для отримання багатства через торгівлю та лихварство і засуджував їх, але розумів, що «чистої» економіки бути не може: там, де товари виробляються для обміну, з економіки безперервно народжується хрематистика. Засуджуючи лихварство, він підкреслював, що гроші в цьому процесі використовуються не за призначенням. Гроші призначені для зручності обміну, а лихварський прибуток отримується від самих грошей, проте «гроші не можуть приносити гроші».

Величезною заслугою Аристотеля було те, що він першим виявив деякі категорії економічної науки про багатство, про виробництво, про гроші та обмін. Так, багатством він вважав певну кількість продуктів, необхідних для споживання родини та держави. Таке багатство має свої межі, адже ніякі засоби задоволення потреб не можуть бути безмежними. Гроші забезпечують обмін, оскільки дають змогу порівняти товари. «...Необхідно, щоб все вимірювалося чимось одним... Цим одним насправді є потреба, яка для всього є зв'язуючою основою... Як замітник потреби, за угодою [між людьми], виникла монета» [1, с. 24].

Аристотель сформулював поняття «справедливої ціни», стверджуючи, що справедливою є та ціна, яка встановлюється за обопільною добровільною угодою учасників обміну, які не є монополістами. А в основі ціни лежить потреба у тому, чого немає у кожного з учасників обміну.

Важливе місце у Аристотеля займає *вчення про власність*. Він вважає індивідуальну власність цілком такою, що відповідає людській натурі. Кожній людині необхідний певний простір, сфера для індивідуального життя, що була б істотно обмеженою за відсутності індивідуальної власності. Виступаючи проти суспільної власності Платона, він підкреслює, що законодавча політика держави має бути спрямована в бік кращого, більш рівномірного розподілу індивідуальної власності.

Услід за Платоном він намагається намалювати «ідеальну державу», таку, яка б примирила суперечності між класами. Населення цієї держави мало ділитися на п'ять класів:

- землеробів (найбільш шановане заняття);
- скотарів та
- ремісників (менш шановані заняття);
- торговців (презирливе заняття і стан, близький до рабів);
- найманих робітників та рабів (сюди входили тільки не-греки, рабство для яких є природним станом, адже «такими їх створили боги»).

**Господарський
розвиток Давнього
Риму та його
висвітлення
в економічній думці**

Господарський розвиток та економічна думка Давньої Греції підготували певний тип господарського життя та економічної думки й Давнього Риму, який увібрав у себе елліністичну культуру, а разом із нею — економічні досягнення та інститути еллінізму.

Всю історію Давнього Риму прийнято ділити на

три періоди:

- «царський період» (VIII—VI ст. до н. е.);
- республіканський період (V—II ст. до н. е.);
- імператорський період (I ст. до н. е. — V ст. н. е.).

Держава тут виникає ще у так званій *царський період*, коли завдяки реформам Сервія Туллія було зафіксовано істотні зрушення у соціально-економічному та політичному житті римської громади. Існуюча в той час міська землеробська громада за соціальним станом була поділена на дві верстви:

◆ *патриціїв* — нащадків тих родів, що заснували Рим, які вважалися членами «римського народу» (популюс романус) і мали спільні земельні володіння (агер публікус);

◆ *плебеїв* — іноземців за походженням, які до складу «римського народу» не входили і прав на земельну власність не мали, як і прав політичних.

Саме боротьба плебеїв за свої права і визначила необхідність певних правових кроків, якими стали реформи Сервія Туллія і які, по суті, зрівняли в правах ці дві соціальні верстви, зруйнувавши родові порядки, які визначали соціально-економічне та політичне життя Риму. Передусім це була так звана цензова реформа, яка поділила все населення Риму (як патриціїв, так і плебеїв) на шість розрядів відповідно до майнового, а не родового становища. Розряди ж визначали й основу військової організації, і політичної (чим вищим є розряд, тим більше сотен (центурій) він забезпечує у війську і тим більше голосів має у народних зборах). Ці ж реформи визначали й права власності на землю як за патриціями, так і за плебеями, але за останніми з певними обмеженнями. Ще однією важливою складовою реформ стало запровадження територіального принципу розподілу римських володінь (т. зв. триби), що також означало руйнування родових порядків, адже у складі триб опинялися представники різних родів. Руйнування родових порядків означало появу держави.

Усі ці зміни знайшли своє відображення у так званих **Законах XII таблиць** (451—450 рр. до н. е.), в яких запроваджувався поділ римлян на вільних і рабів, патриціїв і плебеїв. Вони також зафіксували відносини індивідуальної власності на землю (особливо IV, 3; V, 3, 8a; VI, 3; VII, 7; VIII, 9). Згадуються у Законах й боржники та лихварі, міститься також стаття, що обмежує лихварський відсоток — не більше 8 % (VIII, 18a). Усе це свідчить про певне *поступове руйнування натурального господарства елементами господарства товарного*.

За Законами доступ до «агер публікус» мають лише патриції, а плебеї мають право на володіння лише мізерними ділянками землі у 2 югери (1 югер = 0,25 га). Боротьба плебсу з цими явищами отримала вираз в аграрному законі (367 р.), за яким землеволодіння патриціїв обмежувалося 125 га, а плебеїв було допущено до користування «агер публікус» (18, с. 90—101).

В основі господарського ладу Риму лежало сільське господарство. Основними формами організації господарства в аграрному секторі стали великі скотарські господарства, що належали патриціям, та дрібні рільничі господарства плебсу. Допущення останніх до «агер публікус» не означало істотного збільшення їх земельних наділів, адже розмір їх не перевищував 4—7 югерів (1—1,75 га). Плебеї ж були основою римського війська, яке забезпечувало активне розширення Римської держави і збільшення земельних володінь Риму («агер публікус»), якими оголошувалися до 1/3 землі загарбаних народів.

У той же час місто та його округа дедалі більше потребували ремісничих виробів та військового спорядження. Це стимулювало не лише розвиток власного **ремісничого виробництва**, а й зростання **торгівлі**, як внутрішньої, так і зовнішньої. Внутрішній ринок обслуговували вагові гроші («груба мідь», аси), а у зовнішній торгівлі переважали етруські та грецькі монети.

Вже у період між II ст. до н. е. та II ст. н. е. економічний розвиток Риму характеризувався значними зрушеннями в бік **товарного господарства**, руйнуванням господарства натурального. За цей період Рим досяг панування не лише у Середземномор'ї, а й на значній території відомого тоді світового простору. Цей шлях Рим розпочав з підкорення полісних громад Апеннінського півострова та важких війн з Карфагеном (254—146 рр. до н. е.), перемога в яких віддала під владу Риму країни західного Середземномор'я; східна частина Середземномор'я була підкорена у II ст. до н. е., а наприкінці I ст. розширення імперії досягло своєї межі: зі сходу на захід вона простягалася від Персії до Піренейського півострова, а з півдня на північ — від Єгипту до Британських островів. Але, виходячи за межі Апеннінського півострова, Рим мав на меті не колонізацію через надлишок населення і нестачу землі в полісі, як це було у Греції, а *експлуатацію завойованих країн*, які перетворювалися в римські провінції.

На території, що опинилася під владою Риму, встановлюється своєрідна система політичного та фінансового управління й економічних відносин го-

ловного міста з імперською периферією. Саме *провінції стали головним джерелом доходів скарбниці Риму*, адже в ньому не існувало оподаткування громадян. Розглядаючи податки як своєрідну данину, римляни вважали, що їх мають сплачувати підкорені народи, але не мають сплачувати вільні громадяни. Але видатки державної скарбниці були досить великими, адже за її рахунок велися війни, будувалися шляхи та громадські споруди тощо, тому надходження до неї забезпечувалися провінціями.

У республіканському Римі ще не існувало спеціального апарату стягнення податків, збір їх здійснювався на основі **відкупів**, тобто продажу права на збір податків окремим приватним особам. Зрозуміло, що, заплативши певну суму до державної скарбниці, відкупники (їх називали **публіканами**) витягували з населення провінцій суми, що набагато перевищували внесені до державної скарбниці. Все це негативно впливало на економічний стан провінцій, але давало змогу римській державі забезпечувати надходження податків від провінцій, не витрачаючи коштів для створення фінансової системи.

Окрім відкупників, у провінціях діяли певні *товариства*, які орендували державні землі та копальні, брали підряди на забезпечення війська та постачання хліба у міста, насамперед у Рим. Поширення набуває також **лихварство**, коли кредити надавалися провінціалам для сплати податків під дуже високий відсоток, значно вищий за офіційно встановлені 12 %. Це також забезпечувало приплив з провінцій до Риму коштів у дедалі зростаючих кількостях. У Римі ж вони йшли також на лихварські операції або на купівлю землі.

Разом із тим, головною галуззю господарства у Давньому Римі залишалося сільське господарство, причому до II ст. до н. е. тут переважала дрібна земельна власність. Проте територіальні загарбання римлян створили основу для формування великого землеволодіння та майнового розшарування римських громадян. Завойовані землі, як уже зазначалося, проголошувалися «агер публікус», тобто полем римського народу, освоювати які мали право всі представники римського народу. Але для освоєння цих земель потрібні були кошти, а тому вони концентрувалися в руках меншості заможних родин.

Одночасно змінюється й *спеціалізація власне римських маєтків*. Виробництво хліба зі створенням системи провінцій, які і давали в основному дешевий хліб, стало не вигідним, у маєтках переходять до вирощування садів та виноградників, а також до тваринництва. Це стає можливим лише у великих маєтках, дрібні ж господарства здійснити такого переходу до спеціалізованого виробництва, тобто спеціалізуватися виключно на тваринництві або якійсь іншій галузі сільськогосподарського виробництва, можливості не мали, адже передусім вони забезпечували потреби родини і зберігали натуральний характер.

На руйнування дрібного та середнього господарства впливало також *поширення праці рабів* як основних виробників великих господарств. Адже саме тут, в Римській державі, класичне (античне) рабство набуло завершених

форм. З II ст. до н. е. рабська праця стає переважаючою, а єдиним джерелом поповнення рабів стають війни та работоргівля. Одночасно відбувається зuboжіння вільних землеробів-селян. Їхні дрібні зернові господарства не могли конкурувати із притоком дешевого зерна з провінцій, а також із великими рабовласницькими господарствами, що успішно перебудовувалися на нові інтенсивні галузі, а це зумовлювало їх руйнацію. Скорочення селянського землеволодіння та чисельності селянства підривало військову міць Риму, адже основою армії були саме дрібні землероби. Навіть зниження майнового та вікового цензу не дало очікуваних результатів — чисельність армії скорочувалася. Саме на тлі цих факторів відбувається *спроба реформування аграрного сектору*, яке намагалися впровадити у життя два брати — *Гай та Тіберій Гракхи*.

Метою реформ й стало відновлення верстви вільних дрібних землекористувачів, для чого, вважали Гракхи, треба перерозподілити частину вже освоєних земель на користь найбідніших. Так, у 133 р. до н. е. з ініціативи Тіберія Гракха було затверджено закон, за яким римський громадянин міг мати у користуванні не більше 1000 югерів (250 га) громадських земель, а решту землі, що перевищує цю кількість, слід розподілити між громадянами, що землі не мали (по 30 югерів). На практиці було надано землю 75 тис. родин, але очікуваних результатів (Тіберій Гракх підкреслював, що головна мета проекту полягала у відновленні тих верств населення, які забезпечували боєздатну армію) реформа не принесла. Адже невеликі селянські наділи були неспроможними забезпечити доходність господарства, їх досить швидко поглинули великі господарства. Тобто, реформи братів Гракхів не змогли створити відповідні умови для покращання становища з армією.

Слід зауважити, що реформи братів Гракхів викликали величезне невдоволення верхівки (**нобілітету**), не підтримали їх і найбідніші верстви міського населення (**плебс**). Щоб привернути до себе міську бідноту, Гракхи проводять закони, спрямовані на встановлення низьких цін на хліб, і навіть безплатну роздачу хліба. При цьому забезпечення бідноти за цим законом ставало обов'язком держави. Зрозуміло, що джерелом коштів для утримання плебсу стає експлуатація провінцій. З іншого боку, такий захід, спрямований на підтримку бідноти, призвів до створення істотного паразитуючого прошарку серед міщан Риму. У I ст. до н. е. значна частина бідноти вже не вимагала надання їй землі, а лише «хліба та видовищ»; чисельність осіб, які отримували від держави хліб та інше продовольство, перевищувала в цей період 300 тис. Тобто, замість покращання умов існування найнижчих верств населення, забезпечення їх землею, зміцнення дрібного «ойкісного» господарства, реформи братів Гракхів стимулювали процеси люмпенізації, які врешті-решт стали однією з причин загибелі Риму.

Наприкінці I тис. до н. е. відбувається *криза державного устрою, перехід від республіканського правління до монархічного у вигляді імперії*. Ці процеси пов'язують з іменем Цезаря, але слід зауважити, що вони були тривалими й

обмежити їх правлінням когось одного не можна. Вони супроводжувались об'єднанням італійських полісів в одну державу і зростанням ролі провінцій у господарському житті. Досить важливою ознакою цього періоду є перехід від селянського війська до найманої армії, яку очолював імператор, і завдяки якій мав можливість підтримувати одноосібну владу.

У цей період відбуваються й певні зміни у землеробстві. Дешевий хліб з провінцій, як уже зазначалося, зробив нерентабельним зернове виробництво безпосередньо на Апеннінському півострові. У зв'язку з цим головними галузями сільського господарства стають виноградарство та садівництво, фактично відбувається структурна перебудова, спеціалізація у напрямі виробництва вина й оливкової олії. Але оскільки спеціалізоване господарство не може бути натуральним, то можна сказати, що в сільському господарстві Риму з'являються ознаки господарства товарного, такого, що виробляє продукцію на продаж.

Дрібне ж селянське господарство залишилося натуральним, його незначні розміри не давали змоги перейти в ньому до спеціалізованого виробництва, а тому зміни у структурі землеробства супроводжувалися розоренням їх і переходом до порівняно великих господарств, в яких використовувалася праця рабів. Слід зауважити, що імператори намагалися відродити дрібне господарство, роздаючи землі ветеранам, проте такі господарства не існували довго, адже колишні солдати звикли до легкої воєнної здобичі і не могли замінити собою селянство, тобто дрібних землекористувачів, громадян Риму, яке зникало.

Основною формою організації сільськогосподарського виробництва стає **рабовласницька вілла** (до 250 га), яка складалася з декількох маєтків, де вирощували різні продукти. Зазвичай такі господарські одиниці спеціалізувалися на вирощуванні якогось одного продукту, який орієнтувався на продаж, але при цьому в господарстві виробляли продукцію для власного споживання. Господарський устрій такої вілли представлений у праці *Катона Старшого* (234—149 рр. до н. е.) «*Землеробство*», де він змальовує зразкове на його погляд господарство, що функціонує за принципом: «Продавай якомога більше, купи якомога менше», тобто поєднує риси натурального і товарного господарства.

Катон описує зразкове на його погляд господарство, в якому вирощують оливи, виноград, зернові, утримують худобу. Пропагуючи принцип самозабезпечення, Катон радить навіть лозину та кілки для підв'язування виноградної лози використовувати з власного господарства, для чого він пропонує мати у маєтку зарості верби. Щодо рабів, то він пропонує до мінімуму скоротити видатки на їх утримання (годувати найдешевшою їжею, одяг надавати один раз на рік, а старий, зношений, відбирати, щоб зробити з ганчір'я ковдри). Також слід не допускати, щоб раб залишався без роботи, і навіть у свята примушувати його працювати, на відміну від худоби, яка має відпочивати. Необхідно, щоб рабів було небагато, а у жнива краще найняти робітників, що буде дешевше, ніж утримувати зайвих рабів упродовж року.

Такі поради відповідали принципам натурального ведення господарства, але, кажучи про вибір маєтку, який слід придбати, Катон наголошував на необхідності мати поблизу місто, море, річку або якісні шляхи, які б зв'язували маєток з містом — споживачем продукції вілли. Пропонує він також надавати перевагу у виробництві товарних видів продукції — винограду та оливкам. Отже, *вілла Катона* — це поєднання натурального господарства (забезпечує потреби маєтку) та спеціалізованого, орієнтованого на реалізацію основної частини виробленої продукції.

Зовсім інакше було організовано виробництво у великих господарствах (більше 250 га, іноді й більше 1000 га) — **латифундіях-сальтуссах**, які набули поширення на півдні Апеннінського півострова, а також у Північній Африці та Галлії. Зазвичай такі господарства або займалися скотарством, або ж землі в них віддавалися в оренду вільним орендарям — **колонам**. Плата за землю мала натуральний характер (1/3 від врожаю тих чи інших культур), а господарі звільнювалися від витрат на придбання рабів, їх утримання та організацію нагляду. Така система організації господарства дістала назву **колонату**.

Поява колонату тісно пов'язана зі зміною ситуації в рабовласницькому господарстві. Із завершенням переможних війн та зменшенням притоку рабів ціни на них зростають; їх вже не можна заставити працювати методами простого примусу. В таких умовах раба слід берегти, зацікавити у підвищенні продуктивності його праці. Цікаво, що зміна методів експлуатації рабів простежується у працях відомих римських авторів, які писали свої трактати з питань організації сільськогосподарського виробництва. Так, Катон Старший ще не каже про економічне стимулювання праці рабів, для нього раб — це знаряддя праці, що розмовляє. Мало того, він радив жорстко та безжально ставитися до рабів, «виснажувати їх працею, люто карати за найменшу провину, ставитися до них набагато гірше, ніж до робочих тварин... Хворих тварин слід лікувати, а старих і хворих рабів — продавати, звільняючись від них, як від непотрібного старого воза» [11, с. 83].

Але вже у *Марка Теренція Варрона* (116—27 рр. до н. е.) у трактаті «*Про сільське господарство*» йдеться про застосування методів стимулювання праці рабів. Так, він пропонує дозволити рабам одружуватися, мати власність. Слід, казав він, створити умови, за яких раб може щось нагромадити, тоді він буде краще працювати. Він зазначає, що раби краще працюють, якщо «господар щедріше наділяє їх харчами, не скупиться на одяг, дозволяє відпочити і дає деякі пільги, наприклад, дозволяє у маєтку випасати свою худобу тощо» [Там само]. Пропонував він також на великих сільськогосподарських роботах використовувати найманих робітників.

Нарешті, *Луцій Юній Колумелла* (1 ст. до н. е.), який у своїй 12-томній праці «*Про сільське господарство*» зосередив досвід агрономів як римських, так і грецьких, розглядає величезну кількість проблем, пов'язаних із сільським господарством, в тому числі й стосовно рабів та підвищення продук-

тивності їх праці. Зокрема, він рекомендував здійснювати поділ праці серед рабів, більш рівномірно розподіляти рабів між різними видами робіт, а також використовувати не лише матеріальні, а й моральні способи заохочення рабів. Він стверджував, що головною метою ведення господарства є отримання доходу, а тому власникам слід частіше бувати у своїх маєтках, а якщо це є неможливим, то треба передавати землі в обробіток колонам, розглядаючи працю останніх як більш продуктивну.

Найбільш поширеним способом стимулювання праці рабів стало надання їм **пекулів**, тобто таких господарств, які раб веде самостійно, віддаючи частину виробленого продукту власникові. Пекулій полегшував перехід до нового статусу — вільновідпущеника (**лібертіна**), адже пекуліст мав більше можливостей для нагромадження коштів, необхідних для викупу. Вільновідпущеник не став повноправним громадянином, зберігалася й певна залежність його від власника. Але саме вони стали основними власниками ремісничих майстерень, торговцями, судновласниками.

До середини II ст. н. е. головними фігурами у сільському господарстві стають великий землевласник та колон. Колон, як і пекуліст, віддає власникові частину врожаю та виконує деякі трудові повинності. Поступово колонів прикріплюють до землі; їх, так само як і пекулістів, не можна було продати без землі. Власне, *колонат поступово перетворюється у систему відносин, які набувають рис особистої залежності*.

Отже, в Давньому Римі в перші сторіччя н. е. відбувається криза системи господарства. Вона супроводжується кризою імперії, яка характеризується певними ознаками. Так, утворення єдиної імперії (злиття полісіє) змінюється протилежною тенденцією — посиленням сепаратизму провінцій, Рим поступово втрачає економічну та політичну першість і залишається лише символом імперії. Одночасно відбувається провінціалізація збройних сил імперії, які перестають бути реальною силою. При цьому саме армія визначає верховну владу, настає час «солдатських імператорів». Відбувається поділ імперії на Східну та Західну, нарешті 476 р. Рим упав під натиском варварів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1985.
2. Бартенев С. А. История экономических учений: Учебник. — М.: Юристъ, 2002.
3. Бартенев С. А. Экономическая история: Учебник. — М.: Экономистъ, 2004.
4. Березин И. Краткая история экономической мысли: Учеб. пособие. — М.: Рус. деловая лит-ра, 2000.
5. Березин И. Краткая история экономического развития: Учеб. пособие. — М.: Рус. деловая лит-ра, 1998.

6. *Винничук Л.* Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Пер. с пол. В. К. Рониной. — М.: Высш. шк., 1988.
7. *Гусейнов Р.* История мировой экономики: Запад — Восток — Россия: Учеб. пособие. — Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2004.
8. История Европы: В 8 т. — Т. 1: Древняя Европа. — М.: Наука, 1988.
9. История мировой экономики: Учеб. для вузов / Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. — М.: ЮНИТИ, 1999.
10. Історія економічних учень: Підручник: У 7 ч. / За ред. В. Д. Базилевича. — 2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — Ч. 1.
13. *Камрон К.* Краткая экономическая история мира: От палеолита до наших дней: Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2001.
12. *Крижанівський О. П.* Історія Стародавнього Сходу. — К.: Либідь, 2006.
13. *Левитский В. Ф.* История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. — Харьков, 1914.
14. *Майбурд Е. М.* Введение в историю экономической мысли: От пророков до профессоров. — М.: Дело: Вита-Пресс, 1996.
15. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. для студ. гуманіт. ф-тів вузів. — К.: Либідь, 1996.
16. *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії / Пер. з англ. В. Шовкуна. — К.: Основи, 1995.
17. *Толмачева Р. П.* Экономическая история: Генезис рыночной экономики: Учебник. — М.: Дашков и К^о, 2002.
18. Хрестоматія з історії держави та права зарубіжних країн. — К.: ІнЮре, 1998. — Т. 1.
19. Экономическая история мира: Европа / Под общ. ред. М. В. Конотопова. — М.: Дашков и К^о, 2004.
20. *Ядгаров Я. С.* История экономических учений: Учеб. для вузов. — 2-е изд. — М.: ИНФРА-М, 1997.
21. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — 2-е изд. — М.: Республика, 1994.

ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ФЕОДАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ЄВРОПИ (кінець V—XV ст.)

У попередній темі розглянуто основні напрями економічного розвитку та економічної думки в осьовий час, дана його характеристика та показано особливості цивілізаційного розвитку суспільств, які сформувалися в цей період — суспільств Східної та Західної цивілізацій. Особливу увагу звернено на шляхи розвитку економіки та економічної думки Давньої Греції та Риму, які і заклали основи Європейської (Західної) цивілізації; розглянуто шляхи формування основних господарських одиниць (ойкісне господарство, вілла, латифундія тощо).

У цій темі простежується подальший господарський розвиток суспільств Західної (Європейської) цивілізації. Аналізуються особливості господарських систем ранньофеодальних держав (Західної Європи, Київської Русі), вплив на них цивілізаційних чинників. Розглянуто питання земельної власності та основні форми господарства, їх еволюція як в Західній Європі, так і в Україні. Придільено увагу основним напрямам економічної думки, відображенню основних елементів господарської системи в документах і літературних джерелах (Салічна та Руська правда, Капітулярій про вілли, цехові статути, праці Ф. Аквінського).

ПЛАН

- 5.1. *Ранньофеодальна та феодально-роздроблена держава в суспільствах Європи.*
- 5.2. *Основні форми господарств у ранньофеодальних і феодально-роздроблених державах Європи.*
- 5.3. *Ремесло і торгівля у господарській системі феодального суспільства.*
- 5.4. *Давньоруська ранньофеодальна держава Київська Русь: господарський розвиток та пам'ятки економічної думки.*
- 5.5. *Господарський розвиток українських земель під владою Польщі та Литви і його відображення в документальних джерелах.*

5.1. РАННЬОФЕОДАЛЬНА ТА ФЕОДАЛЬНО-РОЗДРОБЛЕНА ДЕРЖАВА В СУСПІЛЬСТВАХ ЄВРОПИ

Середньовіччя — це період в історії людства, який прийнято обмежувати тисячоліттям між падінням Римської імперії наприкінці V ст. до Великих географічних відкриттів, які розпочинаються наприкінці XV ст. Сам термін «середні віки» був запроваджений до наукового вжитку італійськими вченими часів Відродження. Розпочинається період з масових міграцій «варварських» (за термінологією римлян) племен, германських та тюркських, східних кочівників, під тиском яких і відбувається падіння Римської імперії та цілий ряд змін у соціально-економічному житті не лише Європи, а й Азії. Для даного суспільства є притаманною стала й малорухома система цінностей та уявлень, заснована на релігійних заповідях та вченнях. Середньовічна людина зорієнтована переважно на свій внутрішній світ, інтенсивне духовне життя, створення передумов для «спасіння» душі, досягнення «Царства Божого». В цих умовах йде формування основних цивілізаційних регіонів — Азійського (Східна, або арабо-мусульманська цивілізація) та Європейського (Західна, або християнська цивілізація).

**Формування
Європейської
християнської
цивілізації**

В Європі середньовіччя — це період становлення нової форми Західної цивілізації — *Європейської християнської* цивілізації. Європейська цивілізація формується на території колишньої Римської імперії, яка, як відомо, розпалася на дві частини: Східну (Візантійську) та Західну Римську імперії. Західна Римська імперія припинила своє існування унаслідок внутрішніх суперечностей та навали так званих варварів у 476 р. Тому цивілізаційні процеси в обох частинах Римської імперії поряд із загальними закономірностями мали й істотні відмінності. В результаті цих відмінностей сформувалося два види Європейської цивілізації — *східно-* та *західнохристиянська*. Формування Європейської цивілізації відбувалося внаслідок синтезу античної цивілізації та варварського побуту в ході процесів романізації, християнізації, становлення державності та культури нових народів Європи, зі збереженням багатьох надбань античних часів.

Становлення Західної цивілізації пов'язане із Великим переселенням народів — вторгненням у межі Римської імперії варварів — численних германських племен, гунів та ін. Слід зауважити, що переселення представників германських племен на територію Римської імперії розпочалося задовго до її падіння. Вони ставали підданими імперії, воїни ставали частиною римської армії, а племінна верхівка здобувала досить високе античне виховання і не раз досягала значного впливу у політичному та господарському житті імперії. Зрозуміло, що ще задовго до Великого переселення народів відбувався

процес романізації варварських племен. Але масове вторгнення нових варварських племен на початку середньовіччя певною мірою загальмувало цей процес.

Проте уже у період середньовіччя Західна Європа почала долати ці наслідки загарбницьких війн та відроджуватися, тут починають поставати нові державні утворення, спостерігається процес становлення Європейської цивілізації. Духовною основою всієї Європейської цивілізації стає християнство. В умовах розпаду Римської імперії, її політичних та господарських інститутів, занепаду культури християнство було єдиним, загальним для всіх країн та народів Європи духовним і соціальним інститутом. Християнство формувало єдиний світогляд, моральні норми, цінності та зразки поведінки, а католицька та православна церкви стали не лише духовними, а й впливовими політичними організаціями. Тому процес становлення Європейської цивілізації значною мірою був процесом християнізації — залучення язичницьких народів до християнської культури, вірувань та звичаїв, вступу до християнських організацій — католицької та православної церков.

Християнство, як і в часи античності, не мало єдиної організації, на території Римської імперії існував цілий ряд християнських церков, між керівництвом яких відбувалася жорстока боротьба за гегемонію у християнському світі. Найбільш активно боролися між собою голови Західної Римської церкви — Папа Римський та Візантійської церкви — Константинопольський патріарх. Папа Римський оголосив себе намісником Ісуса Христа, спадкоємцем апостола Петра, верховним понтифіком Вселенської (католицької) церкви; патріарх Константинопольський прийняв титул Вселенського патріарха православної, тобто істинно християнської церкви, адже він визнавав рішення лише перших семи Вселенських соборів християнських церков. Формальним актом розколу християнства на католицизм та православ'я була взаємна анафема (церковне прокляття), якому піддали один одного Папа Римський та Константинопольський патріарх 16 червня 1054 р. Це і дало підстави для повного розриву стосунків між двома гілками християнської церкви.

Східнохристиянська цивілізація Візантії

Як уже зазначалося, культурною базою Європейської цивілізації була античність. Візантія ніколи не поривала з античністю; її культура, господарські та політичні інститути, що характеризують суспільство як певну цілісність, значною мірою спиралися на античну традицію й були органічними формами її розвитку. Найбільше своєрідність візантійського побуту пов'язана з тією модернізацією, якої набуло у Візантії християнство.

Людина за своєю природою призначена для суспільного життя: в родині, в державі, зі всіма людьми, що населяють Землю. Людина — це частина світу, створіння Творця. Бог — це є господар цієї величної будівлі — світу, — яку Він створив. Бог представлений на Землі Церквою; Він керує світом, але його зв'язок зі світом — те ж, що і зв'язок імператора і держави, зв'язок ба-

тьків із дітьми. Тому все, що відбувається з Неба — від Бога, а на Землі — від імператора. Ще з часів імператора Юстиніана (527—565 рр.) було чітко визначено місце імператора у Церкві, оформлено т.зв. теорію «симфонії» (згоди) Царства та Священства: Священство керує справами Божественними, внутрішньоцерковними, а Царство — людськими.

Саме ці уявлення щодо ієрархії Бога і Людини лягли в основу організації суспільства східнохристиянської (візантійської) цивілізації. Імператорська доктрина, запозичена у східних монархій Старого світу через елліністичні держави та імператорський Рим, стала основою її політичної сфери. Слуги імператора (василевса) одночасно виступали як слуги держави та суспільних інтересів, склали цілісний корпус чиновників, які пов'язувалися з імператором через клятву. Таку ж клятву давали імператорові патріархи та церковні прелати. І хоча доступ до найвищих посад був відкритий для всіх підданих імператора, найвищі чиновні посади займали зазвичай представники родин великих власників, зокрема рідні та союзники імператора. З часом дедалі активнішим стає втручання духовенства у справи управління державою.

Господарська система візантійського суспільства базувалася на певній структурі доходів і видатків держави, яка була власницею основних ресурсів. *Жодна держава середньовіччя не мала таких видатків, як Візантійська імперія.* До них належали видатки на виплату жалування чиновникам (вони отримували його, навіть не виконуючи певних функцій); воєнні видатки; дипломатичні видатки. Величезними були витрати на утримання імператорського палацу, різні роздачі для народу у свята. Дуже важливим видатком була підтримка Церкви, на добродійність та освіту. Цікаво, що видатки на добродійність включали в себе кошти на викуп полонених і рабів: православ'я та рабство з часом стали вважатися несумісними. Відомо, що імператор Мануїл Комнин (1143—1180 рр.) практично вичерпав скарбницю, викупуючи константинопольських рабів [7, с. 142].

Видатки на добродійність звільнювалися від оподаткування. Тому багато заможних людей, які будували церкви та засновували монастирі, притулки, не лише дбали про спасіння душі, а й зменшували доходи імператорської скарбниці.

Доходи Візантійської держави склалися з трьох частин: *доходи держави-власниці*, які вона отримувала з того майна, що ним володіла (насамперед землі); *доходи з монополій* (податкових, торгівельних або виробничих) та найбільші *доходи* — з *податків*. Основою податкової системи та основним джерелом доходів держави був *поземельний податок*. Важливо зазначити, що саме він визначав статус окремого індивіда в суспільстві як власника землі: *власником землі залишався той, хто платив податки*. Таким власником могла бути громада (община), приватні особи, світські або релігійні установи, які й виступали як власники землі. Крім поземельного податку, існували *податки на городян* (торгівельні), *податки на спадок* та *ценз* (податок на землю в містах), а також ціла

низка непрямих податків, які залежали від численних пільг, що надавалися імператором.

Соціальна структура візантійського суспільства означала різного рівня залежність від держави. В цих умовах вільним вважався той, хто міг виконувати економічні зобов'язання перед державою, тобто платив податки. Крім вільних членів суспільства існували також раби. Але християнство в цілому засуджувало рабство, а тому поступово ця верства населення зменшувалась.

Певною господарською формою візантійського суспільства були різного роду співтовариства, які несли колективну відповідальність перед державою з погляду володіння або оподаткування (**сільська громада, ремісничка корпорація, монастирське співтовариство** тощо).

Візантійська імперія як самостійна держава перестала існувати у XV ст. після її завоювання турками-османами й утвердження Османської імперії (1453 р.), але саме вона заклала основи східнохристиянської цивілізації, носіями якої є більшість слов'янських народів.

Західнохристиянська цивілізація

Становлення західнохристиянської цивілізації пов'язують з діяльністю католицької церкви, яка не лише мала надзвичайний вплив на державні справи європейських народів, а й колосальні матеріальні ресурси, їй належали величезні земельні маєності та фінансові кошти. Вона вела постійну боротьбу за політичну владу, виступала з ідеями, які ініціювали широкі суспільні рухи (наприклад, Хрестові походи). Займала вона й виняткове становище у справі освіти та наукових досліджень.

У добу середньовіччя в Західній Європі господарське життя переживає процес аграризації, причому на значно нижчому рівні, ніж це було в античні часи. Це був тривалий процес, примітивна аграрна економіка досить довго панувала на теренах Європи, але риси її поступово змінювалися, еволюціонували. В історії еволюції аграрної економіки Західної Європи можна виділити два етапи, які мали свої характерні риси, — перший (V—XI ст.) і другий (XI—XV ст.). Саме такі етапи в історії Західної Європи запропонував відомий французький історик-мідівіст *Марк Блок*, який вважав, що до середини XI ст. існувала майже незмінна організація сільського простору, в якому обмін був слабким і нерегулярним, монета рідкістю, наймана праця майже невідомою. Наступний етап, на його думку, став результатом широкого залучення в обробіток земель, відновлення торгівлі, поширення грошового господарства та зростання переваги купця над виробником [16, с. 116].

Ранньофеодальна держава Західної Європи

Отже, *перший етап господарського розвитку Західної Європи характеризується повним пануванням натурального господарства.* Землі Європи були мало залюдненими (чисельність населення Європи становила приблизно 25—30 млн осіб), а населення займалося в основному землеробством. Умови цієї праці були надзвичайно важкими, землеробство

в основному носило *підсічно-вогневий характер*. Тобто, в разі необхідності отримання площ під посіви в лісовій зоні дерева підпилювали, потім валили, обрубували суччя та гілки, а наступної весни все спалювали і у розрівняну ще теплу золу сіяли. Перші роки така ділянка давала непогані врожаї, але з кожним роком врожайність знижувалась, і ділянку доводилося залишати й готувати за тим же способом нову. Проте такий екстенсивний спосіб землеробства не міг тривати довго, адже вільних земель, придатних для розчистки під посів, ставало дедалі менше, землероби змушені були повертатися на вже полишені ділянки. Тривалість використання такої ділянки збільшується з появою більш досконалих знарядь праці, які давали змогу ефективніше обробляти ґрунт, особливо з появою *плуга* (на півдні) та *сохи* (на півночі).

Добре відомими культурами цього періоду були *зернові*, найбільшого поширення набула *полба* (різновид пшениці), *ячмінь*, *просо*. Врожайність зернових була дуже низькою — сам-півтора, сам-два, дуже рідко — сам-три, тобто з однієї посіяної зернини отримували від 1,5 до 3 зернин. Умови життя землеробів були надзвичайно важкими, у постійній боротьбі за виживання, беззахисністю перед стихійними лихами, частими неврожайами та голодоморами. Раціон харчування був надзвичайно вузьким, великої рогатої худоби було мало, отже у раціоні майже не було м'ясо-молочних продуктів. Відсутність будь-якої санітарії призводила до епідемій та високого рівня смертності серед населення, особливо серед дітей. Тривалість життя порівняно з античними часами різко скоротилась і рідко перевищувала 40 років. У цих важких умовах йде процес утворення ранньфеодальних держав, найбільшою з яких була Франкська, територія якої займала більшу частину Західної Європи.

Будь-якій державі є притаманною певна економічна система, головною ознакою якої завжди є форма власності. В Європі починаючи з V—VI ст. неухильно йшов процес формування суспільно-економічних структур, які дістали назву «феодалізм». Характеризуючи цей етап у розвитку Західної цивілізації, В. Левитський зазначав як одну з його найважливіших рис те, що «феодалізм, подібно до античного суспільства, був заснований на принципі ототожнення особистої свободи та поземельної власності, тобто *право власності на землю могла мати лише вільна людина*» [17, с. 131]. Разом із тим феодалізм мав певну ієрархічну структуру суспільних класів, що відповідала певній ієрархії земель, які могли бути як вільними, так і залежними, а відносини між об'єктами власності були лише виразом відносин, що панували між людьми. Це була так звана **структура васалітету**, тобто система «**сюзерен-васал**»: король розподіляє землі між верхівкою, яка зобов'язана перед ним воєнною службою; вони ж роздають свої землі на умовах сплати ренти або також несення воєнної служби особам, що стоять нижче на ієрархічних сходах, і так далі, доки нарешті землі, оповиті цілою мережею взаємних зобов'язань, переходили до залежних категорій безпосередніх землеробів. Іноді васал отримував від сюзерена разом із землею так

звані **імунітети**, тобто звільнення від втручання королівських посадових осіб у справи земельної аристократії. Судові, адміністративні, поліцейські та фіскальні функції передавалися великим васалам та їх адміністраціям.

Землевласники-феодала мали на землю **монопольне право**, тобто володіти землею могли лише представники вищих станів (церква, дворяни), що й визначало в умовах аграрної економіки їх панівне становище. Зростання великої земельної власності, джерелом якої були не лише «пожалування», а й прямі захоплення общинних земель, відбувається швидкими темпами. При цьому форми землеволодіння та соціальну структуру, що існували у Франкській державі, можна уявити за «Салічною правдою» (*Lex Salica*), яка є одним з найдавніших зведень звичаєвого права та пам'яткою не лише правової, а й економічної думки середньовіччя.

Так, у Салічній правді знайшли відображення майнові відносини та захист прав власності через систему штрафів за різні злочини, зокрема за крадіж худоби (див., наприклад титул III «Про крадіж рогатої худоби», або титул IV «Про крадіж овець» та ін.) [10, с. 34]. В ній також розглядаються питання майнової нерівності (титул LVIII), розкладу громади (титули LV, LXII), формування землеволодіння, зокрема такої його форми, як **аллод** (титул LIX та ін.) [10, с. 33—34]. За Салічною правдою франкське населення в основному складається з **вільних общинників**, а основною формою землеволодіння також є **общинна** (або громадська). Особиста ж власність поширюється на будинок, садибу, город, проте не на рілля, яка залишається громадською, але в особистому користуванні. Вже з **другої половини VI ст. у Франкській державі аллод фіксується як особиста земельна власність**: його можна купити, продати, закласти, подарувати, успадкувати. При цьому вся суспільно-економічна структура спиралася на особисті домогосподарства, що забезпечувало активну участь общинників у громадському житті.

Разом із тим, аллод міг бути і великим земельним пожалуванням, який отримували за службу від королів франків, але це вже було велике землеволодіння, яке подеколи займало території, що дорівнюють деяким сучасним державам Європи. Таким чином, *формування великої земельної власності* у вигляді аллоду відбувається як через руйнування общини (громади) і поглинання селянських наділів за рахунок так званих *комендацій* (від лат. *commendation* — передоручення), так і королівських пожалувань.

Великим землевласником у державі франків була католицька церква, землеволодіння якої мали різні джерела: це були й пожалування, й залучення необроблюваних досі земель до обробітку силами монахів та довколишніх селян, а особливо через заповіти або внески землі до монастирів. *Саме на церковних і монастирських землях уперше виникли умовні форми землеволодіння, які й стали основною ознакою феодалної системи господарства.*

Так, католицькі церковні установи, зазвичай монастирі, передавали землю на умовах **прекарію**, тобто зобов'язання за користування землею нести певні повинності. Прекарії могли бути декількох видів, а саме: *прекарій по-*

жалуваний, коли селянин, що втратив свій аллод, звертається до землевласника (світського або духовного) з проханням надати йому у користування земельний наділ; *прекарій повернений*, коли селянин, що втрапив у злидні, віддає свій аллод великому землевласникові та отримує його назад у вигляді вже умовного користувача, та *прекарій з винагородою*, коли прекаріст не лише отримував назад свій наділ, а й додаткові землі у користування [25, с. 43—44].

Головною формою землеволодіння в цей період стає **бенефіцій**, адже надання землі у повну власність (у вигляді аллоду) значно послаблювало королівську владу і створювало прошарок землевласників, які вже відмовлялися служити. *Необхідно було знайти спосіб, аби створити верству служилих людей, професійних військових та чиновників, звільнивши при цьому скарбницю короля від грошових виплат і переклавши на умовних власників турботу щодо надходження податків і виконання селянами певних повинностей.* Таким способом і стали бенефіції, тобто передача землі в умовну неспадкову власність, що передбачала несення певної служби, найчастіше воєнної. З часом (IX—X ст.) виникає спадкова форма умовного феодалного землеволодіння — **феод** (або лен), що також передбачала несення служби, але й земля, й посада передавалася у спадок. Протягом цього часу панівною формою стає теза «немає землі без сеньйора».

5.2. ОСНОВНІ ФОРМИ ГОСПОДАРСТВ У РАННЬОФЕОДАЛЬНИХ І ФЕОДАЛЬНО- РОЗДРОБЛЕНИХ ДЕРЖАВАХ ЄВРОПИ

Форми господарств та їх організація в суспільствах ранньофеодальних держав Західної Європи

У феодалному маєтку (**сеньйорія** у франків, **манор** в Англії або **марка** у Німеччині), який можна назвати відповідною господарською формою, комплексом феодалної земельної власності та прав феодала на залежних селян, земля ділилася на дві частини: **домен** — панська земля, що використовується виключно на задоволення потреб феодала-власника. Інакше кажучи, це було самостійне господарство феодала, в якому використовувалася примусова праця залежних селян. До складу такого господарства входили рілля, угіддя, сади, будівлі, живий і мертвий реманент. Ліси та луки також належали феодалові, але селянин міг ними користуватися за особливу платню, зазвичай у натуральній або відробітковій формі. Друга частина маєтку складалася із селянських надільних земель, які були у користуванні селян («держання»), за що селяни й несли відповідні повинності. Такий наділ разом із господарством селянина (садиба з господарськими будівлями, город, сад тощо) також мав різні назви — **манс** у франків, **віргата** в Англії, **гуф** у Німеччині.

Отже, селянин ставав утримувачем землі, отримував від феодала земельний наділ (вже згадуваний прекарій), з якого він і діставав необхідний для утримання власної родини продукт. За це користування (держання) він ніс певні повинності на користь земельного власника. Основною формою таких повинностей була **феодална рента**, яка мала три основні форми: **відробіткова (панщина)** — найбільш архаїчна та найменш ефективна форма, що засновувалася на перерозподілі живої праці й передбачала високий ступінь особистої залежності селянина від власника землі; **продуктова**, заснована на перерозподілі натурального продукту; **грошова (чинш)** — найбільш прогресивна форма, що передбачала відносно слабку особисту залежність, заснована на перерозподілі доходу.

Розмір рентних платежів та умов панщини встановлювалися на тривалий термін, іноді довічно як для селянина, так і для землевласника. Проте й після смерті учасників угоди вона не раз просто відновлювалася. Такі умови виплати ренти надавали безпосередньому виробникові певну свободу у веденні власного господарства, що пізніше позитивно впливало на процес **комутації**, тобто переходу до грошової форми ренти, коли селянин особисто реалізовував продукцію власного господарства. На доповнення до чиншу та різноманітних трудових повинностей, які приносили феодалові чималий дохід, встановлювалися також **баналітетні** (монопольні) права на користування колись громадськими млинами, пресом, хлібними печами, соляними копальнями. Приносили дохід феодалам і ярмарки та ринки, що влаштувалися на їхніх землях. Додатковими статтями доходів були також певні податки, що стягувалися за користування шляхами, мостами та каналами, подорожжя та підводна повинності. Джерелом доходів були й права феодалів на здійснення суду.

У цей період частина селян, окрім землеробства, займалася також **ремеслом**, виробляючи з сировини, що була продуктом господарства, найпростіші, але необхідні предмети споживання — взуття, одяг, домашнє начиння тощо. Власне, ремесло спочатку зароджується у патріархальних родинах, ремісничі вироби не виходили за межі родини та не вироблялися на продаж. У процесі подальшого поділу праці ці домашні промисли виділяються в окрему галузь — **ремісництво**, а ремісники поступово починають працювати не лише на внутрішнє споживання патріархальної родини, а й на продаж.

Це виробництво також обкладалося повинностями на користь феодала. Власне, *повинності були результатом економічної поземельної залежності селян від земельних власників, користуючись якою останні вилучали у селян частину продукту їх господарств.* Засобом вилучення надлишкового продукту була особиста залежність селян, яка різнилася відповідно до категорій селянства. В період з середини VIII до середини IX ст. у державі франків можна виділити такі категорії залежних селян, які відповідали категоріям земельних наділів (мансів): особисто вільні **колони**, які отримують землю у користування та несуть за це повинності; **літи**, які також утримують наділ у спадковому користуванні та перебувають під протегуванням феодала і є зобов'язаними перед ним; поземельно та особисто залежні **серви**, інакше кажучи, раби. Особиста залеж-

ність безпосередніх виробників оформлювалася законодавчо. В *капітуляріях* (указах) Карла Великого (768—814 рр.) прямо зазначалося, що кожна вільна людина має шукати для себе покровителів і заступників. Надзвичайно важливим документом цієї епохи, пам'яткою економічної думки є «*Капітулярій про вільні*», датований кінцем VIII ст. Він являє собою указ або інструкцію для управителів маєтків, що були у віданні королівського двору та слугували для задоволення потреб королівського дому, і містить докладні вказівки щодо ведення господарства у маєтках. Зміст капітулярію свідчить про натуральний характер господарства королівських маєтків, адже навіть для короля вони були основним джерелом доходу, і він був зацікавлений у взірцевому провадженні господарської діяльності. Крім того, за цим указом більшість прав, особливо пов'язаних із землею, належить власникам маєтків, а безпосередні виробники мали нести певні повинності виключно у натуральній формі [25, с. 62—66].

Отже, *господарська система цього часу характеризується пануванням замкнених, натуральних господарств, як селянських, так і панських. Такі господарства не виключали певних відносин обміну, але це були лише одиничні, незначні обмінні операції, що не поширювалися за межі дрібних місцевих ринків.* Такі ринки збиралися по селах, у них брали участь самі безпосередні виробники, селяни та сільські ремісники. На них рідко відбувалися справді ринкові операції купівлі-продажу, в основному мав місце обмін продукту на продукт або оплата продукту певним місцевим еквівалентом, адже загально-го грошового еквівалента не було.

Зміни в господарській системі періоду феодалної роздробленості

Другий етап розвитку господарської системи середньовіччя припадає на XI—XV ст. і його характеризує значний прогрес у господарському житті Європи. Цей прогрес проявляється передусім у *розширенні землеробства «ушир»*, коли до господарських процесів починають залучати землі, досі незаймані, вкриті лісами або болотами. Ці процеси були найтісніше пов'язані з певними демографічними зрушеннями, адже населення Європи протягом вказаного періоду збільшилося майже вдвічі, хоча ці процеси й переривалися численними епідеміями та війнами, що забирали життя багатьох людей. Варто лише згадати епідемію чуми середини XIV ст., яка охопила майже всю Європу, або феодалні усобиці та війни (зокрема Столітню війну (1337—1453) між Англією та Францією), які несли численні людські жертви. Проте загальна тенденція до зростання чисельності населення залишилася визначальною і стимулювала зростання потреби у продуктах харчування та ремесла, зумовлюючи й розширення площ під землеробство. З огляду на недостатню забезпеченість селянства землею (за деякими даними мінімально необхідною кількістю землі для забезпечення особистих потреб у XIII ст. мали можливість користуватися лише 60 % її утримувачів) стає зрозумілим, що *від збільшення ріллі безпосередньо залежав рівень життя більшості європейського селянства.* Ці процеси прискорювалися й розвитком міського ремесла, адже

більшість своїх потреб у продуктах харчування та сировині ремісники забезпечували шляхом купівлі-продажу.

Зростання потреби у сільськогосподарській продукції зумовило й *кардинальні зміни в системі землеробства*. Тодішня **перелогова система, що прийшла на зміну підсічній**, не могла забезпечити задоволення цих потреб, адже для неї бракувало вільних земель, та й надто великі площі і на значний термін вилучалися з господарського процесу. За цих умов дедалі більшого поширення набирає **трипільна система**, яка надовго, в деяких країнах до кінця XIX ст., стала основою європейського землеробства. Трипільна система передбачала поділ ріллі на три ділянки, на одній сіяли озимі, на другій — ярові культури, а третю залишали «під паром». Така система давала можливість збільшити посівні площі (адже «під паром» залишали лише третину ріллі), і валові збори зернових істотно зросли. Змінився й склад зернових, на зміну полбі приходять пшениця, істотне місце займає жито, а поширення кінського тягла сприяло зростанню посівів вівса. Спостерігається й зростання врожайності, що зумовлювалось як сівозмінами, так і поширенням посівів бобових, які збагачували ґрунти азотом та сприяли підвищенню їх родючості. В цей же час починають *угноювати* паровий клин, вносити у землю також мергель і торф. Завдяки всьому цьому врожайність зросла у два — два з половиною рази.

Використання у землеробстві органічних добрив підвищило роль тваринництва, тож дедалі більшого значення набувають луки та пасовища. Отже, *відбувається певна модернізація структури сільськогосподарського виробництва*, яка виявляється також у порайонній його *спеціалізації*. Так, у Франції в центральних районах переважно вирощують *зернові культури*, в північних — *технічні* (льон, коноплі тощо), а в південних поширюється *садівництво* та *виноградарство*. Такі самі зміни відбуваються й в інших країнах. І хоча спеціалізація лише зароджується, вона істотно підвищила ефективність сільського господарства, адже давала змогу значно краще використовувати кліматичні умови та якісні показники ґрунтів.

Якісні зміни відбуваються й у технічному оснащенні сільськогосподарського виробництва. І хоча, як і раніше, переважає ручна праця та кінне тягло, але набір знарядь праці стає різноманітнішим, пристосованим до місцевих умов, а отже й більш продуктивним. Значного поширення набуває вдосконалене (верхньобійне) *водяне колесо*, яке застосовується не лише у сільському господарстві, а й у багатьох інших господарських галузях. Але у сільському господарстві його роль була особливою і збереглася до XIX ст. Тут воно стало основним двигуном у процесах переробки сировини (виноробстві, сироварінні, борошномельному виробництві тощо).

Усі ці зміни зачіпали насамперед селянське господарство, збільшували зайнятість селянина на власному наділі та негативно впливали на ефективність його праці у панському господарстві. Та й дедалі більші грошові потреби земельної аристократії, зумовлені цілою низкою причин, зокрема формуванням абсолютистських держав, зростанням у цих умовах «престижного» споживання потре-

бували грошей, а не натуральної та відробіткової ренти. Тож остання поступово витісняється рентою грошовою, відбувається процес так званої **комутації ренти**. Така грошова рента у Франції називалася **цензивою**, а селянин, який поступово викупував свою особисту свободу, — **цензитарієм**. Вже у *XIII ст. особиста залежність у Франції фактично повністю була витіснена поземельною*.

Грошова рента (чинш) потребувала від селянського господарства зміни структури, суто натуральний його характер поступово змінювався, зростала частка виробленої продукції, що йшла на продаж. Це своєю чергою сприяло зростанню зв'язків селянина з ринком, вимагало збільшення товарної частки у виробленій продукції, стимулювало розвиток великої ярмаркової торгівлі, яка поступово витісняла дрібні місцеві ринки з їх напівнатуральним обміном. У селі з'являється постать купця-скупника, який збирає продукцію селянських господарств та реалізовує її на ярмарках. Таким чином, у господарській системі середньовіччя *появляються зародки ринкового господарства*.

Усі ці зміни господарської системи призводили також до певних соціальних наслідків. Так, перехід до грошової ренти істотно послабив зв'язки селянства із землею, адже грошовий оброк, на відміну від натурального, міг сплачуватися з будь-якого місця. Це істотно збільшило рухливість населення, його внутрішні міграції. Здобуття особистої свободи спричинило розшарування селянства. Вже у XIV—XV ст. у Франції з'явилася можливість розпорядження земельним наділом — цензивою (продаж її чи заклад), у результаті чого зростає кількість селян, позбавлених землі, власне таких, що йшли працювати за наймом. З іншого боку, у збагатілих селян з'являється нова форма утримання землі — *здольна оренда землі* у збіднілих сусідів і навіть у панів.

Отже, на другому етапі існування господарської системи суспільств Західної цивілізації середньовіччя в її сільськогосподарському секторі відбуваються суттєві зміни: зникає натуральне господарство панських маєтків, селянські господарства дедалі більшу частку власної продукції виробляють на продаж. Поглиблюється спеціалізація цих господарств та територіальний поділ праці. Створюються, хоч і дуже повільно, передумови генези ринкової системи господарства. Зникають відносини особистої залежності, на заміну їм приходять відносини залежності поземельної. З трьох форм феодалної ренти залишається лише грошова.

5.3. РЕМЕСЛО І ТОРГІВЛЯ У ГОСПОДАРСЬКІЙ СИСТЕМІ ФЕОДАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Господарство середньовічних міст

XI—XV століття у європейській історії пов'язані з процесом *відродження старих і появою нових європейських міст*. Як уже зазначалося, на першому етапі аграрної економіки в Європі панувало господарство селянське, інертне, малорухливе. Міста, що існували ще з античних часів, або перетворилися на великі села,

або стали резиденціями церковних служителів — єпископів, і практично не впливали на господарську систему. В цих умовах ремесло було лише додатком до сільського господарства.

*Починаючи з X—XI ст. відбуваються процеси відокремлення ремесла від сільського господарства та зростання ролі міських поселень, зумовлені цілою низкою причин. Так, істотним чинником стає комутація ренти, яка відкрила шлях міграції населення, чим і скористалися передусім сільські ремісники. Досить помітна вже у XI—XIV ст. інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, яка виявлялася у поширенні технічних культур, розвитку городництва, садівництва, тваринництва та галузей, пов'язаних із ними (виноробство, маслоробство та ін.), загальне піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва створювали умови для розширення ремісничої діяльності, її спеціалізації, зростання обміну. Проте ці процеси стримувалися, адже сільський ринок збуту ремісничих виробів був вузьким, а влада феодала позбавляла ремісників самостійності. Отже, *відхід ремісників з села, переселення їх до більш значних ринкових осередків, заснування міст як їх центрів стає важливою рисою господарської системи розгляданого періоду.**

Істотно змінюється і **правовий статус міста**. У попередній період міста були сеньйоральним володінням певних феодалів — власників землі, на якій виникало місто. Їх огороджували кам'яними стінами та іншими оборонними спорудами, доступ в них був обмежений, а населення обкладалося такими ж повинностями на користь феодала, як і населення сіл. Сеньйор здійснював суд, дозволяв будівництво, збирав повинності, керував обороною, протегував ремеслам. Усе це викликало невдоволення міщан і, поступово зростаючи, воно призвело до так званих **комунальних революцій**. Населення міст, що досягли певної економічної ваги, починають боротьбу за звільнення від влади земельних магнатів, яка спочатку спрямовувалася на зменшення та стабілізацію ренти, але поступово перетворилася на боротьбу за свободу та самоврядування. Майже скрізь ця боротьба закінчилася перемогою міст (комун). Деякі здобули бажані свободи через викуп у феодалів прав та вольностей, інші переходили під владу більш могутніх покровителів, що з часом надавали містам певні права та привілеї, а деякі з міст завойовували їх зі зброєю в руках. Але *загальним підсумком комунальних революцій стало звільнення міщан від феодалських утисків і отримання ними низки прав та привілеїв*, серед яких слід назвати право мати виборних з числа міщан посадових осіб (*мера, магістратів, сторожу*); запровадження свого міського права, не підвладного церковному або феодалському (земельному) правові; право мати власну фіскальну систему; право мати власне військо (ополчення), власну екстериторіальність та дипломатію; здійснення принципу «повітря міста робить вільним», відповідно до якого залежний селянин, який втік до міста, через рік та один день ставав особисто вільним міщанином, членом комуни. Нарешті, всі повинності на користь власника землі перетворювалися на щорічні досить символічні внески (це могли бути бочка пива, унція срібла, три

золоті монети тощо). Усе це свідчило про *формування міського самоврядування та соціально-економічної самостійності городян, які стали головною ознакою середньовічної західної соціокультурної традиції*.

Середньовічні міста були слабо заселеними, хоча серед них виділявся, наприклад, Париж, який налічував близько 100 тис. мешканців, проте у більшості міст населення рідко перебільшувало 10 тис. мешканців, а доміантними були міста з кількістю населення менше 2 тис. Площа їх також рідко перевищувала 1,5—3 га. Вони мало чим відрізнялися від сільських поселень: вузькі та криві вулички, забудовані невеликими дерев'яними будиночками (кам'яних споруд було обмаль, здебільшого це були церкви, міські ратуші або перші навчальні заклади, паризька Сорбонна наприклад). Лише дуже багаті міщани могли дозволити собі кам'яні будинки.

Важливою ознакою міського побуту було збереження зв'язків із сільським господарством. Міщани обробляли городи, які розміщувалися поза та всередині міських стін, тримали худобу, а міськими вулицями ходили стада корів, кіз, свиней. Та, незважаючи на це, місту була притаманна цілком відмінна від сільської економічна структура. Насамперед основним заняттям міщан стає ремесло і торгівля. Міський ремісник, хоч і віддавав певну частину свого часу на діяльність, пов'язану із сільськогосподарськими заняттями, був передусім **ремісником-професіоналом** — ковалем, шевцем, кожум'якою, ювеліром і т. ін. Навіть такі заняття, як випікання хліба або виготовлення пива у містах ставали окремими ремісничими спеціальностями. Розрізняються також і купецькі спеціальності, переважно пов'язані з реалізацією продовольства та фуражу. Отже, *місто економічно протиставляється селу тим, що в ньому не лише виробляється багато різноманітної продукції, а й тим, що ця продукція виробляється руками ремісників-професіоналів*.

Крім того, *міське господарство* незрівнянно більше ніж сільське було *орієнтованим на грошовий обмін*, адже із самого моменту виникнення міст вони були найтісніше пов'язані з виробництвом продукції на продаж, а господарські взаємини між міщанами ніколи не носили натурального характеру. Грошима платили за працю ремісники та торговці своїм підмайстрам, тоді як на селі наймані роботи оплачувалися зазвичай натурою, найчастіше щоденним харчуванням. *Місто здійснювало економічне управління селом*, адже саме в місті встановлювалися ціни, за якими відбувався товарообмін; феодальний маєток змушений був пристосовуватися до тієї форми обміну, яку пропонувало місто.

Регульований характер господарства у середньовічних містах

У XIII—XV ст відбувається розквіт міського життя, а *економіка середньовічного міста набуває регульованого характеру*. Така урегульованість досягалася за рахунок об'єднання міщан, виходячи з їх спільних інтересів: фактично не існувало таких видів діяльності у середньовічних містах, які б не регулювалися відповідними корпоративними об'єднаннями. Вже починаючи з XI ст. в окремих випадках,

а згодом як норма утворюються самостійні професійні організації, з власним виборним управлінням (старшинами) та власними статутами. Кожна з цих корпорацій набувала певних прав — володіння нерухомістю у місті, мала власне судочинство, складала певний церковний приход. Можна сказати, що це були *юридично правомірні, релігійні та військові союзи, засновані на професійній основі* (об'єднували ремісників однієї спеціальності).

Купці об'єднувалися у *гільдії* — об'єднання торговців, які намагалися спільними зусиллями утвердитися на місцевому ринку та за його межами: лише належність до гільдії надавала право на купецьку діяльність у місті. Досить важливе завдання гільдій полягало у забезпеченні прав купецтва на ринках інших міст, для досягнення чого гільдії різних міст укладали певні угоди, що фактично закріплювали гільдійні союзи, а також створювалися спільні торговельні подвір'я в деяких містах та домагалися відповідних привілеїв у власників міст. Таким гільдійним союзом була *Ганза* (об'єднання низки гільдій міст Німеччини, що існувало у 1356—1669 рр.), яка досить успішно обстоювала інтереси купецтва цілих регіонів.

Об'єднання ремісників дістало назву *цехів* (від нім. *Zeche* — спілка, складчина, яку ремісники, учасники корпорації влаштовували для забезпечення видатків на суспільні потреби). Як зауважує В. Левитський, «причини, що змусили ремісників об'єднуватись у цехи, полягали в тому, що за умовами часу лише у формах союзної організації можна було: 1) знайти захист особистих прав, майна та правильно організованого суду; 2) здійснити матеріальну самопомогу й охорону виробництва від взаємної конкуренції; 3) забезпечити задоволення релігійних потреб, які у середні віки займали видне місце у народному житті. У середні віки тому корпоративні організації виходили далеко за межі ремесла... Усі професії замкнулися у корпорації та союзи: мінняйли, лікарі, копачі могил, навіть жебраки та повії. Монахи та лицарі своєю чергою були організовані в ордени» [17, с. 162].

Отже, всі *міські ремісники об'єднувалися за професійною ознакою*. Членами цеху були майстри, при кожному з яких перебували підмайстри та учні, що не виступали як члени цеху. Працюючи у майстра, учні осягали таємниці ремесла та платили за своє навчання. Підмайстри, які вже досягли певного рівня майстерності, працювали за оплату і з часом могли стати майстрами, для чого мали придбати власну майстерню та скласти іспит. Кількість учнів та термін їх навчання визначалися *статутами цеху*.

Відносини між майстрами будувалися на принципах рівноправності та солідарності, виключали будь-яку конкуренцію. Кожний майстер володів майстернею та самостійно здійснював збут власної продукції, але сировину зазвичай закуповували спільно. Виробництво здійснювалося за спільними правилами, які закріплювались у цехових *статутах і регламентах*. Ці документи є досить важливим джерелом економічної думки, що висвітлюють

і дають змогу зрозуміти організацію ремесла у середньовіччя. Так, наприклад, у статутах паризьких ткачів вовни зазначалося, що жоден паризький ткач не може мати більше двох широких верстатів та одного вузького у своїй майстерні, а поза нею жодного. Обмежував статут кількість учнів (один) та регламентував умови використання праці останнього. Регламентувалася й технологія виробництва сукна, його розміри, якість, а також навіть час праці: «Ніхто... не має починати працю раніше сходу сонця... Підмайстри-ткачі мають залишати працю з першим ударом дзвону до вечірні...» [25, с. 399—401]. Визначали цехові статuti і якість виробів, і ціни, за якими їх продавати. У тому ж статуті паризьких ткачів заборонялося підмішувати до вовни овець вовну ягнят, вимагалась однакова якість всього сукна: «Всі сукна мають бути цілком з вовни, і такими ж гарними на початку, як і в середині...» [25, с. 401]. Порушення статутів каралися штрафами, які подеколи були дуже відчутними.

У середньовічних ремісничих цехах **не існувало внутріцехового поділу праці**, кожний майстер виготовляв виріб від початку до кінця. Проте **статут визначав усі технічні прийоми**, починаючи з точного набору інструментів, послідовності операцій, точного дотримання прийнятого зразка. Будь-які технічні новачі якнайсуворіше заборонялися. Робота мала провадитися при відкритих дверях, під наглядом старшин, які в деяких випадках могли й не допустити вироблену продукцію до продажу. Така регламентація за відсутності конкуренції була покликана забезпечити достатньо високу якість ремісничої продукції. *Суворе дотримання цехових регламентів за умов досить вузького середньовічного ринку давало змогу утримувати виробництво у межах існуючого обмеженого попиту та не допустити до руйнування господарств ремісників.*

Але за відсутності внутріцехового поділу праці середньовічному ремеслу був притаманний досить *глибокий рівень спеціалізації окремих виробництв*. Тобто, певні ремесла поділялися на цілу низку окремих спеціальностей, причому виробництвом певних виробів займався окремий цех, і жоден інший ремісник не міг виробляти ідентичну продукцію. Наприклад, ремісники, що обробляли залізо, поділялися на виробників зброї, лат, замків, сільськогосподарських знарядь тощо, кожне з виробництв ставало виключним правом певного цеху. Це робило кожний цех суспільно необхідним у системі ремесла, а отже, забезпечувало кожному цехові збут його виробів, що також сприяло суспільному поділу праці і своєю чергою зумовлювало появу нових господарських форм.

Проте значення ремісничого виробництва, що панувало в середньовіччі, було неоднозначним. З одного боку, на базі вузького професіоналізму, технічних прийомів, що повторювалися з року в рік, ремісничі майстерні давали висококваліфікованих майстрів, справжніх віртуозів своєї справи. Достатньо високий ступінь поділу праці, що зумовив появу сотень вузьких спеціальностей, безумовно готував й майбутнього детального робітника мануфактури. З іншого ж

боку, цехова організація ремесла з її суворою регламентацією гальмувала технічний прогрес, намагалася законсервувати рівень промислового виробництва на вже досягнутому, але не досить високому рівні.

**Роль церкви
у суспільно-
економічному житті.
Каноністи**

Як уже зазначалося, католицькій церкві належало виняткове місце у суспільно-економічному та духовному житті середньовіччя, яке було насамперед життям релігійним. Церква володіла колосальним світським багатством та займала особливе становище у сфері освіти та науки. Саме духовенство зберігало залишки античної освіченості, в монастирях зосереджувалися літературні багатства минулих поколінь, при них існували початкові школи, церква контролювала й існуючі в той час університети. З рядів духовенства вийшли всі найвидатніші філософи середньовіччя, серед яких особливе місце посідає *Фома Аквінський* (1225—1274), праці якого є значною пам'яткою економічної думки.

Фома Аквінський був учнем Альберта Великого, відомого філософа середньовіччя, працював в університетах Кельна, Парижа, Неаполя та Болоньї. Серед його численних праць слід згадати передусім працю під назвою «Сума теології», в якій він досліджує питання богослов'я, права й економіки, намагаючись поєднати євангельські переконання та господарські відносини із сучасними для нього умовами господарського життя. Його економічні погляди були сформовані під впливом праць Аристотеля. Так, обґрунтовуючи природність та правомірність існування кріпосництва, станового ладу, він використовує як посилення на Аристотеля, так і на тексти Святого писання.

Виходячи з **вимог «божественного порядку» та християнської моралі**, він пропонує підпорядкувати їм усе життя суспільства, зокрема й економічні відносини. Саме з цих позицій він розглядає найважливіші проблеми сучасного йому економічного життя: *ціни, купівлі-продажу, процента та індивідуальної власності*.

Розглядаючи *ціну* Фома Аквінський насамперед намагається пояснити, яка ціна є справедливою. Він стверджував, що справедлива ціна має відповідати двом вимогам: забезпечувати еквівалентність обміну відповідно до кількості праці та видатків, а також забезпечувати учасникам обміну прожиття згідно з їх соціальним статусом. Тобто *справедлива ціна має забезпечити різний рівень добробуту ремісникові, церковнослужителю та дворянину*. Слід також враховувати і витрати на зберігання товару, доставку його та певне страхування на випадок можливих утрат. Разом із тим, Аквінський закликає у процесі обміну керуватися передусім вимогами вищої справедливості відповідно до божественного закону, за яким, якщо одна зі сторін втратила в процесі обміну, то інша, яка отримала більшу вигоду, винагородила б потерпілу, адже саме цього вимагає справедливність.

Наслідуючи вчення Аристотеля, Фома Аквінський розрізняє, з одного боку, *обмін товару на товар або грошей на товар для задоволення необхідних потреб*, а з іншого — *обмін грошей на гроші або товари задля отримання зиску*. Але на відміну від Аристотеля, який перший вид обміну схвалював, а другий засуджував, адже він «живить жагу зиску», Аквінський вважав, що намагання отримати прибуток, в чому й полягає мета будь-якої торгівлі, нічим не суперечить моральності, адже прибуток можна використати на добрі справи: утримання сім'ї, допомогу бідності, пожертви. З морального погляду цілком моральним також є отримання прибутку, коли торговець доклав зусиль для надання товарів певних додаткових якостей або коли зиск отримується як плата за перевезення або збереження товару. Засуджує він лише торгівлю спекулятивну, яка дає зиск без будь-яких додаткових витрат.

При цьому Фома Аквінський **негативно ставиться до стягування відсотків за позичені гроші**. Він поділяє всі предмети, які можуть позичатися, на такі, що знищуються у процесі споживання (хліб, вино тощо), та такі, використання яких не приводить до їх знищення (наприклад будинок). Для перших стягнення відсотків — те саме, що отримання подвійної платні, а от за користування другими цілком справедливо заплатити при їх поверненні. Гроші, на думку філософа, належали до першої категорії, а тому й платити відсоток за них не є справедливим. Щоправда, це стосується лише грошей, які позичалися на споживчі блага, а от якщо гроші позичалися на продуктивне використання, то платити відсоток за позичку є цілком справедливим.

Стосовно ж *власності*, то тут Фома Аквінський бачить переваги індивідуальної власності в тому, що саме вона встановлює у суспільстві «порядок та мир». Суспільна ж власність, викликаючи постійні суперечки та непорозуміння, зумовлює недбале ставлення до майна. Він також чітко бачить необхідність розвитку торгівлі, стверджуючи, що при заснуванні держави слід враховувати зручності, які має територія для торгівлі та економічного розвитку країни. Але, наслідуючи Аристотеля, він віддає перевагу землеробству, вважаючи його галуззю господарства, схвалену божественним законом.

Праці Фоми Аквінського визначили напрям економічної думки середньовіччя, представники якої дістали назву каноністів, тобто тих, хто дотримується церковних канонів. У цьому напрямі працювали Генріх де Ганг (1220—1295), Жіль де Ром (? — 1316), Ніколя Хорезм (? — 1383) та ін. Задовго до того, як економічні питання почали розглядатись у працях світських авторів, в їх творах економічне життя почало зближуватися з вимогами римського права, захищаючи індивідуальну власність як інститут, що набагато більше стимулює господарську діяльність індивідів, аніж власність общинна, знищуючи суперечки та незгоди, які виникали через існування останньої.

5.4. ДАВНЬОРУСЬКА РАННЬОФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ: ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА ПАМ'ЯТКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Становлення державності у східних слов'ян

Становлення державності у східних слов'ян відбувалося протягом тривалого часу і було закономірним підсумком внутрішньої еволюції їхнього суспільства.

Історичні факти переконливо свідчать, що перші протодержавні утворення, князівська влада та інші елементи державотворчого процесу мають головним чином місцеве походження й з'явилися задовго до утворення **Давньоруської держави — Київської Русі**. Відомості щодо походження її вчені отримали з літописів, насамперед з найвідомішої пам'ятки давньоруської писемності, видатного явища не лише давньоруської, а й світової культури — *«Повісті минулих літ»*, перша редакція якої була створена ченцем Печерського монастиря Нестором близько 1111 р. Найповніше вона збереглась у *Лаврентіївському* та *Іпатіївському літописах*, які являють собою відповідний звід київського та галицько-волинського літописання.

Стародавні літописи, передусім відома пам'ятка суспільної та економічної думки *«Повість минулих літ»*, зазначали, що *поляни, деревляни, волиняни* та інші слов'янські племена мали певні державні утворення на чолі з князівськими династіями вже у VI—VIII ст. Такі утворення — результат розвитку феодальних елементів у суспільно-економічному ладі, коли *органи племенного управління поступово переростають у державні, а союзи племен — у «княжіння» та «землі» державного типу*. Поступово влада князів окремих племен поступається владі князя союзу племен, внаслідок чого і виникали слов'янські князівські династії. Такою династією у полян стає, наприклад, *«рід Кия»*, який, як вважають деякі українські вчені, правив у Києві до появи тут *Рюриковичів*. У 882 р. новгородський князь (варяг) **Олег** здійснив у Києві династичний переворот, усунувши від влади династію Києвичів. Саме з цієї події і починають історію Давньоруської держави стародавні літописи.

Власне, походження держави у східних слов'ян тривалий час залишається надзвичайно дискутованою проблемою. Більше 200 років вчені сперечаються, кому належить честь заснування Київської Русі: варягам (*норманська теорія*) чи хозарам або іншим тюркським народам (*пантюркська теорія*). Ці концепції мають під собою певну фактичну основу (варязьке походження правлячої князівської верхівки, наприклад), але повністю ігнорують те, що **державність — це результат тривалого соціально-економічного і політичного розвитку і її не можна привнести ззовні**.

Київська Русь була типовою ранньофеодальною державою, в якій завершується становлення феодальних відносин, зокрема відносин власності, за-

кладаються основи міцної системи взаємин між державою, феодалами та основним населенням з приводу виробництва продукції, стягування податків, військової служби. Про всі ці процеси дають досить чітке уявлення стародавні літописи і найважливіше зведення норм давньоруського законодавства — «Руська правда».

«Руська правда» збереглася до нашого часу приблизно у 100 списках, які можна згрупувати у три основні редакції: Коротка правда, Розширена правда та Скорочена правда. Всі ці документи не були створені одночасно. Найбільш ранньою редакцією є Коротка правда, у вступі до одного з її списків зазначалося, що князь Ярослав Мудрий дав новгородцям «правду и устав списав, глаголав тако: по сеи грамоте ходите, якоже списах вам, такоже держите». Проте той список, що дійшов до нас, не можна віднести до 1016 р., яким він датований, окремі її статті виникли значно раніше, а після смерті Ярослава Мудрого її доповнили так званою Правдою Ярославичів, а на думку її дослідників (М. М. Тихомирова та Л. В. Черепніна) «Руська правда» доповнювалася до кінця XI ст. Розширена та Скорочена правди виникли дещо пізніше. Всі ці документи відобразили правовий розвиток та організацію суду у Давньоруській державі, але також є найціннішим джерелом для вивчення соціально-економічного життя.

**Відносини власності
та форми
господарства
у Київській Русі**

Відносини власності у Давній Русі починають формуватися ще у найдавніші часи як результат розкладу кровноспорідненої громади. Значна частина статей «Руської правди» присвячена захистові майнових прав. Так, стаття 13 стверджує, що «Аще поиметь кто чюжь конь, любо оружие, любо порт, а познаеть в своем миру, то взятти ему свое, а 3 гривне за обиду» [21, с. 14], тобто у статті йдеться про відшкодування збитків і покарання винного у випадку виявлення речі у межах громади. Отже, давньоруське законодавство, як і західноєвропейське, активно захищає *права власності*, що свідчить про досить високий рівень розвитку цього інституту.

А от *велика земельна власність* формується починаючи з IX ст. Князі, відправляючи свої дружинників на збір данини, часто-густо закріплювали ті чи інші землі за ними «*на прокорм*». Так зробив, наприклад, князь Ігор, який передав своєму воєводі Свінельду частину Деревлянської землі. Це не була ще передача землі у власність, а лише право на збирання данини. Крім того, князь міг нагородити своїх дружинників землею за службу або просто віддати їм частину власних володінь. Все це сприяє зростанню феодального землеволодіння, його зміцненню, і селяни поступово починають виконувати на користь князів та бояр панщину та сплачувати натуральні оброки.

Великими власниками землі виступали князі і бояри. Головною формою господарства була **вотчина**, яка виступала й як форма феодального землеволодіння, — спадкова феодальна власність на землю, що зазвичай виникала

в результаті жалування князем землі боярам і визначалась як безумовне володіння землею за необмеженого розпорядження нею, про що дає уявлення «Руська правда» в цілій низці статей. Так, у статті 91 йдеться про передачу у спадок землі боярським дітям: «О заднице боярстеи и о дружнеи. Аже в боярех любо дружине, то за князя задница не идетъ; но оже не будетъ сынов, а дчери возмуть» [8, с. 192]. У наступних статтях «Правди» це положення щодо права розпорядження землею уточнюється, зокрема у статті 92 зазначається, що «аже кто умирая разделитъ дом свой детем, на том и стояти...», тобто ця стаття закріплює право на спадок тих осіб, які зазначені у заповіті. Згаданий у цій статті дім і є боярською вотчиною [8, с. 192].

Отже, вотчина могла бути як боярською, так і княжою або церковною. «Руська правда» дає уявлення про княжу вотчину. Центром її був **«княж двір»**, тобто князівське житло («хороми») та житла його слуг, житла безпосередніх виробників, які своєю працею обслуговують вотчину — *рядовичів, смердів, холопів*, а також різноманітні господарські будівлі.

Як і західноєвропейська сеньйорія, вотчина ділилася на панське господарство і селянське держання, рілля також ділилася на панську та селянську. У дрібне господарство смерда входили наділ землі, хата, худоба, птиця. Селянин платив феодалу оброк, обробляв своїм знаряддям та тяглом панське поле, тобто ніс феодальні повинності.

Включала вотчина й *угіддя* (луки та випаси, де паслася худоба, як княжа, так і селянська), а також — *«ловища»*, і *«борті»*, тобто місця полювання та збирання меду, які належали князеві, «княжі борті». На чолі княжої вотчини стояв представник князя — **боярин-огнищанин**, високе становище якого підтверджує 80-гривнева вира (штраф), що захищає його життя за «Руською правдою»: «Аще уб'ють огнищанина в обиду, то плати за нь 80 гривен...» [21, с. 17].

Князь у своїй вотчині виступає як **феодал-землевласник**, що має певні права відносно залежного населення, яке підлягає його юрисдикції, про що також цілком певно твердить «Руська Правда»: «или смерд умучать, а без княжа слова, за обиду 3 гривны; а в огнищанине и в тивунице и в мечници 12 гривне» [21, с. 22]. Відомий дослідник «Руської правди» Л. Черепнін вважав, що ця стаття забороняла громадський (общинний) суд у смердів.

Вотчина перебувала у певних стосунках з громадами сіл, які її оточували (або входили до неї). Відносини ці були складні, а статті «Правди» дають уявлення, що господар вотчини разом із слугами різного рангу, власник землі, угідь, двору, холопів, домашньої худоби, птиці, власник кріпаків намагається знайти захист у системі покарань від населення сусідніх з вотчиною сіл, вороже налаштованого щодо великого землевласника. Про це ж каже і *Данило Заточеник*, автор видатної пам'ятки давньоруської літератури — *«Слова»*, спрямованого до Ярослава Володимировича, даючи цілком певну пораду: «не держи села близ княжа села: тиун бо его яко огонь трепетицею

накладен, а рядовичи его яко же искры. Аще от огня усережешися, но от искры не можешь устрещися...» [8, с. 200—201].

Основні групи населення

Залежне населення вотчини складалося з двох основних груп: **слуги та безпосередні виробники**, робоче населення вотчини. До слуг належали **отроки, конюхи, тіуни, кормильці**, а до робочого складу — **рядовичі, смерди, холопи та ремісники**. Такий склад населення вотчини зберігався довгі роки, навіть вже під владою Польщі та Литви. «Руська правда» дає змогу визначити соціальне становище цих категорій населення (статті 24—26) і надає перелік безпосередніх виробників, залежних від власника вотчини. В цих статтях убивство смерда, холопа або рядовича оцінювалося лише у 5 гривень. Однакова сума штрафу підкреслювала їх близький соціальний стан [21, с. 18—19]. Визначає «Правда» й права феодала на залежних людей, зокрема холопів. Так, у статті 11 зазначається, що «аще челядин съкрыется у варяга, любо у кольбяга, а его за три дни не выведуть а познають й в третий день, то изымати ему свои челядин, а 3 гривне за обиду» [21, с. 13], тобто власник не лише повертає свого холопа, а й отримує штраф від тих, хто його переховував або не видавав.

Отже, селян, які були основною масою населення, на Русі називали *смердами*. Вони юридично залишалися вільними, але економічно вже були залежними або тільки від держави, якій сплачували данину та відбували різноманітні повинності, або ще й від феодалів. Поступово частка останніх збільшувалася, адже їх дрібне господарство було дуже нестійким. Процес зuboжіння смердів відбувався через непомірні державні побори, нескінченні воєнні походи, набіги кочівників, неврожаї у посушливі або дощові роки тощо. Вони змушені були звертатися до феодала по допомогу і на основі певної угоди — «*ряду*» відпрацьовувати свій борг. Таких людей називали «*рядовичі*», їх залежність формально була тимчасовою, але зазвичай ставала постійною унаслідок нестачі коштів на викуп. Потрапляли також у залежність селяни, і навіть міщани, які брали у борг від боярина чи когось іншого позичку («*купу*») і до її повернення перетворювалися у так званих боргових рабів, які мали працювати у господарстві кредитора до повного повернення позички. Якщо «*купу*» брав селянин, то він перетворювався на «*ролейного закупа*» і мав своїми знаряддями праці відпрацьовувати борг разом із відсотками («*резами*»). Якщо борг погашався, то закуп діставав свободу.

Слід зазначити, що *всі ці тимчасово залежні люди попадали не лише у економічну, а й у юридичну залежність до кредиторів*, які могли вчиняти з ними на свій розсуд. Якщо боржник ухилявся від сплати боргу і тікав, але його спіймали — він ставав рабом.

На найнижчому щаблі перебували раби — «*холопи*» або «*челядь*». Проте вони не були єдиною масою, адже частина з них жила у панському маєтку, пра-

цювала із застосуванням панського реманенту і отримувала певне утримання («місячину»), а інші діставали від пана ділянку землі, реманент тощо, заводили власне господарство і з часом зливалися з основною масою залежного селянства. Вони також могли самі викупити себе, і нерідко їх відпускали на волю в подяку за вірну службу своєму панові.

Невдоволення залежного населення виливалося в різних формах — від втеч на вільні землі до масових виступів. Так, у 1068 р. вибухнуло повстання у Києві проти князя Ізяслава, а у 1113 р. повстання у Києві, спрямоване проти надзвичайно високих відсотків на позички. Воно забезпечило законодавче обмеження лихварського відсотка до 20 % законом Володимира Мономаха «Про рези», а також обмежило сваволю кредиторів ще одним законом «Про закупів». Ці закони стали складовою частиною вже існуючої на той час «Руської Правди».

**Запровадження
християнства
та його вплив
на господарське
життя**

З прийняттям християнства з'являється ще одна значна верства суспільства — духовенство, яке замінило собою волхвів та інших служителів язичницьких богів, культів. Церква та монастирі також ставали великими землевласниками, процес закабалення, притаманний феодалам, власникам вотчин, відбувався й у вотчинах церковних. Церква приймала княжі пожалування, вона захоплювала землі вільних смердів, отримувала й так званих задушних холопів (тобто тих холопів, яких їх власник заповідав «на спомин душі»).

Поступово формується й такий важливий інститут, як **система податків**. Основною формою державних податків спочатку була данина, яку збирали через так зване *полюддя*. Князі самі або через своїх «посадників» об'їжджали підвладні їм території та збирали данину хутром, медом, воском та ін. У полюддя князь та його дружина вирушали у листопаді, і не раз збирали данину всю зиму та весну, а коли сходила з річок крига — відправляли зібране до Києва. Крім полюддя, існував також «повоз»: населення тих земель, куди не дійшли князь або його посадники, мало саме довозити данину до Києва. Під час полюддя князь або посадники чинили суд та розправу за тими скаргами, з якими населення зверталось до князя.

Така форма збирання данини була відома ще з VI—VIII ст. і тривалий час нічим не регламентувалася. Але після повстання у Деревлянській землі 945 року, під час якого був убитий князь Ігор, княгиня **Ольга** законодавчо встановила розмір данини з одиниці обкладання — *уроки*. Місцями збору податків стали «погости», де також збиралися торгові люди. Одиницею обкладання при стягванні данини з окремої сім'ї був «дим». Цей термін одночасно означав форму господарства селянина, його індивідуальне господарство, яке включало садibu і рілля. Іншими одиницями оподаткування були «пруг» або «рало» (норма землі, якою користувалася родина). Згадки про них також мають місце у літописах,

зокрема під роком 964 або 981: «Възложиша на ня дань от плуга» [24, с. 162]. *Поступово данина стала перетворюватися у податок на користь держави, або на феодальну ренту на користь феодала.*

**Міське
господарство**

У Київській Русі 13—15 % населення мешкало у містах і селищах, яких налічувалося близько 240. Але тільки 74 міста мало населення близько 4—5 тис. чол. Серед міст вирізнявся Київ, де мешкало 35—40 тис. чол. На той час це було одне з найбільших міст Європи. Міста Київської Русі були як центрами ремесла і торгівлі, так і адміністративно-військовими. Як і західноєвропейські міста, вони виникали на торгівельних перехрестях та водних транспортних шляхах. Так, на шляху «із варяг у греки» були розташовані такі стародавні міста, як Київ, Любеч, Чернігів, Смоленськ, Новгород та ін. Пізніше великі київські князі почали зводити міста-фортеці на нових землях задля захисту від зовнішніх ворогів, для торгівлі із завойованими народами.

З поширенням християнства міста почали виникати поблизу великих монастирів. Утворювалися вони також на місці старих племінних градів та центрів поганських поклоніння, поблизу великих вотчинних садиб.

Міста ставали адміністративними, торгівельними, ремісничими центрами, саме в них будували свої двори князі та бояри.

Західноєвропейські мандрівники зазначали наявність великої кількості міст у Київській Русі, вони навіть називали її країною міст, «гардарікою». Ці міста поступово підпорядковували собі околиці, що змінювало поділ Русі на так звані волості, які вже майже не мали племінного походження. Так, наприклад, у Чернігово-Сіверську волость входили сіверяни, радимичі, в'ятичі та ін. В результаті цього племінний поділ відходить на другий план, *поступаючись загальнодержавному устрою країни.*

Разом із тим, на відміну від Західної Європи, *в давньоруських містах широко використовується залежна праця ремісників* (ремісники княжі, монастирські, боярські), *але поруч з ними працювали й вільні ремісники*, місцем проживання яких стають посади. Вільне посадське ремесло стає важливою складовою господарського життя давньоруських міст, на думку П. Толочка, лише у XII—XIII ст. [24, с. 178]. Ремісничі посади розташовувались упритул до укріплених дитинців, як, наприклад, Поділ у Києві. Свого розквіту ремесло досягло у XI—XII ст., коли воно налічувало до 40 спеціальностей: виготовлення зброї, щитів, панцирів, замків, цвяхів, предметів домашнього вжитку, гончарних виробів, ювелірних тощо. Рівень майстерності давньоруських ремісників був надзвичайно високим, не поступався рівню провідних країн того часу. Ремесло концентрувалося в давньоруських містах, передусім у Києві, а також у Чернігові, Новгороді, Володимирі на Волині, Галичі та інших.

У містах виробляли речі найрізноманітнішого призначення. Завдяки високому попиту на вироби із заліза (сільськогосподарський реманент, метале-

ве спорядження, зброя), перше місце серед ремесел займала виплавка заліза та металообробка. *Ковальство* на той час поділялося на ряд спеціальностей, від нього вже відокремилися зброярі, щитники, цвяхники. Власне, відбувався процес відокремлення ковальства від металургії.

Високий рівень майстерності був притаманний і давньоруським *ювелірам*. Вони знали всі прийоми, відомі на той час найславетнішим майстрам передових країн тодішнього світу. Вони оволоділи складною технікою зерні, фігурного литва, перегородчастої емалі, створили справжні шедеври художнього ремесла. Їх вироби були широко відомі не лише на Русі, а й далеко за її межами.

Відзначалися високим рівнем та досконалістю виконання й вироби *гончарів*, які випалювали свої вироби у спеціальних горнах. Набуло поширення також виробництво цегли-плінфи. Значних успіхів досягли давньоруські *зодчі*. В період Київської Русі були побудовані такі величні споруди, як Десятинна церква, Софіївський та Успенський собори у Києві, Спаський та Борисоглібський собори у Чернігові, численні князівські та боярські «кам'яні палати».

Дуже розвинутим було *теслярство*, адже значну кількість церковних будівель та боярських теремів, а також будівель для простого люду зводили з дерева. Високої якості досягло *виробництво тканин*, особливо з льону та вовни.

Досить складним питанням щодо давньоруського міста є питання існування в ньому відповідних організаційних форм, подібних до західноєвропейських цехів. Відомий дослідник давньоруського суспільства П. Толочко стверджує, що за відсутності писемних свідчень щодо корпоративної структури давньоруського ремесла, досить важливими стають свідчення опосередковані — історичні назви міських районів, урочищ, вулиць, які свідчили про процеси концентрації ремісників за виробничими ознаками. Такими він вважає Гончарі і Кожум'яки у Києві, Гончарі у Вишгороді, Любечі, а також ряд інших у багатьох містах Київської Русі [24, с. 187]. Відомі також деякі згадки писемних джерел щодо існування т.зв. «*дружин*» (як, наприклад, вишгородські ремісники-«древоділи»), але вони не перетворилися на справжні ремісничі цехи, тотожні західноєвропейським.

Невідомими залишилися й джерела щодо формування в Київській Русі органів міського самоврядування, подібних до західноєвропейських. Сучасна дослідниця цього періоду Н. Яковенко стверджує, що міського самоврядування у давньоруських містах не існувало, розвиткові його перешкоджало те, що міста були резиденціями князів і бояр, а міське управління зосереджувалося в руках їх управителів, що «не залишало місця для розвитку самоврядування» [28, с. 72].

Диференціація ремесел, посилення обміну сприяють розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Основною формою внутрішньої торгівлі були невеликі місцеві ринки, зв'язок між якими був відносно слабким. Проте Ки-

ївська Русь вже мала певні внутрішні торгівельні зв'язки між досить віддаленими між собою окремими містами, де формувалися місцеві ринки. Окремі міста мали по кілька місць, призначених для торгівлі. У Києві того часу налічувалося вісім «торгів». Торгівля іменувалася «*гостьба*», а купців називали «*гості*», місця торгівлі — «погости». Купці досить шанувались у Київській Русі, «Руська правда» визначала штраф за вбивство купця удвічі вищий, ніж за простого смерда.

Значно більший розвиток отримала зовнішня торгівля. Давньоруські купці торгували з Візантією, Центральною Європою, Скандинавією, Середньою Азією, арабськими країнами. Крім відомого «*шляху із варяг у греки*», купці використовували Дунай як традиційну артерію для торгівлі з Європою, вони плавали Чорним, Азовським, Каспійським, Балтійським морями. *Залозним* шляхом купецькі каравани рухалися до Приазов'я та Середньої Азії, *Соляним* — у Галицьку землю та далі в Західну Європу. Найважливішими центрами міжнародної торгівлі були Київ і Новгород.

Основними товарами, що вивозилися, були хутра, віск, мед, льон, шкіра, ювелірні вироби, панцирі, зброя тощо. Імпортували насамперед предмети розкоші — шовкові тканини, парчу, оксамит, зброю, ювелірні вироби, прянощі тощо.

Гроші у східних слов'ян з'являються задовго до створення держави. Архаїчна назва грошей «*скот*», яка зустрічається у «Руській правді», напевно, не означає, що худоба у давніх слов'ян виступала засобом обміну. Подібні терміни існують у цілому ряді європейських мов, що дає можливість вважати цей термін залишковим явищем давньої індоєвропейської мови. У Київській Русі грошова одиниця найчастіше називалася *куна*, а також *гривня* як вища одиниця грошово-вагової системи. Гривня ділилася на 20 *ногат*, 25 *кун* та 50 *резан*. Ці грошові одиниці зазвичай були не реальними засобами обміну, а лише його ваговими елементами. Кунами ж називали і гроші взагалі (гривня *кун* — гривня грошей). Засобами ж обігу в той час слугували візантійські та арабські монети. Власну монету вперше став карбувати Володимир Великий, потім — його син Ярослав, але ці гроші («*златники*» та «*срібники*») практичної ролі не відігравали, а лише виступали як символ суверенітету та незалежності держави. Як пишуть О. П. та П. П. Толочки, «карбування монети належало до неодмінних атрибутів суверенного володаря. Так чинив візантійський імператор, так мав чинити і його руський родич» [23, с. 119].

Незважаючи на значну роль торгівлі та ремесла, переважна частина населення займалася землеробством й різними промислами. В землеробстві використовувався плуг з залізним ралом й дво-триплільна система сівозміни. Значне місце посідало скотарство: розводили велику рогату худобу, коней, свиней. Худобу з Київської Русі продавали далеко за її межами. Так, Н. Полонська-Василенко згадує «Рафельштетенський митний устав», який фіксує продажі ще у IX ст. руських коней у Баварії [20, с. 225].

Серед промислів найбільшу вагу мало мисливство, навіть данину платили хутрами. Відомо, що місця полювання охоронялися законодавчо: ще з часів

княгині Ольги встановлювалися «ловища» та «перевесища», тобто місця полювання, Руська правда охороняла бобровники, тобто місця полювання на бобрів, хутра яких надзвичайно цінилися у Європі. Не меншу роль відіграло бджільництво (*бортництво*), також згадуване у «Руській правді», яке давало такі важливі експортні товари, як мед та віск. Мед також широко використовувався для виробництва міцних напоїв.

Кінець XI — середина XIII ст. увійшли в історію Київської Русі як період феодалної роздробленості, причому характерною рисою цього процесу був його прогресуючий характер, коли держава досить швидко розпадається і на теренах Русі з'являються окремі самостійні князівства та землі. Так, якщо у XII ст. утворилося 12 князівств (земель), то їх кількість на початку XIII ст. досягла 50. Великий князь Київський фактично втрачає значення глави Давньоруської держави, хоча боротьба за київський «стіл» між князями не припиняється.

**Феодална
роздробленість
в українських землях**

Процес розпаду Давньоруської держави, що розпочався у XI ст., втрата значення Києва як політичного та економічного центру, зумовили появу нового центру політичного та економічного життя, спадкоємиці Київської Русі, першої держави, що існувала лише на українських етнічних землях, — *Галицько-Волинської держави*, яка впродовж півтора сторіччя відіграла надзвичайно важливу роль у житті східних слов'ян. На жаль, нескінченні феодалні міжусобиці, свавілля бояр, постійне втручання сусідніх держав не дали можливості зберегтися цій державі, падіння якої призвело до багатовікової втрати української державності. Стосовно особливостей економічного розвитку цієї держави, то він мав ті ж характеристики, що й у Київській Русі.

Протягом XIII—XIV ст. землі Давньоруської держави переживають дуже важкі часи, пов'язані з татаро-монгольською навалою. Вже перші наслідки навали були катастрофічними для руських князівств. З 74 міст колишньої Київської Русі було зруйновано 49, з яких 14 вже ніколи не піднялися, а 15 перетворилися на села. У перші 50 років монгольського панування не було побудовано жодного міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через 100 років. Зникло ряд ремісничих спеціальностей, були втрачені секрети виробництва деяких ювелірних виробів (емаль, зернь, чернь). Руські землі надовго потрапили в економічну та політичну залежність від Золотої Орди.

Економічна залежність полягала у тому, що все населення підкорених земель обкладалося даниною і мало виконувати ряд повинностей: давало поплужне (податок від плуга як одиниці оподаткування), корм (утримання ханських чиновників), сплачувало тамгу (мити), посилало людей для участі у ханських походах, забезпечувало перевезення ханських чиновників (ям). Спочатку данину збирали монгольські збирачі (баскаки), а потім золотоординські хани зобов'язали збирати податі руських князів.

Політична залежність полягала у тому, що князі мали з'являтися до Золотої Орди за спеціальними «ярликами» — грамотами, що давали право на князівство, а від подарунків та інших умов, що відкривало шлях до різного роду жорстких та підступних методів досягнення бажаного, а це своєю чергою ще більше послаблювало позиції Русі.

Проте втрати від монголо-татарської навали та тягар їх панування не були однаковими для різних земель Русі. Найбільшої шкоди зазнала Північно-Східна Русь, найменшої — розташоване на південному заході Галицько-Волинське князівство. І хоча Данилові Романовичу (Галицькому) довелося їхати в Орду за ярликом, тобто визнати над собою владу золотоординських ханів, його землі перебували в меншій залежності порівняно з іншими руськими землями. Досить швидко тут відроджувалися розорені Батием старі міста (Галич, Володимир), створювалися та розбудовувалися нові (Холм, Львів та ін.). Торгівельні центри та основні торгові шляхи поступово переміщуються до галицько-волинських міст, набирають значення такі міста, як Львів, Луцьк, Галич, Холм, сюди приїзять купці з Польщі, Німеччини, Угорщини, Греції та інших країн. Зростає й рівень ремісничої майстерності, в містах виникають значні іноземні колонії (німецькі, польські, вірменські та ін.).

А після розгрому татаро-монгольських військ на Синіх Водах (1362 р.) військами трьох сусідніх народів — українського, білоруського та литовського — українські землі були звільнені від їх панування, але підпали під панування інших завойовників.

5.5. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ ТА ЛИТВИ І ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Одними з перших на українські землі рушили литовські князі. Вже в другій половині XIV ст. під владою Литви опинилися вся Білорусь, частина земель нинішньої Росії та значна територія України — майже вся Волинь, Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля, а Галичина стала частиною Польського королівства.

Форми господарства та відносини власності

Руські землі економічно та культурно були вище Литви, що поставило завойовників під надзвичайно сильний вплив східнослов'янських народів. Тому Литва, приєднуючи землі Русі, «старини не рушила, а новини не вводила», що зумовило відносно мирне приєднання українських земель. В цілому українці досить схвально ставилися до цього акту, адже він сприяв обороні краю від набігів татар.

Норми руського права, руські назви посад, станів, система адміністрації та інше було сприйнято Литвою. Державною мовою Великого князівства Литовського стала мова руська, нею велося все діловодство. В цих умовах Волинь, Поділля та Наддніпрянщина в межах Великого князівства Литовського зберігали свою самобутність.

Зберігаються і форми організації господарства та власності. Так, основною формою феодального землеволодіння залишаються вотчини, якими володіли князі та бояри. Крім вотчин, які можна було передавати у спадок, князівські та боярські вільні слуги отримували за службу або за умови несення відповідної служби землі, що були умовною власністю і називалися «**держава**» (цій формі земельної власності відповідав на заході бенефіцій, а у Північно-Східній Русі — помістя). В ході усобиць, коли князь втрачав свої землі, втрачали їх і «**державці**», адже новий власник вотчини передавав і «держави» своїм слугам.

**Трансформація
феодальної ренти
та становища селян**

Зі зростанням феодального землеволодіння змінюється і становище селян. І хоча вони ще залишаються у громаді, але перетворюються на феодально залежних, тобто вони мали виконувати різні повинності як на користь окремих землевласників, так і на користь держави. Данина збиралася з «**дворища**», яке й було одиницею оподаткування. Дворище складалося з кількох «**димів**», тобто окремих селянських господарств, які зазвичай належали родичам і мали натуральний характер.

Данина в основному виступала у вигляді *продуктової ренти*, тобто збиралася різними продуктами селянського господарства, які йшли на утримання власника землі — феодала. Але існувала також і відробіткова рента — *панщина*, яку відбували не лише селяни, а й так звані *селяни-данники*, тобто сільські ремісники, які забезпечували феодала необхідною йому ремісничою продукцією. Проте цей вид ренти до XV ст. був поширений мало, адже ринкові відносини ще не мали значного розвитку, і продукція панського господарства призначалася виключно на безпосереднє споживання панів.

Із розвитком міст і зростанням торгівлі, ремесел змінюються й потреби феодалів, які починають шукати способів їх задовольнити. В цих умовах істотно змінюються й способи отримання ренти. Натуральна рента починає замінюватися грошовою, а держава також починає замінювати натуральну данину на грошові податки. Щоправда, можливостей для сплати грошима повинностей у селян було надзвичайно мало, тому феодали у пошуку джерел збільшення грошових доходів починають звертати увагу на власне господарство, що призводить до зростання відробіткової ренти, тобто панщини.

Такі зміни мають місце приблизно з XV ст., коли термін «**двір**», яким у багатьох місцевостях України називали власне господарство феодала, починає витісняти термін «**фільварок**», який означав велике, багатогалузеве господарство, частково орієнтоване на реалізацію продукції, засноване на при-

мусовій праці залежних селян. Однак на початковому етапі панщина ще була незначною (приблизно 14 днів на рік), але зростання її відбувається досить швидкими темпами. Так, у Підляшші лише за півстоліття панщина зростає з 14 днів на рік до одного дня на тиждень.

Юридичне становище залежного сільського населення було не однаковим, його поділяли на три групи: *слуги, челядь, тягли люди*. Найменш залежними були слуги, які проживали здебільшого на княжих землях і несли військову службу, а іноді сплачували також грошову данину — **чинш**. Найпоширенішою категорією слуг була у прикордонних регіонах — Київщині, Поділлі, а також при замках. Це була, найімовірніше, категорія перехідна — між феодалами та селянами, з часом їх верхівка дістала шляхетські права, але більшість перейшла у категорію тяглих селян.

Холопами, як і за Київської Русі, називали повністю залежних селян, колишніх рабів, закупів, рядовичів та ін. Як і раніше, джерелами холопства були полон, походження від раба, боргове рабство, шлюб з рабом і, нарешті, заміна смертної кари на рабство. Але правове становище їх було також різним, і ті раби, що мали своє господарство і виконували повинності, були дуже близькими до тяглих селян, які складали основну масу селянства, об'єднаних у *громади*. В громадах селяни спільно користувались орними землями й угіддями, відбували панські повинності; в громадах існувала кругова порука. Проте поступово, внаслідок внутрішніх суперечностей, що виникають усередині громади, а також під тиском феодалів, які докладали багато зусиль задля її знищення, громада починає розкладатися.

Литовські Великі князі та польські королі вважали українські землі власністю своїх держав. Вони роздавали грамоти на володіння землями з правом експлуатації селянства, яке тут проживало. Права феодалів закріплювалися в державних актах — **Литовських статутах** 1529, 1566, 1588 років, а також у численних привілеях, які забезпечували феодалам шляхетські звання, державні посади та звільнення від повинностей і податків. Усі ці документи є важливою пам'яткою економічної думки середньовіччя в Україні.

Так, Литовські статuti закріплювали право власності на землю: «Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі і бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за прародителів наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого [володіння] держали і володіли, щоб їм такі маєтки вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати і володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові...» [13, с. 89].

З розвитком великого феодального землеволодіння *найтісніше* був пов'язаний процес поступового покріпачення селянства. Наділений землею селянин ставав особисто залежним від феодала, був змушений віддавати йому частину виробленого ним продукту. В Польському королівстві ще у 1347 р. було законодавче оформлено покріпачення частини селянства, а через декілька років дія цього статуту була поширена на Галичину. В Литві остаточне

покріпачення селян зафіксоване Литовським статутом 1588 р. За селянами зберігалось лише право на володіння рухомим майном, необхідним для виконання повинностей на земельних наділах, якими вони користувалися.

Статут фіксував права феодала на особу селянина, зокрема в ньому зазначалось: «Якби якийсь вотчинний підданий або селянин пішов від котрогось боярина і за п'ять чи шість миль жив, не переходячи до іншого [боярина], і той, від кого піде, не шукав би того підданого або селянина десять років, — і надалі йому до нього нема діла. А коли б такий вотчинний підданий або селянин, відійшовши від свого боярина, за десять чи кільканадцять миль жив, — і тому боярину, чий він був, до двадцяти років його шукати вільно; а понад двадцяти років якби не шукав — і надалі до нього нема діла. А якби ж той боярин, від кого піде підданий або селянин, знову прийшов жити поблизу маєтку того свого колишнього боярина, хоча, проживши чи не проживши двадцять років, — і тому боярину, чий він буде, вільно йому через суд його повернути, аби тільки не замешкав часу давності, як він прийде ближче жити. А двірська челядь і полонянки та їх діти з років не виходять» [13, с. 89—90]. Дія Литовських статутів була поширена на всі українські землі, хоч з 1569 р. (Люблінська унія) вони входили вже до Польщі, а не Литви.

Головним господарським заняттям селян України залишалось землеробство і скотарство, вони вирощували овес, жито, ячмінь, пшеницю, горох, гречку, просо, ріпу. Частина виробленого віддавалася феодалам як натуральний оброк, або продавалася в містах. Великого значення набуває скотарство, особливо вирощування великої рогатої худоби. Українські воли були добре відомі у багатьох країнах Європи.

Становлення фільваркової системи

Великі географічні відкриття, «революція цін» у Європі різко розширили зовнішній ринок для сільськогосподарської продукції, особливо на зернові. Хліб поступово стає дуже важливою статтею експорту. Головним портом для вивозу зерна стає Гданськ, куди воно надходить з багатьох регіонів України — Холмщини, Перемишля, Луцька, Поділля, Покуття. Вивозять хліб і суходолом — через Люблін та Краків. Головним наслідком зростання експорту хліба стає розширення фільварків за рахунок не лише тих земель, що були в руках селян, а й за рахунок привласнення нових, малозалюднених у південно-східних степах. Особливо великими темпами зростає велике (*магнатське*) землеволодіння за рахунок так званих королівських роздач. Так виникали величезні магнатські латифундії Потоцьких, Вишневецьких, Острозьких та ін. Розвиток фільваркової системи тягнув за собою посилення панщини як основи їх існування та кріпосної залежності селян.

Безпосередньо з розвитком фільваркового господарства пов'язана земельна реформа, реалізована спочатку у маєтках Великого литовського князя, а потім поширена на більшість українських земель — так звана «Устава на волоки» (1557). За цією реформою вся земля, що була у руках селян, вимірювалась і поділялася на **волоки** (ділянки розміром близько 20 га). Саме за

волокою закріплювалися всі повинності, що їх виконували селяни. Волоки ділилися між селянами: одна волока — одне господарство з повним тяглом (пара коней чи волів); $\frac{1}{2}$ волоки, якщо у господарстві півтягла; орної землі не надавали зовсім господарствам, які не мали тягла.

«Устава на волоки» передусім зобов'язувала великокнязівську адміністрацію повсюди влаштовувати фільварки: «Фольварки хотим мети, абы везде становлены были... окром где грунты злые и непожиточные были... при каждом фольварку... ховати принаймней до двадцати коров, а если бы так много не было ...купити ...огороды дворные абы были везде розмерены» [12, с. 18].

На основі цієї реформи було створено фільваркові господарства, земельна площа ріллі яких відносилася до площі, переданої селянам, як 1:7. Примусово запроваджувалося трипільля, встановлювалася норма панщини — 2 дні на тиждень; з часом норма днів панщини зростала. *Одним із важливих наслідків реформи було руйнування громади, адже тепер не громада протистояла феодалові, а окреме волочне господарство.* Сприяла також реформа й диференціації селянських господарств.

У фільварках, особливо на Київщині та Брацлавщині, а також у гірських районах Галичини розвивалося тваринництво. Здебільшого вирощували велику рогату худобу (волів), займалися й табунним конярством. У Галичині, на Волині, Поділлі й Київщині набуває поширення молочарське господарство, продукція якого також надходила на продаж. Такі господарства зазвичай розташовувалися поблизу міст, в які постачали масло, сир та інші продукти.

Крім сільськогосподарського виробництва у фільварках широко розвивалися різні *промисли*, продукція яких також йшла на продаж, як всередині країни, так і за її межі. Серед промислів слід назвати *лісовий*, який постачав не лише дерево, а й попіл, смолу, дьоготь, поташ. Вирубання лісів, зауважує Н. Полонська-Василенко, «йшло такими темпами, що наприкінці XVI ст. їх уже не було в ближчих до сплаву місцях» [20, с. 467].

З інших галузей господарства фільварків слід назвати *бджільництво* — меду та воску належало важливе місце в експорті. Разом із традиційним бортицтвом набирає поширення і вуликове бджільництво (*пасічництво*), особливо у центральній Україні та у її степових регіонах. Зберігає значення *солеваріння* (поблизу Перемишля, Дрогобича, Долини, Коломиї). Широкого розвитку набуло *млинарство*; млини використовували не лише для мелення борошна, а й для пиляння дощок, валяння сукна тощо.

Ремесло і торгівля

Як уже зазначалося, поступово відроджувалися міста (Галич, Львів, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Київ, Черкаси, Канев, Житомир та ін.), спустошені під час татаро-монгольської навали. Міста ставали осередками ремесел, промислів, торгівлі, культури, політичного життя. Розвиток ремесла та торгівлі підвищував і роль міст як економічних центрів певної місцевості, ви-

значав їх зв'язки з селом, для якого тут вироблялися сільськогосподарський реманент та інші необхідні товари.

Як і на Заході, для захисту своїх економічних інтересів міські ремісники об'єднувалися у ремісничі цехи, очолювані *цехмістрами*. Тут теж існувала жорстка регламентація, що давало можливість уникнути конкуренції всередині цеху. Позацехових ремісників називали *партачами*, вони були позбавлені права працювати в місті та виставляти свою продукцію на продаж у межах міста. Спочатку цехова організація поширилась у Галичині, а наприкінці XV — початку XVI ст. і в інших регіонах України — на Волині та Київщині.

Більшість міст знаходилося на землях феодалів (80 %) і належало їм. Населення міст перебувало у залежності від власників цих земель (окремих феодалів або держави), відбувало на їхню користь повинності, іноді навіть панщину, сплачувало різні збори. На міщан накладалися різні збори за право виробляти продукцію та реалізовувати її, вивозити та привозити товари. Досить часто феодали просто грабували заможних ремісників та купців.

Феодальний гніт в Україні доповнювався національним гнобленням. Українське міщанство — ремісники, купці та ін. — обмежувалися практично в усіх правах: у праві торгівлі, ремісницької діяльності, участі в цехах, у відправленні релігійних обрядів тощо. Перевага надавалася німцям, полякам, євреям.

Захищаючись від утисків феодалів, міщани боролися за власне самоврядування. Починаючи з XIV ст. українські міста починають здобувати так зване *магдебурзьке право*, за яким міста звільнялися від управління і суду земельних власників та створювали органи місцевого самоврядування. Першим магдебурзьке право дістав ще від галицько-волинського князя Юрія II Володимир-Волинський (1324 р.), у 1356 р. — Львів, у 1432 р. — Луцьк, у 1444 р. — Житомир, у 1494 р. — Київ. Магдебурзьке право мало більшість міст України. У різний час його здобули Вінниця, Глухів, Дубно, Лубни, Козелець, Полтава, Стародуб та ін. Слід зазначити, що в Україні магдебурзьке право не існувало у чистому вигляді, а перепліталось з нормами місцевого звичаєвого права, але, як і на Заході, сприяло розвиткові міст.

Поглиблення поділу праці, зростання економічних зв'язків між містами та селами, окремими регіонами сприяли розвитку внутрішньої торгівлі. На невеликих *місцевих торгах*, які збиралися один-два рази на тиждень, торгували збіжжям, хутром, медом, рибою, виробами ремісників тощо. На ринках почали виникати майстерні ремісників, постійні крамниці купців, які продавали різноманітний крам та скуповували великі партії місцевих товарів для наступного продажу їх в інших містах. Важливе місце займала торгівля сіллю. Але в цілому господарська система ще залишалася натуральною з окремими елементами товарної.

З XIV ст. розвивається *ярмаркова торгівля*. Ярмарки проходили у великих містах один-два рази на рік протягом кількох днів і навіть тижнів. Ярмар-

рки збирали купців зі всієї країни, а також з-за кордону, що свідчило про формування внутрішнього ринку й оптової торгівлі.

Торгівля відбувалася в умовах численних обмежень, особливо щодо зовнішньої торгівлі, яка поступово відроджується в цей період. Так, купецькі каравани могли рухатися лише по визначених у королівських та князівських указах шляхах. З 1343 р. є відомою «*татарська дорога*», що вела з Німеччини в Орду через Краків, Львів, Кам'янець, Київ. Інший важливий шлях міжнародної торгівлі проходив від Кафи (Феодосії) через Київ до Москви та Новгороду. Торговлею могли займатися купці, а також ремісники, але останні, — виключно продуктом власного виробництва.

З України вивозили в основному сільськогосподарську продукцію, а ввозили промислові товари. З заходу сюди йшли тонкі сукна, полотна, залізо, сталь, зброя, а також скло, папір, вина. Зі сходу в Україну йшли парчеві та шовкові тканини, оксамит, килими, різні прянощі. З Криму, як і раніше, довозили сіль.

Важливою була також роль України як *транзитного центру*. Транзитна торгівля зосереджується переважно у таких містах, як Львів, Київ, Кам'янець та Луцьк. Саме через ці міста проходили найважливіші торговельні шляхи, які сполучали захід зі сходом і півднем, північ з півднем тощо.

Проте формування *внутрішнього ринку* стримувалося великою кількістю митних кордонів, які ділили країну; мито збирали не лише представники верховної влади, а й окремі феодалі за проїзд через їхні володіння. Форми сплачування мита були найрізноманітнішими: купці платили ярмаркове, ринкове, шляхове, мостове, привальне, відвальне, перевідне, гребельне, прикордонне тощо. Крім того, надзвичайно негативно на розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі впливала дискримінаційна політика уряду щодо українських, а також деяких інших купців (московських, вірменських та ін.), яка проявлялася у заборонах вести торговельну діяльність, встановленні значно більших митних зборів, примушенні до продажу товарів за значно нижчими цінами та ін. Уряд робить також спроби монополізувати зовнішню торгівлю.

Отже, розвиток економіки та економічної думки суспільств Європейської цивілізації періоду середньовіччя свідчить, що в цей період має місце таке суспільство, що характеризується прагненням до внутрішньої єдності та зовнішнього відособлення, корпоративною замкненістю станів та інших соціальних груп, слабким розвитком індивідуалізму. Але, незважаючи на консервативний характер ціннісно-світоглядних настанов, середньовічне суспільство було внутрішньо динамічним суспільством. У ньому відбувалися складні етногенетичні та культуротворчі процеси. В період середньовіччя відбулося зародження та формування сучасних народів. Середньовіччя створило новий міський спосіб життя, високі зразки духовної та художньої культури, зокрема інститути наукового пізнання та освіти. Усе це, разом узятє, дало потужний поштовх для розвитку світової цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бартенев С. А.* История экономических учений. — М.: Юристъ, 2002.
2. *Бартенев С. А.* Экономическая история: Учебник. — М.: Экономистъ, 2004.
3. *Березин И. С.* Краткая история экономического развития: Учеб. пособие. — М.: Изд-во РДЛ, 1998.
4. *Березин И. С.* Краткая история экономической мысли: Учеб. пособие. — М.: Изд-во РДЛ, 2000.
5. *Бобович И. М., Семенов А. А.* История экономики: Учебник. — М.: ООО «ТК Велбин», 2002.
6. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. — Т.2: Ігри обміну. — К.: Основи, 1997.
7. *Гийу А.* Византийская цивилизация / Пер. с фр. Д. Лоевского; Предисл. Р. Блока. — Екатеринбург: У-Фактория, 2005.
8. *Греков Б.* Киевская Русь. — М.: АСТ, 2006.
9. *Гусейнов Р.* История мировой экономики: Запад — Восток — Россия: Учеб. пособие. — Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2004.
10. История средних веков: Хрестоматия: В 2 ч. / Сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. — 3-е изд., дораб. — М.: Просвещение, 1988. — Ч. 1 (V—XV вв.).
11. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. / За ред. В. Д. Базилевича. — 2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — Ч. 1.
12. Історія економічної думки України: Навч. посіб. / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. — К.: Либідь, 1993.
13. Історія України: Документи, матеріали: Посібник / Уклад., комент. В. Ю. Короля. — К.: Академія, 2001.
14. *Климович Л. И.* Книга о Коране, его происхождении и мифологии. — М.: Политиздат, 1986.
15. *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки України: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2004.
16. *Ле Гофф.* Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Под общ. ред. В. А. Бабинцева; Послесл. А. Я. Гуревича. — Екатеринбург: У-Фактория, 2005.
17. *Левитский В. Ф.* История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. — Харьков, 1914.
18. *Майбурд Е. М.* Введение в историю экономической мысли: От пророков до профессоров. — М.: Дело: Вита-Пресс, 1996.
19. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1996.
20. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. — К.: Либідь, 1993. — Т. 1.
21. *Пронштейн А. П., Задера А. Г.* Практикум по истории СССР: (Период феодализма). — М.: Высш. шк., 1969.
22. *Толмачева Р. П.* Экономическая история: Генезис рыночной экономики: Учебник. — М.: Дашков и К^о, 2002.
23. *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь. — К.: Альтернативи, 1998.
24. *Толочко П.* Київська Русь. — К.: Абрис, 1996.
25. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н. Л. Грацианского и С. Д. Сказкина: 3-е изд., испр. — М.: Учпедгиз, 1953. — Т. 1.

-
26. Экономическая история мира: Европа / Под общ. ред. М.В. Конотопова. — М.: Дашков и К^о, 2004.
 27. Энциклопедия для детей: Религии мира. — Т. 6. — Ч. 2. — М.: Аванта, 2000.
 28. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2005.
 29. Яковец Ю. В. История цивилизаций: Учеб. пособие. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ВЛАДОС, 1997.
 30. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — 2-е изд. — М.: Республика, 1994.

ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ МОНАРХІЙ ЄВРОПИ (XVI — перша половина XVII ст.)

Дана тема присвячена розгляду основних аспектів господарського розвитку та економічної думки країн Західної Європи у XVI — першій половині XVII ст. Метою вивчення та центральною проблемою цієї теми є з'ясування причин зміни господарської системи натурального виробництва системою товарного господарства, формування розуміння суті товарного господарства в процесі аналізу передумов його виникнення в надрах натурального, розгляд особливостей виникнення товарно-грошового (капіталістичного) ринкового господарства.

Основним завданням теми є аналіз впливу цивілізаційних чинників суспільного розвитку, зокрема таких, як зміни в державі, соціальній структурі, духовно-культурній сфері та інших, на господарське життя суспільств Західної цивілізації на завершальному етапі її формування, характеристика еволюції господарської системи у бік ринкової моделі.

У цій темі з'ясовується, як зміна форми державного устрою — встановлення абсолютистської централізованої монархії — вплинула на господарство суспільств західноєвропейських країн. Розглядаються зміни, що відбувалися в цей період у господарській сфері західноєвропейських суспільств. Аналізуються процеси розкладу феодальних відносин та формування передумов виникнення ринкового господарства. Висвітлюється роль великих географічних відкриттів у первісному нагромадженні капіталу, аналізуються їх наслідки для економічного розвитку західноєвропейських країн. Розглядаються процеси виникнення мануфактурного виробництва, становлення фермерського господарства, формування ринку праці та становлення світового ринку. Також надається характеристика економічної думки, що віддзеркалювала економічні явища та процеси періоду розпаду феодального господарства і формування передумов виникнення ринкової економіки в Західній Європі.

ПЛАН

- 6.1. *Зміни у феодальному устрої держав Європи та їх вплив на господарське життя.*
- 6.2. *Формування товарного господарства в західноєвропейських країнах.*

6.3. Передумови виникнення ринкового господарства в суспільствах Західної Європи.

6.1. ЗМІНИ У ФЕОДАЛЬНОМУ УСТРОЇ ДЕРЖАВ ЄВРОПИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ

Тільки аналіз основних цивілізаційних факторів надає можливість системного розуміння подій, що свідчили про глибинні зміни в суспільствах західноєвропейських країн у період пізнього середньовіччя. Тільки цивілізаційний підхід дає змогу відтворити об'єктивну картину того, що відбувалось у цю пізньофеодальну добу у економічному житті країн Європейської цивілізації у період, коли розкладався феодалізм і формувалися передумови для виникнення та становлення ринкових інститутів. Більше того, в такі переломні моменти історії значення цих чинників істотно зростає. Саме тому різний вплив цивілізаційних факторів зумовив відмінності в економічному розвитку країн Європи, визначив особливості у становленні їх національних господарств.

Як ішлося у темі 1, суспільство існує у єдності структур, які забезпечують реалізацію функцій, що виконують відносно відокремлені сфери суспільного життя. Тому, досліджуючи господарське життя на різних етапах суспільного розвитку, слід з'ясувати особливості здійснення влади, соціального стану різних верств, рівня духовно-культурного розвитку людей тощо, притаманні кожному з етапів.

Враховуючи те, що в економічних процесах, які відбуваються на різних етапах у суспільстві, відображається дія усіх цивілізаційних чинників, розглянемо докладніше ті основні з них, що впливали на економічне життя західноєвропейських суспільств у період розкладу феодалізму.

Політичні чинники

Основною подією, що відбувалася в політичній сфері розвинутих на той час західноєвропейських країн, було утвердження нової форми державного устрою — абсолютистської централізованої монархії. Абсолютизм покінчив із феодальною роздробленістю і прийшов на зміну монархії представницького типу. Держава перетворюється на централізовану монархію, в якій уся верховна влада належить монарху, вона має необмежений, безумовний характер, він є її самодержцем. Здійснення державної влади забезпечують органи державного управління на чолі з адміністрацією монархічного двору. Адміністративні органи управління стають централізованими.

Якщо казати про ознаки абсолютизму, то принципово відмінним для нього було насамперед те, що ієрархічна особиста залежність від феодалів зміни-

лася на залежність усіх членів суспільства від короля, коли всі стають підданими верховного правителя.

Відмінність такої форми держави від попередніх форм також полягала в тому, що опорою верховного правителя у захисті своєї влади стає наймана масова армія, а не феодалне ополчення, що зберігало залежність королівської влади від великих феодалів. За таких умов сеньйори перетворюються на офіцерів королівської армії, стають чиновниками королівського адміністративного апарату.

Отже, абсолютистська монархія стає останньою формою феодалної держави, характерною ознакою якої стає здійснення законодавчої та виконавчої влади главою держави, який одноосібно управляє державою, визначає і видає закони, розподіляє ресурси, встановлює податки, розпоряджається державними фінансами, наймає та утримує армію.

Але, покінчивши із феодалною роздробленістю, абсолютизм створив постійну потребу у величезних коштах на утримання та озброєння маси найманців, що мали захищати інтереси королівського двору.

Згадаймо, що саме із виникненням держави ще в часи територіальних імперій відбулися принципові зміни у *владі-власності*. З виникненням держави влада відокремилася від суспільства. Владні органи набули надсуспільного характеру і почали функціонувати самостійно. Держава уособила централізований спосіб організації суспільства відокремлених індивідів.

За таких умов вплив центру почав здійснюватися через адміністративні органи як якісно нові форми державної влади, що створюються для цього. Утворюється постійний *владний центр* суспільства в особі верховної влади та органів, що її здійснюють. Він виступає як осередок політичних, духовних, економічних функцій, які ним здійснюються нероздільно. За владним центром закріплюється регулювання розподілу землі, володіння основними ресурсами. Формування владного центру, що уособлював життєво важливі функції суспільства, стало прообразом майбутньої держави, з виникненням якої формуються *економічний і політичний центри*, що функціонують вже відокремлено від владного центру.

Таким чином, централізована влада має економічні функції та адміністративні органи, що їх забезпечують. Із формуванням державних органів рішення, що приймаються владою, її відокремленими владними органами, набувають *політичного характеру*, стають обов'язковими і важливими для всіх членів суспільства. Влада та органи, що її здійснюють, отримують привілеї законного примусу, застосування сили без згоди людей.

Із формуванням держави функції влади змінюються в напрямі виконання нею об'єднавчої ролі. Зусилля влади спрямовуються на утримання цілісності суспільства. Основною з владних функцій стає об'єднання індивідів у суспільство як одне ціле, запобігання його розпаду, утримання всіх у суспільно-культурній сфері. В державі через здійснення політичної влади, встановлення прав власності на засоби виробництва державні органи здійснюють об'єднання сукупності людей у цілісну спільноту. Уособлюючи цілісність

суспільства, держава реалізує спільні інтереси всіх її членів через писані соціальні норми, що набувають форми законів.

Із встановленням і запровадженням королем державних податків королівська влада дістала можливість сконцентрувати у своїх руках потужну економічну силу, в результаті чого і склалася економічна основа для трансформації станово-представницької монархії в абсолютистську.

Через встановлення високих державних податків, що часто перевищували надлишковий продукт у феодалів, послаблювалася необхідність залучати королівською владою представників різних станів та верств населення країни для ухвалення найбільш важливих законів.

Отже, утвердження абсолютизму відбулося завдяки концентрації потужної економічної сили у владному центрі, що стала його економічною основою.

Об'єднання країн, централізація та формування абсолютистських монархій заклали підґрунтя для появи національних економік (відбулися об'єднання Франції, складання єдиної держави в Англії, набув розвитку процес об'єднання на околицях Європи). *Першими централізованими монархіями*, в яких ліквідується феодальна роздробленість, стали наприкінці XV ст. *Іспанія і Португалія*. Подолання феодальної роздробленості забезпечило економічне піднесення й інших європейських держав, зокрема *Франції, Англії, Нідерландів*. Слід звернути увагу на те, що ліквідація феодальної роздробленості створила умови для подолання розбіжностей і суперечностей між груповими і владними інтересами, утворила основу для їх односпрямованості (одновекторності)

Купці підтримують зміцнення державної влади, вони зацікавлені в забезпеченні кращих умов для успішної торговельної діяльності. Централізація влади, її абсолютизація сприяють розвитку торгівлі, торговельної сфери, а протекціоністська політика захищає купецькі інтереси, сприяє зростанню купецького капіталу. Своєю чергою влада дістає дедалі більшу економічну підтримку від торгівців, представників господарської діяльності, пов'язаної з виробництвом товарів. Таким чином, для державної політики, яка утверджується в цей період, характерним стає яскраво виражений протекціонізм.

Утворення тісного союзу між державною владою і купецтвом знайшло відображення у *політиці меркантилізму*, характерною ознакою якої і був яскраво виражений *протекціонізм*. Для державної влади стає важливим створення умов для розвитку торгівлі і зміцнення позицій купецтва, оскільки воно створювало можливості задовольняти зростаючі потреби королівської влади у грошах для утримання армії й королівського двору. Своєю чергою власники коштів, що отримувалися від торгівлі й дедалі зростали, були зацікавлені у сильній державній владі, яка б змогла подолати застарілі феодальні обмеження, захистити торгівлю, особливо міжнародну, здійснити завоювання колоній та забезпечити панування на світовому ринку.

Соціальні чинники

З переходом до абсолютизму в країнах Європи відбуваються зрушення у соціальній структурі населення. Переживши кризу XIV ст., населення Європи починає стрімко, хоча і дуже нерівномірно, зростати. В цілому за двісті років (з середини XV по середину XVII ст.) воно зросло майже удвічі й досягло 100 млн осіб.

Ще одним соціальним чинником, що потужно вплинув на суспільний розвиток у цей період, стало швидке зростання міського населення на тлі розвитку міст як осередків нових господарських відносин.

Звернімо ще раз увагу на роль міст у суспільно-економічних процесах, що відбувалися у пізньофеодальному суспільстві. Виходячи з того, що суспільний розвиток здійснюється через розгортання процесів функціональної та соціальної диференціації з їх наступною інтеграцією, необхідно зазначити, що саме міське середовище сприяло подальшому розвитку суспільного поділу праці, відносин власності, об'єднанню індивідів та засобів виробництва в такому суспільному середовищі, формуванню нових господарських утворень (форм господарств). Процес диференціації й розшарування населення на власників та найманих працівників, що відбувався в містах пізньофеодальної Європи, займав панівне місце.

Ще одним соціальним чинником виступило формування так званого європейського типу шлюбу, що мало не тільки соціальне, а й економічно-правове значення в регламентації соціально-економічних відносин. При аналізі періоду переходу від станового до класового суспільства ці зміни важливо враховувати, адже саме з майновим статусом та матеріальним станом суспільного індивіда пов'язана класова диференціація.

Для раньокласового періоду емоційний мотив укладання шлюбу ще не був характерним. В умовах особистісної залежності прийняття рішення про взяття шлюбу, вибір шлюбного партнера, виконання шлюбного обряду базувалося на відносинах «домінування-підкорення». Взяття шлюбу не обходилося без згоди або безпосередньої участі феодала (сеньйора). Особливим ставало те, що шлюб означав можливі зміни у майнових і спадкових правах.

Формування європейського типу шлюбу на порозі класового суспільства було пов'язане саме зі змінами у характері суспільної залежності як системативного зв'язку. Саме в містах формувалась атмосфера особистої незалежності, створювались умови формування матеріальної (економічної) залежності як нового типу суспільного зв'язку. Тому європейський тип шлюбу відображав не тільки посилення самостійності у здійсненні дій окремих соціальних індивідів безпосередньо, не тільки посилення духовних мотивів, а й з формуванням відповідних суспільних інститутів, розвитком інституту спадкового майнового права перехід до такого типу шлюбних відносин відображав формування національної спільноти, втрату абсолютної влади феодалними вождями у прийнятті рішень про шлюби своїх васалів, набуття шлюбною угодою значення соціально-економічного акту.

Щодо аристократії, а також цехових майстрів та купецтва, то шлюб ставав переважно не тільки соціально-економічним, а й політичним актом, засобом зміцнити свій вплив та могутність. Виникнення міського середовища здавна сприяло розвиткові правових засад, і інститут шлюбу, що формувався в західноєвропейському суспільстві в період розпаду феодалізму, відображав взаємовплив цивілізаційних чинників на суспільний розвиток.

Як особливий чинник слід також виокремити *зміни у формах суспільної залежності*. Під впливом змін, що відбувались у відносинах власності, *особиста* залежність людей змінювалася на матеріальну, *економічну* залежність. У результаті цього у суспільствах європейських країн з'являються нові групи людей: мануфактурники і наймані робітники. Починає зароджуватися індивідуалізм, формуються умови для підприємницької діяльності, яка поступово стає головною рисою господарювання.

Перехід до абсолютистських монархій у країнах Європи сприяв формуванню націй як суспільного суб'єкта, їх виходу на історичну арену. Формування націй було нерозривно пов'язане із виникненням національних держав. Відповідно формування націй, виникнення національних держав заклало ґрунт для появи національних економік.

Духовно-культурні чинники

Період XV — середини XVII ст. у Європейській цивілізації дістав назву *епохи Відродження*. Відродження, або Ренесанс, — це період з середини XV (а в мистецтві — з початку XIV) до середини XVII ст. За своєю сутністю — це революційна епоха, коли в країнах Західної Європи відбувається відновлення ідей, цілей, культури, архітектури та духу Античності.

Зростає потреба в писемності і знаннях, необхідних для успішної діяльності у світі, що ускладнюється. З винаходом техніки друкарства створюються, паралельно з церковними, світські школи: муніципальні, торговельні, ремісничі. Успішно розвиваються гуманітарні, природничі науки, література, мистецтво. Все це сприяє формуванню у людей нових цінностей, зміненню їх культурного та духовного рівня.

Із розвитком економіки, науки й освіти змінюється суспільна свідомість. У цей період відбувається падіння престижу католицької церкви. В деяких країнах церква реформується, з'являються нові, протестантські релігії (лютеранство, кальвінізм), що відобразили дух ділового підприємництва. Важливо звернути увагу на те, що суспільна думка починає дедалі більше звертатися до реальних проблем господарської практики, поступово відмовляючись від релігійних догм.

Процес формування територіальних, національних держав, що відбувався в цю епоху в Західній Європі, викликає занепад такого важливого до того часу соціального інституту, як церква. У суспільній свідомості англійців, французів, голландців, шведів, німців відбуваються досить глибокі зміни, що відобразилися й на розвиткові соціально-економічної думки. Суспільна

свідомість європейців повстає проти католицької церкви. Найбільш визначною подією того часу стає розкол у католицькій церкві.

Римська церква, яка на той час являла собою великого землевласника й колективного феодала Європи (наприкінці XV ст. церква стала «державою в державі», у володінні якої було до 1/3 орної землі, яку вона отримувала у дарування від імператорів та знаті), викликає у людей зростаюче невдоволення.

З цього приводу слід зауважити, що церква й світська влада, церква й держава протягом періоду середньовіччя завжди протистояли й конфліктували. Завдяки церкві навіть сформувався особливий, європейський тип державної влади.

Навколо королівської влади, що спиралася на римське право й фінансову підтримку третього стану, відбувається консолідація.

Про зміни у суспільній свідомості свідчать такі події. В результаті перекладу Біблії викладачем теології Віттенбергського університету Мартіном Лютером з латинської на німецьку мову з'являється модифікація християнства, в якій роль священників й самої церкви суттєво зменшується — з позиції «пастиря-заступника і *посередника* між богом й людьми» до рівня «вчителя-поводиря, без якого можливо обходитися». За допомогою читання книг й молитов кожний християнин може *самостійно, безпосередньо розуміти* Божу волю, тобто без інтерпретації священниками біблійних істин. Саксонія і Пруссія приймають *лютеранство*, яке після тривалої боротьби утверджується в цих північних і східних німецьких землях, а також у Скандинавії.

Майже 80 років протягом XVI ст. Західна Європа була охоплена соціальними потрясіннями, що були спричинені трансформаційними змінами суспільної свідомості й увійшли в історію під загальною назвою *Реформації*. Зміни у духовній, культурній, освітньо-науковій, релігійній сферах вилились у масовий *протестантський рух*, що охопив багато держав Західної Європи. Важливо підкреслити, що він був спрямований не лише на реформування церкви, а мав більш складний соціальний характер. У Реформації віднайшли своє відображення не тільки антипапські (послаблення залежності національних церков від Риму), але й антифеодальні устремління.

Проявом змін в духовно-культурній сфері життя суспільства стало утвердження *протестантської етики*. Під впливом глибинних зрушень в соціальній структурі відбулося переосмислення людьми відношення до свого власного суспільного статусу. Ставлення до праці як до покарання за гріхи змінюється на протилежне: через працю, ініціативність, підприємливість можна покращувати людське життя. Зміни мотивації праці зумовили запровадження ідеї раціонального індивідуалізму. Під впливом духовно-культурних змін в суспільстві церква переорієнтовується з «впливу на маси» на «вплив на окремого індивіда». Як результат, країни, що прийняли протестантизм як нову ідеологію, отримали додатковий імпульс для свого економічного розвитку.

Реформація захопила й Англію, король якої проголошується главою християнської церкви. Відміняється церковне мито, закриваються монастирі та конфіскуються їхні землі. В Англії розробляється нова модифікація христия-

янства, яка зайняла проміжне становище між католицизмом і лютеранством. Протягом 20 років в Англії утвердився *поміркований протестантизм*, що став однією з основ майбутньої англійської величі.

Реформація виявилася одним із важливих чинників, що прискорили розшарування у XVI—XVII століттях європейських держав на економічно розвинуті — Англія, Голландія, Швеція, Швейцарія і такі, що економічно відстали — Іспанія, Австрія, південно-німецькі землі, Польща, Османська імперія.

Отже, духовно-культурні цінності, що зазнають подальшого підвищення свого рівня, впливають на ментальність людей середньовічного суспільства пізньофеодальної доби та визначають їх відносини у господарській сфері.

Економічні чинники

Велику роль у зародженні елементів господарства ринкового типу на етапі переходу країн Європейської цивілізації від феодального до індустріального суспільства відіграють економічні чинники, пов'язані передусім зі змінами у власності.

Історичний розвиток господарської системи суспільства здійснюється під впливом еволюції суспільного поділу праці та форм власності на засоби виробництва як його (розвитку) найміцніших підвалин.

Нагадаймо, що кожній формі господарювання завжди відповідає певний статус індивідів, що господарюють. Як зазначалося в першій темі, залежно від свого суспільного статусу індивіди мають різні обсяги прав власності на ресурси. До суб'єктів, що здійснюють господарську діяльність у різних її формах, суспільство застосовує відповідні до цих форм способи впливу. Цей вплив здійснюється через систему відносин власності та прав власності.

Власність на засоби виробництва відбиває характер суспільної залежності людей, особливості впливу суспільства на їхню активність у процесі виробництва. Особливості відносин власності в умовах західноєвропейського феодального суспільства зумовлювали таку характерну рису, як ієрархічність: главою феодальної ієрархії був король, верховенство якого мало особистісний характер. Король був сюзереном сеньйорів, які виступали його васалами, а ті своєю чергою мали власних васалів. Станова система, що ґрунтувалася на особистісному зв'язку, в процесі суспільного розвитку дедалі більше перетворюється на таку, що спирається на поземельний зв'язок. Прагнення з боку селян грошовим шляхом — через накопичення коштів на ринковій торгівлі продуктами свого виробництва — викупитися на волю, привело до остаточної зміни особистісного прикріплення на поземельну залежність.

Результатом цих процесів стало формування великої земельної власності, яка поступово набирає економічного сенсу. Якщо поширення влади великих власників мало спочатку суто територіальний характер, то поступово така влада створює можливість отримувати свою вигоду від праці підвладного населення.

Власність короля або феодальної держави на землю та особиста залежність усіх верств населення від верховного власника стає основою пізньофеодального устрою.

В умовах абсолютизму у відносинах власності відбуваються зміни в напрямі формування приватної власності на засоби виробництва. Зі звільненням індивіда від особистої залежності відбувався поступовий перехід суспільства до приватної власності, який супроводжувався формуванням майнової залежності. Зростає й набуває ознак приватної передусім власність аристократії. Перехід від особистісної залежності до матеріальної (економічної) ліг в основу зміни особистої власності на приватну.

Розглядаючи особливості історичних форм розвитку господарства пізньофеодальної доби, необхідно з'ясувати не тільки особливості власності на наявні ресурси, а й виявлення у цих формах рівня суспільного поділу праці, розвитку техніки і технологій, а також сформовані економічні інститути та особливості здійснення влади.

Керуючись визначеними у першій темі методами, з'ясуємо, в якому статусі виступають центральні постаті господарської сфери пізньофеодальної економічної системи, який рівень суспільного розвитку мають ці індивіди, який характер їх залежності у господарській сфері та які використовуються форми власності на ресурси для створення матеріальних благ і послуг.

Першорядним за своїм значенням моментом, як впливає з принципів та засад цивілізаційного підходу, в період формування передумов виникнення в надрах натурального товарного господарства є аналіз форм власності на ресурси та організації влади як способу впливу з боку суспільства.

Як йшлося, характерною рисою феодального устрою була особиста залежність землероба від феодала. Головною якісною відмінністю такої форми суспільної залежності є те, що феодально-залежний селянин не продавав робочу силу або свою працю сеньйору, а безоплатно віддавав йому за обов'язком її частину, або частину продукту чи грошей. Це відбувалося не на основі вільних економічних відносин, а як рентний платіж за титулом власності або володіння. Такі рентні відносини базувалися не на економічному розрахунку, а на особистій залежності, встановлюваних владою звичаях та обов'язках. При цьому такі рентні відносини, натуральні за характером, стосувалися не лише селян, а й інших груп суспільства — васалів, чиновників, правоохоронців.

Отже, господарську систему середньовічного європейського суспільства визначали особливості децентралізованої державної влади та відносини всебічної особистої залежності. Феодальна самостійність землевласників, що була зумовлена політичною роздробленістю, тим не менше не заперечувала їх загальної всебічної залежності від королівської (верховної) влади. Така всебічна залежність усіх верств суспільства від влади спричинювала умовний характер власності на ресурси для господарювання. Умовами доступу до ресурсів були особиста залежність індивідів від носіїв влади та входження в систему васальних відносин (коли права володіння, розпорядження і користування землею закріплювалися за різними верствами людей).

У власності на засоби виробництва відбивається характер суспільної залежності людей, особливість впливу суспільства на їхню активність у про-

цесі виробництва. Історичні форми власності на засоби виробництва і суспільний поділ праці виступають тією системою координат, у рамках якої формуються господарські одиниці пізньофеодальної господарської системи, що характеризують рівень її функціональної та соціальної диференціації.

З розвитком феодальних відносин форми особистої залежності змінювалися, що спричиняло зміни у соціальній структурі суспільства — вона ієрархічно ускладнювалася.

У результаті соціальної диференціації суспільства відносини власності та права власності, набуваючи свого розвитку, структуруються. За окремими особами закріплюється тільки право володіння землею (довічне в бенефіції, спадкове в лені), право розпорядження (васальне субволодіння) та право на користування землею (селянське землеробство).

Аналіз процесу переростання феодального господарства країн Західної Європи на товарне ринково-підприємницьке господарство, що відбувався під впливом цивілізаційних чинників у XVI—XVII ст., свідчить, що в ході поступового відмирання феодальної власності відбувалося поступове формування приватної власності на засоби виробництва та його результати.

З'ясовуючи особливості формування передумов виникнення товарного господарства в надрах натурального, можна бачити, що головною серед них було витіснення натуральних форм господарства, які розкладалися в процесі розвитку товарообігу під впливом проникнення в них товарно-грошових елементів, поглиблення товарно-грошових відносин і розширення торговельних зв'язків. Зі зростанням впливу посилення спеціалізації господарств, поглиблення поділу праці, подальшої диференціації господарств, розвитку засобів виробництва, зростанням суспільної ролі міст тощо в економіці провідних західноєвропейських країн натурально-феодальна господарська система почала невпинно поступатися місцем товарно-грошовим ринково-підприємницьким економічним відносинам.

Ліквідація політичної роздробленості у країнах Західної Європи, бурхливий процес становлення централізованих національних держав сприяли поглибленню ринкових засад функціонування національних економік, піднесенню великих (особливо середземноморських) міст, які стали осередками розвитку торговельно-купецького капіталу.

**Зовнішня експансія
як наслідок
функціонування
абсолютистських
монархій**

Одним із наслідків функціонування абсолютистських монархій стає їх зовнішня експансія. На останньому етапі існування середньовічного суспільства в XV — першій половині XVII ст. із дедалі більшим проникненням товарно-грошових відносин у натуральне господарство темпи економічного розвитку європейських країн ще більше зростають. Надзвичайно велику роль в цьому процесі відіграли *великі географічні відкриття*, що були пов'язані з відкриттям європейцями нових земель та континентів, активним освоєнням інших частин світу, встановленням економічних зв'язків між окремими регіонами земної кулі.

Великі географічні відкриття, а також період первісного нагромадження капіталу, що відбувався у тісному зв'язку, у часі становлять цілу епоху — приблизно трьохсотрічний період від кінця XV ст. до кінця XVIII ст. Протягом цього періоду відбувалися суттєві зміни кордонів, відносин, суспільних інститутів, а також економічних ідей та поглядів.

Серед великих географічних відкриттів найбільш важливими були:

- подорож португальця Васко да Гама до Індії, завдяки якій вперше прокладено шлях з Європи до Південної Азії (1497—1499 рр.);
- експедиції під керівництвом італійця Христофора Колумба, який у 1492 р. за підтримки Іспанії вирушив на Захід через Атлантичний океан (шлях уздовж берегів Африки був закритий Португалією) і потрапив до Америки. Під час наступних експедицій він розвідав узбережжя Південної та Центральної Америки й відкрив декілька островів;
- експедиція Фернандо Магеллана у 1519—1521 рр., що здійснила першу кругосвітню подорож.

Епоху великих відкриттів поділяють на *два періоди*:

перший — *іспано-португальський* (кінець XV — середина XVI ст.), що включає: відкриття Америки (перша експедиція Х. Колумба у 1492 р.); португальські плавання до Індії і берегів Східної Азії (починаючи з експедиції Васко да Гама); іспанські тихоокеанські експедиції XVI ст. (від першого навколосвітнього плавання Магеллана до експедиції Вільяловоса у 1542—1543 р.);

другий — *період російських і голландських відкриттів* (середина XVI — середина XVII ст.). До них належать: відкриття росіянами всієї Північної Азії (від походу Т. Єрмака до плавання Попова — Дежньова у 1648 р.); англійські і французькі відкриття у Північній Америці; голландські тихоокеанські експедиції і відкриття Австралії.

Об'єктивна необхідність пошуку нових торговельних шляхів (насамперед — до казкової Індії) була зумовлена внутрішніми потребами європейських країн, відповідною економічною та політичною ситуацією, що склалася на той час у Європі. Великі подорожі європейців зумовлювалися цілою системою передумов.

Основними *економічними передумовами* великих географічних відкриттів були зрушення у розвитку продуктивних сил країн Західної Європи, початок централізації феодальних держав та вплив цих процесів на господарський розвиток. Наприкінці XV ст. вони проявилися в істотних змінах у сфері матеріального виробництва, стані та характері продуктивних сил, зростанні сфери товарно-грошових відносин та розширенні ринку. Серед вказаних економічних передумов вирізнялися:

- зростання елементів товарності сільського господарства, що викликало необхідність у *нових ринках*;
- зростання обсягів товарного обміну, яке зумовило ускладнення грошового обігу та зміни в грошовій системі, потребувало *більшої кількості коштовних металів* як засобів обігу (європейські джерела срібла були виснажені).

ні). «Жага золота» штовхала європейців на пошук нових шляхів на Схід, через океани;

- посилення ролі торговельних бірж;
- криза середземноморської торгівлі в результаті завоювання Туреччиною Південно-Середземноморського та Азовсько-Чорноморського басейнів та феодальна роздробленість Золотої Орди, що зумовили блокування традиційних торговельних шляхів та перетворення арабів, які захопили Аравійський півострів, на монополістів-посередників у цьому напрямі торгівлі. Така ситуація робила торгівлю європейців зі Сходом нееквівалентною і сприяла відпливу, а не припливу коштовних металів.

Слід зазначити, що з розвитком об'єднавчих процесів та виникненням державних органів управління суспільством грошові потреби абсолютистської монархії та дворянства істотно збільшуються. Абсолютистська влада шукає додаткові джерела поповнення скарбниці (казни), необхідної для утримання державних структур (апарату управління, службовців, армії тощо), які значно зросли.

Економічна політика феодально-абсолютистських держав, що відображала інтереси купецтва, призвела до виникнення грошово-монетної системи ще до початку епохи великих географічних відкриттів. Але зростання обсягів торгівлі у XIV—XV ст., з одного боку, а з іншого — грошових потреб казни, наштовхнулося на нестачу золота та срібла як грошових металів, наявність достатньої кількості яких вважалася на той час вирішальним чинником зростання національного багатства. Отже, передумовою здійснення великих географічних відкриттів, які сприяли різкому перелому в економічному розвитку західноєвропейських держав, виступив грошовий чинник.

Серед *політичних передумов* географічних відкриттів слід назвати:

- розвиток абсолютизму в Західній Європі, який створив передумови для організації великих морських експедицій задля захоплення колоній для задоволення зростаючих грошових потреб монарха на утримання державних структур та дворянства, а також розкішне життя двору. Разом із тим, через подрібнення родових земельних маєтків більшість феодалів істотно збідніла;

- завершення державного об'єднання ряду країн Західної Європи, що супроводжувалося закінченням тривалих виснажливих війн.

Матеріальними передумовами великих географічних відкриттів були досягнення в науці та техніці європейців, які забезпечили саму можливість тривалих подорожей. Це передусім відродження античних уявлень про те, що Земля за формою куляста, уточнення карт, вдосконалення навігаційних приладів (застосування компаса, секстанта, астролябії), а також будівництво суден нового класу — каравел з трьома щоглами та ярусним розташуванням вітрил, які давали змогу рухатись потрібним курсом за будь-якого напрямку вітру, а отже, — здатних подолати великі відстані в складних умовах океану. Каравели стали одним із символів тієї епохи.

**Формування
передумов товарного
господарства та його
проникнення
в аграрну сферу.
Економічна
таблиця Кене**

Зростання товарообігу та розвиток торгівлі зумовили проблему «нестачі грошей». Нестача грошей була великою перепоною для зростання виробництва й торгівлі, а приплив золота й срібла, навпаки, надавав імпульсу для господарського розвитку. Відповідні наслідки мали місце й в царині збирання податків, а отже й у питанні про багатство чи бідність державної казни. Дефіцит грошових металів, що наприкінці Середньовіччя відчувався особливо гостро в Європі, був зумовлений значним відставанням кількості грошей від потреб ринку, що розвивався.

Проблеми нестачі грошей для торгівлі й промисловості, поповнення державної казни залишалися нагальними для всіх країн. У XVI ст. у всій Європі почалося активне обговорення грошових питань. Економічна думка звертається до розгляду причин грошового дефіциту. Повсюдно починають друкуватися трактати й брошури про гроші.

Але на тлі розгортання процесів, що свідчили про поступовий перехід до товарного господарства, конкретна економічна політика здійснювалася без теоретичного обґрунтування, без розуміння причин грошового дефіциту. Задля подолання грошової нестачі урядами ухвалювалися рішення про заборону вивозу грошей за кордон. В Іспанії XVI ст. за таку спробу законом передбачалася смертна кара. В Англії ще у XV ст. (1440 р.) було прийнято так званий Закон про витрачення, згідно з яким усі іноземці мали всю виручку витратити на купівлю англійських товарів, а англійські купці-експортери зобов'язувалися частину своєї виручки привозити готівкою.

Оскільки ці заходи й рішення не були поодиночними й випадковими, мало місце досить складне переплетіння певної господарської ідеології та державної політики тих чи інших країн, й вони стосувалися не тільки грошового питання, а охоплювали досить широке коло проблем зростання національного багатства. Ці погляди оформилися в окремий напрям економічної думки, який пізніше було названо *меркантилістським*.

Таким чином у XV—XVI ст., в епоху розкладу та занепаду феодалізму у Європі, формування передумов переходу від натурального до товарного виробництва, утвердження та зміцнення європейських держав, що переживали з кінця XV ст. промисловий розквіт, виникає *перша економічна концепція доринкової економічної теорії — меркантилізм*. Головною умовою її виникнення стали розпад феодальних і зародження паростків ринкових відносин в умовах централізованого феодального устрою західноєвропейських суспільств.

У подальшому концепція меркантилізму набуває свого значного розвитку завдяки економічній політиці абсолютизму, спрямованій на забезпечення активного торговельного балансу.

Економічні ідеї меркантилізму відобразили історичні реалії досить тривалого періоду, пов'язаного з великими географічними відкриттями, проце-

сами первісного нагромадження капіталу, обезземелюванням селян, колонізацією та пограбуванням значних територій в Америці, Азії та Африці.

Під впливом розвитку наукових знань, посилення прикладного значення наукової діяльності суспільна думка почала звертатися до реальних проблем господарської практики. Як система поглядів, що обстоювала інтереси купецтва і власників торгового капіталу і за допомогою якої обґрунтовувалася політика держави, меркантилізм мав у своїй основі узагальнення досвіду первісного нагромадження. Він став першою спробою пояснення суті й прискорення цього процесу — процесу нагромадження.

У цей період з'являється велика кількість різноманітних за жанром економічних творів, спричинених необхідністю осмислення та узагальнення нових явищ економічного життя, вирішення практичних завдань прискорення процесу первісного нагромадження капіталу та теоретичного обґрунтування економічних заходів держави. Система поглядів на ці питання формується не одразу, суперечливо, але знання про суть економічних явищ та процесів систематизуються й набувають концептуальної визначеності.

У своїх творах меркантилісти основну увагу приділяють проблемам торгівлі і грошей, протиставляючи їх проблемам феодальної економіки та натуральному господарству.

Сам термін «меркантилізм» виник у другій половині XVIII ст. від італійського «мерканте» — купець, але вперше його застосували критики меркантилістської доктрини Ф. Кене і А. Сміт. При цьому слід наголосити, що меркантилізм ніколи не був єдиною теорією, яку б викладали певні мислителі. Такої наукової школи й самоназви такої течії економічної думки не було, адже погляди меркантилістів не були системними, а були лише окремими спостереженнями, здогадками, висновками, вкрапленими в трактати з практичними рекомендаціями. Ті реальні події в житті суспільств, які відбувалися в численних працях періоду меркантилізму, свідчать про досить складні економічні процеси, що відбувалися в західноєвропейських країнах, причини яких були незрозумілими для їх очевидців та сучасників.

Спочатку меркантилізмом називали ідеологію купців, пізніше під загальною назвою «меркантилізм» стали розуміти сукупність поглядів й окремих уявлень багатьох різних осіб поряд із заходами господарської політики європейських держав у XIV—XVIII ст. Власне, можна сказати, що у поглядах різних мислителів спільне, що їх об'єднувало, становило *ідеологію меркантилізму*, а конкретна господарська практика, що мала місце, була *політикою меркантилізму*.

Однією з заслуг представників меркантилізму є постановка проблеми, якою і має, на їх думку, займатися економічна наука: що таке багатство, які його джерела? Інший успіх меркантилізму полягає у постановці питання про зміну господарської системи, про перехід до товарного способу організації.

Розуміння цих питань не залишалося незмінним. У розвитку меркантилізму можна виділити два етапи.

Етап *раннього меркантилізму* (його ще називають монетарним) виник ще до великих географічних відкриттів. Ранній меркантилізм був першою формою, що відображала зосередження зусиль політики на залученні грошей до країни. Він зберігав свою актуальність до кінця XVI ст. Ранні меркантилісти на перше місце ставили роль уряду. Урядом запроваджувався суворий контроль за зовнішньою торгівлею, здійснювалося сприяння ввезенню в країну золота й срібних грошей. Саме тому для раннього меркантилізму є характерною проблема *грошового балансу*, яка ставила два завдання: зберегти гроші в певній країні й залучити якомога більше грошей із-за кордону. За цим стояло прагнення менше витратити і більше нагромаджувати грошей. Така політика стримувала розвиток зовнішньоторговельних зв'язків, розширення зовнішньої торгівлі й зростання товарності. Найвизначнішим з прихильників таких заходів був англієць У. Стаффорд (1554—1612).

Етап *пізнього меркантилізму* (або ще його називають мануфактурним) охоплює період початку XVII — середини XVIII ст. Його основними представниками були Т. Мен, Дж. Ло, Дж. Стюарт, Ж. Б. Кольбер, А. Монкретьєн, А. Серра. На цьому етапі під впливом заохочення до розвитку національної промисловості й торгівлі стають більш розвиненими торговельні зв'язки між країнами. Тому для пізнього меркантилізму (мануфактурного) характерна більш гнучка політика, в основі якої були ідеї *активного торгового балансу*. Вона ґрунтувалася на таких основних положеннях: джерелом національного багатства є дохід від зовнішньої торгівлі; держава збагачується тим більше, чим більше експорт товарів переважає над імпортом; головними засобами збільшення активного торгового балансу країни визнаються посередницька торгівля, експортні галузі промисловості, які працюють на вітчизняній і дешевій імпортній сировині. Заборони вивезення грошей за кордон і обмеження імпорту іноземних товарів визнаються недоцільними.

Томасом Меном (1571—1641), одним із великих і найбільш типових представників пізнього меркантилізму, в праці «Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або Баланс нашої зовнішньої торгівлі як принцип багатства» (1664), яку називають «Євангелієм меркантилізму», послідовно аналізуються проблеми походження багатства, міжнародного поділу праці, механізму міжнародної торгівлі. Автором спростовується доктрина грошового балансу й систематизовано доводяться докази зрілого меркантилізму, побудовані на ідеї активного торгового балансу.

Вже підкреслювалося, що характерною ознакою економічної політики меркантилізму був яскраво виражений *протекціонізм*. Це така економічна політика держави, що спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції через уведення великих розмірів мита на товари, які ввозяться до країни, а також низки деяких інших заходів. Протекціоністська зовнішньоторговельна політика багатьох європейських держав у XVI—XVII ст. була по суті наслідком її широкої пропаганди економістами меркантилістського напрямку.

Роблячи акцент на активному торговому балансі, що породжує вимогу проведення протекціоністської політики, пізні меркантилісти ставили питання не тільки про нагромадження грошей, а й про їх залучення в обіг для збільшення грошового капіталу. Пізні меркантилісти підходять до грошей з позицій того, що гроші породжують гроші і для цього вони мають бути у постійному русі. На перше місце пізні меркантилісти висувують приватну ініціативу купців і купецьких компаній. Припускається закупівля товарів за кордоном, але за умови збереження активного торгового балансу, при якому грошова сума закупівель має бути меншою від суми продажу своїх товарів.

Яскравий представник пізнього меркантилізму Джон Ло (1671—1729), прихильник кількісної теорії грошей, виходив у своїх теоретичних побудовах з ідеї про вирішальність грошей в економічному процвітання держави. Тому, на його думку, у забезпеченні зростання багатства нації відіграє роль не тільки підтримка активного торгового балансу, а й розвиток банківської справи. На відміну від класичних меркантилістів, він пропонував не металеві, а кредитні гроші, які мають створюватися банками для господарських потреб. Створивши першу в історії відкриту акціонерну компанію, Джон Ло практично втілює ще тоді ідею фінансової піраміди, яка зазнала краху і мала катастрофічні наслідки, але відіграла позитивну роль у переосмисленні ролі грошей і торгівлі та подальшому розвитку економічної науки.

Доктрину меркантилізму наполегливо впроваджував у життя француз *Жан Батист Кольбер* (1619—1683), який, будучи міністром фінансів у другій половині XVII ст., активно впроваджував політику державного втручання в економіку, що увійшла в історію під назвою *кольберизму*.

Для забезпечення припливу грошей в країну меркантилісти пропонували збільшувати і розвивати зовнішню торгівлю. Але загальною теоретичною підвалиною меркантилізму було переконання про необхідність розширення функцій держави, енергійного втручання державної влади у справи промисловості й торгівлі. Обстоювання державного втручання в господарське життя, за якого тільки й можливо забезпечувати грошовий і торговий баланс, було тим спільним, що об'єднувало всіх меркантилістів.

Отже, виникнення меркантилізму як форми державної політики, як першого систематизованого знання про нові функції держави, про зміни економічного і суспільного середовища пов'язане насамперед із розвитком торговельного капіталу, формуванням національних економік на ринкових засадах. Виникнення меркантилізму передусім у централізованих європейських державах не випадкове — він якнайповніше відображає централізацію влади в абсолютистських монархіях, потребу в акумуляції коштів для функціонування держави в руках короля.

Як першу економічну концепцію епохи первісного нагромадження капіталу меркантилізм характеризують такі теоретико-методологічні особливості:

- дослідження економічних явищ в його рамках відбувалося емпірично, без системного аналізу усіх сфер економіки;

- гроші трактувалися як найвища й абсолютна форма багатства і ототожнювалися із золотом та сріблом;
- джерелами багатства вважалося здійснення зовнішньої торгівлі на основі активного торгового балансу;
- шляхи збагачення нації бачились у нееквівалентному зовнішньоторговельному обміні, у проведенні політики «розорення сусіда», що зумовлювала антагонізм економічних інтересів конкуруючих на світовому ринку держав;
- меркантилізм був спрямований на вмотивування процесу становлення національних держав, необхідності сильної централізованої влади та активної діяльності уряду з нагромадження багатства країни у грошовій формі;
- сфера виробництва трактувалась як передумова успішного розвитку торгівлі, як джерело постачання необхідних для продажу товарів;
- на основі переконання в тому, що імпорتنі товари є капіталомісткими, а експорт готових виробів передбачає інтенсивне використання праці, обґрунтовувалася необхідність забезпечення високої зайнятості населення.

Завдяки меркантилізму як першої економічної школи було започатковане позитивне знання, створені умови для переходу від сприйняття економічних явищ на рівні здорового глузду до їх наукового осмислення та аналізу. У меркантилізмі знайшли відображення не лише зміни у господарстві, а й перехід його від природи до товарності. Меркантилізм розглядав не багатство окремої людини, а багатство нації. Він став реакцією на витіснення натуральних форм господарства, дедалі більше проникнення товарно-грошових елементів та зростаючу роль торгівлі, здійснені географічні відкриття та необхідність грошового наповнення державної казни.

Отже, централізація влади і створення абсолютистських монархій об'єктивно викликали зміни у предметі економічних досліджень представників меркантилізму.

Процес формування товарного господарства супроводжувався його поступовим проникненням і в аграрну сферу. Серед західноєвропейських країн найбільш наочним тут є приклад Франції. На відміну від Англії, Франція аж до кінця XVIII ст. залишалася аграрно-феодальною країною, унаслідок чого особливо потерпало селянство. Потужна абсолютистська влада у Франції була перешкодою на шляху вільного економічного розвитку. Політика меркантилізму підривала економіку сільського господарства. Воно деградувало в умовах штучного утримування цін на низькому рівні, заборони на вивіз зерна. Тому центр економічних суперечностей змістився у сферу сільського господарства й воно стає головним предметом досліджень представників *фізіократизму* — найбільш представницького вчення першого етапу розвитку класичної політекономії у Франції середини XVIII ст.

Фізіократи, гостро критикуючи меркантилізм за ігнорування ролі виробничої сфери, виходили з визначальної ролі землі, природних факторів та аграрної сфери у житті суспільства та створенні багатства. Найбільш широко особливості переходу аграрної сфери на засади товарного господарства відо-

бражали праці французького мислителя *Франсуа Кене*. Його «*Економічна Таблиця*» (1758 р.) стала вищим проявом утвердження відносин товарності в сільському господарстві. Вона є одним з важливих теоретичних надбань, що являло собою першу спробу побудови макроекономічної моделі цілісного господарства. Ніким до цього ще не розглядалася економіка країни як єдиний цілісний організм, в якому все взаємозв'язано. Ніхто до нього не уявляв будову економіки як круговий потік продуктів і доходів [8, с. 145]. Зі свого боку, необхідно зазначити, що це стає можливим лише в товарному господарстві.

Дослідження Ф. Кене французького сільського господарства було спрямоване на обґрунтування необхідності проведення політики його державної підтримки, переходу до прогресивних форм господарювання. Ф. Кене розвивав ідею про землеробство як єдину виробничу сферу господарства, що створює засади суспільного розвитку. Він керував розробкою програми економічних реформ, що намагалися здійснити в подальшому його послідовники, яка мала антифеодальний характер.

Клас фермерів, що виник й набував розвитку, на переконання Кене, мав забезпечувати прогрес сільського господарства, який ним справедливо вважався основою здорового економічного та політичного розвитку суспільства в цілому. Хоча Кене і перебільшував роль сільського господарства як єдиної продуктивної галузі, але пояснюється це, напевне, його переконанням, що лише воно могло бути основою суспільного руху вперед.

Він був першим із дослідників, хто намагався встановити найбільш важливі закономірності процесу суспільного відтворення. Найбільшим внеском цього мислителя в розвиток економічної науки була ідея кругообігу суспільних продуктів та зустрічного кругового потоку доходів, що рухаються без участі держави.

Ф. Кене першим в історії економічної думки намагався обґрунтувати положення про капітал, пояснюючи, що гроші самі по собі є безплідним багатством, яке нічого не виробляє. Кене висунув цілу низку цікавих неординарних думок щодо торгівлі, забезпечення її абсолютної свободи як умови розвитку.

Будучи першою моделлю цілісного господарства країни, в якій виявлено взаємозв'язок певних народногосподарських пропорцій у структурі економіки, «*Економічна таблиця*» Ф. Кене є тим етапом в історії економічної науки, на якому уперше розглядалися у зв'язку суспільство і процес відтворення суспільного продукту, цілісний процес безперервного зростання багатства нації. «*Економічна Таблиця*» стала першою спробою макроекономічного дослідження, в якому центральне місце посідало поняття про сукупний суспільний продукт. Закладені тут ідеї стали зародками майбутніх економічних теорій.

Ґрунтуючись на своїх теоретичних уявленнях про класову структуру суспільства, Ф. Кене розкрив процес виробництва і заміщення відповідних витрат, що здійснюються у суспільстві, на базі продуктивності землеробства. Він проаналізував рух щорічних багатств трьох суспільних класів і описав їх обіг. Результатом цього стала перша в історії економічної думки спроба зображення всього процесу виробництва як процесу відтворення в одній таблиці. «Ця спро-

ба, зроблена у другій половині XVIII століття, в період дитинства політичної економії, була найвищою мірою, геніальною ідеєю, безперечно, найгеніальнішою з усіх, які тільки висунула до того часу політична економія» [9, с. 319].

Ще один представник фізіократизму і критик меркантилізму, що розділяв погляди Ф. Кене, — Ж. Тюрго (1727 — 1781), аналізуючи модель класового суспільства, намагався надати тлумачення проблеми нагромадження капіталу. Одним із перших вказавши на різницю між грошима і капіталом, він висловив геніальну думку про тенденцію розвитку простого товарного господарства у бік товарно-грошового (капіталістичного). Його економічні погляди були проникнені духом раціоналізму та вільної конкуренції. У деяких положеннях про гроші та кредит Ж. Тюрго випередив А. Сміта. Більшого, ніж Ф. Кене, значення Ж. Тюрго надавав промисловості, торгівлі, грошовому обігові, кредиту. Головний свій твір — «Роздуми про створення і розподіл багатств» (1766 р.), а також дослідження «Цінності та гроші» (1769 р.), він присвятив розвитку теорії цінності й ціни, грошей і кредиту.

Він обстоював свободу торгівлі зерном, доводив необхідність розвитку видобувної та обробної промисловості, пропонував податкові реформи, захищав свободу і запровадження відсотків.

Вважаючи шкідливою регламентацію, Ж. Тюрго виступав за скасування цехів та гільдій, за обмеження монополій. Пропонував через запровадження єдиного податку на «чистий дохід» (тобто на ренту) перекласти тягар податків на земельних власників. Тюрго зробив вдалу спробу пояснити походження суспільних класів, виводячи його із суспільного поділу праці.

Таким чином, сприймаючи фізіократичне вчення, Ж. Тюрго далі розвинув фізіократизм, виходячи з принципів еквівалентності обміну та свободи конкуренції.

Отже, підсумовуючи розглянуте, зробимо певні висновки. Наслідками впливу цивілізаційних чинників на господарства країн західноєвропейської цивілізації в період розпаду феодалізму були:

у політичній сфері — перетворення держави на централізовану монархію, виникнення централізованої влади та формування її державних органів, забезпечення влади державним апаратом; виникнення адміністративних органів як якісно нових форм впливу центру; здійснення економічних функцій централізованою владою — адміністрацією монаршого двору;

у соціальній сфері — утвердження вільного індивіда; здійснення підготовки умов для виникнення національної держави та утвердження нації як її суб'єкта; формування цілісного суспільства зі своєю структурою, між елементами, структурними частинами якої, а також із державою в цілому, здійснюється їх взаємодія; зміни у соціальній структурі;

в духовно-культурній та релігійній сфері — зміни в напрямі орієнтації на індивіда, у відношенні до праці та багатства; виникнення протестантизму;

в економічній сфері — зміни у самому розвитку суспільства, механізмах, що його забезпечують; диференціація суспільних сфер, зокрема відокремлення влас-

ності від влади, набуття власністю аристократії ознак приватної; утвердження економічної діяльності вільного індивіда на засадах приватної власності; посилення впливу з боку суспільства на кожну господарську одиницю; формування та посилення залежності кожної господарської одиниці від суспільної системи, від центру; зміна типу суспільної залежності індивідів через подолання особистісної залежності й формування економічної, майнової залежності (причому попередня ієрархічна особистісна залежність спочатку змінюється встановленням абсолютної особистої залежності усіх членів суспільства від верховного правителя, коли всі стають підданими короля і *рівними у залежності від нього*); посилення елементів товарності в господарстві, поява нових форм господарств, орієнтованих на товарно-грошові форми взаємодії; формування та загострення потреби у коштах, їх акумуляція в руках монарха (короля) для забезпечення функціонування держави, що виступило *внутрішньою* потребою пошуку нових джерел збагачення; посилення експансії та процесу колонізації під впливом та внаслідок здійснення великих географічних відкриттів; потужний розвиток продуктивних сил монархічних держав, їх господарств, викликаний припливом нових коштів, наслідком чого стало посилення інфляції та «революція цін».

В економічних поглядах та думках ці зміни відображаються у формуванні першої теоретичної системи економічних поглядів — меркантилізму як найповнішого відображення процесів політичної та економічної централізації.

Головним же висновком з розглянутого є те, що з утворенням абсолютистської централізованої монархії виникає нова якість держави, що зумовило зміни у господарській сфері. Об'єднання країн та формування абсолютистських монархій як прообразу національних держав заклало підґрунтя для появи національних економік. Цивілізаційні чинники вплинули на становлення національного господарства як цілого.

Зміни політичної системи, формування абсолютистської централізованої монархії забезпечили формування передумов ринкової моделі господарювання.

6.2. ФОРМУВАННЯ ТОВАРНОГО ГОСПОДАРСТВА В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

**«Революція цін»
та її вплив на
господарський
розвиток країн
Європи**

Великі географічні відкриття мали великі наслідки для країн Європи. Одним із найбільш значущих економічних наслідків цих відкриттів стала так звана *революція цін*, що мала місце в країнах Західної Європи та відіграла дуже важливу роль у розкладі натурального і формуванні товарного господарства.

Попередні п'ятсот років до географічних відкриттів ціни на основні споживчі товари на довготермінових інтервалах залишалися практично стабільними. Їх зростання становило 20—30 % за століття, що практично було не-

помітним для сучасників. Поясненням цього феномену були обмежена й практично стабільна кількість золота й срібла в Європі та натуральний характер господарства.

Після відкриття морських шляхів в Америку, Індію та Південно-Східну Азію грошовий голод у Європі замінюється могутнім припливом золота й срібла. З географічними відкриттями виникло невідоме раніше явище — різкі стрибки цін на ринках західноєвропейських країн — спочатку на сільськогосподарські продукти, а потім і на інші товари. Так, загальне зростання цін протягом XVI ст. відбулося майже у 4 рази. До 1601 р. ціни в Іспанії зросли в 4,5 рази, в Англії — у 4 рази, Франції — у 2,5 рази, в Італії та Німеччині — у 2 рази. Це явище в науковій літературі дістало назву «революції цін».

Зауважимо, що цінова революція була викликана не лише потужним припливом коштовних металів на ринки Європи (що само по собі зумовило їх знецінення), а й різким падінням витрат на видобуток золота та срібла. З іншого боку, таким же чином, як дефіцит грошей стримував розвиток товарності сільського господарства (і не лише його), зростання кількості грошей в умовах ще досить великої частки натуральних форм випередило потребу в їх збільшенні.

Стан сільського господарства, як і інших галузей, не був готовий забезпечити обсяги виробництва, що були б відповідними такому обсягу грошових металів, який потужно збільшився. Грошова маса, якої стало незрівнянно більше, здатна була обслуговувати більшу масу товарів, але їх вироблялося недостатньо. Звідси інфляція і зростання цін, що віддзеркалило порушення економічних залежностей. Отже, інфляція, що виявилася у стрімкому зростанні цін, стала могутнім поштовхом до збільшення обсягів виробництва та розвитку товарності.

Жаном Боденом у його «Шести книгах про Республіку» (1576 р.), де він досліджував загальні умови добробуту й стабільності держав, було помічено, що зростання цін почалося з Іспанії, а вже потім хвиля пішла по інших країнах. Його ідею підтримали в Англії Вільям Стаффорд й Джерард Малейнс. Завдяки їм виникає кількісна теорія грошей, згідно з якою їх цінність визначається тільки співвідношенням кількості товарів та грошей. Ця теорія дожила до наших часів.

Зміни, що відбулися на ринку у явищі «революції цін», потягли за собою злам економічних відносин, що склалися. Прискорилося розшарування селянства й розорення значної частини феодалів, які не змогли пристосуватися до нових умов. Відбулося збідніння одних і збагачення інших підприємців.

У результаті «революції цін» значно погіршилося становище багатьох верств населення (робітників, які жили на заробітну плату, феодалів, які жили на фіксовану ренту, та більшості селян), але при цьому вона *збагатила торговців, промислову буржуазію*, що народжувалася (робоча сила подешевшала, а продукція, що випускалася, подорожчала), *заможні верстви селянства* (з падінням купівельної сили грошей зменшувалися реальні розміри оброку).

Це прискорило процес так званого первісного нагромадження капіталу, а разом із ним прискорився й розклад натурального господарства. Таким чином, «революція цін» стала тим базовим явищем, що відіграло особливу роль у формуванні товарного господарства та стало історичним фактом його утвердження.

Перші колоніальні імперії

Великі географічні відкриття мали важливі економічні наслідки не тільки для Європи, а й для населення відкритих земель. Тільки для корінного населення відкритих європейцями земель географічні відкриття, такі сприятливі для європейської цивілізації, обернулися справжнім пеклом. З географічними відкриттями виникає *світова колоніальна система*. Створюються *колоніальні імперії*, спочатку — іспанська і португальська. Дещо пізніше у світовий колонізаційний рух вступили Англія, Франція й Нідерланди, поступово перетворюючись у могутні імперії. Відомий ще античній системі господарства *колоніалізм* стає методом функціонування міждержавного господарства, що поступово набуває масштабу світового.

Португальська колонізація мала характер так званої «точкової» колонізації: на океанському узбережжі нововідкритих земель створювалися військово-торговельні факторії, з яких до Європи відправлялися нагробовані та отримані нееквівалентною торгівлею товари. *Іспанські* ж колонізатори, захопивши величезні території в Південній та Центральній Америці, намагалися створити тут той тип господарства, який їм був більш звичний. Місцеве населення примусово експлуатувалося на золотих та срібних копальнях, плантаціях цукрової тростини, що досить швидко призвело до його масового вимирання (наприклад, в Перу та Чилі за другу половину XVI ст. місцеве населення скоротилося в 5 разів). Проблема поповнення робочої сили в цей період вирішувалася вивезенням з Африканського континенту великої кількості темношкірих людей у рабство, яких широко використовували на цукрових, кавових, бавовняних плантаціях. Раби стають найприбутковішим товаром, а головними работоргівцями — Португалія, Голландія, Англія. Взагалі нещадне грабування колоніальних народів призвело до нагромадження величезних багатств у країнах Західної Європи [3, с. 42—43].

Експлуатація колоній військово-феодальними методами не залишала Португалії та Іспанії можливості для інтенсивного розвитку промисловості. Цьому заважала феодальна відсталість, споживацьке використання нагробованого багатства для купівлі предметів розкоші, а також ведення війн.

На шляху колоніальної експансії з Іспанією змагалася Англія. Вона вела контрабандну торгівлю з іспанськими колоніями, здійснювала піратські експедиції і грабежі.

Португальську монополію на торгівлю з Індією намагались підірвати Нідерланди, які водночас поступилися першим місцем у світовій торгівлі Англії. Зрештою Нідерланди зазнали поразки у торгових і колоніальних війнах XVII—XVIII ст.

Значних успіхів у Північній Африці досягла Франція, витіснивши також на Близькому Сході на другий план італійську Венецію та інші північноіталійські держави. Водночас здійснювалися спроби захопити колонії в Америці (Канада). Південнонімецькі торгові і промислові компанії намагалися проникнути в Південну Америку і Вест-Індію [1, с. 76].

Отже, початковий етап колонізації здійснювався примітивними насильницькими методами, не змінюючи того способу виробництва, що був сформований в колоніях. Економічні відносини були пристосовані для грабіжницьких цілей, нерівноправне становище колоній утверджувалося силою. Колоніалізм того часу консервував феодалізм у колоніях, множив податки, повинності. Все робилося задля наживи. Місцеві феодали перетворилися на агентів колонізаторів, які зупинили природний процес розвитку східного феодалізму.

Відкриття Нового світу та утворення володінь Іспанії і Португалії на Американському континенті припинило самостійний розвиток його народів і поклало початок їх колоніальної залежності.

Значення великих географічних відкриттів для становлення товарного господарства в Європі

Великі географічні відкриття мають надзвичайно важливе значення для характеристики етапу переходу до товарності господарства. У результаті їх здійснення, по-перше, розширилася територіальна сфера обігу. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Внаслідок відкриття нових земель площа відомої європейцям поверхні Землі збільшилася на кінець XVI ст. в шість разів. По-друге, за рахунок таких нових товарів, як тютюн, какао, кава, картопля, томати тощо розширився торговельний асортимент. Різко збільшився обсяг торгівлі вже відомими, але ще рідкісними рисом, цукром, прянощами. По-третє, боротьба за оволодіння новими ринками призводить до створення в ряді країн монопольних торговельних об'єднань, найбільш потужними з яких стали голландська та англійська Ост-Індські компанії, філіали якої у середині XVI ст. були створені в усіх колоніальних країнах. Величезні масштаби колоніальної експансії реалізували завдання первісного нагромадження капіталу. По-четверте, відбувається переміщення центру торгівлі із Середземного моря в Атлантичний, Індійський, а пізніше — Тихий океани (головна роль у світовій торгівлі припадає в цей період на Голландію, Англію і Францію). Завдяки цьому зовнішня торгівля у XVI—XVIII ст. сягає рівня світової. По-п'яте, змінюється техніка торгівлі, яка зростає настільки, що поширення набуває торгівля за зразками. Огляд усього товарного асортименту став фізично неможливим. Зростання товарної маси диктувало зміни в механізмі торгівлі. У XVI ст. виникають спеціальні місця для огляду зразків і укладання угод — торговельні біржі. Це своєю чергою викликає потребу в кредитах для кредитування торгівлі і сприяє заснуванню великих банків. З часом роль центру світової торгівлі й кредиту поступово отримують Амстердам та Лондон. По-

чинаючи з 1585 р. Амстердамська біржа здійснює регулярну публікацію цін на товари. По-шосте, відбувається становлення світового ринку, починають формуватися елементи світового господарства.

Завдяки сміливим експедиціям мореплавців багатьох країн світу Європу, Африку, Америку і Австралію зв'язали між собою торговельні шляхи, в результаті чого почали складатись окремі сегменти *світового ринку*. Це також стало ще одним потужним поштовхом до становлення і подальшого розвитку ринкових відносин у Західній Європі. Новий світ став ринком збуту для мануфактур Європи, а монопольне володіння ним забезпечило швидке нагромадження капіталу в країнах Західної Європи [16, с. 71].

Великі географічні відкриття створили основу для виникнення *міжнародного поділу праці та світового господарства*. Кордони європейського світу суттєво розширилися й охопили майже всю планету, за винятком Австралії. Перший договір про поділ світу між Іспанією та Португалією скріпив своєю печаткою у 1493 р. Папа Римський.

Наслідком великих географічних відкриттів стало посилення нових тенденцій в економічній політиці європейського абсолютизму. Вона набула яскраво вираженого меркантилістського характеру. Правлячі династії в Іспанії, Англії, Франції всіма доступними засобами стимулювали торгівлю, промисловість, судноплавство, колоніальну експансію. Як економічна політика епохи первісного нагромадження капіталу меркантилізм був породжений наслідками феодалізму та капіталізмом, що народжувався у його надрах та сприяв формуванню й розвитку ринкової економіки [16, с. 71].

Великі географічні відкриття стали потребою подальшого розвитку абсолютистських монархій, але їх виникнення загостило потребу у додаткових коштах й підштовхнуло західноєвропейські країни до зовнішньої експансії.

**Процес первісного
нагромадження
капіталу**

Такі світові події XVI—XVIII ст., як великі географічні відкриття, утворення колоніальної системи, становлення світового ринку, призвели до того, що *просте товарне виробництво* вже не задовольняло зростаючі потреби в різних промислових товарах. Поставало питання щодо значного збільшення обсягів виробництва. Головним тут було надання наявному багатству грошової форми, тобто такої форми, що може бути направлена на цілі виробництва (а не споживання, як це характерно для простого товарного господарства).

Для того щоб здійснити перехід від переважно натурального, з елементами дрібнотоварного господарства до товарного виробництва, коли воно здійснюється для невідомих споживачів і набуває форми пропозиції, був потрібний збіг декількох умов:

- звільнення основної маси робітників від особистої, феодалної залежності і станових, цехових обмежень, відокремлення робітників від засобів виробництва для створення необхідності пошуку роботи за грошову плату;

- концентрація капіталу, переважно в грошовій формі, у руках тих, хто спроможний організувати й управляти великомасштабним товарним виробництвом (тобто у підприємців);

- наявність ринків постійного збуту продукції [14, с. 59—60].

Зазначені умови забезпечив так званий процес *первісного нагромадження*.

У західноєвропейських державах до XVI ст. ці умови починають лише складатися. Але основою виробництва пізньофеодального суспільства Західної Європи, незважаючи на відносно високий рівень його розвитку, й надалі залишилося дрібнотоварне сімейне господарство селянина на селі і ремісника у місті. Засоби виробництва і виготовлений за їх допомогою товар належали самому виробнику. Існував позаекономічний примус у формі кріпосного права та цехових обмежень [16, с. 73]. Тому першим кроком у справі первісного нагромадження капіталу стало юридичне звільнення особи селянина від кріпацтва, а ремісника — від цехового порядку й примусу. Цей факт засвідчив набуття робочою силою форми товару, який міг вільно вийти на ринок. Виникає так званий *найм*.

Щодо армії найманої фізичної сили, то вона формувалася в результаті масового обезземлювання селянства і занепаду ремісництва. Різні країни мали власні особливості первісного нагромадження капіталу. Однак методи залишалися такими самими: завоювання, розбій, поневолення.

Примусове позбавлення дрібних товаровиробників засобів виробництва і їх перетворення у бідних продавців своєї робочої сили було важливим кроком до створення умов для товарно-грошового (капіталістичного) виробництва. Історія цього процесу, за висловом К. Маркса, «записана у літопису людства мечем і вогнем».

Другим важливим кроком був процес нагромадження великих грошових запасів у руках цехових майстрів, заможних селян, але головним чином у купців і лихварів. Основними *джерелами нагромадження цих капіталів* стали:

- зовнішня торгівля, особливо торгівля колоніальними товарами — перцем, прянощами, пахощами, тютюном тощо;
- система протекціонізму, державні позики, податки;
- пряме пограбування колоніальних володінь і залежних земель, колоніальні війни, торгівля рабами, піратство;
- організація в колоніях (Америці) рабовласницького, плантаторського господарства; жорстокі методи поневолення і пограбування корінного населення Африки, Азії, Північної і Південної Америки;
- нещадна експлуатація позбавлених засобів виробництва і засобів існування *пауперів* у майстернях і робочих будинках, де робота виконувалась з перервами лише на сон і їжу.

Як бачимо, не лише завдяки працелюбності, енергії і старанню, як вважають більшість західних учених, утверджувався клас капіталістів, а й унаслідок насилля, пограбування, доведення до бідності мільйонів людей.

Отже, процесом первісного нагромадження капіталу, як визначено К. Марксом, було «не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від за-

собів виробництва» [9, с. 727]. Це був процес примусового позбавлення безпосередніх виробників приватної власності на засоби виробництва й перетворення їх у бідних продавців своєї робочої сили, що, власне, передувало капіталістичному нагромадженню. Його головною відмінною ознакою виступали розвиток товарно-грошових відносин, становлення ринкової економіки. Якщо виходити з того, що *капітал* — це цінність, яка зростає, його нагромадження починалося там, де цінність працювала на своє збільшення.

Принципово важливо звернути увагу на те, що сутнісною ознакою перетворення грошей на капітал було формування приватної форми власності. Саме зі становленням товарного виробництва, з його подальшою еволюцією пов'язане утвердження приватної власності. Всі форми, через які відбувався процес розвитку товарного виробництва, привели до утвердження приватної власності як його наслідку.

Вказані процеси зумовили *соціальні зрушення* в пізньофеодальному суспільстві. Це виявилось у міжстановому й внутрішньостановому розширванні. Первісне нагромадження капіталу стало вихідною точкою в становленні господарського устрою, елементи якого почали складатися з XVI ст. в Європі, що дістав назву *капіталізм*.

Щодо визначення капіталізму як господарського устрою зустрічаються різні тлумачення. За нашою думкою, його виникнення слід пов'язувати передусім із новим ставленням людей до економічної діяльності. Він відрізняється від попереднього феодального устрою не стільки наявністю капіталу, скільки новою поведінкою людей і відносин між ними, новим поглядом на господарську сферу, на місце та роль людини, іншим ставленням до грошей та діяльності як до ділового підприємництва. На основі тверезого розрахунку та ретельного вибору гроші починають вкладатися напряду в оборот, а отриманий прибуток зберігається, нагромаджується й знову пускається в оборот. «Гроші породжують гроші, дохід — це гроші, що породжені грошима», — висловлювався ще Жан Кальвін щодо сутності капіталу, автор кальвіністського віровчення.

Зі зростанням світового ринку, й передусім обсягів зовнішньої торгівлі відбувається зосередження багатства як у окремих осіб, так і в окремих державах. Торговельний капітал відіграв особливу роль у розвитку капіталістичного виробництва.

Період трансформації феодальних відносин у капіталістичні характеризувався розвитком *елементів ринкової системи*. Цьому сприяло дедалі більше запровадження грошової ренти, що замінила характерні для часів раннього феодалізму відробіткову та продуктову форми.

Отже, із розвитком ринкових відносин *феодальні відносини неухильно трансформуються у капіталістичні*. Грошова рента починає все більше переважати, феодальна залежність селянства зменшується, а через викуп — зникає. У більшості країн Західної Європи господарства капіталістичного типу на цьому етапі стають переважними.

Розширення масштабів торгівлі супроводжувалося подоланням та, згодом, ліквідацією територіальної замкнутості й обмеженості феодалських вотчин, а буржуазні свободи викликали посилення підприємницької ініціативи. Активізується виникнення спеціалізованих господарств, *утворюються нові господарські форми*.

Зміни в господарських формах привели до змін в характері обміну між ними. Це виявилось у зростанні значення торгівлі і фінансово-банківських інститутів, які набирають якісно нових рис.

Торгівля, набуваючи прогресу з розвитком товарного виробництва, змінює свої форми й охоплює дедалі віддаленіші регіони. Як більш престижна галузь, зовнішня торгівля стимулює розвиток товарного виробництва, а також й внутрішню торгівлю. Поступово набуваючи потужності, розвиток торгівлі виступає важливим джерелом первісного нагромадження грошових засобів у руках купців та лихварів й утворення *грошового ринку*.

Різноманіття монетних систем та одиниць за часів феодалізму привело до поширення *міняльної справи*. Міняйли не лише обмінювали одні гроші на інші, а й займалися кредитними операціями та лихварством. Із розвитком кредиту трансформується грошова система (виникає та поширюється торгівля цінними паперами), створюються товарні та фондові біржі, розвивається *купецький та лихварський капітал*.

З середовища заможних майстрів, купців і дрібних фінансистів формується верства *мануфактурників* — майбутніх капіталістів, власників великих майстерень, вже не зайнятих фізичною працею. Вони використовують *мануфактурну форму* як засіб зміцнення свого економічного становища — скуповують те, що можуть скупити, наймають тих, хто змушений найматися. В цьому виявився *економічний зміст переходу до мануфактурної організації виробництва*. Дрібні ж ремісники поступово втрачають незалежність й права власності: спочатку на виробі, а потім і на саме господарство й знаряддя праці.

Таким чином, прогресивний розвиток господарської сфери у країнах Західної Європи в XVI ст. свідчить про те, що дрібне господарство ремісників і селян як основних суспільних виробників на цей час вичерпало свої можливості й стало неспроможним до подальшого самостійного розвитку. Дрібне товарне виробництво починає поступатися місцем більш продуктивним формам організації виробництва, посилюється його підлеглість капіталу.

**Первісне
нагромадження
капіталу в Англії**

Для всіх провідних країн Західної Європи характерними етапами розвитку грошового (капіталістичного) господарства були: первісне нагромадження капіталу; проста капіталістична кооперація; мануфактурне виробництво; капіталістична фабрика. Протягом цих етапів формувалися передумови утвердження *грошового господарства*.

Процес так званого *первісного нагромадження капіталу* найбільш яскраво проявився в Англії. Він набув тут класичних форм. Невелике острівне ко-

ролівство з населенням 3—3,5 млн осіб, що на той час було у 5 разів менше, ніж у Франції, з міським населенням близько 20 %, у XIII—XV ст. було економічно відсталою околицею Західної Європи та її аграрним придатком. Проте вже у XVI ст. Англія перетворилась у передову державу світу, колоніальну імперію, володіння якої були розкидані по всіх континентах.

Цьому сприяло зазначуване вже переміщення світових торговельних шляхів у XVI ст. із Середземного моря до Атлантичного океану. Англія, як і Голландія, опинилась у центрі світових морських торговельних шляхів, чим було покладено край відносній ізоляції цих країн від економічного життя Європи.

Господарському зростанню Англії сприяло і становище континентальної Європи, промисловість якої дедалі більше потребувала англійської овечої вовни. Англія вже не одне століття була постачальником цієї цінної для європейського сукновиробництва сировини [16, с. 75].

Окрім того, у XVI ст. спостерігалася масова еміграція до Англії французьких, нідерландських, німецьких ремісників, особливо майстрів сукновиробничого процесу.

В Англії процес первісного нагромадження капіталу відбувався більш інтенсивно, ніж в інших європейських країнах. Слід зазначити, що відокремлення дрібного виробника від засобів виробництва і перетворення його на бідного продавця своєї робочої сили, як вихідний пункт становлення нової господарської системи, відбувалось у різних західноєвропейських країнах у неоднакових формах, а у класичній — лише в Англії. Цей процес розпочався в Англії у XV ст. і закінчився у другій половині XVIII ст. зникненням селянства в цій країні взагалі. Такі глибинні зміни у суспільному статусі людей відображали суть змін у власності.

Як ішлося в попередній темі, земля в Англії за часів Середньовіччя була феодальною власністю і перебувала в руках дворян, церкви та короля. Це означає, що більша частина селян не володіла правом власності на землю. Лише 20 % англійських селян — *фригольдерів*, могли вільно розпоряджатися своїми земельними наділами, хоч вони і сплачували власникам землі — *лендлордам* — невелику грошову ренту. Але 60 % усіх селян Англії становили *копігольдери*, які ще у XIV—XV ст. звільнилися від кріпосної залежності, але були тільки спадковими власниками землі, за користування якою вони мали сплачувати феодалу грошову ренту. Щоб користуватися наділом свого батька, спадкоємець *копігольдера* сплачував спеціальну данину — *файн*, яку феодал безмежно збільшував. Тому *копігольдери* змушені були відмовлятися від своїх земельних наділів і перетворювалися або у *лізгольдерів* — тимчасових орендарів клаптика землі на умовах, які встановлює лорд, або у *котерів* — безземельних селян, що ставали батраками і поденниками, чи у *пауперів* — бідняків [16, с. 76].

Із 5,5 млн осіб усього населення королівства сільське населення Англії у XV ст. становило 4,2 млн. На селі ніколи не припинялась вперта боротьба

за землю між копігольдерами і феодальними землевласниками — лендлордами. Можна тільки уявляти масштаби цієї боротьби в умовах домінування сільського населення. Саме копігольдери, як спадкові тимчасові власники землі та її традиційні утримувачі, ставали для феодалів головною перешкодою на шляху до нових форм господарського користування землею.

XVI ст. виявилось періодом різких змін у становищі селян Англії. Зі збільшенням наприкінці XV ст. попиту на англійську вовну в Європі та цін на неї, більш прибутковою справою стало не землеробство, а вівчарство. Тому більшість великих землевласників почали перетворювати землі своїх володінь у пасовища і розводити овець. Вони захоплювали общинні землі, якими раніше користувалися разом із селянами, зганяли селян, в основному копігольдерів, з їхніх наділів, руйнували не тільки окремі селянські будинки, а й цілі села, а захоплені таким чином землі огорожували тинами, канавами, живоplotом. Відвойовані землі лендлорди здавали в оренду тим, хто у великих масштабах займався тваринництвом, за що отримували велику ренту, а іноді самі розводили великі отари овець. Приклад лордів наслідували заможні селяни. Система вільних полів, що традиційно існувала, була поступово замінена на систему огорожених полів. Цей період обезземелення англійського селянства увійшов в економічну історію Англії під назвою *огородження* [16, с. 76—77], в якому знаходили свій прояв зміни форм феодальної власності.

Важливу роль у справі нагромадження капіталу також відіграла реформа церкви, так звана *Реформація*, що була проведена у першій половині XVI ст. в Англії. Масове розорення селян, втрата ними житла й засобів до існування були доповнені в середині XVI ст. *секуляризацією* церковних земель — скасуванням державою церковної власності і перетворенням її у світську через конфіскацію земельних володінь та майна церков, монастирів.

В Англії здобула перемогу над католицизмом англіканська церква. На противагу католицизму в християнстві стало поширюватися протестантське вчення. Тому перехід до капіталізму мав прояв також і в ідеологічній сфері.

Результатом цього стала ліквідація більш як півтисячі монастирів, що супроводжувалося вигнанням монахів і селян з монастирських земель та перетворенням їх на волоцюг-бурлаків. Землі та майно монастирів були частково продані за низькими цінами дворянам, багатим селянам, а також заможним міським жителям. Були також розпущені приватні військові дружини феодалів, тому багато колишніх військових людей також змушені були блукати по дорогах, стали бродячими *люмпенами* — людьми без будь-якої (навіть рухомої) власності, що не беруть ніякої участі в суспільному виробництві й живуть випадковими заробітками.

Секуляризація майна монастирів значно збагатила королівську казну, збільшила земельні володіння «нових дворян» і буржуазії, позбавила колишніх власників церковних земель засобів виробництва. Нові власники — чиновники королівського апарату, офіцери королівської армії, представники інших

адміністративних органів — збільшували ренту, зганяли селян з їхньої землі та огороджували свої нові володіння. Це було ще одним способом розорення селян та примусового перетворення їх на найманих робітників через застосовування і розвиток орендних відносин підвищенням орендної плати до такого рівня, коли селяни-орендарі вже були неспроможні сплатити оренду й розорилися.

Зміни у відносинах з приводу власності на землю приводили до втрати селянами можливості займатися своєю звичною справою. *Примусове обезземелення* селян стало передумовою *аграрного перевороту*, зміст якого полягав у переході від старого, феодального землеволодіння до нового, буржуазного, від старої, феодальної — до нової, капіталістичної організації сільського господарства. Цей перехід від натурального до товарного господарства тривав в Англії майже 300 років.

Обезземелені селяни, які залишилися без засобів існування, поповнювали ряди бідняків і волоцюг та зрештою змушені були продавати свою працю підприємцям міст і сіл. Цьому сприяла й політика уряду Англії, який через видання низки законів примушував безземельних селян найматися на роботу до власників капіталістичних підприємств. Це були заходи з боку влади проти масового бродяжництва, розгулу бандитизму, що охопили Англію. Вони дістали назву «кривавого законодавства», адже за недотримання цих законів працездатні бідняки на перший раз каралися різками доти, доки потече кров по тілу, а вже наступного разу їм відрізали половину вуха, на третій раз їм загрожувала смертна кара. Крім того, за злиденність, бродяжництво людині загрожували таврування, тюрма і галери.

Створення ринку вільних робочих рук супроводжувалось, з іншого боку, нагромадженням у невеликої кількості людей значних грошових коштів, необхідних для будівництва капіталістичних підприємств і оплати найманих робітників. Цьому сприяла можливість привласнювати приватними власниками засобів виробництва створену додатковою працею найманих працівників вартість, що виникала завдяки відчуженню результатів виробництва від їх безпосередніх виробників. Нагромадження великих коштів також досягалося унаслідок насилля, пограбування, обману, шахрайства тощо [16, с. 77].

Як уже йшлося, одним із джерел нагромадження великих грошових коштів стала участь Англії у *торгівлі рабами і піратстві*. Вже у XV ст. Англія займала перше місце з доставки африканських рабів до Америки. З 1562 по 1775 р. англійські торговці рабами вивезли з Африки до Америки близько 3 млн осіб. Разом з торгівлею рабами англійці займалися і піратством, грабуючи іспанські кораблі, міста і порти у Південній Америці.

У первісному нагромадженні капіталу значну роль відіграла *система державної позики*. Королі Англії, які весь час відчували потребу в грошах, змушені були позичати їх під великі відсотки у постачальників і купців. У результаті ж потерпав платник податків, а збагачувалась англійська буржуазія.

У XVI—XVII ст. важливу роль у сприянні нагромадженню відіграла *протекціоністська політика*, що проводилася з боку держави. Уряди бага-

тьох країн ввели великі податки на імпортовані готові товари, забороняли експорт сировини і продуктів харчування. Така політика, що спиралася на меркантилістські погляди, надавала буржуазії можливість утримувати на внутрішньому ринку високі ціни на товари вітчизняного виробника, а також сприяти розвитку власного виробництва.

Як прояв товарного господарства в ході первісного нагромадження капіталу відбувалося формування зовнішнього та внутрішнього ринків. Завдяки розвитку торгівлі вони розширювались, що ставало ще одним додатковим джерелом збагачення англійських купців. Частина капіталів вкладалася останніми в національну економіку, особливо у видобувну промисловість, виробництво пороху, паперу, мила, будівництво кораблів та деякі інші [16, с. 77—78]. Таким чином поступово формувались умови виникнення *виробничого капіталу*.

Зовнішня торгівля сприяла зростанню *купецького капіталу*. Саме тому меркантилісти вважали, що виробництво товарів мало бути підпорядковане завданням їх вивезення за кордон. Принципом меркантилізму було «більше продавати — менше купувати», тому його представники виступали за *активний баланс* у зовнішній торгівлі, яка, на їх думку, головним чином і збагачує державу. Внутрішню торгівлю меркантилісти також не заперечували, але вона, як вважалося, не збільшує грошей в країні, а тільки переміщує їх від одних суб'єктів до інших.

Із формуванням світового ринку, й насамперед зі зростанням обсягів зовнішньої торгівлі відбувалося зосередження багатства як у окремих осіб, так і в окремих державах. Капітал, що утворювався в результаті товарної торгівлі, у подальшому розвитку товарного виробництва починає відігравати зростаючу роль.

Разом із товарно-грошовими відносинами набуває розвитку економічна думка, що віддзеркалювала ці процеси. Із встановленням капіталістичних відносин у всіх структурах суспільного життя, з бурхливим розвитком продуктивних сил, формуванням елементів ринкової системи, обміну, торгівлі з'являється потреба в дослідженні всіх цих явищ, вивченні закономірностей функціонування економіки в цілому. Цю місію взяв на себе меркантилізм. Його представники здійснювали перші спроби теоретичного обґрунтування відповідної політики, висловлювали у формі величезної кількості різноманітних трактатів та памфлетів різні економічні ідеї, що виникали на основі практичного вивчення та узагальнення явищ економічного життя. В цих поглядах та ідеях знайшла відображення центральна тенденція економічної думки пізнього феодалізму. Меркантилізм, за висловленням М. Блауга, став економічною теорією «в дитинстві», яка об'єднала сформовані протягом трьохсот років неузгоджені інтелектуальні зусилля, сповнені суперечностей і різноманіття.

В інших країнах, де зароджувались капіталістичні відносини, також відбувався процес формування товарного господарства. Проте там, де зберег-

лося численне селянство, він був менш виразним, проходив більш повільно і в специфічних для кожної країни формах.

**Соціальні зрушення
як результат
первісного
нагромадження
капіталу**

Зміни в суспільстві, що відбувалися на цьому етапі, охопили і соціальну сферу. Про це свідчить прискорення процесів розшарування між станами суспільства та в їх середині, яке спостерігалось ще в епоху Відродження. Зі встановленням абсолютизму частина дворянства перетворюється в найманих працівників державних органів: вони стають службовцями військово-морських (Іспанія, Португалія), або військово-адміністративних установ (Голландія, Англія, Франція). Розшаровується і селянська маса. Але більш бурхливо процеси розшарування проходили в містах.

Поява мануфактури як нової форми організації засвідчила зміни, що відбувались у формах господарства і стали результатом дальшого розвитку поділу праці та кооперації. Вона стала першою формою організації господарства з вільним наймом, за якої учасниками є власники засобів виробництва — його організатори та власники робочої сили — наймані робітники.

Виникають різні форми мануфактурної організації виробництва. В тих умовах, де цехова регламентація не була жорсткою, мануфактурне виробництво розвивалось успішніше. Особливо бурхливо розвивалось надомництво, або *«розсіяна» мануфактура*. Цехові ж майстри, збільшуючи масштаби свого виробництва і ступінь поділу праці, створювали *централізовані мануфактури*. Особливо ефективні мануфактури були в галузях із дорогими, складними засобами виробництва і стійким масовим збутом: видобувній, збрійній, суднобудівній, друкарській, ткацькій [14, с. 60—61]. Об'єднання «за інтересами» в різноманітні товариства, кумпанства, гільдії змушувало змінювати ставлення до цехового устрою, який дедалі більше гальмував розвиток ремесла і перетворення його на мануфактурне виробництво.

У результаті виникнення нового способу виробництва в європейських країнах відбувалось ускладнення структури суспільства. Поряд з основними класами феодального суспільства — феодалами, селянами, ремісниками — виникають нові — наймані робітники і капіталісти. Отже, соціальні зрушення стали проявом, з одного боку, змін феодальної власності, а з іншого — утвердження приватної власності, які відбувались як результат первісного нагромадження капіталу.

Потреба в грошових коштах для здійснення різних підприємницьких ініціатив, прискорення грошового обігу викликали необхідність розвитку швидкими темпами *кредиту*, зумовили зміни в сфері обміну. *Ярмарки*, проведення яких відновилось ще в XI ст., у XIV—XVII ст. зазнають бурхливого розвитку.

Складні операції європейського купецтва, розширення торгових оборотів і безперервність торговельних угод викликали зростання кількості й подаль-

ший розвиток *бірж*. Їх виникнення майже в кожному великому місті свідчило про поживлення економічного життя. Ярмарки та біржі були якісно новими формами взаємодії, виступали прообразами ринкових форм взаємодії нових суб'єктів господарювання.

Небувалий приплив до Європи золота й срібла, як один із важливих наслідків вищезазначених подій, посприяв розвитку *комерційного капіталу* (за короткий час кількість грошей зросла більш ніж у десять разів). Грошові операції тієї епохи були пройняті духом сміливої заповзятливості і ризикованих рішень. У середовищі нового класу — буржуазії — утворюється своя *аристократія*, яка формується через нагромадження великих готівкових капіталів у найбільш спритних ділків, здебільшого в результаті здійснення різних кредитних операцій [13, с. 99].

У *кредитній системі* відбуваються зміни капіталістичного характеру, що супроводжується заснуванням наприкінці XVII ст. за дозволом уряду Англійського акціонерного банку. Його основною функцією стає надання торговельно-промислового кредиту, що також було сприятливим для нагромадження капіталів. Необхідно зазначити, що кредиту належала особлива роль у процесі первісного нагромадження капіталу, яка виявилася саме в тому, що банки акумулювали капітали задля їх подальшого інвестування у виробництво.

Особливості переходу до товарного господарства в Голландії

Найбільш економічно розвинутою європейською державою, що конкурувала з Англією, були Нідерланди зі столицею в Амстердамі. На початку XVI ст. ця країна мала назву «країни міст», оскільки майже половину її населення становили міські жителі.

Своєю чергою, більш економічно розвинутою була її південна частина — Фландрія й район Брабант з центром у місті Антверпен, де на той час (XVI ст.) вже переважала капіталістична мануфактура розсіяного типу. Північна частина Нідерландів — Голландія та Зеландія — в економічному розвитку відставала, хоча мала суттєві переваги, що і надало можливості для її подальшого розвитку.

Південна частина відрізнялася розвитком мануфактури переважно в сільській місцевості, оскільки в містах він ще стримувався цеховими обмеженнями. В північній же частині — Голландії — цехи не дістали повного розвитку, тому умови для розвитку мануфактур тут були кращими. Отже, хоча мануфактурне виробництво на півночі, в Голландії, виникло пізніше, але розвивалося воно тут успішніше й швидше.

В економічній історії північ Нідерландів мала виняток, адже тут практично не було феодалізму, не було земельної та особистої залежності. Селяни Голландії ніколи не перебували у феодальній залежності, тому така особливість прискорила розвиток продуктивних сил цієї країни.

Ще однією особливістю було те, що у XVI ст. сільське господарство півночі Нідерландів вже не було натуральним. Землеробство мало товарний ха-

рактер, оскільки його продукція використовувалася не задля власного споживання, а набувала товарності і призначалася для продажу містам. Ці обставини створили підстави для перенесення основних економічних центрів з півдня на північ Нідерландів.

Слід при цьому звернути увагу на те, що Нідерланди в середині XVI ст. були лише частиною імперії Карла V (потім — Філіпа II). Голландія ж була однією з 17 провінцій Нідерландів, але найбільш економічно розвинутою. В результаті об'єднання семи північних провінцій Нідерландів було утворено незалежну республіку, яка вийшла зі складу Іспанії і стала називатися Голландією.

У другій половині XVI ст. тут відбулася буржуазна революція, яка мала форму національно-визвольної війни проти панування Іспанії та закінчилася створенням на півночі Нідерландів незалежної буржуазної республіки Голландії. Її наслідком було дуже стрімке, хоча й нетривале, економічне піднесення. В південній же частині Нідерландів, що в подальшому стала основою Бельгії, революція зазнала поразку й панування Іспанії збереглося.

На початку XVII ст. в результаті активної колоніальної експансії Голландія утворює колоніальну імперію, агресивно експлуатуючи через Ост-Індську акціонерну компанію острови Індонезії, Індії, Індокитаю, Японії, на яких створювалися голландські плантації з використанням рабської праці.

Особливістю було те, що головну роль в господарському розвитку Голландії відігравав не промисловий, а торговельний капітал. Через Голландію здійснювали торгівлю всі країни, тому вона стала світовим торговельним посередником. Вона контролювала більшу частину торговельних перевезень на північних морях та Середземномор'ї. Їй належало до 60 % світового торгового флоту, оскільки лісова сировина зосереджувалася переважно на голландських складах й суднобудування здійснювалося з орієнтацією на забезпечення попиту з інших країн.

Пізніше, в період, що розглядається в наступній темі, нагромаджені торговельні капітали зробили Голландію найбагатшою країною, країною-банкіром. Амстердамський банк стає загальноєвропейським кредитним центром. Тут створюється перша у світі *фондова біржа* як самостійний орган з торгівлі цінними паперами.

Але унаслідок того, що нагромаджені капітали не переливалися в промислові галузі, а залишалися в торговельній сфері, й торговельне панування не відповідало промислому потенціалу, Голландія поступово втратила світове значення (XVIII ст.) та зазнала поразку в економічному змаганні з Англією.

Подальша генеза ринкового господарства в країнах Європи пов'язана з виникненням і розвитком *мануфактурного виробництва* як більш прогресивної й адекватної досягнутому рівню розвитку продуктивних сил *форми організації виробництва*, особливості розвитку якої буде розглянуто далі.

**Економічна думка
періоду первісного
нагромадження**

Розвиток мануфактурного виробництва, що набрав потужності, та бурхлива капіталізація господарства Англії, посилення її зовнішньоекономічної експансії у XVII ст. сприяли виникненню нових

процесів та явищ, які виходили за межі меркантилістської доктрини, але потребували свого теоретичного обґрунтування. Концепція, якої дотримувалися меркантилісти, вже не могла забезпечити пояснення нових проблем та питань, що виникали в процесі формування та утвердження товарного господарства. Відповіді на них могли з'явитися лише за зміни підходів до розуміння джерел створення багатства та ролі виробничої сфери.

Видатний англійський економіст сер *Вільям Петті* (1623—1687), на відміну від традиційного на той час меркантилістського емпіричного опису економіки, виявив інші підходи до аналізу сутності економічних явищ і процесів і, власне, першим застосував іншу — загальнонаукову парадигму. Намагаючись проникнути у сутність економічних явищ і процесів, показати притаманні їм причинні залежності, внутрішні закономірності, В. Петті застосував метод наукової абстракції для виявлення їх «таємничої природи». Він був яскравим представником економічної науки періоду подолання меркантилістських догм, який одним із перших вийшов за межі меркантилізму і започаткував новий напрям економічної науки — *класичну політичну економію*.

У 60—80-х роках XVII ст., висловлюючи відмінну від позицій меркантилістів думку щодо багатства, яке утворюють не тільки дорогоцінні метали та камені, включаючи гроші, а й землі, будівлі, товари, В. Петті розкривав суть капіталізації. Він висловив переконання, що праця є батьком і активним принципом багатства, а земля — його матір'ю. В. Петті проголосив, що багатство, всупереч думці меркантилістів, створюється насамперед працею і її результатами, заперечуючи тим самим «особливу» роль грошей у господарському житті. Розвиваючи цю тезу, В. Петті виступав проти заборони вивезення грошей, виявляючи свою прихильність до кількісної теорії грошей.

Не сприймаючи меркантилістські ідеї щодо сутності багатства і шляхів його примноження, В. Петті намагався виявити природу походження вартості товарів і причин, що впливають на рівень їх цінності на ринку.

В. Петті одним із перших висловив ідею про наявність в економіці об'єктивних, пізнавальних закономірностей, які він порівнював із законами природи, чим зробив великий крок у розвитку принципів загальнонаукової парадигми та політичної економії. Трактуючи гроші як особливий товар, що виконує функції загального еквівалента, В. Петті висловив у цьому ключову ідею обміну в умовах товарного виробництва, яка забезпечила протягом наступних двох століть розвиток теорії грошей і кредитів.

В. Петті увійшов в історію економічної думки як перший дослідник простого товарного виробництва, що надав аналіз сутності товарного обміну. Він показав, що вартість і обмін еквівалентів є умовою рівності суб'єктів госпо-

дарювання, основою зацікавленості сторін в епоху постнатурального виробництва.

Звернімо увагу на те, що в той час вже відбувся перехід до централізованого способу здійснення влади й утвердилася така форма особистої залежності, за якої всі члени суспільства стали рівними як королівські піддані, а також рівними в плані взаємодії господарських одиниць з економічним центром. Про виникнення нових форм цієї взаємодії й засвідчили ярмарки, біржі, ринок, що забезпечили розвиток обміну.

Ще один представник економічної думки періоду виникнення ринкового господарства, що став родоначальником політичної економії у Франції (хоча деякі вчені його роль в розвитку економічної думки оцінюють значно скромніше) — француз *П'єр Лепезен де Буагільбер* (1646—1714), який самостійно дійшов до ідей природного порядку, невтручання держави в господарську діяльність, природної ціни й ринкового саморегулювання.

Будучи виразником й захисником інтересів селянства, як власник родового маєтку, він безпосередньо відчував на собі занепад сільського господарства. Він намагався розібратися у причинах низького рівня життя у провінціях Франції на межі XVII—XVIII ст. Самостійно дійшовши до тих ідей, що згодом обстоювали такі великі мислителі XVIII ст., як Кене, Тюрго, Сміт, він висловив цілий ряд видатних думок й разючих здогадів, які постали перед наукою лише через півстоліття (Кене, Сміт), сто років (Сей, Сисмонді), сто п'ятдесят (Вальрас) та двісті років (Кейнс).

У декількох книгах він виклав «систему» реформ буржуазно-демократичного характеру, які пропонувалися як шляхи подолання негативних явищ в економіці. Проголошуючи себе «адвокатом сільського господарства», із цих позицій він розглядав економічні проблеми, пов'язані із вирішальним значенням фермерського укладу сільськогосподарського виробництва у соціально-економічному розвитку суспільства.

Справедливо засуджуючи меркантилізм, П. Буагільбер, разом із тим, умисно абсолютизував роль сільського господарства в економічному розвитку країни, недооцінюючи роль грошей як товару, заперечував їх реальне значення у примноженні майнового багатства. Незалежно від інших дійшовши до розуміння того, що багатство країни полягає не у фізичній масі грошей, а у всій багатоманітності та різноманітності благ і речей, Буагільбер виступав з ідеєю економічного лібералізму, невтручання держави у сферу економічної діяльності.

П. Буагільбер надав характеристику процесу становлення та переходу до товарного господарства в аграрній сфері і суті товарного господарства. Його внесок у розвиток економічної думки Франції, а також формування ринкових відносин у Франції оцінюється тим, що саме його твори стали теоретико-методологічною базою розвінчання меркантилістських ідей і формування специфічних традицій «французької школи» наукової політекономії. Ідеї П. Буагільбера були розвинуті *фізіократами*.

Фізіократами було названо групу французьких мислителів, що згуртувалися навколо доктора *Франсуа Кене* і розвивали нову систему поглядів, нову теорію — *фізіократизм*, або буквально *природовладдя*. Найбільш відомими представниками фізіократизму були Віктор Мірабо, Дюпон де Немур, Мерс'є де Ларів'єр, Венсан де Гурне, Жак Тюрго.

Із прихильників фізіократичних поглядів сформувалася наукова школа економічного лібералізму, в основі якої покладена ідея повної економічної свободи, коли держава не втручається у виробничу, торговельну та фінансову діяльність своїх підданих. У фізіократизмі «природне» протиставляється «штучному», природний порядок протиставляється суспільному порядку — на подібні ідеї і спирався економічний лібералізм фізіократів. Пізніше А. Сміт характеризував фізіократію як вияв реакції на меркантилістську політику.

Другою засадою вчення фізіократів було уявлення про землю як єдине джерело багатства народу.

Отже, школа фізіократів, яка відображала економічну думку періоду первісного нагромадження, піддала критиці меркантилізм і перенесла дослідження про походження додаткового продукту у сферу безпосереднього виробництва, заклавши основи для аналізу капіталістичного виробництва.

6.3. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В СУСПІЛЬСТВАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Розпад феодального господарства

Оскільки феодалізм і ринок були опосередковані простим товарним виробництвом, зміст перехідної від аграрно-феодального до індустріального суспільства епохи полягав у розкладі феодальних відносин і формуванні передумов індустріалізації господарства, зародженні інститутів ринкової економіки.

Головною причиною переродження феодальних відносин у товарні, а потім у товарно-грошові виступила неадекватність форм організації феодального господарства умовам його відтворення й подальшого розвитку суспільства. У надрах феодального суспільства як цілковито об'єктивне явище відбувалась еволюція господарського розвитку в напрямі поступового витіснення натуральної форми господарства товарною. Криза натуральної системи господарства була початком становлення господарства ринкового типу. Зі змінами господарської дійсності протягом XVI—XVII ст. відбувався і розвиток економічної думки, яка реагувала на зміну економічного і суспільного середовища.

Розпад феодального господарства був пов'язаний не тільки з розвитком товарного господарства, посиленням елементів товарності в господарстві, а

й формуванням великих капіталів, перетворенням феодалної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу, використанням найманої робочої сили, посиленням майнової та соціальної диференціації тощо.

Генезис індустріального суспільства неможливо проаналізувати без розгляду певних передумов.

Передумови індустріалізації господарства та зародження інститутів ринкової економіки склалися в країнах Північно-Західної Європи протягом *другого періоду* європейського феодалізму. Головними з них були: руйнація натурально-господарських форм феодалного господарства, ремісничих цехів, купецьких гільдій, просте товарне виробництво, купецько-лихварський капітал, грошова рента, становлення внутрішніх національних ринків, поява нових господарських форм, орієнтованих на товарно-грошові форми взаємодії. Створенню загальноєвропейського товарного і грошового ринку сприяла міжнародна торгівля.

**Зміни у сфері
матеріального
виробництва**

У країнах Європейської цивілізації початок переходу від феодалного до капіталістичного господарства поклали зміни у сфері матеріального виробництва, стані та характері розвитку продуктивних сил, а також розширення внутрішнього і зовнішнього ринку, що сформувалися на межі XV і XVI століть.

Вже йшлося про те, що в цей період економіка феодалного господарства в країнах Західної Європи набула певного розвитку. Чітко окреслилося *феодалне та селянське господарство*. Швидкого розвитку набувають середньовічні міста, зростає їх економічна роль, а в них — ремісниче виробництво, яке поступово перетворюється на товарне. Відбувається подальше поглиблення суспільного поділу праці, розвивається внутрішня та зовнішня торгівля, збільшується роль грошей. Зростання ринковості, втягування сільського господарства в товарно-грошові відносини лягає в основу цих процесів.

У цей період поділ праці набуває якісно нового значення і розвивається на різних господарських рівнях: *міжнародному* (спеціалізація країн на виготовленні окремих видів товарів), *макроекономічному, національному* (остаточне виділення ремесла в окрему галузь, поява нових галузей економіки), *мікроекономічному* (поопераційний поділ праці в цехах, мануфактурах).

Для перехідного від аграрного до індустріального господарства періоду характерні значні досягнення в галузі науки і техніки. Особливого значення набуло використання *водяного колеса* у різних галузях. Розвиток доменного виробництва став основою революції у військовій справі. Перехід до виготовлення *стволів способом їх відливання* відкрив можливість переозброєння армії: заміни холодної зброї на вогнепальну. З початку XVI ст. вогнепальна зброя спричинила справжню революцію у військовій справі, що дало змогу

збільшити чисельність армії. Саме в цей період у країнах Західної Європи відбуваються важливі зміни, пов'язані зі створенням постійних армій, які потребували багато зброї, тканин для обмундирування.

Винайдені і сконструйовані телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, нові типи кораблів — баржі, каравели. Стрімкого застосування набувають механічні молоти, годинникові механізми з маятником. Активно розвиваються доменне виробництво, друкарство. Упровадження різних механічних засобів супроводжується підвищенням продуктивності праці в 3—4 рази. Відбувається розвиток *мануфактурного виробництва* із застосуванням вільнонайманої праці.

Із розвитком науки і техніки великі зміни відбуваються в розвитку продуктивних сил європейських країн. На кінець XV ст. в країнах Західної Європи було багато зроблено для розвитку *промислового виробництва*.

У всіх основних галузях промислового виробництва до початку XVI ст. відбулось значне *удосконалення знарядь праці та технології виробництва*.

Великі зрушення відбулися у *засобах переміщення*, особливо у морському транспорті. Набуває суттєвого розвитку *суднобудування*. Як вже згадувалося, в кінці XV ст. було побудовано новий тип морського судна — каравелу, що мало велику кількість вітрил і могло рухатися проти вітру за допомогою цілої системи таких вітрил. Будучи значно місткішими, каравели могли брати на борт численну команду та значний запас провіанту, розрахований на тривалий час плавання в океані. Такі зрушення прогресивно вплинули на розвиток обміну, виникнення нових форм господарських одиниць.

Почалося виробництво паперу й книгодрукування за допомогою літературного набору, виробництво окулярів і годинників. Велике значення для створення різних машин і механізмів мало виготовлення *годинника з маятником*, принципи якого стали прообразом багатьох машин.

Зростання ролі середньовічних міст у зародженні ринкової економіки. Еволюція цехового господарства

У попередній темі пояснювалося, що розвиток ремесла і торгівлі у феодалній системі господарства, відокремлення ремесла від землеробства мали своїм наслідком виникнення середньовічних міст, розвиток в яких торгівлі й промисловості відіграв, своєю чергою, особливу роль у зародженні ринкової економіки у Європі.

Розвиток міського ремісничого виробництва і торгівлі передусім підвищував економічний і політичний статус міст (до цього часу село, а отже — феодали, домінувало), які поступово перетворювалися на адміністративні і релігійні, а потім — на економічні й культурні центри.

Розвиток західноєвропейських міст відіграв головну роль у становленні приватної власності, адже в них жили вільні люди, що вже не перебували в особистісній залежності. Ремесло було економічною базою їх діяльності, за результатами якої здійснювався товарний обмін. Військовий захист також

здійснювався городянами самостійно, вони не потребували в цьому послуг від феодалів завдяки наявності захисних міських стін та інших споруд.

Ставши *осередками ремісників та торгових людей*, західноєвропейські міста відігравали важливу роль в розвитку господарських зв'язків. Поява великої кількості міських ремісників супроводжувалася зростанням продуктивності праці та якості товарів, а також поживаленням товарообміну між городянами і селянами.

Місто забезпечувало всі необхідні умови для виробничої діяльності і збуту ремісничої продукції: безперешкодну зустріч замовників і покупців з виконавцем замовлень; охорону від воєнних виступів; водопостачання (недарма усі великі міста стоять на річках або озерах, а їх назва містить слово «міст» (Кембридж, Понтуаз, Брюгге) або «фортеця» (Манчестер, Ланкастер, Страсбург, Петербург). Розвиток міських поселень підтримувався державою та церквою, оскільки вони розраховували на створення в містах своїх опорних пунктів, а також на грошові надходження від міського населення.

Можна ще раз зазначити, що міста були явищем, стороннім для феодалізму, оскільки тут не було феодального землеволодіння й феодальної ренти. *Якщо основою феодальних відносин було натуральне господарство, то міста були осередками товарного виробництва й торгівлі.* Не випадково міста протистояли з самого свого заснування феодалам, адже буржуазія, що прийшла на зміну феодалам, зросла в містах (*burg* — місто, спочатку міських жителів називали «буржуа»).

На фоні розпаду феодалізму проявляються зміни в міській соціальній структурі. З розвитком товарно-грошових відносин найбільш заможними городянами стають купці, власники ремісничих майстерень, домовласники, лихварі, представники духовенства. Населення міста поповнюється за рахунок великих феодалів та їх дружинників, представників королівської адміністрації, а також лікарів, артистів, художників, викладачів та тих, хто був зайнятий у сфері обслуговування.

У період розквіту феодалізму населення міст дедалі більше обтяжувалося своїм підлеглим становищем щодо сеньйора (феодала), який володів міською землею та регламентував життя населення. Феодали, переселяючись у міста, поступово стають феодальною аристократією. В обмін на вилучення тих функцій, що у них існували до формування централізованого державного центру, феодали дістають певні привілеї.

У результаті комунальних революцій населення великої кількості міст завойовувало *самостійність управління*.

Головна перемога мешканців міст (міщан) полягала в тому, що вони домоглися *особистого звільнення від кріпосної залежності*. Це ж створювало сприятливі умови для ефективнішого розвитку ремесла та торгівлі. Городяни, що вивільнилися від феодальної залежності, отримували більш високий, ніж у селян, соціальний статус. Але серед міського населення відбувалися процеси швидкого соціального розшарування. Із заможної верхівки виокре-

милося бюргерство як особисто вільні люди, що володіли певними коштами й сплачували міські й державні податки. З їх числа формувався заможний міський стан, який пізніше став основою європейської буржуазії і склав так званий *середній клас*.

Отже, на кінець XV ст. місто переважно являло собою осередок вільних від кріпосної залежності людей, яке якісно відрізнялося від міста Стародавнього світу. Середньовічне місто — це самостійна організація з певною системою самоуправління.

У результаті комунальних революцій європейські міста домоглися високого рівня самостійності і влади над навколишніми землями. Містакomuни повністю звільнилися від феодалських повинностей, здобули право на створення органів міського самоуправління, формування міського суду, фінансової і податкової систем тощо.

У процесі свого розвитку поступово ремесло почало переходити на стадію товарного виробництва — ремісники починають *працювати на замовлення* споживачів, а вироби продавати торгівцям. Формами організації такого виробництва стають ремісничі майстерня, цех, мануфактура.

У містах Західної Європи поступово зароджується промислове й торговельне підприємництво. Місцеві жителі організуються в ремісничі цехи й купецькі гільдії, а під керівництвом своїх виборних органів проводять боротьбу проти феодалів. Тут утворюється буржуазна економіка, яка й зруйнувала феодалізм. З бюргерів виростає міська буржуазія.

Основний внесок міст у руйнування феодалської системи господарства полягав у розвитку *товарно-грошових відносин*, центрами яких вони були.

Цехове ремесло стало одним із головних перешкод на шляху капіталістичної промисловості, тому воно мало поступитися *менш регламентованому мануфактурному виробництву*.

Виникнення нових форм організації господарства у Західній Європі

Темпи економічного розвитку європейських країн ще більше зростають на останньому етапі існування середньовічного суспільства в XV — першій половині XVII ст. Виникають і набирають розвитку капіталістичні відносини. У Західній Європі відбулися винятково важливі соціально-економічні зміни. Занепад феодалізму знаходив своє вираження в ліквідації кріпосної залежності в Англії, Франції, Італії, Нідерландах, повсюдному переході до товарно-грошових відносин. У містах і селах виникають капіталістичні господарства із застосуванням праці найманих робітників. Змінюється соціальна сфера, формуються буржуазія і передпролетаріат. Останній формується зі строкатої маси розорених дрібних власників — селян, ремісників та ін.

У результаті подальшого розвитку господарства, процесу первісного нагромадження *дрібне господарство* основних виробників суспільства — ремісника та селянина — *вичерпало свої можливості* й стало неспроможним

до подальшого самостійного розвитку. Економічне становище дрібного виробника ставало все більш залежним від власника капіталу (купця або лихваря) у зв'язку зі зростанням витрат на придбання необхідних для нього засобів виробництва.

Головна причина розкладу феодальних відносин, зародження ринкового (капіталістичного) господарства у Західній Європі наприкінці XV — у XVII ст. полягає в тому, що *форми організації феодального господарства стають «неадекватними»*, тобто гальмують відтворення самого господарства і подальший розвиток суспільства. Зміни, що відбувалися в усіх аспектах людського життя — техніці, технології виробництва, науці, інженерній освіті, культурі, релігії, ролі держави тощо, вимагають нової системи управління економікою. Саме тому на зміну старим формам організації приходять нові, що потребувало формування *інститутів ринкової економіки*.

В економіці виникають **нові форми господарювання**. Відбувається формування якісно нового типу господарства, заснованого на ринкових засадах. У промисловості і сільському господарстві зароджуються капіталістичні відносини.

**Нові господарські
форми
у промисловості.
Мануфактура
та її види**

Подальший генезис ринкового господарства в країнах Європи пов'язаний на цьому історичному етапі із *мануфактурним виробництвом* як більш прогресивною й адекватною досягнутому рівню розвитку продуктивних сил формою організації виробництва, в якій воно спиралося на широкий поділ праці.

Мануфактурне виробництво стає важливим свідченням розвитку нових, перехідних до капіталістичних відносин. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство країн Західної Європи XVI—XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура — це просте товарне виробництво на своїй пізній стадії, яке засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі (*manus* — рука, *factura* — виробництво). Це стадія промисловості, яка історично передувала великій машинній індустрії. Відмінною рисою мануфактури, порівняно з передуючою їй простою капіталістичною кооперацією, був перехід до поопераційного поділу праці, значне підвищення її продуктивності, використання найманої робочої сили. Проте праця в мануфактурі ґрунтується на ремісничій техніці й залишається ручною. Для розвитку операційного процесу були потрібні організатори. Ними виявилися купці й лихварі, капітал яких став спрямовуватись у виробництво.

Відомі дві основні форми мануфактур — *розсіяна*, що розвивалася в основному в XVI — першій половині XVIII ст., і *централізована*, що утвердилася з другої половини XVIII ст. Існує також *змішана* мануфактура. Мануфактури ви-

никали в галузях, де рівень спеціалізації і технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI ст. були сформовані в суконному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні.

Утворення мануфактур йшло двома шляхами:

- важливу роль у створенні мануфактур відіграв купецький, торговий капітал, який проникав у виробництво;
- окрім купців власниками мануфактур також ставали збагатілі майстри-ремісники. В такому разі виробник ставав і підприємцем, і купцем.

Найбільш інтенсивного розвитку нові форми організації виробництва набули в промисловості, зокрема в гірській, металургійній і металообробній галузях, де ремісник не міг за свої кошти придбати шахту, доменну піч, важкі молоти для обробітку заліза та експлуатувати їх лише за допомогою своєї праці.

На основі поступового потрапляння дрібних виробників в економічну залежність від товарного або лихварського капіталу відбувалася організація капіталістичної промисловості. Ступінь і конкретні форми цієї залежності були різні. За часткової залежності ремісник, зберігаючи приватну власність на своє господарство, купував або брав у борг у купця сировину, зобов'язуючись постачати йому свою продукцію за договірною (раніше обумовленою) ціною. Така форма підлеглості та залежності ремісника від купця чи лихваря мала найбільше поширення в Західній Європі у XVI ст.

Ті ремісники, що були вимушені брати у купця в тимчасове користування засоби праці або гроші в борг на їх придбання, майже повністю перетворювались у найманих робітників, які отримували заробітну плату. Так поступово виникла нова форма промислового виробництва — капіталістична домашня промисловість, або *розсіяна мануфактура*. Тут безпосередній виробник позбавлявся права власності на своє господарство і засоби виробництва. *Надомництво*, або розсіяна мануфактура, набуває особливо бурхливого розвитку там, де були слабкіші цехові обмеження.

У країнах Західної Європи розсіяна мануфактура у XVI ст. здобула найбільше поширення, особливо на селі, де не було цехових обмежень. Сільські ремісники, не маючи можливості стати самостійними виробниками, зазвичай починали працювати на купця-скупника, тобто фактично ставали найманими виробниками. Відтак на селі виникли масиви дрібного, але за своєю сутністю капіталістичного, виробництва — тканин із вовни, льону, багатьох видів металевих виробів тощо [16, с. 65—66].

Розсіяна мануфактура ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Ремісники працювали не в майстерні, а в себе вдома. Купець виконував роль роздавальника — підприємця. Робітники за такого типу виробництва, незважаючи на їхню просторову відособленість, були пов'язані поділом праці: одні робили з сировини напівфабрикат, інші доводили його до необхідної кондиції.

Інколи деякі стадії виготовлення продукції, наприклад складання годинників, переносились у майстерню, де наймані робітники працювали в одному приміщенні під керівництвом підприємця. Такі мануфактури називалися *змішаними*.

Первісна форма мануфактури, розсіяна, розвивалася в основному в XVI — першій половині XVIII ст. і була перехідним типом до централізованої мануфактури.

Централізована мануфактура була найбільш розвиненою формою капіталістичного виробництва. Вона існувала в умовах однієї майстерні. Підприємець закуповував сировину, устаткування, інструменти, наймав робітників. У мануфактурі існував поділ праці, тобто окремі робітники вже спеціалізувались на виконанні тих чи інших операцій або навіть частин операцій, що значно підвищило продуктивність праці. Всі робітники працювали в одному приміщенні під керівництвом підприємця або майстрів [16, с. 66].

Централізована мануфактура утвердилася з другої половини XVIII ст.

З середини XVII ст. *мануфактура стає розвинутою формою простого товарного виробництва*, охоплюючи дедалі більшу кількість випуску товарів. Об'єднання робітників в одному приміщенні давало можливість провести між ними детальний поділ праці, удосконалити технологію, робочі інструменти і засоби праці, що підготувало перехід до машинної техніки у період промислового перевороту. Зазначимо, що поділ праці був першим кроком до підвищення продуктивності виробництва. Цехові ремісники часто не витримували конкуренції з мануфактурами і розорялися. В той же час в промисловості зберігалися ремесла і дрібне товарне виробництво.

Ступінь розвитку капіталістичного виробництва в окремих галузях промисловості та його форми були різними. Найбільш інтенсивно товарне виробництво розвивалося в тих галузях, де спостерігалися значне подорожчання й ускладнення засобів виробництва (добувна промисловість, металообробка, особливо виробництво зброї, суднобудування, виготовлення паперу, пороху, шовкових тканин). У цих галузях підприємства були за кількістю працівників в основному невеликими, лише на окремих шахтах, доменних печах, мануфактурах з виробництва артилерії та інших видів зброї працювало більше 100 осіб. Повільніші темпи спостерігались у тих галузях, де майже цілком зберігалася реміснична техніка (виробництво тканини з вовни, бавовни і льону, предметів розкоші та ін.) [16, с. 66—67].

Галузевий склад мануфактур багато в чому визначався природно-географічними умовами тієї чи іншої країни. Так, в *Англії* в основному переважали суконні, металургійні та суднобудівні мануфактури, в *Німеччині* — гірничі та металообробні, в *Голландії* — текстильні та суднобудівні.

Мануфактура була провідною формою капіталістичного виробництва у країнах Західної Європи з XVI до останньої третини XVIII ст. Вона забезпечила детальний поділ праці, удосконалення технології, робочих інструментів й засобів праці. Значення мануфактурного виробництва полягає в тому, що воно історично підготувало передумови для великої машинної індустрії. Отже, мануфактура стає першим капіталістичним підприємством, що використовує найману працю та діє за наявності капіталу.

Зміни у сільсько-господарському виробництві

У сільському господарстві позиції феодалізму були сильніше, тому процес його розкладу йшов повільніше. Проте і феодальна земельна власність поступово перетворилася на об'єкт купівлі-продажу.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувались у трьох основних напрямках:

- створення буржуазних форм земельної власності;
- перетворення феодальної ренти на капіталістичну;
- зростання товарності сільського господарства.

Змістом цих процесів була боротьба між двома шляхами розвитку аграрних відносин: шляхом ринкового підприємництва і шляхом дрібнотоварної земельної власності.

Методи розв'язання аграрного питання в різних країнах Європи були різними. Так, в *Англії* насадження *фермерства* (на основі тривалої оренди) при збереженні поміщицького землеволодіння (лендлордів) забезпечило швидкий розвиток аграрного сектору за капіталістичним шляхом. Радикальну роль в *Англії* відіграв аграрний переворот XVI—XVII ст. Там, де застосовувалось *огороджування*, насильницьке обезземелення селян, одразу утворилася велика земельна власність буржуазного типу, яка здавалася в оренду селянам. Після буржуазної революції на цих землях утверджувалися *фермерські господарства*, а лендлорди (великі землевласники) отримували капіталістичну ренту. Селян-копігольдерів переводили на становище *орендарів*, змушували відмовлятися від своїх прав на користування землею. Дрібні селянські господарства перестали існувати, звільнивши місце великій буржуазній земельній власності лендлордів і фермерів. Сільське господарство досягло значних успіхів у вівчарстві, агрокультурі й агротехніці (легкий плуг, складні сівозміни, використання добрив), зросла врожайність зернових культур [13, с. 101].

У результаті змін, які відбулись у XVI — першій половині XVII ст., в *Англії* нові капіталістичні відносини проникли в усі галузі економіки. Сформувався клас нових власників-дворян — *джентрі, підприємців, купців-торговельників, заможних фермерів*, які володіли значними капіталами, але з ряду причин були позбавлені політичної влади. На середину XVII ст. в *Англії* загострилися релігійні суперечності (саме вони й стали основним приводом для революції 1640—1660 рр.).

У *Голландії* розвиток сільського господарства мав компромісний характер. Пріоритет належав зміцненню дрібноселянської власності, що зростала в основному за рахунок скуповування монастирських володінь, осушених земель, на яких розвивалися фермерські господарства.

У *Франції* протягом перехідного періоду зберігалася велика земельна власність феодалів, зміцнилася спадкова рента (аграрне законодавство якобінців у ході буржуазної революції 1789—1794 рр. перетворило цензиви у приватну власність селян). Через зміцнення дрібноселянської власності

здійснювався процес капіталізації. Селянин перетворився на дрібного виробника аграрної продукції [13, с. 101—102].

Зміни у промисловому виробництві сприяли інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, хоча воно розвивалося повільнішими темпами, ніж промисловість. У XVI ст. розпочався перехід до багатопільної системи землеробства і травосіяння. Розширилось використання добрив, зросли кількість і якість сільськогосподарського реманенту, виробленого з металу, для обробки землі застосовується більш вдосконалений плуг на кінній тязі. В тваринництві були виведені нові, продуктивніші породи худоби, зростає порайонна спеціалізація відповідно до природно-кліматичних умов окремих країн. Усе це підвищило продуктивність праці в сільському господарстві.

Фермерство стає тією формою товарного господарства, в якому виробництво здійснюється на основі приватної власності на ресурси, еквівалентності обміну, добровільній взаємодії на основі власних економічних інтересів.

Територіальна спеціалізація сільського господарства, що виникає, забезпечує зростання товарності сільського господарства. Як результат збільшується питома вага продукції, призначеної не на власне споживання, а на продаж.

На початку XVI ст. в багатьох країнах Західної Європи було відновлено той духовно-культурний і технічний рівень розвитку, насамперед розвитку сільського господарства, якого вони досягли на початку XIV ст. Внаслідок цього тут знову почала діяти диспропорція між темпами зростання чисельності населення та темпами освоєння нових земель. Там, де ще були резерви вільних земель (наприклад, в німецьких державах східніше Ельби), відбувалось їх подальше освоєння. Там, де резерви були вичерпані, зусилля селян були спрямовані на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва.

Інтенсифікація землеробського виробництва мала своїми наслідками *підвищення врожайності*. Найбільш високих показників досягла *Голландія*, яка далі від усіх країн просунулася в цьому.

Але якщо в одних європейських країнах досягнутий рівень землеробського виробництва давав змогу задовольняти продовольчі потреби, інші ж відчували продовольчі труднощі й вимушені були збільшувати імпорт хліба. Передусім це стосувалося Іспанії та Голландії.

В *Іспанії* уряд вимушений був ввести регламентацію хлібних цін, а у XVI ст. пішов на введення продовольчого податку. Набула натурального характеру церковна десятина. Хлібом почали стягувати борги та орендну плату. Уряд неодноразово вдавався до примусової закупівлі хліба за твердими цінами.

Спочатку продовольча криза на Піренейському півострові була викликана відставанням темпів зростання сільськогосподарського виробництва від темпів росту чисельності населення. Пізніше до цього долучився ще один фактор — скорочення площ посівів.

Події, що відбувалися того часу в Іспанії, ілюструють приклад, коли штучне гальмування об'єктивних економічних процесів відкинуло цю країну на

століття назад порівняно з Європою. Економічні проблеми Іспанії того часу безпосередньо пов'язані з системою господарювання та способом здійснення влади, які гальмували розвиток елементів товарного господарства і перехід до ринку, форм поділу праці та обміну, зберігаючи примус і підкорення, пригнічуючи господарські інтереси, штучно стримуючи розвиток ініціативи та підприємливості.

Голландія, з її найвищими врожайями, у XVI ст., як і інші країни, де зростала кількість населення, також не забезпечувала себе хлібом й задовольняла свої продовольчі потреби значною мірою за рахунок його імпорту (за деякими даними, в XVI ст. в Голландію ввозили до 75 % необхідного зерна).

Зміни, що відбувалися з розвитком товарно-грошових відносин, мали свої наслідки зміни у співвідношенні між промисловістю та сільським господарством, між містом і селом. Найпомітніше підвищення ролі міст відбувалося в Англії, Іспанії та Франції. Але лідерами в цьому відношенні були Нідерланди. Тут у XVI ст. в містах було сконцентровано вже більше половини всього населення. Це свідчило про те, що Західна Європа на той час переживала процес *перетворення промисловості на провідну галузь економіки*.

Подальший розвиток обміну. Зміни у фінансовій сфері. Зародження інститутів товарного господарства

Становлення товарного господарства супроводжувалося розвитком форм організації, товарного обміну, торгівлі. Його об'єктами стають гроші.

У мануфактурний період купецький капітал переважав над промисловим. Паралельно з купецьким капіталом розвивається *лихварський*, на зміну якому пізніше з'являється *позичковий* (або *банківський*) капітал. Зароджуються такі форми банківської діяльності, які існують й сьогодні.

Для періоду мануфактурного капіталізму характерне *посилення поділу праці* на всіх рівнях — світовому (утворення світового ринку зі спеціалізацією країн), макроекономічному (формування окремих галузей економіки — промисловості, сільського господарства, торгівлі, банківської сфери тощо) та мікроекономічному (поопераційний поділ праці в мануфактурах).

З розвитком товарного виробництва, що супроводжувався прогресом торгівлі, відбувалося становлення грошової, фінансової та кредитної систем. На основі міняльних контор виникають банки, які починають створювати власні торговельні та промислові підприємства. Західноєвропейська економіка починає рухатися шляхом становлення *ринкових відносин*, які потребували відповідних їм інститутів.

Зазначимо, що *формування перших інститутів товарного господарства* є одним з головних аспектів розвитку господарства європейських країн у розглядуваний період. Без цих інститутів подальший розвиток економічних відносин був би неможливим. Очевидно, що зміни у сфері виробництва викликали значні зрушення в інших сферах суспільного відтворення — обміні, розподілі і споживанні.

Потужним чинником прискорення розвитку виробництва й збуту товарів стає поява *акціонерного капіталу та акціонерної власності*.

Подальший розвиток торгівлі супроводжує поява нових товарів, він викликає нові форми її організації — *біржі* (тобто постійні ринки). *Біржова торгівля* здійснюється через *товарні біржі* як оптова (гуртова) торгівля за зразками та стандартами й через *фондові біржі* як торгівля цінними паперами (хоча можна зазначити, що виникнення біржової справи відносять до XI–II ст., коли в Голландії та Італії поширилася практика оплати поставок через міняйл, що видавали векселі та пересилали гроші за призначенням).

Із розвитком товарно-грошових відносин та відповідних інститутів поступово відбувається формування національних ринків.

У сфері обігу та розподілу на основі розвитку міжнародного поділу праці формуються ринки товарів і грошей національного, європейського і світового рівня. Провідну роль на міжнародних ринках починають відігравати Англія та Голландія. Європейські феодальні країни були не спроможні конкурувати з ними на світовому ринку. Їх практично вилучили з нього і перетворили на країни, що продають продукцію аграрного характеру.

Притаманний мануфактурному періоду перехід від натуральних до товарних відносин привів до значного розвитку та трансформації *фінансової сфери*, яка, успадкувавши феодальні пережитки, набуває нових рис: виникає *страхова справа*, з подальшим розвитком банківської сфери розвиваються грошово-кредитні операції, з'являються *клірингові розрахунки* (залік взаємних вимог і зобов'язань). Суттєво змінюються *фінансові відносини* в Англії і Голландії після революцій. В Голландії Амстердамський банк був створений у 1609 р., Англійський банк — у 1694 р. Вони мали монопольне право емісії *банкнот* — банківських білетів — грошових знаків, що випускаються в обіг як вид паперових грошей. Амстердам і Лондон стають центрами комерційного життя, де здійснюються основні зовнішньоторговельні операції. В цей період (XVII ст.) робляться спроби складання державних бюджетів (розписів), причому їх прибуткова частина складається з податкових надходжень та торговельних мит.

Підіб'ємо підсумки та зробимо загальні висновки.

Отже, як центральна в даній темі розглядалася проблема переходу від натурального до простого товарного господарства, формування передумов переходу до товарно-грошового (капіталістичного) ринкового господарства. Ми з'ясували, що процеси виникнення простого товарного та товарно-грошового господарств ґрунтуються на формуванні приватної власності, свободі і рівності учасників господарської діяльності. Зміни в економічній сфері супроводжуються передусім *змінами у сфері власності*. З появою централізованої держави власність набуває *самостійного значення*, стає основою взаємодії відносно відокремлених індивідів у господарській сфері. В цей період власність виникає як функція влади, що пов'язана із використанням ресурсів. Змінюються об'єкти і суб'єкти власності: з одного боку, відбувається примусове відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва та його перетворення на бід-

ного продавця своєї робочої сили, з іншого — формування приватної власності торговців, банкірів, фермерів. Основні економічні зміни цього періоду такі:

- формування капіталів як основного ресурсу;
- створення умов для формування національних та світового ринків;
- зародження та розвиток мануфактурного виробництва;
- розвиток обміну між господарськими формами через зростання торгівлі й розвиток фінансово-банківської справи.

Період формування передумов товарно-грошового (капіталістичного) ринкового господарства характеризується встановленням еквівалентного обміну, який має в основному товарний характер, хоча зберігається і натуральний.

Основними формами господарства, що існували в цей період, були ремісничі цехи і мануфактури; феодальні маєтки, селянські і фермерські господарства, торгові, кредитні, банківські установи — біржі, банки тощо.

Період кінця XV — середини XVII ст. в еволюції Європейської цивілізації був періодом переходу від феодально-аграрного до індустріального суспільства. Зміст цієї перехідної епохи полягав у розкладі феодальних відносин і генезі основних рис капіталістичного суспільства.

Отже, розвиток продуктивних сил у країнах Західної Європи, що відбувався під впливом процесів, що розглядалися вище, свідчить, що у XVI ст. дрібне господарство ремісників і селян як основних суспільних виробників вичерпало свої можливості й стало неспроможним до подальшого самостійного розвитку. *Просте товарне виробництво починає поступатися місцем більш продуктивним формам організації виробництва, посилюється його підлеглисть капіталу.*

В економіці провідних західноєвропейських країн *натурально-феодальна господарська система поступово витісняється товарними економічними відносинами.*

Але, незважаючи на швидкий розвиток капіталістичного виробництва у Західній Європі, його подальший розвиток у XVI—XVII ст. стримувався панівними феодальними порядками. Монархи західноєвропейських країн за допомогою податків грабували і трудящих, і буржуазію, феодальна власність на землю і цехові організації обмежувала поле діяльності підприємців. Тому гасла ліквідації феодальних порядків, встановлення вільного підприємництва і вільної конкуренції стали одними з основних вимог буржуазних революцій.

Основними ж потужними факторами змін у господарському житті європейських країн, які зумовили особливості функціонування їх економік та визначили місце у світі, були великі географічні відкриття та процес первісного нагромадження капіталу.

Розклад феодального устрою та становлення наступного господарського устрою супроводжувалися відокремленням безпосередніх виробників від засобів виробництва, зосередженням значного багатства у руках небагатьох через торговельні війни, пограбування колоній, розорення дрібних товаро-

виробників, революції цін, державних боргів та позик тощо. В цих умовах меркантилізм орієнтувався на мануфактурний капіталізм і вперше зробив його предметом дослідження.

Історичні реалії епохи розвитку та занепаду середньовічного феодалізму в Європі XV—XVI ст., первісного нагромадження капіталу, формування передумов переходу від простого товарного виробництва до приватнопідприємницького ринкового господарства, утвердження та зміцнення західноєвропейських держав відобразили економічні ідеї меркантилізму. Меркантилістське вчення заглибилося в таємницю грошового обігу, з'ясувало механізм нагромадження, грошового і торгового балансу.

Меркантилізм відкрив дорогу економічним дослідженням, виявленню закономірностей товарного ринку і грошового обігу. «Меркантилізм узаконив емпіричний аналіз, підвівши під нього статистичну базу; завдяки йому з'явилась економічна література світського характеру. Пізній меркантилізм сприяв розвитку торгівлі, суднобудівництва, експортної промисловості, міжнародному поділу праці. Святиням і титулам середньовіччя був протиставлений капітал в його грошово-золотій оболонці» [2, с. 133—134].

Можна констатувати, що феодалізм як період доіндустріальної цивілізації, як європейська за своєю природою соціально-економічна система, що базувалася на умовному землеволодінні, ієрархічній системі особистісної залежності на основі рентних відносин та характеризувалася відносинами підкорення, феодальної залежності, законодавчо оформленої в нормах кріпосного права, пануванням натуральних відносин та натурального господарства, великим поширенням відносин корпоративного типу, общинності в праці і побуті, існуванням релігійного світогляду і традицій, соборністю в політичному устрої суспільства — феодалізм як економічна система зазнає свого розпаду в країнах Західної Європи протягом XIV—XVI ст. та першої половини XVII ст.

Фактори виробництва з об'єктів умовного користування стають об'єктами приватного привласнення, зокрема земля як основний засіб виробництва. Людина як особистісний виробничий фактор вивільняється від особистої залежності, дістає право на розпорядження власною робочою силою, але відбувається її відчуження від власності на засоби виробництва та його результати, що і приводить до змін у способі виробництва.

Натуральне господарство все більше обмежується процесом розвитку товарних та товарно-грошових відносин. В обмін включаються готові продукти. Необхідність економічної свободи дій, свободи ринкової реалізації результатів своєї праці виявляє дедалі більшу необхідність для товаровиробників. Економічна свобода та наявність особистої свободи, вільний доступ до факторів виробництва стають підвалинами нової економічної системи, що формується в надрах феодалізму. З утвердженням приватної власності на ресурси з'являються власні економічні інтереси виробників, які стають го-

ловною рушійною силою, найбільш потужною й невичерпною. Добровільність у своїй взаємодії носіїв цих економічних інтересів засвідчує якісну зміну способу взаємодії між господарськими одиницями.

Дрібне ремісничє виробництво вичерпує свої можливості, а цеховий устрій перешкоджає технічному прогресу та ринковій конкуренції.

Розвиток внутрішнього ринку та розширення зовнішніх зв'язків висувують потребу в нових обсягах виробництва відносно стандартизованих продуктів.

Бурхливий розвиток мануфактурного виробництва як форми виробництва передіндустріального періоду, що припадає в Європі на XV—XVIII ст., мав своє значення і виявлявся в такому:

- завдяки поділу праці мануфактура довела її продуктивність до граничної на той час висоти, яка була можлива за ручної праці;
- детальний поділ тяжкої й монотонної праці за такої форми організації викликав до життя винахідництво, а у спробах механізувати працю активізувалася інженерна думка;
- мануфактура прив'язувала робітника до приватного капіталу, оскільки робітники мануфактур втрачали ремісничі навички й ставали «частковими робочими»;
- мануфактурне виробництво породило нову соціальну верству (суспільний клас) — найманих працівників;
- мануфактура руйнувала регламентацію, рутинний цеховий устрій, створювала можливості для розвитку конкуренції, розвивала в суспільстві підприємницький дух;
- мануфактура створювала підприємницьким силам можливості до збагачення, вони ставали з часом дійсними промисловими капіталістами;
- викликаючи тенденції підтримки королівською владою проявів позицій, спрямованих проти феодального панування, мануфактура зумовила зміни в політичному житті європейських суспільств.

Таким чином, у результаті еволюції форм господарювання феодального суспільства та потужного впливу всього комплексу цивілізаційних чинників з'являється ринкове господарство. В господарську систему проникають принципи рівності і свободи, утверджується приватна власність на ресурси, еквівалентний обмін у процесі вільної конкуренції, що зумовлюють появу та стають найбільш глибокою основою ринкової економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Босв Ю. О., Босва С. Ю. Економічна історія: Західна Європа, Японія, США: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 2004. — С. 72—81.
2. Злупко С. М. Історія економічної теорії. — К.: Знання, 2005. — С. 129—157; 158—172.

3. Економічна історія: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 39—56.
4. История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА, 2000. — С. 28—41; 48—56.
5. Історія економічних учень : Підручник / За ред. Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 41—54; 55—70.
6. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. / За ред. В. Д. Базилевича. — 2-ге вид. — К.: Знання, 2005. — Ч. 1 — С. 89—144; 145—175.
7. *Конотопов М. В., Сметанин С. И.* Экономическая история. — М.: ИТК «Дашков и К⁰», 2005. — 488 с.
8. *Майбурд Е. М.* Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. — М.: Дело, 2000. — С. 76—88; 89—98; 44—146.
9. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. — Т. I, кн. 1: Процесс производства капитала. — Разд. IV, гл. XII; разд. VIII, гл. XXVI. — М.: Политиздат, 1978. — С. 348—381; 725—784.
10. *Островский А. В.* История цивилизации. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000. — С. 167—199.
11. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1996. — С. 308 — 316.
12. *Проскурін П. В.* Історія економіки та економічних учень: Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 61—68; 68—78; 79—89.
13. *Царенко О. М., Захарчук А. С.* Економіка України і світу: Курс лекцій: Навч. посіб. — Суми: Університетська книга, 2000. — С. 97—102.
14. *Черкашина Н. К.* Економічна історія: Навч. посіб. — К.: ЦУЛ, 2003. — С. 50—63.
15. Экономическая история мира. Европа / Под общ. ред. М. В. Конотопова. — М.: Дашков и К⁰, 2004. — С. 210—236; 237—260; 328—397; 418—436; 437—450; 451—472; 473—504.
16. *Юхименко П. І.* Економічна історія: Навч. посіб. — 2-ге вид., стер. — К.: Вікар, 2006. — С. 63—79.
17. *Яковец Ю. В.* История цивилизаций: Учеб. пособие. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. — С. 141—232.

Розділ

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В СУСПІЛЬСТВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ (XVII – початок XX ст.).

Тема 7

РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПРО СУТЬ І ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (друга половина XVII — 60-ті роки XIX ст.)

У попередній темі висвітлено і проаналізовано господарство абсолютистських централізованих монархій Європи та процес виникнення передумов для формування ринкового господарства в країнах Європейської цивілізації. Показано зародження перших економічних шкіл та напрямів економічної теорії, які відображали цей процес і відповідним чином на нього впливали.

У даній темі, що є історичним і логічним продовженням попередньої, розкриваються як загальні закономірності формування ринкового господарства в період становлення національних держав, так і особливості його розвитку в окремих країнах Європейської цивілізації. Саме з другої половини XVII ст. до 60-х років XIX ст. в Англії, Франції, Німеччині та США проходять демократичні, промислові й освітні революції, що створюють умови для формування ринкового господарства, товарна господарська система переростає у товарно-грошову (капіталістичну) господарську систему. В результаті поглиблення поділу праці виникають нові господарські форми (фабрики, фермерські господарства, акціонер-

ні товариства тощо) та ринкові інститути (банки, біржі, кредитні товариства тощо). Формуються нові класи капіталістичного суспільства (власники землі, фермери-орендатори та наймані робітники в сільському господарстві, підприємці і робітничий клас у промисловості). Завершення промислового перевороту стає основою індустріалізації країн Європейської цивілізації, створення промислової інфраструктури та розвитку фабричного виробництва. Взаємодія між суб'єктами економічної діяльності будується на засадах вільної конкуренції. Формується національний ринок.

Характерні зміни в суспільному розвитку знайшли відображення в економічній думці зазначеного періоду, яка була репрезентована класичною школою політичної економії (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. С. Мілль та ін.), марксизмом (К. Маркс, Ф. Енгельс), німецькою історичною школою (Ф. Ліст, К. Кніс, Б. Гільдебранд тощо) й іншими течіями. В даній темі висвітлюються їх погляди на визначальні проблеми, факти та історичні події у розвитку країн Європейської цивілізації, процес формування ринкового господарства, його суть, закономірності та особливості функціонування. Розкривається внесок зазначених учених у розвиток економічної теорії щодо трактування основних економічних категорій ринкової системи: вартості, ціни, капіталу, ренти, формування ними засадничих концепцій ринкової економіки вільної конкуренції.

ПЛАН

- 7.1. *Формування та сутність ринкового господарства.*
 - 7.1.1. *Роль демократичної, промислової та освітньої революцій у формуванні ринкового господарства.*
 - 7.1.2. *Суть ринкової господарської системи.*
 - 7.1.3. *Економічна думка про ринкове господарство.*
- 7.2. *Особливості формування ринкового господарства в окремих країнах Європейської цивілізації та їх відображення в економічній думці.*
 - 7.2.1. *Генезис ринкового господарства в Англії.*
 - 7.2.2. *Особливості становлення ринкового господарства у Франції.*
 - 7.2.3. *Формування ринкового господарства в Німеччині.*
 - 7.2.4. *Особливості становлення ринкових відносин у США.*

7.1. ФОРМУВАННЯ ТА СУТНІСТЬ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

У другій половині XVII — першій половині XIX ст. у країнах Європейської цивілізації відбулися суттєві зміни у всіх сферах суспільного життя: політичній, духовно-культурній, господарській та соціальній. Найповніше вони проявилися

у процесі демократичних, промислових і освітніх революцій. Серцевиною цих змін стало утвердження приватної власності, що спричинило виникнення нових відносин у суспільстві, привело до глобальних модифікацій в економічних системах країн Європейської цивілізації та формування ринкового господарства.

7.1.1. Роль демократичної, промислової та освітньої революцій у формуванні ринкового господарства

Просвітництво

У духовно-культурній сфері європейського суспільства в зазначений період продовжує утверджуватись усвідомлення нової ролі й місця людини в суспільстві, розпочате в осьовий час та відновлене в епоху Відродження (середина XIV — середина XVII ст.) і Реформації (XVI ст.). В епоху Відродження суспільство звернулося до ідей та інститутів, які виникли ще в період античності: громадянство, справедливість, право на власність і т. п. Протестантизм, який виник унаслідок модифікації християнства, проповідував головну ідею християнської релігії — рівність усіх перед Богом, заклав основи «протестантської етики», нових суспільних цінностей і взаємин між людьми. Зміни, які відбулися в суспільстві під впливом цих історичних епох, вплинули на господарське життя Європи, сприяли становленню нової господарської системи — ринкової.

Просвітництво¹ — інтелектуальний та духовний рух кінця XVII — початку XIX ст. в Європі та Північній Америці. Це природне продовження ідей гуманізму² Відродження, протестантизму періоду Реформації та раціоналізму початку Нового часу. Його світогляд: відмова від релігійного світорозуміння (схоластичного³) і звернення до розуму як єдиного критерію пізнання людини і суспільства — стали поворотним моментом у використанні наукових знань у розвитку суспільства.

Протягом усього розвитку Просвітництва в центрі міркувань його ідеологів — Вольтера (Ф. М. Аруе), Д. Дідро, І. Ньютона, Р. Декарта, Ф. Кене,

¹ Назва закріпилася після виходу статті І. Канта «Відповідь на питання: що таке Просвітництво?» (1784 р.). Слово «світ», від якого походить термін «просвітництво», сягає давньої релігійної традиції, закріпленої як у Старому, так і в Новому Завітах. Це — і відділення Творцем світла від пітьми, і визначення самого Бога як Світла. Само звернення до християнства мало на увазі просвітництво людства вченням Христа. Переосмисливши цей образ, просвітники вкладали в нього нове розуміння, говорячи про просвітництво людини, як світло розуму.

² «Humanitas розуміється як ученість і схильність до шляхетних мистецтв, а також як доброзичливість щодо інших людей. У свідомості середньовіччя, в церковній свідомості humanitas протиставилось divinitas, тобто людське — божественному як вищому, принципово відділеному. У Салютаті, у Леонардо Бруні humanitas розуміється як культура і протиставляється, з одного боку, відсутності освіти — варварству (barbaritas), з іншого боку — відсутності моральності і шляхетності, тобто дикості (feritas).» (Попович М. В. Нариси історії культури України. — К.: АртЕк, 1998. — С. 122).

³ Схоластика — середньовічна філософія, яка створила систему штучних, суто формальних логічних аргументів для теоретичного виправдання догматів церкви, а також знання, відірвані від життя, засновані на міркуваннях, не перевірених досвідом (Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. — 18-е изд., стереотип. — М.: Рус. яз., 1986. — С. 680).

А. Р. Тюрго, Г. Д. Фаренгейта, А. Цельсія, Г. В. Лейбніца, К. В. Глюка, А. Л. Лавуазьє та ін. — знаходилась ідея раціоналізму (від лат. *ratio* — розум). Розум, в уявленні просвітників, дає людині розуміння як суспільного устрою, так і самої себе. І те й інше можна змінити на краще, можна вдосконалити. Таким чином обґрунтовувалася ідея прогресу, який уявлявся як незворотний хід історії від тьми невідомого до царства розуму. Найвищою формою діяльності розуму вважалося наукове пізнання. Отже, пізнання навколишнього світу з періоду Просвітництва почало спиратися на авторитет науки та експеримент, що дозволяло встановити закономірності функціонування і розвитку людини та суспільства. Так мислителями та вченими Просвітництва були закладені основи класичної загальнонаукової парадигми Декарта—Ньютона, що майже протягом трьох століть відігравала важливу методологічну роль у наукових дослідженнях різних галузей знань.

Характерною ознакою наукового мислення Просвітництва було і те, що воно орієнтувалося на практичне використання досягнень науки в інтересах суспільного розвитку. Раціональний підхід став застосовуватися до всіх сфер суспільного життя людини: релігії, політики, економіки, мистецтва, природничих наук, права та ін. Одним з прикладів використання такого підходу стала «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв та ремесел» (1751—1783 рр.), що вийшла друком за редакцією французьких учених Д. Дідро (1713—1784) і Ж. Д'Аламбера (1717—1780) і стала першою науковою енциклопедією. В ній автори, формулюючи основні поняття фізико-математичних наук, природознавства, економіки, політики, інженерної справи та мистецтва, прагнули подати суспільству всі нагромаджені на той період знання в доступній, зрозумілій і зручній формі.

Суспільне мислення поступово звільнялося від тотального впливу католицької релігії, ставало світським, набувало рис національної самосвідомості, прагнуло до особистої свободи, рівності членів суспільства. В Англії — батьківщині Просвітництва — були сформульовані основні поняття просвітницького вчення: «загальне благо», «природне право», «суспільний договір» та ін. У вченні про природне право, яке було викладене у праці Д. Локка (1632—1704) «Два трактати про державне правління» (1690 р.), обґрунтовувалися основні права людини: свобода, рівність, недоторканність особистості і власності, які є природними, вічними й невід'ємними. А для забезпечення цих прав людям необхідно добровільно укласти суспільний договір, на основі якого створюється відповідний орган — держава з відповідними функціями та повноваженнями.

Вчення Д. Локка про правову державу продовжив французький просвітник Ш. Л. Монтеск'є (1689—1755). У трактаті «Про дух законів» (1748 р.) ним сформульований принцип розділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. А А. П. Гольбах (1723—1789) у своїй праці «Священна зараза або природна історія марновірства» (1768 р.) розкрив ідеологію функціонування монархічної держави. Він зазначав, що ідея божественного походження влади

королів, «які є представниками і подобою Бога на землі», в практичному плані слугувала виправданням могутності, безконтрольності влади, свавілля монархів та їх найближчого оточення у всіх сферах життя суспільства.

Найбільш визначним популяризатором ідей Просвітництва був Ж.-Ж. Руссо (1712—1778), який у трактаті «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762 р.) висунув ідею народного суверенітету. За нею уряд отримує владу з рук народу у вигляді доручення, яке він зобов'язаний виконувати відповідно до народної волі. Якщо представники уряду цю волю порушують, то народ може обмежити, змінити або відібрати дану їм владу навіть шляхом насильницького усунення уряду. Ідеї Руссо знайшли свій подальший розвиток у теорії та практиці ідеологів Великої французької революції.

Німецькі просвітники сприяли ідеї англійських та французьких мислителів, але в їх творах ці ідеї трансформувалися та набули глибоко національного характеру. У формуванні ідей Просвітництва важливу роль відіграли твори Ф. Шіллера (1759—1805) та Й.-В. Гете (1749—1832) (особливо його твір «Фауст»), відкриття Г. В. Лейбніца (1646—1716) (диференціальне й інтегральне числення), філософія І. Канта (1724—1804) (ідея прогресу у праці «Критика чистого розуму») та ін.

Таким чином, погляди просвітників, які базувалися на раціональному підході, формували нову ідеологію побудови держави на основі демократичних та правових засад. Ці засади стали основою формування суспільства під час демократичних революцій.

Велику увагу просвітники приділяли питанням виховання та освіти народу. Звідси — сильне дидактичне (повчальне) начало, яке проявилось не тільки в наукових працях, але й в літературі, музикальному мистецтві, театрі. Як істинний прагматик, що надавав велике значення дисциплінам, необхідним для розвитку промисловості та торгівлі, виступив засновник Просвітництва Д. Локк у трактаті «Думки про виховання» (1693 р.). Романом, присвяченим проблемі виховання, можна вважати «Життя і дивовижні пригоди Робінзона Крузо» (1719 р.) Д. Дефо (1660—1731), в якому була представлена модель поведінки розумного індивіда та показано значення знань і праці в житті окремої особистості. Історичний та міфологічний живопис Відродження поступився місцем в епоху Просвітництва картинам на побутові та повчальні теми. В театрі виникає новий жанр драми і комедії, в яких виводиться новий герой, представник третього стану. Вершиною музикальної культури стає творчість І. С. Баха (1685—1750), В. А. Моцарта (1756—1791), Ф. Й. Гайдна (1732—1809), твори яких відрізняє ідея розуму, світла, уявлення про людину як вінець Всесвіту.

Представники Просвітництва, впроваджуючи раціональний підхід у всі сфери суспільства, формували усвідомлення необхідності зміни його розвитку на користь усього суспільства, а не окремих верств населення. Найефективнішим шляхом до такої зміни вони вважали здобуття загальної та професійної освіти, підвищення рівня матеріального й духовного

розвитку індивідів. Таким чином, просвітницький рух створив передумови для освітніх та наукових революцій, вплинув на формування мотивації життєдіяльності членів буржуазного суспільства Західної цивілізації з ринковою економікою.

Маючи зазначені вище загальні основні принципи, просвітницький рух розвивався в різних країнах не однаково. Його становлення в кожній державі було пов'язано з її політичними, соціальними та економічними умовами, а також з національними особливостями.

Демократичні революції

Демократичні (буржуазно-демократичні) революції докорінно змінили політичну та соціальну системи суспільства. Як правило, ініціювала і очолювала революції буржуазія¹, яка не мала можливості в умовах ієрархічного суспільства (політика якого була побудована на користь короля і дворян) здійснювати свою підприємницьку діяльність. Єдиним виходом з даної ситуації була зміна політичної системи суспільства шляхом приходу до влади буржуазії. Легітимність влади останньої забезпечувалася залученням до боротьби за зміну політичної системи всіх верств населення проти привілеїв аристократії, за утвердження соціальної рівності. Боротьба велася за відміну феодальних повинностей, кріпацтва, інших форм особистої залежності і часто супроводжувалася національно-визвольною боротьбою.

Демократичні революції були направлені на зміну існуючої системи влади. Вони передбачали:

➤ участь народу у політичній системі суспільства, тобто становлення його демократичних² засад;

➤ створення незалежних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової. В результаті демократичних революцій у державах Європейської цивілізації створюється найвищий виборний орган законодавчої влади, в якому здійснюється представництво основних політично активних груп населення країни³;

➤ формування громадянського суспільства⁴;

¹ Буржуазія (фр. *bourgeoisie* — міщани) — суспільний клас власників капіталу, що одержують доходи в результаті торгівельної, промислової, кредитно-фінансової та іншої підприємницької діяльності. Вона виникла в умовах традиційного (феодального) суспільства, у результаті революцій і реформ XVI—XX ст. одержала значний економічний і політичний вплив, сприяла утвердженню індустріального суспільства й ринкової економіки, цінностей лібералізму і демократії.

² Демократія (з грец. *демос* + *кратія* = народ + влада = влада народу) — форма державно-політичного устрою суспільства, заснована на визнанні народу як джерела влади. Основні принципи демократії — влада більшості, рівноправність громадян, правова захищеність їхніх прав і волі, верховенство закону, поділ влади, виборність глави держави й представницьких органів. Розрізняють безпосередню (основні рішення приймаються всіма громадянами на зборах або за допомогою референдуму) і представницьку (рішення приймаються виборними органами) демократію. Сучасні демократичні інститути — результат тривалого історичного розвитку.

³ В Англії такий законодавчий орган називається парламентом, у США — конгресом тощо.

⁴ Громадянське суспільство — система інститутів поза межами державних та комерційних, яка забезпечує самоорганізацію та розвиток населення. Це — сукупність громадянських і соціальних інституцій і організаційних заходів, які формують базис реально функціонуючого суспільства на противагу та в доповнення виконавчих структур держави (незалежно від політичної системи).

➤ особисте звільнення людей, ліквідацію привілеїв. Суспільство перейшло від особистої до економічної залежності, що знаменувало утвердження приватної власності, яка стає основою функціонування вільного індивіда. Виникнення приватної власності означало відокремлення політичної сфери держави від сфери економічної, власності від влади, що є однією з головних умов функціонування ринкової системи. Тільки така умова дає можливість сформувати якісно інший владний (економічний) центр та змінити статус індивідів у суспільстві, які починають діяти як економічні суб'єкти;

➤ створення умов для господарської діяльності незалежних індивідів. Забезпечення суспільних інтересів (а не тільки інтересів привілейованої аристократії і монарха) стало головним у діяльності держави як економічного центру. Засобом реалізації такої діяльності стало створення низки інститутів ринкової економічної системи;

➤ прояв раціонального індивідуалізму, тобто реалізацію здібностей вільних членів суспільства;

➤ формування національних держав на основі раніше створених централізованих (абсолютистських) монархій. Основою взаємовідносин у національній державі стало формування нації¹ як суспільного суб'єкта, що діє на засадах солідарності на відміну від станових відносин володарювання-підпорядкування. Національна держава виникає на основі спільної культури, мови та етнічної своєрідності особисто незалежних людей. У ній мають місце:

❖ суверенітет нації, відсутність іноземного господарювання, національна незалежність;

❖ наявність духовно-культурних цінностей, що об'єднують людей;

❖ наявність національного ринку, що об'єднує всіх учасників господарських процесів;

❖ функціонування державних органів і ведення діловодства державною мовою;

❖ відображення національних особливостей у законодавстві;

❖ участь держави у відтворенні національної ідентичності, наявність спільних символів тощо.

Під впливом демократичних революцій, які проголосили в країнах Європейської цивілізації свободу і рівність громадян, докорінно змінюється соціальний статус індивідів. На відміну від феодального суспільства, в якому він залежав від походження, місця в ієрархії васальної залежності, в буржуазному суспільстві визначальну роль відіграє майновий статус. Залежно від власності на робочу силу чи капітал індивіди набувають статусу найманого працівника або підприємця.

¹ Нація (лат. *natio* — плем'я, народ) — поняття, що застосовується для характеристики великих соціокультурних спільнот індустріальної епохи. Існує два основних підходи до розуміння нації:

- як політичної спільноти громадян певної держави — політична нація;
- як етнічної спільноти (етнос) з єдиною мовою і самосвідомістю (як особистим відчуттям «національної ідентичності», так і колективним усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших).

Нова соціальна структура суспільства та нові принципи побудови влади, взаємовідносини між громадянами і державою стали однією з основних умов становлення та подальшого розвитку ринкової економіки. А зазначені вище загальні закономірності демократичних революцій мали в різних країнах Європейської цивілізації свої особливості.

Французька буржуазно-демократична революція. Класичним варіантом буржуазно-демократичної революції вважається Велика французька революція 1789 р., яка задекларувала свободу і рівність усіх громадян держави. Теоретичною основою та ідеологічним обґрунтуванням революційного руху у Франції стали погляди Ж.-Ж Руссо. Будучи прихильником природного права (природної рівності), він вважав, що існуючу проти природу нерівність у суспільстві необхідно усунути за допомогою революційних заходів і привести до повної відповідності споконвічній природі людини — природній рівності. На базі вчень Руссо виник лозунг французької революції «Свобода, рівність і братерство». Буржуазно-демократична революція у Франції була однією з найбільш радикальних революцій у Західній Європі.

Англійська буржуазно-демократична революція. Внаслідок Реформації в суспільстві Англії більшість являла собою пуритан, які вели поміркований спосіб життя, поклалися на свою працелюбність, проповідували рівність перед Богом, шанобливо ставилися до сім'ї монарха. Але політика монарха на користь дворянства розходила з інтересами більшості громадян країни, особливо представників великого капіталу. Тому в Англії протягом XVI—XVII ст. поступово обмежувався вплив монарха на господарську сферу суспільства. Під час буржуазно-демократичної революції 1640—1659 рр. було встановлено конституційну монархію, яка офіційно допустила до влади представників буржуазії та середнього класу. Ця революція мала поміркований характер. Небажання короля кардинально змінювати політичну систему влади призвело до «Славної революції» 1688—1689 рр. — державного перевороту в Англії, який остаточно відсторонив абсолютизм і закріпив у політичному житті досягнення боротьби революційних сил країни в 40—60-ті роки XVII ст. Основним наслідком перевороту стало встановлення в Англії конституційної монархії, в якій вищою владою, яка здійснювала волю значної частини земельної аристократії і великої буржуазії, став парламент. Результати «Славної революції» були закріплені в 1689 р. «Біллем про права».

Німецька буржуазно-демократична революція. Головною метою буржуазно-демократичної революції 1848 р. було перетворення Німецького союзу у конституційну федеративну монархію, лібералізація економіки та захист інтересів нижчих верств населення. Але феодальна роздробленість країни, неузгодженість дій політичних сил, боротьба між королями Пруссії й Австрії за можливість стати центром єднання нації призвели до планомірного придушення революційних дій. Наслідком революції стало створення конституційної федеративної монархії, яка спиралася на юнкерів, що були водночас і великими землевласниками і професійними військовими. Прихід

до влади військової еліти тривалий час визначав шлях розвитку країни, спрямований на її милітаризацію, створення військових союзів, ведення війн з іншими країнами.

Буржуазно-демократична революція в США. На відміну від держав Західної Європи буржуазно-демократична революція в США проходила у два етапи. Перший був пов'язаний з війною за незалежність (1775—1783 рр.). Згідно із затвердженою конституцією в країні була встановлена федерація штатів з республіканською формою правління, а також створена правова система, яка сприяла розвитку ринкових відносин. Другий етап припав на громадянську війну 1861—1865 рр., коли було скасовано рабство на Півдні та створені однакові політичні, соціальні, економічні умови розвитку всіх штатів Америки.

Промислові революції

Промислова революція (промисловий переворот) стала наступною складовою масштабних змін, що відбулися в суспільствах Європейської цивілізації другої половини XVIII—XIX ст. Суть її полягає у переході від ручної праці до великого *машинного виробництва*, від мануфактури до *фабрики*. *Машинне виробництво* передбачає виготовлення товарів за допомогою *техніки* — *робочої машини* (вона поєднувала у собі декілька спеціалізованих знарядь праці), що приводиться в дію *машинною-двигуном* (*паровим двигуном*), енергію якої передає до робочої машини *передавальний пристрій*. У становленні машинного виробництва виокремлюють три етапи: 1-й етап — поява робочої машини (спочатку в текстильній промисловості, а потім в інших галузях); 2-й етап — винахід парової машини як двигуна для робочих машин; 3-й етап — створення робочих машин для виробництва інших робочих машин.

Машинне виробництво, в якому робоча машина приводилася в дію машиною-двигуном, стало основою нової господарської форми — фабрики. *Фабрика* — форма господарства з машинним виробництвом та кооперацією найманих робітників. Фабричне виробництво формувало працівника принципово нового типу. Він уже не виготовляв своїми руками товар, а виконував біля машини одноманітні операції, постійно працюючи пліч-о-пліч з іншими найманими робітниками. Після промислової революції *колективний* (*кооперативний*) характер праці стає обов'язковою складовою виробничого процесу.

Використання робочих машин та енергії пари на фабриці сприяло виготовленню масових, стандартизованих товарів повсякденного вжитку: посуду, одягу, взуття, годинників тощо. Створення парової машини дозволило ліквідувати залежність виробництва від джерела енергії, таких як проточна вода, вітер, та підвищити їх виробничі можливості. Машини стали замінювати велику кількість робочої сили і дозволяли виготовляти набагато більше товарів, ніж могла зробити одна людина. Все це привело до підвищення продуктивності праці та зниження собівартості фабричних товарів. З'являється ринок

предметів масового споживання. Тепер більша частина суспільства могла дозволити собі купувати дешевші та якісніші товари. Так виник феномен масового виробництва, основу якого становило масштабне машинне виробництво на фабриці.

Перехід до машинного виробництва викликав глибокі зміни в класовій структурі суспільства. Висока продуктивність машинної праці і як наслідок нижча вартість фабричних товарів спричинили масове розорення дрібних товаровиробників, що не витримали конкуренції: селян, ремісників, дрібної буржуазії. Вони перетворилися у найманих робітників на капіталістичних фабриках.

Отже, промислова революція не становила простого витіснення ручної праці машинною, дрібного виробництва — великим. Машина виступила як нова вречевлена форма капіталу, більш могутня, ніж ручні знаряддя праці. Саме з цієї причини промислова революція по-різному впливала на класи буржуазного суспільства. Підприємцям та фабрикантам вона несла значне зростання багатства, зміцнення її економічних і політичних позицій у боротьбі із залишками феодальних відносин. Для найманих робітників промислова революція означала підвищення інтенсивності праці: збільшення робочого дня, введення нічних змін (цього вимагала необхідність інтенсивного, безперервного використання дорогої машинної техніки, особливо виготовленої ремісниками), погіршення умов праці, втягування в процес виробництва жіночої та дитячої робочої сили, яка була дешевшою і не вимагала великої фізичної сили та високої кваліфікації (як у ремісників).

Ще одним фундаментальним результатом промислового перевороту, окрім парового двигуна, стало використання нових методів обробки металу — пудлінгу та прокату чавуну з використанням коксу, які звільнили чорну металургію від залежності від деревного вугілля, ціни на який зростали в міру вирубки величезних лісових масивів. Об'єднавши всі ці операції на одному підприємстві, як правило, поруч з місцем видобування вугілля, металурги досягли значної економії на масштабах виробництва, у зв'язку з чим випуск заліза за допомогою кам'яного вугілля значно зріс. І якщо деревне паливо було символом аграрної економіки і ручної праці в промисловості, то кам'яне вугілля з кінця XVIII ст. стає символом промислового перевороту. Темпи переведення чорної металургії господарств провідних країн Західної цивілізації на ці методи виробництва були показниками швидкості процесу промислової революції. Виняток становили США, оскільки вони мали величезні запаси деревного палива.

Таким чином, потреби промисловості спричинили розвиток добувних галузей і інтенсивного використання природних ресурсів — кам'яного вугілля, залізної руди тощо. Та місцеві джерела промислових ресурсів виснажувалися. Це стимулювало систематичний пошук нових джерел ресурсів, який згодом став однією з причин колоніальної експансії промислово розвинутих країн.

Епоха великої промисловості настає, коли машини почали виготовляти не ремісники, а машини і виникає машинобудівна галузь. А коли основний ка-

пітал переміщується в центр бізнесу, з'являється ринок засобів виробництва [20, с. 182]. Утвердження машинного виробництва у машинобудуванні привело до перебудови всього господарства країн, до його індустріалізації.

Під індустріалізацією розуміють перехід економіки на промисловий шлях розвитку — виробництво, яке здійснюється за допомогою системи машин, а їх створення забезпечується розвитком важкої промисловості. Промислова революція суттєво змінила галузеву структуру господарств країн Європейської цивілізації. Масштаби переведення економіки на машинне виробництво, відсоток галузей важкої промисловості порівняно з іншими галузями, кількість виготовлених промислових товарів стали показниками рівня індустріалізації країни. В результаті промислової революції відбувся перехід від аграрного суспільства до промислового (індустріального).

Під час промислової революції постійно зростала необхідність інтенсифікації перевезень як сировини і готових виробів (вугілля, руди, заліза, машин), так і пасажирів. Коні та повільні судна з вітрилами не могли справитися з цією проблемою. Економіка потребувала нового транспорту із застосуванням парового двигуна й дешевих та ефективних засобів зв'язку.

Зі створенням та впровадженням нових видів транспорту, з використанням парового двигуна промислова революція вступає у завершальну стадію. Будівництво залізниць стало одним з провідних факторів економічного піднесення і одним з показників промислової революції. Винятком були Сполучені Штати Америки, які мали велику кількість річок, озер і тривалий час зосереджували увагу на будівництві мережі каналів, які їх поєднували. Використання нових транспортних засобів, комунікацій прискорило обіг товарів, здешевило вартість їх перевезень, що сприяло розвитку внутрішнього і зовнішнього ринків.

Паралельно з розвитком промисловості відбувалися зміни в сільському господарстві. Набувають поширення ферми — форма сільського господарства, де використовувалася наймана праця, нова техніка і технології ведення сільськогосподарських робіт. Фермерські господарства, підпорядковуючи свою діяльність вимогам ринку, сприяли комерціалізації сільського господарства.

Вони забезпечували масове виробництво продуктів харчування, а ефективніше використання кожної ділянки землі дозволяло прогодувати більшу кількість людей. Водночас застосування техніки і нової технології ведення сільськогосподарських робіт давало можливість вивільнити частину людей, що працювали на землі. Так з колишніх селян формувався клас найманих робітників для промисловості. Виникає феномен демографічного двигуна: промислова революція забезпечує умови для зростання обсягів сільськогосподарської продукції, що, своєю чергою, сприяє збільшенню робочої сили для промисловості.

Рухливість робочої сили, яка стала можливою після звільнення селян від феодалної залежності, а також індустріалізація суспільного виробництва привели до концентрації населення в містах, до розростання старих та вини-

кнення нових великих промислових центрів, модернізації комунікацій, інфраструктури міст. Географічна і соціальна мобільність економічних суб'єктів, заснована на приватній власності, контракті, силі закону, відкрила небачені раніше умови для більшого динамізму розвитку економічної сфери суспільства.

Під час промислової революції буржуазія отримала значний економічний та політичний вплив на розвиток суспільства. Вона сприяла утвердженню індустріального суспільства, лібералізації (лат. *libera* — свобода) економіки — звільненню економіки від впливу держави, переходу від політики протекціонізму до фритредерства (англ. *free trade* — вільної торгівлі).

Основними класами промислового суспільства стають підприємці та наймані робітники. Мотивацією діяльності підприємців у нових (фабрики, заводи) і в удосконалених (біржі, банки, акціонерні компанії, фермерські господарства тощо) господарських одиницях промислового суспільства стає ефективніше використання приватної власності (власності на капітал і робочу силу) для отримання прибутку.

В період промислової революції створювалися інститути, які більш повно реалізували право приватної власності, розвивали контрактні відносини. Розширювалася і набувала суспільного визнання кредитна сфера, банківська діяльність. Акціонерні форми господарства зумовили бурхливий розвиток ринку цінних паперів, який сприяв розвитку капіталомістких галузей економіки, зокрема транспортної та добувної галузей промисловості у першій половині XIX ст. У 1801 р. в Лондоні з'являється перша у світі регульована фондова біржа, в якій була створена збалансована і гнучка система управління. Ця дата вважається днем народження сучасної фондової біржі.

Зміни у фінансовій сфері суспільства вели до формування ринку капіталів. Нагромаджений у банках капітал став могутнім джерелом приватних інвестицій у найбільш прибутковій галузі. Завдяки цьому набули розвитку капіталомісткі галузі промисловості, зокрема транспортна інфраструктура, без якої неможливе функціонування національного ринку. Будувалися індустріальні гіганти, кошти на які можна було зосередити лише завдяки розвинутим кредитним відносинам у суспільстві.

Розширення масштабів виробництва, розвиток інфраструктури та фінансово-кредитної сфери привели до формування національного ринку. Він характеризувався величезним зростанням обсягів особистого та промислового споживання, що виступило вагомим засобом стимулювання розвитку виробництва і могутньою рушійною силою становлення господарської системи в межах національної держави, яка функціонує на ринкових засадах.

Відбулися суттєві зміни у суспільному поділі праці, що переступив межі національних господарств і перетворив країни в ланки єдиного відтворювального процесу. Отже, безупинно поглиблюються міжнародний поділ праці, спеціалізація, інтернаціоналізація виробництва, вільне переміщення в геоekonomічному просторі товарів і капіталів.

Класичним і найбільш **раннім прикладом промислової революції вважається Англія** кінця XVIII — першої третини XIX ст. Соціально-економічні та політичні передумови для її здійснення визріли в цій країні у середині XVIII ст.: буржуазно-демократична революція, яка привела до влади буржуазію; обезземелення селянства; патентна система, що сприяла створенню винаходів; попит у світі на англійські товари; існування ринку капіталів тощо. Надзвичайно сприятливими для промислового перевороту були географічне розташування Великобританії та природно-економічні умови країни — водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди та вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості. Більшість технічних інновацій виникли в Англії, їх використовували в інших країнах, що прискорювало і полегшувало перехід цих країн на індустріальний шлях розвитку. Першість проходження промислової революції в Англії перетворила країну у «майстерню світу», «світового перевізника», «володарку світу», могутню колоніальну державу, світовий фінансовий центр. Перехід від політики протекціонізму до фритредерства остаточно перетворило країну в лідера світового економічного простору. Англія — країна, яка після промислового перевороту із аграрної країни швидко стала індустріальною.

Промисловий переворот у Франції відрізнявся від аналогічного процесу в Англії. По-перше, розпочався він пізніше (1810—1820 рр.) і мав затяжний характер (завершився у 1850—1860 рр.). По-друге, незважаючи на радикальність буржуазно-демократичної революції 1789 р., з Франції довго викоринювалася феодальна економіка. Вона остаточно поступилася новій господарській системі лише після революції 1848 р. По-третє, війни Наполеона I відволікали велику кількість людських ресурсів і коштів, необхідних для розвитку країни. По-четверте, континентальна блокада на тривалий період відсторонила Францію від англійських товарів, особливо від техніки. По-п'яте, французька влада не створила соціальних умов для розвитку інженерної думки та її впровадження у підприємницьку діяльність.

Промисловий переворот у Франції характеризувався низьким рівнем концентрації виробництва: в її промисловості було мало потужних індустріальних гігантів. Саме під час промислової революції у країні сформувалася верства населення рантє — людей, які вкладали свої капітали в цінні папери і жили виключно на відсотки від цих паперів. У Франції зберігалася структура господарства, зорієнтована на виробництво товарів для вищих верств суспільства, буржуазії, а також на експорт модного одягу й взуття, парфумерії, ювелірних виробів та ін. Після завершення промислової революції Франція стала другою країною у світі після Англії і перетворилася з аграрної на аграрно-індустріальну.

Промисловий переворот у Німеччині розпочався в 1830-х рр. і тривав до 1870-х рр. Найважливішими причинами такого відставання від Англії і Франції була наявність феодальних середньовічних порядків у сільському господарстві, збереження цехів у промисловості, політична роздробленість країни, панування великих землевласників у політичній та економічній владі навіть після демократичної революції 1848 р., ізолюваність країни

від світових торгівельних шляхів, відсутність власного флоту, недостатня кількість ресурсів, відсутність колоній. Особливістю запізнілого промислового перевороту в Німеччині було й те, що незважаючи на використання передових світових технологій, він базувався на основі вітчизняного машинобудування, на власних інженерно-технічних досягненнях. У країні відразу будувалися величезні на той час машинобудівні підприємства, оснащені найновішим обладнанням, залишивши далеко позаду ті верстати і механізми, які стояли не одне десятиріччя на заводах і фабриках Англії. Саме це забезпечило тут небачені у другій половині XIX ст. темпи промислового виробництва. Структура німецької фабричної промисловості теж вигідно відрізнялася від англійської та французької. У Німеччині успішно розвивалися хімічна, електротехнічна, металургійна галузі промисловості. Важливу роль у німецькому перевороті зіграли державні військові замовлення. Німеччина вела агресивну військову політику під гаслом розширення «життєвого простору». Промислове піднесення, яке відбулося після демократичної революції, дозволило поступово ліквідувати промислову відсталість, перетворило країну з аграрної на аграрно-індустріальну. Завершення промислової революції в Німеччині стало однією з передумов її стрімкого піднесення в кінці XIX ст.

Розвитку **промислової революції у США** (початок XIX ст. — 80-ті роки XIX ст.) сприяла низка передумов: вигідне природно-географічне розташування (віддаленість від Європи, що давала можливість уникати європейських конфліктів) та кліматичні умови (сприяли розвитку різноманітних галузей народного господарства); великі запаси природних ресурсів; значний приріст та урбанізація населення (викликані не обезземеленням селян, а переважно імміграцією, як правило, кваліфікованих робітників); відсутність феодалних пережитків; створення патентної системи і потужного ринку капіталів; ціла низка технічних винаходів; війна за незалежність (1775—1783 рр.), яка зіграла роль першої буржуазно-демократичної революції.

Американська промислова революція пройшла в два етапи — спочатку вона відбулася на Півночі країни, а після громадянської війни (1861—1865 рр.) революція охопила Південь. Така ситуація була викликана історично: з початку виникнення країни Північ спеціалізувалася на промисловості, а Південь — на аграрній галузі з використанням праці рабів. У 1860 р. США посідали четверте місце у світі по випуску промислової продукції, а на останньому етапі промислової революції у 1873 р. випередили Великобританію і посіли перше місце. Наприкінці революції США стали індустріально-аграрною країною.

Освітня революція

Зміни в політичній та соціальній сферах відкрили можливості, а промислова революція зумовила необхідність у здійсненні першої освітньої революції, яка припадає на кінець XVIII — середину XIX ст. Освітня революція була підготовлена епохою Просвітництва. Її суть полягає у переході від майже

суцільної безграмотності до масової початкової освіти, виникнення й розвитку професійної та вищої професійної освіти, поширення знань серед широких верств населення.

Потреби нового суспільства вимагали підняття рівня освіти всього населення, підготовки кваліфікованих спеціалістів для нових політичних, соціальних, економічних, духовно-культурних організацій.

Безграмотність, низька кваліфікація та переважно фізична праця стали гальмом не лише у розвитку виробництва, але й здібностей кожної людини, у зростанні її добробуту. Національна держава та принципи солідарності передбачали доступ до освіти всіх верств населення. Освіта надавала можливість нещодавню звільненим селянам стати кваліфікованими найманими працівниками в інших галузях господарства. В країнах, де на рівні держави вирішувалося питання розвитку освіти, особливо професійної, темпи розвитку суспільства були вищими (США, Німеччина).

Освіта вплинула на всі підсистеми суспільства: підвищила рівень культури суспільства, стала однією з причин виникнення середнього класу, змінила культуру взаємовідносин держави і суспільства, дала поштовх до стрімкого розвитку науки і техніки. Щодо економічної підсистеми, то масштаби й характер змін були ще суттєвішими — зростання рівня кваліфікації економічних суб'єктів, поліпшення добробуту населення, впровадження нової техніки і технологій, культури управління господарств, формування досконалішого інституційного середовища тощо.

Таким чином, до виникнення ринкової економічної системи, яка могла забезпечити реалізацію вищевикладених суспільних змін у господарській сфері, привело одночасне поєднання фундаментальних змін у суспільствах Західноєвропейської цивілізації, що проявилось у наступних подіях:

- революційних перетвореннях у системі влади та соціальному стані людей, становленні національної держави;
- докорінному оновленні господарського життя внаслідок промислової революції та проникнення машинного виробництва у всі галузі господарства;
- отриманні кожною людиною прав приватної власності на певні ресурси;
- зміні особистісного рівня розвитку індивідів унаслідок масової початкової освіти, поширення знань і розвитку науки;
- формуванні національного ринку капіталів, ресурсів.

7.1.2. Суть ринкової господарської системи

Внаслідок демократичних, промислових та освітніх революцій відбувся перехід від простого товарного виробництва до нового етапу розвитку господарської системи — системи товарно-грошового (ринкового) виробництва. Головна мета господарської системи — збереження цілісності суспільст-

ва, недопущення її розпаду на фоні подальшого усупільнення виробництва досягається через використання грошей як головного засобу господарських зв'язків. Гроші стали знаряддям капіталізації всіх складових господарської діяльності.

Фундаментом ринкового господарства стає приватна власність, що виникла внаслідок одержання економічними суб'єктами особистої свободи та рівності в суспільстві. Вона встановлює правила й умови використання ресурсів (підприємцям — капіталом, робітникам — робочою силою), перетворюється на засіб досягнення цілей економічних суб'єктів і суспільства в цілому. В умовах виробництва, коли економічні інтереси членів суспільства пов'язані з отриманням всезагальної форми благ — грошей, коли гроші об'єднують господарську діяльність людей, інститут приватної власності відображає економічну залежність індивідів між собою та державою в цілому. Демократичний устрій суспільства забезпечує реалізацію і захист прав власності членів суспільства.

Інститути особистої свободи, приватної власності створили суспільні умови організації ринкової системи (або господарської діяльності) децентралізованим способом. Забезпечення цілісності суспільства, недопущення його розпаду досягаються тепер не за допомогою державної влади, сили примусу, а владою грошей і силою інтересів кожного економічного суб'єкта, узгоджених з інтересами держави. Свобода вибору сфери діяльності, формування господарських зв'язків, право і захист використання власності на ресурси тощо втілюються у принципі вільного підприємництва.

Вільне підприємництво створило умови різноманітних комбінацій складових ринкового господарства (власності на ресурси, інтересів економічних суб'єктів, інституційного середовища економічної системи), що привело до вдосконалення, пристосування старих та виникнення нових історичних форм господарських одиниць, які забезпечують головну мету економічної системи — створення матеріальних благ і послуг для забезпечення потреб суспільства. Наприклад, у результаті промислової революції виникла нова історична форма господарської одиниці — фабрика.

Ринкова система господарства не тільки сприяла виникненню нових історичних форм господарських одиниць, але й зумовила докорінну зміну характеру взаємодії між ними. Забезпеченням свободи та рівності, раціональних дій заради власних інтересів, що не суперечать колективним і суспільним інтересам, стала конкуренція.

Конкуренція є серцевиною ринкової системи господарства, формою прояву взаємодії економічних суб'єктів на принципах свободи дій та рівності. Суть її, як правило, пов'язується з незалежними діями економічних суб'єктів на ринку у власних інтересах, з можливістю входження в ринок та виходу з нього, а також неможливістю економічних суб'єктів суттєво вплинути на рівень цін. У результаті вільно сформованих попиту і пропозиції формується ринкова ціна, що забезпечує інтереси покупців та продавців, досягається ек-

вівалентність обміну. Ринковий механізм ціноутворення стає важливим регулятором господарської діяльності. Визначені в такий спосіб ціни стають важливим критерієм в організації виробництва: в разі невігідності реалізації товару за ринковою ціною його виробництво припиняється.

Конкурентні відносини в своєму розвитку проходять декілька етапів. Від початку XIX ст. і до кінця 70-х років XIX ст. у країнах Західної цивілізації домінувала вільна (досконала) конкуренція. Умовами її існування були:

- досить велика кількість продавців та покупців, що забезпечує свободу входу на ринок і виходу з нього;
- однорідність (гомогенність) товарної маси, коли покупцеві байдуже, у кого купувати товар. Відсутність тиску виробника, реклами чи інших чинників на вибір покупця, для якого єдиним критерієм є рівень ціни;
- відсутність як дискримінації одних, так і надання привілеїв іншим учасникам ринку;
- наявність у кожного виробника можливості швидко реагувати на збільшення платоспроможного попиту населення;
- однакова поінформованість учасників ринку про його стан або можливі зміни на ньому, що запобігає ажіотажним чи панічним діям;
- виробництво на ринок є єдиним джерелом доходів економічних індивідів, і згортання такого виробництва супроводжується відповідними втратами [1, с. 132].

Конкуренція у різних формах прояву — вільна (досконала), монополістична (недосконала), державно-монополістична тощо¹ — виступає важливою, але не єдиною характеристикою суті ринкового господарства. Від самого початку виникнення конкуренції економічний центр в особі економічних органів держави впливав на її становлення та розвиток. Вже виникнення ринкової системи залежить від прийняття низки законів, що утверджують приватну власність та особисту свободу людей. Тому формування державою ринкових економічних інститутів — законів, правил, норм і т. д. — стає умовою вільної та рівноправної взаємодії суб'єктів господарювання. Залежно від того, яким чином економічні інститути створюють рівні можливості для всіх учасників господарських процесів, дозволяють узгодити індивідуальні та суспільні інтереси й охоплюють усі аспекти господарської системи, можна говорити про відмінності ринкового господарства в різних країнах та в межах різних історичних періодів.

Так, на початковому етапі становлення ринкової системи в більшості країн світу мали місце недостатня збалансованість дій ринкових інститутів та їх недорозвиненість, низький рівень взаємодії економічних суб'єктів, домінування стихії вільної конкурентної боротьби, що призводило до численних негативних наслідків. До них відноситься перш за все неузгодженість

¹ Сутність монополістичної (недосконалої), державно-монополістичної та інших форм конкуренції розкриватиметься у наступних темах.

інтересів власників капіталу і найманих робітників (власників робочої сили), що проявилась у низькому рівні оплати праці, тривалому робочому дні, залученні дітей та жінок до роботи на заводах і фабриках¹. Це спричинило загострення суспільних суперечностей між основними класами суспільства і дестабілізацію господарської системи.

Ще однією характерною рисою розвитку ринкової економічної системи стали кризи надвиробництва. Вільна конкуренція не могла забезпечити необхідною мірою регулювання обсягів виробництва, що призводило до величезних нераціональних витрат ресурсів, банкрутств і дестабілізації всієї господарської системи. Лише починаючи з кінця XIX ст. поступове охоплення через елементи свідомого регулювання взаємодії господарських суб'єктів дозволило пом'якшити й певним чином поставити під контроль стихію вільної конкуренції та її наслідки — економічні кризи.

7.1.3. Економічна думка про ринкове господарство

Утвердження в Англії, Франції, Німеччині та інших країнах ринкових відносин потребувало теоретичного осмислення цих процесів з нових методологічних позицій. Рекомендації меркантилістів в умовах формування ринкової господарської системи не відповідали на актуальні питання теорії і практики, які потребували:

- обґрунтування головних засад капіталістичного виробництва, розробки нових економічних категорій, таких як заробітна плата, прибуток, рента, конкуренція тощо;
- аналізу нових форм господарювання;
- звільнення від жорсткого регулювання економіки урядом тощо.

Класична політична економія

За цих умов почала формуватися система уявлень про економіку, що дістала назву «класична політична економія». Вперше цей термін ужив К. Маркс стосовно школи, яка розпочала дослідження внутрішніх закономірностей розвитку тогочасного суспільства. Він писав «...під класичною політичною економією я розумію всю політичну економію, починаючи з В. Петті, яка досліджує внутрішні залежності буржуазних відносин виробництва» [14, с. 89].

Класична політична економія виникла в Англії в кінці XVII ст., а у Франції — на початку XVIII ст. До класиків К. Маркс зараховував економістів від В. Петті до Д. Рікардо в Англії і від П. Бугільбера до С. Сімонді у Франції. Вершиною класичної політичної економії К. Маркс називав праці А. Сміта

¹ Глибокий аналіз суперечностей між основними учасниками виробництва та соціальні наслідки такого протистояння проведено К. Марксом у «Капіталі» (*Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — К.: Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. — Т. 23, розд. 8. — С.225—289*).

та Д. Рікардо, якими, на його думку, класична школа вичерпала себе. Сучасні ж дослідники відносять до класичної політичної економії всю післярікардіанську політичну економію ХІХ ст., зокрема Ж. Б. Сея, Ф. Бастіа, Г. Ч. Кері та інших економістів [4, с. 36].

Класична школа політичної економії базувалася на таких засадничих принципах:

— життя суспільства в цілому й економіка зокрема підкорюються дії певних «природних законів», які відображають наявність у світі загального порядку і не залежать від волі, бажань, поінформованості людей. Втручання держави в ці процеси недоцільне й небажане. Вона повинна лише підтримувати порядок і гарантувати економічну свободу. Класики обґрунтували принцип економічної свободи «laissez faire» («не заважайте робити», «дозвольте робити»);

— дія економічних законів реалізується через переслідування кожним індивідом своїх особистих інтересів. Зіткнення цих інтересів у процесі конкуренції веде до вироблення оптимальних рішень. Особистий егоїзм стає фундаментом загального добробуту. Така модель поведінки одержала назву «економічної людини» (*homo economicus*);

— умовою ефективного функціонування ринкового механізму є забезпечення максимуму економічної свободи, гарантією якої є приватна власність і повнота інформації, якою володіють суб'єкти господарювання.

Вказані принципи характеризують класичну школу на всіх етапах її існування та є критеріями приналежності до неї тих чи інших економістів. Процеси, що відбувалися в економіці, представники класичної політичної економії показали в цілісному, найбільш узагальненому вигляді як сферу взаємозв'язаних законів і категорій, як логічно побудовану систему відносин.

Протягом майже всього ХVІІІ ст. попередниками А. Сміта (В. Петті, П. Буагільбером, Ф. Кене та ін.) закладені основи вчення класичної школи, які відображали розуміння природи і механізму ринкової економічної системи. Однак висунуті ними ідеї були досить розрізнені, а тому не могли дати цілісної картини функціонування тодішньої економіки. Та потреба в такій систематизації ставала все нагальнішою в міру того, як ринкові відносини ставали панівною формою економічних зв'язків.

Уперше **цілісну систему уявлень про ринкову економіку** створив Адам Сміт (1723—1790) в книзі «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776 р.). Разом з тим слід зазначити, що у працях як А. Сміта, так і Д. Рікардо поняття «риннок» не одержало чіткого теоретико-економічного визначення, оскільки вони відносили його до зовнішніх поверхових явищ ринкової економіки. Основну увагу класики економічної теорії приділяли механізму функціонування ринку — ринковій конкуренції та еквівалентному обміну.

Відповідно до теорії А. Сміта, ринок саморегулюється завдяки вільній конкуренції підприємців і через їх приватні інтереси. Так ринкова економіка

найефективніше вирішуватиме всі суспільні завдання й приведе до гармонійного розвитку суспільства з максимально можливою вигодою для всіх і кожного. Основу цього процесу, на думку А. Сміта, становить принцип «невидимої руки», який регулює ринкові відносини та непомітно для суспільства виводить ринок з усіх труднощів і перепон.

А. Сміт стверджував, що в будь-якому цивілізованому суспільстві діють всесильні і невідворотні економічні закони, основою яких є вільна конкуренція. Механізм дії конкуренції та забезпечення індивідуальних інтересів в умовах ринку забезпечує, на думку А. Сміта, еквівалентний обмін, в основі якого лежить вартість товару. Останню тезу досліджували і його попередники, але А. Сміт розробив теорію вартості значно глибше й повніше, ніж В. Петті і П. Буагільбер¹. Разом з тим його деякі погляди є суперечливими, причиною чого була двоїстість методу, який він застосовував при вивченні природи вартості товару². Це проявилось в існуванні трьох наступних визначень даної категорії.

1. Визначення вартості затратами живої праці. З точки зору А. Сміта, всі товари мають одну загальну властивість: вони — продукти праці. Тоді при зіставленні товарів у процесі обміну конкретна форма затрат праці не має значення, і всі товари виступають як продукти рівної праці. Звідси випливає, що величина вартості визначається лише кількістю затраченої праці та вимірюється робочим часом. Цей підхід, на думку А. Сміта, має право на існування, але тільки *в умовах простого товарного виробництва*, коли всі товаровиробники є власниками своїх товарів, відсутні наймана праця і поділ праці на виробництві.

2. Визначення вартості працею, яка купується. *В умовах капіталістичного виробництва* при існуванні поділу праці, вказував А. Сміт, людина є багатю або бідною залежно від тієї праці, якою вона може розпоряджатися або яку вона може купити. Виходячи з цього, він стверджував, що «вартість всякого товару для особи, яка володіє ним і має на увазі не використовувати його або особисто спожити, а обміняти на інші предмети, рівна кількості праці, яку вона може купити за неї або отримати в своє розпорядження» [18, с. 38]. У цьому визначенні, яке суперечить першому, А. Сміт зводить міру вартості до «вартості праці» (тобто до вартості робочої сили), або фактично — до заробітної плати. Таким чином він пояснював вартість товарів вартістю засобів існування робітника, що не відповідало дійсності. А. Сміт правильно відчував, що в капіталістичних умовах закон вартості діє по-іншому порівняно з простим товарним виробництвом, але вирішити цю проблему він не зміг.

¹ Теорія вартості В. Петті і П. Буагільбера розглянута в темі 6 даного посібника.

² У процесі економічного дослідження тогочасного суспільства А. Сміт використовує два підходи: езотеричний (прагнення проникнути у внутрішню сутність явищ, що розглядаються) і екзотеричний (опис поверхових форм). Ці методи можуть доповнювати один одного. Та у А. Сміта вони часто підмінюють один одного і зовнішня форма виступає не як прояв глибшої сутності, а як ще одна сутність. Це породжувало суперечливість його поглядів, непослідовність і неоднозначність висновків і визначень.

3. Визначення вартості доходами. А. Сміт звернув увагу на ту обставину, що при застосуванні найманої праці результат виробничої діяльності після обміну набуває форми доходу, який розподіляється між учасниками виробництва товарів і іншими особами, які не брали безпосередньої участі у виробництві. Звідси він робить висновок, що *за наявності найманої праці* вартість складається з трьох видів доходів: заробітної плати, прибутку і ренти.

Головним недоліком наведених визначень вартості є зведення її лише до результатів живої праці. Створена нею нова вартість дійсно розпадається на три види доходу, та разом з цим у вартість товару входить відтворена працею вартість елементів постійного капіталу. Тому вартість товарів не може бути зведена до суми доходів, а розпадається на доходи ($v + m$) і перенесену вартість засобів виробництва (c). Визначення вартості лише доходами одержала в економічній літературі назву «догма Сміта».

Важливо підкреслити, що визначивши вартість як суму трьох видів доходів, А. Сміт заклав основи теорії факторів виробництва, яка в XIX ст. стала панівною.

Таким чином, відповідно до теорії А. Сміта, ринок саморегулюється через вільну конкуренцію і приватні інтереси підприємців, які реалізуються через закон вартості. А це можливо, на думку вченого, тільки тоді, коли держава не втручатиметься в економічне життя країни. Тобто А. Сміт був прихильником економічного лібералізму та вільної гри господарських сил. Разом з тим він визнає роль держави у виконанні нею таких функцій, як оборона країни, правосуддя, народна освіта, утримання громадських установ тощо. Таке трактування ролі та функцій держави знайшло відображення в його твердженні: **«держава — нічний сторож»**.

Як уже зазначалося, створена А. Смітом система уявлень про функціонування економіки базувалася на ідеї природного порядку. Тому для досягнення вищого ступеня добробуту народу, на його думку, «потрібні лише мир, легкі податки і терпимість в управлінні, все інше зробить природний хід речей»¹.

Однак оптимістичні уявлення А. Сміта про можливості механізму ринкової економіки виявилися не безмежними. У результаті промислової революції, яка підвела адекватну матеріально-технічну базу під систему ринкової економіки, виникла низка не відомих раніше проблем, які вимагали від учених осмислення і пояснення: безробіття, загострення суперечностей між власниками засобів виробництва й найманими робітниками, суперечності між промисловою буржуазією і земельними власниками, кризові коливання тощо.

З методологічних позицій класичної політичної економії вищеназвані проблеми знайшли відображення в працях Давида Рікардо (1772—1823), завершувача економічної системи А. Сміта. У 1817 р. Д. Рікардо опублікував свою працю «Основи політичної економії та оподаткування», визначивши її головне завдання у вивченні законів, що керують розподілом створеного

¹ Цит. за: Scoll W. R. Adam Smith as Student and Professor. Glasgow: 1937. P.53—54.

продукту між класами суспільства. Саме тому основу його системи становить теорія заробітної плати, прибутку і ренти. Та історичне значення праць Д. Рікардо для економічної науки, на думку К.Маркса, полягає, перш за все, в його теорії вартості. Д. Рікардо піддав ретельній критиці теорію вартості А. Сміта й однозначно довів, що вартість визначається працею, затраченою на виробництво, що у вартість входить також вартість спожитих засобів виробництва, що вартість визначається необхідним робочим часом і що вартість є первинною величиною, яка встановлюється працею і не складається, а розподіляється на доходи.

Заслуга Д. Рікардо полягала у тому, що він намагався покласти теорію трудової вартості в основу всієї політичної економії. На базі своєї теорії вартості він відкинув думку про те, що прибуток є продуктом самого капіталу, і визначив капітал як нагромаджену працю на відміну від А.Сміта, який трактував капітал як запас, призначений для подальшого виробництва.

В законі вартості Д. Рікардо бачив обґрунтування і для теорії розподілу. Він розглядав заробітну плату та прибуток як дві частини вартості, створені працею, і дійшов висновку, що зниження заробітної плати підвищує прибуток, а її збільшення зменшує прибуток. Теорію земельної ренти Д. Рікардо також будував на основі теорії вартості, про що йдеться у другому питанні даної теми.

Разом з тим теорія вартості Д. Рікардо мала певні недоліки. В ній не було якісної, соціальної характеристики праці товаровиробника і створеної ним вартості, не розкривалася двоїстість цієї праці. Складне питання про суперечність вартості й споживної вартості товару Д. Рікардо обійшов. Закон вартості трактувався ним як позаісторичне явище, характерне для всіх епох і форм господарювання. Д. Рікардо на відміну від А. Сміта не робив навіть спроб визначити передумови виникнення товарного господарства. Воно сприймалося ним як дане, завжди існуюче. Це пояснювалося тим, що згідно з методологією Д. Рікардо капіталістичний спосіб виробництва розглядався як вічна природна форма виробництва, а аналіз вартості обмежувався її величиною.

В цілому, А. Сміт і Д. Рікардо вважали, що джерелом багатства будь-якого суспільства є не зовнішня торгівля (меркантилісти), не сільське господарство і не природа як така (фізіократи), а сфера виробництва, трудова діяльність у її різноманітних формах. Саме трудова теорія вартості стала одним з вихідних положень класичної політичної економії.

Від пошуку зовнішніх сил або звернення до владних структур А. Сміт і Д. Рікардо спрямували аналіз у сферу виявлення внутрішніх причин, які становлять основу функціонування ринкової економіки. Таким чином, А. Сміт і Д. Рікардо розглядали капіталістичну систему господарювання як таку, що відповідає природі людини і тому є єдино раціональною. Висновки, яких дійшли А. Сміт і Д. Рікардо, були ними використані й отримали подальший розвиток у працях їхніх послідовників: Дж. С. Мілля, Т. Мальтуса,

Ж. Б. Сея, Ф. Бастіа, Г. Ч. Кері та інших визначних економістів — теоретиків XVIII—XIX ст.

Що ж до опонентів А. Сміта та Д. Рікардо, то слід відмітити наступне. Вже в першій половині XIX ст. деякі економісти виступили з критикою класичної системи, протиставляючи їй інші системи, на їх погляд, краще орієнтовані на людину праці і вирішення соціальних конфліктів. Саме в цей час сформувався критичний напрям політичної економії та альтернативні напрями економічної думки: утопічно-соціалістичний, німецька історична школа і марксизм.

**Критичний напрям
політичної економії**

Найвідомішим представником критичного напрямку політичної економії був С. Сімонді (1773—1842), який виступив з критикою капіталістичної системи господарювання і класичної політичної економії.

У С. Сімонді було своє розуміння політичної економії. Він вважав її наукою про мораль. На його думку, політична економія повинна вивчати людину, її потреби, відчуття і як на неї діють ті чи інші установи, тобто вона має справу з людською природою, а не з об'єктивними законами. Тому він не зрозумів самого процесу становлення капіталізму та його результатів. Своє критичне ставлення до класичної політичної економії і ринкової економіки він виклав у таких працях, як «Про принципи політичної економії» (1803 р.) та «Нові начала політичної економії» (1819 р.).

Основна мета досліджень С. Сімонді полягала в тому, щоб показати, як держава повинна керувати виробництвом і розподілом багатства в інтересах дрібного виробника. Він вважав, що матеріальне благополуччя населення залежить від держави. Тому тут не може бути місця для вільної конкуренції і вільної торгівлі. Таким чином, *С. Сімонді був проповідником принципу державного втручання в ринкову економіку.*

Економічне вчення С. Сімонді про виробництво, споживання, капітал, дохід, протиріччя капіталізму відображено в його **теорії реалізації і криз**, згідно з якою ринкове господарство обов'язково супроводжується кризами надвиробництва. На його думку, з розвитком капіталізму внутрішній ринок звужується через дві обставини. По-перше, скорочується дохід робітників, адже вони витісняються машинами, що не пред'являють власного попиту. Дохід робітників скорочується з іншої причини: при наймі робітників капіталісти завжди можуть найняти дешевшу робочу силу з маси безробітних. Відповідно навіть зайняті робітники приречені на споживання мінімуму засобів існування, а це означає, що вони пред'являють все менший попит на товари. По-друге, зменшується попит на споживацькі товари з боку капіталістів. Незважаючи на зростання обсягів виробництва і відповідно їх доходів, вони пропорційно не збільшують витрати на споживання, а навпаки, нагромаджують свої доходи. В результаті виробництво перевищує споживання як робітників, так і капіталістів. Частина суспільного продукту залишається нереалізованою.

Вийти з цього положення, на думку С. Сімонді, можна було б, поперше, за рахунок зовнішнього ринку, але і він звужується, тому що ті країни, які були зовнішнім ринком для капіталістичних країн, самі стають на шлях капіталістичного розвитку і включаються в боротьбу за зовнішній ринок; по-друге, за рахунок дрібних виробників, однак велике капіталістичне виробництво їх розорює й тим самим позбавляє себе ринку збуту. А відповідно до його концепції відтворення так званої теорії «третьох осіб» капіталістичне виробництво для реалізації продукту не може обмежитися робітниками та капіталістами, а потребує наявності ще й дрібних виробників (вони і є третіми особами). Таким чином, С. Сімонді вважав, що капіталізм не має майбутнього. Йому внутрішньо притаманні кризи надвиробництва.

У зв'язку з вищенаведеним С. Сімонді звертається до урядів країн, щоб вони своєю владою відмовилися від капіталістичного розвитку. На його думку, задоволення і достаток настануть лише тоді, коли суспільство повернеться до дрібного виробництва. Програма С. Сімонді полягала в необхідності роздрібнення великого промислового і сільськогосподарського виробництва на якнайбільшу кількість самостійних підприємств та участі робітників у ньому як співвласників.

Суцільне дрібне виробництво — ідеал С. Сімонді. Ідеал — утопічний, але він знайшов багато послідовників у країнах Європейської цивілізації.

Соціалісти-утопісти

Що ж до утопічного соціалізму, то прихильники цієї теорії на противагу А. Сміту, Д. Рікардо та їхнім послідовникам розцінювали капіталізм як систему, що суперечить природному порядку й не забезпечує ні справедливого розподілу багатства, ні ефективного використання матеріальних і людських ресурсів.

Оцінюючи провали ліберальної ринкової економіки, представники утопічного соціалізму підкреслювали, що наріжним каменем економічних суперечностей є недосконалість інституту приватної власності. У системі приватновласницьких відносин інтереси кожного члена суспільства конфліктують з інтересами інших членів, і тому суспільство занепадає в постійних зіткненнях приватних інтересів. Приватна власність на засоби виробництва дає власникам можливість експлуатувати тих, хто не має власності на засоби виробництва. Реальна ж свобода вимагає загального доступу до ресурсів, необхідних для забезпечення достойного людського існування та розвитку. Цей доступ може бути гарантований лише тоді, коли власність на засоби виробництва керується суспільством у цілому (суспільна власність на засоби виробництва).

Приклади раннього утопічного мислення (у межах теми, яку ми розглядаємо) можна простежити в працях В. Годвіна (1756—1836) в Англії, Т. Пейна (1737—1809) в Америці і М. Кондорсе (1743—1794) у Франції, хоча вони й виступали не стільки проти приватної власності, скільки проти її значної

концентрації в руках невеликої групи населення, що, на їхню думку, обмежувало можливості і свободу більшості членів суспільства.

Система ідей про радикальну реорганізацію суспільства на соціалістичних засадах сформувалася на початку XIX ст. у працях таких мислителів, як Р. Оуен (1771—1858) в Англії та А. Сен-Сімон (1760—1825) і Ш. Фур'є (1772—1837) у Франції. Ці теоретики, яких назвали «утопічними соціалістами», розробили детальні програми для невеликих співтовариств, заснованих на розподілі прав власності. Р. Оуену, який переїхав з групою послідовників у США для створення такого співтовариства в Індіані, вдалося втілити свої ідеї в життя — створену комуну вони назвали «Новою гармонією». Сотні інших подібних експериментів з комунами мали місце у XIX ст. в Європі і Північній Америці. Цей інтерес до альтернативних форм устрою суспільства, без сумніву, був викликаний негативними наслідками індустріалізації та модернізації виробництва на капіталістичних засадах. Втрата патріархальних традицій, зростання великих міст і умови функціонування ранніх мануфактур переконували багатьох людей у необхідності фундаментальних змін у соціальній системі для збереження достойного рівня та якості життя пересічних громадян.

Німецька історична школа

Потужною «альтернативною гілкою» магістрального класичного напрямку в середині XIX ст. стала **німецька історична школа**, що виникла на підґрунті прагнення до подолання економічної відсталості і більш динамічного розвитку Німеччини.

На шляху становлення історична школа пройшла три етапи, які об'єднували так звану «стару», «нову» і «новітню» школи. Їх найяскравішими представниками були: старої школи — В. Рошер (1817—1894), Б. Гільдебранд (1812—1878), К. Кніс (1821—1898); нової — Г. Шмоллер (1838—1917), К. Бюхер (1877—1930), Л. Brentано (1844—1931); новітньої та сформованої на основі її соціального напрямку — В. Зомбарт (1863—1941), М. Вебер (1864—1920), Р. Штаммлер (1856—1938), Р. Штольцман (1852—1930) та ін. Всіх їх поєднувало намагання простежити тенденції суспільного розвитку з урахуванням впливу на них позаекономічних чинників (політичних, релігійних, національних, моральних тощо) та акцентування уваги на тому, що за певних умов цивілізаційні складові можуть визначати економічний розвиток більшою мірою, ніж досліджувані класичною школою індивідуалістичні економічні інтереси. При цьому, на їхню думку, побудована на дедуктивному методі економічна теорія має лише відносну цінність, оскільки теоретичні постулати змінюються разом із суспільством. Одержані таким чином висновки завжди матимуть умовний характер, оскільки нові факти економічного життя ставитимуть під сумнів попередні концепції. Тому вивчення економіки має базуватися на нагромадженні фактичних даних, їх історичному порівнянні й вивченні закономірностей еволюції окремо взятої національної держави.

У працях німецьких учених В. Рошера «Короткі основи курсу політичної економії з погляду історичного методу» (1843 р.), К. Кніса «Політична економія з погляду історичного методу» (1853 р.) був обґрунтований принцип історизму, який розглядав економічний процес у динаміці і дозволяв знайти такі його риси й особливості, які непомітні у статичному стані. Принципово новий методологічний підхід до аналізу економічних явищ полягав у відмові від методу наукової абстракції як способу пізнання та заміні його описом еволюції господарських процесів у різних країнах.

Історична школа внесла важливий елемент в економічні дослідження. Ставлення до держави як до найважливішого інституту господарського життя, який виконує значні економічні функції, є характерною рисою для обох поколінь історичної школи. Але стара школа пов'язувала з державою переважно надії на захист національної промисловості від іноземної конкуренції, а молода — бачила в ній утілення національної єдності і згоди, які необхідні для економічного розвитку та соціальної гармонії. Держава мала вирішувати важливі соціальні завдання: забезпечення освіти, охорони здоров'я, надання допомоги непрацездатним, спираючись при цьому на профспілки, кооперативи, каси взаємодопомоги тощо.

Отже, дослідження німецької історичної школи та представників соціального напрямку зосереджувалися на розробці концепції, яка врахувала б соціальні чинники розвитку ринкової економіки (домінування суспільної психології над індивідуальними інтересами, визначальну роль соціальних інститутів порівняно з економічними, свідоме регулювання суспільних відносин, важливу роль держави тощо), закладаючи таким чином основи для формування потужного напрямку економічної думки ХХ ст. — інституціоналізму, про що йдеться в наступних розділах посібника.

Марксизм

У 40-х роках ХІХ ст. виник **марксизм** як напрям економічної думки, що претендував на глибокий аналіз капіталістичної системи господарства та його суперечностей і створення нової соціальної картини світу.

Засновники марксизму Карл Маркс (1818—1883) і Фрідріх Енгельс (1820—1895) були сучасниками утвердження капіталістичних відносин і ринкової економічної системи. Остання не тільки розкрила свої можливості, але й виявила притаманні їй економічні та соціальні суперечності. Так, у Англії 1825 р. став початком пори економічних криз, банкрутств та збільшенням безробіття на тлі бурхливого розвитку промисловості. Робітничий клас у першій половині ХІХ ст. стає не просто новим численним соціальним прошарком, але й соціальною силою, яка усвідомлює свої інтереси і відстоює свої права. Першими організованими виступами робітничого класу став чартистський рух в Англії (1836 р.), повстання ліонських ткачів у Франції (1833, 1834 рр.) та сілезьких ткачів у Німеччині (1844 р.). Ці виступи вперше поставили питання про необхідність ідеології, яка теоретично обґрунтувала б і сформулювала інтереси робітничого класу, його мету і завдання.

Найпридатнішою для цього була соціалістична ідея, яка утверджувала можливість зміни світу на користь пригноблених і знедолених. Перед К. Марксом та Ф. Енгельсом постала необхідність створення теорії, яка б обґрунтувала можливість і необхідність руху до соціалістичного суспільства. Зрештою, вона сформувалась у цілісну теоретичну систему — марксизм, який включає філософське й економічне вчення та вчення про соціалізм. Економічне вчення марксизму є своєрідним теоретичним узагальненням досвіду капіталістичного розвитку європейських країн епохи вільної конкуренції.

Свій аналіз капіталістичного суспільства К. Маркс та Ф. Енгельс розпочали з того, що у низці праць¹ середини XIX ст. обґрунтували *принцип матеріалістичного розуміння історії* і дали його економічну інтерпретацію з урахуванням діалектичного взаємозв'язку продуктивних сил та виробничих відносин, розробили *вчення про базис і надбудову* та створили *лінійну модель розвитку суспільства*, аналізуючи його еволюцію як закономірну зміну соціально-економічних формацій, основу якої становить суперечність між розвитком продуктивних сил і виробничих відносин.

Однак економічні ідеї, викладені в ранніх працях учених, потребували подальшого теоретичного обґрунтування. З 1850 р. К. Маркс розпочинає роботу над створенням фундаментальної економічної праці, головною метою якої, за його словами, було відкриття економічного закону руху капіталістичного суспільства [14, с. 12]. Ця праця була видана у вигляді чотирьох томів, де послідовно викладалися проблеми виробництва капіталу, обігу капіталу, проблеми виробництва й обігу та історія теорії під загальною назвою «Капітал».

Перший том «Капіталу» вийшов у 1867 р., другий і третій — уже після смерті К. Маркса були видані Ф. Енгельсом відповідно в 1885 і 1894 рр. Четвертий том вийшов в 1905—1910 рр. окремими випусками за редакцією К. Каутського, якому Ф. Енгельс заповів видання цієї праці.

Наріжним каменем економічної теорії К. Маркса є **вчення про вартість і додаткову вартість**. Свою теорію вартості він створює на базі концепції трудової вартості класичної школи, розв'язавши її суперечності й доповнивши її новими положеннями. Як було показано вище, А. Сміт і Д. Рікардо досліджували лише кількісні мінові пропорції товарів, що обмінювалися. А К. Маркс розпочинає дослідження капіталістичного способу виробництва з визначення природи товару, характеризуючи його як продукт праці, призначений не для власного споживання, а для обміну. Вчений проаналізував дві основні властивості товару: споживну і мінову вартість.

Мінова вартість, на думку К. Маркса, — це спосіб вираження або форма прояву вартості товару. При цьому він розглядав вартість товару як «те спільне, що виражається в міновому відношенні» і «визначається лише кількіс-

¹ К. Маркс «Економіко-філософські рукописи 1844 р.», Ф. Енгельс «Становище робітничого класу в Англії» (1845 р.), К. Маркс і Ф. Енгельс «Святе сімейство» (1845 р.) і «Німецька ідеологія» (1846 р.), К. Маркс «Убогість філософії» (1847 р.) і «Наймана праця і капітал» (1848 р.), К. Маркс і Ф. Енгельс «Маніфест Комуністичної партії» (1848 р.).

тю робочого часу, суспільно необхідного для... виготовлення» певної споживної вартості [14, с. 48, 49]. Діалектичний взаємозв'язок вартості та споживної вартості К. Маркс пояснював двоїтим характером праці, втіленої в товарі. При цьому конкретна праця створювала споживну вартість, а абстрактна — вартість. У цілому всі товари як вартості є кристалізованою людською працею. Таким чином, на відміну від Д. Рікардо, К. Маркс трактував працю не лише як мірило, але й як субстанцію вартості.

Загальний висновок: товари повинні обмінюватися на ринку відповідно до їх вартості, ціна товару стає грошовою формою цієї внутрішньої (трудової) вартості, а вартість вимірюється тривалістю праці, суспільно необхідним часом, затраченим на виготовлення певного товару.

Спираючись на трудову теорію вартості, К. Маркс відкрив і розробив теорію додаткової вартості. Слід зазначити, що Д. Рікардо не міг пояснити походження прибутку капіталіста без визнання порушення теорії трудової вартості й еквівалентного обміну. Відповідно до його підходу купівля капіталістом праці робітника за її вартість робить неможливим виникнення прибутку, а наявність прибутку означає, що закон вартості порушений.

К. Маркс вирішив дану проблему, відкривши відмінності між працею і робочою силою як товаром. Він показав, що предметом продажу є не праця, а робоча сила як товар, тобто здатність до праці. Праця вартості не має, як і не може бути товаром, оскільки процес поєднання робочої сили і засобів виробництва не існує до моменту її продажу. Вона сама є джерелом та творцем (виробником) більшої вартості, ніж коштує робоча сила як товар. У кількісному виразі додаткова вартість — це різниця між вартістю виробленого товару і вартістю спожитих засобів виробництва й робочої сили.

Учення про додаткову вартість є вузловою проблемою «Капіталу». На її основі К. Маркс розкрив таємницю капіталістичної експлуатації й показав непримиримий антагоністичний характер суперечностей між робітничим класом та буржуазією. Він вивів **основне протиріччя капіталістичного способу виробництва** — між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення його результатів.

Слід підкреслити, що в загальнотеоретичному плані К. Маркс розглядав кризи при капіталізмі як результат тимчасового і часткового вирішення названого основного протиріччя, вважаючи, що воно може бути вирішене лише при заміні капіталізму соціалізмом, який спиратиметься на суспільну власність на засоби виробництва. *В цілому ж марксистська економічна теорія була підпорядкована ідеї обґрунтування неминучості загибелі капіталізму в силу притаманних йому внутрішніх суперечностей.*

Капіталізм не загинув, як це передбачали К. Маркс і Ф.Енгельс. Майбутнє виявилось в кінцевому рахунку за ринковою системою економіки, яка виявила здібність до внутрішньої трансформації та суттєвої зміни ключових принципів свого функціонування. Економіка ринкового типу продовжує і сьогодні динамічно розвиватися. Разом з тим у ній посилюються процеси

усуспільнення та соціалізації, про об'єктивний характер яких писав К. Маркс у своїх працях.

Таким чином, якщо капіталізм вільної конкуренції, детально проаналізований у «Капіталі», справді довів у процесі розвитку свій історично минутий характер (і тут К. Маркс був, звичайно, правий), то цього не можна сказати про ринкову систему економіки в цілому. Весь її подальший, хоч і суперечливий розвиток продовжує й сьогодні залишатися об'єктом вивчення економічної науки.

Звернення до вчень вищеназваних авторів (від А. Сміта до К. Маркса) має велике значення для розвитку економічної теорії та економіки країн Європейської цивілізації. Це пояснюється тим, що їх учення мали істотний вплив, по-перше, на подальший розвиток економічної думки в цілому, формування її основних напрямів; по-друге, на концепції сучасних теорій і шкіл, які безпосередньо формують економічну політику демократичних держав; по-третє, на створення теоретичних засад ринкової економічної системи загалом.

7.2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

У попередньому питанні розглянуті загальні закономірності формування ринкового господарства, його суть у період становлення національних держав і зроблено висновок, що *ринкове господарство є консолідованим результатом демократичної, промислової та освітньої революцій*. Разом з тим формування ринкового господарства в окремих країнах Європейської цивілізації має свої особливості. Це пояснюється як різними природно-кліматичними, технічними, освітніми, моральними факторами, що визначають господарське життя цих країн, так і унікальністю політичних, економічних, зовнішньоекономічних, соціальних та інших складових.

7.2.1. Генезис ринкового господарства в Англії

Демократичні зміни в Англії, їх передумови та наслідки

Специфіку розвитку Англії в усіх її сферах визначали її острівне розташування та певна відокремленість від інших країн. Тобто суспільне життя цієї країни (після об'єднання Шотландії та Англії в 1797 р. — Великобританії) відрізнялося як від суспільного життя Нідерландів, де після буржуазної революції (1566—1609 рр.) була утворена буржуазна Республіка Об'єднаних провінцій, так і від абсолютних монархій континенту.

В попередній темі зазначалося, що розвиток духовно-культурної сфери Європейської цивілізації був зумовлений Відродженням і Реформацією. **Відродження** стало точкою відліку становлення національної свідомості англійського суспільства — основи національної держави, яке виявилось у формуванні літературної мови, культури, нових традицій та мотивації життя, громадянського суспільства. Зазначені зміни в духовно-культурній системі Англії заклали основу для розвитку юридичної системи, відомої як **звичаєве право** (яке з періоду норманських завоювань було загальним для всього англійського королівства і замінило місцеві закони й звичаї). Відмінними рисами такого права були опора на звичаї та прецеденти, зафіксовані в юридичних рішеннях, його гнучкість. Еволюційний розвиток звичаєвого права був зорієнтований на захист приватної власності і приватних інтересів.

Реформація в Англії розпочалася за часів Генріха VIII (1509—1547 рр.). Незадоволення буржуазією та «новим дворянством», які були заінтересовані в секуляризації майна католицької церкви, поміркованим характером англійської Реформації знайшло вираження у поширенні в XVI—XVII ст. своєрідної форми протестантизму — **пуританізму**. Пуритани засуджували розкіш, розваги, ратували за бережливість, поміркованість, заповзятість у справах. Їх ідеї формували етику раннього капіталізму. В XVII ст. вони стали основою об'єднання релігійної та політичної опозиції абсолютизму, яку очолювала буржуазія, що набувала все більшої ваги в англійському суспільстві.

У 1640—1659 рр. в Англії відбулася буржуазно-демократична революція. Приводом для неї стала вимога буржуазії законодавчо закріпити її новий політичний та економічний статус. Революцію підтримали селяни і частина дворян тому, що вони бачили в ній можливість вирішення своїх проблем, передусім земельних. На початку XVII ст. вся земля в країні вважалася власністю короля, за користування якою необхідно було платити йому певні суми. Тому дворяни хотіли стати повноправними власниками своїх угідь, а не користувачами королівської землі. А селяни, які постраждали від огороження, вимагали повернення їм землі. В результаті революції монархія в Англії була скинута і **проголошена республіка з конституційною монархією під парламентським контролем**.

Утворений парламент, враховуючи вимоги учасників революції, перш за все реформував земельне питання. Так, його постановою були конфісковані всі володіння короля і католицької церкви та розпродані «новим дворянам», буржуазії і селянам. Але незважаючи на такі заходи, феодална земельна власність залишалася непохитною. Цьому сприяла політика короля, направлена на укріплення абсолютизму. Його втручання в економіку держави, спрямоване на захист інтересів старого дворянства, призвело до конфлікту з парламентом, який завершився державним переворотом на користь останнього. Ця подія увійшла в історію Англії як «Славна революція» (1688—1689 рр.). Вона стала результатом компромісу між буржуазією та «новим дворянством», яких підтримувало англіканське духовенство, і частиною великих консервативних землевласників.

У 1689 р. Білль (закон) про права закріпив за парламентом великі повноваження у вирішенні питань державної політики. Нова система політичної влади забезпечила доступ (через парламент, пізніше — і через кабінет міністрів) представникам великого капіталу до державного управління. Це дозволило спрямувати економіку Англії на створення умов, необхідних для подальшого розвитку ринкового господарства в країні.

У XVIII ст. в Англії продовжувався аграрний переворот, розпочатий ще в XVI ст. Всі закони про огороження розглядалися в парламенті, але вони не змінили суті процесу. Дрібні орендатори, селяни просто зганялися із землі або розорялися під тиском збільшення орендної плати. Після втрати землі селяни перетворилися на армію найманих працівників для фермерського господарства і промисловості. Сільське домашнє господарство почало зникати разом з феодално залежними селянами.

Але якщо в XVI—XVII ст. огороження здійснювалося в інтересах «нового дворянства», які перетворювали землю у пасовиська, то у XVIII ст. цей процес проходив під знаком утворення великих скотарських та землеробських фермерських господарств, зорієнтованих на ринок. Швидко виникла і зросла буржуазна земельна власність та збільшилися маєтки дворян, які свою землю бачили як знаряддя соціального престижу, так і знаряддя виробництва, довіряючи її ефективно господарюючим орендарам. Дрібні незалежні власники (йомени) були приречені на те, щоб збільшити свої володіння, або на те, щоб їх утратити й стати найманими працівниками.

Повністю змінилася соціальна структура аграрного сектору. На зміну лорду-землевласнику та залежним селянам прийшли представники нового, капіталістичного господарства: великий землевласник, який, як правило, не займався господарською діяльністю, а здавав землю в оренду, фермер-орендатор і найманий робітник. Таким чином, Англія стає першою у світі державою капіталістичного господарювання. Фермери закупували для сільського господарства інвентар (молотарки, серпи та ін.), засоби обробки землі, міндобрива тощо. Села стали першим і природним місцем збуту для англійської промисловості. Наймані робітники отримували дохід з позасімейних господарств (ферм, мануфактур) і купували одяг та продукти харчування. Отже, ринок держави поповнювався платоспроможним споживачем, створюючи попит і розвиваючи товарно-грошовий обіг. Великі землевласники — земельне дворянство, фермери та великі йомени — нагромаджували капітал і поступово ставали підприємцями в промисловості. Зростання виробництва сільськогосподарської продукції забезпечувало потреби населення в продуктах харчування, а промисловості — у сировині.

Теорія земельної ренти

Механізм взаємовідносин в аграрному секторі, утворення прибутку фермерів і ренти землевласників дослідив Д. Рікардо у праці «Основи політичної економії та оподаткування» (1817 р.). У своєму дослідженні вчений виходив з того, що вартість сільськогосподарських товарів визначається затратами

праці на їх виробництво за найнесприятливіших умов. Отже, фермери, які використовують гіршу землю, отримують лише середній прибуток на вкладений ними капітал. Рента на такій землі, на думку Д. Рікардо, для її власників не виникає.

Ті ж фермери, які використовують середню й кращу землю, отримують дохід, що перевищує середній прибуток відповідно до якості та місця розташування земельних ділянок. Цей прибуток визначається як різниця між витратами виробництва на ділянках, які вони обробляють, і на гірших землях. Середній прибуток привласнюється фермером. А надлишок доходу над середнім прибутком і є земельною рентою, яку отримує землевласник.

Таким чином, рента у Д. Рікардо розцінюється як суто соціальний феномен, пов'язаний з виникненням приватної власності на землю. А джерелом ренти є праця найманих робітників у сільському господарстві, а не власне земля.

Важливим недоліком теорії ренти Д. Рікардо було те, що він уважав, що на гірших ділянках землі рента не виникає. Та К. Маркс у «Капіталі» показав, що в умовах приватної власності на землю землевласник не віддає даром в оренду навіть найгіршу ділянку. Рікардівську ренту К. Маркс назвав диференційною (тобто пов'язаною з природною різницею земельних ресурсів), а цю особливу, не побачену Д. Рікардо, — абсолютною. Він показав також, що ціни на сільськогосподарську продукцію формуються таким чином, що орендар гіршої ділянки однаково має деякий надлишок прибутку над середньою нормою. Це дозволяє йому виплачувати землевласникові абсолютну ренту. Певна частина прибутку фермерів і земельної ренти лендлордів, яка витрачалася на їх особисте споживання, як правило, вкладалася в промисловість або торгівлю.

Окрім сільського господарства, парламент захопив і підтримав розвиток промисловості і торгівлі в країні. Це виразилося в протекціоністській політиці держави (втручання держави в економіку шляхом встановлення заборонних мит, певних обмежень або, навпаки, пільгових умов для розвитку національної промисловості та торгівлі). Так, Навігаційний акт 1651 р. став проявом саме такої політики. Він передбачав заборону ввозити неєвропейські товари в англійські володіння на всіх суднах, окрім англійських, а товари, які вироблялися в Європі, — лише на суднах країни-виробника або на англійських. А в 60—70-х роках XVII ст. було введено заборону на торгівлю англійських колоній через порти континентальної Європи. Реалізація навігаційної політики завдала нищівного удару, передусім Голландії — головному суперникові Англії в конкурентній боротьбі за ринки збуту та сировини. Заборонний митний тариф на французькі товари був уведений у 1689 р.

Протекціоністська політика англійського уряду сприяла розвитку мануфактурного виробництва. Близько 20 % населення було задіяно на розсіяних мануфактурах з виготовлення сукна. Вони працювали в домашніх

умовах з використанням власної сировини (вовну заборонялося вивозити). Нарощувалося виробництво в традиційних галузях: у виготовленні паперу, цукру, пороху, зброї і т. д. Товари англійських мануфактур були якісними, забезпечували потреби внутрішнього ринку і у великій кількості експортувалися в Європу та колонії. І якщо раніше колонії були об'єктом грабунку золота й срібла, то тепер вони стали джерелом сировини і ринком збуту для англійської промисловості. Колоніальна торгівля стала одним з найважливіших джерел поповнення державних коштів та ринку капіталів в Англії.

У XVIII ст. **Англія стала могутньою колоніальною державою** з володіннями в Індії, Північній Америці та в інших частинах світу. Її політика стосовно колоній не завжди одержувала підтримку передових людей того часу. Так, у середині XVIII ст. А. Сміт рішуче виступив проти спроб королівського двору, земельної аристократії і купців закріпити свою владу в колоніях. Він довів, що меркантилістична політика в колоніях, які вона намагається утримати в становищі аграрно-сировинних додатків метрополії, суперечить інтересам самої Англії. «Монополія колоніальної торгівлі, — писав А. Сміт, — подібно до всіх інших негідних та заздрісних заходів меркантилістичної системи придушує промисловість всіх інших країн, переважно колоній, і ні найменшою мірою не збільшує, а навпаки, зменшує промисловість країни, на користь якої вона встановлюється» [18, с. 444].

Розвиток господарства Англії, значні державні витрати зумовили потребу в кредиті. **Кредитні операції** з'явилися в країні ще у XV ст., а приватні банкірські дома, що виникли в XVII ст., їх розширили, удосконалили, почавши надавати кредити купцям та державі. Після «Славного перевороту» новий уряд створив Англійський банк (1694 р.), який мав монопольне право на карбування грошей, кредитував державу та займався обліком векселів. Розвиток системи позик сприяв виникненню груп підприємців і спеціалістів у кредитно-фінансовій, грошовій сферах. А легкість, дешевизна і стабільність отримання кредиту для фінансування державних витрат сприятливо вплинули на ринок приватних капіталів. Фінансові кошти стали доступними для інвестицій у різні галузі народного господарства.

При всіх географічних перевагах Англії в країні зростала потреба в поліпшенні транспортних комунікацій. Після буржуазно-демократичної революції парламент прийняв низку реформ щодо вдосконалення старих каналів і доріг або побудови нових. Наслідком цієї політики стало взаємне поєднання всіх основних центрів промислового виробництва та головних морських портів.

Англійське Просвітництво. Період становлення просвітницької ідеології припадає на рубіж XVII—XVIII ст. Це був результат і наслідок англійської буржуазної революції середини XVII ст., що є корінною відмінністю англійського Просвітництва від континентального. Переживши кроваві потрясіння громадянської війни та релігійної нетерпимості, англійці прагнули

стабільності. Звідси — поміркованість, стриманість та скептицизм, що відрізняють англійське Просвітництво. Національною особливістю Англії був сильний вплив пуританізму на всі сфери суспільного життя. Тому загальна для просвітницького мислення віра у безмежні можливості розуму поєднувалась у англійських мислителів з глибокою релігійністю.

Наукові досягнення Н. Коперніка, Г. Галілея, Р. Декарта і І. Ньютона в період Просвітництва зробили популярними в Англії ідеї практичного використання сил природи. Вплив Ф. Бекона, одним з афоризмів якого був вислів «Знання — сила», призвів до заснування у 1660 р. королівського товариства «для розвитку знань про природу» [11, с. 208]. Бажання експериментувати та здійснювати інновації охопило всі верстви суспільства і привело до створення низки винаходів, які змінювали всі сфери суспільства. Особливо це стосується кардинальних змін в економічній системі — промислової революції.

**Формування
матеріальної
бази ринкового
господарства в Англії**

Таким чином, до другої половини XVIII ст. у країні під впливом демократичної революції та Просвітництва сформувалися передумови для промислового перевороту (остання третина XVIII — перша чверть XIX ст.). Великий попит на англійські товари всередині країни та за її межами, виникнення масового платоспроможного попиту, становлення ринку капіталів, ринку праці, ринку цінних паперів, транспортної інфраструктури, вдосконалення правової системи, яка захищала права приватної власності економічного суб'єкта, розвиток поділу праці та спеціалізації виробництва потребували нової форми господарства, яка задовольнила б рівень розвитку названих показників. Такою формою на даному історичному етапі розвитку господарства стала *фабрика*.

**К. Маркс
про фабрику**

Фабрика прийшла на зміну мануфактурі як новий тип виробництва, заснований на використанні системи робочих машин і парового двигуна. К. Маркс наводить, на його думку, правильне визначення фабрики, яке дав англійський економіст Е. Юр (1778—1857). «Фабрика, — читаємо у першому томі «Капіталу», — це величезний автомат, складений з численних механічних та свідомих органів, що діють узгоджено і без перерви для виробництва одного і того ж предмета, так що всі ці органи підпорядковані одній рушійній силі, яка сама приводить себе в рух» [14, с. 430]. Тут висвітлюється основна ідея К. Маркса: фабрика, цей «величезний автомат», включає і людей — робітників у новому технологічному, виробничому й соціальному статусі. Вони є об'єктом, а автомат — суб'єктом, і він панує над робітниками.

Однією з головних передумов виникнення нової техніки в Англії, що стали основою створення такої форми організації виробництва, як фабрика, були соціальні інновації. По-перше, була скасована середньовічна цехова система,

яка регламентацією і різними заборонами унеможлиблювала впровадження нових технічних змін; по-друге, з'явилася система правового захисту — патентна система, яка захищала протягом декількох років виключне право винахідника на використання винаходу. Вперше винахідництво стало приносити дохід, а не гоніння з боку інших ремісників, які боялися конкуренції та розорення. Внаслідок цього більшість винахідників (Аркрайт, Д. Уатт, Фултон, Стефенсон) змогли стати великими підприємцями, які отримали великі прибутки на експлуатації своїх винаходів.

Промислова революція розпочалася у бавовняній промисловості. Використання перших машин у цій галузі, а не в сукнарстві було зумовлено низкою чинників. Сукнарство піддавалося різноманітній регламентації, спиралося на протекціоністську політику уряду, на різні привілеї та пільги. Все це було необхідне в період становлення національної економіки, але у XVIII ст. почало стримувати розвиток галузі, суперечило принципам ринку, вільній конкуренції. Тому промисловий переворот розпочався в порівняно молодій галузі — бавовняній (вона менше, ніж інші галузі, регулювалася державою, цеховими правилами і т. ін.), продукція якої була дешевою, практичною і тому користувалася великим попитом у населення Англії та її колоній. Але мануфактури не могли дати необхідну кількість тканини, що викликало необхідність технічних удосконалень.

Бавовняне виробництво складається з прядіння і ткацтва. Першим нововведенням став летючий човник, який був винайдений 1733 р. механіком Д. Кеєм. Він збільшував продуктивність праці ткача удвічі. Одразу ж намітилося відставання у прядінні. Початком промислової революції вважається винахід у 1765 р. англійським ткачем Д. Харгривсом механічної прядки (відома за назвою «Дженні»), що дала можливість замінити працю 16—18 прядильників і пряла тонку, але недостатньо міцну нитку. Створена 1779 р. мюль-машина с. Кромптона дозволила випускати пряжу високої якості. Тепер відставали ткачі. Винайдений у 1785 р. священником Е. Картрайтом (отримав патент на цей винахід) ткацький верстат ліквідував це відставання і давав можливість замінити працю 40 ткачів. Після цих винаходів текстильна промисловість Англії поставила себе поза конкуренції, постачаючи тканини у більшість країн світу.

Так бавовняне виробництво отримало цілу систему робочих машин. Але одних машин недостатньо — їх необхідно приводити в рух. Потрібне було таке джерело енергії, яке не було б прив'язане до одного місця, як енергія проточної води, і не залежало б від погоди, як енергія вітру. І такий вид енергії знайшли: це — тепло, енергія водяного пару. Винайдення парового двигуна вважається центральною подією промислового перевороту.

1784 р. англійський механік Джеймс Уатт, земляк і товариш А. Сміта, створив універсальний паровий двигун, а уже 1785 р. вступила в дію перша в Англії та у світі парова ткацька фабрика. Ще одним фундаментальним но-

вовведенням промислового перевороту, окрім парового двигуна, стало винайдення Генрі Кортон у 1783—1784 рр. методів пудлінгу та прокату чавуну¹ з використанням коксу², яке звільнило чорну металургію від залежності від деревного вугілля, ціни на яке зростали в міру вирубки величезних лісових масивів. Імпорт же лісу обходився дорого. Об'єднавши всі ці операції на одному підприємстві, як правило, біля місця видобування вугілля, металурги досягли значної економії на масштабах виробництва, у зв'язку з чим випуск заліза за допомогою кам'яного вугілля величезною мірою зріс. Якщо деревне паливо було символом аграрної економіки і ручної праці в промисловості, то кам'яне вугілля стає символом промислового перевороту.

На початкових етапах промислового перевороту розповсюдження машин було обмежене тим, що вони виготовлялися вручну і були дорогими. Однотипні машини відрізнялися одна від одної. Зростаюче виробництво металу, необхідність виготовлення більш точних та дешевих верстатів спонукало до створення металообробної техніки: 1798 р. був винайдений токарський, а згодом — свердлильний та фрезерний верстат. Таким чином формувалася технічна база нової галузі промисловості — машинобудівної.

Вугілля, руду, залізо, вироблену продукцію та й пасажирів, кількість яких різко зросла в умовах товарного виробництва, необхідно було перевозити. Коні і повільні судна з вітрилами не могли вирішити цю проблему.

Зі створенням нових видів транспорту з використанням парового двигуна промисловий переворот у першій третині XIX ст. вступив у вирішальну стадію. Перший пароплав з'явився в Англії 1811 р., а з 1814 р. цей вид транспорту захоплює річні артерії країни та повністю витісняє вітрильні судна на морських і океанських шляхах. 1814 р. Дж. Стефенсон винайшов паровоз. Розпочалося будівництво залізних доріг. Перша залізнична лінія господарського значення була побудована 1825 р. (від порту Ліверпуль до центру бавовняної промисловості — Манчестера). З цього часу загальна довжина залізничної колії зростає досить швидко: з 1840 по 1870 р. вона збільшилася майже у 18 разів. Будівництво залізниць стало одним з провідних факторів економічного піднесення Англії. А використання нових транспортних засобів, комунікацій прискорило обіг товарів, вплинуло на здешевлення вартості їхніх перевезень, що сприяло розвитку внутрішнього та зовнішнього ринків.

Таким чином в Англії, першій серед інших країн Європейської цивілізації і світу в цілому, сформувалася оновлена, динамічна, потужна матеріальна складова економічної системи. Використання її привело до змін як економічної системи, так і інших сфер суспільства.

¹ Процес Корта передбачав плавку чавуну у відбивній печі без прямого контакту з паливом. Розплавлений метал розмішувався для випалювання залишків вуглецю, після чого прокатувався для усунення домішок і надання йому бажаної форми (Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней: Пер. с англ. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. — С. 216).

² Кокс — тверда маса, яку отримують шляхом прожарювання кам'яного вугілля без доступу повітря та яка використовується як паливо.

Наслідки промислової революції

У результаті промислового перевороту галузева структура економіки Англії докорінно змінилася. З аграрної вона перетворилася на могутню **індустріальну державу**, що виготовляла третину світової промислової продукції, половину світового виробництва бавовняних виробів, металу та вугілля. Англія перетворилася на **«майстерню світу»**. Її товари завжди були у вигаши завдяки винятковій якості та високій ефективності англійського виробництва.

Державна економічна політика Англії, в основі якої залишалися принципи протекціонізму, вже стримувала підприємницьку діяльність. Гостра боротьба між представниками уряду нової буржуазії — прихильниками вільної торгівлі та великими землевласниками — прихильниками протекціонізму — завершилася перемогою **фритредерства** (вільної торгівлі).

Розвиток міжнародної торгівлі та поділу праці

Про вільну торгівлю в ділових колах Англії зайшла мова тільки тоді, коли вона стала світовою промисловою державою і їй потрібні були дешева імпортна сировина, продовольчі товари та ринки збуту. Ідея вільної торгівлі була висунута й обґрунтована А. Смітом в останній чверті XVIII ст. Учений надавав зовнішній торгівлі великого значення, тому що вона сприяє розвитку поділу праці й спеціалізації виробництва, дозволяє експортувати надлишки товарів і перебороти вузькість внутрішнього ринку. Зовнішня торгівля сприяє також поліпшенню техніки, зростанню продуктивності праці, доходу й багатства. А. Сміт стверджував, що лише в умовах вільної торгівлі країни зможуть досягнути зазначеного найшвидше та найефективніше.

За А. Смітом, при визначенні міжнародної спеціалізації країни варто вибирати ті товари, випуск яких даній країні обходиться дешевше за інших. Низькі ціни, а отже, і незначні витрати виробництва забезпечуються природними чи набутими абсолютними перевагами в їхньому виготовленні. А якщо таких переваг немає, то їх необхідно створити для можливості одержувати вигоди від зовнішньої торгівлі.

Саме вища ефективність у виробництві товарів, яку одна країна може мати відносно іншої країни, тобто **абсолютні переваги** у виробництві того чи іншого товару однієї країни щодо іншої країни, відповідно до теорії А. Сміта є основою торгівлі між країнами.

Слід зазначити, що на сучасному етапі абсолютні переваги країн у витратах чи виробництві споживних властивостей того чи іншого товару можуть бути лише тимчасовим явищем за рахунок більш продуктивних технологій або зовсім дешевої сировини, праці, енергії.

Послідовник А. Сміта — Д. Рікардо теж був прихильником вільної торгівлі й надавав великого значення розвитку торгових зв'язків з іншими країнами. У своїй теорії він показав вплив зовнішньої торгівлі на споживання, виробництво та норму прибутку. Д. Рікардо бачив корисність зовнішньої торгівлі в тому, що вона

збільшує масу й розмаїтість товарів, на які може витратитися дохід. Інакше кажучи, зовнішня торгівля розширює споживання і робить його різноманітнішим.

Д. Рікардо вважав, що за системи вільної торгівлі кожна країна зможе витратити свою працю та капітал на такі галузі промисловості, які дадуть їй найбільші вигоди. Він показав, що можливостей вигідного товарного обміну між країнами значно більше, ніж це припускав А. Сміт. Розвиваючи його ідеї, Д. Рікардо довів, що будь-яка країна, а не тільки з абсолютними перевагами, може брати участь у зовнішній торгівлі з вигодою для себе.

Навіть якщо держава не має абсолютних переваг, у неї завжди є **порівняльні переваги**, тобто щось, що вона виконує ефективніше й дешевше за інших. Д. Рікардо обґрунтував принцип порівняльних переваг на основі трудової теорії вартості і доводив його за допомогою числового прикладу (див. табл. 7.1). З нього видно, що Англія порівняно з Португалією не має ніяких абсолютних переваг, тому що виробництво сукна і вина потребує більшої кількості робітників (праці) в Англії, ніж у Португалії. Разом з тим в Англії виготовлення сукна вимагає праці 100 робітників протягом року, а вина — 120 робітників. Тому їй вигідніше ввозити вино й вивозити сукно.

Таблиця 7.1

ТЕОРІЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ ВИТРАТ (ПРИКЛАД Д. РІКАРДО) [16, с. 117]

	Англія	Португалія
Сукно	100 робітників на рік	90 робітників на рік
Вино	120 робітників на рік	80 робітників на рік

Португалія має абсолютні переваги виробництва і вина і сукна, але виробництва одного річного об'єму вина в Англії вимагає в 1,5 раза більше робітників, ніж у Португалії, а сукна — лише в 1,1 раза. Отже, щодо вина Португалія виграє 50 %, тоді як стосовно сукна тільки 10 %. Цей більший виграш Португалії з вина й менший програш Англії із сукна і є порівняльними перевагами. Відповідно до них і відбуватиметься спеціалізація. Англія відмовиться від виробництва вина й випускатиме у 2 рази більше сукна, половину якого поміняє на португальське вино. При цьому її витрати — це праця 200 робітників, тоді як до спеціалізації — 220 робітників. Португалія, відмовившись від виробництва сукна та зосередившись на вині, теж виграє, оскільки витрати на виготовлення двох річних об'ємів вина — це праця 160 робітників, тоді як на один річний об'єм вина й один річний об'єм сукна — 170 робітників. Таким чином, обидві країни заощаджують працю та виграють від участі в міжнародній торгівлі.

В цілому Д. Рікардо вважав, що «При системі повної свободи торгівлі кожна країна, природно, витрачає свій капітал і працю на такі галузі промисловості, які дають найбільші вигоди. Це домагання індивідуальної вигоди найдивовижнішим чином пов'язано із загальним благом для всіх. Стимулюючи працьовитість, винагороджуючи винахідливість, використовуючи найбільш дієвим чи-

ном всі ті сили, які дає нам природа, цей принцип призводить до найефективнішого поділу праці між різними націями і водночас збільшує загальну масу продуктів. Він підвищує загальне благополуччя та зв'язує вузлами загальної користі всі цивілізовані нації в одну всесвітню общину» [16, с. 116]. І далі він стверджував, що система вільної торгівлі об'єднає всі цивілізовані нації в одну світову общину тоді, коли вино вироблятиметься у Франції і Португалії, хліб — в Америці та Польщі, а різні металеві вироби й інші промислові товари — в Англії. Так Д. Рікардо виправдовував «природні» переваги Англії як головної промислової держави світу. Та хоча свобода торгівлі була, перш за усе, вигідною для англійської буржуазії, вона була в цілому надзвичайно прогресивною, адже сприяла утворенню світового ринку на основі міжнародного поділу праці і спеціалізації окремих країн на виготовленні певних товарів.

Разом з тим слід пам'ятати, що свобода торгівлі поряд з названими позитивними рисами може приректи країни, які розвиваються, на вічну роль сировинних додатків для промислово розвинутих країн і законсервувати їх відсталість. І лише активне втручання держави у сферу зовнішньої торгівлі, зокрема обкладення ввозу іноземних товарів митом, та сприяння розвитку національного виробництва і зростання експорту вітчизняних товарів тощо можуть допомогти цим країнам вибратися з відсталості.

Теорію порівняльних витрат Д. Рікардо доповнив і посилив англійський економіст Джон Стюарт Мілль (1806—1873). Він висунув тезу про вплив взаємного попиту держав, які торгують. Якщо є різниця у витратах, то для ефективного торгівельного обміну цього недостатньо. Потрібно, щоб розвивався попит на товари сторони, яка імпортує. Зрівнювання міжнародного попиту приводить до рівноважного положення, коли цінність експорту однієї країни дорівнює цінності імпорту іншої. Чим більший попит на товари, які ввозяться, і чим він еластичніший, тим сприятливішими є умови для зовнішньої торгівлі. Таким чином, міжнародна торгівля керується взаємним попитом.

Теорія порівняльних витрат Д. Рікардо і теза Д. Мілля, незважаючи на її деяку обмеженість, ще й сьогодні залишаються основою для побудови моделей міжнародного поділу праці.

Однією із суттєвих перешкод у розвитку економіки Англії були ухвалені британським парламентом 1815 р. так звані хлібні закони, відповідно до яких ввіз хліба з-за кордону обкладався високим митом. Це було пряме втручання держави в економічне життя країни (що суперечило законам вільного ринку і проти чого виступали представники класичної економічної теорії) в інтересах земельних власників (лендлордів). Останнім потрібне було високе мито, щоб захистити сільське господарство Англії від конкуренції та зберегти високі ціни на продукти харчування. А промисловці були зацікавлені в зниженні цін на продукти харчування і сировину. Це пояснювалося тим, що у результаті дії хлібних законів ускладнювався приплив у країну дешевого хліба, ціни на продукти зростали, а це, у свою чергу, вело до збільшення земельної ренти, з одного боку, й підвищення вартості робочої си-

ли — з іншого. І те, й інше ставило під удар зростання капіталістичних прибутків та породжувало тенденцію до зниження реальної заробітної плати.

Не дивно, що питання про хлібні закони стало предметом гострих дискусій між представниками земельних власників і промислової буржуазії. Але лише 1838 р. у країні було створено «Лігу боротьби проти хлібних законів», яка відіграла вирішальну роль у скасуванні даних законів та у становленні свободи зовнішньої торгівлі. Великий внесок у це позитивне зрушення здійснив Д. Рікардо своєю теорією порівняльних переваг.

Скасування хлібних законів 1845 р. повернуло і поставило аграрний сектор в умови вільної конкуренції, що привело до прогресивних змін у землеробстві. Тут почали використовуватися паровий плуг, жниварки, штучні добрива, проводилася меліорація. Це сприяло підвищенню продуктивності праці, збільшенню врожайності зернових, різкому скороченню зайнятих у цій сфері, через що вони переходили на промислові підприємства. Фермерські господарства стали основним видом поза — сімейного господарства в аграрному секторі.

Наступними реформами, що формували політику вільної торгівлі, стали: ліквідація 1849 р. Навігаційного акта, що відкрила англійські порти суднам усіх країн; скасування на початку 50-х років мита на сировину й напівфабрикати та зниження мита на готову продукцію, що дало можливість Англії на цій основі в 60-ті роки укласти торгові угоди на відповідні зниження мита на англійські товари; обмеження монопольних прав колоніальних торгових компаній, що позбавило їх усіх торгових привілеїв.

У період промислового піднесення (1850—1870-ті рр.) перехід до вільної торгівлі позитивно вплинув на економіку країни: підвищилася конкурентоспроможність англійських товарів за рахунок зниження вартості сировини, розширення можливості збуту промислової продукції. Великобританія перетворилася на **центр світової торгівлі**: у 1870 р. її питома вага у світовому товарообігу становила 37,3 %, тоді як Франції — 10,4, Німеччини — 9,7, а США — 7,5 %.

У зв'язку з тим, що міжнародна торгівля — це обмін товарів між певними країнами, що опосередкований грошима, і грошима не малими, то у Великобританії розпочався процес спеціалізації, вдосконалення та **зростання банківської системи**. Після заснування Англійського банку (1694 р.) закон 1709 р. забороняв заснування інших акціонерних кредитних установ, і тому розвиток відповідної системи протягом більше ніж сторіччя проходив у вигляді створення приватних банків та банківських домів. Серед останніх особливо виділялися банківські дома Н. Ротшільда та Берінг і К^о. Вони дістали назву «купців-банкiрів», або «торгових банків» і зосереджували у своїх руках операції з обліку іноземних векселів, кредитування закордонних торговельних фірм, розміщення на лондонському грошовому ринку іноземних позик.

Лише з 1830 р. у зв'язку з відміною заборони на заснування акціонерних банків розпочався період їх інтенсивного розвитку. Основною функцією акціонер-

них банків стало залучення вкладів (депозитів) і надання короткострокових кредитів підприємствам. Банки знижували відсотки за позику, що збільшувало розміри кредитування і відповідно стимулювало темпи економічного зростання.

Акціонерні банки поділялися на столичні, приміські та провінційні. Столичні банки були розташовані в торгово-промислових центрах і обслуговували потреби великої торгівлі, фінансистів, надавали короткострокові кредити під гарантоване забезпечення. Приміські банки обслуговували потреби дрібних промисловців, крамарів, ремісників, роздрібних торговців, підрядників. Провінційні структури такого типу були розташовані як у районах, де переважало сільське господарство, так і в найголовніших промислових округах. Тому вони зіграли вирішальну роль у створенні фабричної системи в бавовняній, вовняній, кам'яновугільній промисловості. Ці банки надавали довгострокові позички незможним купцям і промисловцям для заснування та розширення підприємств, а в разі необхідності втручалися у справи клієнтів, надаючи допомогу кваліфікованими консультаціями й рекомендаціями. Таким чином вони сприяли розвитку підприємницької діяльності широких верств населення.

Англійський банк виконував усі фінансові доручення держави, стояв на чолі кредитної системи, надавав уряду свої вільні резерви, випускав казначейські білети для невідкладних державних витрат, поповнював власні резерви за допомогою внесків приватних банкірських домів, був емісійним центром. На його рахунки надходили податки, мита, інші державні доходи. Він також виконував фінансові операції деяких колоніальних та залежних від Англії країн. Банківська система в цілому відповідала потребам господарства країни, яке бурхливо розвивалося, а саме: задовольняла попит на капітал.

Швидке економічне зростання, становлення індустріального господарства вимагали великих капіталовкладень, що спричинило значні зміни в англійській економіці. Однією з них стало **збільшення кількості акціонерних компаній** і повсюдне, майже повне витіснення ними індивідуального підприємництва. Для збільшення своїх коштів компанії випускали цінні папери — акції. У 1773 р. в Лондоні утворилася фондова біржа, яка проходила котирування, й встановлювався біржовий курс цінних паперів. Акції, що надходили потім у продаж, як правило, швидко розходилися, адже акціонерні компанії виплачували за ними надто високі дивіденди. Окрім своєї основної функції, Лондонська фондова біржа займалася ще й кредитуванням бізнесу. Після 1815 р. вона стає місцем, де можна було знайти кошти для будь-якого перспективного підприємництва і не тільки англійського — півсвіту отримувало тут необхідні капітали. Великобританія стає **світовим банкіром**. З початку століття вона розпочинає **вивіз капіталу** (який стане однією з причин уповільнення розвитку країни в останній третині XIX ст.), більш ніж на півстоліття випереджаючи в цьому тенденції світового господарства. На 1860 р. лише американський борг Англії становив 1,5 млрд дол.

Функціонування товарного, фінансового й фондового ринків спиралося на стійку грошову систему, яка склалася в перші два десятиріччя XIX ст. На

початку століття у зв'язку з величезними військовими витратами Англії, яка була втягнута в довгострокову боротьбу з Наполеоном, розладився грошовий обіг: ціни швидко зростали, паперові гроші знецінилися, скоротився обмін банкнот на золото.

Зовні проблема видавалась суто теоретичною. Необхідно було з'ясувати, чим визначається зростання «ціни золота», вираженої в паперових грошах: знеціненням паперових грошей чи іншими причинами (наприклад, збільшенням вивозу золота за кордон).

Насправді ж проблема розладу грошової системи стосувалася життєво важливих інтересів антагоністичних класів буржуазного суспільства. Земельним власникам було вигідно зростання цін, адже це сприяло збільшенню земельної ренти. Водночас промислова буржуазія потерпала б від нього — був підірваний процес капіталістичного нагромадження через знецінення грошей. Тому остання прагнула стійкого грошового обігу та стабілізації цін. У цьому питанні інтереси буржуазії та робітничого класу певною мірою збігалися — підвищення цін викликало зниження реальної заробітної плати. Так уперше у світовій практиці постала проблема інфляції паперових грошей і виникла необхідність пошуку методів її розв'язання.

**Теорія
«золотого стандарту»**

З'ясуванню причин розладу грошового обігу й рекомендаціям із забезпечення його стійкості Д. Рікардо присвятив кілька робіт («Ціна золота», «Пропозиції на користь економного і стійкого грошового обігу» та деякі інші). Вирішення проблеми забезпечення стійкого грошового обігу він бачив у поверненні до грошової системи, заснованої на золоті. Йому було відомо, що золотий обіг надто дорогий і пов'язаний зі значними втратами дорогоцінного металу. Вихід із цієї суперечності Д. Рікардо бачив у введенні в обіг паперових грошей, які обмінювалися б банками на золото за твердим курсом. При цьому якщо паперові гроші забезпечували б економічність, то їх вільний розмін на золото гарантував би стійкість системи грошового обігу. Заснована на розроблених ученим принципах система грошового обігу, що дістала назву «золотого стандарту», була введена в Англії 1819 р. і проіснувала понад століття. У цей час банкноти, які випускалися із доручення уряду Англійським банком, підкріплялися значним золотим запасом та вільно розмінювалися на золото. Система золотого монометалізму, яка була введена в Англії раніше за всі інші країни і зберегла свою безпрецедентну сталість до Великої депресії 1930-х рр., послужила основою для економічного зростання країни в XIX ст.

Під впливом промислового перевороту та розвитку ринкових відносин в Англії змінювалося становище різних класів суспільства. Це питання дослідив Д. Рікардо. У третє видання своєї праці «Основи політичної економії та оподаткування» він включив спеціальний розділ «Про машини», цілком

присвячений даній проблемі. У результаті дослідження Д. Рікардо дійшов висновку: використання машин веде до зменшення зайнятості робітників. Найгірші сподівання його досить швидко справдилися. Становлення нового класу — буржуазії — відбувалося за рахунок добробуту мало захищеної верстви населення — робітників. Постійне зниження заробітної плати зумовлювалося перенасиченим ринком праці через впровадження машин, використанням дешевої жіночої та дитячої праці, веденням війн, постійним підвищенням цін на зерно великими землевласниками і, як наслідок, зростанням цін на товари першої необхідності та — найголовніше — незахищеністю робітників з боку держави.

З часом утверджуються формальна рівність, свобода підприємництва та свобода вступати в договірні відносини, інші зміни в суспільстві. Першим кроком до цих змін стала виборча реформа 1832 р., у результаті якої середні верстви населення одержали доступ до виборів у парламент. 1867 р. було прийнято закон, за яким знижувався майновий ценз для виборців міст і сільської місцевості на користь городян, насамперед високооплачуваних робітників. За 1833—1839 рр. прийнята серія законів про скорочення робочого дня для дітей і підлітків. У 40-ві роки були введені закони про охорону праці. Завдяки цим законам та промислового підйому в 50—70-х роках ХІХ ст. рівень добробуту робітників значно підвищився і в цілому в країні на третину зменшилося число бідняків.

На чисельність населення Великобританії впливали поступове поліпшення умов життя у містах, прогрес сільського господарства, імміграція та еміграція. Великобританія була віротерпимою державою, і на її території знайшла притулок велика кількість релігійних, а також політичних біженців. З країни виїхала значна частина населення в колонії в пошуках щастя за морем. Як правило, виїжджали селяни і колишні ремісники, які мріяли стати фермерами. Високих темпів досягла урбанізація. Перепис 1851 р. зафіксував, що більша частина населення країни проживає у містах. Кількість населення у 1750 р. становила 7,4 млн осіб, у 1800 р. — 10,7 млн осіб, у 1850 р. — 20,6 млн. Тобто важливим фактором впливу на збільшення населення був процес індустріалізації.

Великобританія — перша індустріальна країна — займала високі позиції щодо рівня одержання освіти населенням, але не була абсолютним лідером. Темпи розвитку державної освіти відставали від інших держав Європи. Фабричний закон 1802 р. зобов'язував власників текстильних підприємств забезпечити набуття початкової освіти учням та підмайстрам, другий закон 1833 р. — усім працюючим дітям, але виконувалися вони нерегулярно. Більшість ремісників та кваліфікованих робітників здобули освіту у вечірніх школах за власні або благодійні кошти. Рівень грамотності серед дорослого населення у 1850 р. був досить високий: в Шотландії становив 80 %, в Англії та Уельсі — 67—70 %. 1872 р. в Англії був прийнятий закон про обов'язкову початкову освіту. Таким чином, ситуація у сфері освіти відповідає ситуації з прогресом індустріалізації, з поступальним розвитком ринкових відносин у країні.

У цілому із завершенням промислового перевороту в Англії було створено ринкове господарство. Спираючись на нього, країна в середині XIX ст. завоювала тривалу й стабільну світову економічну першість, яка виражалась у наступному. Англійська промисловість, яка була оснащена передовою технікою й технологією, виробляла товарів більше, ніж будь-яка країна Заходу та її продукція була найвищої якості і найдешевшою. З 1850—1860 рр. країну почали називати «фабрикою світу». З аграрної Англія перетворилася на могутню індустріальну державу.

Англія змінює свою політику щодо колоній. Якщо раніше останні слугували джерелом первісного нагромадження капіталу, то тепер вони стали джерелом сировини та ринком збуту для англійської промисловості, вигідним місцем вкладення капіталу. У світовій торгівлі питома вага Англії у 1870 р. досягала 25 %, тоді як Франції — 10,4, Німеччини — 9,7, а США — 7,5 %.

Англія стає найбагатшою країною світу, світовим банкіром і вже з початку століття розпочинає вивезення капіталу, більш ніж на півстоліття випереджаючи в цьому тенденції світового господарства.

7.2.2. Особливості становлення ринкового господарства у Франції

Класичний варіант буржуазно- демократичної революції у Франції

В епоху Реформації, католицької реакції, релігійних війн, жорстоких національних, соціальних та політичних зіткнень змінюється направленість гуманістичної думки у європейській культурі. У Франції XVII ст. цьому сприяли бездарність державного управління, надмірна розкіш королівського двору, релігійна нетерпимість між гугенотами-реформаторами і фанатиками католицької церкви. Усе це стало предметом дослідження і ґрунтовної критики у творчості цілої плеяди французьких просвітників.

Французьке Просвітництво відрізнялося найбільш радикальними поглядами з усіх питань соціального та політичного характеру. Так, саме французькі мислителі (Ж. Ж. Руссо, Г. Б. Маблі) у своїх творах заперечували приватну власність, відстоювали атеїстичне світосприйняття (Д. Дідро, П. А. Гольбах, К. А. Гельвецій). А творчі доробки Ш. Л. Монтеск'є, Вольтера, Д. Дідро, Ж. Ж. Руссо стали ідеологічним підґрунтям **буржуазно-демократичної революції** у Франції.

Головною причиною революції стала криза монархії та феодальної організації суспільства. Соціально-економічна несправедливість феодального (ієрархічного) устрою держави полягала в непомірному оподаткуванні залежних селян, які становили основну частину економічно активного населен-

ня, регламентації в промисловості й торгівлі, що суперечило інтересам буржуазії, принципам ринкової економіки у звільненні від податків аристократії в обмін на невтручання в політику короля.

Безпосереднім поштовхом до революції 1789 р. стало фінансове банкрутство держави, спричинене політикою владного центру, що була спрямована не на вдосконалення економічної політики держави, а на збільшення податків. А оскільки дворянство і духовенство були звільнені від податків, то це стало надмірно важким тягарем для іншого населення країни (третього стану суспільства). Вирішити проблему рівномірного оподаткування всіх верств населення Франції простим королівським рішенням було неможливо. Тому Людовик XVI був вимушений скликати Генеральні штати (збори представників усіх трьох станів держави), які не збиралися у Франції уже протягом 175 років. Це викликало великі надії у представників третього стану, які під керівництвом нечисленної буржуазії вступили на шлях боротьби проти станової залежності. Небажання королівської влади і дворянства провести скликання Генеральних штатів у вигідному для буржуазії варіанті призвело до буржуазно-демократичної революції. Вона розпочалася 14 липня 1789 р. взяттям Бастилії — символу абсолютизму й охопила всю країну. Короля Людовика XVI і королеву Марію-Антуанетту публічно стратили. Таким чином у Франції було ліквідовано феодальну монархію. До влади прийшла буржуазія. 26 серпня 1789 р. в країні прийнято Декларацію прав людини та громадянина, де проголошувалося: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах». Окрім свободи особистості, свободи слова, свободи переконань, права на опір гнобленню, Декларація проголосила право приватної власності. Французька Декларація прав людини та громадянина 1789 р. і досі є складовою сучасної французької Конституції та утвердженням громадянства, яке обстоював Ж. Ж. Руссо.

З 1789 по 1791 р. у Франції було проведено низку реформ, які сприяли утвердженню буржуазного ладу. Вони включали:

- скасування спадкових титулів дворянства та поділу суспільства на стани;
- відділення церкви від держави;
- ліквідацію цехів;
- відміну урядової регламентації промислового виробництва;
- знищення внутрішнього мита та інших обмежень, що перешкоджали розвитку промисловості й торгівлі.

Все це створювало передумови для ринкового підприємницького господарювання.

Конституція 1791 р. проголосила Францію **конституційною монархією**. З цього часу вища виконавча влада в країні належала королю, а вища законодавча — Законодавчим зборам. У виборах могли брати участь за майновим цензом близько 20 % населення країни. Незважаючи на те, що Конституція була досить прогресивним кроком, вона не закріпила законодавчо загальну рівність, чим суперечила Декларації 1789 р. Невирішеність аграр-

ного питання, антидемократична політика уряду призвели до незадоволення як буржуазії, так і широких народних мас.

З приходом до влади якобінців було прийнято нове **аграрне законодавство** (1793 р.), яке проголошувало:

- конфіскацію дворянського землеволодіння;
- знищення всіх дворянських привілеїв і повинностей;
- конфіскацію церковних земель, оголошення їх «національним майном» та розпродаж невеликими ділянками;
- передачу общинних земель у власність селян без будь-якого викупу.

Однак далеко не зразу прийшли очікувані економічні результати — зростання заповзятливості нових сільських господарів, підвищення продуктивності праці, перетворення землеробства у ємкий ринок для промисловості. Навпаки, устрій аграрних відносин, що склалися після революції, гальмував розвиток промисловості і відбивався на результатах її розвитку. Головною особливістю цього устрою було зовсім мале за розміром селянське землекористування. Селяни отримали у власність невеликі наділи, а передаючи землю синам у спадщину, мусили її ділити. Кожний наступний поділ землі призводив до її дроблення на ще менші частини, так що середній розмір господарства в країні становив близько 0,5 га. Така господарська одиниця дістала назву «**парцела**», що означає частину, або дрібне, нестійке та малоприбуткове господарство. **Парцеляризація** села, *по-перше*, загострила демографічну проблему в країні. Щоб уникнути поділу землі, французький селянин старався не мати багато дітей. *По-друге*, вона стримувала процес руху робочої сили із села у місто, і відповідно дрібним селянським господарствам відповідали дрібні майстерні в промисловості. І *по-третє*, що було найбільш небезпечним для розвитку ринкового господарства Франції на той час, парцеляризація села породила широке впровадження у селянське господарство лихварського кредиту. **Лихварі** (а це були місцеві багатії — крамарі, купці, окремі заможні селяни) давали позику під заставу землі і, користуючись безвихідним становищем селян, нав'язували їм надто високі відсотки. Оплата в строк позики і відсотків була, як правило, непосильною для боржника. Ці зобов'язання переходили від старших членів сім'ї до молодших, і тому цілі покоління селян не могли звільнитися від лихварського гноблення.

В цілому на загальний економічний розвиток Франції кінця XVIII ст. негативно впливала сукупність наступних факторів:

- ◆ прив'язаність селян до землі;
- ◆ низький рівень народжуваності;
- ◆ парцеляризація села;
- ◆ заборгованість селян лихварям та відповідно їх низька купівельна спроможність;
- ◆ специфічна структура народного господарства Франції: вона складалася переважно з малих позасімейних господарств, що були зорієнтовані на виготовлення предметів розкоші.

Ситуація змінилася з приходом до влади **Наполеона Бонапарта** (листопад 1799 р). І хоча він знищив частину попередніх демократичних завоювань, але економічна політика імператора і держави, незважаючи на лояльність стосовно дворянства, спрямовувалася на підтримку інтересів промислового підприємництва, великих торговців та сільської буржуазії. Це виражалось у заохоченні розвитку промисловості, особливо військової; використанні територіальних загарбувань для збагачення національної буржуазії; нав'язуванні завойованим країнам вигідних для французької буржуазії торгових договорів та встановленні безмитного ввозу до них французьких товарів.

**Особливості
формування
матеріальної бази
ринкового
господарства Франції**

Однак саме революція 1789 р. була тією вирішальною подією, яка визначила у Франції початок промислового перевороту і розчистила дорогу для розвитку капіталістичної економіки. **Промисловий переворот** у країні розпочався у 1810—1820-х рр. і прискорився лише у 1850—1860-ті рр., які можна вважати також роками завершення промислового перевороту. А перші зміни в цьому плані припали на наполеонівську епоху. Найбільш значні винаходи торкнулися текстильної промисловості, особливо бавовняної та шовкової. І хоч майже всі фабрики цього часу використовували англійські механізми, французькі винахідники теж зробили свій внесок у першу технічну революцію. Так, Ж. Жаккард 1804 р. створив верстат для виробництва шовкових тканин з будь-яким набивним візерунком завдяки використанню перфокарт для контролю за тканням та човника. А Ф. Жирар 1810 р. винайшов льонопрядильну машину. Цим винаходам і їх реалізації сприяли прогресивні **законотворчі акти**, прийняті у Франції на початку XIX ст.

Цивільний кодекс, написаний професіональними юристами і обнародований 1804 р., відображав потреби та інтереси промислової буржуазії. Право власності оголошувалося ним як абсолютне та недоторканне. Кодекс описував принцип вільного укладення контрактів і надавав їм сили закону. Він визнавав вексель та підтверджував правомірність позики під відсотки. Цивільний кодекс був прийнятий повністю або брався за основу національних кодексів по всій Європі та за її межами.

Ще однією складовою наполеонівських змін у суспільному житті став **Комерційний кодекс** 1807 р., що регулював діяльність комерційних підприємств. Він розрізняв три основні типи комерційних підприємств: просте товариство, командитне товариство та «анонімні» товариства (акціонерні компанії).

Водночас з названими документами сформувались **інститути**, які повинні були слугувати ринковому господарюванню. Так, 1800 р. в Парижі заснований **Французький банк**. Йому надавалося монопольне право на емісію банкнот. Він виконував функції державного банкіра та кредитора держави. 1801 р. у Парижі виникає **фондова біржа**, яка призначалася для

здійснення великих торговельних угод між промисловцями і купцями. 1810 р. створена особлива «Рада зі справ фабрик і заводів».

Розглянуті технічні винаходи, прогресивні кодекси та ринкові інститути відповідали інтересам фабричного підприємництва, що зароджувалося. Але його успіхи на початку XIX ст. були невеликими і загальний процес переростання мануфактури у фабрику просувався повільно. Франція значно відставала від Англії, а конкуренція англійської фабричної продукції створювала у французької промислової буржуазії гостру необхідність у державній підтримці. Головною метою такої підтримки з боку держави і Наполеона був жорсткий протекціоністський захист французького підприємництва, а кульмінаційним пунктом цієї політики стала «континентальна блокада».

Декрет про **Континентальну блокаду**, підписаний Наполеоном 1806 р., був націлений на знищення англійської економічної могутності. Всім залежним від Франції країнам заборонялося вести торгівлю з Англією. Ця політика на початку блокади сприяла промислового піднесенню Франції, особливо галузей, які працювали на власній сировині (на вовні, льоні, металі). З'явилися великі механізовані підприємства — бавовняні і вовняні. Однак, розпочавши блокувати Великобританію, французи відгородили свою промисловість від англійських конкурентів, закрили європейський та французький ринки для англійських товарів. Індустрія Франції страждала через скорочення ввозу англійських машин. Особливо занепадали галузі, які працювали на імпортованій продукції (на бавовні, цукрі та ін.). Скоротився експорт французької продукції — попит на предмети розкоші в нестабільній Європі різко знизився. Водночас ціни на предмети першої потреби всередині країни значно зросли. Відповідно багато підприємств, які виробляли товари як на експорт, так і для внутрішнього споживання, закривалися. Французька економіка була на грані катастрофи. А спроба 1812 р. завоювати Росію виявилася згубною для наполеонівської імперії.

У період реставрації Бурбонів, особливо після 1825 р., завдяки Карлу X, який був фанатичним прибічником монархії, економічна позиція дворянства укріпилася. По-перше, був виданий закон, відповідно до якого колишнім земельним власникам необхідно було виплатити з державного бюджету компенсацію у сумі 1 млрд франків за збитки, яких вони зазнали в період республіканського управління. По-друге, для них були утворені неділимі помістя — майорати. Їх власники, як правило, особисто не організовували нового капіталістичного землеробства, а здавали землю в оренду дрібними ділянками на умовах натурального розрахунку (за половину врожаю).

Часткове **відродження дворянства** зі старими методами господарювання затримувало промисловий розвиток Франції. Цей процес гальмували також особливості діяльності банківської системи, зокрема процедура надання комерційного кредиту, який інтенсивно розвивався в епоху Реставрації.

Основу **банківської системи** заклали приватні паризькі банківські дома, які виникли у 1810—1820-х рр. і займалися кредитуванням вітчизняних та

іноземних позик. Акціонерні банки вперше з'явилися лише у 1830-х рр. Їх швидке зростання відбулося у 1840—1860-х рр. Тоді склалася четвірка найбільших банків: Паризька облікова контора, Банк промислового і торгівельного кредиту, Ліонський кредит (1863 р.) та Генеральне товариство для заохочення торгівлі і промисловості (1864 р.). Ці банки разом з банківськими домами посіли центральне місце в кредитній системі Франції.

Крім того, акціонерні банки внесли нові риси в організацію банківської справи. Для збільшення своїх пасивів вони вперше широко розгорнули залучення вкладів населення під відсотки і розпочали організацію своїх відділень по всій території країни. Головною сферою діяльністю банків, і в цьому полягає особливість розвитку Франції в період промислового перевороту, стають **операції з цінними паперами держави**.

Компенсація колишнім земельним власникам — дворянам, оплата військових замовлень держави, будівництво залізниць, що розгорнулося у 1830-х рр., колоніальні війни та проведення відповідної політики, утримання державної влади тощо приводили до хронічного дефіциту державного бюджету і примусили державу постійно випускати внутрішні позики у вигляді цінних паперів — облігацій. А уряд країни, що негайно потребував грошей, пускав облігації на величезні суми в обіг за низькими цінами. Цю ситуацію використовували банкіри. Вони скуповували облігації оптом і значно наживались, реалізуючи їх по всій Франції за вищими біржовими цінами. Облігації купували як багаті верстви населення — торгівельно-промислова буржуазія, дворяни, чиновники, спекулянти, так і велика кількість дрібних власників. Відповідно їх кошти витрачалися не на розвиток і розширення виробництва, а на створення прообразу сучасної фінансової піраміди. Про це свідчить постійне зростання внутрішнього державного боргу: 1830 р. він становив 4,4 млрд франків, 1848 р. — 6 млрд, 1871 р. — 12,5 млрд, 1875 р. — 20 млрд франків. Для банкірів операції з цінними паперами були більш вигідними, ніж вкладання коштів у промисловість.

Важлива роль у розвитку промисловості в першій половині XIX ст. належала **будівництву залізниць**. 1831 р. їх довжина становила лише 39 км. І тільки у 1830—1840-х рр. розпочинається перебудова цієї транспортної системи країни: оснащення її паровими двигунами, будівництво залізничних магістралей, що сполучають Париж з великими промисловими і портовими центрами — Ліоном, Марселем тощо. Цьому процесові сприяв уряд, який надавав будівельникам гарантії та привілеї, щоб привабити капітал акціонерних компаній. У результаті до кінця 1840 р. у Франції було здано в експлуатацію 1,5 тис. км залізничних шляхів.

Технічна революція на транспорті викликала **прискорене зростання металургійної та паливної промисловості**. З 1830-х рр. у металургії освоюється процес пудлінгування, поширюється виплавка чавуну на кам'яному вугіллі. У ці ж роки розпочався розвиток французького **машинобудування**. Та воно не витримувало конкуренції з боку Англії. Тому в першій половині

XIX ст. нарівні з транспортом другою важливою сферою економіки стає **текстильна промисловість**.

В Ельзасі створилися бавовняні фабрики, які були оснащені десятками тисяч прядильних і ткацьких парових верстатів. Широкої популярності набуває шовкова промисловість з центром у Ліоні. Швидко зростають і такі специфічні французькі галузі, як виробництво бархату, парчі, мережива, шалів, штучних квітів тощо. Свої позиції на ринках Європи Франція зміцнює також за рахунок оригінальних, дорогих виробів та предметів розкоші, у виробництві яких вона практично не мала суперників.

**Ж. Б. Сей та Ф. Бастіа
про ринкову
економіку**

На 20—40-ві роки XIX ст. припадає творчість представників французької класичної економічної школи Ж. Б. Сея та Ф. Бастіа. Економічна теорія у Франції мала свою специфіку: вона хоч і успадкувала класичні традиції, але не поставилася ортодоксально до цієї інколи надто абстрактної теорії, а з прагматичних позицій вирішувала проблеми розвитку буржуазного суспільства, що складалося у країні.

Жан Батист Сей (1767—1832) — родоначальник і головний представник французької економічної думки цього періоду. Як у першій своїй праці «Трактат політичної економії» (1803 р.), так і в узагальнюючій «Повний курс практичної політичної економії» (1828—1829 рр.) в шести томах він наслідує й пропагує ідеї А. Сміта. Разом з тим правомірно стверджувати, що Ж. Б. Сей не просто популяризував класичне вчення, а збагатив його власними ідеями і став засновником нового напрямку в економічній теорії.

Відповідно до теорії Ж. Б. Сея виробництво створює не певну матерію, а корисність, яка надає речам цінність. Саму корисність він розглядає як послугу. Так, якщо у А. Сміта йшлося про виробництво товарів, то у Ж. Б. Сея виробництво — це надання послуг і, навпаки, будь-яке надання послуг є виробництвом. І навіть відносини між капіталістами та робітниками представлені ученим у вигляді взаємного надання послуг.

За Ж. Б. Сеєм, вартість визначається не працею, як у А. Сміта, а корисністю речі, її споживною вартістю, в створенні якої беруть участь три фактори виробництва: праця, капітал і земля. Ця теорія одержала назву — «Теорія трьох факторів». Кожний з перелічених чинників надає свою послугу і відповідно робить свій внесок у створення цінності. Розмір заробітної плати характеризує те, що створено працею, процент — створено капіталом, а земельна рента — землею.

Важливе значення у суспільстві Ж. Б. Сей надає підприємцю. Саме підприємці комбінують виробничі послуги заради задоволення споживчого попиту. Вони створюють попит на виробничі блага і пропозицію споживчих благ. Завдяки їм здійснюється розподіл багатства в суспільстві. Цим самим Ж. Б. Сей по-іншому ставить проблему розподілу багатства, на відміну від А. Сміта.

Прибуток, на думку Ж. Б. Сея, розпадається на процент і підприємницький дохід. Останній він відносить до заробітної плати: це оплата висококваліфікованої праці, яка пов'язана з талантом і відповідальністю організатора й керівника виробництва.

Одне з центральних місць у вченні Ж. Б. Сея посідає **теорія ринку** («закон Сея»). Вона відображає сформульовані ним залежності, які стосуються проблеми реалізації та досягнення загальної економічної рівноваги в суспільстві. *Суть теорії* полягає в тому, що, за ствердженням Ж. Б. Сея, товари й послуги обмінюються на інші товари та послуги, тому виробництво одних зумовлює потребу в інших, постійно забезпечуючи потенційний попит. Завдяки цьому кризи надвиробництва неможливі. На його думку, надвиробництво певних товарів означає недостатнє виробництво інших. Тому розбіжність попиту й пропозиції може бути лише частковою і тимчасовою, поки те, що було зроблено з надлишком, не компенсується додатковим випуском того, чого бракувало.

Ринок — це обмін товарів на товари, а гроші виконують лише роль посередника в цьому обміні. Розвиваючи дану думку, Ж. Б. Сей формулює **чотири закони ринку**:

1. Чим більше виробників та екстенсивніший ринок, тим більше споживачів і тим прибутковіший цей ринок для виробників, оскільки ціна зростає з підвищенням попиту.

2. Кожен виробник заінтересований в успішній діяльності інших, оскільки така діяльність формує ринок попиту. Успіх однієї галузі сприяє успіхові інших, стимулює загальний розвиток. Розквіт промисловості супроводжується піднесенням сільського господарства і т. д.

3. Імпорт сприятливо впливає на розвиток обміну, адже іноземні товари можна отримати, лише продавши свої.

4. Ті прошарки суспільства, які лише споживають і нічого не виробляють, не примножують багатство країни, а розорюють її.

В епоху, яку ми розглядаємо, «закон Сея» зіграв двояку роль. З одного боку, він відображав віру Ж. Б. Сея і його прибічників у природну гармонію буржуазного суспільства та господарства, що було далеке від дійсності. Разом з тим цей закон для свого часу був і прогресивним, адже він був направлений проти тези С. Сісмонді про неможливість поступального розвитку капіталізму. У «законі Сея», хоч і в неточній формі, виражена теза, що капіталізм у процесі свого розвитку сам створює собі ринок і не потребує «третьох осіб» для вирішення проблеми реалізації товарів. Використовуючи аргументи Ж. Б. Сея, буржуазія висувала прогресивні вимоги щодо скорочення бюрократичного державного апарату, свободи підприємництва й торгівлі.

Що ж до економічних поглядів Ж. Б. Сея в цілому, то його ідеї стали основою подальшого дослідження проблем попиту та пропозиції, економічної рівноваги, теорії граничної корисності, підприємництва, циклічності економічного розвитку і знайшли відображення у неокласичному напрямі економічної думки.

Другим представником французької політичної економії розглядуваного періоду був **Фредерік Бастіа** (1801—1850). Найбільш відомі дві його праці «Економічні софізми» (1847 р.) і «Економічні гармонії» (1850 р.). Ф. Бастіа, як і А. Сміт, пов'язував прогрес суспільства з реалізацією вільної ініціативи кожної людини. Він відстоював теорію природного порядку та заперечував існування соціальних антагонізмів. Учений вважав, що за умов економічної свободи взаємовідносини між людьми «не можуть бути нічим іншим, як взаємним обміном послуг, які знижуються в цінності і зростають у корисності» [19, с. 171]. Таким чином, Ф. Бастіа, наслідуючи Ж. Б. Сея, трактував цінність як відношення послуг. Останні він визначив як будь-яке зусилля, що зберігає зусилля інших. З боку продавця послуга вимірюється його зусиллями, затраченими на виробництво товару, а послуга з боку покупця — зусиллями, які економляться в результаті придбання товару. Виходячи з цієї теорії, Ф. Бастіа визначав ринкову економіку як царство волі та гармонії, економічної свободи і взаємовигідного співробітництва різних класів.

Джерело економічних гармоній Ф. Бастіа вбачав у вільній конкуренції та обміні, в процесі якого всі члени суспільства «вимушені надавати один одному взаємні послуги і взаємну допомогу заради спільної мети». При цьому він вважав, що послуга капіталіста полягає у тому, що під час авансування або позики капіталу відбувається утримання від споживання, яке вимагає зусиль так само, як і будь-який процес праці.

Згідно з **теорією економічних гармоній** Ф. Бастіа, інтереси праці та капіталу солідарні. Він вважав, що «в міру того, як примножуються капітали, безумовна частка, яка належить їм у загальному результаті виробництва, зростає, а частка відносна знижується; відносна ж частка праці постійно зростає, а тим більше зростає і його частка безумовна» [19, с. 172]. Саме з цього закону, на думку Ф. Бастіа, «впливає гармонія інтересів робітників і тих, хто їх наймає» [19, с. 172].

Таким чином Ф. Бастіа відстоює теорію природного порядку та заперечує існування соціальних антагонізмів, що спонукає до реалізації вільної ініціативи кожної людини. Разом з тим він стверджував, що досягнення гармонії інтересів відбувається тоді, коли особистий інтерес підпорядковано суспільному. На основі цього Ф. Бастіа вивів **закон про визначальну роль споживача щодо виробника**. На його думку, виробник дбає про власні інтереси, намагаючись отримати якомога більший прибуток. Але все, що він намагається здійснити для досягнення даної мети, приводить до зниження цін, створення корисних речей у достатній кількості, до збільшення суспільного продукту й повного задоволення потреб споживача. На це спрямовані всі економічні закони, що діють у суспільстві — закони вартості, попиту і пропозиції, конкуренції тощо, які примушують орієнтувати виробництво на попит. Виходячи з цього, основним питанням економічної теорії, на думку Ф. Бастіа, має стати питання не про закони виробництва, про заінтересова-

ність виробника, а про основні закономірності процесу споживання, оскільки саме воно зумовлює напрями розвитку виробництва.

Теорія примату споживання над виробництвом, споживача над виробником була на той час новим словом у економічній теорії. У поєднанні з теоріями вільної конкуренції, попиту та пропозиції вона давала поштовх до подальшого вивчення закономірностей розвитку ринку.

Стрімкий розвиток промислової революції у Франції відбувся після революційних подій 1848 р., у **1850—1860-х рр.**, в умовах так званої другої імперії (її очолив Луї Наполеон Бонапарт). Це був час величезного збільшення державних позик і банківсько-біржового ажіотажу. Паризька біржа потроїла свої операції й перетворилася на грошовий ринок загальноєвропейського масштабу. Французький капітал не знаходив достатньо вигідного застосування всередині країни і направлявся за її межі, уникаючи вітчизняної промисловості. *Франція стає міжнародним банкіром та світовим лхварем.*

Разом з тим слід підкреслити два важливі чинники, які, незважаючи на вищенаведене, позитивно вплинули на розвиток французької економіки. Перший чинник: під тиском виборців — промисловців (гонитви за прибутками) та робітників (боротьби за робочі місця) уряд вимушений був стимулювати і підтримувати **зростання виробництва**. Це насамперед стосувалося збільшення залізничної мережі (з 3 тис. км у 1850 р. до 17, 4 тис. км у 1870 р.), перепланування та розбудови Парижа, зростання військово-морського флоту тощо. Другий чинник: особливістю тих років було посилення зв'язку між промисловістю і комерційними банками. У 1852 р. в Парижі засновано банк «Генеральне товариство рухомого кредиту» («Креді-мобіле»), який створив і профінансував велику кількість промислових підприємств. Його наслідували банки, які ми уже згадували, — «Ліонський кредит», Генеральне товариство та ін. Таким чином, саме у Франції раніше, ніж в інших країнах розпочинається процес злиття банківського капіталу з промисловим і виникнення **фінансового капіталу**. Економічні закони 1863 та 1867 рр. про створення **акціонерних товариств** стали одним з імпульсів економічного розвитку Франції. Названі чинники помітно вплинуло на розвиток французької економіки в даний період.

У 1850—60-ті роки значних темпів розвитку набирала **важка промисловість**. Використання бесемерівського методу виплавки сталі сприяло підвищенню якості продукції і зростанню виробництва (у 8 разів). Будівництво залізних доріг надало потужний імпульс розвитку інших галузей господарства. В чорній металургії в 1850-х рр. завершився перехід до коксової плавки. У 1860-х рр. французькі металурги батько і син П'єр та Еміль Мартени розробили модель мартенівської печі, що дозволяла виготовляти високоякісну сталь з руд, які містять фосфор. Утричі збільшилися виробництво чавуну і видобуток вугілля.

Незважаючи на успіхи великої промисловості, **в країні переважали середні й малі підприємства**, що пояснюється специфічною галузевою струк-

турою господарства країни, орієнтованою на модні товари. Французька промисловість і в ці роки орієнтувалася на аристократію, багаті верстви населення, а не на масового споживача. В ній переважало виробництво шовку, ювелірних виробів, парфумерії, косметики, меблів, фарфору тощо.

Промисловий переворот було завершено в кінці 1860-х років. Франція стала **аграрно-індустріальною державою**. Загальний обсяг промислової продукції порівняно з початком перевороту зріс у 6 разів. І якщо в 1812 р. вартість промислової продукції Франції оцінювалася в 2 млрд франків, у 40-ві роки — у 4 млрд, то наприкінці 60-х років — у 12 млрд франків. Відбувся процес концентрації виробництва, особливо в легкій промисловості та металургії. Зросло міське населення. Та все ж більша частина національного доходу припадала на аграрний сектор. У сільській місцевості проживало 56 % мешканців країни, а в сільському господарстві було зайнято 40 % населення. Парцелярний тип сільського господарства не дозволяв масово використовувати техніку, сучасні технології ведення землеробства.

Особливість розвитку економіки Франції полягала у тому, що вплив уряду країни на економіку держави був досить сильним. Так, парламентські дебати з питання державного чи приватного будівництва залізниць затримували настання «залізничної ери» у Франції до епохи Другої імперії. Після 1852 р. будівництво розпочалося швидкими темпами. Тобто економічний лібералізм не мав того успіху, що у Великобританії. А це у свою чергу стримувало капіталістичний розвиток та формування структури національного ринку. Виходячи зі стану економіки країни у першій половині XIX ст., Ф. Бастіа, як і інші представники класичної економічної теорії, рішуче заперечував будь-які форми державного регулювання економіки. Він визначав державу як величезну фікцію, за допомогою якої всі намагаються жити за рахунок усіх. «Киньте погляд на земну кулю, — писав він, — коли народи бувають найщасливішими, моральними, миролюбними? Коли закон дуже рідко втручається у приватну діяльність, коли уряд менше дає себе відчувати, коли особистість має найбільшу силу, а громадська думка найбільший вплив, коли склад управління нечисленний, коли легші і рівномірні податки...» [19, с. 200].

На противагу Ф. Бастіа, інший французький економіст — представник критичного напрямку — **С. Сімонді** (1773—1842) вбачав основну причину негативних явищ в економіці Франції у стрімкому розвитку капіталізму на основі великого машинного виробництва. Поліпшення ситуації, на його думку, було можливе через реалізацію двох основних заходів:

- відродження пріоритетної ролі селянських господарств на основі патріархальної власності (замість фермерської організації сільськогосподарського виробництва);
- повернення до умов незалежної діяльності ремісників, зайнятих у великій кількості самостійних майстерень і цехів (замість великих фабрично-заводських структур, що керуються одним господарем).

С. Сімонді вважав, що істотну роль у реалізації зазначених заходів має відігравати держава. Уряд, зокрема, повинен: створити умови «міським» і «сільськогосподарським» робітникам для взаємодії на принципах коаліції та вільної кооперації; впровадити віковий ценз на найману працю дітей і скоротити тривалість робочого дня дорослих робітників; звільнити від податків «клас сільськогосподарських робітників» і збільшити ставки для землевласників та великих фермерів; зобов'язати роботодавців утримувати робітників на період їх хвороби, безробіття і старості [17, с. 165—175].

Французька революція 1789 р. проголосила принцип безкоштовної державної освіти. Саме вона створила низку нововведень у галузі **освіти**, які мали особливе значення в індустріальну епоху. З'явилися спеціалізовані наукові та інженерні школи, серед яких найвідомішими були Політехнічна школа та Вища нормальна школа, які не тільки забезпечували високу якість освіти, але й займалися науковими дослідженнями. Під впливом представників викладацької еліти вищих навчальних закладів Франції, які пропагували принципи економічного лібералізму та вільної торгівлі, Франція у 1860-х рр. перейшла від жорсткого до **помірного протекціонізму**. Це стало одним з імпульсів економічного розвитку.

В цілому на час завершення промислового перевороту (кінець 1860-х рр.) Франція за сукупним вартісним обсягом промислової продукції посідала **третє місце** після Англії і США, а її **особливості розвитку** визначалися наступним:

- проблема індустріалізації остаточно не була вирішена і за структурою економіки країна залишалась аграрно-індустріальною;
- важка промисловість за темпами зростання випереджала легку, однак за абсолютними розмірами остання мала переваги;
- у підприємницько-буржуазному прошарку суспільства провідне місце посідала не промислова буржуазія, як це було в Англії, а буржуазія фінансова. Її величезні нагромадження стануть передумовою для перетворення Франції на початку ХХ ст. в одного з провідних на Заході експортерів капіталу.

7.2.3. Формування ринкового господарства в Німеччині

**Німеччина
другої половини
XVII—XVIII ст.**

Після епохи Відродження та Реформації історія Німеччини в XVII—XVIII ст. визначалася релігійними та міжрегіональними війнами. Так, причиною Тридцятирічної війни (1618—1648 рр.) був релігійний конфлікт, суть якого полягала у боротьбі найбідніших верств населення проти феодальної експлуатації, як світської, так і духовної, тобто за релігійну свободу та рівність у суспільстві. Проте повстанці не досягли своєї мети. Наслідком релігійної війни стало посилення феодального гноблення

селян, збільшення їх особистої залежності, еміграція німців в Америку, Росію та інші країни, масовий згін селян із землі, за рахунок чого розширювалися великі панські господарства.

Позитивним результатом Тридцятирічної війни стало прийняття 1648 р. Вестфальського трактату (конституції), відповідно до якого **німецька** імперія являла собою федерацію князівств на чолі з рейхстагом.

Кровопротоною була міжрегіональна Семирічна війна (1756—1763 рр.) між Австрією й Прусією за гегемонію серед німецьких князівств. Перемога Пруссії у Семирічній війні, подальше збільшення території країни дозволяли їй на початку ХІХ ст. очолити процес об'єднання Німеччини.

**Господарство
Німеччини
в період формування
національної держави**

Ідеологічне підґрунтя для об'єднання Німеччини було підготовлене представниками німецького **романтизму**. В Німеччині, як і у інших феодально-роздроблених державах — Італії та Польщі, в 1740—1780 рр. на противагу універсалізму та раціоналізму Просвітництва виник романтизм як вияв національної самобутності. Ідеологія романтизму, заснована на вимогах національної єдності та побудови могутньої німецької держави, проникла у суспільну думку Німеччини і знайшла відображення у творах видатних філософів І. Канта (1724—1804), Й. Фіхте (1762—1814), А. Мюллера (1779—1829). Глибока зміна у світосприйнятті німців стала однією з основних причин краху старої, роздробленої Німеччини. Населення окремих князівств уперше усвідомило свою національну єдність.

В умовах релігійного поліцентризму під впливом діяльності просвітників **світська наука і культура** одержали більшу можливість для свого розвитку, поширилися раціоналістичні вчення, які стали основою подальшого розвитку світської освіти та майбутніх технічних і технологічних відкриттів.

Та все ж панівною формою промисловості в цей час у Німеччині залишалося цехове ремесло. Металургійна та суконна промисловість, яка пожвавилася на початку ХVІІІ ст., гальмувалася сильною конкуренцією Голландії, Англії та Франції. Ознаками розвитку капіталістичних форм промисловості в зазначений період були розсіяні мануфактури. Великі централізовані мануфактури визначали загальний характер промисловості лише наприкінці ХVІІІ ст. Причиною тривалого переходу до централізованих мануфактур було процвітантя кріпосництва, яке затримувало приток найманої робочої сили, і невелика концентрація капіталу в руках німецьких купців. Протекціоністська політика князів, суть якої полягала у забороні купівлі товарів сусідніх німецьких держав, стала однією з форм пограбування населення. Головним предметом німецького експорту було «гарматне м'ясо» — торгівля солдатами, яка приносила князям значні доходи.

Наполеонівські завоювання позитивно вплинули на розвиток німецьких земель, що увійшли до складу Французької імперії. 1806 р. в Парижі правителі 36 німецьких держав підписали договір про створення Рейнського сою-

зу, який перебував під французьким «протекторатом». Демократичні та економічні реформи в цих землях прискорили формування передумов промислового перевороту: було введено французьке цивільне право, а в 1808—1810 рр. встановлена свобода підприємницької діяльності. Вплив реформ поширився і на ті країни Німеччини, які не залежали безпосередньо від французів, зокрема на Пруссію. В 1806 р. на ключові посади в прусській адміністрації прийшла група освічених та патріотично налаштованих чиновників, переповнених рішучістю відродити країну шляхом адміністративних і соціальних реформ, які допомогли їй протистояти завойовникам та забезпечити лідерство серед німецьких держав.

Після краху Наполеона у Відні 1815 р. відбувся конгрес, на якому було створено Німецький союз, що являв собою формальне об'єднання 38 самостійних німецьких держав. Вони не мали єдиного законодавства, армії, спільних фінансів та єдиної грошової системи. Політичною силою, яка могла б об'єднати націю в єдину державу, стала Пруссія. Головною умовою об'єднання реформатори вважали створення конституції. Але замість обіцяної конституції, навколо якої повинна була об'єднатися Німеччина, прусський король проводив політичні репресії, чим примусив багатьох демократичних політиків покинути Німеччину. Незважаючи на це, в економіці Німеччини відбувалися поступові зміни. Так, 1818 р. був прийнятий прусський митний закон, який знищив внутрішні кордони між окремими провінціями, що входили до її складу, скасував усякі заборони й обмеження у внутрішній торгівлі.

В 30-х роках XIX ст. в Німеччині розпочинається **промислова революція**, яка у своєму розвитку пройшла три етапи. Кожному етапу передувала певна політична подія. Що ж до першого з них, то 1833 р. було створено **Німецький митний союз**, який скасував внутрішні кордони між більшістю німецьких держав з населенням 25 млн жителів. У союз не ввійшли лише декілька північних держав та Австрія. Створення союзу сприяло формуванню загальнонімецького внутрішнього ринку і прискоренню економічного розвитку.

Традиційно промисловий переворот, перш за все, охопив текстильну промисловість. Бавовняне виробництво розвивалося в Саксонії, а льонопрядіння — в Сілезії. 1846 р. в областях Митного союзу налічувалося понад 310 прядилен і 750 тис. механічних веретен.

Розпочалося піднесення у важкій промисловості, а з появою і використанням парових двигунів зріс попит на вугілля. Найбільше розвивався Рейнсько-Вестфальський промисловий район. У ньому було зосереджено близько 200 домен та четверта частина всіх працюючих Німеччини. У першій половині XIX ст. зайнятість населення на промислових підприємствах зросла у 12 разів. Більш ніж удвічі підвищився видобуток вугілля, в 4 рази збільшилася кількість працюючих на шахтах.

Стрімкого розвитку набувало будівництво залізниць, довжина яких 1835 р. становила 12 км, а вже наприкінці 40-х — 2,5 тис. км. Паровозобудівні заводи задовольняли у 40-х роках понад 15 % потреб залізниць.

У 1830—40 роках пожвавилася сільськогосподарське виробництво. Це було викликано використанням у юнкерських (великих феодальних землеволодіннях, на яких використовувалася праця кріпаків) та кулацьких господарствах (господарства, які використовували працю найманих робітників) сільськогосподарської техніки — культиваторів, молотарок і жниварок, нових технологій ведення землеробства, застосуванням мінеральних добрив, вирощуванням широкого асортименту технічних культур. Так, у Сілезії та Саксонії вирощували цукровий буряк, у Пруссії — картоплю. Формувалися спеціалізація сільського господарства та райони «торгового землеробства». В результаті німецька сільськогосподарська продукція й вироби харчової промисловості склали значну частину німецького експорту.

В політичному житті німецьке суспільство розкололося на три групи. Ліберали, як правило промисловці, фінансисти і державні чиновники, ратували за ліберальну економіку та перехід Німецького союзу до конституційної федеративної монархії. Демократи — дрібні промисловці, торговці, інтелігенція, робітники і селяни, не вимагаючи скинути монархію, виступали за соціальні реформи та втручання держави в економіку, що гарантувало б захист їх інтересів. Консерватори — вищі державні службовці, юнкери (землевласники), офіцерський корпус і представники церкви прагнули зберегти все без змін.

Наступному етапу промислової революції (1850—1860-ті рр.) передувала буржуазно-демократична революція 1848 р. Її результатом стало об'єднання Німеччини навколо Пруссії. Прийняття пруської конституції та утворення конституційної федеративної монархії не знищили в новій Німецькій державі ні феодальну монархію, ні владу юнкерів через неузгодженість дій політичних сил. У цілому перемогли консерватори.

Проте промисловий переворот після революції 1848 р. відбувався більш швидкими темпами, що було зумовлено низкою чинників. 1850 р. прийнятий закон (він не поширювався на селян Західної Пруссії та Померанії), за яким селянин ставав власником ділянки землі, яку він обробляв у поміщика. Однак панщина та інші повинності підлягали викупу і оцінювалися надто дорого. Тому вони переводилися в грошову ренту, яку селяни зобов'язані були виплатити поміщикам протягом декількох десятків років. Посередником між поміщиками і селянами став спеціально заснований Рентний банк. Але у результаті поступок поміщикам з боку уряду цим законом змогло скористатися зовсім мало селян. Кроком назад в аграрній реформі було прийняття 1854 р. «Положення про батраків», за яким у Пруссії зберігалися феодальні пережитки. Вони проявлялися у формі великого юнкерського землеволодіння, феодальних повинностей певних селянських прошарків, викупних операцій тощо. Селяни у своїй більшості одержали лише особисту свободу. Це був так званий пруський шлях розвитку сільського господарства, з екстенсивним веденням виробництва, який з часом показав свою неефективність. У тих же районах Німеччини, де діяло французьке цивільне право,

в результаті аграрних перетворень більшість кріпаків перетворилися на селян-власників.

Ситуація, яка склалася в країні, сприяла розшаруванню села, розоренню селян, виділенню класу капіталістичних фермерів (гроссбауерів), нагромадженню капіталів поміщиками, перетворенню поміщика-феодала в сільськогосподарського підприємця, у поміщика-юнкера. З'явилися посередники, що обслуговували потреби сільськогосподарського виробництва. Селяни продавали свої землі або віддавали їх за борги та йшли в місто або батрачили в селі. Викупні платежі стали найважливішим джерелом формування ринку капіталів. Поміщики, отримавши викуп і використовуючи дешеву працю батраків, стали застосовувати машини, займалися переробкою сільськогосподарської сировини. У селі зріс попит на вироби промисловості, що привело до розширення внутрішнього ринку.

Створювалися нові форми господарювання. Цьому сприяв промисловий статут, що ліквідував залишки цехових привілеїв, чим полегшив формування акціонерних товариств. А прийнятий Комерційний кодекс і створений Верховний комерційний суд регулювали роботу комерційних підприємств. Таким чином буржуазно-демократична революція та післяреволюційні реформи зумовили піднесення 50—60-х років.

У цей час німецька бавовняна промисловість піднялася на третє місце у світі (після Англії і США) за кількістю прядильних верстатів і обсягами споживання бавовни. За перші два етапи промислової революції внутрішнє споживання бавовни на одного жителя збільшилося у понад 20 разів.

Для Німеччини, як і для Франції, була характерна традиція патерналізму або етатизму. Держава володіла лісами, промисловими підприємствами тощо, регулювала розвиток певних галузей. Ця традиція в період індустріалізації змінювалася в бік надання практичних питань розбудови господарства приватній ініціативі. Матеріальною основою розвитку важкої промисловості було залізничне будівництво. Залізниці будувалися на кошти як держави, так і приватних акціонерних товариств. Довжина діючих залізниць 1870 р. становила 18 876 км порівняно з 469 км у 1840 р. Будівництво залізних доріг розширювало попит на вугілля, рейки, паровози та вагони. Суттєво вплинуло на швидку індустріалізацію Німеччини збільшення вугледобування, яке стало можливим у результаті освоєння вугільних запасів Руру.

Прискорений розвиток важкої промисловості був зумовлений також державною політикою мілітаризації Пруссії, яка намагалася силою об'єднати всю Німеччину. Артилерійські заводи Круппа (перший з них був створений 1811 р.), машинобудівні підприємства Борзига, сталеливарні заводи братів Маннесман, Стиннеса утворювали військово-промисловий комплекс. Весь комплекс галузей важкої промисловості був тісно зв'язаний з військовим виробництвом, а отже, з державними замовленнями і державною підтримкою.

Особливості політичного та соціально-економічного розвитку Німеччини, за географічним положенням — західної держави, а за парадигмою — при-

належною до «ойкумен східного типу» [10, с. 88—89], зумовили специфіку і теоретичного осмислення економічної дійсності.

Німецька історична школа

Ідеї класичної школи політичної економії, спрямовані на свободу підприємництва і фритредерство, що потужно розвивалися в Англії, Франції та інших країнах у період становлення й еволюції ринкових відносин, майже зовсім не були сприйнятими у Німеччині. Навпаки, на початку XIX ст. в країні на підґрунті зазначених особливостей політичного й економічного розвитку, традицій наукових досліджень та зростання національної самосвідомості формуються умови для виникнення нової течії економічної думки — німецької історичної школи, яка в другій половині XIX ст. виступила потужною альтернативою класичній політичній економії.

Починаючи з досліджень історичної школи права, видатного мислителя і політика Ф. Ліста (1789—1846) та представників романтизму в німецькій філософії І. Канта, А. Мюллера, Й. Фіхте, формується методологія економічного аналізу, яка протистоїть індивідуалізму й космополітизму класичної школи. В центр наукового аналізу названі автори поставили дослідження народного господарства окремо взятої країни, наголошували на важливості діяльності держави в інтересах нації, на відносності економічних законів, а також значущості історичних, національних, культурних та інших чинників у вивченні явищ і процесів господарського розвитку.

Зокрема, в економічній системі Ф. Ліста нація розглядалася як проміжна ланка між окремим індивідом і людством у цілому. Економіка окремих країн розвивається, на його думку, за особливими законами, і для кожної країни характерний свій національний тип розвитку, який включає не тільки матеріальні, але й духовні чинники, насамперед «національний дух». При цьому економіка виступає як система господарських відносин, що постійно змінюється, трансформується. А оскільки різні нації перебувають на різних етапах економічної еволюції, то принцип *laissez faire* класичної школи, привабливий для високорозвинутих країн, перешкоджатиме піднесенню економіки відсталіх держав.

У своїй праці «Національна система політичної економії» (1841 р.) на основі історичного методу Ф. Лист виділяє п'ять стадій у еволюції національних економік: первісне варварство, скотарство, землеробство, землеробсько-мануфактурну та землеробсько-мануфактурно-комерційну стадії [13, с. 48]. Характеризуючи систему капіталістичних ринкових відносин як вищу стадію господарської еволюції, учений наголошував, що для досягнення рівня розвитку цієї стадії, на якій, зокрема, перебувала Англія, країнам четвертої (землеробсько-мануфактурної) стадії розвитку, до числа яких входила і Німеччина, необхідна була суттєва допомога з боку держави.

З огляду на це, важливим пунктом економічної політики держави, на думку Ф. Ліста, мало стати формування системи «виховного протекціонізму».

Зазначена система характеризувалася як така, що покликана захистити національну економіку від конкуренції більш розвинутих країн та на основі активної державної економічної політики забезпечити піднесення національної промисловості. Вона спрямована на вирівнювання рівнів економічного розвитку країн, формування раціональної виробничої структури, на ефективність зовнішньоекономічних зв'язків [13, с. 146].

Керуючись історичним методом, Ф. Ліст, проте, не відкидав необхідності існування конкурентних відносин усередині країни, вважаючи, що внутрішня конкуренція індивідуальних інтересів може допускатися до тієї межі, доки вона не вступить у суперечність із суспільним, національним інтересом [13, с. 146].

Визначивши як основну проблему німецької економіки пошук найсприятливіших умов та засобів розвитку «продуктивних сил нації», Ф. Ліст виклав своє бачення їхньої сутності. Поряд з матеріальним капіталом (сільськогосподарським, мануфактурним, торгівельним), природними ресурсами країни він включив до їх складу також суспільні інститути, зокрема уряд, культурно-релігійні, політичні та інші заклади, здібності людей, а також організаційно-економічні відносини, наукові здобутки нації тощо.

Лише досягнувши певного рівня розвитку, нація, стверджував учений, стає спроможною розвиватися за ліберальними законами класичної школи політичної економії. Досягти такого рівня можна за умов дієвої державної політики, спрямованої на організацію, об'єднання, виховання та захист нації. На етапі становлення й розвитку ринкової економіки саме держава, на думку Ф. Ліста, повинна створити матеріальні та інституційні умови для промислового піднесення країни, формування внутрішнього ринку, збільшення багатства країни в цілому і достатку її окремих громадян.

Дослідження особливостей ринкового розвитку Німеччини в історико-національному аспекті, започатковане Ф. Лістом, продовжили представники історичної школи 40—50-х років XIX ст., яка в літературі одержала назву «старої» історичної школи. Це були **Вільгельм Рошер** (1817—1894) («Короткі основи курсу політичної економії з погляду історичного методу»), **Бруно Гільдебранд** (1812—1878) («Політична економія теперішнього і майбутнього»), **Карл Кніс** (1821—1898) («Політична економія з погляду історичного методу»).

В. Рошер, зокрема, вбачав завдання економічної науки насамперед у емпіричному аналізі конкретних форм та методів організації господарської діяльності на різних етапах розвитку нації (найдавнішому, середньовічному та новому). Стосовно останнього, який характеризує особливості ринкової економіки, В. Рошер вивчає форми організації банківської справи, грошового обігу, генезис міжнародної торгівлі та можливості економічного прогресу. Він високо оцінює переваги індустрії, розвитку транспорту і вказує на породжені ними зміни в економічних відносинах. Учений розглядає роль держави щодо підтримки і сприяння машинному виробництву як приклад впливу на розвиток національного господарства [7, с. 225].

Б. Гільдебранд також виступав проти класичної школи політичної економії в цілому та тези щодо «homo economicus» зокрема, наполягаючи, що людина — це соціальний індивід, який змінюється під дією історичних і цивілізаційних чинників [3, с. 213—214].

Оскільки, на думку вченого, політична економія має вивчати закони розвитку господарства націй, він запропонував стадійну періодизацію економічного розвитку, виділивши, подібно до В. Рошера, три етапи в історичній еволюції націй: натуральне самодостатнє господарство середніх віків, грошове господарство мануфактурного періоду та розвинуте кредитне господарство. За основу періодизації було взято спосіб обміну. Остання фаза пов'язувалася Б. Гільдебрандом з утіленням ідей справедливості, добродійності, високих моральних засад, досягнення яких можливе шляхом еволюційного розвитку під керівництвом держави [3, с. 79—81, 201].

Думку щодо неможливості існування універсальної економічної науки поділяв також ще один представник історичної школи — Карл Кніс. Він відкидав ідею про «природні» економічні закони, наполягаючи на їх відносності та змінному характері економіки, яка розвивається паралельним шляхом зі змінами самого народу. К. Кніс протиставляв вічні закони в природі свободі і вільному вибору людини в суспільстві, що є причиною відмінностей у напрямках, темпах, пріоритетах розвитку господарської діяльності не тільки окремими людьми, але й нацією в цілому. У працях вченого, як і у його попередників, проводилася думка про можливість свідомого регулювання економічних процесів за допомогою держави.

Таким чином, представники старої історичної школи в Німеччині з позиції історичного методу вивчали особливості становлення і розвитку ринкових відносин у країні, обґрунтовували важливу роль цивілізаційних чинників у дослідженні суспільних процесів. Вважаючи, що ринок неспроможний досягти стійкої рівноваги економічної системи, представники історичної школи обстоювали активне втручання держави, яка є єдиною умовою ефективного функціонування економіки. Для виживання суспільства, на їхню думку, необхідно уникати соціальних конфліктів, віддавати бідним верствам населення більшу частку результатів прогресу [6, с. 711]. Проте проблема вивчення механізму функціонування ринкової економіки залишилася поза увагою вищезазначених дослідників.

Якісно новий етап у розвитку німецького суспільства пов'язаний з 70-ми роками XIX ст. Це був період завершення політичного об'єднання німецьких земель в єдину державу — Німецьку імперію (1871 р.). Країна стала федерацією 25 німецьких держав, якою керував монарх і двопалатний парламент. Політичною передумовою цієї події була перемога Німеччини у франко-пруській війні (1870—1871 рр.), в результаті якої країна отримала контрибуцію в 5 млрд франків, що була направлена на модернізацію та розвиток її промисловості. Крім того, анексовані французькі провінції Ельзас та Лотарингія поповнили німецьку вугільно-металургійну базу Рейнського і Саарського басейнів. Розпочався третій етап промислової революції.

В об'єднаній імперії були ліквідовані внутрішні митні бар'єри, що стало основою для формування національного ринку. Встановлюється єдине торговельно-законодавство, вводяться єдина грошова система, загальнонімецьке залізничне та поштове право. Видається декрет про гарантії приватної власності, свободи підприємництва і договору для громадян. Розвивається ринкова інфраструктура: банки, товарні й фондові біржі, страхові компанії тощо.

Наприкінці 70-х років зростання виробництва особливо посилювалося. Німецька індустрія спиралася на новітні технології та наукові винаходи у різних галузях: хімічній, машинобудівній, електротехнічній, військовій тощо. За підтримки держави активізувалося залізничне будівництво. Країна перетворилася в індустріально-аграрну державу. Ринок праці поповнювався колишніми селянами і ремісниками. Зріс рівень народжуваності в країні.

Характерною рисою економічного розвитку Німеччини в XIX ст. був розвиток освіти. Наукова підготовка була організована за зразком політехнічної школи і вже в другій половині XIX ст. привела до поєднання науки з виробництвом, до впливу наукових відкриттів на вдосконалення технічних та технологічних процесів виробництва. Дещо повільніший розвиток початкової освіти був зумовлений недостатнім рівнем впровадження державної освіти, невеликою заробітною платою робітників, тривалим робочим днем.

Важливим етапом економічного розвитку Німеччини стало створення потужної кредитно-банківської системи, характерною рисою якої було грюндерство (засновництво акціонерних банків). В організації акціонерних банків брали участь великі банкірські дома, промислові фірми. Однією з особливостей банківської діяльності була їх спеціалізація за галузями економіки й окремими територіями. Так, банк Облікове товариство (1856 р.) кредитував будівництво залізниць. Німецький банк (1870 р.) здійснював банківські операції у сфері зовнішньої торгівлі. Дрезденський банк (1872 р.) кредитував хімічну і текстильну промисловість Саксонії.

Німецькі банки стали одними з найнадійніших і найсолідніших у світі. Великі банки прагнули поставити під контроль підприємства, яким вони надавали послуги. У Німеччині приватні акціонерні банки встановлювали тісний зв'язок з промисловими підприємствами, що стало основою для їх спільної діяльності, поступового зрощення промислового і банківського капіталів та виникнення фінансового капіталу.

Реалії ринкового розвитку на новому етапі досліджувалися представниками нової історичної школи, що склалася в Німеччині в 70-ті роки XIX ст. Найбільш послідовними виразниками її ідей стали Густав фон Шмоллер (1838—1917) («Народне господарство, наука про народне господарство та її методи»), Карл Бюхер (1848—1930) («Виникнення народного господарства»), Людвіг Йозеф Brentano (1844—1931) («Класична політична економія»). Вони продовжили дослідження у межах національної політичної економії, суттєво доповнивши їх розробками у сфері соціальної політики. Зокрема, підгрунтям економічної еволюції вважалося соціальне середовище,

у формуванні сприятливих тенденцій розвитку якого полягала головна функція держави. Практична реалізація цієї функції мала забезпечуватися шляхом реформування соціальної сфери, пом'якшення соціальних конфліктів та втілення ідей соціальної справедливості. Так, Г. Шмоллер, базуючись на інституціональних підходах до вивчення економічної дійсності, писав, що народне господарство є частиною суспільного життя, складовою соціального тіла і повинно сприйматися лише у зв'язку з іншими суспільними проявами. У його дослідженні німецький економіст важливу роль відводив історичному методу, на основі якого вважав за необхідне нанизувати факти економічної дійсності, аналізувати конкретні господарські інститути, що є підґрунтям для пізнання закономірностей ринкового розвитку в цілому.

Г. Шмоллер був одним з перших економістів, які впровадили в економічних дослідженнях «етичний принцип». На його думку, господарське життя визначається не тільки природними й технічними, але й моральними факторами: без міцної моральності немає ринку, грошового обігу, поділу праці, держави. Цікаво, що Г. Шмоллер пояснював існування соціальних градацій і класових відмінностей у суспільстві на підставі саме етичного принципу. На його думку, економічного успіху досягають ті люди, вчинки, добросовісність і порядність яких відповідають високим моральним нормам [7, с. 230].

Етичний принцип Г. Шмоллера набув подальшого розвитку у працях Л. Brentano, який визнавав провідну роль моральних та правових чинників господарського розвитку. Він поділяв також позиції мінові концепції і на її основі обґрунтовував заінтересованість підприємців у високій заробітній платі робітників. Указуючи на відсутність суперечностей між прибутком як винагородою «творчого духу» підприємців і заробітною платою, Л. Brentano трактував останню як важливий стимул зростання продуктивності праці найманих робітників. Він був переконаний, що низька заробітна плата гальмує розвиток національних продуктивних сил та знижує конкурентоспроможність німецьких товарів [8, с. 465]. У його працях послідовно проводилися ідеї реформізму та соціального миру. Зокрема, Л. Brentano пропонував підприємцям дбати про поліпшення становища робітничого класу шляхом удосконалення фабричного законодавства, розвитку споживчої кооперації, житлового будівництва, широкого профспілкового руху.

З виникненням монополій Л. Brentano звернувся до вивчення сутності цих нових господарських форм. У картелях, наприклад, він бачив об'єднання підприємців, що створені з метою планомірного пристосування виробництва до попиту, уникнення надвиробництва і його негативних наслідків: зниження цін, банкрутств, знецінення капіталу, безробіття та голоду. Розробки вченого у сфері монополізації економіки були широко використані в пізніших доктринах державно-монополістичного регулювання.

З позицій історичної школи вивчав також генезу ринкових відносин К. Бюхер. У його теоретичних розробках помітною стає відмова від крайнього емпіризму Г. Шмоллера та повернення до вивчення історичних зако-

номірностей. Зокрема, у праці «Виникнення народного господарства» за принципом тривалості господарських зв'язків він виділяє три етапи розвитку економіки: «замкнуте домашнє господарство», «міське господарство», де вже з'являються господарські зв'язки у межах місцевого ринку, і «народне господарство», в якому товари, за його висловом, «проходять цілу низку господарюючих суб'єктів до того, як дійдуть до споживача» [2, с. 54].

На думку К. Бюхера, справжня ринкова економіка складається на останній фазі, коли загального поширення набуває торгівля та створюється єдиний національний ринок. Товарний обіг виступає найсуттєвішою рисою ринкової економічної системи. Характеризуючи, зокрема, фабричну систему виробництва, К. Бюхер зауважує, що на цьому етапі весь капітал (засоби виробництва, виготовлений продукт тощо) зосереджений у руках підприємця. В процесі вивчення нових форм капіталу вчений дав визначення фінансовому капіталу як процесу абсолютного підпорядкування промислового капіталу позичковому.

Нова історична школа, як зазначалося вище, розвивалася в період становлення єдиної Німецької держави. Тому проблема ролі держави в економіці посідала у її дослідженнях важливе місце. Найбільш ґрунтовно цю проблему вивчали Г. Шмоллер і Л. Brentано. Ними була обґрунтована теорія «державного соціалізму», або «катедер-соціалізму», який розглядався як деякий проміжний шлях між концепцією економічного лібералізму та марксистським соціалізмом. Йшлося про розробку законів (трудова, фабрична законодавство тощо), розвиток профспілок, кооперації, створення системи соціального страхування, загальної початкової освіти і як результат цих заходів — про ефективне функціонування економіки.

Таким чином, специфіка економічного розвитку Німеччини зумовила й специфічні методи дослідження економічних процесів, впроваджені німецькою історичною школою.

7.2.4. Особливості становлення ринкових відносин у США

Господарський розвиток США під впливом метрополії

Відмінності розвитку США були зумовлені їх колоніальним походженням, географічним розташуванням (країна мала велику територію, омивалася трьома океанами, знаходилася далеко від потужних сусідів — країн Західної Європи тощо), наявністю великої кількості природних ресурсів (особливо річок, лісів, кам'яного вугілля, плодючих земель, залізних руд тощо).

У XVII ст. на території Північної Америки (Атлантичного узбережжя) виникла англійська переселенська колонія. Подальша англійська колонізація Америки відбувалася не стихійно, а спрямовувалася королівським урядом,

який намагався перетворити колонії у важливе джерело доходів казни. Заселення Атлантичного узбережжя відбувалося досить інтенсивно: якщо в 1610 р. тут налічувалося лише 210 англійських колоністів, то у 1790 р. їх було вже 3,5 млн чол.

Специфіка англійської колонізації Америки полягала в тому, що її заселяли вихідці з країн, де вже розвивалися ринкові відносини. В Америку прибували англійці, ірландці, шотландці, німці, голландці, які на своїй батьківщині належали до середнього класу, тобто були освіченими і мали різноманітні трудові навички. Вони були наповнені діловим духом, бажанням створити своє господарство та отримати прибутки. Як правило, ці люди були протестантами, відрізнялися віротерпимістю, що дозволяло створювати етнічно змішані браки, ощадливістю, сумлінням, надзвичайною працьовитістю.

Великі географічні простори Америки з різними кліматичними умовами і природними ресурсами зумовили регіональну **спеціалізацію економіки** колонії, чого не було в європейських країнах.

Чотири північні колонії Нової Англії (Род-Айленд, Нью-Гемпшир, Массачусетс, Коннектикут) з найбільшим містом і портом Бостон були мало придатними для землеробства. Тут розвивалася лісопильна, суднобудівна, залізородна, металургійна та легка промисловості. Так, до 1775 р. близько третини тоннажу всіх кораблів, які плавали під британським прапором, були побудовані на американських верфях. Основними формами організації промисловості в цей час були майстерні та мануфактури.

Чотири колонії центру Нової Англії (Нью-Йорк, Делавер, Нью-Джерсі, Пенсільванія) були основним сільськогосподарським районом, де вирощували переважно пшеницю. Величезні природні ресурси і наявність вільних, ще не використовуваних земель приваблювали як представників буржуазії та буржуазного «нового дворянства», так і безземельних селян. Тому тут поряд з дрібним фермерським господарством зустрічалося і велике землеволодіння англійських аристократів, які здавали землю в спадкову оренду. На землях Центру використовувалася праця сервентів. Так називали людей, які, щоб сплатити за свій переїзд у колонії, повинні були відпрацювати п'ять років. Після цього сервент мав право на землю. Втім більшість з них залишалася безземельною.

П'ять колоній півдня (Мериленд, Вірджинія, Північна та Південна Кароліна і Джорджія) створили зовсім іншу соціально-економічну зону. Її особливість полягала в тому, що основною робочою силою була примусова праця рабів — негрів. У 1850 р. їх загальна чисельність становила 3,5 млн осіб. Тому Південні колонії відрізнялися також культурою, релігією, ментальністю. А їхній спекотний та вологий клімат дозволяв вирощувати на плантаціях товарну продукцію — тютюн, рис, індиго.

На прибережних районах Нової Англії процвітало виробництво спиртних напоїв, особливо рому. Необхідну для цього сировину — цукор і патоку —

американські купці привозили з островів Вест-Індії. Виготовлений ром вивозили в Африку, де його обмінювали на рабів, яких збували плантаторам південних колоній. Так склалася «потрійна», або «трикутникова» торгівля: патока — ром — раби, яка стала джерелом колосальних прибутків для американських купців.

Організація суспільного життя та виробництва, що була зазначена зі «старої Англії», статус залежної території з відповідними правами і обов'язками певний час влаштовували населення колоній Північної Америки. Але у міру розвитку економіки колоній, становлення їх ринкового господарства перед колоніями постала проблема **економічної інтеграції** і незалежного (від метрополії) розвитку. Особливо це стало актуальним у XVIII ст., коли колонії досягли значного економічного розвитку, що не влаштовувало Англію. В інтересах своєї буржуазії вона намагалася стримати цей процес і зберегти залежні землі як ринок збуту та джерело сировини. Це зустрічало завзятий опір з боку всіх верств населення колоній.

Найманих працівників, особливо кваліфікованих, не влаштовувала еміграційна політика метрополії, адже англійський парламент 1718 р. обмежив, а 1765 р. заборонив їх переселення до колоній. Промислова буржуазія була незадоволена політикою метрополії, тому що Англія законом 1699 р. ввела заборону на експорт вовняних тканин з будь-якої колонії і навіть продаж у будь-якому місці, крім того, де вони були виготовлені. З 1750 р. діяв закон, відповідно до якого обмежувався випуск виробів із заліза: заборонялося споруджувати прокатні стани, будувати залізорізні майстерні. Всі вироби з металу, включаючи цвяхи та підкови, американські колонії повинні були ввозити лише з Англії. Англійські товари в колонії ввозилися без мита, що робило їх значно дешевшими порівняно з товарами, виготовленими в колоніях.

Діяльність торгової буржуазії також була обмежена політикою метрополії. З 1650 р. всі товари, виготовлені в колоніях, спочатку необхідно було доставляти в Англію і вже звідти на англійських суднах вивозити в інші країни. Була заборонена також зовнішня торгівля. Товари, куплені в Європі для колоній, з 1636 р. потрібно було везти через Англію на її суднах. Ці закони підвищували ціни на імпортовані товари, що викликало незадоволення з боку колоністів.

Масове незадоволення колоніального населення зумовив Закон 1765 р. «Про гербовий збір», згідно з яким за кожну торгову угоду, довідку, навіть кожний номер газет необхідно було платити податок. Але найбільш вагомою причиною початку війни за незалежність між колоніями та метрополією стало загострення суперечностей, пов'язаних з боротьбою за землю. Її суть полягала в тому, що до середини XVIII ст. всі землі на Атлантичному узбережжі аж до гір Аппалачі були вже розділені між великими землевласниками і селяни, які переселилися з Англії в Америку, сподіваючись організувати своє господарство, практично не могли отримати наділ. У той же час за Аппалачами аж до Міссісіпі лежали ве-

личесні земельні простори, відвойовані у Франції під час Семирічної війни (1756—1763 рр.). Але за наказом Георга III від 1763 р. ці землі були оголошені власністю англійської корони, і приватним особам заборонялось на них переселитися під загрозою жорстоких покарань.

Причин такої аграрної політики метрополії було декілька:

- загарбання індійських земель на Заході могло підірвати англійську торгівлю хутром, який скуповували за безцінь у індійського населення;
- на вузькій смузі Атлантичного узбережжя, що належала королю, владі легше було збирати податки та впроваджувати свої порядки;
- в разі дозволу заселення цих земель великі землевласники залишилися б без робочої сили.

Така аграрна політика Англії завдала удару, по-перше, інтересам плантаторів, адже не давала їм можливості переходу з виснажених земель на більш родючі; по-друге, інтересам тієї частини буржуазії, яка розраховувала розбагатіти на спекуляції новими ділянками; по-третє, інтересам орендаторів, які хотіли на цих землях стати самостійними фермерами.

Суперечності між колонією і метрополією визрівали і в інших сферах господарювання. Так, 1764 р. Англія ввела нові високі мита на скло, фарби та чай. Для того щоб завдати удару по контрабанді чаєм, англійський уряд знизив мито на товар, який ввозила в Америку англійська Ост-Індійська компанія. 1773 р. мешканці Бостона відмовилися купувати його, а потім захопили англійський корабель з чаєм і викинули весь його вантаж за борт. Інцидент під назвою «Бостонське чаювання» став приводом до політичного розриву між колоніями та Англією.

З весни 1774 р. в колоніях почав функціонувати «континентальний конгрес» — з'їзд депутатів від 13 провінцій. Американці бойкотували англійські товари та формували загони боєвиків. У ці роки А. Сміт завершував свою геніальну працю «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776 р.). З приводу «смути», що панувала в американських колоніях, А. Сміт робить висновок: її причина — політика британського уряду, яка стримує економічний розвиток колоній в інтересах англійських монополістів. Великобританії слід було б створити з колоніями союз рівноправних держав, але цю нагоду вона пропустила. І далі вчений пише: «Жодна нація ніколи добровільно не відмовлялася від панування над будь-якою провінцією...» [18, с. 448].

Торгівельно-промислове лоббі підштовхувало Англію до військової інтервенції. А. Сміт вважав, що застосування сили не допоможе, тому що будь-який американський діяч займає тепер у своїй уяві вище становище порівняно не тільки з тим, яке було в нього раніше, але й з тим, що він коли-небудь розраховував займати. «Із крамарів, купців, адвокатів вони перетворилися, — писав А. Сміт, — на державних людей і законодавців» [18, с. 452]. А тому кожен з них краще помре, захищаючи це становище, якщо тільки володіє нормальною мужністю.

**Формування
ринкового
господарства
в незалежній країні**

Прогноз А. Сміта справдився. Постійне зростання суперечностей між колонією та метрополією призвело до початку Війни за незалежність (1775—1783 рр.), яка закінчилася перемогою колоністів і зіграла для США роль **першої буржуазно-демо-**

кратичної революції.

4 липня 1776 р. на Континентальному конгресі представників від північноамериканських колоній була прийнята «Декларація незалежності», яка проголошувала їх суверенітет і створення самостійної держави — Сполучених Штатів Америки. У Декларації незалежності, укладеній Т. Джефферсоном, стверджувалося, що всі люди рівні, мають однакові права на життя, свободу, щастя. Влада належить уряду, який обирається народом. Об'єднання колоній в одну державу закріпило створення єдиного внутрішнього ринку, що сприяло швидкому розвитку американської економіки.

За роки визвольної війни в колоніях відбулися демократичні перетворення. Так, в англійських лендлордів були відібрані землі та розпродані невеликими ділянками. Дозволено заселення західних земель за Аппалачами. Скасовано дворянські звання. Від політики протекціонізму країна перейшла до фритредерства. Скасовувалась англійська монополія на торгівлю в Північній Америці.

У ході визвольної війни уряд стимулював розвиток військової промисловості, надаючи для цього грошові премії та субсидії. 1778 р. розпочав роботу державний гарматний завод у Спрингфілді. 1781 р. з метою стабілізації грошової системи був створений Банк Північної Америки. Завершальний етап першої буржуазно-демократичної революції в США був закріплений підписанням 1783 р. Версальського договору про мир і визнання Англією незалежності США.

Якраз у період створення США Б. Франклін, Т. Джефферсон і Т. Пейн ініціювали в країні політичне мислення, що базувалося на кращих традиціях французького просвітництва. Разом з тим вони не механічно перенесли французькі просвітницькі ідеї та погляди до Америки, а розвили і застосували їх відповідно до нового суспільного середовища. В результаті представники американського Просвітництва створили державотворчі документи, що чинні й дотепер: вищезгадана Декларація незалежності, що спиралася на проект Т. Джефферсона; Конституція (1787 р.), укладена під проводом Б. Франкліна; Білль про права (1791 р.), в підготовці якого брали участь Т. Джефферсон та Д. Медисон. Згідно з Конституцією в країні була встановлена **федерація штатів з республіканською формою правління**. Влада розподілялася на виконавчу (президент і кабінет міністрів), законодавчу (Конгрес) та судову. Першим президентом США став Джордж Вашингтон.

Конституція забезпечила свободу слова, друку, зібрань, віросповідання, права власності та її захист. *Особливість розвитку ринкових відносин у США полягала в тому, що рівень їх забезпечення **правовою підсистемою держа-***

ви був набагато вищий, ніж у Європі того періоду. Це стосувалось як права на землю, так і вільної підприємницької діяльності.

Утім, перша буржуазно-демократична революція не досягла свого повного завершення, що визначалося, перш за все, тим, що Конституція США визнавала рабство. Крім того, фермери не одразу отримали землю. Так, спочатку землі за Аппалачами розпродавалися великими ділянками (640 акрів по 2 дол. за акр) з обов'язковою виплатою всієї суми протягом місяця, що було не доступно для більшості фермерів. Тому земля стала практично власністю великих плантаторів і спекулянтів. Боротьба фермерів за полегшення умов отримання наділів закінчилася поступками з боку уряду. Уже 1820 р. розмір землі, яка продавалася, був знижений до 80 акрів, а 1832 р. — до 40. Санкціонований урядом закон про позики (1841 р.) надавав перевагу на купівлю ділянок землі безземельним.

Після війни за незалежність США одразу розпочали політику територіальної експансії. Нові райони приєднувалися шляхом укладання нерівноправних договорів та торгових угод, військового насилля над корінним населенням. За першу половину XIX ст. територія США збільшилась у 3,5 — 4 рази, а кількість штатів — з 13 до 30.

Високими темпами, які не були характерні жодній державі, зростало **населення** країни. Так, у 1800 р. у США налічувалось 5,3 млн чоловік, а у 1850 р. — уже 23,2 млн чоловік [11, с. 234]. Це відбувалося за рахунок як природного припливу, так і припливу іммігрантів та ввозу рабів. До 1860 р. в США іммігрувало близько 5 млн осіб [11, с. 234]. За рахунок іммігрантів США отримували з країн Західної Європи технічні досягнення, підготовлених кваліфікованих працівників та дешеву робочу силу. Все це сприяло швидкому економічному піднесенню США й розвитку внутрішнього ринку країни.

Мав свою специфіку в США й **процес урбанізації**. Якщо в Європі міста заселялись обезземеленими селянами, то в США — іммігрантами і, як правило, представниками промислово-виробничої сфери. Жителі міст США 1860 р. становили майже 20 % населення країни. Разом з тим процес урбанізації в країні відбувався більш повільними темпами, ніж в Європі, що було викликано бажанням американців отримати землю та створити своє господарство.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що процес становлення ринкової економіки в США мав такі особливості:

- перша буржуазно-демократична революція в країні проходила у вигляді визвольної війни;
- джерелами первісного нагромадження капіталу, окрім традиційних, були прибутки від реалізації і використання захоплених у аборигенів земель, торгівлі рабами, нееквівалентної торгівлі з корінним населенням (індійцями);
- ринок праці формувався головним чином за рахунок імміграції і меншою мірою за рахунок процесу розорення малих виробників, фермерів та ремісників.

Усі ці процеси, безумовно, вплинули на **хід промислової революції** в США, яка розтягнулася з першої половини XIX ст. (спочатку вона відбулася на Півночі країни) до 80-х років XIX ст. (революція охопила Південь).

У США у XVIII—XIX ст. було здійснено багато важливих відкриттів, чому сприяла державна система заохочення. Так, у 1790 р. був виданий Закон про патенти, який давав винахідникам 14-річну монополію на використання своїх винаходів. І уже 1793 р. Е. Уітні було створено першу бавовноочисну машину, яка підвищувала продуктивність праці в 100 разів. У 1798 р. він же впровадив у виробництво мушкетів принцип взаємозамінності окремих частин, що стало початком стандартизації виробничого процесу в промисловості. А винайдення 1841 р. швейної машини дало поштовх розвитку легкої промисловості. Америка на першому етапі промислової революції стала батьківщиною електромагнітного телеграфу (1842 р.), вулканізації каучуку (1844 р.), бесемерівського процесу виплавки сталі (1847 р.), парової турбіни (1849 р.).

Перші машини в бавовняному виробництві з'явилися в США ще у 80-х роках XVIII ст., тобто значно раніше, ніж у Франції та інших країнах Європи (крім Англії). Це пояснюється тим, що в цей час основною масою переселенців з Англії були ремісники, які розорилися під час промислової революції. Ці люди були знайомі з будовою перших механічних верстатів, парових машин, і їхні знання та досвід значно прискорили промисловий переворот у США.

У 1790 р. у США почала працювати перша текстильна фабрика. А вже 1818 р. вперше у світовій практиці на фабриці Лоулла були встановлені прядильні й ткацькі машини, що дозволило зв'язати в єдиний виробничий процес обробку сировини та випуск готової продукції. 1840 р. у США було вже 1240 текстильних фабрик. У середині XIX ст. американська бавовняна промисловість повністю перейшла до фабричної стадії розвитку та за обсягами виробництва посідала друге місце у світі (після англійської). Дешева тканина сприяла підвищенню попиту на неї з боку широких мас населення.

Перші прядильні машини приводилися в дію за допомогою коней, потім силою води. **Використання парових двигунів** у бавовняному виробництві почалось в Америці **досить пізно** — із 40-х років XIX ст., що пояснювалося наявністю в країні великої кількості річок. Промисловий переворот у текстильній галузі спричинив інтенсивне поширення підприємницької діяльності в машинобудуванні. До середини XIX ст. у США виникли заводи парових машин у Нью-Йорку та Пенсільванії. Великою популярністю у світі користувалися американські машини й устаткування для легкої промисловості, особливо швейні машини Зінгера, Баккера тощо.

Зростаючий потенціал внутрішнього ринку США вимагав створення великої транспортної мережі та вдосконалення транспорту. Доступ з Атлантичного узбережжя до внутрішніх районів був можливий лише річками, використання яких ускладнювалось водоспадами та порогами. Промисловий

переворот у США супроводжувався розвитком річкового пароплавства і будівництвом великих каналів. Американцем Р. Фултоном був побудований перший у світі колісний пароплав, який 1807 р. здійснив своє перше плавання по р. Гудзон. 1860 р. лише по річках Міссісіпі та Огайо ходили понад 1000 пароплавів. 1825 р. був зданий в експлуатацію канал Ері довжиною в 584 км. Він зв'язав р. Гудзон з Великими озерами та забезпечив зв'язок між Нью-Йорком і приозерними містами — Буффало, Детройтом, Чикаго. Крім Ері, була побудована розгалужена мережа інших каналів, використання яких з часом стало економічно неефективним у зв'язку з появою залізниць.

Будівництво залізниць та паровозів у США здійснювалося високими темпами. Так, у 1830 р. довжина залізничних ліній у країні була лише 52 км, а через 30 років — майже 50 тис. км, що більше, ніж у будь-якій іншій країні на цей час [7, с. 190]. Виробництво паровозів у США розпочалося з 1830 р. Паровозобудівні промислові заводи виготовляли локомотиви і для Європейських залізниць.

Розмах залізничного будівництва та промислового машинобудування викликав прискорене зростання металургійної промисловості. Відбувся перехід від використання болотних руд до гірських магнітних руд та розпочалася виплавка чавуну на кам'яному вугіллі. Обсяг виплавки чавуну за 1840—1860 рр. зріс у 2,7 раза, а видобування кам'яного вугілля — з 1820 по 1850 р. — з 3 тис. до 6 млн т (у 2000 раз!). Такому росту вуглевидобування сприяло широке використання пудлінгу і виплавки чавуну на кам'яному вугіллі, яке розпочалося в 40-х роках XIX ст. Певний час перехід на нові методи виплавки з використанням кам'яного вугілля стримувався тим, що в країні було багато лісу, тому використовували менш ефективні способи виплавки на деревному вугіллі.

Вже в першій половині XIX ст. американське промислове виробництво було найбільш **механізованим** у світі. Ця характерна риса американської промисловості пояснюється наслідками війни за незалежність. Після зняття заборони на переселення за Аппалачі туди, прагнучи отримати землю, попрямувала маса жителів, які до цього часу заселяли вузьку смугу Атлантичного узбережжя. Значні масштаби його переселення викликали нестачу робочої сили в традиційних промислових центрах у північно-східних штатах. Високий попит на робочу силу зумовив її високу вартість. Тому природно, що за таких умов підприємці змушені були широко впроваджувати машини у виробництво.

Для такого стрімкого розвитку транспорту, машинобудівної, важкої та видобувної промисловості необхідні були величезні кошти. **Джерелом капіталовкладень** стали іноземні займи, асигнування федерального уряду й уряду штатів, капітали акціонерних компаній, які виникли в цей час, та доходи фермерських господарств.

Високі темпи промислового розвитку вивели США (до 1860 р.) на **четверте місце** у світі за загальними обсягами промислового виробництва. Цьому

у першій половині XIX ст. сприяли: по-перше, **відсутність у країні пережитків феодальних відносин**. Американська промисловість ніколи не відчувала на собі перешкод цехового ладу, котрі, як зазначалося вище, досить серйозно затримували промисловий розвиток Франції й особливо Німеччини; по-друге — **масова імміграція** населення з Європи. До 1860 р. в США іммігрувало близь 5 млн осіб. Іммігранти з країн з розвинутими капіталістичними відносинами переносили в колишню колонію технічні досягнення своїх країн. Таким чином США отримували освічених і кваліфікованих працівників, тоді як створення таких кадрів в інших країнах являло досить тривалий і недешевий процес; по-третє, впровадження в США **протекціоністської політики**. Вона розпочалась із введення 1816 р. нового митного тарифу на імпорتنі промислові товари, насамперед на тканини. Це сприяло захисту американської промисловості від іноземної конкуренції, піднесенню національної економіки.

У період промислової революції США значно збільшили **обсяги зовнішньої торгівлі**. Якщо в 1800 р. експорт та імпорт США становили відповідно 71 млн та 91 млн дол., то в 1860 р. вони зросли до 333,5 млн та 353,6 млн дол.

У середині XIX ст. в американському експорті все ще переважала сировина — шкіра, вовна, бавовна. Але в його структурі відбувалися зміни, які відображали зростання промислового виробництва в країні. Так, вивезення готових виробів збільшилося з 5,6 % у 1820 р. до 11,3 % у 1860 р. Головним імпортером американської бавовни, а із середини XIX ст. — і продуктів харчування була Англія.

Що ж до імпорту США, то він складався майже наполовину з промислових машин, які ввозилися переважно з Англії та Франції. Це підтверджувало залежність американської економіки від Європи. В цілому торговий баланс США був, як правило, пасивним. Перевищення ввозу товарів над вивезенням покривалося фрахтовими операціями торгового флоту, а також іноземними капіталовкладеннями в американську економіку (залізничне будівництво).

І все ж таки в першій половині XIX ст. в економіці США основною галузю суспільного виробництва залишалося сільське господарство. Демократизація аграрної політики щодо отримання землі сприяла формуванню **фермерських господарств**. Вони спеціалізувалися на вирощуванні кукурудзи, пшениці, на садівництві, овочівництві, виробництві продуктів молочного тваринництва і, як правило, мали товарний характер. До 1860 р. у США налічувалося 2044 тис. фермерських господарств. Такий напрям розвитку аграрної галузі одержав назву *американського шляху розвитку капіталізму* в сільському господарстві. Він характеризувався інтенсивним характером виробництва. Так, якщо наприкінці XVIII ст. у сільському господарстві було зайнято 90 % населення, то на початку 60-х років XIX ст. — 60 %.

Слід відмітити, що основна кількість зайнятих у сільському господарстві припадала на Південь США. І це має своє пояснення: величезні успіхи, які

зробила промисловість Півночі в першій половині XIX ст., Півдня зовсім не торкнулися. Плантатори й не намагалися займатися підприємницькою діяльністю в промисловості, вважаючи для себе більш вигідним вести **рабовласницьке сільськогосподарське виробництво**. Промисловий переворот, що відбувся у XVIII ст. в Англії, призвів до спеціалізації південних колоній на вирощуванні (екстенсивним шляхом) бавовни з використанням праці рабів-негрів. Бавовна була головною статтею американського експорту, і за її рахунок забезпечувалися валютні надходження країни. Рабовласницька система приносила країні великі прибутки, бо ціна на бавовну в світі була високою, а праця рабів обходилася дешево. Водночас остання була малопродуктивною і приносила дохід лише на родючих землях. По-хижацьки використовуючи свої плантації, рабовласники шляхом примусу та залякувань приєднували до них ділянки фермерів. Тому суперечки щодо власності на землю вирішувалися досить довго на користь плантаторів. Плантаційне господарство витісняло фермерське як на Півдні, так і на Заході.

У боротьбі із заможними плантаторами інтереси фермерів тісно перепліталися з інтересами робітників. Можливість освоєння останніми вільних земель Заходу зумовила **відносно високу** (порівняно з країнами Європи) **вартість робочої сили** в США і відповідно **вищий життєвий рівень робітників**. Тому спроба плантаторів захопити вільні землі Заходу викликала їх рішучий протест.

Інтересам рабовласників суперечили й інтереси американської буржуазії. Промисловість, що інтенсивно розвивалася, вимагала найманої робочої сили. Водночас 4,4 млн рабів, які працювали на плантаціях Південних штатів, не могли бути використані на капіталістичних підприємствах.

Південні штати всіляко перешкоджали проникненню капіталів і товарів з Півночі. Плантатори збували бавовну, яку виробляли, в Англію й купували там промислові товари. Спроби федерального уряду ввести протекціоністські тарифи для підтримки молодого американського промисловості викликали відкрити непокору Півдня, адже землекористувачам будь-які мита на англійські товари здавалися занадто високими.

Такими були **економічні причини громадянської війни (1861—1865 рр.)** в США, а скасування рабства стало одним з гасел буржуазії в боротьбі з плантаторами.

**Економічні погляди
Г. Ч. Кері**

Своєрідність становлення та розвитку США, зокрема капіталізму, наклала відбиток на їхню економічну думку (капіталізм панував на Півночі, тоді як Південь усе ще залишався рабовласницьким). Політичні й соціально-економічні умови викликали необхідність довести прогресивність капіталістичного устрою, оптимістично змалювати його перспективи, оголосити побудову капіталізму загальносуспільною метою.

Засновником такої вкрай необхідної **ліберальної економічної теорії** в США став **Генрі Чарльз Кері** (1793—1879). Він написав низку робіт, серед

яких: «Нариси про норму заробітної плати» (1835 р.), «Принципи політичної економії» (1837—1840 рр.) у 3-х томах, «Гармонія інтересів агрокультури, мануфактури і комерції» (1850 р.), «Принципи соціальної науки» (1865 р.) та ін.

Економічна теорія Г. Ч. Кері побудована на поєднанні критично розглянутих економічних теорій попередників, особливо класиків, та власних економічних поглядів. Він створив методологію, яка широко використовується в економічній думці США до цього часу. Вчений ототожнив дію соціальних законів з природними законами. Предметом політичної економії, за Г. Ч. Кері, є людина та її поведінка, що спрямована на поліпшення свого добробуту. На його думку, всі економічні категорії виражають відношення людини до природи, а не відносини між людьми.

Центральне місце в теоретичних побудовах Г. Ч. Кері, як і у Ф. Бастіа (Франція), посідає теорія «гармонії інтересів». Він сформулював універсальний закон, згідно з яким у капіталістичному суспільстві існує «найповніша гармонія всіх істинних і справжніх інтересів», а тому немає підстав для соціальних суперечностей. Вихідною умовою в теоретичній побудові Г. Ч. Кері була ідея про справедливий розподіл, який нібито притаманний капіталізму. Він, як вважав Г. Ч. Кері, враховує внесок кожного в суспільне виробництво. З розвитком буржуазного суспільства завдяки підвищенню продуктивності праці та примноженню капіталів частка робітників у національному продукті зростає і абсолютно і відносно, а частка капіталістів, абсолютно збільшуючись, відносно зменшується. «З усіх законів, установлених наукою, — писав Г. Ч. Кері, — це — найбільш прекрасний закон, тому що дія цього закону полягає у гармонії істинних інтересів різних класів людського суспільства» [12, с. 507].

Однією зі складових теорії «гармонії інтересів» є розроблена Г. Ч. Кері теорія заробітної плати. На його думку, різні заробітні плати прямо пропорційні продуктивності робочого дня в США. Заробітна плата підвищується або знижується пропорційно продуктивності праці. Ця теорія ввійшла в економічну науку під назвою «продуктивна теорія заробітної плати». Таке трактування заробітної плати поділяють багато сучасних економістів Заходу.

Теорія гармонії інтересів Г. Ч. Кері не вичерпується проблемою внутрішнього суспільного поєднання економічних інтересів. Він вважає, що для прогресивного розвитку важливо врахувати всі чинники, які можуть впливати на стан національної економіки. Одним з них є зовнішня торгівля, стимулююча або стримуюча виробництво залежно від тієї політики, яку проводить держава.

Наприкінці 40-х років XIX ст. **Г. Ч. Кері підтримував політику фритредерства**, яку проводив уряд США. Та вже у 50-х роках він стає поборником політики протекціонізму. Основний аргумент ученого — це можливість зберегти для виробника внутрішній ринок за рахунок автономізації економіки. А основою міжнародних відносин він вважає досягнення всесвітньої гармонії націй завдяки всебічному індивідуальному розвитку.

Що ж до **міжнародного поділу праці**, то на думку Г. Ч. Кері, невтручання держави в міжнародні відносини під гаслом міжнародного поділу праці може призвести національну економіку (йдеться, перш за все, про США) до промислової залежності, перетворення країни на постачальника сировини для розквіту іншої нації. Звідси видно, що основною метою теорії Г. Ч. Кері був захист американської економіки, до послуг якої були безмежні природні багатства, але яка перебувала тоді лише в стадії становлення.

Таким чином, економічна позиція Г. Ч. Кері слугувала теоретичним та ідеологічним підґрунтям становлення і розвитку капіталістичних відносин на всій території США. Разом з тим, крайня протилежність шляхів економічного розвитку Півночі та Півдня, гострий соціально-економічний конфлікт між ними на той час міг вирішитися лише через громадянську війну.

Активна участь широких народних мас у громадянській війні в США придала їй характер другої **буржуазно-демократичної революції**. Громадянська війна привела до важливих буржуазно-демократичних перетворень, які знищили всі перешкоди для швидкого розвитку капіталізму в країні. Аграрне питання було вирішене на користь фермерів, що стало найбільшим досягненням американського народу. У травні 1862 р. Президент Авраам Лінкольн підписав «Гомстед-акт», який надавав кожному бажаючому право безкоштовно отримати ділянку землі до 160 акрів (близько 65 га) з виплатою 10 доларів як спеціальний збір. Після п'ятирічного проживання на отриманій землі вона переходила в повну власність фермера. Цей закон задовольнив основну вимогу фермерів і остаточно визначив «американський», або фермерський, шлях розвитку сільського господарства. За 20 років до рук фермерів перейшло 65 млн акрів вільної землі. Це забезпечило значне зростання сільськогосподарського виробництва, переробної та важкої промисловості.

У 1863 р. було скасовано рабство. Негри-раби звільнялися без викупу, але при цьому вони не отримали ні землі, ні рівних з білим населенням країни політичних і громадянських прав. У 1866 р. ці права були закріплені в конституції США формально.

В результаті громадянської війни політична влада по всій території країни перейшла до рук великої промислової буржуазії. До 1870 р. всі південні штати були знову прийняті до складу США й одержали представництво в Конгресі. Тим самим була **поновлена єдність держави**. Ці обставини сприяли входженню Півдня у ринкові відносини та його індустріалізації. Була впорядкована грошова система держави шляхом випуску банкнот федеральним урядом. До цього гроші випускалися приватними банками штатів, яких 1800 р. налічувалось 29, а 1860 р. — 1601 [9, с. 201].

Після завершення громадянської війни в США були розчищені шляхи для швидкого розвитку ринкових відносин, створені сприятливі умови для розвитку національного ринку. Американська промисловість стала самостійною. Після Віденської всесвітньої виставки 1873 р. стало зрозуміло, що США вже перевершує Англію в промислово-технічному суперництві.

У цілому після громадянської війни США за півтора-два десятиріччя завершують промисловий переворот, хоч за структурою економіки вони залишались переважно аграрною країною. Індустріальна перебудова економіки буде реалізована в США в кінці XIX — на початку XX ст. на базі другої технічної революції.

Таким чином, в другій половині XVII — 60-х роках XIX ст. в Англії, Франції, Німеччині та США відбулися буржуазно-демократичні, технічні й освітні революції, які сприяли подальшому розвитку ринкової економіки з відповідними інститутами (державою, банками, біржами, приватною власністю, кредитом тощо) і формами господарювання (фабрикою, фермерськими господарствами, акціонерними та командитними товариствами тощо). Розвиток ринкової економіки на етапі промислового перевороту був узагальнений та відображений у теоріях і концепціях представників класичної економічної школи, їхніх послідовників та опонентів. Рекомендації, прогнози й критичні погляди цих економістів-теоретиків стосовно тогочасного стану господарської системи зазначених країн широко використовувалися в економічній політиці країн Європи та світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березин И. С. Краткая история экономического развития: Учеб. пособие. — М.: Рус. деловая лит-ра, 1998. — 288 с.
2. Бюхер К. Возникновение народного хозяйства / Под ред. И. М. Кулишера. — М.; Петроград, 1923. — 256 с.
3. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего. — СПб., 1860. — 227 с.
4. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества. — М., 1979.
5. Дейвис Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. — К.: Основи, 2001.
6. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Відп. ред. С. В. Мочерний. — К.: Академія, 2000. — Т. 1. — 863 с.
7. Історія економічних учень: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.; За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 2001. — 564 с.
8. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004. — 1300 с.
9. История экономики: Учебник / Под общ. ред. О. Д. Кузнецовой и И. Н. Шапкина. — М.: ИНФРА-М, 2002. — 384 с.
10. Татаренко Н. Морфологія соціально-економічних систем у контексті цивілізаційного методу: Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Є. Новицький. — К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2003. — Вип. 40. — С. 107—158.
11. Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней: Пер. с англ. — М.: Рос. полит. энциклопедия, 2001. — 544 с.
12. Кэри Г. Ч. Руководство к социальной науке. — СПб., 1869. — 244 с.

13. *Лист Ф.* Национальная система политической экономики. — СПб., 1891. — 452 с.
14. *Маркс К.* Капитал. Т. 1 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1963. — Т. 23.
15. *Пахомов Ю. Н.* и др. Пути и перепутья современной цивилизации. — К.: Международный деловой центр, 1998. — 432 с.
16. *Рикардо Д.* Начала политической экономики и налогового обложения. — Т. 1. — М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. — 358 с.
17. *Сисмонди С.* Новые начала политической экономики в ее отношении к народонаселению. — В 2 т. — М.: Соцэргиз, 1937. — Т. 2. — 320 с.
18. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Соцэргиз, 1962. — 684 с.
19. *Сэй Ж. Б.* Трактат по политической экономике. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии. — М.: Дело, 2000. — 232 с.
20. *Хикс Д.* Теория экономической истории: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Нареева — М.: НП «Журнал «Вопросы экономики», 2003. — 224 с.

СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ФОРМ ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ (друга половина XVII — перша половина XIX ст.)

Дана тема займає вагомe місце в курсі дисципліни «Історія економіки та економічної думки». Будучи тісно пов'язаною з попередньою і наступними темами, вона відображає суттєвий історичний пласт, що стосується кризи феодальної системи в Україні і зародження ринкових форм господарства в другій половині XVII — першій половині XIX ст. У темі розглядається господарська система, що склалася в українських землях напередодні Визвольної війни, визначені її основні риси. Розкриваються зміни, які відбуваються в господарській системі в процесі становлення Гетьманської держави, вплив на них економічної політики Б. Хмельницького. Досліджуються господарські форми, характерні для зазначеного періоду, зокрема вотчинна, орендна і посесійна мануфактури, розкривається зміст економічних реформ Йосипа II, аналізуються форми феодальної ренти. Розкриваються економічні погляди представників української економічної думки першої половини XIX ст. щодо розвитку відносин власності, поділу праці, характеристики кріпацтва тощо.

ПЛАН

- 8.1. Передумови Визвольної війни 1648—1676 рр. та створення Української козацької держави. Особливості її господарського розвитку.
- 8.2. Господарство Лівобережної України за часів Гетьманщини та у складі Російської імперії.
- 8.3. Формування елементів ринкового господарства.
- 8.4. Визрівання передумов скасування кріпацтва в Україні та відображення цих процесів у суспільно-економічній думці (кінець XVIII — перша половина XIX ст.).

8.1. ПЕРЕДУМОВИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1676 рр. ТА СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ

Особливості суспільно-економічного розвитку напередодні Визвольної війни

З 1569 р. більша частина українських земель відійшла під владу Польщі. Це було результатом Люблінської унії, за якою було створено єдину польсько-литовську державу — Річ Посполиту. Найважливішим наслідком цього стало *стрімке зростання великого феодального землеволодіння*, особливо після 1590 р., коли було ви-

дано сеймову постанову, що дозволяла займати «пустелі», які лежали на схід від Білої Церкви. Польські магнати захоплювали землі самочинно, одержували їх від королів, відвойовували один в одного. *З'явилися величезні магнатські латифундії з сотнями сіл, міст, містечок, тисячами господарств селян та міщан.* Середня ж і дрібна шляхта перебувала на службі у магнатів і досить часто одержувала за це в оренду або в «державу» (умовне неспадкове феодальне землеволодіння) землі магнатів.

Розвиток товарно-грошових відносин, бажання феодалів збільшити прибутковість господарств привели до певного прогресу в сільськогосподарському виробництві. Панівною системою в землеробстві було трипільля, ширше стали застосовувати угноєння, удосконалювалися знаряддя праці. Головною сільськогосподарською й експортною культурою було збіжжя (пшениця, жито).

Зі зростанням фільваркової системи, поширенням панщини відбуваються істотні зміни у соціальному стані селян. Протягом XVI ст. (1505 та 1520 рр.) польські сейми видали ряд законів, що суворо забороняли селянам без дозволу феодала покидати свій наділ, і, нарешті, третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпив селян. Селянам заборонялося самостійно виступати в суді і свідчити як проти, так і за своїх панів. Шляхтич отримав право не лише продати або купити селянина, а й засудити його на смерть.

Зростання кріпосного гніту призводить до масових втеч селян. У другій половині XVI ст. на Нижньому Подніпров'ї виникла Запорозька Січ — центр українського козацтва, що стає осередком боротьби за визволення України від феодального і національного гноблення: у багатьох випадках козаки були ватажками в селянських повстаннях в Україні.

Під впливом зростання торгівлі в **товарно-грошові відносини** поступово втягувалися і селянські господарства, як наслідок, розпочинається процес соціального розшарування селянства, з'являється значна кількість малоземельних та безземельних селян. Зростає і прошарок заможного селянства, які займалися торгівельним землеробством, промислами, використовували найману працю, проте панування феодальних відносин стримувало розвиток капіталістичних. У козацькому середовищі процес розшарування відбувався значно швидше. Основною формою козацьких господарств стає **хутір** — індивідуальне господарство, засноване на власній праці або із залученням праці найманої, орієнтоване на виробництво продукції, що здебільшого йшла на продаж. Власне, це було господарство типу **фермерського**.

На межі XVI—XVII ст. набувають подальшого розвитку **ремесло і торгівля**, що супроводжується розвитком старих та виникненням нових міст і містечок. В Україні в цей час налічувалося 970 міст і містечок, які часто відрізнялися від сіл лише тим, що їх населення за статутами не відробляло панщини, а тільки платило натурою чинш і данину і мало торги та ярмарки. Серед міст найбільше значення на той час мали Київ та Львів. Ремісники

майже всіх українських міст були об'єднані в цехи за професійною ознакою. Так, на середину XVII ст. у Львові було близько 30 цехів, які об'єднували понад 500 майстрів; їхні вироби були широко відомі не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Проте цехове ремесло, як і в Західній Європі, було обмежене жорсткою регламентацією, що посилювалася національними обмеженнями. У зв'язку з цим в українських містах існувала велика кількість позацехових майстрів — так званих **партачів** (у першій половині XVII ст. у Львові вони становили до 40 %). Але позбавлені прав реалізовувати свою продукцію в містах вони му-сили звертатися до посередників — **купців-скупників**. Поступово партачі опинялися в залежності від скупників, які почали не лише скуповувати їхню продукцію, а й забезпечувати партачів сировиною, необхідними матеріалами та знаряддями праці, перетворюючи їх у найманих робітників. Зі зростанням поділу праці вони перетворювалися у робітників так званих **розсіяних мануфактур**. **Централізовані ж мануфактури** часто виникали на базі цехових майстерень, де, всупереч регламентації, яка дедалі частіше порушувалася, з'являвся поділ праці, або будувалися спеціально. Тобто можна зробити висновок, що *на межі XV—XVII ст. в Україні починає поширюватися мануфактурне виробництво*.

Найбільшого поширення мануфактурне виробництво набуває у сільській місцевості, найчастіше у панських фільварках. Численні промисли, що виникали тут, досить швидко набирали рис мануфактурного виробництва із застосуванням водяного млина як рушійної сили (різного роду гуральні, рудні, гути, поташні буди тощо). На таких підприємствах поряд із кваліфікованою вільнонайманою працею широко застосовувалася примусова праця селян на панщинних умовах, здебільшого на допоміжних роботах.

Розвиток ремесла, його подальша спеціалізація, поява мануфактур посилювали **суспільний поділ праці**, що, у свою чергу, стимулювало **розширення внутрішнього ринку**. З'являються регіони, що спеціалізуються на виробництві певної сільськогосподарської продукції. Так, районами **виробництва зерна** стають Галичина та Волинь, а також частина Київщини, звідки хліб надходив в інші регіони України та за кордон. Зерно використовували також для виробництва горілки та пива.

Скотарство найбільшого розвитку набуло на Поділлі й Київщині, а також у Галичині, на Волині, Південному Лівобережжі. Звідси худоба та продукти скотарства йшли як усередині, так і за межі країни. Визначилися й регіони розвитку окремих галузей **промисловості** залежно від наявних джерел сировини. Отже, *суспільний поділ праці доповнюється територіальним, що фактично і визначило зародження внутрішнього ринку*. Збільшилася кількість торгів та ярмарків, зростала міська повсякденна торгівля.

Зміцнювалися й **економічні зв'язки** України із зовнішнім світом: із Західною Європою, Московською державою, Сходом. Проте треба підкреслити, що умови для торгівлі були дуже важкі. Їй перешкоджали найрізноманітніші

привілеї та торгівельні статuti, які обмежували можливості як ремісників-виробників, так і купців (і не лише місцевих, а й іноземних). Великий вплив на торгівлю мала шляхта, яка домагалася певних митних пільг (і не раз отримувала їх) на вивіз власної продукції та на промислову продукцію, що ввозилася. *Економічна політика польського уряду передусім захищала інтереси шляхти і завдавала великої шкоди розвитку місцевих ремесел та промислів, затримувала загальний економічний розвиток краю.*

Український народ вів непримиренну боротьбу проти панування польської шляхти, проти посилення соціального і національного гніту, яка врешті-решт вилася у національно-визвольну війну, що розпочалася у 1648 р. під проводом Б. Хмельницького.

Цю війну в сучасній історичній літературі досить часто називають *українською революцією*, причому крім політичних, вона мала й економічні причини. Розвиток соціально-економічного життя, надзвичайне поширення магнатського господарства у вигляді фільварків, яке супроводжувалося постійним посиленням кріпосного гніту селянства, викликали неминуче протистояння основної маси населення, намагання знищити цей гніт. Особливо виразно проявлялися соціальні суперечності у Наддніпрянській Україні, поряд з вільним Запоріжжям.

Визвольна війна 1648—1676 рр. стала переломним моментом у житті українського народу, різко змінивши його долю. *Наслідком війни стало визволення Наддніпрянщини з-під польської влади, становлення національної української держави, тобто козацько-гетьманської. Істотними були і її соціально-економічні наслідки, обумовлені відповідною економічною політикою Б. Хмельницького (1595—1657).*

**Становлення
української
державності та
економічна політика
Б. Хмельницького**

Перші кроки у зміні суспільно-економічного устрою були обумовлені самим ходом Визвольної війни. Як зауважують цілий ряд сучасних авторів, Б. Хмельницький та старшина спочатку переслідували лише певні інтереси козацтва (розширення реєстру, збереження привілеїв), але «козацька революція розвалила магнатсько-шляхетську систему, що вперлася в натуральне господарство та, знищивши дотеперішні старо-феодальні відносини, дала широку дорогу торговому капіталові для започаткування процесу первісного накопичення і утворення перехідної доби в історії України» [12, с. 57].

Головним завданням Визвольної війни стало визволення українського народу від гноблення з боку Польщі, що насамперед означало *ліквідацію великої земельної власності магнатів та особистої залежності безпосередніх виробників*. Саме на це й була спрямована аграрна політика Б. Хмельницького, у результаті якої відбуваються глибокі зміни у відносинах **земельної власності та землекористування**. Було фактично ліквідовано вищий клас

старого суспільства, частина польських магнатів і шляхти загинула, інші втекли до Польщі; частина ж шляхти розчинилася у козацькому середовищі.

У результаті цих змін *головним привілейованим станом українського суспільства стає козацтво, за яким через численні гетьманські універсали було закріплено право власності на землю, звільнення від податків, особлива юрисдикція, необмежена участь у політичному житті* і т. д. Практично всі суспільно-політичні та економічні акції гетьмана підпорядковувалися інтересам козацтва.

Серед інших суспільних верств населення слід згадати *шляхту*, яка зберігала значні привілеї (дещо обмежене право власності на землю, право на окремий становий суд, на самоуправління), а також **духовенство, міщанство, селянство**. Різкі станові відмінності між окремими верствами в процесі Визвольної війни були порушені, міщани, селяни, шляхта ставали козаками, тобто відбувалося масове **«покозачення»**. Щоправда, із затуханням бойових дій спостерігалися й зворотні процеси. Власне, все українське суспільство ділилося на дві основні групи: **«товариство»** (козаки) та **«поспільство»** (селяни, міщани). «Поспільство» також у ході війни отримали всі громадянські права, в тому числі й право власності на свою земельну ділянку.

Антифеодальна боротьба та аграрна політика Б. Хмельницького викликали *значні зміни у структурі земельної власності*. На зміну великому землеволодінню прийшло дрібне землеволодіння козаків, міщан, вільних селян. І хоча процес знищення великого феодального землеволодіння завершеним не був, аграрні перетворення відбувалися переважно за рахунок руйнування магнатського господарства, яке ґрунтувалося на фільварковій системі, й основною формою організації господарства стало індивідуальне селянське або козацьке господарство, яке базувалося на власній і частково на вільнонайманій праці. Але, на жаль, права власності на землю не були юридично захищені, не виник правовий інститут приватної власності на землю.

Стосовно ж **великого землеволодіння**, то воно частково зберігається. Це насамперед **монастирське і церковне**, а також обмежене шляхетське землеволодіння, відповідно визначалися й категорії залежних селян. Цілий ряд гетьманських універсалів захищав права православної церкви, в них підкреслювалися права монастирів на землі та працю селян, заборонялося записувати монастирських селян у козаки. Це певною мірою консервувало феодальні порядки і відкривало у майбутньому шлях до їх повернення.

Водночас аналіз аграрної політики Б. Хмельницького дає змогу зробити висновок, що, *незважаючи на певні внутрішні суперечності, вона в цілому відзначалася гнучкістю і цілеспрямованістю, відповідає економічним реаліям і мала прогресивний характер*. Гетьман домігся зміцнення **державної і козацької власності на землю**; розуміючи необхідність союзу з селянством, він визнавав за ним право на особисту свободу, спадкове користування землею і вступ до козацтва. Не будучи супротивником шляхетського феодального землеволодіння (адже Б. Хмельницький і сам був шляхтичем), він,

проте, не поспішав відновлювати його на козацькій території, не йшов на зустріч домаганням козацької старшини щодо розподілу конфіскованих маєтків польських феодалів, залишаючи їх у власності Війська Запорозького, тобто у **державній власності**.

Від влади феодалів у процесі Визвольної війни звільнилося й міщанство. За українськими містами гетьманськими універсалами були визнані права та привілеї, вони отримали право на самоуправління і власний суд, право земельної власності і звільнення від більшості феодалних повинностей. Зростає їх роль як центрів ремесла та торгівлі. Зрозуміло, що дії уряду були спрямовані передусім на підтримку тих підприємств, які забезпечували воєнні потреби. Так, за сприяння Б. Хмельницького виникають майстерні, де виготовляються гармати, ядра, а також різко зростає кількість мануфактурних підприємств з виробництва селітри та пороху. Вживалися також заходи для охорони **міських ремесел і цехової їх організації**.

Міста були й головними центрами торгівлі, у них проживала значна частка купецтва, серед яких існувала певна спеціалізація. Одні торгували хлібом, худобою, інші — сіллю, горілкою чи тютюном. Торгівля зосереджувалася на **торгах** та **ярмарках**, які відбувалися у певні, визначені дні. Наприклад, у Переяславі торговими днями були понеділок та п'ятниця. А ярмарки відбувалися два-три рази на рік. Міста отримували від купців збори за продаж: **мито**, **возове** (з воза), **мостівщину** (за перетин мосту), **помірне** (за міру товару), **повідерщину** (з відра) тощо.

Гетьманські універсали захищали купецтво, надавали їм певні права та привілеї, обмежували і навіть звільняли їх товари від внутрішніх мит. Усе це благодійно впливало на розвиток торгівлі та формування національного ринку. Дуже важливим фактором цих процесів було *надання права торгівлі усьому населенню, без обмежень*.

Приділялася увага й **зовнішній торгівлі**, зміцненню зовнішньоекономічних зв'язків. З метою залучення в Україну іноземних купців Б. Хмельницький звільняв їх від ввізного та вивізного мита. Щоправда, у більш мирні часи ці пільги було відмінено, імпорتنі та експортні мита становили 2 % вартості товару. І хоча цей тариф не був високим, він давав значні надходження до державного скарбу. Високим митом обкладалося й вивезення дорогоцінних металів, а от ввіз їх був звільнений від мита. Платили іноземні купці мито й за транзит товарів через Україну. Як і в попередні часи, грошовий обіг забезпечувався монетами, котрі карбувалися в Польщі, а також в інших європейських країнах.

Великої уваги надавалося питанням **фінансової політики**. У надзвичайно тяжких умовах тривалої війни гетьманській адміністрації вдалося забезпечити відносно задовільне фінансове становище України. Для цього вона протягом тривалого часу вишукувала постійні джерела фінансових надходжень, намагалася забезпечити перевищення доходів над видатками, а обіг — повноцінними грошима.

Доходи **державного скарбу** забезпечувалися за рахунок «**податних станив**» — селян, міщан, частково козаків. Козацька старшина, православне духовенство, українська шляхта податками не обкладалися. «Податні стани» платили цілий ряд податків: **стації** — податок на утримання війська; «**подимний**» податок (від «димув», тобто садиби). Міщани до того ж сплачували податки на місцеві потреби з торгів, перевозів, «хлібів усяких», воскобоєнь, від продажу напоїв, за користування торговими рядами, крамницями, із заїжджих дворів тощо. Особливе мито — «**показанщина**» — збиралося з усіх тих, у тому числі й козаків, які виробляли спиртні напої.

Крім податків основними джерелами фінансових надходжень були:

1) земельний фонд гетьманського управління, частина якого продавалася, а гроші йшли на поповнення скарбу;

2) промисли, винокурні, шинки, млини, які здавалися в оренду;

3) митні збори від зовнішньої торгівлі;

4) податок за користування судом і ратушею, штрафи.

Збирання податків забезпечувалося достатньо дійовим **фінансовим апаратом**, що був створений. Сам гетьман був організатором військового скарбу та управляв ним. На рівні полків та сотень їхні уряди також здійснювали керівництво фінансами. Загальна сума доходів військового скарбу перевищувала 2 млн польських злотих, що майже покривало державні видатки.

Зародження товарно-грошових відносин у зв'язку з розгортанням торгово-промислової діяльності, зростання грошової ренти, необхідність сплати населенням податків грошима, воєнні та інші державні видатки вимагали дедалі зростаючої грошової маси, але грошей в обігу було недостатньо. Саме це і викликало необхідність обмеження вивозу з країни дорогоцінних металів.

В Україні в обігу спочатку були польські монети, але згодом, особливо після 1654 р., стала помітною тенденція до зростання російської монети. Існує версія, що ще в листопаді 1649 р. Б. Хмельницький розпорядився карбувати в Україні власну монету. Один з російських дипломатів того часу Г. Кунаков повідомляв свій уряд, що «в Чигирине, де учинил Богдан Хмельницький мызну и деньги делают; а на тех новых деньгах на одной стороне меч, а на другой стороне его, Богданово, имя» [12, с. 77]. В іншому документі (від 1652 р.) говориться, що Б. Хмельницький привласнив собі права польського короля, бо розпочав карбувати власну монету [3, с. 56]. На жаль, матеріального підтвердження цих свідчень, тобто жодного зразка цих монет досі не знайшли.

Застосування Б. Хмельницьким принципу активного втручання державної влади у господарське життя, заохочення вивозу товарів і обмеження водночас вивезення коштовностей, встановлення захисних мит, пільги місцевим підприємцям і купцям свідчили про наявність елементів **меркантилізму** в його економічній політиці. Здійснення цієї економічної політики заклало тенденції до формування нової економічної структури з вільними товарови-

робниками-власниками, конкуренцією, розгалуженим внутрішнім ринком і міжнародними торговельними зв'язками, а в кінцевому підсумку до зростання ролі України у міжнародному поділі праці.

8.2. ГОСПОДАРСТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Еволюція соціальних відносин і розвиток господарства

Еволюція соціальних відносин і розвиток господарства України в другій половині XVII — початку XVIII ст. відбувається у складних суспільно-політичних умовах. Відповідно до угоди між урядом

Б. Хмельницького та московським (1654 р.) передбачалося збереження в Україні існуючої системи влади та управління, а також збереження прав її уряду на зовнішні зносини, що означало певну автономію України у складі Московської держави. Водночас *суспільно-політичний лад, що сформувався за часів Б. Хмельницького, був несумісним із самодержавно-кріпосницькою системою Росії*, що врешті-решт з часом і призвело до повної втрати як політичної автономії, так і самобутніх рис господарського розвитку.

Завершення воєнних дій проти Польщі та поділ України (Андрусівське перемир'я 1667 р., Вічний мир 1686 р.), у результаті якого Правобережжя залишилося під владою Польщі, спустошення більшості земель, особливо Правобережної України, напади татар, нескінченне протистояння козацької старшини підірвали господарство краю.

Проте, незважаючи на вкрай несприятливі умови, в економіці Лівобережної України з'являються паростки товарного господарства у вигляді **купецького капіталу, підприємництва**, поширення **найманої праці** тощо. В Лівобережжі торгові люди (купці) наприкінці 60-х років XVII ст. становили до 8 % міського населення. Купецтво формувалося насамперед за рахунок торговельних агентів, шляхти, козацької старшини. Купецький капітал зростав як за рахунок торговельних операцій, так і внаслідок занять купців лихварством та орендарством. Використовуючи різні форми збагачення, купецтво активно впливало на поглиблення товарності виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, активізацію зв'язків між регіональними ринками та формування єдиного всеукраїнського ринку.

Застосовувався купецький капітал і в промисловості, проте формування відповідної верстви населення, господарська діяльність якої спрямовувалася на виробництво товарного продукту, відбувалося в основному за рахунок інших джерел. Ліквідація кріпацтва, що відбувається в процесі Визвольної війни, особиста свобода селян, перехід землі у власність Війська Запорозького відкривали широкі можливості для розвитку господарської ініціативи значної частини населення: товарну продукцію стали виробляти не лише ба-

гаті міщани, а й козаки та збагатілі селяни. Особливого поширення цей процес набув у таких галузях, як селітроваріння, залізобна промисловість, виробництво скла тощо. З кінця XVII ст. козацька старшина, яка зміцнила своє становище, починає прибирати до своїх рук ці та інші галузі промисловості. Але, враховуючи той факт, що на цей період *старшинське землеволодіння стає домінуючим, а особиста залежність селян-виробників посилюється, стає цілком зрозумілим зростання феодалних рис в організації промислового виробництва, притаманних мануфактурному виробництву в Росії.*

Формування та зростання старшинського землеволодіння в другій половині XVII ст. відбуваються різними шляхами. Ще за часів Б. Хмельницького виникає так зване **рангове землеволодіння**. Це були маєтки (землі разом з селянами, які до цього часу населяли дані території і обробляли їх), які надавалися старшинам при зайнятті ними певної посади — рангу — з земельного фонду Війська Запорозького. Таке землеволодіння мало тимчасовий та умовний характер, як і помістя (умовне, неспадкове феодалне землеволодіння), дуже поширене тоді в Росії. Власники рангових земель йменувалися **державцями**, можливо, тому, що раніше умовне не спадкове землеволодіння в Україні носило назву держави.

Крім рангового землеволодіння гетьмани надавали землю у **«вічне»** («спокійне») володіння; **«до ласки військової»**, інакше кажучи, за наказом вищої влади; **«на wsparте дому»**, тобто на підтримку господарства. Але форма надання не завжди відповідала правам на володіння. У деяких випадках маєток, наданий «у вічне володіння», відбирався, а наданий «на ранг» залишався у довічній власності. Зрозуміло, що, отримавши землі, представники старшини прагнули закріпити їх за собою, одержавши відповідні документи від гетьманів, а дуже часто і від царя. В документах, які кожний новий гетьман підписував з царем, вносилися відповідні пункти, а в 1687 р. при обранні гетьманом І. Мазепи було записано, що гетьман не може відбирати раніше наданих та затверджених царем маєтків.

Зростання старшинського землеволодіння істотно погіршило становище посполитих, які крім повинностей на користь Війська Запорозького повинні були також нести повинності на користь панів. До **державних повинностей** входили зобов'язання щодо утримання державного апарату, військової артилерії, консистентів (розташованих в Україні царських військ), а також участь у будівництві й ремонті фортець і укріплень, лагодженні шляхів тощо. На покриття грошових витрат збиралися спеціальні мита та податки, право на збирання яких найчастіше віддавали в оренду (на відкуп).

Представник старшини, отримавши маєток, намагався обернути на свою користь ті повинності, котрі селяни виконували раніше на користь Війська Запорозького. Але в значній частині випадків новий власник маєтку намагався залучити до нього селян через надання їм певних пільг («слобод»). Запровадження **панщини** відбувалося досить повільно, перевагу надавали **чиншові**. Доходи маєтку власник намагався збільшити за рахунок впровад-

ження тут різних **промислів**: будівництва млина, крупорушки, олійниці або винниці, заводив відгодівлю худоби; нарешті дехто запроваджував виробництво дьогтю, поташу, селітри, заліза.

Основна маса козацької старшини, перетворившись у великих землевласників, робить усе можливе, щоб юридично закріпити свої права. Найбільшими землевласниками були самі гетьмани — *I. Мазепа* (1687—1709) володів 19 654 селянськими дворами, *I. Скоропадський* (1708—1722) — 19 822, *Д. Апостол* (1727—1734) — 9997. Значна частина старшини, зраджуючи національні інтереси та захищаючи свої майнові, йде на угоду із самодержавством, отримуючи за це землі та дворянські титули.

Тенденції щодо зростання старшинського землеволодіння на Лівобережжі поширювалися і на Слобідську Україну (регіон, що утворився на теренах Дикого поля між кордонами трьох держав — Речі Посполитої, Московського царства та Кримського ханства протягом XVII—XVIII ст., у результаті переселень українського населення. Назва походить від найбільш поширених населених пунктів — слобід — і «вільного» становища населення — свобод, де формувалося світське й монастирське, вотчинне і помісне землеволодіння. Спочатку, так як і на Лівобережжі, кожен переселенець міг записатися у козаки, але вже на початку XVIII ст. це було зробити не легко. У маєтках також починає запроваджуватися панщина, вона досягає одногодвох днів на тиждень, несуть селяни й цілий ряд повинностей.

Економічна політика Петра I та її вплив на економіку України

Особливо важливим етапом у формуванні відповідної структури господарства Гетьманської України стали роки правління Петра I. Його політика була спрямована на посилення економічної та політичної могутності Росії і мала яскраво виражений **меркантилістський характер**.

Без вагань можна сказати, що формувалася вона під впливом сучасних йому представників економічної думки, в тому числі й *Феофана Прокоповича* (1681—1736).

Феофан Прокопович народився у Києві, навчався у Києво-Могилянській Академії та за кордоном (у Римському колегіумі), з 1704 р. працює у Києві професором Києво-Могилянської Академії, з 1711 р. — її ректором. З 1716 р. працює у Санкт-Петербурзі і бере найактивнішу участь у реформаторській діяльності Петра I. Будучи прихильником освіченого абсолютизму, він у ряді своїх праць говорить про «природне» та «божественне» походження монархічної влади, а також усього станово-феодального суспільства.

Водночас Ф. Прокопович виступав за деяке пом'якшення соціальних суперечностей через зростання загального добробуту, способом досягнення якого він вважав розвиток господарства, поширення досягнень науки і техніки, створення сучасної мануфактурної промисловості, будівництво шляхів сполучення, поширення освіти. Стоячи на позиціях меркантилізму, він відводив надзвичайно важливу роль діяльності уряду, найважливішим обов'язком якого мала бути турбота про всебічний розвиток господарства, культури та освіти.

Ф. Прокопович був активним прихильником забезпечення позитивного торгівельного балансу, вважаючи, що досягнення такого балансу є можливим лише через активний розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, а також удосконалення системи державних органів управління. Він рішуче підтримував реформи Петра I, розглядаючи їх як необхідні заходи для забезпечення ефективного господарювання. Щодо зовнішньої торгівлі, то і її він вважав надзвичайно важливою і необхідною складовою господарської діяльності, але зовнішньоекономічні зв'язки мали бути вигідними насамперед власній країні. Отже, розвинута економіка, на його думку, — це є найкраща запорука «загального добробуту» та недопущення будь-якого невдоволення населення.

Ф. Прокопович також багато зробив для поширення науки та освіти, заснував першу в Росії загальноосвітню школу, брав активну участь у створенні російської Академії наук, очолював відому «вчену дружину» до складу якої входили такі визначні діячі свого часу, як А. Кантемір, В. Татіщев та ін. Соціально-економічні погляди Ф. Прокоповича, палкого прихильника петровських реформ та принципів економічної політики, його просвітницька діяльність справили помітний вплив на його сучасників і нащадків.

Разом з тим економічна політика Петра I стосовно України передбачала посилення колонізації та ліквідацію і тих залишків автономного устрою, що ще залишалися. *Дбаючи про розвиток мануфактурного виробництва, торгівельних зв'язків Росії, Петро I спрямовував свою політику щодо України на перетворення її у ринок збуту та сировинний придаток Росії.* Петро I надзвичайно багато зробив для розвитку мануфактурного виробництва в Росії, проводячи політику «насадження мануфактур». Водночас він накладав певні заборони на розвиток їх в Україні, створюючи умови насамперед для підприємців-росіян та іноземців. Використовуючи українську сировину, російський уряд створював казенні (скарбові) мануфактури. Усіляко підтримувалося створення і приватних мануфактур, але таких, якими володіли б росіяни (суконні та парусно-полотняні мануфактури О. Меншикова, Строганова та ін.). Їхня продукція надходила виключно на потреби російської армії та флоту. *Російський уряд будував свою економічну політику щодо України на оволодінні українською промисловістю, створенні російських державних підприємств на українській сировині та із застосуванням української робочої сили.* З'являється **кріпосна мануфактура** (як державна, так і приватна) з великою кількістю «**приписних**» робітників. Власниками її найчастіше стають російські підприємці.

Великої шкоди петровська політика завдала українській торгівлі — як зовнішній, так і внутрішній. Прямими заборонами були перекриті можливості для українського купецтва в уже налагодженій міжнародній торгівлі через прибалтійські порти — Ригу, Гданськ, Кенігсберг, куди заборонялося вивозити українські товари, а спрямовували їх до далекого Архангельська —

на той час єдиного морського порту Росії (1701 р.). Указом 1714 р. було заборонено вивозити ряд товарів, зокрема прядиво, шкіри, сало, віск, щетину тощо, через будь-які порти, крім російських — Ригу, Петербург, Архангельськ; у 1719 р. взагалі заборонили вивозити українське збіжжя. Врешті-решт український експорт було скорочено до мінімуму.

З метою забезпечення ринків збуту для російської мануфактурної промисловості різко обмежувався й український імпорт: заборонялося завозити до України ряд іноземних товарів, таких як панчохи, полотно, сукно, голки. Усі ці дії призвели до значного падіння цін на українському ринку на ряд товарів, що давало можливість російським купцям та уряду за безцінь скуповувати продукцію, яка не лише споживалася в Росії, а й вивозилася російськими купцями за кордон. Так, у 1712 р. в Україні російським урядом було закуплено велику партію прядива, а потім через Архангельськ вивезено за кордон і реалізовано за значно вищими цінами. Як стверджує Д. Дорошенко, таку операцію російський уряд повторював неодноразово [4, с. 171].

Дуже дошкульною для українського купецтва була й митна політика уряду Петра I. До традиційного мита, яке платили українські купці на користь державного скарбу Гетьманату, додавалося обов'язкове мито на користь російської казни, що сплачувалося при перетині російського кордону з Україною, та ще раз в російських портах. Це значно підвищувало ціни на товари українських купців, робило їх торгівлю вкрай не вигідною. Водночас протекціоністська політика Петра I щодо російського купецтва давала останнім значні переваги.

Однією з найважливіших статей українського експорту в цей час були **горілка** та **тютюн**, які активно вивозилися в Росію. Але конкуренція української продукції на російському ринку, з погляду уряду, негативно впливала на місцевих виробників. З метою їх захисту було заборонено вивезення з України цих товарів; через деякий час вивіз було дозволено, але мито зросло до 30 % на користь російської казни. При цьому товари продовжували обкладати митом і на користь гетьманського скарбу.

Усі ці обмеження надзвичайно негативно відбивалися на економіці України, активно сприяючи перетворенню її на російську колонію, ринок сировини та збуту для російської промисловості. Україна, як зауважував Д. Дорошенко, «втрачала характер самостійного економічного організму й оберталася в звичайну колонію Москви: насильно відрізувалася від безпосередніх зносин із закордоном, ставала ринком збуту для московських виробів, а сама могла продавати свою сировину і продукти свого господарства тільки до Росії» [4, с. 173]. *Цей процес прискорюється в наступні часи, а в період гетьманування К. Розумовського (1750—1764) унаслідок скасування митних кордонів між Україною і Росією (1754 р.) економіка України стає складовою російської в рамках всеросійського ринку, що формується, і цим остаточно скасовуються залишки української автономії.*

Ліквідація соціальних здобутків Визвольної війни в останній третині XVIII ст.

У період правління Катерини II (1762—1796 рр.) більшість соціальних здобутків Визвольної війни були ліквідовані, насамперед відбувається перетворення в кріпаків більшості населення українських земель. Щоправда, варто зазначити, що

протягом усіх попередніх років йде процес поступового покріпачення селянства (укази 1727, 1738, 1739 рр. обмежували та ліквідовували право переходу селян). Але не можна стверджувати, що процеси покріпачення в Україні були зумовлені виключно діями російського уряду. До цих кроків його активно закликали українська шляхта та козацька старшина. Так, у надзвичайно цікавому документі — *«Прошении малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году»* серед ряду вимог до уряду чи не найважливішою була вимога щодо посилення особистої залежності посполитих Гетьманщини, позбавлення їх права переходу та права запису у козаки.

Це обґрунтовувалося тим, що нібито селяни присвоїли ці права самостійно під час численних заворушень попередніх часів, а «от сего свободного мужиков с места на место перехода не токмо малороссийскому шляхетству, но и всем вообще обывателям делается несказанная обида и разорение; ибо через то помещики лишаются должных себе от мужиков доходов и работ, земледелие оскудевает, общенародные подати умяляются». А тому, закликають автори *«Прошения»*, слід «таковой самовольный малороссийских мужиков переход... впредь навсегда пресечь» [9, с. 94].

Щодо заборони записуватися у козаки, то у *«Прошенії»* висловлювалася вимога «запретить всякого звания мужикам впредь вечно не выписываться в козаки» [9, с. 94].

Значна увага у *«Прошенії»* приділяється питанню надання прав російського дворянства представникам української шляхти та козацької старшини, що дозволило б їм отримати монополні права на землю і посполитих. Вони просили відновити й підтвердити їхні старовинні станові права та привілеї, відповідно до Березневих статей Б. Хмельницького (1654), «чтоб как все генерално, так и каждый партикулярно своими правами, обыкновениями, вольностями и преимуществами пользоваться, оных во всех случаях употреблять и теми себя охранять могли» [9, с. 92].

Ще одним документальним джерелом цього періоду були *«Депутатские указы и всеподданнейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии»* і *«Депутатские указы и всеподданнейшие челобитья от дворян Слободской Украины»* — прохання, подані малоросійським шляхетством до Комісії зі складання Нового уложенія, створеної Катериною II для перегляду попереднього і вже застарілого Соборного уложенія 1649 р. Як і в *«Прошенії»*, у цих наказах на першому місці стоїть клопотання щодо надання прав російського дворянства українській шляхті та козацькій старшині.

Матеріали засідань цієї Комісії є також надзвичайно цікавим джерелом суспільно-економічної думки другої половини XVIII ст. Вони дають можливість з'ясувати, які проблеми суспільно-економічного життя цього періоду були найактуальнішими для наших співвітчизників у цей період. Крім питання щодо дворянських прав, у Комісії розглядалися питання становища селян, забезпечення можливостей ефективнішої господарської діяльності як для української шляхти, так і купецтва, зокрема вимоги свободи винокуріння, надання пільг у торгівлі сіллю, пом'якшенні мита тощо. Важливою економічною вимогою було також прохання щодо заснування у Гетьманщині Дворянського банку, подібного до того, що діяв у Великоросії, мотивуючи це тим, що «крайня в деньгах скудость лишает сограждан наших *способов распространять к ползе государства коммерцию и промыслы*» [9, с. 99].

У виступах депутатів ставилися питання просвітницької діяльності, вносилися проекти із селянського питання, в яких депутати намагалися знайти шляхи підвищення продуктивності праці селян-кріпаків. Так, депутат Я. П. Козельський пропонував, щоб поміщики надавали їм право особистого і навіть спадкового користування (але не володіння) невеликими ділянками землі, що дало б останнім можливість одержувати більші прибутки, установити законом дводенну панщину. Крім того, він пропонував установити два дні для виконання селянами державних обов'язків, ще два дні — для особистих потреб, сьомий же день віддавати на богослужіння.

Ще більш радикальні заходи пропонував депутат А. Алейніков. Він різко критикував у свої виступах кріпосницькі порядки, намагався розкрити причини тяжкого становища найбільш вразливих верств населення (селян, рядових козаків та міської голоти), навіть ставив питання щодо ліквідації кріпацтва. З питань посилення ефективності промислового виробництва А. Алейніков пропонував використовувати вільнонайману працю замість праці кріпаків, яка була домінуючою в українських мануфактурах.

У січні 1764 р. скасовується гетьманство в Україні, створюється Малоросійська колегія. 1765 р. ліквідується козацьке самоуправління на Слобожанщині, а місцеві козаки позбавляються прав та привілеїв: замість існуючих козацьких полків створюються п'ять гусарських, а Слобідська Україна перетворюється на Слобідсько-Українську губернію. Указом 1783 р. остаточно скасовується право переходу й законодавчо утверджується поділ українського суспільства на стани. Процес ліквідації автономії та покріпачення селянства Лівобережжя відбувається паралельно і завершується указом від 24 квітня 1785 р., за яким українська старшина отримала права російського дворянства. *Щодо рядового козацтва, то після ліквідації автономії України в 1783 р. воно як стан було знищене.* Козаки, щоправда, зберегли особисту свободу та право володіння землею, але повинні були платити податки і відбувати повинності.

8.3. ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Зростання товарно-грошових відносин та інших елементів ринкового господарства

Остання третина XVIII ст. позначилася значними соціально-економічними змінами в Україні. Дедалі більшого розвитку набирають товарно-грошові відносини, поширюється запровадження вільнонайманої праці в окремих регіонах і галузях, зокрема в Степовій Україні, де вже не існувало Запорозької Січі. Саме її існування, участь запорозьких козаків у багатьох народних рухах, втечі на Запоріжжя кріпаків викликали невдоволення пануючих класів та царського уряду. До того ж переможне завершення війни з Туреччиною та Кучук-Кайнарджийський мир (1774 р.) спричинили втрату Запоріжжям ролі захисного кордону між Російською імперією та Кримом. У 1775 р. Запорозьку Січ було ліквідовано, а більшість козаків було перетворено у залежних селян.

Землі, що раніше належали запорожцям, почали заселяти колоністами: німцями, болгарами, сербами тощо, а також значна частина земель була роздана російським та українським можновладцям. Розпочалася активна колонізація причорноморських та приазовських степів і Криму. Поселенцям надавалася земля і допомога: грошові позики, звільнення на деякий час від податків, право продажу горілки і солі, безмитної торгівлі із закордоном тощо.

Така політика дала свої наслідки. У Південній Україні посилювався розвиток хліборобства, скотарства, будувалися підприємства, виникали міста. Господарства відразу ж набирали товарних рис, їх продукція в основному йшла на експорт, особливо це стосується збіжжя. Здебільшого господарська система, що сформувалася у Південній Україні, *відразу ж формувалася як капіталістична*.

Як уже зазначалося, **мануфактурне виробництво**, що виникло в українських землях у XVI—XVII ст., у XVIII ст. досягло значних успіхів. Тут створюються мануфактури, що використовують примусову працю, — **вотчинні** (у маєтках великих землевласників, у тому числі й української старшини), а також **посесійні**, до яких приписували значну кількість робітників. Чи не найбільшою з них були Глухівська суконна мануфактура (приписано 5000 селян), шовкова на Слобожанщині (приписано понад 4000 селян) та ін. З'являються й мануфактури суто капіталістичного типу, на яких використовується вільнонаймана праця і які належать купцям (**купецька**) або селянам (**селянська**). Капіталістичний характер мають мануфактури, що виникають на Півдні. *Для другої половини XVIII ст. характерним було збільшення питомої ваги мануфактур, що використовували вільнонайману працю.*

Розвиток сільського господарства, ремесла, мануфактур зумовлював розвиток економічних зв'язків між окремими регіонами, зростання кількості ба-

зарів і торгів; дедалі більшого значення набували **ярмарки**, що у XVIII ст. вже діяли протягом року у визначений час. Ярмарки відігравали велику роль в економіці України, вони сприяли розширенню торгівельних зв'язків між окремими регіонами. Ярмарки набували надзвичайно великого значення, на них збиралися купці не лише з України, а й з усієї імперії і з-за кордону. Одним з найвідоміших ярмарків був Київський, так званий *Контрактовий*; існували й спеціалізовані ярмарки — кінні, вовняні тощо.

З розвитком торгівлі відбувався процес формування **фінансово-грошової системи**. Протягом XVIII ст. російські гроші поширювалися на Україну і поступово витісняли з обігу польсько-литовські. Саме в цей час з'явилася назва карбованець у зв'язку з косими нарізами (карбами) на ребрі монети замість написів.

Щодо державних фінансів України, то з середини XVII ст. вони підпорядковувалися гетьману. З кінця XVII ст. починається втручання Росії у фінансові справи України, на початку XVIII ст. було встановлено контроль над її фінансами, а з 1764 р. після скасування в Україні гетьманства *фінансово-грошова система її була об'єднана з фінансово-грошовою системою Росії*.

Як уже зазначалося, за умовами Андрусівського перемир'я та Вічного миру Правобережжя, як і Галичина, залишилося у складі Речі Посполитої. Визвольна війна та період руїни завдали великої шкоди господарському розвитку Правобережжя. Адже більшість населення цього регіону мусила покинути його, величезні простори родючих земель залишилися без господаря. Досить тривалий час у цьому регіоні не відновлювалися попередні порядки, але з початку XVIII ст. Правобережжя ділиться знову на воєводства: Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське, а землі повертаються магнатським родам. Уже до середини сторіччя майже 80 % території Правобережжя стає власністю магнатських родин, у маєтках яких починають відроджуватися фільварки.

У XVIII ст. *поглиблюються зв'язки з ринком шляхетських господарств Правобережної України*. Наслідком цього було зростання селянських повинностей та кріпосного гніту. У Київському воєводстві в 1789 р. кріпаки становили 98 % усього населення. Як і в Східній Україні, землевласники-феодалі збезземлювали селян, збільшували панщину, чинш. Але *поряд з примусовою працею починають використовувати й вільнонайману*, передусім у малозалюднених південно-східних регіонах. У таких фільварках власники їх уже забезпечують свої господарства тягловою худобою та реманентом, роблять спроби раціоналізації господарства, нарешті використовують різні заохочення до праці не лише найманих робітників, а й селян-кріпаків.

Зростання товарності поміщицьких господарств призводить до зростання посівів **технічних культур**, поліпшуються породи великої рогатої та робочої худоби, овець тощо. У маєтках зростає промислове виробництво з переробки сільськогосподарської продукції. Найпоширенішою галуззю було **гуральництво**. Поряд з ним у багатьох фільварках існували поташні буди,

селітряні варниці, суконні мануфактури, гути тощо. Як правило, майстрами були наймані робітники, але основною робочою силою — кріпаки.

Добре були відомі великі мануфактури, які належали магнатам, зокрема суконна мануфактура графа С. Потоцького (м. Тульчин), на якій працювали вільнонаймані майстри та робітники-кріпаки. У маєтку іншого, П. Потоцького, (м. Чуднів) працювала велика гута, продукція якої повністю йшла на продаж. Досить часто мануфактури здавали в оренду представникам непривілейованих станів — купцям, міщанам, селянам. На таких підприємствах використовувалася вільнонаймана праця. Найчастіше в оренду здавали гути або гуральні.

Безперервні війни другої половини XVII ст. призвели до помітного занепаду українських міст Правобережжя. Більша їх частина залишалася у приватному володінні магнатів або монастирів; у них не існувало самоврядування, вони перебували у повній залежності від власників, і міщани мусили відбувати панщину на їх користь. Надзвичайно потужним було і національне гноблення: українці не мали права виїзду за кордон, їх не допускали в цехи, а в деяких містах (Кам'янець-Подільський) навіть забороняли жити. *Слабкий розвиток міст обмежував внутрішній ринок, а продукція магнатських господарств та мануфактур в основному експортувалася.*

У Галичині та на Волині значно швидше відновилися порядки, які існували перед Визвольною війною. Магнатські та шляхетські господарства, які не були зруйновані в роки війни, і далі спрямовувалися на розвиток фільварків, характер яких дедалі більше набирал товарних рис. Зростає спеціалізація господарств, у Галицькому Поділлі вони спеціалізуються на вирощуванні хліба, у Галицькому Прикарпатті — вирощуванні худоби. Товарна продукція фільварків йшла на внутрішній ринок Польщі, а також за кордон. Розвиток фільварків обумовив зростання панської оранки за рахунок селянських земель, а також зростання панщини, яка досягала трьох-чотирьох, а іноді до шести днів на тиждень. Зростає й диференціація селянських господарств, на селі з'являються заможні господарі-селяни, але дедалі більше з'являється там незаможних елементів (халупників, городників та ін.), які зовсім не мали землі.

Усі ці зміни у господарському розвитку українських земель, безумовно, означали поступове формування тут певних елементів ринкової системи господарства. І хоча це відбувалося в умовах зростання феодальних утисків, посилення особистої залежності та експлуатації селянства, ці зміни означали, що господарська система краю ставала на новий шлях ринкових перетворень.

За цих обставин цілком зрозумілою є поява документів, в яких піддаються критиці існуючі умови. Серед них варто згадати так званий Торчинський маніфест, який, як відомо, був знайдений на ярмарку у м. Торчин 14 червня 1767 р., а також «Універсал до селян» (1768). У першому документі гостро ставиться питання щодо умов існування селянського господарства, відсут-

ності у багатьох селян земельних наділів. «Чи може бути добрим господарем підданий без спадкового ґрунту?» — запитують його автори. Вони малюють страшну картину існування більшості селян, їх безправ'я та такої повної залежності, якої немає навіть «у турецьких землях» [10, с. 92].

Автори «Маніфесту» не ставлять питання щодо скасування кріпацтва, а лише щодо певного його обмеження, зокрема щодо передавання у спадкове користування селянських наділів, комутації деяких повинностей, права переходу, тобто вимоги їх є досить поміркованими. Але цього не можна сказати про другий документ, який був знайдений під час Коліївщини, відомого селянського повстання. Це був прямиий заклик до приєднання до повстання, в якому зазначається, що «прийшов час помститися за всі муки, глум і знущання» [10, с. 96]. Обидва документи певною мірою підтверджували бажання основної маси українського народу звільнитися від особистої залежності та перетворитися у вільних виробників як повноправних учасників системи господарства, що формувалася в цей час.

8.4. ВИЗРІВАННЯ ПЕРЕДУМОВ СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА В УКРАЇНІ ТА ВІДОБРАЖЕННЯ ЦИХ ПРОЦЕСІВ У СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Унаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793 та 1795 рр.) Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії, а більшість західноукраїнських земель — Галичина, Північна Буковина, Закарпаття — опинилися під владою Австрії.

**Реформи Йосипа II
та їх вплив на
господарську систему
західноукраїнських
земель**

В останній третині XVIII ст. в Австрії було проведено ряд реформ, якими передбачалося внести зміни у феодально-кріпосницьку систему відповідно до тих зрушень, що відбувалися в житті, й цим сприяти розвитку сільського господарства. Ці реформи були пов'язані з іменами імператриці Марії-Терезії та її сина, імператора Йосипа II.

Перші реформи були здійснені у Закарпатті, яке входило до складу Угорщини. Тут проводиться так звана **урбаріальна регуляція** (1766 р.), за якою поміщики повинні були забезпечити селян землею у достатній кількості для ведення господарства (від 18 до 30 гольдів; гольд — 0,57 га). Але земля залишалася власністю феодала, і за користування нею за селянами закріплювалися повинності, зокрема панщина, яка обмежувалася. Дещо обмежив владу панів над селянами указ від 1783 р., за яким поміщикам заборонялося втручатися у родинні стосунки селян, відбирати у них садиби, примушувати виконувати повинності, не передбачені законом. Ще один указ (1785 р.) звільняв селян Закарпаття від особистої залежності, надавав право на вільне пе-

ресування по країні, на передавання майна у спадщину та ін. Але ці реформи мало в чому поліпшили життя закарпатського селянства, адже збережено було повинності, та й право вільного пересування мало що давало, адже промисловості в регіоні практично не було і вона не забезпечувала можливостей для працевлаштування.

У Галичині реформи розпочинаються у 1775 р., коли відповідний указ цісаря (австрійського імператора) заборонив притягати селян до виконання повинностей, не передбачених інвентарями (документи, в яких фіксувалися розміри селянських наділів та закріплені за ними повинності), до панщини в неділю та святкові дні; заборонявся примусовий продаж панові зерна та інших продуктів. Обмежувалося також право панів карати селян.

У 80-х роках приймається ряд законів, які досить істотно вплинули на становище галицьких селян. Так, указ від 5 квітня 1782 р. розширив цивільні права селян та дещо обмежив їх кріпосну залежність: селяни отримали право одружуватися без відома пана, віддавати дітей на навчання до міста, а також безземельним селянам вільно залишати село. Якщо ж село залишав селянин, який мав наділ, то він повинен був залишити «заступника». Указ від 16 червня 1786 р. обмежував панщину до трьох днів на тиждень для селян з наділом, а для халупників та комірників, тобто тих, хто не мав орної землі, вона не повинна була становити більше 12 днів на рік. Визначалася й тривалість робочого дня — 12 годин улітку та 8 годин взимку. Нарешті, указом від 1787 р. **рустикальні** (селянські надільні) землі були відділені від **домініальних** (поміщицьких). Селянин отримував право на передавання наділу у спадщину, але не мав права продати або розподілити його.

Останній указ Йосипа II скасовував панщину, а єдиною повинністю встановлював чинш, розмір якого залежав від доходів селянського господарства. У селянина повинно було залишитися не менше 70 % доходу, 12,2 % призначалося на державні податки, а 17,8 % становив чинш. Але цей закон викликав величезне обурення у панства, і наступник Йосипа II імператор Леопольд у 1790 р. скасував його.

Деякі реформи були поширені й на Буковину. Так, у 1787 р. селянські землі закріплюються за селянами, унормовуються їхні повинності, селяни отримують ряд прав, зокрема право скаргитися на поміщиків, тощо.

Однак усі ці реформи залишили незмінним велике землеволодіння. Лише 4 % усіх земель належало державі, церкві, міським громадам і вільним селянам. І все-таки, за словами І. Франка, «після австрійських законів хлоп не був уже панська власність і ґрунт його не був панська власність» [15, с. 498].

Рівень сільськогосподарського виробництва, особливо селянського, залишався надзвичайно низьким. Головними його напрямками були хліборобство та вирощування технічних культур. З 80-х років XVIII ст. почали широко культивувати картоплю, особливо у селянських господарствах. Картопля часто починає замінювати селянам хліб.

Втягування поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини призводило до зростання панщини, адже екстенсивний характер господарювання у фільварках забезпечував збільшення виробництва товарного продукту лише через зростання посівних площ та кількості робочих рук. У результаті панщина досягла наприкінці XVIII ст. у багатьох фільварках шести-семи днів на тиждень.

Отже, землі було поділено на домініальні (поміщицькі) та рустикальні (селянські). У користуванні селян були також пасовища й луки, незначна частина лісів. За все вони повинні були нести повинності, відпрацьовувати панщину, а також сплачувати частину свого доходу державі та духовенству. Врешті-решт селянинові з того прибутку залишалося всього 15,3 %. Важким тягарем для галицьких селян був обов'язок купувати певну кількість горілки у своїх феодалів (так зване право **пропінації**, тобто монопольне право феодалів на виробництво та реалізацію горілки, яке в Галичині було скасоване лише 1875 р.).

У зв'язку з розширенням фільварків, за рахунок збільшення панської оранки, відбувалося скорочення селянських наділів. Найбільш характерною групою селян у галицькому селі були ті, що мали від 2 до 10 моргів землі (морг приблизно дорівнював 0,56 га); вони становили 41,1 % усіх селян. Наймана праця хоч і мала місце в сільському господарстві, але широко не використовувалася.

Щодо розвитку промисловості, то тут у першій половині XIX ст. розвивалися традиційні галузі: шкіряна, соляна, залізорудна, тютюнова, лісова, полотняна, суконна, паперова, скляна тощо. Але з початком промислового перевороту в інших провінціях Австрії галицькі ремесло та мануфактурне виробництво занепадають, за винятком хіба що гуральництва та сірчаної промисловості.

У Північній Буковині 27,75 % земель належало релігійному фонду (був створений 1781 р. на основі маєтностей, у тому числі й земельних, ліквідованих австрійською владою монастирів). Під маєтками поміщиків перебувало 27,08 % загальної кількості землі, а в селян — 41,9 %. У цьому регіоні було мало землі, придатної для землеробства, тому більшого поширення набуває скотарство: розведення великої рогатої худоби й овець. Головними культурами в сільському господарстві були кукурудза й картопля. Як і в інших регіонах України, тут зростає товарність поміщицьких господарств, збільшується панщина, посилюється розшарування селянських господарств.

У містах продовжували існувати цехи, існувало й мануфактурне виробництво, насамперед у таких галузях, як гуральництво, поташне виробництво, залізобудна, видобування солі. Подекуди розпочинається застосування машин. Основну масу робітників становили вільнонаймані.

Закарпаття під владою Австро-Угорщини було відсталим аграрним краєм. У першій половині XIX ст. і тут розвиваються товарно-грошові відносини. Більше уваги стали звертати на переробку сільськогосподарської продук-

ції. У деяких маєтках засновуються лісопильні і підприємства гірничодобувної промисловості, упроваджуються машини й застосовується наймана праця.

Відбувалося скорочення селянських наділів, зумовлене зростанням кількості населення. Наприкінці XIX ст. на один селянський двір припадало в середньому всього 2 га орної землі і на три двори — одна голова робочої худоби.

Основна маса селянства була закріпачена: поміщикам і монастирям належало понад 94 % усіх селян. Основною формою експлуатації була панщина, крім того, селяни давали поміщикам дев'яту частину від урожаю зернових, виноградників, від худоби та бджіл. Також відбували повинності та сплачували різні податки державі.

У першій половині XIX ст. спостерігалось й деяке поживлення в промисловості. Майже вся вона була зосереджена в руках поміщиків, адже це були підприємства тих галузей, що займалися здебільшого переробкою сільськогосподарської сировини, яку давали поміщицькі маєтки. На підприємствах почали застосовувати парові машини та найману працю, мануфактурна промисловість почала переростати у фабрично-заводську.

Криза кріпосної системи господарства

У Російській імперії перша половина XIX ст. характеризується подальшим розкладом феодально-кріпосницького ладу і розвитком капіталістичних відносин. Розширення внутрішнього і зовнішнього ринків дедалі більше втягує поміщиків у товарно-грошові відносини, що змушує їх збільшувати товарне виробництво сільськогосподарської продукції.

Українські землі у складі Російської імперії в той час ділилися на такі регіони: Лівобережжя (Чернігівська та Полтавська губернії), Правобережжя (Київська, Подільська, Волинська губернії), Степова Україна (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії) і Слобожанщина (Харківська губернія). Кожна з цих частин характеризувалася певними соціально-економічними умовами.

Так, у колишній Гетьманщині та на Слобожанщині в основному переважали дрібні та середні поміщицькі господарства, засновані на примусовій праці кріпаків, що гальмувало розвиток товарно-грошових відносин як у сільському господарстві, так і у промисловості. На Правобережжі, де переважали великі магнатські господарства, товарно-грошові (ринкові) відносини розвивалися успішніше.

Але найбільш успішно в ринкові відносини втягувалася Степова Україна. Адже сам процес освоєння цих земель визначив й обличчя господарств регіону. Слабка заселеність, надзвичайно низький відсоток кріпаків у господарствах не дозволяв активно використовувати примусову працю для забезпечення зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Нестача робочих рук в умовах зростання товарного виробництва змушувала власни-

ків маєтків широко застосовувати найману працю, використовувати більш досконалий сільськогосподарський реманент.

На Правобережжі, де панували величезні магнатські латифундії, умов для розширення товарного виробництва було також значно більше, ніж на Лівобережжі або Слобожанщині. У середині XIX ст. поміщицькі господарства України давали до 90 % товарного хліба, який ішов як на внутрішній, так і на зовнішній ринок, переважно за рахунок Правобережжя та Степової України. Серед зернових, призначених на продаж, зростала роль пшениці.

У зерновому експорті дедалі більшу роль відіграють азовські та чорноморські порти, особливо одеський. На початку XIX ст. через одеський порт було вивезено від 5 до 7 млн пудів пшениці, а вже у середині століття вивіз її досягав 30 млн пудів. Вивозили через одеський порт і жито, ячмінь, овес.

Зростає у першій половині XIX ст. і роль технічних культур. Так, у Полтавській та Чернігівській губерніях збільшуються посіви тютюну та конопель, на півдні починають вирощувати льон. З 20-х років з'являється й починає швидко поширюватися вирощування цукрових буряків, *Україна стає основним цукробуряковим регіоном Російської імперії*, площі під їх посівами тут перевищують три чверті від загальних площ імперії.

У поміщицьких господарствах зростає також роль товарного тваринництва. Серед напрямів його слід назвати конярство, особливо поширене у Степовій Україні, а також у деяких маєтках Лівобережжя, де поряд з незначними (10—50 голів) існували і великі конезаводи (200—300 коней). Успішно розвивається й тваринництво; здебільшого розводили велику рогату худобу української породи. Варто також згадати й тонкорунне вівчарство, розвиток якого активно заохочує уряд.

Набуває розвитку і поміщицьке промислове підприємництво. Найбільшу частину доходів давало, як і раніше, гуральництво. Вироблену горілку відправляли на ринок, а також реалізовували через власні шинки, яких деякі поміщики мали по 10, 20 і більше. Але вже з 20-х років XIX ст. починають створювати у маєтках цукроварні, які давали істотно вищі доходи, ніж інші виробництва. Досить поширеною є також суконна промисловість, яка виконувала в основному державні замовлення. Мали місце в поміщицьких маєтках й інші виробництва, пов'язані із переробкою власної сировини.

Проте збереження кріпацтва та примусової праці в умовах зростання товарного виробництва змушує поміщиків для збільшення виробництва товарної продукції розширювати власну рілля, в основному за рахунок селянських земель, збільшувати кількість днів панщини. Дедалі більшого поширення набирає **місячина**, коли селян зовсім позбавляли земельних наділів, а їхні потреби забезпечувалися наданням їм продовольства. Це робить селянина абсолютно незацікавленим у результатах своєї праці. Водночас збільшення днів панщини, зростання грошового оброку (чиншу) залишає у селянина все менше часу для власного господарства, а це, у свою чергу, так само негативно впливає на його стан. Усе це призводить до того, що панські має-

тки стають все частіше збитковими, і поміщики починають віддавати їх у заставу, іноді і не один раз. Уряд намагався допомогти поміщикам, та ці заходи не поліпшили їхнього становища. На 1856 р. було заставлено в Україні 23,9 % маєтків і 53 % селян-кріпаків.

З 30-х років XIX ст. кріпосне сільське господарство опинилося у кризовому стані, про що свідчить зниження його натурального характеру. Господарство дедалі більше підпорядковується ринковим вимогам. Поміщики не лише примушували селян відпрацьовувати панщину, а й платити чинш, тобто грошову ренту, і цим, по суті, виганяли і їх на ринок.

Про кризу свідчило й збезземелення селян. Якщо в другій половині XVIII ст. селяни Лівобережної України користувалися майже 75 % усієї землі, то напередодні реформи 1861 р. — тільки 41,5 %. На Правобережжі у селян у користуванні було лише 37 % орних земель.

Рівень агрокультури був дуже низьким, низькою була продуктивність сільськогосподарського виробництва. Урожайність становила 30—35 пудів з десятини, удвічі менше, ніж в Англії.

Поміщики у своїх господарствах почали застосовувати машини: косарки, молотарки, віялки тощо. Намагалися вони впроваджувати і передові методи землеробства та раціоналізації сільського господарства, проте більшість цих спроб закінчувалася невдачею, адже збереження примусової праці не могло забезпечити їх ефективне застосування. Частина поміщиків розуміла, що вихід з цього становища був тільки у скасуванні кріпацтва.

Відбуваються значні зміни й у промисловому виробництві. Мануфактури, які використовують примусову працю (вотчинні, посесійні), поступово витісняються тими, що використовують працю вільнонайману. Цей процес особливо прискорився з початком промислового перевороту, який в Україні розпочався в цукровій та горілчаній промисловості в 40-х роках XIX ст. До особливостей промислового перевороту в Україні слід віднести його повільний характер і те, що розпочався він не з капіталістичної, а з кріпосної, поміщицької мануфактури. Повільно відбувалося нагромадження капіталу, вузьким був ринок робочої сили, оскільки майже 60 % селян були кріпаками, вузькими були також внутрішній і сировинний ринки країни. Основним гальмом у їх розвитку було панування феодально-кріпосницької системи. Назріло питання відміни кріпацтва.

Криза кріпосної системи господарства, подальше зростання ринкових відносин потребували наукового обґрунтування економічних процесів в економічній думці. Саме в цей період у соціально-економічній думці дедалі більше уваги приділяється ідеям економічного лібералізму, і навіть робляться спроби практичної їх реалізації.

На початку XIX ст. найпопулярнішим економістом в Україні та Росії стає Адам Сміт, ідеї якого були покладені в основу програми, розробленої близьким до царя Олександра I оточенням, у тому числі М. Сперанським, В. Кочубеєм, А. Чарторийським та ін. На цій програмі ґрунтувалася діяль-

ність уряду, до складу якого увійшли її автори, чії погляди формувалися під впливом праць А. Сміта. Уряд цей сприяв поширенню ідей А. Сміта, за його сприяння було вперше в Росії видано російською мовою працю А. Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів», політична економія Сміта викладалася в університетах та обговорювалася на сторінках наукових журналів, поступово перетворюючись у домінуючий напрям в економічній науці.

**Поширення ідей
лібералізму
в українській
економічній літературі**

Поширення ідей економічного лібералізму у вітчизняній літературі, як зазначає Л. Горкіна, тісно пов'язане з іменами відомих німецьких економістів, які працювали в Росії та Україні і брали безпосередню участь у становленні політекономічної освіти. Це були професори Харківського університету Й. Ланг та Л. фон Якоб, а також професор Московського університету Х. Шлецер та академік Санкт-Петербурзької академії наук Г. Ф. фон Шторх, які вносили у процес формування політекономічної думки України та Росії ідеї класичної школи [2, с. 22].

Першим університетом в Україні стає Харківський імператорський університет, заснований у 1805 р. *В. Н. Каразіним* (1773—1842), відомим суспільним діячем та науковцем. У царині економічної науки його найбільше турбувало селянське питання, він не лише висував певні ідеї обмеження поміщицького свавілля щодо селян, а й робив відповідні практичні кроки, спрямовані на поліпшення становища селян і підвищення продуктивності їх праці. Виступаючи за заміну панщини грошовим оброком, В. Каразін у своєму маєтку в с. Кручик намагається реалізувати власні проекти. Ним проводиться регламентація повинностей селян, устанавлюється оцінка робочого дня та інших повинностей, а також визначається плата за майно (землю та ін.), яке Каразін надавав своїм селянам.

Ціна десятини орної землі дорівнювала 45 крб., або 150 робочим дням; оцінювалося й інше майно, що надавалося селянам на загальну суму 400 крб., яку він розглядав як капітал, що повинен давати йому прибуток у 6 % річних. Виходячи з цих розрахунків він вважав, що грошова рента повинна дорівнювати 45 крб. на рік, або 150 дням панщини. Обґрунтовуючи ці розрахунки, В. Каразін зазначав, що «потрібно було з точністю визначити, що мені належить законно від населення за володіння ним моєю власністю, і встановити єдині повинності у маєтку або умови володіння» [14, с. 52].

Водночас В. Каразін залишався прихильником збереження залежності селян, але розглядав її як певну підпорядкованість селян від землевласника, який повинен дбати про селян, виступаючи певним спадковим управителем, «посередником» між ними та «вищим урядом». Не заперечуючи кріпосне право як таке, він закликав до викорінення зловживань цим правом, серед найголовніших з яких він вважав панщину, яку і пропонував замінити грошовим чиншем. Такий підхід був досить прогресивним на той час, адже він

відкривав можливість для поступового перетворення феодално залежного селянина на орендаря, який виробляє товарну продукцію.

Досить прогресивним був також підхід В. Каразіна до організації власного господарства, в якому він повністю виключав примусову працю: «Після розподілу мого нерухомого майна на користь поселян залишається в мене ще трохи орної землі та сінокоосу, які я обробляю власною худобою та найманими людьми...», — пише він [14, с. 58].

Погляди В. Каразіна базувалися на ідеях фізіократів. Він розробляв проекти господарського розвитку країни, пропагував необхідність інтенсифікації землеробства, удосконалення способів обробітку землі, сільськогосподарської техніки тощо. Відстоював він також інтереси промисловості та торгівлі, у недостатньому розвитку яких він вбачав причини економічної відсталості країни. В. Каразін усвідомлював необхідність розвитку підприємництва капіталістичним шляхом, із застосуванням найманої праці, віддавав перевагу приватним, а не державним підприємствам, стверджуючи, що приватна власність і породжуване нею приватне підприємництво більше відповідають вимогам часу.

Досить цікавим був і його підхід до причин відставання економічного розвитку Російської імперії від провідних країн світу. Ці причини насамперед він пов'язував з наявністю значних зовнішніх боргів країни, адже, на його думку, зростаючі з року в рік державні борги — головна причина знецінення російських грошей, а звідси — і занепаду промисловості та інших галузей господарства. Як один із способів погашення цих боргів В. Каразін пропонував продаж державних земель «приватним особам», у тому числі й селянам.

Економічні погляди В. Каразіна були достатньо прогресивними для свого часу і відбивали назрілі потреби господарського розвитку країни, об'єктивно сприяли формуванню умов для переходу до нової господарської системи.

Одним з перших прихильників А. Сміта серед українських мислителів слід вважати *С. Десницького* (1740—1789), родом з м. Ніжина, який у 60-х роках XVIII ст. навчався в університеті Глазго, де викладав А. Сміт, і який після захисту докторської дисертації (1767) стає професором Московського університету. Його ім'я найбільш відоме як ім'я автора теорії суспільного розвитку, за якою весь суспільний розвиток людства ділиться на чотири стадії. Кожна з цих стадій відрізняється від попередньої відповідним станом власності, яку він розглядав як найважливіший інститут господарського життя. Так, на першій стадії, «коли народи харчувалися здебільшого завдяки полюванню та збиральництву диких плодів» [14, с. 41], чіткого поняття про власність не існувало. На другій стадії, «коли народи поправлять свій стан прирученням диких тварин і розведенням їх у себе, то, природно, вони піднімуться і в своєму розумінні права, що належить до власності», але вони ще не мають власності на землю, бо вони кочують і не прив'язані до однієї місцевості [14, с. 44—45]. На третій стадії, «коли народи досягнуть таких успіхів у землеробстві, що зможуть отримати від нього основні засоби до життя», поняття власності вдосконалюється, і землероби отримують «досконале

і виняткове» право на володіння землею [14, с. 45—46]. На четвертій стадії, коли народи досягають «комерційного» стану, право власності «отримує незрівнянно більшу силу (а) від введення багатьох нових власностей в різних речах, (б) ... від збільшення в народах просвіти, (в) ... від більшого розуміння загальнокорисності, яка походить від ствердження власності» [14, с. 47]. Він залишив після себе значний науковий спадок, який дає уявлення про започаткування класичної школи у Російській імперії.

Важливе місце серед економістів класичного напрямку посідає *М. Балудянський* (1769—1847), видатний вчений і громадський діяч, який народився у Закарпатті. Освіту здобув у Відні, після захисту докторської дисертації працює спочатку у Пешті, а 1803 р. його запросили до Петербурга, де він працював професором політичної економії у Педагогічному інституті, потім — ректором Петербурзького університету. Його наукова спадщина досить велика, але більшість праць можна знайти лише в архівах. Конспекти лекцій і публікації М. Балудянського дістали назву «Економічної системи».

Свою систему М. Балудянський визначає як вчення про державне господарство і економічну політику. Він визначає державне господарство як поєднання трьох систем:

- 1) меркантилізму (виражає багатство народів у грошах);
- 2) фізіократів (виражає багатство у не перероблених продуктах землі);
- 3) теорії Адама Сміта, заснованої на праці та обміні.

У кількох статтях, опублікованих у «*Статистичному журналі*» (1806—1808 рр.), він дає аналіз цих систем, визначає їх теоретичні засади та причини формування. У статті «*Про національне багатство. Теорія Адама Сміта*» він подає ґрунтовний аналіз економічної теорії Сміта і зазначає, що саме Сміт практично проаналізував дві перші системи, довів їх недосконалість і створив свою, нову систему. Він зауважує, що «після багатьох попередніх праць вчених нарешті Адам Сміт в частині політичної економії, здається, відкрив нам істину... Шукаючи першопричину будь-якого багатства, він знайшов її в праці» [14, с. 68].

У цій статті М. Балудянський наводить загальні принципи («Всезагальні правила») економічної теорії Сміта, а потім переходить до аналізу процесів виробництва і обміну, фактично будуючи свою систему на теоретичних засадах англійського класика. Він визначає джерела походження багатства: «Праця і обмін — суть головна причина народного багатства. Перша виробляє, останній розподіляє вироблене між верствами суспільства [14, с. 69]. Працю він поділяв на «результативну» та «нерезультативну», а результативною вважав будь-яку працю, що застосовується у матеріальному виробництві. І саме ця праця, стверджував учений, лежить в основі народного багатства. Розглядаючи окремі фактори зростання національного багатства, він визначав їх як 1) працю; 2) капітал; 3) землю.

Взагалі він приділяє багато уваги питанням праці та її організації, в тому числі заробітній платні, намагаючись пояснити причини її диференціації, зазначаючи, що талант, майстерність, професіоналізм лежать в основі різниці оплати праці. Досить важливим є його висновок, що «завжди при зростанні

народного багатства плата за працю підвищується, а ...коли народ бідніе — вона знижується» [14, с. 72].

Важливими є також його висновки щодо характеристики сутності капіталу та його функціонування в народному господарстві. Поділяючи капітал на «прибутковий» та «безплідний», він доходить висновку, що «доходи народу, прибутковий капітал і багатство тоді примножуються, коли виробництво і надлишок виробництва додаються до прибуткового капіталу... Багатство, капітал, вдосконалення плодотворних сил праці, упорядкованість фінансів, добробут народу залежать лише від ощадливості, за якою повинен бути нагляд як зі сторони держави, так і зі сторони приватних господарів» [14, с. 74].

Приділяє увагу М. Балудянський і проблемі використання капіталу, стверджуючи, що «будь-який капітал, використаний для виконання корисної роботи, повинен давати господареві прибуток... Чим більше капіталів залучається до якої-небудь галузі промисловості, тим більше буває кількості виробів, але прибуток кожного окремого капіталіста тим більше зменшується», адже зі зростанням кількості підприємців — власників капіталу зростає і суперництво між ними, яке зменшує прибутки. І робить «важливий висновок: коли народне багатство зростає, тоді прибуток з капіталу зменшується, при зменшенні ж народного господарства прибуток зростає» [14, с. 75].

Розглядаючи ще один фактор народного багатства — землю, М. Балудянський, як і фізіократи, стверджує, що «жодна галузь... не має чистого прибутку, окрім землеробства», а тому торгівля і мануфактура «лише двійним способом примножують народне багатство [через прибуток з капіталу та зарплату], тоді як землеробство примножує його трійним способом», тобто додається ще й дохід землевласника [14, с. 77].

М. Балудянський залишив у спадок не лише теоретичні праці. Він брав активну участь у розробці багатьох програм та проектів, зокрема фінансової програми, відомої як програма М. Сперанського. Один з російських авторів стверджував, що саме М. Балудянський розробив перший варіант реформ у сфері грошового обігу, кредиту та бюджету, а Сперанський лише дещо переробив записку Балудянського, і що фінансовий проект слід було б називати «Фінансовим проектом Балудянського — Сперанського» [11, с. 81]. Його наукові здобутки містили передові для того часу ідеї.

Ще одним представником класичної школи в Україні був *Т. Степанов* (1795—1847), випускник Харківського університету; з 1832 р. — професор політичної економії, потім — завідувач кафедри політичної економії та статистики цього ж університету.

Його соціально-економічні погляди також сформувалися під впливом класичної школи, зокрема праць А. Сміта та Д. Рікардо. Він є відомим в історії вітчизняної економічної думки насамперед тим, що першим в Україні та Росії створив курс політичної економії російською мовою, який побачив світ у 1844—1848 рр. — «*Записки про політичну економію*» (у двох частинах). У цій праці, як і в ряді інших, Т. Степанов творчо використав досяг-

нення світової економічної науки, його твори — це не просто популяризація праць англійських класиків, а творче їх осмислення.

Т. Степанов аналізує такі категорії політичної економії, як **шляхи та джерела багатства, продуктивна та непродуктивна праця, суспільний поділ праці, цінність, капітал, заробітна плата, прибуток, рента** тощо, саме з позицій класичної школи. Водночас він розглядає їх також крізь призму соціальних підходів, що дозволяло, з його погляду, більш критично ставитися до проявів суспільного життя і глибше пізнавати його закономірності. Напевно, це є одним з найважливіших здобутків Т. Степанова у його теоретичних узагальненнях.

Велику увагу Т. Степанов приділяв визначенню **предмета** політичної економії, трактуючи її як науку, що розкриває закони фізичного (тобто природно-економічного) життя держав. Він наголошував на тому, що політичну економію слід відрізняти від політики, адже остання показує рівень морального життя держав, тоді як політична економія розкриває, як у суспільстві нагромаджується, споживається і розподіляється багатство. Наголошував він також і на відмінності галузевих економічних наук від політичної економії.

З погляду Т. Степанова, складовими багатства виступають **природа, праця і капітал**, проте як основний фактор виступає праця. Адже саме праця створює не лише заробітну плату робітників, а й прибуток підприємців. Але, на відміну від А. Сміта, він вважав продуктивною працю як у матеріальному, так і нематеріальному виробництві.

У своїх лекціях Т. Степанов пропагував ідеали свободи економічної діяльності, що були проголошені англійськими класиками, але разом з тим неодноразово зауважував щодо неприпустимості прямого і некритичного перенесення їхніх ідей на вітчизняний ґрунт.

З позицій класичної школи процеси генезису ринкового господарства вивчав *І. В. Вернадський* (1821—1884). Його наукова діяльність припала на період феодальної кризи, реформи 1861 р. та час становлення капіталістичних відносин у 70—80-х роках ХІХ ст. Як послідовник класичної школи політичної економії І. В. Вернадський намагався використати основні постулати А. Сміта і Д. Рікардо для дослідження російської дійсності та критики феодально-кріпосницької системи. Він був упевнений, що феодальні відносини треба усувати як неефективні, як такі, що заважають становленню нових ринкових відносин. Учений запропонував вельми ліберальний варіант скасування кріпацтва в Росії. Зокрема, він відстоював вимогу про ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків; повну приватну власність, у тому числі й селянську, в аграрному секторі економіки.

Пропонуючи своє бачення проблеми звільнення селянства, *І. В. Вернадський* як учений і редактор «Экономического указателя» розгорнув на його сторінках гостру дискусію з прихильниками общинної форми землеводіння. Полемізуючи з російськими громадськими діячами *В. Панаєвим*, *М. Чернишевським*, *І. В. Вернадський* намагався довести переваги найманої

праці і вже виходячи з цього порівнював економічну ефективність общинної та приватної форм власності, висловлюючись на користь останньої. Учений обґрунтував також більш високу ефективність економіки, заснованої на відносінах ринкового обміну.

Отже, у першій половині XIX ст. в Україні дедалі більшого поширення набувають економічні погляди науковців, які сформувалися під впливом класичної політичної економії. Як зауважує Л. Горкіна, це була «серйозна школа політичної економії, яку проходили українські економісти, намагаючись визначитись у власних поглядах» [2, с. 25], і яка підготувала подальший творчий розвиток економічної науки в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К.: Вища шк. 1970.
2. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. — К.: ІЕ НАН України, 2001.
3. Дорофєєва Н. В., Комаринська З. М. Історія грошей в Україні. — Львів: Львів. банк. ін-т, 2000.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. — К.: Глобус, 1992. — Т. 1.
5. Історія економічної думки України: Навч. посіб. / Р. Х. Васильєва та ін. — К.: Либідь, 1993.
6. Історія України: Навч. посіб. — К.: Альтернативи, 1997.
7. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2004.
8. Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины: Эволюция рыночной экономики. — Х.: Консум, 2004.
9. Рознер І. Г. Соціально-економічні вимоги представників українського шляхетства і козацької старшини в 60-х роках XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвід. зб. — Вип. 7. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 90—98.
10. Рознер І. Г. Соціально-економічні погляди авторів «Торчинського маніфесту» (1767 р.) та «Універсалу до селян» (1768 р.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвід. зб. — Вип. 6. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 88—97.
11. Сердонин с. М. Граф М. М. Сперанский. — СПб., 1909.
12. Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII—XVIII ст. — К.: Задруга, 1996.
13. Тимочко Н. О. Економічна історія України: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005.
14. Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. С. М. Злупко. — К.: Знання, 1998.
15. Франко І. Що то була панщина? // Збір. творів: У 50 т. — Т. 44, кн. 2. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 495—500.
16. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2005.

РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО ПРОВІДНИХ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ (70-ті роки XIX ст. — ПОЧАТОК XX ст.)

У першій половині XIX ст. у переважній більшості країн Європейської цивілізації та США завершилися демократичні революції, закінчилося формування національних ринків, була проведена освітня революція, змінювалася духовно-культурна сфера. Значного розвитку набуло ринкове господарство та нові ринкові інститути. Однак головною подією була перша промислова революція — перехід від мануфактури до фабрики, яка стала економічною базою створення ринкового господарства в державах Західної цивілізації і суттєво вплинула на всі сторони життя людства. Вагомий внесок в обґрунтування та дослідження процесів, що відбувалися в економіці, зробили представники класичної школи політичної економії, які розглядали розвиток ринкового господарства в умовах вільної конкуренції.

Мета даної теми — показати економічний розвиток провідних країн Європейської цивілізації наприкінці XIX — на початку XX ст., перехід від вільної конкуренції до монополістичної, з'ясувати тенденції у розвитку ринкового господарства та вплив нових ринкових інститутів на економіку провідних країн в умовах науково-технічної революції.

У даній темі розкрито особливості економічного розвитку країн в умовах монополістичної конкуренції, які привели до виникнення нових течій та напрямів в економічній думці кінця XIX — початку XX ст., зокрема таких як маржиналізм, соціальний напрям політичної економії, неокласика, дослідження економіки за допомогою математичних методів та зародження інституціональної теорії.

Отже, *об'єктом* вивчення даної теми є такі історичні *факти*: завершення демократичних революцій, закінчення формування національних ринків, початок освітньої революції, зміна духовної сфери. Це знайшло відображення у таких важливих історичних *подіях*: перша промислова революція — перехід від мануфактури до фабрики; світова економічна криза 1873 р., яка була наслідком перевиробництва товарів; друга науково-технічна революція (70-ті роки XIX ст. — 1918 р. XX ст.). Ці процеси розкрито в нових напрямках економічної

думки цього періоду, що мають назви — маржиналізм, соціальний напрям політичної економії, неокласика.

У цей час відбувається перехід від вільної конкуренції до виникнення монополій, які стали відігравати провідне місце в економіці країн. Науково-технічна революція відбувалася на новій технічній базі: на зміну пару прийшла електрична енергія; запроваджуються нові технології в ряді галузей промисловості; значного розвитку набуває транспорт; з'являються перші спроби автоматизації виробничих процесів; великого поширення набуває кооперація. Загострення конкуренції привело до концентрації виробництва і капіталу. Відбувається перехід від вільної конкуренції до монополістичної.

Вільна конкуренція спирається на конкурентні переваги від масштабності виробництва, ефективна — від машинного. Усе це проявляється у масовому виробництві, яке може бути забезпечене лише новими технологічними змінами.

Відбулися зміни у приватній власності, адже великомасштабне виробництво вимагає гігантських капіталів, які з'являються у формі колективної приватної власності. Основними історичними формами господарств кінця XIX — початку XX ст. стали монополії у вигляді картелів, синдикатів, трестів та концернів. Виникають нові елементи ринкової інфраструктури, такі як торговельні палати, контори аудиту та лізингу, довірчі товариства. Виникає колективна форма власності у формі акціонерних товариств. У сільському господарстві поширюється фермерство.

ПЛАН

- 9.1. *Нові тенденції господарського розвитку держав Європейської цивілізації.*
- 9.2. *Промислове зростання Німеччини в кінці XIX ст. Соціальний напрям політичної економії як передумова появи інституціоналізму.*
- 9.3. *США — лідер світової економіки. Американська школа маржиналізму.*
- 9.4. *Особливості господарської системи Англії в період монополістичної конкуренції. Кембриджська школа.*
- 9.5. *Економічний розвиток Франції.*

9.1. НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ГОСПОДАРЬКОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У 70-х роках XIX ст. у країнах Європейської цивілізації завершився тривалий процес переходу до простого товарного, а згодом — до товарно-грошового (ринкового) господарства.

Політичний устрій держав Західної цивілізації був неоднорідним. Вони також відрізнялися духовно-культурним, соціальним рівнем розвитку освіти, науки і техніки. Але з погляду економіки всіх їх об'єднувала ринкова економічна система.

Що стосується духовно-культурної сторони, то вона набула помітного розвитку, адже це був один із визначних періодів у житті людства, коли художня література, живопис, архітектура, видання журналів і газет набули значного поширення. Ці видання не втратили своєї актуальності і в наш час, бо переважна більшість творів була пронизана духом гуманізму і мала великий вплив на формування ментальності націй, звичаїв.

Релігія в країнах Західної цивілізації продовжує мати значний вплив на ментальність людей, хоча в окремих країнах, зокрема в Англії та Франції, авторитет церкви поступово зменшується. На духовно-культурну сторону життя починає впливати таке джерело масової інформації, як радіо, набував поширення кінематограф.

Під впливом цих факторів змінюється менталітет нації у бік більшого пристосування до ринкової системи та зв'язків з нею.

Швидкими темпами продовжується освітня революція, яка розпочалася ще в середині XIX ст. У кінці XIX ст. країни ввели обов'язкову початкову освіту та зробили особливий наголос на розвиток середньої спеціальної, університетської та вищої технічної освіти, а в університетах більшу увагу стали приділяти вивченню природничих дисциплін. Для задоволення потреб промисловості, будівництва та сільського господарства у висококваліфікованих кадрах відкриваються численні вищі технічні навчальні заклади.

Поряд зі збільшенням кількості вищих навчальних закладів відкриваються наукові лабораторії та наукові центри за різними напрямками досліджень, що було викликано новою роллю науки як рушія науково-технічного прогресу. В останній третині XIX ст. особливо стрімко розвиваються природничі й технічні науки, що дало поштовх новим, великим відкриттям і їх впровадженню у виробництво, а це, у свою чергу, зменшувало витрати і підвищувало продуктивність праці. З'являються нові науки про людину: антропологія, психологія, науки про управління виробництвом.

Суттєвий вплив на всі сторони життя Європейської цивілізації мала світова економічна криза 1873 р., яка була наслідком перевиробництва товарів. Криза поклала початок другій науково-технічній революції (70-ті роки XIX ст. — 1918 р. XX ст.), яка мала істотний вплив на всі сторони життя людства, зумовила розвиток науки і техніки, привела до переходу від вільної конкуренції до виникнення монополій, які стали відігравати провідне місце роль економіці країн.

Криза перевиробництва 1873 р. поставила питання про існування товаровиробників на ринку чи їх розорення, зруйнувала систему вільної конкуренції.

У цих умовах підприємцям було конче необхідно скористатися вже накопиченими досягненнями науки і техніки. Старі знаряддя праці, наприклад

паровий двигун з ККД у 3 %, уже не задовольняли зростаючих потреб виробництва. У зв'язку з цим набували широкого впровадження у виробництво нові розробки, технології і принципово нові машини та механізми, що сприяло повнішому задоволенню потреб людей та одержанню підприємцями більшого прибутку.

Науково-технічна революція на відміну від першої промислової революції (переходу від мануфактури до фабрики) відбувалася на принципово новій технічній базі. Саме в цей час на зміну енергії пару прийшла електрична енергія, яка знайшла своє застосування в промисловості, на транспорті, у побуті. Було винайдено нові види двигунів: парова турбіна, динамомашини, бензиновий двигун та дизель.

Запроваджуються нові технології в нафтодобувній, нафтопереробній, хімічній промисловості та нові способи одержання сірчаної кислоти, соди, штучних фарб, добрив та ліків. Удосконалюються процеси виплавки металу (томасівський і мартенівський) та одержання якісної сталі. Значного розвитку набуває транспорт. Завдяки електровозам і трамваям відбувається переозброєння армій новою більш сучасною зброєю. У промисловості поширилися нові види енергії — нафта й газ.

З'являються перші спроби автоматизації виробничих процесів, відбувається масове поточне виробництво різних товарів, упроваджуються науково обґрунтовані технології поточного виробництва, які дали можливість інтенсифікувати працю, підвищити її продуктивність, одержати більші прибутки.

Помітного поширення набуває кооперація у виробництві різних товарів. Так, монополія А. Тіссена на засадах кооперації об'єднувала підприємства з видобутку залізної руди, виплавки чавуну і сталі та підприємства з виробництва готових виробів з металу.

Застосування нової техніки та технологій на виробництві не могло не вплинути на швидке зростання обсягів промисловості, на суттєві структурні зрушення в економіці. Так, з 1870 до 1900 р. обсяг світової промислової продукції збільшився втричі, прискореними темпами стала розвиватися важка промисловість, випереджаючи легку промисловість і сільське господарство. У важкій промисловості виникають нові галузі: електротехнічна, нафтопереробна, хімічна, автомобільна, верстатобудівна. Ці галузі промисловості швидко освоюють нові види продукції, зокрема турбіни, трамваї, електромотори, сірчану кислоту, автомобілі, верстати.

У сільському господарстві подальшого розвитку набуває фермерство, як американський шлях розвитку. Загалом у країнах Європейської цивілізації існувало два шляхи розвитку у сільському господарстві — американський та пруський, які перепліталися між собою.

Отже, за таких умов науково-технічна революція не могла не привести до нових змін у ринковій системі. Вона створила принципово нове матеріальне виробництво, засноване на новій техніці і технологіях, яке кардинально відрізнялося від періоду промислової революції та вільної конкуренції. Відбу-

вався об'єктивний процес подолання стихії вільної конкуренції через зміну форм власності на засоби виробництва. У нових умовах конкуренція ще більше загострювалася через намагання завоювати ринок, одержати прибуток та через дорожнечу нової техніки й технологій. Загострення конкуренції привело до концентрації виробництва і капіталу, адже виробництво товарів на великих підприємствах було економічно вигіднішим.

Конкуренція призводить до розорення одних та збагачення інших виробників.

Таким чином, на зміну вільної конкуренції приходять монополія, яка була наслідком концентрації та централізації виробництва і капіталу на великих підприємствах. На процес монополізації активно впливали також досягнення другої науково-технічної революції.

Отже, в останній чверті XIX ст. відбуваються, по суті, революційні зміни у ринковій системі: перехід від вільної конкуренції до монополістичної, виникнення нових форм власності та господарювання.

Утворення монополій було не випадковим, а об'єктивним, закономірним процесом у ринковій економічній системі. Сама конкуренція продовжує монополістичні тенденції, штовхає підприємців до захоплення домінуючих позицій на ринку.

Монополія — це окремі наймогутніші підприємства або об'єднання підприємств, що виробляють переважну кількість продукції певного виду і тому впливають на процес ціноутворення і отримання високих прибутків.

Монополії в кінці XIX ст. перетворилися в головну форму господарських одиниць країн Європейської цивілізації, стали відігравати провідну роль в їх економіці. Так, 1895 р. у Німеччині на монополізованих підприємствах було зайнято 30 % усієї робочої сили.

Однією з характерних ознак монополій є наявність нової техніки і технологій на підприємствах, наявність масового поточного виробництва товарів з поділом праці (наприклад, на заводах Форда в США на початку XX ст.).

У період переходу від вільної конкуренції до панування монополій потрібно враховувати також вплив таких факторів, як політична влада в країні, соціальний розвиток, духовно-культурний рівень, розвиток освіти, науки, культури, менталітет нації тощо.

В умовах ринкової економіки конкурентна боротьба не зникає, а, навпаки, загострюється між монополіями за ринки збуту товарів та сировину, особливо в міжгалузевому розрізі.

У ринковій системі монополії виступають у вигляді **картелів, синдикатів, трестів та концернів** як нових форм господарювання щодо виробництва, збуту продукції, керівництва підприємствами.

Зазначені вище господарські форми активно впливають на укріплення національних ринків.

Отже, цілий ряд цивілізаційних факторів, розвиток науки і техніки, криза 1873 р. створили умови переходу від вільної конкуренції до монополістичної.

З переходом від системи вільної конкуренції до монополістичної відмирають старі форми організації господарства та з'являються нові. Так, поступово зникають фірми, які належали одній сім'ї та, як правило, успадковувалися від батька до сина, виникають великі підприємства, у фінансовій сфері зникають заставні контори, а їх місце займають потужні банки. Виникають нові елементи ринкової інфраструктури — торговельні палати, контори аудиту та лізингу, довірчі товариства, біржі праці, різні фонди.

Структурні зрушення в промисловості кінця XIX ст., поява нової техніки та технологій, загострення конкурентної боротьби між підприємцями вимагали одночасно великих коштів, яких не вистачало навіть у великих власників. Особливо потреба в коштах зростає зі збільшенням розмірів підприємств та впровадженням нової техніки. Виробництво одноосібних підприємств вже не задовольняло вимог часу. За цих умов стало необхідним залучення сторонніх капіталів через випуск акцій — цінних паперів. Виникає колективна акціонерна форма приватної власності, яка набуває значного поширення. Акціонерні товариства накопичують кошти, посилюють концентрацію капіталу.

Володіння акціями дає можливість брати участь в управлінні підприємством та одержувати частину прибутку у вигляді дивідендів.

Випуск акцій підприємствами набуває помітного поширення в останній третині XIX ст. Так, у Німеччині в 70-х роках було 400 акціонерних товариств, а на початку XX ст. — майже 2,5 тис., кошти від яких вкладали в розширення виробництва [12, с. 33].

Таким чином, акціонерна форма власності стала відігравати основну роль у розвитку економіки.

У керівних конторах монополій утворюються нові структурні відділи: нової техніки та технології, нових методів праці тощо. Ці прогресивні заходи були спрямовані на одержання більших прибутків в умовах загострення конкурентної боротьби між монополіями. Швидкого розвитку набувають такі нові форми господарювання, як акціонерні компанії, транснаціональні корпорації та міжгалузеві компанії. Монополістична ринкова система не знижує конкуренції, а, навпаки, загострює її.

Особливість конкуренції між монополіями полягає у диференціації їхньої продукції, яка відрізняється кращою якістю. Насичення монополіями ринків своїх країн товарами призводить до того, що вони виходять з товарами на ринки інших країн, де стикаються з товарами подібних монополій. Це загострює конкуренцію і зрештою посилює боротьбу за економічний переділ світу. Конкурентна боротьба між монополіями примушує їх укладати угоди про розподіл світових ринків. Так, у 1907 р. американська компанія «Дженерал електрик» та німецька компанія «АЕГ» уклали договір про поділ ринків збуту на земній кулі. Подібні угоди на початку XX ст. мали місце між монополіями зі збуту нафтопродуктів, цукру та озброєння.

Домінування монополій в економіці, придушення ними малих та середніх підприємств, які не витримали конкуренції, привело до прийняття антимо-

нопольних законів, першим з них був прийнятий у США закон Шермана (1890 р.).

В умовах монополізації посилюється регулятивний вплив держави на господарську діяльність. Держава стає на захист монополій, проводить зовнішню політику в їхніх інтересах, створює інфраструктуру, піклується про освіту та науку, впливає на духовно-культурний розвиток.

Характерною ознакою економіки кінця XIX — початку XX ст. стає збільшення вивозу капіталу в колонії, що призвело до накопичення його в найбільших економічно розвинутих країнах. Так, тільки в Англії на початку XX ст. прибутки від вивозу капіталу зросли у п'ять разів. Вивіз капіталу за кордон стає головним фактором економічного зростання.

Посилюється боротьба за територіальний поділ світу. Серед європейських держав особливо активну політику за економічний поділ світу веде Німеччина, яка на початку XX ст. посіла друге місце у світі за рівнем промислового виробництва і в якій практично не було колоній. Однак, на початку XX ст. було вже завершено територіальний поділ світу. Тепер стояло питання тільки про його переділ військовим шляхом.

В останній третині XIX — на початку XX ст. держави Європейської цивілізації змушені були звернути увагу на соціальні питання підняття життєвого рівня трудящих. У містах поліпшуються побутові умови за рахунок проведення каналізації та водопроводу, вводиться електричне освітлення вулиць, будуються лінії трамваю і метро, значних змін зазнає житлове будівництво, поліпшується медичне обслуговування, насамперед лікування особливо небезпечних для людини хвороб. Однак у селах ці зміни відбуваються повільно.

Разом з тим стрімке зростання промисловості та чисельності робітничого класу в містах призводить до загострення соціальних питань, виникнення численних профспілкових об'єднань, створення соціалістичних партій, зростають страйки робітників, виступи фермерів. Робітниче питання набуває дедалі більшої ваги у суспільстві.

Отже, світова економічна криза 1873 р., друга науково-технічна революція привели до значних змін в ринковій системі, загострили конкурентну боротьбу, спричинили виникнення нових форм власності, зокрема акціонерної, підготували умови для утворення монополій, які посіли панівне місце в економіці країн Європейської цивілізації.

Маржинальна революція та її зв'язок зі змінами у світовому господарстві

Глибокі якісні зміни у структурі виробництва, у методах управління економікою, інтенсивний розвиток ринкових відносин, створення нових форм господарювання, перехід економіки у монополістичну стадію розвитку, якісні зрушення у структурі споживчих потреб людей, формування ринку споживача, зростаюча індивідуалізація господарського життя — усе це привело до формування в 60—70-х роках XIX ст. нової течії економічної думки — **маржиналізму**.

Маржиналізм — сформована в 1870-ті роки економічна течія, відповідно до якої мінова вартість будь-якого блага визначається корисністю останньої наявної одиниці цього блага (граничною корисністю).

Виникнення теорії, що бере за основу цінності не витрати праці, а корисність, трактується як «маржинальна революція». Маржиналізм як самостійна течія економічної думки сформувався в другій половині XIX ст., що було викликано об'єктивними факторами. Кінець XIX ст. став періодом бурхливого економічного розвитку країн Західної Європи і США. Це було наслідком промислового перевороту, який завершився. Найбільш розвинуті держави ввійшли в період промислового капіталізму і вільної конкуренції. Потужний розвиток ринкових відносин як усередині країн, так і між ними, зумовлений поглибленням процесу поділу праці, загострив увагу дослідників до ціноутворення, ролі грошей, законів поведіння суб'єктів ринку тощо. Ці проблеми стали основним об'єктом дослідження маржиналізму.

Швидкий економічний розвиток супроводжувався кризами, посиленням соціальної напруженості, що набувала крайніх форм. Це стало живильним середовищем досить значного поширення марксистської теорії, що обґрунтовувала неминучість загибелі тодішнього економічного порядку.

Спостерігалася певна криза класичної школи. Великої популярності набуває історична школа Німеччини, що ставило під сумнів методи класиків політичної економії. Тому не менш істотною причиною виникнення маржиналізму можна вважати прагнення вчених-економістів знайти вихід із кризи економічної теорії, відкрити нові перспективи сучасного їм економічного порядку.

Школа маржиналізму сформувалася на основі критики історичної школи, яка абсолютизувала емпіричний метод у вивченні економічних явищ. Маржиналісти, навпаки, доводили необхідність загальних закономірностей економічного життя, першорядність абстрактно-логічного методу наукового аналізу поза залежністю від національної специфіки. Ця принципова позиція методології дає підстави стверджувати про споріднення маржиналізму з рикардіанством. У зв'язку з цим маржиналістів (особливо представників кембриджської школи) називають ще й «неокласиками». Водночас маржиналізм протиставив рикардіанській трудовій теорії вартості теорію корисності, де величина мінової вартості виводиться не з необхідних трудових витрат, а з інтенсивності споживання. Маржиналістами застосовувався метод граничного аналізу, що і дав назву новій економічній школі. Цей метод використовувався згодом при побудові інших концепцій маржиналізму: теорії загальної рівноваги, розподілу, витрат виробництва тощо.

Для маржиналістської школи характерний, по суті, відхід від ідеологізації економічного аналізу, спроба обмежитися об'єктом «чистого прибутку», без домішки соціальних або конкретно-економічних дисциплін, пов'язаних з ідеологією. Маржиналісти відмовилися навіть від самого терміна «політична економія», введеного до наукового вжитку в 1615 р. А. Монкретьєном, віддаючи перевагу нейтральному поняттю «економікс».

Окресливши провідні особливості нової економічної науки, коротко зупинимося на джерелах маржинальної революції. На думку Марка Блауга, запропоновані вченими пояснення виникнення маржиналізму розпадаються приблизно на чотири категорії: «1) автономний інтелектуальний розвиток у межах самої економічної науки; 2) витвір філософських течій; 3) продукт певних інституційних змін в економіці; 4) заперечення соціалізму, особливо марксизму» [5, с. 274].

Найпоширенішою є **перша точка зору**. Вона обґрунтовується банкрутством і розпадом класичної економічної науки в 50—60-х роках XIX ст., фактичною відмовою від трудової теорії вартості у «Принципах» Мілля, особливо його зреченням від доктрини фонду заробітної плати.

Представники **другої точки зору** посилаються на дослідження Філіпа Міровського «Більше тепла ніж світла» (1989). Він доводить, що вся неокласична економічна наука від часу маржинальної революції була спробою створення її на зразок фізики XIX ст., особливо з її поняттям енергії та пов'язаними з цим законами збереження, тобто неокласична економічна теорія — це переінакшена фізика XIX ст. У 40-х роках почала формуватися нова наука — термодинаміка, а в 1855 р. її появу проголосив такий відомий учений, як Вільям Томсон (Лорд Кельвін). Міровський стверджує, що Девонс і Вальрас, а пізніше Фішер, Парето, Еджуорт сформулювали теорію граничної корисності дослівно за зразком термодинаміки.

Третя точка зору пояснює походження теорії граничної корисності змінами економічного середовища у другій половині XIX ст. Сміливу спробу в цьому напрямі зробив один із відомих більшовицьких мислителів — Микола Бухарін. У книзі «Політична економія рантьє» (1927) він пояснив маржинальну революцію як психологію споживача і як ідеологію буржуазії, що вилучена з процесу виробництва.

І **нарешті**, існують твердження, начебто теорія граничної корисності — це не що інше, як буржуазна реакція на марксизм. Але перший том «Капіталу» з'явився 1867 р., а англійською мовою його було перекладено лише у 1887 р. А нотатки перших представників маржиналізму Девонса, Маршалла, Менгера, Вальраса з'явилися значно раніше. Тобто перше покоління економістів нової традиції не знало соціалістичної теорії, а тим більш марксизму. Пізніше, в 90-ті роки, коли марксизм поширився в європейському робітничому русі, Бем-Баверк, Парето, Візер застосували нову теорію для критики Марксової економічної науки.

Тому, на нашу думку, цікавим є висловлювання М. Блауга, який написав так: «Теорія граничної корисності була ідеологічно нейтральною у тому розумінні, що виникла без жодного прямого відношення до практичних проблем та узгоджувалася майже з будь-якою позицією в соціальних і політичних питаннях» [5, с. 279].

На нашу думку, маржиналізм виник як реакція на зміну вільної конкуренції конкуренцією монополістичною. Ринкові ціни не могли формуватися за

класичною схемою: попит — пропозиція. Вартість визначалася не лише суспільно-необхідними витратами праці, а й корисністю, у цьому наша позиція.

До теорії граничної корисності у 1834—1874 рр. зверталися у різних країнах: Лойд і Лонгфілд (1834), Дюпої (1844) та Госсен (1854); Дженікс (1855) і Джевонс (1862), Менгер (1871) та Вальрас (1874). Тому можна стверджувати, що це було множинним відкриттям. Як пише Марк Блауг, «... напевно, існувало спільне для економістів усього світу ядро економічних ідей, внутрішня логіка якого в кінцевому підсумку диктувала дослідження споживчого попиту за допомогою теорії корисності» [5, с. 279].

Маржиналізм (від *marginal* — граничний), відомий під назвою теорій граничної корисності, перетворився на самостійну течію економічної науки в другій половині XIX ст.

➤ В історії економічних учень виділяють два етапи маржинальної революції. **Перший етап (70—80-ті рр. XIX ст.)** — започаткування «суб'єктивного напрямку» в політичній економії та теорії граничної корисності як основи цінності. Хронологічно цей етап пов'язаний із виходом у світ трьох книг: «Теорія політичної економії» **В. С. Джевонса (1871)**, «Основи учення про народне господарство» **К. Менгера (1871)**, «Елементи чистої політичної економії» **Л. Вальраса (1874)**. Даний етап характеризувався суб'єктивним напрямом у політичній економії.

➤ **Другий етап (90-ті роки XIX ст.)** — започаткування неокласичного напрямку економічної думки на основі відмови від суб'єктивно-психологічного підходу та поєднання маржиналізму з функціональним мікроекономічним аналізом. Основні ідеї цього етапу маржинальної революції знайшли відображення у творах **А. Маршалла (1842—1924)**, **Д. Б. Кларка (1847—1938)**, **В. Парето (1848—1923)** та ін.

Маржиналізму притаманна **нова методологія, основними ознаками якої є такі:**

- психологізація економічного аналізу, що зумовлюється включенням свідомості в господарські процеси;
- суб'єктивно-ідеалістичний підхід — погляд на систему вільного підприємництва з боку індивідуального господарюючого суб'єкта;
- принцип раціональної поведінки людини на основі власних, суб'єктивних уявлень про переваги у потребах;
- позаісторичний підхід — предмет дослідження однаковий і вічний для будь-яких суспільств (раціональний розподіл обмежених ресурсів);
- корисність блага може оцінити лише споживач; нове розуміння цінності;
- принцип рідкості — приватна власність робить обмеженою пропозицію того чи іншого блага, унаслідок чого ціна потрапляє в повну залежність від попиту, пов'язаного з суб'єктивними оцінками;
- оперування граничними величинами — граничною корисністю, граничною продуктивністю;

➤ ідеологічна нейтральність економічного аналізу — спроба побудувати теорію «чистої економіки» без урахування політичних чинників.

Маржиналізм не був абсолютно однорідною течією, він складався з кількох шкіл — **австрійської, кембриджської (англійської), американської, лозаннської та математичної**. Психологічні мотиви індивідуальної економічної поведінки, споживчий попит, ціна — питання, які перебували в центрі уваги економістів австрійської школи. Ідеї, співзвучні цій школі, паралельно висунув англійський теоретик **Вільям Стенлі Девонс (1835—1882)**, який увійшов у історію економічної думки як один з перших економістів-математиків. Складніший мотивований аналіз взаємодії ціни, попиту та пропозиції характерний для праць **Альфреда Маршалла**, який очолював кембриджську школу маржиналізму.

Аналіз граничних приростів корисностей товарів означав перехід в економічній науці до аналізу граничних величин, до аналізу диференціальних рівнянь і похідних. Це зробив **маржиналізм**. Але якби з'явився тільки новий метод дослідження, то не можна було б з повним правом говорити про **«маржинальну революцію»**. Змінився і сам **предмет дослідження**.

Ще з часів А. Сміта основними напрямками дослідження в економічній науці були питання забезпечення зростання суспільного багатства, аналіз ролі факторів виробництва в цьому процесі. Класична політична економія досліджувала економічні процеси на макрорівні, особливу увагу приділяла проблемам економічного зростання.

Маржинальна революція ознаменувала собою перехід економічних досліджень з **макроекономічного рівня на мікроекономічний**. Центральним питанням економічної науки стали питання дослідження поведінки економічних суб'єктів (споживача і фірми) в умовах обмежених ресурсів. Маржиналісти спростували домінуючу в 70-х роках XIX ст. теорію цінності, засновану на виробничих витратах. У результаті маржинальної революції відбувалася заміна старої теорії новою концепцією, згідно з якою ціна залежить від суб'єктивного індивідуального вибору, вираженого в граничних величинах. Увага дослідників була перенесена з факторів у сфері виробництва, що задавали напрям економічного розвитку, на розроблення системи законів, які визначають, у який спосіб дані ресурси розподіляються для задоволення потреб споживачів. Ключем до ціноутворення економістів стала мікроекономіка. Економіка вперше почала вивчати взаємозв'язок між даними цілями і даними обмеженими ресурсами на статичному рівні.

Грунтуючись на цих нових методологічних принципах, маржиналісти сформулювали цілісну теоретичну систему, що охоплює всі розділи політичної економії. Отримавши серйозну математичну базу, дана система панувала в провідних країнах з кінця XIX ст. до 30-х років XX ст.

На відміну від багатьох шкіл маржиналізм дотепер залишається теоретичною основою для багатьох сучасних економічних концепцій. На наш погляд, це зумовлено методологічною орієнтацією маржиналізму, що дає мож-

ливість виявити ряд більш загальних закономірностей, які виходять за межі конкретно-історичних умов кінця XIX — початку XX ст.

Цьому сприяє певною мірою і нейтральний, деїдеологізований підхід до дослідження. За всієї зовнішньої декларативності методологічний принцип об'єктивізму дозволяв і дозволяє адекватно реагувати на зміни, що відбуваються, відповідає здатності суспільства до змін.

Отже, маржиналістам, незважаючи на деяку недосконалість їхніх теоретичних побудов, удалося повернути економічну науку до проблем споживання й попиту, дати поштовх наступним численним дослідженням ринку й ціноутворення. Проблеми рідкості, обмеженості ресурсів, психологічних мотивів господарської поведінки суб'єктів і багато інших міцно ввійшли в орбіту теоретичних і прикладних досліджень в економіці. З розвитком монополістичного виробництва для підприємців Англії, Австрії, США першочерговим завданням стала проблема збуту виробленої продукції. Саме тому одночасно виникає економічна концепція про корисність як основа цінності австрійської, лозаннської, кембриджської, американської та математичної шкіл.

Австрійська школа граничної корисності

Зв'язок нових підходів дослідження з концепцією ціноутворення найбільш повно розроблений представниками «австрійської школи».

Засновником австрійської школи вважається **К. Менгер (1840—1921)**, професор Віденського університету. Він сформулював головні положення теорії **граничної корисності** на основі опису індивідуальних актів обміну. **Ф. Візер** розвинув ідеї К. Менгера, використовуючи принцип граничної корисності для оцінювання вартості витрат виробництва. Найвідомішим представником австрійської школи є **Е. Бем-Баверк** — професор Віденського університету, який дав найбільш повний варіант теорії граничної корисності, збагативши її **маржинальною концепцією відсотка**.

Найважливішу роль у теоретичних побудовах австрійської школи відіграє **суб'єктивно-психологічний підхід**. На протигагу марксистській теорії трудової вартості австрійці застосували оригінальну теорію вартості. Згідно з нею в основі ціни товару (блага) лежить не вартість, зумовлена витратами праці, а споживча вартість, або корисність, самого товару (блага). Ціна залежить виключно від суб'єктивних оцінок даної корисності, а точніше — від **граничної корисності**, які формуються учасниками економічного процесу. Під граничною корисністю тут розуміється суб'єктивна оцінка індивідумом **останньої одиниці** наявного запасу певного споживчого блага.

К. Менгер першим виклав теорію граничної корисності й розкрив залежність корисності від рідкості предметів споживання. Позначивши як вихідний пункт аналізу людські потреби, він стверджував, що гранична корисність якогось блага визначається двома факторами: **інтенсивністю індивідуальної потреби й рідкістю конкретного блага**.

Принцип граничної корисності був розроблений Менгером відповідно до аналізу індивідуального споживання в **натуральному, ізольованому господарстві (принцип «робінзонади»)**. Виділивши фактори, що визначають граничну корисність, Менгер знімає питання про вплив на неї з боку цін. *Таким чином, його схема діяла в умовах існування сукупності натуральних господарств, що обмінюються надлишками продукції, і не могла бути теоретичною моделлю, яка адекватно відбиває реалії товарного капіталістичного господарства. Тож спроба Менгера використати принцип граничної корисності в дослідженні товарного виробництва виявилася безуспішною.*

Дещо іншу концепцію ціноутворення сформулював Бем-Баверк. У спробі перебороти суперечливість позиції Менгера він став розрізняти **суб'єктивну й об'єктивну цінності**. **Суб'єктивна цінність** являє собою особисту оцінку товару продавцем і споживачем.

Об'єктивна цінність, за Бем-Баверком, — це мінові пропорції ціни, які формуються у процесі конкуренції на ринку. Введення даної категорії вимагало пояснення механізму виміру, порівняння цін у грошовому вираженні. Тому Бем-Баверком уводиться поняття граничної корисності грошей, яке порівнюється із сумою граничної корисності товарів, які індивідуум може придбати на останню одиницю свого грошового доходу.

Отже, австрійська школа не змогла створити абстрактну модель ціноутворення, що адекватно відображала б реальні умови розвиненого товарного господарства. Разом з тим не можна не зазначити, що проблеми взаємодії попиту та пропозиції в процесі ціноутворення, взаємозв'язку споживчої вартості (корисності) і вартості, співвідношення платоспроможного попиту й цін, які були запропоновані австрійцями, міцно ввійшли до сфери економічних досліджень.

Ігноруючи при розробленні теорії граничної корисності аналіз процесу виробництва й праці, представники австрійської школи змушені були все-таки досліджувати **витрати виробництва**, які враховуються кожним підприємцем у реальному житті. Саме тому виникла теорія продуктивних благ, котра в основному була представлена працями **Ф. Візера**. У них розпочато спробу психологізувати витрати виробництва, пояснюючи їх з позицій своєрідної корисності. Візер стверджував, що всі блага можна розділити на **споживчі**, тобто такі, що задовольняють особисті потреби, і на **виробничі**, до яких він відносив засоби виробництва і працю. Індивідууми не здатні оцінити корисність далеких від них факторів виробництва, а отже, їхні ціни визначаються не прямо, а опосередковано, через граничні корисності споживчих благ (товарів). Це, мабуть, відповідало маржиналістському принципу **примату споживання над виробництвом**. Звідси випливало, що не витрати виробництва надавали цінність продуктам, а навпаки — витрати виробництва здобували цінність від своїх продуктів (подібно тому, як місяць світить відбитим світлом сонця — так образно ілюстрував свою тезу Бем-Баверк).

Виділивши найменшу граничну корисність із суми споживчих благ, які створені певним виробничим благом, Ф. Візер назвав її **граничним продуктом**. Використовуючи дане поняття, він сформулював закон: гранична корисність граничного продукту визначає ціну продуктивного блага, що пішло на його виготовлення (**закон Візера**).

Таким чином, якщо раніше австрійці визначали ціну блага (товару) через суб'єктивні (плюс об'єктивні, за Бем-Баверком) оцінки його корисності, то тепер для цієї досить непрості операції треба було застосувати абстракції другого порядку — гранична корисність граничного споживчого блага.

Ідеї австрійської школи набули значного поширення. Але їхня очевидна розбіжність із дійсністю, явні логічні суперечності теорії граничної корисності визначили зростання впливу англійської та американської шкіл маржиналізму. Потрібно зазначити, що, незважаючи на те, і в наш час існують досить послідовні прихильники австрійської школи.

9.2. ПРОМИСЛОВЕ ЗРОСТАННЯ НІМЕЧЧИНИ В КІНЦІ XIX ст. СОЦІАЛЬНИЙ НАПРЯМ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОЯВИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Після франко-пруської війни 1870—1871 рр. в історії Німеччини відбулися доленосні зрушення, які мали суттєвий вплив на розвиток політичної системи в країні, соціальне та духовно-культурне становище німецької нації.

Першим кроком після війни було проголошення 18 січня 1871 р. створення Німецької імперії на чолі з імператором Вільгельмом I і призначення Бісмарка канцлером — головою німецького уряду. З цього часу починається бурхливий розвиток економіки країни.

Насамперед, політичне об'єднання Німеччини дало можливість ліквідувати феодальну роздробленість, створити імперію з єдиним державним апаратом, знищити внутрішні митні кордони, встановити єдині закони, єдину грошову одиницю та міру ваги. Усе це дало значний поштовх для розвитку єдиного внутрішнього ринку, особливо прискорило розвиток промисловості.

Об'єднана Німеччина стала великою світовою державою з багатомільйонним населенням, значною територією, багатими природними ресурсами.

Великий вплив на економічний розвиток країни мало пограбування Франції в 1870—1871 рр., захоплення Ельзасу і Лотарингії, багатих на залізну руду та вугілля, що створило міцну базу для розвитку важкої промисловості, насамперед для розвитку металургії, машинобудування та металообробки. Крім цього, Німеччина одержала п'ятимільярдну контрибуцію від Франції, що стало важливим джерелом індустріалізації. На французьке золото створювалися численні акціонерні товариства.

Таким чином, утворення єдиної Німецької держави після франко-прусської війни 1870—1871 рр. стало початком швидкого економічного розвитку Німеччини.

Промисловий розвиток Німеччини

Промисловому розвитку Німеччини сприяло швидке зростання населення, яке давало велику кількість робочих рук. На це впливали політика держави, церкви та загальне підвищення життєвого рівня населення. Якщо в 1816 р. у Німеччині населення становило 25 млн осіб, то в 1910 р. — уже 64 млн осіб, тобто зросло в 2,5 рази, а кількість робітників у промисловості збільшилася майже утричі [21, с. 403]. Особливо швидко зростало міське населення. Якщо в містах у 1871 р. мешкало 36,1 % населення, то в 1910 р. — 60 % [12, с. 212].

У зв'язку з цим виникає масовий попит на різні товари та послуги, особливо на їжу, житло, одяг, електрику, воду.

Одним з важливих факторів прискорення розвитку промисловості, особливо важкої, було виготовлення зброї для армії.

На швидкі темпи промислового виробництва в Німеччині також впливало форсоване будівництво залізних доріг, яке потребувало багато металу, вугілля, паровозів, вагонів. Тільки з 1870 до 1910 р. довжина залізниць зросла з 18 тис. км до 58 тис. км.

У промисловості Німеччини в останній третині XIX ст. створювалися акціонерні товариства на базі колективної власності з поділом праці та використанням новітніх досягнень техніки та технологій, її промисловість не мала такого застарілого устаткування, як англійська і французька. Це, у свою чергу, впливало на високі темпи індустріалізації та зростання продуктивності праці більше, ніж в інших країнах.

У Німеччині особлива увага приділялась освоєнню новітніх досягнень техніки — електромотора, двигунів внутрішнього згорання, парової турбіни, у металургії впроваджувалися більш продуктивні методи (томасівський та мартенівський); великого розвитку набули новітні галузі промисловості: електротехнічна, алюмінієва та хімічна. Серед нових галузей саме електротехнічна та хімічна посідали перше місце у світі за обсягами виробництва. Швидкими темпами розвивалося машинобудування, особливо верстатобудування. Машини становили майже третину німецького експорту.

Що стосується текстильної та харчової промисловості Німеччини, то вони відставали від обсягів виробництва провідних країн світу, що було пов'язано із залишками феодалізму в сільському господарстві, низькою купівельною спроможністю переважної частини населення та вузькістю внутрішнього ринку.

У 70—80-х роках XIX ст. процес економічного розвитку країни прискорюється. Відбувається перетворення Німеччини з аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну державу, завершується промисловий переворот.

На початок ХХ ст. Німеччина випередила Англію за розвитком промисловості і стала після США другою промисловою державою у світі.

Прискорені темпи розвитку підприємств важкої промисловості привели до конкуренції виробництва та утворення монополій, які здебільшого виникали у формі картелів. **Картель** — об'єднання підприємств, що виробляють однотипну продукцію з метою проведення єдиної економічної та технічної політики, спільних дій щодо обсягів, структури випуску однотипних товарів, величини цін, поведінки на ринку за умови збереження юридичної та фінансової незалежності. Однією з причин утворення картелів є збільшення прибутку через усунення конкуренції всередині об'єднання та придушення зовнішньої конкуренції з боку фірм, які беруть участь у даній угоді. Підприємства у складі картелів зберігали свою самостійність.

Особливість картелів у Німеччині полягає ще й у тому, що вони почали утворюватися швидкими темпами та мали невелику політичну вагу в країні. Представник німецької історичної школи Л. Brentano розглядав картелі як засіб планомірного пристосування виробництва до попиту та уникнення криз надвиробництва.

Так, 1879 р. у Німеччині було лише 17 картелів, а в 1911 р. — 600 картелів, які охоплювали 12 тис. підприємств [23, с. 9].

Видобуток вугілля та виробництво металу було зосереджене в 30 монополіях; військове виробництво — на машинобудівних заводах Круппа і Тіссена; електротехнічна продукція — на підприємствах концернів «АЕГ» (загальна компанія електрики) та «Сіменс і Шукерт», хімічне виробництво — у «Фарбеніндустрі».

Для Німеччини була характерною велика роль банків у стимулюванні розвитку промисловості та швидкий процес концентрації банківського капіталу. В кінці 70-х років ХІХ ст. у країні налічувалося 32 банки, а в 1910 р. — 28. Провідна роль у фінансових операціях належала Імперському банку [12, с. 108]. У 1912—1913 рр. дев'ять берлінських банків володіли половиною всіх вкладів країни. Характерною рисою монополізації банківського капіталу була система підпорядкування дрібних банків банкам-монополістам.

Швидкий розвиток промисловості Німеччини, передусім важкої, вимагав великих коштів, які мали банки, особливо це стосувалося довгострокового кредитування. У ряді випадків банки ставали співвласниками підприємств, а представники підприємств входили до складу правлінь банків. Таким чином, інтереси банків і підприємців тісно перепліталися, що давало їм можливість впливати на розвиток промисловості. Утворювалася фінансова олігархія, яка фактично посідала провідне місце в економіці країни. Зростання промислового і банківського капіталу привело до утворення фінансового капіталу. К. Бюхер вбачав сутність фінансового капіталу в абсолютному підпорядкуванні позичковим капіталом промислового. Перед Першою світовою війною економічна влада в країні належала 300-м її представникам.

Що стосується сільського господарства, то після утворення єдиної Німецької держави, воно розвивалося повільно, за «пруський шлях», при збереженні феодальних пережитків, хоча в окремих регіонах Німеччини, особливо в південно-західному, застосовувався і американський шлях розвитку сільського господарства, однак прусський шлях переважав.

У німецькому селі в кінці XIX — на початку XX ст. збереглися значні феодальні пережитки, які гальмували розвиток сільського господарства: відробіткова система, захоплення поміщиками значної частини селянської землі, великі викупні платежі, що призводило до розорення селян і перетворення їх у батраків.

Однак під впливом розвитку ринкових відносин сільське господарство дедалі більш підпадає під вплив товарно-грошових відносин, що призводить до швидкої диференціації на селі. З одного боку, зростає прошарок малоземельних і безземельних селян, з іншого — поміщиків та заможних селян.

Великі поміщицькі товарні господарства та господарства заможних селян використовували найману працю, машини, мінеральні добрива, мали підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, зокрема з переробки технічних культур.

Переважна частина селян мала наділи землі в 2—3 га, але через заборгованість та високі орендні платежі не могла стимулювати розвиток своїх господарств. За таких умов сільське господарство Німеччини не могло забезпечити продуктами харчування міське населення, яке дуже швидко зростало. У зв'язку з цим країна перетворилася на імпортера сільськогосподарської продукції.

Отже, переважно через наявність численних феодальних пережитків сільське господарство Німеччини розвивалося повільно. Дрібне селянське натуральне господарство, на яке припадало лише 10 % землі, не відігравало значної ролі в країні щодо виробництва сільськогосподарської продукції.

Вплив духовно-культурних факторів на господарський розвиток

Швидкий економічний розвиток Німеччини, зокрема промисловості, значною мірою був забезпечений розвитком духовно-культурного рівня нації. Уряд цієї країни багато зробив для розвитку початкової, середньої та вищої освіти, зокрема технічної, мережа якої швидко зростала. Так, якщо в 1822 р. у Пруссії було 20 440 народних шкіл з 1,4 млн учнів, то у 1911 р. — 38 684 шкіл та 6,6 млн учнів; в університетах у 1830 р. навчалося 15,8 тис. студентів, а в 1911 р. — 68 тис. та ще 35,6 тис. у спеціальних навчальних закладах технічного профілю [12, с. 221].

Освіта стала гордістю Німеччини, вона давала кадри для поповнення середніх спеціальних закладів, реальних гімназій, технічних училищ, університетів. За короткий термін Німеччина стала однією з найбільш грамотних країн світу.

Середня та вища освіта стала міцним підґрунтям для розвитку науки і техніки. Основною базою науки були університети та вищі технічні навчальні заклади. Як наслідок розвитку освіти наприкінці XIX ст. Німеччина стала батьківщиною багатьох світових наукових відкриттів, зокрема теорії відносності А. Ейнштейна, квантової теорії у фізиці М. Планка, теорії електромагнітних хвиль Г. Герца, відкриття Рентгена та створення багатьох машин, апаратів і технологій для промисловості: динамомашини, дизеля, електродвигуна, що мало великий вплив не тільки на економічний розвиток Німеччини, а й на розвиток усього людства.

Крім цього, на розвиток духовно-культурного рівня німецької нації активно впливали образотворче мистецтво, широка мережа народних університетів, бібліотек, колекцій та музеїв, широке видання книг, журналів, газет. У 1905 р. на кожних двох жителів Німеччини друкувалася одна книжка.

Найбільший вплив на духовно-культурний розвиток німецької нації мала протестантська церква. Протестантство робило спробу примирити науку і релігію, розвинути науковий раціоналізм. Держава в Німеччині стала опікуватися церквою. Утворився союз між державою і протестантською церквою. Церква приносить користь державі, а держава використовує церкву для свого впливу на населення. Це особливо вплинуло на формування менталітету німецької нації. Завдяки активному впливу держави, церкви, освіти формувалася менталітет нації. Пересічний німець ставав слухняним, дисциплінованим, охайним, відповідальним щодо своїх обов'язків на роботі, — ці риси вважалися як національні.

Таким чином, формування духовно-культурного розвитку німецької нації, на відміну від інших країн Європейської цивілізації, відбувалося під впливом держави та церкви, що позитивно позначалося на розвитку ринкової економіки.

Швидкого економічного розвитку Німеччина досягла завдяки активному втручання держави в усі сфери економічного, політичного та духовно-культурного життя країни. Після об'єднання Німеччини в 1871 р. у країні формується державний капіталізм, а уряд перетворюється на координаційний центр усієї господарської системи, активно втручається в її роботу і сприяє її розвитку. Так, німецький уряд розподіляв французьку контрибуцію 5 млн фр. між підприємцями, робив великі військові замовлення на виготовлення зброї. Крім цього, держава була співвласником частки залізниць та військових заводів, упроваджувала низькі ціни на перевезення вантажів, надавала кошти банкам, сприяла розвитку освіти, науки та демографічним процесам.

Держава відходить від політики вільної торгівлі і переходить до політики протекціонізму, захищає національного виробника. Яскравим прикладом впливу державного капіталу є те, що за короткий період Німеччина перетворилася з доіндустріальної в індустріальну державу і стала другою у світі промисловою державою після США.

Розвиток економіки Німеччини відбувався настільки стрімко, що за 30 років з 1870 до 1900 р. обсяг промислового виробництва зріс у 3,1 раза [24, с. 60]. Стрімке зростання обсягів виробництва промислової продукції вимагало великої кількості сировини та ринків збуту товарів. При вивезенні товарів за кордон Німеччина зіткнулася з інтересами Англії, Франції, США та Росії, особливо загострилися суперечності за переділ уже поділеного світу між Німеччиною та Англією.

На початку 90-х років XIX ст. Німеччина переходить до прямої агресії. У 1894—1895 рр. вона захоплює ряд територій у Китаї, 1899 р. — Маршалові острови, 1911 р. — частину Камеруну в Африці. У 1914 р. загальна площа німецьких колоній становила 2,9 млн км² з населенням 12,3 млн осіб., тоді як Англія мала площу 33,5 млн. км — населення — 395 млн осіб [20, с. 140—141].

За таких умов суперечності між Німеччиною і Англією вийшли на перший план. Ці суперечності призвели до створення Троїстого союзу у складі Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, спрямованого насамперед проти Англії. Троїстий союз у Першій світовій війні активно виступив проти Антанти.

Швидкий розвиток промисловості Німеччини в кінці XIX ст. призвів до значного збільшення кількості робітників, інтенсифікації праці, падіння заробітної плати та зростання безробіття, боротьби робітничого класу за свої права. Політична активність робітничого класу, страйки привели до створення соціал-демократичної партії, авторитет якої зростав. Однак перед Першою світовою війною частина лідерів партії не допустила революції в країні, що дало можливість втягнути німецький народ у війну.

Отже, завдяки провідній ролі політичного об'єднання німецьких земель в єдину державу, створення сприятливих умов для зростання промисловості та ринкових відносин відбувався швидкий розвиток Німеччини, яка наприкінці XIX ст. перетворилася в провідну індустріальну державу світу і посіла перше місце в Європі за рівнем розвитку економіки.

Соціальний напрям політичної економії як передумова появи інституціоналізму

У нових історичних умовах кінця XIX — початку XX ст. під впливом значних економічних зрушень у Німеччині зародилася **нова історична школа та соціальний напрям** економічної думки. Як уже говорилося вище, це було пов'язано з особливим періодом розвитку німецького суспільства — монополізацією економіки, яка спричинила різку поляризацію доходів населення і, як наслідок, загострення класових суперечностей.

Для нової історичної школи соціальне питання ніколи не залишалося поза увагою. Спираючись на свій метод, саме вона зосереджувала увагу на важливому значенні всіх соціальних інституцій. Потрібно нагадати, що концептуальним підходом класичної школи до суспільних проблем був постулат: індивід сам формує свій добробут, а добробут суспільства — це сума добробуту індивідів. Історична школа виходить із зовсім протилежного, вважаючи індивідуальний добробут похідним від загальносуспільного.

До складу нової історичної школи входили також і ті вчені, котрі намагалися узгодити висновки, зроблені класичною школою, із висновками історичного методу, доводячи, що економічні категорії, сформульовані класиками, не суперечать поглядам історичної школи і є частиною вчення про суспільство. Цей напрям дістав назву **соціального**.

Започаткування соціального напрямку в економічних дослідженнях було зумовлене подальшим розвитком капіталізму, підвищенням ролі держави, монополізацією економіки та поширенням акціонерної форми власності, зростанням добробуту широких мас населення європейських країн, розширенням економічних і політичних свобод, посиленням впливу профспілок і вдосконаленням системи соціального захисту. Водночас проблеми соціальної нерівності, соціального захисту не втратили своєї актуальності і потребували вирішення за допомогою державного регулювання суспільного життя.

Необхідно зазначити, що соціальний напрям у політичній економії не являв собою цілісного економічного вчення і був спрямований насамперед на вирішення таких практичних проблем:

- соціальний підхід до аналізу господарських явищ, дослідження економіки як частини соціальної системи, підвищена увага до проблем соціальної справедливості;
- заперечення об'єктивних економічних законів та об'єктивно зумовленої соціальної поведінки людей;
- визначення примату неекономічних факторів соціально-економічного розвитку, насамперед правових чинників, підпорядкованих морально-етичним нормам;
- активний захист приватної власності, заперечення експлуатації найманої праці та визнання можливості соціально-економічного прогресу ринкової економіки за допомогою соціальних реформ та державно-правового регулювання.

Ідеї соціального напрямку у політичній економії знайшли відображення у програмі «Спілки соціальної політики», заснованої у 1872 р. у Німеччині. Ця спілка дістала назву «**катедер-соціалізму**» («**соціалізм за професорською кафедрою**») як натяк на належність «Спілки» до академічних кіл [5, с. 478].

Дана програма передбачала введення обов'язкової початкової освіти, державне регулювання праці дітей, підлітків, жінок, страхування робітників від хвороб та небезпечних випадків, установа пенсій по старості та непрацездатності. Передбачалася також організація споживчої та житлової кооперації за рахунок самих робітників. Конфлікти між робітниками та капіталістичними підприємцями мали вирішуватися особливими третейськими судами.

Соціальний напрям потрібно відрізнити від катедер-соціалізму, бо хоч обидва вони базуються на однакових підходах, проте в катедер-соці-

лістів ідеться тільки про соціальну сферу, соціальну справедливість та способи її досягнення, тоді як представники соціального напрямку намагалися показати, як можна «примусити» економічні закони служити інтересам суспільства. Саме з цього погляду вони аналізували економічні категорії і доводили, що дію цих законів можна спрямувати в необхідне русло за допомогою належного законодавства та раціональної державної політики.

Внесок соціального напрямку у доктрину історичної школи полягає у тому, що вони синтезують два протилежні вчення. Але потрібно підкреслити, що економічні категорії та закони вони також вважають похідними від державної політики, підпорядкованими їй. Отже, цей напрям не порушував засадничих принципів історичної школи.

Відомими представниками соціального напрямку в політичній економії були **Рудольф Штольцман (1852—1930)**, **Рудольф Штаммлер (1856—1938)**, **Отмар Шпанн (1858—1950)**, **Франц Оппенгеймер (1864—1943)** та інші.

Р. Штольцман у працях «**Соціальні категорії**» (1896), «**Мета в народному господарстві**» (1907) обґрунтував тезу, згідно з якою виробництво є виключно технологічним явищем, яке знаходить свій вияв у суспільному поділі праці і є нейтральним у соціальному аспекті.

Стверджуючи, що економіка підпорядковується моральним ідеалам, учений трактував капіталістичне виробництво як засіб реалізації моральних цілей та досягнення життєвого достатку всіх членів суспільства.

Філософські та методологічні принципи соціального напрямку були обґрунтовані **Р. Штаммлером** у праці «**Господарство та право з погляду матеріалістичного розуміння історії**». Підкреслюючи об'єктивність історичних процесів, учений заперечував будь-яку активність людей, зокрема політичну боротьбу.

Один із напрямів соціальної школи розвивав **Ф. Оппенгеймер**, автор теорії «ліберального соціалізму». «Ліберальний соціалізм» він ототожнював з вільним від експлуатації суспільним ладом, заснованим на приватній власності та ринковому обміні.

Один із варіантів соціального напрямку розвивали австрійські економісти — **О. Шпанн**, **Я. Бакс**, **Ф. Отгель**, **Х. Ріль** та інші. Їхні ідеї знайшли відображення у праці відомого соціолога та економіста Отмара Шпанна «**Фундамент народного господарства**» (1918). Він висунув оригінальну концепцію «універсалізму». З допомогою цієї концепції Шпанн прагнув обґрунтувати необхідність посилення державного регулювання економічних процесів.

Таким чином, найважливішим висновком, якого можна дійти після ознайомлення з ідеями історичної школи та соціального напрямку, є той, що ці ідеї мають яскраво виражений інституціональний характер, тобто визначають примат суспільної психології над індивідуальною, визначальну роль суспільних інститутів (права, моралі, ідеології, менталітету тощо) порівняно з економічними.

Застосування принципів історизму та системного підходу до аналізу процесів господарського життя збагатило інструментарій економічних досліджень.

Заперечення революційних методів вирішення соціально-економічних проблем та обґрунтування еволюційного розвитку капіталізму вплинули на формування концепцій «змішаної економіки», «організованого капіталізму», «державного соціалізму» тощо.

Водночас відмова від абстрактних узагальнень та нерозуміння єдності логічного й історичного методів наукового аналізу, невизнання закономірного характеру економічного життя суспільства, акцент на емпіричному підході до вивчення економічних явищ, на унікальності й неповторності «німецького національного духу», особливої історичної місії арійської раси значно знизили науковість концепцій багатьох представників історичної школи, збіднили спектр їхніх наукових досліджень, які не змогли виокремитись у завершену політекономічну доктрину, альтернативну класичній.

Але важливо зазначити, що історична школа в політичній економії не була виключно німецьким явищем. Вона знайшла послідовників і в інших країнах.

В Італії ідеї історичної школи наприкінці XIX ст. розвивали **Г. Ферреро**, **Г. Сальвіолі** та інші, у Франції — **У. Шевальє**, **П. Ж. Манту** та інші, серія глибоких історико-економічних досліджень з'явилася в Англії та Росії.

Відомим представником англійської історичної школи був **Арнольд Тойнбі** (1852—1883).

Теоретико-методологічні надбання історичної школи та соціально-го напрямку в політичній економії мають велике значення і для сучасних науковців.

9.3. США — ЛІДЕР СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ. АМЕРИКАНСЬКА ШКОЛА МАРЖИНАЛІЗМУ

В останній третині XIX ст. у США швидкими темпами відбувається процес індустріалізації, зростання важкої промисловості. У 1870 р. США видобували 30 млн т вугілля, а в 1900 р. — вже 244,7 млн т, чавуну виплавляли відповідно 1,7 млн т і 13,8 млн т [10, с. 217].

Швидкими темпами розвивалися також легка та харчова промисловість, значного поширення набуло масове виробництво готового одягу та взуття.

Бурхливе зростання промисловості супроводжувалося швидким технічним прогресом, упровадженням досягнень другої науково-технічної революції. Країна активно використовувала світовий зарубіжний досвід, зокрема європейський, а також досягнення американських учених та інженерів. Так,

США стали батьківщиною багатьох важливих винаходів, зокрема динамо-машини, трансформатора, першої електростанції, літака, трактора, удосконалення фотоапарата, автомобіля, кіно, будівництва висотних будинків та багатьох інших. У промисловості широко застосовується електрична енергія, проводиться раціоналізація виробництва, зокрема впроваджується поточний метод, спрямований на економію праці. Це давало можливість збільшити виробництво продукції, підвищити продуктивність праці. Нові методи раціоналізації були запропоновані Тейлором і вперше застосовані на автомобільних заводах Форда.

Досягнення науки і техніки були тісно пов'язані з появою в США нових галузей промисловості: автомобільної, алюмінієвої, гумової, нафтової, електричної, верстатобудівної та інших.

Відбуваються зрушення в розміщенні виробництва, починається індустріалізація Півдня та Заходу країни. Поява нових економічних районів дала поштовх подальшому розвитку залізничного будівництва, а це, у свою чергу, привело до збільшення продукції важкої промисловості, яка виробляла рейки, паровози, вагони для залізниць. Поряд з цим відбувається швидке будівництво автомобільних доріг та каналів.

Економічний розвиток США прискорювався наявністю потужної сировинної бази — різних природних копалин, родючих ґрунтів, великих лісових ресурсів, річок, озер, а також сприятливим кліматом.

Отже, в США були сприятливі фактори для проведення швидкої індустріалізації та завершення промислового перевороту у 80-х роках XIX ст.

Важливим чинником розвитку економіки США була масова імміграція з Європи, у тому числі і з України, що сприяла швидкому зростанню населення. Так, з 1870 до 1900 р. населення США зросло з 31 млн осіб до 76 млн осіб. Чисельність населення країни зростала переважно за рахунок іммігрантів [15, с. 314, с. 330].

Імміграція активно сприяла розширенню внутрішнього ринку, поповненню країни робочою силою, використанню європейської науково-технічної думки. Усе це впливало на швидкі темпи зростання американської промисловості.

Завдяки втручання уряду США було багато зроблено для розвитку початкової, середньої, вищої освіти та науки, захисту національного товаровиробника. Більшість штатів запровадила обов'язкове безоплатне навчання в школах, було запозичено досвід Німеччини з підготовки інженерів.

Для розвитку науки в країні було створено численні фонди та промислові лабораторії, а також лабораторії в сільському господарстві.

Значні зрушення відбулися у розвитку образотворчого мистецтва та літературних творів, які одержали світове визнання. Художня література, газети та церква, а з початку 1900-х років радіо і кіно, активно впливали на формування менталітету американців. Американці, як нація іммігрантів, поклалися у своїй діяльності тільки на себе, вони були енергійними, вольовими,

прагматичними, переймалися принципами ринкової економіки, захистом демократичних свобод та прав людини. Усе це позитивно впливало на розвиток економіки США.

Зміцнилася інфраструктура, особливо в містах США, які швидко зростали, прокладалися трамвайні лінії замість кінської тяги, упроваджуються електрички, метро. Значного поширення набував телеграф і телефон. Змінювалося обличчя країни, створювалися великі адміністративні центри з багатоповерховими хмарочосами, швидко відбувається урбанізація країни. У 1910 р. уже 51,4 % населення мешкало в містах [15, с. 350].

Таким чином, ціла низка цивілізаційних факторів активно впливала на розвиток економіки США.

Економічні кризи в США сприяли концентрації та централізації виробництва і капіталу. Цей процес особливо прискорився після кризи 1873 р., внаслідок чого швидко утворюються монополії. Найбільш поширеною формою господарювання в економіці стали **трести**. Трест був об'єднанням підприємств, фірм, в якому його учасники втрачають виробничо-торговельну самостійність і у своїй діяльності керуються рішеннями єдиного керівного центру. Головною метою трестів було захоплення ринку товарів і встановлення монопольних цін.

У США утворення трестів давало можливість об'єднати дрібні компанії, використати кошти на найбільш сучасних підприємствах, налагодити виробництво та збут продукції, досягти значного ефекту економії та збільшення прибутку. Так, 1883 р. виникає одна з найбільших монополій — трест «Стандарт ойл», який контролював 95 % переробки нафти, у 1887 р. утворюється «Трест віски», цукровий, свинцевий та ін. У 1901 р. Д. Морган засновує «Стальний трест», який виробляв $\frac{3}{5}$ сталі в країні, 1908 р. виникає монополія «Дженерал моторс». На початку ХХ ст. процес утворення трестів США набуває масового характеру і охоплює майже всі галузі промисловості: від виробництва сірників до виплавки металу. У 1904 р. у країні налічувалося вже 445 трестів [15, с. 177]. США перетворюються на типову країну трестів, які встановили своє панування в економіці.

Концентрація промислового виробництва, утворення численних трестів було тісно пов'язане з концентрацією банківського капіталу та утворенням фінансової олігархії. Найбільшими представниками фінансової олігархії були банківські групи Моргана та Рокфеллера, які володіли більшою половиною акціонерного капіталу країни. Група мільярдерів являла собою фінансову олігархію США, фактично панувала в економіці і в політиці.

Отже, характерною ознакою економіки США був швидкий прогрес монополізації у промисловості та концентрація банківського капіталу.

Масовий процес монополізації, установлення монопольно високих цін на велику кількість товарів викликали незадоволення широких верств населення. Традиційною для Америки була така доктрина розвитку господарства:

економічний розвиток є вільною боротьбою сил, від якої держава повинна стояти осторонь. Зараз же ця традиційна точка зору зустріла сильних противників, які вважали, що обов'язковою умовою прогресу людства мають бути державні закони, які повинні обмежувати підприємницьку діяльність, не допускати монополій. Тому під тиском громадської думки уряд США мусив видати низку антимонопольних законів, зокрема закон Шермана від 1890 р., спрямований проти трестів. Законом заборонялись об'єднання, які обмежували свободу конкуренції, тобто формально заборонялися монополії. Але закон Шермана був безсилим якраз проти трестів. Він передбачав заходи проти «зговору» кількох фірм на ринку, але був спрямований проти монополій нижчого порядку — картелів та синдикатів. Коли ж ці фірми зливалися в одну, тобто виникав трест, закон не бачив тут «зговору» і не міг втручатися у внутрішні справи фірми.

Після закону Шермана великого поширення набула нова форма монополій — **холдинг-компанія**. **Холдинг** — це об'єднання, яке тримає портфель акцій різних фірм, отримує дивіденди та розподіляє їх між акціонерами. Безумовно, як підприємство-акціонер, холдинг-компанія призначає в ці фірми своїх директорів, контролює їх діяльність. Але перед законом холдинг — не монополія, хоча має право контролювати ті фірми, в які вкладено її капітали.

Несподіванкою стало також і те, що від закону Шермана стали страждати профспілки, оскільки за формальним змістом закону профспілки — це об'єднання робітників, яке направлене проти конкуренції на ринку праці, ринку продажу робочої сили.

Швидкими темпами після громадянської війни розвивалося сільське господарство США за американським, фермерським, шляхом, який означав відсутність феодальних пережитків.

Фермерське господарство було приватним, високотоварним сільськогосподарським підприємством, в якому господарював фермер на власній чи орендованій землі. Фермери вели господарство одноосібно зі своєю сім'єю чи наймали робітників.

В умовах монополістичної конкуренції у фермерських господарствах збільшується концентрація виробництва. Якщо в 1880 р. власники землі становили $\frac{2}{3}$ від загальної кількості фермерів, то в 1910 р. — $\frac{1}{3}$. Фермери утворюють різні союзи, об'єднання та фірми, які займаються виробництвом, зберіганням та переробкою сільськогосподарської продукції, стають великими експортерами продукції сільського господарства.

Розвиток промисловості, зростання міського населення в США зумовили великий попит на продукти харчування на внутрішньому ринку та збільшення вивозу дешевих продуктів, зокрема хліба і м'яса, на зовнішні ринки. Це призвело до тривалої аграрної кризи в країнах Західної Європи.

Освоєння великих площ на заході США привело до зростання мережі фермерських господарств. Так, якщо в 1860 р. їх налічувалося 2,4 млн, то

в 1900 р. — уже 5,7 млн, причому $\frac{3}{4}$ ферм обслуговувалися своїми власниками [15, с. 232].

Ферми виробляли велику кількість сільськогосподарської продукції, вартість якої зросла з 2,5 млрд дол. у 1890 р. до 10 млрд дол. в 1914 р. [10, с. 226].

Зростання виробництва сільськогосподарської продукції було забезпечене насамперед капіталістичною організацією виробництва, розширенням посівних площ, широким застосуванням машин та наукових систем у землеробстві. У сільському господарстві США масово почали застосовуватися такі машини, як жниварки, молотарки, косарки, парові трактори, а згодом — трактори з бензиновим двигуном, вантажні автомобілі, молочні сепаратори та маслобійки на електричній енергії.

Збільшення застосування машин підвищувало продуктивність праці, знижувало ціни на сільськогосподарську продукцію та витрати на робочу силу. Удосконалювалася система перевезення зерна, худоби, будувалися елеватори, млини та холодильники. Широкого розвитку набуло скотарство та консервування м'яса.

Велике значення для розвитку сільського господарства мали поділ праці та спеціалізація окремих районів США, застосування штучних добрив. У сільському господарстві відбувався швидкий процес концентрації виробництва, розорення дрібних та середніх фермерів, погіршення їх майнового стану.

Отже, радикальне вирішення аграрного питання в США після громадянської війни створило сприятливі умови для розвитку сільського господарства, забезпечило освоєння великих земельних площ, створення високотоварних, механізованих фермерських господарств, які стали головними поставальниками сільськогосподарської продукції на світовий ринок.

Розвиток економіки США наприкінці XIX ст. призвів до значних структурних зрушень. До середини 80-х років XIX ст. головний прибуток для держави давало сільське господарство, а країна за рівнем промислового виробництва посідала лише четверте місце у світі. Після завершення громадянської війни США перетворюються в індустріально-аграрну державу і виходять на перше місце у світі за рівнем промислового виробництва, стають лідером світової економіки.

Лідерство США було досягнуте важкою працею мільйонів трудящих, особливо робітників-емігрантів. Це призводило до масових страйків фермерів, робітників і службовців. Так, у 70—80-х роках XIX ст. відбулися виступи фермерів і безробітних, у 1905 р. — страйки гірників та текстильників. Виступи трудящих сприяли створенню профспілкових та робітничих організацій — індустріальних робітників світу, а в 1898 р. — соціал-демократичної партії.

Посилення економічної влади трестів та фінансової олігархії, швидкі темпи індустріалізації США сприяли тому, що в експорті товарів значно

зросла частка промислових товарів. Американські монополії потребували все більше ринків збуту товарів, цікавилися заморськими територіями, а в кінці XIX ст. вдалися до прямої агресії. У 1898 р. США захопили Гавайські острови, 1899 р. — Кубу, Гуам, Філіппіни, загарбали Панамський перешийок та закінчили будівництво Панамського каналу, який з'єднав Атлантичний та Тихий океани і став важливим стратегічним об'єктом. США в кінці XIX ст. — на початку XX ст. збільшують свій економічний вплив на країни Далекого Сходу, особливо Китай. Вони проголосили Китай зоною свого економічного впливу, а фактично захопили величезний китайський ринок. Інтереси США зіткнулись з головним конкурентом на світовому ринку — Німеччиною, що зумовило їх участь у Першій світовій війні на боці Антанти.

Таким чином, криза 1873 р. прискорила процес концентрації виробництва і капіталу, утворення монополій у формі трестів, які стали відігравати провідну роль в економіці країни.

Фермерські господарства стали основою зростання сільськогосподарського виробництва, спираючись на передову технічну базу. Значного розвитку набули духовно-культурна сфера, наука, підтримка урядом економіки.

Наприкінці XIX ст. США перетворилися в реального лідера світової економіки, посівши перше місце у світі за обсягами промислового і сільськогосподарського виробництва.

**Американська
школа маржиналізму.
Дж. Б. Кларк**

Зазначені вище соціально-економічні передумови сприяли формуванню неокласичного напрямку економічної думки в США. **Засновником американської школи маржиналізму став Джон Бейтс Кларк (1847—1938)**, автор праць «Філософія багатства» (1886), «Розподіл багатства» (1899), «Проблеми монополії» (1901), «Сутність економічної теорії» (1907) та ін. Заглиблення у маржиналістські ідеї та неординарність аналізу дали змогу американському дослідникові сформулювати ряд нових цікавих ідей.

Кларк створив особливий, «американський» варіант суб'єктивної школи. Для цього варіанта найбільш характерним елементом є теорія граничної продуктивності.

Д. Б. Кларк виступив зі своєю теорією розподілу в той час, коли в США виникла так звана «проблема праці». У 1885 р. Американська економічна асоціація записала у своїй Декларації, що зіткнення між працею та капіталом потребує вирішення цілого ряду соціальних проблем, що вимагає об'єднаних зусиль церкви, держави та науки.

Америка поступалася Європі щодо темпів поширення марксизму (його вплив був там набагато слабшим). Тому у праці «Розподіл багатства» (1899 р.) Кларк проголошує недоторканність приватної власності. Питання про власність

він вважав етичним питанням. Кларк критикує комуністичний принцип розподілу і проголошує лозунг: «Кожному те, що ним створене!». Його принцип розподілу ґрунтувався на вже відомій теорії «трьох факторів виробництва». Кларк намагається довести, що кожний фактор отримує відповідну йому «частку» національного доходу, яка ним створена, і тому капіталістичне суспільство справедливе у своїй основі.

Кларк поділив політичну економію на три розділи: 1) **універсальну економіку**, яка формулює загальні універсальні закони; 2) **соціально-економічну статику**, взяту в «стаціонарному стані»; 3) **соціально-економічну динаміку**, яка досліджує ті сили, які діють у суспільстві, що перебуває в русі, у розвитку.

Універсальна економіка повинна досліджувати більш загальні закони господарської діяльності. До цих законів Кларк відніс **закон граничної корисності, спадної продуктивності праці і капіталу**.

Кларк вводить політичну економію до сфери **статики**, тобто такого стану суспільства, коли воно перебуває у рівновазі і в стані повного спокою. Він досліджує на цій стадії «частку» кожного фактора на основі законів граничної корисності та спадної продуктивності. У цьому плані ним трактуються категорії заробітної плати, процента, ренти. Кларк стверджує, що заробітна плата визначається «граничною продуктивністю праці» робітників. Він писав, що при незмінних розмірах капіталу і незмінному рівні техніки подальше збільшення кількості використаних на виробництві робітників призведе до падіння продуктивності праці кожного знову прийнятого робітника. Тобто чим більше зайнято робітників, тим нижчою буде продуктивність праці і тим нижчою має бути заробітна плата.

І третя стадія — **динаміка**, в якій, за Кларком, усі фактори перебувають у стані розвитку, в якому можливі порушення стану рівноваги. На стадії дослідження економіки в динаміці Кларк вводить категорію прибутку, яка у нього є «даром» технічного зростання виробництва.

Таким чином, теорія розподілу Кларка була ще однією спробою (вслід за теорією Кері) показати панування економічних гармоній в умовах капіталізму.

Але ці уявлення не повністю відповідали дійсності. Криза 1929—1933 рр. продемонструвала ілюзорність надій Дж. Б. Кларка та його прибічників на всесилля ринкового механізму та показала, що капіталістичне суспільне відтворення не можна уявляти як гігантську фірму, яка розвивається за маржинальними законами.

Але зазначені вище недоліки не затьмарили тих наукових результатів, які були отримані економістами американської школи. Звернувши увагу на проблему оптимізації структури витрат виробництва та визначивши шляхи її граничного аналізу, вони започаткували численні прикладні дослідження кількісних взаємовідносин між витратами факторів виробництва (їдеться про такий відомий аналітичний інстру-

мент, як виробнича функція). Економіко-математичні моделі, які дозволяють розрахувати кількісні залежності між витратами виробництва та обсягами продукції, яка виробляється, набули широкого практичного використання, особливо на мікроекономічному рівні, під час розроблення стратегії фірм, підприємств.

Прийоми граничного аналізу, які маржиналісти використовували на окремих товарних ринках чи підприємствах, Кларк спробував перенести в макроекономічне середовище. З'явилися такі поняття, як соціальна праця (загальна кількість зайнятих у народному господарстві), соціальний капітал (сукупність капіталів, які використовуються в суспільному виробництві) та інші.

Таким чином, поширення граничного аналізу на процес формування факторних доходів дало змогу вченому покласти в основу теорії цінності і теорії розподілу єдиний методологічний підхід. На думку відомого дослідника історії економічних учень М. Блауга, «теорія граничної продуктивності Дж. Б. Кларка ніби замкнула маржинальну систему, стимулюючи появу різноманітних прикладних досліджень». Багато чого в теорії Кларка його сучасники вважали спірним. Однак його концепція граничної і специфічної продуктивності стала джерелом плідного сучасного підходу до вирішення завдань оптимізації виробництва за обмежених ресурсів [5, с. 448].

9.4. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ АНГЛІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ. КЕМБРИДЖСЬКА ШКОЛА

Політична система Англії сформувалася та існувала більше двох століть. У цій системі провідне місце займали представники великого бізнесу, які приймали закони для розвитку ринкового господарства.

Соціальна структура Англії в кінці XIX — на початку XX ст. не зазнала суттєвих змін, окрім подальшого зменшення в сільському господарстві кількості сільського населення — фермерів-орендарів і найманих робітників та зростання чисельності робітників і службовців.

Подальшого розвитку набуває духовно-культурний розвиток англійської нації під впливом друкованих видань, особливо під впливом літератури, газет, журналів, наповнених багатим змістом. Значний вплив на англійське суспільство мали численні газети, зокрема народні газети, які формували менталітет людей, що, у свою чергу, сприяло подальшому розвитку інститутів ринкової економіки.

Духовно-культурна сфера Англії перебувала під впливом протестантської церкви, яка мала суттєвий вплив на психологію людини і особливо на підприємництво. Однак наприкінці XIX ст. відбувається поступове падіння впливу церкви, насамперед через погіршення умов життя населення.

Що стосується такої важливої складової духовно-культурної сфери, як освіта, то вона (порівняно з іншими європейськими країнами Західної цивілізації, особливо з Німеччиною) розвивалася повільно. В Англії тільки 1880 р. було введено обов'язкову початкову освіту. У 1894 р. у вищих навчальних закладах навчалося лише 20 тис. студентів. Особливо відставала вища технічна освіта, яка почала розвиватися тільки після Всесвітньої паризької виставки 1900 р. [7, с. 130]. Недоліки в розвитку освіти позначилися на тому, що в кінці XIX ст. Англія не могла запропонувати світу нових істотних відкриттів у галузі науки і техніки.

Бурхливий розвиток англійської промисловості припадає на початок 70-х років, її промисловість домінувала у світі, поки в інших країнах завершився процес індустріалізації. Так, на Англію припадало 50 % виробництва світової продукції промисловості. Одержуючи дешеву сировину з колоній, проводячи політику вільної торгівлі, Англія — «фабрика світу» — не боялася конкурентів. Вона проповідувала доктрину А. Сміта про міжнародний поділ праці, за якою увесь світ повинен бути землеробським в оточенні промислової Англії.

Однак з середини 70-х років XIX ст. ситуація на світовому ринку різко змінюється не на користь Англії. Наприкінці XIX ст. відбувається швидка індустріалізація в США та Німеччині, які стають конкурентами Англії, провівши індустріалізацію на базі передової техніки та новітніх технологій.

Яскраво виявили себе слабкі місця англійської економіки. Майже за 100 років існування її промисловості устаткування підприємств не поновлювалося, воно фізично і морально застаріло.

Для оновлення технічної бази підприємств були необхідні значні кошти, які саме в цей час, задля більшого прибутку, вивозилися підприємцями в колонії. Виявлялися і труднощі з одержанням сировини для нових галузей промисловості. Крім бавовни стало необхідним завозити нові види сировини — руди кольорових металів, нафту тощо.

Тяжкий удар англійській промисловості було завдано рядом країн, які перейшли від політики вільної торгівлі до протекціонізму, захистивши свою промисловість високим митним тарифом. Домінування англійських товарів на світовому ринку було поступово ліквідоване. Як наслідок, у кінці XIX ст. Англія поступово втрачає своє промислове лідерство. Якщо в 70-х роках XIX ст. щорічний приріст її промислової продукції становив 3,7 %, то в 1914 р. — лише 1,7 % [17, с. 208]. Це свідчить про зменшення частки Англії у світовому виробництві та скорочення темпів промислового виробництва, а це призвело до того, що Англія втратила свою вікову монополію і поступилася місцем молодим конкурентам — США та Німеччині. На початку XX ст. змінюється структура промисловості Англії, де за темпами зростання важка промисловість випереджає легку. Більш стрімкими темпами розвиваються такі галузі, як сталеливарна, електротехнічна й хімічна. Разом з тим втрачає значення текстильна промисловість. Хоча Англія втратила свою промислову

монополію у світі, у неї залишилася величезна колоніальна імперія, яка давала великі прибутки. Крім того, Англія продовжувала посідати провідне місце у світовій торгівлі та суднобудуванні.

Процес концентрації виробництва й утворення монополій в Англії затримався на 10—15 років (порівняно з США та Німеччиною), у зв'язку з тим, що Англія одержувала великі прибутки від колоній. Перші монополії були пов'язані з переробленням колоніальної сировини Британської імперії. У 1880 р. утворюється концерн з видобутку діамантів і золота в Південній Африці. Освоєння території колоній сприяло виникненню монополій у важкій та військовій промисловості. Серед них чільне місце посідали такі, як «Віккерс», «Амстронг-Уїтворт», «Сенс енд Максим» та ін. Монополії Англії в основному виступали у формі трестів і синдикатів. В Англії також відбувався процес монополізації на залізницях та у судноплавстві, повільно проходить монополізація в старих галузях промисловості — текстильній та вугільній.

Особливість процесу монополізації в Англії була пов'язана з більш пізнім виникненням монополій, відносною слабкістю, переважною орієнтацією на експорт товарів, причому утворення їх відбувалося в основному в нових галузях промисловості: цементній, електротехнічній та ін.

В останній чверті XIX ст. сільське господарство Англії, особливо зернове, значно скоротило обсяг виробництва. Великих збитків зазнало сільське господарство від завезення в Англію дешевого американського хліба. Світові ціни на хліб різко знизилися, англійські землевласники через високу земельну ренту не могли конкурувати з привізним дешевим американським хлібом (за високої земельної ренти).

Під впливом аграрної кризи в сільському господарстві країни відбуваються структурні зрушення, які в 1870—1913 рр. призвели до скорочення вдвічі посівних площ під зерновими, а також збільшення завезення продуктів харчування з колоній. Занепад сільськогосподарського виробництва зумовив різке скорочення населення у сільській місцевості. У 1914 р. тільки 8 % усього населення було зайнято у сільському господарстві. Зменшення питомої ваги землеробства призвело до звуження внутрішнього ринку та посилення залежності країни від імпорту сировини та продовольства. Такі обставини ще більш гальмували темпи розвитку англійської промисловості.

У 70-х роках XIX ст., щоб компенсувати втрату промислової першості, Англія почала активно використовувати банківський капітал, який за темпами концентрації та централізації значно випереджав промисловий. Так, п'ять великих банків Англії («Велика п'ятірка») володіла більшістю вкладів у країні. З 1895 до 1905 р. сума вкладів цих банків зросла відповідно з 550,2 млн фунт. ст. до 728,1 млн фунт. ст., тобто у півтора раза [25, с. 10].

Фінансуючи промисловість, банки зрощувалися з промисловістю. Злиття промислового і банківського капіталу зумовлювало утворення в країні

фінансового капіталу і фінансової олігархії та її домінування у головних галузях економіки. Дедалі більшої ваги в економіці Англії почали набувати фінансово-промислові групи, акціонерні та комерційні банки.

У кінці XIX — на початку XX ст. вплив колоній на економіку Англії має надзвичайне значення, що було пов'язане, насамперед, із втратою промислового лідерства. Англія купувала за низькими «цінами» колоніальні товари, вивозила звідти важливу сировину в колонії — вивозився капітал (фактично відбувався процес пограбування колоній у великих масштабах). У 1914 р. Англія посідала перше місце у світі за вивозом капіталу за кордон, причому 94 % капіталу вона вивозила у свої колонії [24, с. 56].

Напередодні Першої світової війни зв'язок Англії з колоніями став ще міцнішим. Колонії стають основним джерелом прибутків для англійської економіки. Так, від вивозу капіталу Англія одержувала прибуток в чотири рази більший, ніж від власної промисловості [24, с. 56].

Англійський банк — провідний банк країни — стає важливим елементом ринкової економіки, а Англія — «світовим банкіром». Прибутки від фінансових операцій виходять на перше місце, причому за рахунок колоній, які стають основою економіки Англії. Вивіз капіталу за кордон для Англії стає головним фактором економічного розвитку. На початку XX ст. прибутки від вивозу капіталу за кордон у п'ять разів перевищили прибутки від зовнішньої торгівлі.

У кінці XIX — на початку XX ст. Англія продовжує політику збільшення своєї колоніальної імперії. Вона захоплює Бірму, Судан, Родезію, Конго, Нігерію, установлює протекторат над Єгиптом. На 1914 р. територія Британської імперії становила вже 33,5 млн кв. км² з населенням 428 млн осіб. В економічній системі Англії дедалі більше на перше місце висувалися її колоніальні володіння, куди збільшувався вивіз капіталу.

Нерівномірний розподіл колоній між провідними промислово розвиненими державами в кінці XIX ст. призвів до загострення суперечностей між ними. Серед цих суперечностей на перше місце виступили економічні суперечності між Англією та Німеччиною, яка активно перемагала Англію на європейських та колоніальних ринках та вимагала перерозподілу англійських колоній. Англія наполегливо шукала союзників проти Німеччини у майбутній війні. Ці пошуки закінчилися утворенням блоку проти Німеччини — Антанти.

Отже, з кінця 70-х років XIX ст. починається поступове промислове відставання Англії у зв'язку з появою молодих промислово розвинених країн США та Німеччини. Значного удару по сільському господарству Англії завдала криза 1873 р. Низькими темпами відбувався процес монополізації. Щоб скоротити промислове відставання, Англія прискорила темпи вивозу капіталу за кордон, особливо у свої колонії, які стають основним стрижнем економіки Англії, що ще більше посилює негативний вплив на її економіку, яка мала яскраво окреслений колоніальний характер.

**Формування
неокласичної традиції
в політичній економії.
Кембриджська школа**

У цих нових для Англії економічних умовах кінця XIX — початку XX ст. значного розвитку набула економічна теорія кембриджської школи. Її головний представник — А. Маршалл своїми ідеями сприяв розвитку ринкової економіки.

Кінець XIX — початок XX ст. відзначені зростанням концентрації і монополізацією капіталістичного виробництва. Ці явища викликали істотні зміни в умовах функціонування підприємств, ускладнили процес виробництва і обігу, на що й відреагували англійські економісти.

Другий етап «маржинальної революції» припадає на 90-ті роки XIX ст. З цього часу маржиналізм стає популярним і пріоритетним у багатьох країнах.

Маржиналісти другого етапу (на відміну від маржиналістів першого періоду і від класиків) розширили предмет дослідження, застосувавши для цього новий методологічний інструментарій, зокрема системний. Але неокласики водночас звули предмет свого дослідження через свідоме вилучення з кола теоретико-методологічних питань економічної науки соціальної та макроекономічної складових.

Найбільший внесок у теорію зробив професор Кембриджського університету **Альфред Маршалл**, котрий є автором таких видатних праць, як «Економіка промисловості» (1889), «Промисловість і торгівля» (1919), «Гроші й торгівля» (1923) тощо. Особливу популярність ученому принесла праця «Принципи економікс» (1890), в якій систематизовано й узагальнено положення пострікардіанської політичної економії, австрійської школи та інших напрямів економічної думки. Ця праця поклала початок новому напрямку в економічній науці, що згодом дістав назву **неокласичного економічного аналізу**. По суті, Маршалл поставив завдання щодо створення **синтетичної теорії вартості** на основі різних теорій, що знайшло підтримку як у прихильників неокласичного напрямку, так і в його супротивників.

Наголошуючи на тому, що економічна наука є «чистою і прикладною», а тому має уникати «аналізу гострих проблем партійної боротьби і складностей внутрішньої та зовнішньої політики»¹, учений запропонував замінити вузький термін *Political Economy* на більш широкий — *Economics*.

Маршалл у цілому сприйняв методологічну систему маржиналізму, особливо її нейтральний, деідеологізований підхід до економіки, її позаісторичне розуміння. Водночас він обґрунтовано критикував позицію австрійців щодо примату суб'єктивних оцінок граничної корисності в аналізі процесу ціноутворення, відводячи останнім місце одного з факторів, що впливають на попит. Одночасно Маршалл був супротивником трудової теорії вартості, що доводила примат витрат виробництва в ціноутворенні. Тому вчений відкинув метод причинно-наслідкових залежностей одних явищ від інших. Так виник **аналі-**

¹ Маршалл А. Принципы экономической науки: В. 3 т. — М.: Прогресс, 1993. — Т. 1. — С. 97.

тичний метод Маршалла, який згодом було названо теорією часткової рівноваги. Відповідно до цієї теорії у кожній окремій ситуації дослідник повинен вважати постійними всі елементи, крім одного, й аналізувати його зміни. *Завдяки Маршаллу почали широко застосовуватися математичні методи вивчення функціональних співвідношень між економічними явищами, що дозволило вченим розробляти практичні, конкретні проблеми ринку.*

Якщо А. Сміт, створюючи свого часу теорію трудової вартості, спирається на «людину економічну», на психологію людини ринкової економіки, то А. Маршалл відмовляється від поглядів А. Сміта. Він підкреслює, що індустріальна революція відбилася на психиці як підприємця, так і найманого робітника. На ринок вийшла гранична корисність, гранична продуктивність праці й капіталу. На його думку, створюючи машину, неможливо не враховувати психіку людини, проблеми соціально-політичних відносин праці й капіталу, проблеми реалізації продукції.

Центральне місце у працях Маршалла і його школи займає **ринковий механізм формування цін**. Вихідним пунктом теорії ученого став такий постулат: ні попит, ні пропозиція не мають пріоритету з погляду визначення цін, а є рівноправними елементами механізму ринкового ціноутворення. Зокрема, Маршалл констатував зростання попиту під час падіння цін і зменшення попиту у разі їх збільшення. Стійка ціна (ціна рівноваги) встановлюється в точці перетину кривих попиту та пропозиції, коли попит урівноважується пропозицією. Ціна ж попиту визначається корисністю товару, що являє собою максимальну ціну, яку покупець готовий платити за товар.

Однак, як слушно зазначав Маршалл, дана ідеальна модель ринкової взаємодії ціни, попиту та пропозиції змінюється залежно від тривалості досліджуваних тимчасових періодів. *Коли вивчається короткостроковий період, то виявляються одні закономірності, у тривалій же перспективі — інші.* Рівноправність факторів зникає, і в результаті — то попит, то пропозиція бере на себе роль провідного ціноутворювального фактора. У короткостроковому періоді попит набуває пріоритету, тому що пропозиція більшою мірою інерційна й не встигає за коливаннями попиту, оскільки для зміни пропозиції потрібні нові умови виробництва, точніше — створення додаткових або нових виробничих потужностей. У даному тимчасовому відрізку будь-яке підвищення попиту зумовлює зростання ціни. Підприємець за даних умов одержує тимчасовий додатковий дохід (**квазиренту**, за визначенням Маршалла), що являє собою різницю між новою, більш високою ціною товару, витратами його виробництва і нормальним прибутком. Створені нові умови виробництва збільшують обсяги пропозиції, знижуючи ціну й анулюючи квазиренту.

Настає довгостроковий період, де роль основного ціноутворювального фактора бере на себе пропозиція й пов'язані з нею витрати виробництва. Таким чином, виробництво визначає рух потреб, які потім виступають у вигляді граничних корисностей і попиту. Потрібно зазначити, що **витрати ви-**

робництва, за Маршаллом, у кінцевому підсумку, визначаються сумою страждань, які викликаються, з одного боку, працею, а з іншого — утриманням від непродуктивного споживання капіталу. *Психологічна теорія переживань Маршалла спиралася на відому із середини XIX ст. «теорію помірності» англійського економіста Н. Сеніора й потрібна була засновникові кембриджської школи для протиставлення рикардіанської теорії трудової вартості й марксистської теорії додаткової вартості.* Відповідно до цієї теорії Маршалла і робітник, і підприємець приносять жертви в процесі виробництва. Жертвою з боку робітника є суб'єктивні негативні емоції, пов'язані з трудовими зусиллями; жертвою роботодавця — відстрочені задоволення від особистого споживання або необхідність їх очікування. Цим знімалася проблема додаткової вартості й тісно пов'язана з нею проблема експлуатації. Однак, як і в міркуваннях австрійської школи, дана побудова Маршалла не є переконливою. Очікування саме по собі не може бути джерелом прибутку, оскільки переживання суб'єктів виробництва досить різні, тому важко порівнювані. З наведених вище міркувань Маршалл робив висновок, що грошові витрати виробництва, або ціна пропозиції конкретного товару, повинні забезпечувати компенсацію всіх негативних відчуттів суб'єктів виробництва, що, таким чином, містить у собі заробітну плату (за втому, жертву робітника) і підприємницький дохід (плату за помірність, непевність). Маршалл не обмежився теоретичними побудовами психологічного стримування витрат виробництва. На сьогодні великим досягненням прикладного характеру стали дослідження вченого, присвячені виявленню динаміки витрат виробництва (стосовно окремих підприємств).

Він запропонував три можливі моделі динаміки витрат. Існують галузі, стверджував Маршалл, де граничні витрати, а отже, і ціна пропозиції, не залежать від обсягу випуску продукції (закон постійної віддачі або закон постійної продуктивності). Але є галузі, у яких зі збільшенням обсягу виробництва граничні витрати виробництва одиниці продукції знижуються (закон зростаючої віддачі або закон зростаючої продуктивності). Нарешті, до **третьої категорії** відносять виробництва, де в міру їх розширення спостерігається зростання граничних витрат і відповідно цін пропозиції (закон спадної віддачі або закон спадної продуктивності). У другій і третій моделі ціну пропозиції підприємець пов'язує з обсягом виробленої продукції і визначає через граничні витрати виробництва. Таким чином, Маршалл включив у теорію ціни важливе положення про залежність ціни пропозиції від виробництва.

Установлюючи зв'язок між ціноутворенням і тривалістю тимчасового періоду, учений зробив висновок про різке збільшення впливу пропозиції й витрат виробництва на механізм ціноутворення. У зв'язку з цим **Маршалл розрізняв три періоди: короткий**, протягом якого виробничі потужності не міняються; **тривалий**, коли можна змінити обсяг продукції залученням нових виробничих потужностей; і, нарешті, **досить тривалий**, коли можуть

відбутися зміни в чисельності населення, у техніці виробництва та в капіталі. Нормальна ціна (або ціна рівноваги), зумовлена витратами виробництва, на думку Маршалла, установлюється в другому періоді, тому що гра попиту та пропозиції протягом тривалого періоду приводить ціни до витрат і виникає стійка рівновага.

Запропонований Маршаллом механізм ціноутворення є більш збалансованим, ніж концепція австрійської школи. Аналіз фактора часу, наведений ученим, вплинув на реальні процеси та їх відображення економічною наукою.

Розробляючи проблему попиту, Маршалл створив концепцію «**еластичності попиту**», під якою розуміють функціональну залежність попиту від зміни цін. Маршалл визначає «еластичність» як співвідношення між зростанням наявного запасу товарів і падінням ціни та, навпаки, ступенем зменшення запасу й підвищенням ціни. Попит на товар є більш еластичним, ніж ціна даного товару. Якщо ж зміна попиту на товар відбувається меншою мірою, ніж зміна ціни, попит буде нееластичним. *Дана концепція набула розвитку у практичних дослідженнях конкретної кон'юнктури ринку, при прогнозуванні ефективного функціонування господарського механізму. Поняття «еластичності» надалі стало застосовуватися в розробленні проблем ціни й попиту, ціни і пропозиції товару, процента і пропозиції капіталу, заробітної плати й наявної робочої сили.*

Важливе місце у теоретичній системі Маршалла належить **теорії розподілу**. Згідно з цією теорією кожний із факторів виробництва (земля, праця, капітал, підприємницька діяльність) також підлягають дії попиту і пропозиції. Прибуток не є гарантованим доходом підприємця, а змінюється зі зміною цін.

Отже, економічна теорія Маршалла вплинула на розвиток економічних наук. Концепції ціни, попиту та пропозиції, витрат виробництва, введені кембриджською школою до наукового обігу, стали предметом подальшого вивчення й розвитку. Сучасними економістами широко використовуються і модифікуються розроблені Маршаллом теорії «еластичності» попиту та пропозиції, квазірентного доходу тощо.

Розвиток неокласичної традиції у працях А. Пігу та Р. Хоутрі

У 20-х роках ХХ ст. з'являється кембриджський варіант кількісної теорії грошей, або теорія «**касових залишків**». Її авторами були А. Маршалл, А. Пігу та Дж. Робінсон. Основна ідея кількісної теорії грошей — безпосередній вплив змін грошової маси на рівень цін. Зростання або зниження цін, на думку авторів, спричиняє зміну реальної цінності суми грошей у вигляді готівки. Щоб зберегти її незмінною, коли ціни зростатимуть, економічні суб'єкти прагнутимуть збільшити грошову частину свого доходу і скоротити частину доходу, яка споживається. За умови зниження цін їхні дії будуть протилежними. Такі процеси прийнято називати «**ефектом Пігу**» або **ефектом реальних касових залишків**».

А. Пігу обґрунтовував поняття **економічного добробуту** та його найважливіші фактори. Основною працею А. Пігу (1877—1959) є «**Економічна тео-**

рія добробуту» (1920), де викладено концепцію добробуту. Основна увага приділяється тут проблемі оптимізації соціального добробуту, який А. Пігу розглядає як суму добробуту окремих індивідів. Основою соціального добробуту є економічний добробут. На думку ученого, економічний добробут — це задоволення, яке можна оцінити в грошовому еквіваленті. Економічні причини впливають на економічний добробут будь-якої країни не безпосередньо, а через створення й використання об'єктивного додаткового економічного добробуту, тобто національного доходу. А. Пігу вважав головним показником національного добробуту «національний дивіденд». Добробут визначається рівнем і темпами зростання національного дивіденду та рівномірним його розподілом. Виходячи з цього, Пігу визнає перерозподіл національного доходу однією з найважливіших функцій держави. Він був одним із перших неокласиків, котрий піддав сумніву досконалість ринкового механізму та вільної конкуренції. Учений розглядав дві форми державного втручання в економіку — **пряму й непряму**. Непрямі заходи (податки, субсидії) необхідно застосовувати для усунення економічних наслідків «зовнішніх ефектів», що виникають за умов вільної конкуренції. Пряме втручання є необхідним у разі посилення позицій монополій в економічному житті. Але, на думку Пігу, антимонопольне законодавство є хоч і корисним, але малоефективним. Він вважав, що втручання держави має здійснюватися у формі безпосереднього контролювання цін, тарифів та обсягів випуску продукції.

Монетарну теорію економічного циклу розробив у цей час інший представник кембриджської школи — Р. Хоутрі (1879—1975). Найвідоміші його праці — «Добра й погана торгівля» (1913), «Капітал і зайнятість» (1937). Хоутрі належить теорія, яка пов'язує споживчі доходи й витрати з економічним циклом. На його думку, економічний цикл — це суто грошове явище, зумовлене коливаннями грошового попиту й відповідними змінами в наданні кредитів. На основі своєї теорії Хоутрі дійшов висновку, що циклічні коливання ділової активності можна пом'якшити через розумну грошово-кредитну політику.

Ідеї кембриджської школи домінували в економічній науці аж до початку 30-х років ХХ ст.

Тільки виникнення кейнсіанського макроекономічного вчення помітно послабило її вплив. Однак ідеї англійської школи маржиналізму, як і раніше, є складовими різних напрямів сучасної економічної думки.

9.5. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ФРАНЦІЇ

Остання чверть ХІХ — початок ХХ ст. для Франції характеризувалася подальшим зростанням духовно-культурного рівня французької нації під впливом ідей французьких просвітників, творів літератури та мистецтва, які здобули всесвітнє визнання.

Уряд Франції продовжив проведення освітньої революції, зробив наголос на розвиток університетської, особливо технічної, освіти, що дало свої позитивні наслідки для вагомих відкриттів у галузях медицини, біології, хімії та фізики.

У той самий період відбувається ряд важливих політичних подій, що були наслідком соціально-економічних суперечностей, які накопичилися у Франції.

У вересні 1870 р. відбувається революція, а за нею (в березні 1871 р.) Паризька комуна. Ці політичні події докорінно змінили політичну систему в державі. У Франції було ліквідовано монархію та утворено республіканську форму правління на чолі з парламентом, що змінило політичну систему управління державою.

Під впливом ідей Паризької комуни та погіршення економічного стану в країні впродовж 1870-1914 рр. посилюється робітничий та соціальний рух, було створено соціалістичну партію, зростала роль профспілок.

До середини XIX ст. Франція за обсягами промислового виробництва посідала друге місце у світі після Англії, але наприкінці XIX ст. вона переходить на четверте місце, відстаючи в економічному розвитку від нових промисловорозвинених держав — США та Німеччини.

Темпи зростання французької промисловості в 1870—1913 рр. були в 2—2,5 рази нижчими, ніж у попередні 50 років. З 1870 р. до початку Першої світової війни промислове виробництво США збільшилось у 13 разів, Німеччини — у 7, а Франції — лише в 4 рази [10, с. 241].

На четвертому місці Франція залишалася аж до Першої світової війни, не піднявшись до рівня індустріальної країни. Цілий ряд факторів негативно вплинув на її економіку й уповільнив темпи зростання. Так, недалекоглядна політика французького уряду призводить у 1870—1871 рр. до франко-пруської війни, яка мала негативні наслідки для французької економіки, надовго затримала її розвиток. Війною було зруйновано багато промислових підприємств, залізниць і ферм, німецькі війська зайняли 43 департаменти. Внаслідок війни Франція втратила два промислові райони — Ельзас і Лотарингію, багатих на цінну сировину (вугілля та залізну руду), що послабило базу французької індустрії. Для Франції загальна сума збитків від війни становила 16 млрд франків, з них 5 млрд франків сплатила Німеччині контрибуції золотом.

Однією з головних причин уповільнення темпів економічного розвитку Франції в кінці XIX — на початку XX ст. залишився парцелярний характер її сільського господарства. Парцелярне господарство характеризувалося слабким розвитком товарності та зв'язком з ринком, невеликою площею землі — 1—2 га, відсталістю, відсутністю поділу праці при обробці землі та застосування досягнень науки.

Однак розвиток капіталізму на селі прискорив процес розорення дрібних господарств та концентрацію землі у великих та середніх господарствах.

Так, 1891 р. великі та середні господарства мали 74 % землі, а частка малих становила 26 % [3, с. 98].

Вихід зі скрутного становища селяни шукали в оренді землі та одержанні позичок у сільських лихварів та банкірів, а це часто призводило до зростання їх заборгованості та погіршення економічного становища.

Низький рівень розвитку господарства негативно впливав на внутрішній ринок, зумовлював зменшення купівельної спроможності переважної частини населення Франції — селян, а це, у свою чергу, не стимулювало розвитку промисловості.

В останній третині XIX ст. розвиток промисловості Франції відбувався повільними темпами, на що впливала слабка сировинна база, особливо недостатня кількість вугілля, стара технічна база промисловості.

Разом з тим в економіці Франції простежувалися такі самі тенденції, як і в інших країнах Європейської цивілізації, а саме: найбільшими темпами розвивалася важка промисловість, машинобудування та металообробка, завдяки підтримці держави відбувалося швидкими темпами залізничне будівництво.

Так, 1871 р. протяжність залізниць у країні становила 17,7 тис. км, а в 1901 р. — вже 42,8 тис. км [3, с. 101].

У 70—80 роках XIX ст. у промисловості Франції виникають перші нові форми організації господарства — монополії у формі **синдикатів і картелів**.

Так, синдикат «Контур де Лонгві» в 1876 р. об'єднував 13 металургійних заводів, 1883 р. утворюється цукровий картель, 1885 р. — картель з виробництва гасу та ін.

На початку XX ст. відбувається швидкий процес концентрації виробництва і зростає кількість монополій. Монополії у Франції виникали переважно у формі синдикатів. **Синдикат** — це об'єднання кількох підприємств однієї галузі промисловості, він створювався з метою усунення конкуренції через установлення контролю за ринком і отримання монопольно високих прибутків. Синдикати мали єдину контору, яка керувала збутом продукції. Серед найбільших синдикатів у Франції були «Шнейдер-Крезо» — виробник зброї, «Сен-Гобен» — хімічної продукції, «Центральний комітет французьких шахтовласників» — видобуток вугілля. Створюються також великі торговельні монополії — «Лувр», «Претон», які мали власні підприємства.

На початку XX ст. відбувається пошквалювання промислового виробництва та застосування нової техніки, що вплинуло на розвиток автомобілебудування, електротехніки, суднобудування, верстатобудування. У цілому процес монополізації у Франції відбувався повільно, і монополії в економіці не відігравали провідної ролі.

У кінці XIX — на початку XX ст. французька промисловість мала ще свою особливу структуру, яка полягала в тому, що понад 90 % усіх підприємств були невеликими за розмірами, в основному мали від двох до десяти робітників, вони мали слабку технічну базу та застосовували старі техноло-

гії, переважно ручну працю, слабку механізацію. Такі підприємства виробляли предмети споживання: парфуми, дорогі тканини, меблі, ювелірні прикраси, взуття, одяг. Ці товари переважно йшли на експорт чи споживалися заможними верствами населення.

У цілому французька промисловість з технічного погляду значно відставала від промисловості США та Німеччини, її устаткування здебільшого було морально і фізично застарілим, недостатньо впроваджувалися останні досягнення науки і техніки, передові технології, енергетичною базою промисловості були переважно парові машини, а не електричні двигуни, що негативно позначалося на собівартості та конкурентоспроможності французьких промислових товарів на світовому ринку.

Незважаючи на окремі успіхи, у розвитку важкої промисловості на початку ХХ ст. за обсягами виробництва провідне місце залишалося за виробництвом предметів споживання. Проблема індустріалізації в країні вирішено не було.

Отже, зміна форм господарювання у Франції в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. торкнулася в основному галузей важкої промисловості, в яких відбувався процес монополізації та утворення акціонерних товариств. Стосовно переважної кількості підприємств, то зміни форм господарювання тут майже не відбулися, ці підприємства залишалися приватною власністю виключно окремих власників.

Вагомою причиною відставання Франції були суттєві витрати на колоніальні авантюри: колоніальні завоювання в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., на утримання армії і флоту, великого апарату чиновників у колоніях, особливо перед Першою світовою війною. Розв'язання цих питань держава намагалася здійснити за рахунок збільшення податків, що призводило до зниження життєвого рівня трудящих та зростання робітничого руху.

Таким чином, зазначені вище фактори в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. негативно впливали на розвиток французької економіки.

Компенсувати своє відставання Франція намагалася вивозом капіталу за кордон, що гальмувало розвиток економіки країни.

Концентрація французької промисловості здійснювався повільно, проте швидкими темпами відбувався процес концентрації і централізації банківського капіталу. Основи банківської системи Франції, які сформувалися ще в 20—60-х роках ХІХ ст., набули подальшого розвитку в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Франція зробила вагомий внесок у світовий досвід завдяки операціям з акціями і різними цінними паперами, зокрема дана країна мала широку мережу фінансових посередників, інвестиційних фондів та довірчих товариств, різних видів банків.

У Франції була дуже розгалужена банківська система. Вона складалася з різних банків, які виконували окремі функції. Так, акціонерні банки в умовах монополістичної конкуренції та централізації капіталів займалися

випуском та реалізацією акцій і одержували великі прибутки. Комерційні банки Франції фінансували та кредитували фізичних та юридичних осіб. Великого поширення також набула діяльність кооперативного банку, створеного пайовиками для пільгового кредитування дрібних та середніх підприємств. Значне місце в банківській системі Франції займав іпотечний банк, який здійснював довгострокове кредитування під заставу нерухомості. Досвід роботи французьких банків у ринкових умовах переймали інші держави.

Країна надавала більше переваги банківському капіталу, ніж промислового. Відбувався швидкий процес концентрації банків. Особливої могутності в кінці XIX — на початку XX ст. набули три найбільші банки — «Ліонський кредит», «Генеральне товариство» та «Національна облікова контора». Вони перетворились у могутніх і всесильних монополістів, які розпоряджались переважною більшістю грошового капіталу країни. Почалося зрощування банківського і промислового капіталу через особисту унію, створення акціонерних товариств, банки стали контролювати значну частку промисловості. Усього в 1908 р. у Франції налічувалося 266 різних банків. Серед них провідне місце посідав «Французький банк», якому держава надавала особливі привілеї. У складі цього банку були найвпливовіші представники французької фінансової олігархії — 200 найбільших акціонерів банку, які наприкінці XIX ст. мали значний вплив на французьку економіку і політику.

Розвиток банківської системи Франції зумовив виникнення на початку XX ст. нових банків — «Французького торгово-промислового банку», «Банку паризького союзу» та ін.

Французькі банки спрямували свої кошти в основному на лихварські операції, надаючи позики іноземним державам під високі відсотки. Так, 1908 р. у французьку промисловість і торгівлю було вкладено лише 9,5 млрд а в облігації та в іноземні цінності — 104,4 млрд, фр., тобто в 10 разів більше. Загальна сума прибутку, одержана Францією від відсотків, становила в 1913 р. 2,3 млрд фр. [3, с. 334].

У кінці XIX ст. Франція спрямувала свої зусилля на вивезення капіталу за кордон. Якщо в 1872 р. Франція вивезла за кордон лише 10—12 млрд фр., то в 1914 р. — 60 млрд фр., тобто сума вивезеного капіталу зросла у 6 разів.

Франція була на другому місці у світі за обсягами експорту капіталу після Англії [14, с. 518].

В умовах ринкової економіки прибутки від лихварських операцій виходять на перше місце, а Франція перетворюється в державу-рантє, коли головним прибутком є відсотки від надання грошей у борг чи від придбання цінних паперів. Прибутки від лихварства були у чотири рази більшими, ніж від промисловості й торгівлі. Лихварство було головним стрижнем економіки країни. Більшу частину французьких капіталів на початку XX ст. було вкладено в європейські країни, переважно у Росію, Балканські країни та в

Іспанію. У свої колонії Франція вивозила лише до 10 % капіталу. За рахунок своїх капіталовкладень за кордоном Франція одержувала щорічно прибуток у розмірі 1 млрд. дол. [27, с. 6].

Лихварський характер економіки Франції яскраво підтверджує наявність у державі великої кількості рантьє, які володіли цінними паперами. При населенні Франції 40 млн осіб рантьє становили 10—12 %. [14, с. 521]. Особливо велику кількість акцій мали власники російсько-французької позики, яка була розповсюджена серед широких верств населення. Франція стає міжнародним банкіром, світовим лихварем.

Отже, за таких умов економіка Франції мала яскраво окреслений лихварський характер, а лихварство у великих розмірах негативно позначилося на темпах економічного розвитку країни, унаслідок чого країна набагато відставала від таких молодих промислово розвинених країн, як США та Німеччина.

Наприкінці XIX ст. задля підтримки вітчизняної економіки уряд Франції активно переходить до політики протекціонізму. У 1892 р. приймається закон про підвищення мита на 722 види товарів при ввезенні в країну, згодом приймається ще низка законів 1897 р. та 1905 р., які посилювали протекціонізм уряду [3, с. 102].

Утворення монополій загострило боротьбу за територіальний поділ світу, за одержання сировини, за вивіз капіталу. З кінця XIX ст. французький уряд посилив загарбницьку політику, виконуючи волю підприємців і банків. Так, за 20 років (1880—1899 рр.). Франція захопила колоній загальною площею 3 млн кв. миль з населенням 56,4 млн осіб. Серед цих територій були землі в Північній та Західній Африці, Сомалі, острів Мадагаскар. Франція також намагалася одержати реванш за поразку у війні 1870—1871 рр. та повернути собі Ельзас і Лотарингію. У 1904 р. Франція уклала угоду з Англією, яка дістала назву Антанта. Ця угода була спрямована проти Німеччини.

Отже, в кінці XIX — на початку XX ст., в умовах ринкового господарства та загострення монополістичної конкуренції відбувається уповільнення темпів економічного розвитку Франції, на що вплинули насамперед негативні наслідки франко-пруської війни, парцелярний характер сільського господарства, структура промисловості, переважання банківського капіталу над промисловим, великий вивіз капіталу за кордон, поява могутніх конкурентів, брак сировинних ресурсів, недостатній рівень техніки та технологій, соціальні, політичні та історичні чинники.

За таких обставин напередодні Першої світової війни Франція залишалася аграрно-індустріальною країною з слабкорозвиненою важкою промисловістю і перемістилась наприкінці XIX ст. з другого місця у світі за обсягами промислового виробництва на четверте.

Як зазначалося вище, у Франції був великий прошарок рантьє. Вони володіли різними цінними паперами, які давали прибуток. Ці папери мали

не тільки заможні верстви населення, а й селяни, робітники, дрібні службовці, лікарі, інженери тощо.

**Зародження
математичної школи
маржиналізму**

Більшість економічних явищ та процесів за своєю природою мають кількісний характер. Між економічними величинами існують кількісні зв'язки: якщо змінюється одна з них, то за відповідним законом змінюється інша чи інші, які пов'язані з першою. Наприклад, якщо підвищується ціна на певний товар, то швидше за все певною мірою знизиться попит на нього. Характер цієї залежності, очевидно, можна передати якоюсь функцією. Ще в XVIII ст. учені задумувалися над питанням використання математики при вивченні економічних явищ.

Кінець XIX — початок XX ст. позначився бурхливим розвитком природничих наук, зокрема математики, яка все більше знаходила своє застосування в різних галузях науки і техніки, зокрема в економіці. В еволюції математичної концепції рівноваги в XIX ст. можна виділити два етапи. **Перший** — праці А. Курно і Г. Госсена (перша половина XIX ст.). Цей етап є передісторією математичної концепції економічної рівноваги, оскільки в наукових працях цього періоду наявні лише окремі елементи, підходи до цієї концепції. **Другий етап** — праці Л. Вальраса і В. Парето, в яких математичну теорію подано в цілісному вигляді. **Основними передумовами** активного впровадження математичних методів у економічні дослідження були:

- перетворення капіталізму на розвинену господарську систему з високим рівнем взаємозв'язаності та однорідності всіх її частин і елементів;
- значні досягнення в галузі математики та можливість їх застосування до аналізу економічних процесів.

Значний внесок у застосування математики в економіці зробив представник французької школи маржиналізму **А. Курно**.

Антуан Огюст Курно (1801—1877) є не тільки одним із попередників маржиналізму, а й засновником нового, математичного напрямку в економічній теорії. У книжці «Дослідження математичних принципів у теорії багатства» він, спираючись на аналіз функціональних залежностей, сформулював поняття економічної рівноваги, увів до наукового обігу поняття функції попиту, еластичності попиту, які й нині широко використовуються. Курно аналізує такі категорії, як конкуренція, монополія, дуополія. Він застосовує функції попиту і пропозиції для пояснення формування ціни за ринкових умов, її еволюції, починаючи від монополії до чистої конкуренції.

Основна ідея його концепції полягала в тому, що економічні системи потрібно розглядати як замкнені системи ринкових взаємозалежностей, що перебувають у рівновазі. Ціна розглядається як грошове вираження стану рівноваги попиту і пропозиції. Задовго до Маршалла (1838 р.) А. Курно у вищезазначеній праці застосував апарат диференціального обчислення умов досягнення максимуму прибутку.

Курно належить заслуга відкриття закону попиту, який стверджує, що попит є функцією ціни: $D = f(p)$ (де D — попит, p — ціна). Економічний аналіз Курно ґрунтувався на емпіричних спостереженнях і фактах. У результаті цього аналізу він дійшов висновку і графічно показав, що крива попиту пов'язує обсяг продажу і ціну, за якою товар буде реалізовано. Учений по-спільдовно вивчає три ринкові ситуації: чисту монополію, обмежену конкуренцію і необмежену конкуренцію.

А. Курно розробив різноманітні моделі поведінки фірми, фундаментом яких була крива попиту. Найбільш відомими є **монопольна** та **дуопольна моделі**. Аналізуючи **чисту монополію**, він визначав криву попиту $D = f(p)$, функцію сукупного доходу $K = pf(p)$ та функцію граничного доходу $M = f(p) + pf'(p)$, де $f'(p) < 0$, як об'єктивно задані для монополіста. Потім ці функції А. Курно порівнював з функціями граничних та сукупних витрат. Він вважав, що дохід є максимальним, коли $MC = MK$, де MC — граничні витрати, а MK — граничний дохід. Курно стверджував, що розширення виробництва буде припинене виробником, коли збільшення витрат буде перевищувати збільшення прибутку.

Учений розробив також **концепцію дуополії**, яка стала фундаментом таких важливих в економіці ідей, як модель недосконалої конкуренції та теорії ігор. Теорія дуополії (два продавці) виходить з того, що покупці оголошують ціни, а продавці пристосовують свій обсяг випуску продукції до цих цін.

Проте дослідження А. Курно мали певні розбіжності з реальністю. Адже розвиток капіталізму відбувається від вільної конкуренції до монополії, а Курно проводить свій аналіз у протилежному напрямі.

Таким чином, у центрі дослідження Курно була поведінка окремої фірми, яка є виробником товарів і реалізує їх на ринку, тобто він аналізував економіку на мікрорівні, не цікавлячись економікою країни в цілому.

Він вважав, що дослідження проблеми загальної економічної рівноваги неможливе за допомогою економічного аналізу. Це згодом спростував Вальрас.

Монополіст і конкурент у системі Курно — це раціональний суб'єкт, який прагне досягти максимуму корисності. Цей же персонаж відіграє головну роль і в теорії німецького економіста — математика **Г. Госсена (1810—1858)**. Оскільки Госсен починає аналіз з індивідуального натурального господарства, то його раціональний суб'єкт стає схожим на Робінзона — знайомого героя концепції австрійської школи.

В історії економіки відомі два закони Госсена. **Перший закон Госсена** — закон насиченості потреб, який стверджує, що із задоволенням потреб у якихось благах їх цінність падає або від збільшення кількості товару його корисність падає.

Другий закон Госсена — закон вирівнювання граничних корисностей. Згідно з цим законом, кожний учасник обміну прагне досягти максимуму

вигоди, розподіляючи свої кошти між різними покупками. Він хоче отримати однакове задоволення від кожної суми грошей, витраченої на кожний із товарів, які хоче придбати. На перетині інтересів покупців і продавців згідно з другим законом Госсена перебуває ступінь, який відповідає поєднанню корисності сторін.

І хоча теорія Госсена стосується індивідуального натурального господарства, її основні положення (насамперед другий закон і принципи рівноваги виробництва) так чи інакше присутні в усіх більш пізніх економіко-математичних теоріях.

Як уже зазначалося, другим етап розвитку математичної концепції пов'язаний з працями Л. Вальраса та В. Парето.

Виходячи з цього головну увагу потрібно зосередити на працях саме цих учених. **Л. Вальрас (1834—1910)** — видатний економіст-математик, засновник лозаннської школи, його головна наукова праця — «Елементи чистої політичної економії» (1874). Принципова заслуга Вальраса полягає у створенні замкненої математичної моделі загальної економічної рівноваги. Ця модель є спробою пояснити всі категорії ринкового господарства на основі принципу суб'єктивної корисності. Тому зупинимось більш детально на цій моделі.

Усіх агентів виробництва Вальрас поділив на дві групи: власники продуктивних послуг (землі, праці, капіталу) і підприємці. В основу моделі Вальраса покладено ринковий підхід до економічних явищ. Суб'єкти першої групи — це продавці послуг і покупці предметів споживання; і навпаки, суб'єкти другої групи — покупці продуктивних послуг і продавці продуктів споживання. Виробництво і споживання є взаємозв'язаними через два взаємодіючі ринки: ринок продуктивних послуг і ринок предметів споживання. Рівновагу в цій системі Вальрас характеризував як стан, за якого: **по-перше**, ефективний попит і пропозиція продуктивних послуг будуть однаковими; **по-друге**, ціна продажу продукції дорівнюватиме витратам, вираженим у продуктивних послугах. Дві перші умови стосуються рівноваги обміну, а третя — рівноваги виробництва. Ці умови рівноваги Вальрас відобразив через чотири взаємозв'язані системи рівнянь.

Основні закони, дотримання яких, на думку Вальраса, забезпечує рівновагу: 1) товари одного класу на ринку повинні мати тільки одну ціну; 2) ціна товару зрівнює кількість запропоновану і кількість споживану; 3) ціна має забезпечувати максимальне задоволення обом — і покупцеві, і продавцю.

На відміну від моделей ринкової рівноваги А. Курно, В. Джевонса, А. Маршалла та інших модель Вальраса характеризує не окрему, а загальну економічну рівновагу симетричних ринків. Тому Л. Вальраса заслужено вважають засновником сучасного макроекономічного моделювання.

Вплив концепції Вальраса на економічну теорію був значним. Структура ринків, класифікація учасників економічного процесу започаткували численні математичні теорії рівноваги. Ідея Вальраса є однією з основ

економетрики, моделей «витрати — випуск», розроблених американським економістом В. Леонтьєвим.

Продовжувачем традицій лозаннської школи був видатний італійський учений **В. Парето** (1848—1923). Основні його праці — це двотомний «Курс політичної економії» (1898), «Вчення політекономії» (1906) і «Трактат із загальної соціології» (1916). Головний напрям наукових пошуків Парето полягав у спробах створення «чистої» економічної теорії, позбавленої понять цінності та корисності.

Для теоретичного обґрунтування моделі взаємозалежності всіх економічних факторів, що впливають на суспільне виробництво і споживання, він широко використовував математичні методи аналізу.

Парето розвинув теорію добробуту або, як її інакше називають, теорію **економічного оптимуму**, суть якої полягає в оптимальному розподілі економічних ресурсів і благ, що виробляються. На відміну від теорії Вальраса, яка є теорією економічної статичності, Парето розглядав стан рівноваги в часі. Це поняття в сучасній економічній літературі називають суспільною максимальною корисністю або «оптимумом Парето».

В. Парето аналізує не тільки економіку вільної конкуренції, а й різні типи монополізованих ринків, що стало самостійним об'єктом дослідження економістів лише через кілька десятиліть, тобто в середині ХХ ст. Загальна теорія економічної взаємозалежності, розширена В. Парето та його послідовниками, поступово злилася з двома іншими напрямками аналізу: теорією ринкового механізму та аналізом поведінки фірм і домашнього господарства.

Математична школа в цілому суттєво вплинула на економічну науку, змусила її приділяти більше уваги кількісному аналізу явищ господарського життя. Було закладено основи економіко-математичного моделювання економічних явищ і процесів, яке з плином часу перетворилося на один із провідних методів політичної економії. Ідеї перших економістів-математиків дали життя цілому ряду прикладних економічних моделей, які мають важливе практичне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автономов В., Ананьин О., Макашева Н. История экономических учений: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 784 с.
2. Агапова И. И. История экономических учений: Учебник. — М.: Экономист, 2005. — 457 с.
3. Антюхина-Московченко А. В. Третья Республика во Франции 1870—1918 гг. — М.: Мысль, 1986. — 487 с.
4. Бартенев С. А. История экономических учений: Учебник. — М.: Экономист, 2005. — 457 с.
5. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі: Пер. з англ. — К.: Основи, 2000. — 687 с.

6. *Березин И.* Краткая история экономической мысли: Учеб. пособие. — М.: Изд-во РДЛ, 2000. — 368 с.
7. *Галеви Э.* История Англии в эпоху империализма. — М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1937. — 210 с.
8. Экономическая история мира. Европа. — Т. 2 / Под общ. ред. М. В. Конотопова. — М.: Изд.-торг. кооперация «Дашков и К^О», 2005. — 636 с.
9. Экономическая история мира. Европа. — Т. 3 / Под общ. ред. М. В. Конотопова. — М.: Изд.-торг. кооперация «Дашков и К^О», 2005. — 352 с.
10. Экономическая история капиталистических стран. — М.: Высш. шк., 1966. — 367 с.
11. *Злупко С. М.* Історія економічної теорії: Підручник. — 2-ге вид., випр. і допов. — К.: Знання, 2005. — 285 с.
12. *Зомбарт В.* Народное хозяйство Германии в XIX и начале XX века. — М.: Московский рабочий, 1924. — 356 с.
13. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004. — 1300 с.
14. История Франции: В 2 т. — М.: Наука, 1973. — 610 с.
15. История США. — Т. 2. — М.: Наука, 1985. — 480 с.
16. *Корнійчук Л. Я., Татаренко Н. О.* Історія економічних учень: Підручник. — К.: КНЕУ, 2001. — 564 с.
17. *Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М.* Історія господарства: Україна і світ. — К.: Вища шк., 1995. — 479 с.
18. *Леоненко П. М., Юхименко П. І.* Економічна історія: Навч. посіб. — К.: Знання-Прес, 2004.
19. *Леоненко П. М., Юхименко П. І.* Історія економічних учень: Навч. посіб. — К.: Знання-Прес, 2000. — 514 с.
20. *Лукин-Антонов Н.* Очерки по новейшей истории Германии 1890—1914 гг. — М.: Наука, 1947. — 249 с.
21. *Лихтенберже А.* Современная Германия. — М.: Тверской бульвар, 1898. — 485 с.
22. *Проскурін П. В.* Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — 372 с.
23. *Погребинский А. П.* Экономическое развитие Германии в эпоху империализма. — М.: Наука, 1947. — 249 с.
24. *Тимочко Н. О., Пучко О. А., Рудомьоткіна Л. М.* Економічна історія. Лекції. — К.: КНЕУ, 2000. — 185 с.
25. *Фокс Р.* История международного рабочего движения. — М.: Партиздат, 1932. — 120 с.
26. *Фолькнер Н.* История народного хозяйства США. — М.: Госсозэкониздат, 1932. — 232 с.
27. *Черников Г. П.* Финансовая олигархия Франции. — М.: Междунар. отношения, 1966. — 345 с.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)

Зазначена тема, яка змістовно й хронологічно тісно пов'язана з трьома попередніми, посідає надзвичайно важливе місце в курсі історії економіки та економічної думки. Матеріал теми з питань господарського розвитку України в пореформений період доповнює аналіз еволюції ринкових відносин у західноєвропейських країнах епохи вільної конкуренції та монополістичного розвитку ринкової економічної системи (друга половина ХVІІ ст. — початок ХХ ст.), даючи, таким чином, завершене системне уявлення про основні закономірності розвитку ринкової економіки суспільств Європейської цивілізації та їх відображення в економічній думці.

Україна у своїй господарській еволюції значною мірою повторювала закономірності становлення й розвитку ринкової економіки, етапи її еволюції, характерні для провідних країн Західної Європи, проте мала й суттєві особливості, які зумовили потребу виділити господарство України в цілісний самостійний об'єкт дослідження.

Визначальний вплив на формування ринкових відносин в українських землях мали реформа 1848 р. в Австро-Угорській імперії та Селянська реформа 1861 р. в Росії, які сприяли господарському піднесенню, становленню підприємницьких відносин, завершенню промислового перевороту та здійсненню індустріалізації економіки. У пореформений період розвиваються інститути ринкової економічної системи: приватна власність, підприємництво, конкуренція, комерційні банки, біржі тощо. Виникають нові господарські форми: фабрика, акціонерні товариства, монополістичні утворення (синдикати, трести), кооперативні організації (артіль, споживчі та кредитні товариства) та ін. У сільському господарстві в процесі реалізації Столипінської аграрної реформи (1906—1916) формуються також хутірське селянське господарство, економія тощо.

Новими формами кредитно-банківської системи стали приватні акціонерні банки, міські (громадські) комерційні банки, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства, каси тощо.

Разом з тим, процес утвердження капіталістичних ринкових відносин на українських землях мав політичні та соціально-еконо-

мічні *особливості*. Серед них слід відзначити: 1) відсутність власної держави та входження України до складу двох імперій; 2) пізній час вступу на шлях ринкової модернізації економіки; 3) збереження протягом тривалого часу залишків натурального господарства та багатоукладності економіки; 4) високий ступінь концентрації та монополізації промислового виробництва, його структурна диспропорційність; 5) важлива роль держави у реформуванні економіки та становленні підприємницьких відносин; 6) суттєвий вплив іноземного капіталу на розвиток національної індустрії та формування ринкового середовища.

Характерні риси становлення та розвитку ринкової економічної системи України в другій половині XIX — на початку XX ст. відобразилися в національній економічній думці, представленій різними науковими напрямами та школами, зокрема: *класичним напрямом економічної думки, маржиналізмом, народництвом, марксизмом, соціальним напрямом економічної думки* тощо. Вищезазначені особливості формування та еволюції підприємницьких відносин наклали суттєвий відбиток на проблематику, методологію, структуру та траєкторію розвитку вітчизняної економічної науки.

Отже, основна мета цієї теми — аналіз закономірностей та особливостей ринкового поступу України в пореформений період та його відображення в українській економічній думці.

ПЛАН

10.1. Становлення ринкових форм господарства в Україні.

10.2. Загальна характеристика української економічної думки пореформеного періоду.

10.3. Особливості економічного розвитку та економічної думки України на межі XIX—XX ст.

10.1. СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ФОРМ ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

Середина XIX ст. в Україні характеризувалася гострою кризою феодальної системи господарства. Панщина гальмувала розвиток аграрної сфери та економіки загалом. Малопродуктивна кріпацька праця не забезпечувала дедалі більші потреби населення в продуктах харчування, а промисловість — у сировині. Низькі врожаї перешкоджали зростанню товарності землеробської галузі, а в неврожайні роки спричиняли голод та збройні виступи селян. За-

гострилися соціальні суперечності між селянством та земельними власниками. Питання скасування кріпацтва перетворилося у найбільш гостре та злободенне питання в суспільстві.

Умови та способи його вирішення широко обговорювали представники різних верств суспільства як західноукраїнських земель (польська шляхта, депутати Галицького сейму К. Красицький, Т. Василевський), так і України в складі Російської імперії (представники дворянства, члени урядових комісій, створених для розробки заходів щодо «влаштування побуту поміщицьких селян», українські поміщики (Г. Галаган, В. Гарновський), вчені-економісти (Д. Журавський, І. Вернадський, М. Бунге) та ін. За дуже широкої розбіжності поглядів щодо вирішення селянського питання (розміри наділу, умови викупу і т. ін.) об'єднавчим моментом їх стала теза про *необхідність* скасування кріпацтва.

Кріпосне право скасовано 1848 р. в Австро-Угорщині та 1861 р. в Росії у ході реформ, які передбачали:

◆ *економічні зрушення:*

- скасування панщини та позаекономічних форм примусу;
- перетворення землі на об'єкт купівлі-продажу;
- наділення селян землею;
- організація викупу землі;

◆ *політичні й соціальні зміни:*

- особиста незалежність селян від поміщиків;
- надання селянам громадянських прав;

◆ *зміни в адміністративному житті суспільства:*

- організація селянського самоврядування,
- просвітницька діяльність земств.

Селянські реформи в Австро-Угорщині та Росії мали багато спільного. Як прогресивний крок у суспільному розвитку, вони загалом створили умови для генезису підприємницьких відносин, підвищення ефективності аграрної галузі, розширення ринків збуту для капіталістичного виробництва. Разом з тим методи запровадження реформ в економічне життя обох країн зумовлювали довготривалість існування пережитків патріархального ладу, які суттєво гальмували господарську ініціативу селянства та утруднювали процес капіталістичної перебудови сільського господарства.

На західноукраїнських територіях законами угорського сейму та віденського парламенту (1848 р.) було скасовано панщину та кріпосні повинності селянства Закарпаття, Буковини та Галичини. Селяни стали вільними громадянами, власниками *рустикальної* (селянської) землі, було розширено їхні політичні права та врегульовано взаємини з поміщиками. Землі спільного користування, так звані *сервітути* (ліси, пасовища тощо), залишилися у власності панів, і селяни за право користування ними мусили сплачувати певну суму грошей. Селяни зобов'язані були також сплачувати *індемнізаційний* борг (компенсація земельним власникам за втрату селянських повинностей).

Тобто земельне питання в ході реформи вирішено на користь поміщиків, зберігши їхню земельну власність і навіть збільшивши її. Але незважаючи на це, пореформений розвиток сільського господарства західних земель України супроводжувався поступовою товаризацією його основних галузей та орієнтацією на ринкові методи господарювання. Прогресивні зрушення виявилися зокрема у підвищенні врожайності аграрних культур, розвитку тваринництва, зростанні товарності сільськогосподарського виробництва (особливо технічних культур), яке ставало базою для переробної промисловості. Високі темпи розвитку були притаманні також деяким промисловим галузям, зокрема деревообробній, видобувній (буре вугілля, сіль), нафтовій промисловості тощо.

Селянська реформа 1861 р. в Росії також помітно прискорила процес ринкової трансформації суспільства. Протягом кількох пореформених десятиріч у Росії, а в її складі — і в Україні, утвердилися нові, капіталістичні відносини.

Згідно з положеннями реформи 1861 р. було скасовано кріпосне право, ліквідовано залежність селян від поміщиків. Селяни отримали особисту свободу та присадибні ділянки у власність, селянське господарство перестало бути частиною поміщицького. Земля стала об'єктом купівлі-продажу. Але надільної землі селяни отримали менше, ніж мали до реформи. Вона була гіршою за якістю та розмежованою в такий спосіб, аби зберегти залежність селян від поміщиків. Надільні землі перебували лише у користуванні селян. Останні не могли продати, закласти земельний наділ, тобто повною мірою розпоряджатися ним аж до сплати викупного платежу. Розмір викупних платежів значно перевищував ціну землі. За даними тогочасних дослідників, цінність земельних наділів у нечорноземних, чорноземних і західних губерніях було визначено у 867 млн крб., а продажна ціна їх (за цінами 1854—1858 рр.) становила не більше 544 млн крб. [2, с. 16].

За реформою селяни одержали від поміщиків у подвірне або общинне користування також і польову землю, за що мали виконувати певні повинності на користь поміщика. Поземельні відносини при цьому регулювалися місцевими положеннями, але з урахуванням традицій. Були положення для білоруських губерній, великоросійських та інших. Для окремих районів країни встановлено найвищі та найнижчі розміри наділу.

Зокрема Малоросійське місцеве положення стосувалося Лівобережної України, де переважало подвірне землекористування. На Правобережжі діяло інше положення, яким 1864 р. селян Правобережної України переведено у стан власників з подвірним землеволодінням. Подвірно-спадкове землеволодіння охоплювало в Україні майже 11 млн десятин землі. Саме ці землі насамперед стали основою розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві, підприємницького землекористування українського селянства та ринку землі.

Поступово втягувалися у ринкові відносини і поміщицькі господарства, запроваджуючи більш досконалу техніку та досягнення агрономії, багато-

пільні сівозміни та розвиваючи нові перспективні галузі: бурякосіяння, картоплярство, виробництво тютюну тощо. Крім цього, у поміщицьких господарствах ширше використовували вільнонайману працю як більш продуктивну. Виникають поряд з традиційним поміщицьким та селянським господарствами нові господарські форми, зокрема *економії* — потужні агро-виробництва, що велися на передовій технічній базі із застосуванням досягнень агрономічної науки (використання мінеральних добрив, багатопільної системи землеробства тощо) та застосуванням вільнонайманої праці. При економіях зазвичай створювали виробництва для переробки сільськогосподарської сировини (цукрові заводи, млини тощо). На Півдні України в останній третині XIX ст. заможні селяни почали створювати товарні господарства фермерського типу.

Загалом труднощі ринкової еволюції сільського господарства були зумовлені не тільки збереженням поміщицької земельної власності, а й існуванням общинного землеволодіння, яке охоплювало в кінці XIX ст. $\frac{4}{5}$ надільної селянської землі в Європейській Росії. В Україні общинне землеволодіння було менш поширеним, особливо на Правобережжі. За даними К. Качоровського, общинні землі Слобідської України становили 80,4 % селянського землеволодіння, Лівобережної України — 33,0 %, Правобережної — 13,9 % [3, с. 83]. Тобто в цілому общинне землеволодіння сягало близько 40 % селянських наділів.

Общинні відносини з тимчасовим володінням землею, частими переділами, примусовою сівозміною, безумовно, стримували розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, утруднювали процес купівлі-продажу землі. Але під дією об'єктивних процесів генезису капіталізму община також еволюціонізувала у бік ринкових відносин. Оскільки ж общинне землеволодіння було притаманне значно більшою мірою Росії, ніж Україні, а в останній переважало індивідуальне приватне господарство, то і становлення капіталізму на українських теренах йшло набагато швидше, ніж на російських територіях.

В Україні генезис підприємницьких відносин у сільському господарстві відбувався і *американським*, і *пруським* шляхами водночас. Для північних губерній більш характерною була система відробітку, феодальні пережитки, тобто пруський шлях розвитку аграрного сектору господарства. Для центральних і східних районів України було властиве поєднання капіталістичного фермерства з напівфеодальними системами ведення господарства. У південних українських губерніях, де залишки феодалізму були менш відчутними, сільське господарство здебільшого розвивалося американським шляхом, на підприємницьких капіталістичних засадах, хоча відробітки також мали місце. Тобто абсолютно чистих форм економічної організації господарства в пореформену добу не було. Поєднувалися риси як панщинної, тобто відробіткової, напівфеодальної, так і капіталістичної систем. Їх тісне переплетення було характерною особливістю економічного розвитку сільського господарства в пореформений час.

В останній третині XIX ст. сільське господарство все більше набувало товарного характеру. Зростали посівні площі, збільшувалася врожайність аграрних культур. Виникнення на Півдні України великих районів комерційного зернового господарства свідчило про зростання товарного землеробства загалом, збільшення внутрішнього ринку сільськогосподарських товарів. Вирощування зернових культур і в пореформений період, незважаючи на появу нових сільськогосподарських галузей, як-от: картоплярство, вирощування соняшнику, льону, бурякосіяння, — залишалося основною галуззю сільськогосподарського виробництва, а також важливою експортною статтею. Особливо зросло вирощування хліба на південних степових землях України, меншою мірою обтяжених пережитками феодально-кріпосницької системи. Із українського експорту в 368,6 млн крб. у 1909—1911 рр. на хліб припадало 267,8 млн крб. [4, с. 39]. Тобто питома вага зернових культур в українському експорті сягала 73 %.

Сприятливі умови для вирощування хліба на українському півдні, наявність вільних земель та можливість організувати господарство на більш продуктивних капіталістичних засадах забезпечили швидке розширення посівів зернових і поступово перетворили Україну на основного виробника й експортера хліба в Російській імперії. Цьому сприяв і бурхливий розвиток залізниць, що розпочався у 70-ті роки XIX ст. і який значно примножив хліботоргові обороти та транзит зерна до чорноморських портів України. Залізничні перевезення тільки хлібних вантажів збільшилися в Україні за останню чверть XIX ст. в 1,8 раза [5, с. 60].

Товарною культурою Правобережжя України були цукрові буряки — основна сировина для виробництва цукру (у 1882/1883 р. — 87,8 % загальноросійського його виробництва припадало на українські губернії). На Лівобережжі важливими комерційними галузями стали тютюнництво, вирощування соняшнику, садівництво тощо.

Зростання товарності сільськогосподарського виробництва прискорювало розшарування селянства, що особливо посилилося в останній чверті XIX ст. Диференціація села зумовлювала, з одного боку, зростання внутрішнього ринку, а з другого — формування класів капіталістичного суспільства: заможного селянства та сільських пролетарів. На цій основі набував певного розвитку ринок вільнонайманої праці.

Аграрні реформи доповнювалися адміністративними перетвореннями суспільства. Протягом 60-х років XIX ст. було проведено також земську і судову реформи, запроваджено селянське самоуправління. Завдяки військовій реформі (1874 р.) відбулися перетворення у військовій справі: скасовано рекрутські набори, скорочено строк служби, розроблено систему заходів щодо технічного переозброєння армії.

Але підготовлені й проведені здебільшого представниками консервативних кіл дворянства реформи мали серйозні вади: численні пережитки феодально-кріпосницької системи, майже недоторканне поміщицьке землеволодіння, обтяжливий фінансовий тягар для селян у вигляді викупних платежів

тощо. А умови, за яких відбулося скасування кріпосного права, визначили особливості аграрної еволюції країни: повільний та болючий перехід від замкнутого феодального господарства до капіталістичних методів ведення останнього.

У промисловості становлення капіталістичних відносин порівняно з аграрним сектором економіки проходило набагато інтенсивніше. Протягом 60—80-х років XIX ст. в основному завершився *промисловий переворот*, унаслідок якого відбувся перехід від заснованої на ручній праці мануфактури до великого машинного виробництва. При цьому клас промислової і торговельної буржуазії формувався паралельно з розвитком капіталізму, що було не характерно для провідних країн Європейської цивілізації.

Промисловість України, яка в пореформений період почала динамічно розвиватися, формувалася як система взаємозв'язаних галузей важкої індустрії, передусім металургійної, вугільної, залізорудної та залізничного транспорту.

Початок швидкого зростання видобутку мінерального палива припав на 70-ті роки XIX ст., коли закінчилося будівництво головних залізничних магістралей. 1869 р. почала діяти Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, яка перетнула західну частину Донецького району. У 70-х роках введені в експлуатацію Харківсько-Миколаївська, Лозово-Севастопольська, Маріупольська та Фастівська залізниці. У 80-х роках Катеринославська залізниця сполучила донецьке вугілля з криворізькою залізною рудою.

Розвиток залізничної мережі зумовив значне збільшення обсягів виробництва у кам'яновугільній промисловості. Питома вага Донецького басейну в загальноросійському видобутку вугілля невпинно зростала. Якщо 1864 р. Домбровський басейн давав 56,3 %, Донбас — 28,5 %, Урал — 4,7 %, Підмосковний басейн — 7,1 % загального видобутку вугілля в Росії, то 1913 р. — відповідно 19,2 %; 70,3 %; 3,3 %; 0,82 % [6, с. 233]. Тобто на тлі відсталого економіки Російської імперії Донбас помітно виділявся як передовий осередок швидкого і потужного розвитку промислового виробництва.

Залізорудна та металургійна галузі промисловості також розвивалися високими темпами, особливо в період промислового піднесення 90-х років. Так, якщо 1870 р. Південний район давав 2,8 % російської руди, то 1890 р. — уже 21,5 %, 1895 р. — 35,2 % і 1900 р. — 57,2 % [7, с. 28]. Виплавка чавуну на українських заводах зросла з 1270 тис. пудів 1880 р. до 91 550 тис. пудів 1900 р., випередивши Урал майже вдвічі.

Важливою рисою промислового розвитку України був високий рівень концентрації виробництва. Майже повна відсутність тут кріпосницьких пережитків створила умови для швидшого процесу концентрації промисловості, ніж на Уралі. Особливо інтенсивно розвивалися галузі, що створювали засоби виробництва. Так, 70 найбільших шахт давали 89 % усього видобутку вугілля Донецького басейну. Схожою була ситуація і в металургійній про-

мисловості. 1900 р. в середньому на кожному металургійному заводі Півдня було зайнято робітників — 1841, середня потужність енергетичної бази заводу дорівнювала 6159 кінським силам, а виплавка чавуну становила 3192 тис. пудів; тобто середня виплавка чавуну на одного робітника становила 1714 пудів за рік [8, с. 114].

Потреба для розвитку промисловості великих капіталовкладень зумовила появу *акціонерних товариств* — організаційно-правової форми господарювання, найбільш властивої ринковій економіці. В Україні вони діяли ще до 1861 р. Зокрема в Одесі 1836 р. було зосереджено 25 % усіх акціонерних товариств Росії, а цукрова промисловість, заснована на акціонерному капіталі, розвивалася на нормативних засадах положення Комітету міністрів «Об учреждении в Малороссии компании для добывания сахара из свекловицы», затвердженого імператором Миколою I ще 10 червня 1830 р. [9, с. 71].

Новий етап акціонерного засновництва був пов'язаний з капіталістичною модернізацією промисловості у середині й особливо в останній третині XIX ст. Розвиток акціонерних підприємств, створення на цій основі акціонерної форми власності суттєво впливали на процеси концентрації виробництва та зародження монополістичних тенденцій в економіці. У 70—80-х роках XIX ст. темпи акціонерного засновництва помітно зросли, майже подвоюючи кількість акціонерних компаній. У другій половині 90-х років розпочався ще один серйозний акціонерний бум, що збільшив кількість акціонерних товариств у 2,5 рази. Циклічний розвиток акціонерної справи, який ішов паралельно періодам спадів та підйомів у промисловості, давав можливість на етапі піднесення розвивати такі капіталомісткі галузі промисловості, як вугільна, металургійна, залізорудна, транспортна та ін.

Важливою особливістю української промисловості була її значна залежність від іноземного капіталу. У залізорудній, металургійній, вугільній галузях домінували англійські, бельгійські та французькі капітали, у хімічній промисловості та залізничному будівництві — німецькі. Національний капітал переважно було задіяно в галузях з меншими обсягами капіталів, зокрема в цукровій промисловості (Харитоненко, Терещенко), хоча й там також були наявні іноземні інвестиції. Держава підтримувала політику активного залучення іноземних капіталів (особливо в кінці XIX — на початку XX ст.), вважаючи її ефективним засобом прискорення національного промислового розвитку. При цьому зазначений процес мав і негативний бік — до 70 % прибутку іноземних капіталістів йшли за кордон.

Загалом активне державне втручання майже в усі сфери економічного життя суспільства було характерною рисою становлення і розвитку капіталізму в нашій країні. Держава брала участь у створенні державних та приватних підприємств, банків тощо; діяла на користь окремих підприємств, штучно захищаючи їх від конкуренції, надавала казенні замовлення, пільги, субсидії, проводила відповідну митну політику (охоронні тарифи 1868 та 1891 рр.), надавала фінансову підтримку у разі банкрутства. Така діяльність дала в цілому позитивні ре-

зультати, особливо щодо прискорення розвитку промисловості та формування в країні підприємницьких відносин.

Залізничне будівництво, як уже зазначено, стало важливим елементом ринкової інфраструктури, суттєвим чинником піднесення промисловості загалом. Створюючи попит на товари важкої індустрії, залізничне будівництво не тільки сприяло її розвитку, а й зумовлювало появу нових галузей. Окрім цього, будівництво залізниць та розвиток транспорту стали найважливішою умовою створення внутрішнього ринку. Завдяки їм зросла динаміка вивезення хліба, збільшилися перевезення сільськогосподарської та промислової продукції. Залізниці сполучили промислові райони, з'єднали Україну зі столицею імперії. «У міру того, — наголошує відомий дослідник О. Субтельний, — як з України на північ ішли продукти й сировина, а у зворотному напрямку... у небачених кількостях пливли російські готові вироби, економіка України, яка досі була відносно самостійною й «відрубною», почала інтегруватися в систему імперії». З часом ці інтеграційні процеси зумовили «виникнення всеросійського ринку — масштабного, продуктивного й ефективного економічного цілого, що приносило користь обом країнам» [10, с. 334].

Проте за всіх позитивних моментів процесу створення загальноросійського ринку та ринкової модернізації господарства, усі зміни в економіці проводилися насамперед в інтересах імперії, а не українських земель, що входили до її складу. Тому український ринок не міг бути комплексним і збалансованим. Він створювався з сильним креном у видобувні, сировинні галузі та зі значним відставанням у галузях легкої промисловості й у виробництві готових товарів. Новостворюваний ринок засобів виробництва за темпами і масштабами набагато випереджав розширення ринку предметів споживання.

Реформи 60-х років XIX ст. зумовили суттєві зміни у *фінансовій системі* царської Росії. Замість казенних банків з 1860 р. почав функціонувати Державний банк як інститут капіталістичного кредиту, з'явилися приватні й акціонерні кредитні установи. Динамічно розвивався процес іпотечного кредитування, оскільки позики під заставу землі були конче потрібними в ході проведення селянської реформи та формування приватного селянського землеволодіння.

Згідно з положенням про місцеве самоврядування з 60-х років XIX ст. починає створюватися мережа міських громадських банків, виникають також товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні каси, різні форми кооперації (хліборобські артілі, споживчі, збуто-постачальні та інші форми сільськогосподарської кооперації). Формується банківська система України у складі загальноросійської фінансової системи, створюючи умови для динамічної перебудови промисловості й аграрної сфери господарства на ринкових засадах.

Отже, Україна у своєму індустріальному розвитку в останній третині XIX ст. зробила значний крок уперед. Певне ж відставання Росії, і в її складі України, від передових країн світу на цьому етапі мало не тільки

негативні прояви. Воно дало паралельно і позитивні результати, як-от: можливість скористатися досвідом західноєвропейських країн у здійсненні промислового перевороту, організації виробництва та запровадженні нової техніки та технології; залучити іноземні інвестиції для проведення власних індустріальних перетворень. Це, своєю чергою, впливало на темпи економічного зростання, модернізацію промислового виробництва, сприяло розвитку економіки на підприємницьких засадах, хоча цей розвиток, як зазначено вище, носив незрівноважений характер та мали місце деформації структури економіки (домінування галузей важкої промисловості, незавершений цикл виробництва, відсталість окремих галузей сільського господарства тощо).

10.2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

Економічна думка України в другій половині XIX ст. розвивалася переважно в наукових товариствах та університетах, зокрема Київському (Св. Володимира), Харківському та Новоросійському (нині Одеському) в Російській імперії, а також у Львівському та Чернівецькому університетах, що перебували під владою Австро-Угорщини. Українські дослідники, широко використовуючи наукові ідеї західних шкіл, зокрема німецької історичної школи, австрійської школи «граничної корисності» тощо, розвивали їх з урахуванням особливостей соціально-економічного поступу України та створили теорії, що увійшли вагомим надбанням до світової наукової скарбниці. Українська економічна думка була представлена різними напрямками та науковими школами, серед яких можна виокремити:

- **класичний напрям політичної економії**, прихильники якого (І. В. Вернадський, К. К. Гаттенбергер, Т. Ф. Степанов, В. Ф. Левитський, М. Вольський) стояли на позиціях трудової теорії цінності А. Сміта, виступали за економічну свободу та заперечували державне втручання в економіку;

- **маржиналізм**, провідні ідеї якого, зокрема методологічний індивідуалізм, вивчення проблем раціонального розподілу обмежених ресурсів, граничний аналіз, математизація досліджень тощо, відображено в наукових працях О. Д. Білимовича, Р. М. Орженцького, Є. Є. Слуцького, Т. Рильського та ін.;

- **народництво**, яке відображало інтереси селянської демократії, критикуючи водночас пережитки феодалізму і глибокі соціальні суперечності капіталістичної системи та розробляючи утопічні проекти некапіталістичного розвитку (М. В. Левицький, Т. І. Осадчий, О. О. Русов, П. Чубинський);

- **марксизм і соціалістичні вчення**, особливо популярні у 90-ті роки XIX ст., через захоплення ідеями яких пройшло багато українських учених

(М. І. Зібер, І. Я. Франко, М. І. Туган-Барановський (протягом певного часу активний прихильник «легального марксизму»));

- **Київська психологічна школа**, яка переважно сповідувала ідеї маржиналізму, виступала за розвиток вільного ринку, позитивно оцінюючи роль конкуренції і приватної власності у становленні капіталістичних відносин та критично сприймаючи економічну теорію марксизму (М. Х. Бунге, А. Я. Антонович, Д. І. Піхно, О. Д. Білимович);

- **соціальний напрям економічної думки**, що сформувався в кінці XIX ст. Його представники (В. Я. Железнов, М. І. Туган-Барановський та ін.) наголошували на важливості дослідження соціально-політичних та правових чинників суспільного розвитку.

Головна увага представників різних шкіл української економічної думки пореформеного періоду була зосереджена на питаннях розвитку ринкового господарства, зокрема долі капіталізму в країні, становленні нових господарських форм (капіталістичної фабрики, акціонерних товариств, синдикатів, трестів, різних форм кооперації тощо), проблемах індустріалізації виробництва та ролі іноземного капіталу в розвитку національної промисловості, подолання відставання в соціально-економічному розвитку від країн Західної Європи. Особливо гостро стояло аграрне питання, зокрема про «пруський» чи «американський» тип капіталістичного розвитку. У цьому контексті в економічній літературі аналізувалися проблеми концепційних засад вирішення аграрного питання, проблеми селянського і поміщицького землеволодіння, досліджувалися податки та повинності селян, велике і дрібне господарство, розвиток інституту приватної власності, форми господарства в аграрній галузі тощо.

Українські дослідники, урахувавши специфіку підлеглого становища України у складі двох імперій та особливості національного розвитку, а також вивчаючи переваги ринкового господарства в країнах Західної Європи, намагалися використати і позитивний світовий досвід, і національні особливості становлення підприємницьких відносин. Інакше кажучи, розвиток економічної думки в Україні зумовлювався передусім станом економічного та соціально-політичного життя в країні загалом, менталітетом народу, культурними традиціями, а також потужним впливом ідей західноєвропейських шкіл (марксизму, неокласики, німецької історичної школи, маржиналізму).

Відбувався, на нашу думку, також взаємний вплив української та російської економічної науки, особливо щодо питань капіталістичної індустріалізації, механізму ринкового ціноутворення, концентрації, монополізації виробництва та банківсько-фінансової сфери, соціально-економічних наслідків реформи, обсягів та ролі іноземних інвестицій у розвитку національної економіки тощо. Крім того, багато українських учених того часу (І. В. Вернадський, В. Я. Железнов, М. І. Туган-Барановський, Л. В. Федорович, Л. М. Яснопольський, М. Х. Бунге та ін.) навчалися або певний час викладали в навчальних закладах Москви та Санкт-Петербурга, обіймали державні посади

(М. Х. Бунге, І. В. Вернадський, П. П. Мигулін) у Російській імперії, що не могло не відбитися на їхніх наукових поглядах.

Але в цілому праці зазначених економістів були спрямовані насамперед на дослідження українських реалій пореформеного розвитку. Українські дослідники висвітлювали національний аспект різноманітних проблем соціально-економічної еволюції країни (питання розвитку сільського господарства, кустарного виробництва та кооперації, торгівлі, створення внутрішнього ринку, концентрації та монополізації промислового виробництва, сутності економічних криз, географічного розміщення бюджетних доходів і витрат, питання соціально-класової структури суспільства тощо).

З позицій класичної школи на захист підприємницьких відносин, що зароджувалися, виступив після селянської реформи І. В. Вернадський (1821—1884). Вчений виступав за вільний ринок, відкидаючи будь-яке втручання держави в економічні процеси, обґрунтовував переваги великого виробництва і капіталу, вважаючи, що великий капітал сприяє поділові праці та застосуванню в господарстві машин, які, своєю чергою, підвищують ефективність праці та суспільного виробництва загалом. І. В. Вернадський, взагалі, бачив у машинному виробництві потужний засіб зростання промисловості, подолання феодальних пережитків та відсталості країни, важливу передумову розвитку ринкових відносин в цілому.

Позитивно оцінюючи процес концентрації капіталу та виробництва, він, проте, негативно ставився до великих земельних володінь у власності поміщиків. На думку вченого, застосовувана там праця була малопродуктивною. «Для продуктивності, — писав І. В. Вернадський, — централізація взагалі корисна, але володіння великими ділянками становить іноді перешкоду до більшого добробуту поселян». І далі обґрунтовував необхідність розвитку фермерського господарства та приватного землеволодіння.

Учений вважав, що для суспільства більш ефективне «господарство в великих ділянках при окремому, роздібленому володінні» [11, с. 29]. Саме так уявляв І. В. Вернадський розвиток аграрного сектору економіки після реформи і можливість його пристосування до ринкових методів господарювання.

Слід наголосити, що до питання про велике та дрібне виробництво, їх співвідношення та роль у національному господарстві виявляли неабиякий інтерес у науковій літературі 60-х років XIX ст. Більшість українських дослідників (С. А. Подолинський, М. І. Зібер, М. Х. Бунге, В. Я. Железнов, М. І. Туган-Барановський) у збільшенні виробництва бачили характерну рису ринкового господарства. Великий капітал та велике виробництво уможливлювали, на їхню думку, науково-технічні зрушення, підвищення продуктивності праці, позитивні соціальні перетворення тощо.

Цю позицію поділяв професор Київського університету М. І. Зібер (1844—1888), відомий у сучасній науковій літературі як коментатор і популяризатор марксизму в Росії. Між тим, коло його наукових інтересів було

значно ширшим. М. І. Зібер вивчав теоретико-методологічні проблеми політичної економії, закономірності розвитку світової економіки, питання кооперації. З позицій класичної школи політичної економії він виклав власне розуміння закономірностей суспільно-економічного розвитку, зокрема процесу становлення ринкових форм господарства, особливостей їх формування в аграрному секторі економіки. М. І. Зібер наголошував на прогресивності капіталістичного виробництва, аналізував його основні інститути: приватну власність, конкуренцію, різні форми кооперації, розкриваючи разом з тим його основні суперечності.

У процесі аналізу питань концентрації виробництва особливо помітною була прихильність М. І. Зібера до марксистської економічної теорії. Український дослідник, подібно до К. Маркса, стверджував, що економічно більш ефективними є великі форми організації капіталу, і аргументовано доводив їхні переваги в конкурентній боротьбі з дрібним виробником.

Критично оцінюючи реформу 1861 р., М. І. Зібер все ж уважав, що саме завдяки їй став можливим шлях до ринкових форм розвитку. Учений розглядав капіталістичне виробництво як об'єктивно необхідний і прогресивний етап в еволюційному процесі всіх народів. Капіталізм, наголошував він, це явище «...універсальне, що зустрічається у будь-якому суспільстві на певному ступені його розвитку...» [12, с. 673].

Учений був певен, що економічний розвиток Росії також відбувається за об'єктивними економічними законами, тому, полемізуючи з російськими народниками В. Воронцовим, Ю. Жуковським, Б. Чичеріним, він категорично заперечував народницьку тезу про особливий шлях економічної еволюції Росії. Навпаки, М. І. Зібер стверджував, що країна вже визначилася у питанні щодо пореформеного економічного поступу і просувається капіталістичним шляхом, у розвитку якого чітко простежуються три стадії, жодну з яких не можна обминути. Це ремесло, мануфактура і фабрика.

Фабрику, або машинне виробництво, М. І. Зібер вважав особливим етапом у розвитку ринкових відносин, причому не стільки з огляду техніко-організаційних зрушень в економіці, скільки з огляду на соціалізацію виробництва. У своїх працях «Капіталізм в Росии», «К вопросу о развитии крупного хозяйства» вчений визнав потужні процеси усупільнення виробництва, формування інститутів нового ладу, які свідчили про те, що ринкова система розвивається на власній соціально-економічній основі і що це прогресивний розвиток.

Аналогічної позиції щодо висвітлення характерних рис пореформеного розвитку України дотримувався й видатний український мислитель, засновник української школи фізичної економії С. А. Подолинський¹ (1850—1891).

¹ Подолинський Сергій Андрійович — видатний український учений, мислитель і політичний діяч. Будучи енциклопедично освіченою людиною, він залишив для нащадків багату наукову спадщину в різних галузях знань: економіці, соціології, медицині, екології, демографії, природознавстві тощо. Докладніше про нього та його праці див.: *Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд. Л. Я. Корнійчук.* — К.: КНЕУ, 2000. — 328 с.

Учений виходив з того, що економічний розвиток України відбувається в контексті розвитку країн Західної Європи, а отже, повторює етапи їхньої еволюції. У праці «Ремесла і фабрики на Україні» (1880) С. А. Подолинський аналізував три стадії розвитку капіталістичних відносин у промисловості: «ремесло, мануфактуру і великий фабричний здобуток». При цьому вчений наголошував, що зазначені форми пов'язані між собою, «виростають одна з одної, але нерідко живуть і поруч в одну добу і або надають допомогу одна одній, або борються між собою» [13, с. 139]. Процес їхньої еволюції у дослідженні С. А. Подолинського виступав як історичний прогрес, оскільки сприяв поглибленню поділу праці, підвищенню її продуктивності, поступовій соціалізації виробництва та розбудові національного ринкового господарства.

Тобто С. А. Подолинський вважав капіталізм прогресивним ладом порівняно з замкнутим феодальним господарством. Разом з тим, у його працях не залишилися поза увагою глибокі суперечності нового устрою. Учений писав про процеси розшарування українського села, жажливі умови життя робітників, високий рівень їх експлуатації на цукрових заводах України. Перебуваючи під впливом «Капіталу» К. Маркса, він вважав, що джерела суперечностей капіталізму слід шукати насамперед у привласненні неоплаченої праці робітників.

У праці «Про багатство та бідність» автор розкрив механізм капіталістичної експлуатації та в популярній формі висвітлив теорію додаткової вартості К. Маркса. С. А. Подолинський виклав своє розуміння економічної сутності капіталу. Глибоким є його аналіз господарських форм, а саме: кооперації, мануфактури і машинного виробництва, у тісному переплетінні яких учений бачив специфіку генезису капіталізму на українському ґрунті. С. А. Подолинський розвинув також категоріальний апарат нового ладу, розкривши своє бачення сутності приватної власності як одного з найважливіших інститутів ринкової економіки, необхідного та додаткового часу, економічної природи «додаткової вартості», концентрації виробництва тощо. Демократичні ідеї та глибокий аналіз капіталізму у працях С. А. Подолинського здобули високу оцінку його сучасників І. Я. Франка, М. М. Павлика, М. П. Драгоманова.

Більшість українських учених розуміли, що вирішення найбільш пекучого питання пореформеного розвитку — аграрного — має базуватися на загальнодержавних інтересах, ураховуючи насамперед інтереси найбільш численного класу — селянства. Одним з найважливіших принципів проведення сільськогосподарських реформ, на їхню думку, мав бути принцип компенсаційності, відшкодування. Зокрема професор Новоросійського університету, а з 1909 р. — Київського політехнічного інституту В. А. Косинський вважав, що всі землі мають продаватися. При цьому важливим є принцип приватної власності на землю, запровадження якого, на думку вченого, стане потужним провідником принципів права і порядку в анархічно налаштованій се-

лянській масі населення та гарантуватиме піднесення селянського добробуту [14, с. 40].

Послідовним прибічником ліквідації економічних основ кріпосництва та підготовки умов для ринкової еволюції суспільства був також один із провідних економістів другої половини XIX ст., засновник *Київської психологічної школи*, професор Київського університету Св. Володимира М. Х. Бунге (1823—1895).

Людина високоосвічена, прихильник економічних ідей Г. фон Шмоллера, Д. Рікардо, Дж. С. Мілля, Г. Кері, він активно виступав за розкріпачення селянства, брав у цьому процесі діяльну участь, зокрема щодо формулювання фінансових аспектів реформи 1861 р. З іменем М. Х. Бунге пов'язані податкові реформи, які полягали у скасуванні неефективної подушної податі і встановленні натомість прибуткового податку, заснуванні Селянського банку для допомоги селянам у придбанні землі, початку перебудови залізничного господарства, прийнятті перших фабричних законів, розробці проекту переходу до золотої валюти у грошовому обігу та інші соціально-економічні новації.

Обстоюючи шлях капіталістичного розвитку як історично обумовленого та більш прогресивного, М. Х. Бунге, проте, був категоричним противником соціальних потрясінь, яких зазнала Західна Європа, утверджуючись на шляху становлення ринкових відносин. На його переконання, Росія мала всі можливості досягти вагомих економічних результатів без потрясінь, завдяки ліберальному реформуванню господарства.

Учений активно підтримував ідею класичної школи щодо максимального розвитку приватної ініціативи, яка, на його думку, зрештою, слугує суспільним інтересам. Він відзначав прогресивність акціонерної форми власності, вважав позитивним процес концентрації виробництва і банківської справи. М. Х. Бунге поділяв також позицію класиків щодо створення конкурентного середовища, яке дає можливість розвитку найбільш передовим і конкурентоспроможним підприємствам.

Що ж до питань економічної політики, то тут ученому були ближчими погляди представників німецької історичної школи з ідеєю необхідності активного регулювання економічних процесів з боку держави. Відкидаючи тезу класичної школи щодо невтручання держави в економічне життя суспільства, М. Х. Бунге вважав, що економічно обґрунтоване регулювання потрібне і корисне. «Суспільство упорядковане, — наголошував він, — не є неминучою формою вільно створених приватних відносин, як думали послідовники Сміта, — це результат безперервної спільної дії уряду та народу» [15, с. 41].

Як і інші українські економісти, М. Х. Бунге у своїх дослідженнях аналізував також негативні риси капіталістичної системи господарства: протилежність інтересів робітників і підприємців, занепад дрібних підприємств, відсталість сільського господарства тощо. Але при цьому в ринковому госпо-

дарстві він убачав і великий потенціал, завдяки якому, на думку вченого, можна вирішити назрілі економічні та політичні питання.

Стосовно способів вирішення соціально-економічних проблем М. Х. Бунге, з одного боку, досить скептично ставився до оптимізму Г. Кері щодо можливості досягнення гармонії інтересів у суспільстві (хоч і був прихильником його поглядів). З другого боку, учений різко критикував К. Маркса за його революційні висновки щодо майбутнього капіталізму. На думку М. Х. Бунге, проблеми, порушені К. Марксом, «...свідчать лише про існування хворобливих явищ у суспільному організмі, а не про непридатність самого організму та про необхідність його перебудови...» [15, с. 152]. Вирішення цих проблем учений пов'язував з діяльністю уряду, його втручанням у перебіг соціальних процесів.

Саме в період його міністерської діяльності (спочатку як міністра фінансів, а з 1887 р. як голови Комітету міністрів Росії) розпочалося запровадження фабрично-заводського законодавства, що мало на меті регулювання стосунків між робітниками і підприємцями. М. Х. Бунге виступив також з ініціативою щодо можливості створення робітничих асоціацій, а також участі працівників у прибутках підприємств.

Проблема ринкової перебудови економіки залишалася актуальною протягом усієї другої половини XIX ст. Такий інтерес до проблеми пояснювався тим, що процеси концентрації і монополізації промисловості, акціонування виробництва та кредитних установ, характерні для 80—90-х років XIX ст., не могли бути до кінця з'ясованими без вивчення умов формування та сутності підприємницьких відносин, законів функціонування ринкового господарства та ролі в цих процесах Селянської реформи 1861 р.

Глибокий аналіз причин та соціально-економічних наслідків знищення кріпацтва характерний для праць видатного українського економіста М. І. Тугана-Барановського (1865—1919). Його висновкам щодо місця та ролі реформи 1861 р. у процесі формування ринкових відносин та модернізації суспільства на капіталістичних засадах передував глибокий ретроспективний аналіз, за висловом ученого, «маєткової нерівності», починаючи від стародавньої Греції, країн Західної Європи XI—XIII ст. і закінчуючи Російською імперією першої половини XIX ст. Такий історико-еволюційний підхід дав змогу вченому розглянути процес створення великого приватного землеволодіння та особливостей його розвитку в різних країнах, встановлення різних форм кріпосної залежності селян.

Аналізуючи проблему закріпачення селянства в історичному плані та у порівнянні досвіду країн Заходу і Росії, М. І. Туган-Барановський вказує на особливості взаємин між селянами і поміщиками у Степовій та Правобережній Україні, де наймана праця існувала ще до маніфесту 1861 р. Тобто тут ринкові відносини почали складатися ще до реформи, й українське панство цих районів, безумовно, було зацікавлене у визволенні селян, оскільки скасування кріпацтва знизило б заробітну платню і збільшило б постачання робочих рук.

М. І. Туган-Барановський наголошує на тому, що поступово в суспільстві формується клас противників інституту кріпацтва. Насамперед це купці та промисловці, які до середини ХІХ ст. становили вже значну економічну силу і вважали, що праця закріпачених селян малопродуктивна. «Фабрика, — наголошував М. І. Туган-Барановський, — потребувала вже більше продуктивної праці, яку міг дати тільки вільний робітник» [16, с. 74]. До знищення кріпацтва схилилася земельна буржуазія або «шляхта», що хотіла проведення реформи на вигідних для себе умовах, а також чиновники, побоюючись народних повстань. В урядових колах зріло також розуміння того, що кріпацтво стало відчутно гальмувати економічний розвиток держави загалом і зокрема розвиток промисловості. А оскільки, на думку вченого, «інтересу державної могутності уряд не міг легковажити, тому це міркування було одним із найдужчих доказів на користь визволення селян» [16, с. 75].

Окрім економічних чинників, які підривали підвалини кріпацтва та готували підґрунтя для нових підприємницьких відносин, М. І. Туган-Барановський вказує також на причини соціально-політичного та морально-етичного порядку. Це, як уже наголошувалося, був соціальний рух самого селянства, а також виступи інтелігенції, культурних верств населення проти соціального гноблення та поневолення народу. Останньою краплею у справі скасування кріпацтва, на думку вченого, стала поразка Російської імперії у Кримській війні. Розгром Росії свідчив про політичне ослаблення держави, в основі якого лежало кріпацтво з його неефективною примусовою працею. Після цього уряд змушений був піти на реформи, що зняли перепони на шляху становлення ринкових відносин. З ліквідацією інституту кріпацтва, наголошував він, у Росії починає вільно розвиватися нова господарська система, що панує й на Заході, — капіталізм.

У багатій науковій спадщині українського вченого відображені проблеми становлення й розвитку підприємницьких відносин, питання кооперації, монополізації виробництва, ринків, проблеми соціалізму тощо. Особливе місце в цих дослідженнях посідають проблеми економічних циклів і криз, завдяки науковим розробкам яких ученого по праву вважають засновником сучасної інвестиційної теорії циклів. Працею М. І. Тугана-Барановського «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і найближчий вплив на народне життя» (1894 р.) започатковано новий етап у дослідженні закономірностей циклічного розвитку ринкової економіки.

Порушені в зазначеній праці проблеми стали серцевиною наукових пошуків М. І. Тугана-Барановського протягом багатьох років його наукової діяльності. У процесі аналізу розширявся об'єкт дослідження, уточнювалися теоретико-методологічні позиції, залучалися нові проблеми, які суттєво доповнювали попередні спостереження та висновки вченого.

Розпочавши з дослідження, як зазначав у передмові до другого видання книжки М. І. Туган-Барановський, «найзагадковішого і незрозумілого явища господарського ладу... — періодичних промислових криз», завдяки яким

«виникає ритмічна пульсація колосального організму капіталізму» [20, с. 10], учений вийшов далеко за межі аналізу означеної проблеми. Через кризи надвиробництва він прийшов до розуміння циклічності капіталістичного розвитку загалом, структури економічного циклу, змісту його окремих фаз, по суті започаткувавши теорію економічної кон'юнктури.

Думка М. І. Тугана-Барановського про закономірний характер генезису капіталізму та циклічність його розвитку не була новою в українській економічній літературі другої половини XIX ст. В. Я. Железнов, зокрема, підкреслюючи «неминучість перетворення домашньої промисловості на фабричне виробництво», проблему бачив у тому, щоб цей перехід до нової форми господарювання було зроблено якомога зручнішим для трудящих верств населення [17, с. 276].

Важливе місце посідала проблема виникнення та сутності ринкових відносин у науковому доробку С. М. Булгакова (1871—1944). Його «Короткий нарис політичної економії» (1906) повністю присвячено дослідженню «мінового господарства». Праця, яку вчений написав у київський період (1901—1906 рр.) свого життя, являла собою витяги та тези з курсу політичної економії, який читав професор С. М. Булгаков студентам Київського політехнічного інституту. Своє дослідження, виконане переважно в руслі уявлень класичної політичної економії, він доповнив історичним нарисом про походження народного господарства, етапи його еволюції, причини трансформації натурального господарства у товарне та виникнення капіталістичних відносин.

Аналізуючи розвиток капіталізму загалом, учений цілком слушно зауважував, що знайомство з ним було б неповним без з'ясування особливостей його генезису та еволюції в різних країнах. На характер капіталістичного процесу, — наголошував він, — впливали переважно час, місце та обставини його розвитку. Велика різниця існує між раннім та пізнім розвитком капіталізму, накладає відбиток також і те, чи здійснюється він у новій, колоніальній, або ж старій країні, врешті-решт, на ньому відбивається вся сукупність історичних обставин, що його супроводжували [18, с. 105].

С. М. Булгаков розглянув особливості формування ринкових відносин в Англії, Німеччині, США, Франції. Важливе місце у праці вченого відведено аналізу російського капіталізму, в якому цілком слушно відмічено специфічні умови формування останнього, його бюрократичний характер, велику роль держави в економічних процесах. Але при цьому С. М. Булгаков був упевнений в тому, що «капіталізм був історично необхідною формою загальноекономічного прогресу країни» [18, с. 119].

У цьому пункті вчений різко відмежовувався від народників, які вважали капіталізм у Росії чужорідним, штучним утворенням, що не має майбутнього. Таку позицію, зокрема, відстоювали представники українського народництва Г. І. Осадчий та П. Чубинський.

Останній, аналізуючи селянське землеволодіння, показує нерівномірність розподілу землі між окремими групами селянських господарств, на-

водить статистичні дані про високу орендну плату та експлуатацію селянства через феодальні форми оренди. Учений доходить висновку, що 40 % доходів господарства йдуть на податки, збори та різні натуральні повинності. Проте висновки з проведеного аналізу П. Чубинський робить половинчати, обмежені, виходячи з народницьких позицій. Він, як і Т. І. Осадчий, покладає надії на надання селянам кредитів, на розвиток кустарної промисловості, дрібних промислів, розвиток ощадно-позичкових товариств тощо.

Утопічні погляди представників ліберального народництва М. В. Левицького, П. А. Червінського, О. О. Русова і Т. І. Осадчого щодо перспектив розвитку капіталізму різко критикували в економічній літературі того часу. У своїх працях В. Я. Железнов, М. І. Туган-Барановський, С. М. Булгаков наголошували, що ринковий тип господарства має в Росії своє майбутнє і попри всі суперечності характеризується піднесенням економічного розвитку суспільства, зростанням добробуту народних мас, насамперед селянства.

Отже, в українській економічній літературі поступово складалася позиція щодо позитивної оцінки реформи 1861 р. у справі ринкової трансформації економіки України. Більшість дослідників наголошували на її об'єктивному характері, на тому, що реформи 60-х років XIX ст. істотно послабили пута, які перешкоджали розвитку продуктивних сил суспільства, формуванню нових ринкових відносин. При цьому реформу розглядали, з одного боку, як межу між старим феодальним і новоствореним товарно-грошовим господарствами, а з другого — як важливий чинник, що сприяв перебудові патріархального господарства в ринкову економіку, стимулював розвиток підприємництва.

Представники української економічної думки докладно вивчали питання місткості внутрішнього ринку, акціонування та концентрації промислового виробництва, поділу праці, утвердження приватної власності як одного з найважливіших інститутів ринкової економіки, ролі держави в становленні та розвитку підприємницьких відносин тощо.

Зокрема М. І. Туган-Барановський у 90-х роках XIX ст. активно включився в наукову дискусію щодо перспектив розвитку капіталізму в Росії. У своїй доповіді на засіданні Вільного економічного товариства (1899), спираючись на багаті статистичні дані, учений доводить, що Росія — країна капіталістичного розвитку і що останній — природний та неодмінний наслідок економічної і соціальної динаміки суспільства.

Результатом його досліджень стала докторська дисертація «Русская фабрика в прошлом и настоящем», яку М. І. Туган-Барановський захистив у Московському університеті 1898 р. Ця вагома історико-теоретична праця, написана на основі багатого фактичного матеріалу, відобразила розвиток ринкових відносин у Росії, становлення фабрики як основної господарської форми капіталістичного поступу Російської імперії в кінці XIX ст., особливості генезису підприємництва в Україні, процес переходу від вільної конкуренції до монополістичної, питання акціонування та концентрації виробництва і робочої сили, зародження національного підприємництва тощо.

На прикладі цукробурякової промисловості розкрив процес становлення ринкових відносин професор К. Г. Воблій (1876—1947), наукова та педагогічна діяльність якого була тісно пов'язана з Київським комерційним інститутом. У своєму п'ятитомному дослідженні «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості» вчений проаналізував процес становлення цукробурякової промисловості, її кризовий стан напередодні реформи 1861 р. та результати її перебудови на капіталістичних засадах у пореформений період. Заслугою автора стало те, що розвиток однієї, окремо взятої галузі промисловості він розглянув у тісному зв'язку з історією розвитку народного господарства загалом. Вивчаючи динаміку зростання цукрової промисловості у другій половині XIX ст., К. Г. Воблій розкрив процеси концентрації цукробурякового виробництва, формування робочої сили для цукропереробних заводів, розміщення цукрової промисловості, проаналізував монополізацію виробництва та її конкретні форми, методи державного регулювання розвитку цукрової промисловості, цінову, податкову політику уряду, заходи митного порядку тощо.

Таким чином, питання ринкової трансформації економіки досить глибоко вивчалось в українській економічній літературі другої половини XIX — початку XX ст. Українські дослідники зосередили свою увагу насамперед на вивченні таких чинників, які передували ринковим перетворенням у країні. У працях І. В. Вернадського, М. Х. Бунге, Т. Ф. Степанова, М. І. Зібера було проаналізовано кризу феодальної системи в Росії кінця 50-х років XIX ст. і зроблено висновок про єдино можливий вихід із неї — розвиток країни на капіталістичних засадах.

Завдяки глибокому аналізу зазначеної проблеми було всебічно розкрито передумови становлення ринкових відносин у країні, показано роль маніфесту 1861 р. у цьому процесі. Характерною рисою досліджень українських авторів було те, що вони надавали перевагу макроекономічним підходам до аналізу, акцентуючи увагу на макроекономічних дослідженнях ринку, на вивченні господарської кон'юнктури, на загальних тенденціях розвитку ринкової економічної системи та ролі держави в її регулюванні.

Позитивною рисою досліджень українських економістів було також те, що у розвиткові економіки на підприємницьких ринкових засадах вони бачили об'єктивний і закономірний процес. У висвітленні цього питання представники української економічної теорії значно випереджали своїх російських колег, певна частина яких ще до 90-х років XIX ст. і далі вивчала питання про «общинний шлях розвитку суспільства» як альтернативу капіталістичній еволюції.

Дослідження проблем ринкової трансформації суспільства в другій половині XIX ст. не втратили своєї актуальності і в умовах сьогодення. Тому глибокий аналіз теоретичної спадщини попередників щодо перетворення відносин власності, проблем розвитку підприємництва і зміни соціальної

структури суспільства, концентрації промислового виробництва, питань соціального захисту населення залишається важливим завданням сучасної економічної науки.

10.3. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX—XX ст.

У кінці XIX — на початку XX ст. розвиток господарства України, як і більшості держав Європейської цивілізації, відбувався на ринкових засадах, в умовах індустріальної регульованої економіки. Разом з тим, господарська еволюція України характеризувалася низкою *специфічних рис*, зокрема відсутністю державності українських земель і, як наслідок, залежністю Сходу й Півдня України від Росії, а західноукраїнських земель — від Австро-Угорської держави.

Українська промисловість мала кращу технічну базу та вищі темпи розвитку, ніж обплутана феодальними пережитками промисловість Російської імперії. В Україні виникають промислові центри загальноросійського значення: Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий, Донбас набуває провідної ролі у кам'яновугільній та металургійній галузях.

В українській промисловості, особливо гірничовидобувній, високою була частка *іноземних інвестицій*. 1913 року вона сягала зокрема в металургії 90 %, у вугільній галузі — 80 %.

Розвиток економіки на зламі XIX—XX ст., високий ступінь концентрації виробництва зумовили посилення монополістичних тенденцій та утворення монополій переважно у формі *синдикату* — монополістичного об'єднання, яке здійснює свою комерційну діяльність, зберігаючи виробничу та юридичну самостійність підприємств, що входять до його складу («Продамет», «Синдикат цукрозаводчиків» тощо).

Зазначені особливості господарського розвитку України в кінці XIX — на початку XX ст. відображали специфіку національного ринкового поступу, а вітчизняні дослідники, аналізуючи зазначені процеси, акцентували увагу на проблемах темпів економічного зростання, формуванні фінансового капіталу, зародженні державно-монополістичних тенденцій в економіці, на відносинах власності, динаміці процесів усупільнення виробництва та поділу праці, коливаннях економічної кон'юнктури тощо. Відзначалося, що країна поступово входила у систему світового капіталістичного ринку.

У сільському господарстві важливою складовою ринкової перебудови стала Столипінська аграрна реформа (1906—1916 рр.), яка

- скасувала викупні платежі селян за землю. Селян проголосили власниками надільної землі;
- наділила селянські господарства правом виходу з громади;

- передбачала ліквідацію черезсмужжя та виділення земельних ділянок — *відрубів* та *хуторів* — для ведення хутірського (по суті фермерського) господарства;
- для пом'якшення аграрного перенаселення в країні проголосила політику переселення селян за Урал та малозаселені райони Сибіру. Унаслідок реалізації зазначеної політики переселенці отримали близько 31 млн десятин землі та звільнення від податків терміном на п'ять років;
- забезпечила через Селянський земельний банк кредитну допомогу селянам для збільшення землеволодіння.

Упровадження Столипінської реформи дало позитивні результати: прискорення індустріалізації аграрної галузі та зростання товарності селянських господарств, розвиток ринку землі, формування хутірського господарства та збільшення купівельної спроможності селянства, зростання внутрішнього ринку. Формувався ринок праці.

Разом з тим реалізація реформи мала й негативні наслідки: відбувалося розшарування селянства, загострення соціальних суперечностей, залишалася низькою товарність бідняцьких господарств. При цьому у поміщицькому землеволодінні перебувало понад 10 млн десятин землі.

Проблеми і перспективи розвитку ринкових процесів в аграрній сфері, а також в економіці загалом активно обговорювалися в економічній літературі. Як відомо, аналіз основних принципів функціонування економіки ринкового типу було викладено ще класичною школою, зокрема у працях А. Сміта і Д. Рікардо. До кінця XIX ст. дослідження проблем генезису та розвитку ринкових відносин у світовій економічній думці були доповнені розробками маржиналістів, теоріями німецької історичної школи та марксизму, концепціями представників неокласичного напрямку. Саме на такому теоретичному підґрунті вивчали ринкові процеси українські економісти.

Дослідження українських учених свідчать про переважне використання ними теоретичних надбань німецької історичної школи. Ідею державного регулювання економічних процесів, яка мала на меті послаблення соціальної напруженості в суспільстві, підтримку національної промисловості (у вигляді *протекціоністської політики*, податкових пільг, казенних замовлень), також плідно використано у працях українських учених. Дещо меншою мірою позначився на їхніх розробках вплив марксистської економічної теорії, за винятком хіба що М. І. Зібера.

За всієї різноплановості та багатогранності наукових досліджень представників української економічної думки з питань становлення підприємницьких відносин, за різноманітності ідейних і наукових уподобань українських дослідників спільним для них був *системний підхід* до аналізу та висвітлення згаданих проблем. Такий підхід характеризувався комплексною оцінкою ринкового господарства, намаганням провести мікро- та макроаналіз ринкових зв'язків, простежити їх динаміку, вплив на всі сторони життя суспільства, залучити до економічного аналізу неекономічні чинники (правові, мо-

рально-етичні, історичні, психологічні тощо). Тобто наприкінці XIX ст., задовго до виникнення інституціоналізму на Заході, у вітчизняній економічній теорії формувалися інституційні підходи до вивчення закономірностей розвитку ринкового господарства.

Щодо визначень поняття «ринкова» або «капіталістична економіка», то серед представників української економічної думки того часу єдності не було. Дещо пізніше, у 1912 році визначному австрійському економістові Й. Шумпетеру вдалося дати концентроване визначення ринкового господарства як такого, «де панує приватна власність, поділ праці і вільна конкуренція» [19, с. 59—60].

Проте у вітчизняній економічній літературі останньої третини XIX ст. глибоко аналізувалися згадані у визначенні Й. Шумпетера категорії. Українські вчені обстоювали ідею прискорення темпів та поглиблення суспільного поділу праці, орієнтації капіталістичного виробництва на ринок, значного розширення ринкових відносин та залучення у процеси обміну раніше замкнених відособлених виробництв. Особливо актуальною у зазначений період була проблема ринку: його економічної сутності, умов розширення та розвитку, розуміння ринку як основного регулятора цін і пропорцій у народному господарстві, питання попиту і пропозиції, функціонування ринкового механізму, впливу ринкових важелів на виробництво тощо.

Поступово в економічній літературі склалася позиція, згідно з якою ринок розглядали не тільки як конкретну форму товарного обміну, а й сукупність економічних відносин з приводу купівлі-продажу товарів і послуг. Виходячи з цього, ринкову економіку характеризували як систему взаємозв'язку виробництва, розподілу, обміну та споживання, де ринок слугував головною формою взаємозв'язків між виробниками. Тому терміни «капіталістична економіка», «мінове господарство» та «ринкова економіка» вчені часто використовували як синоніми.

Зростає роль ринкових відносин у національній господарській системі кінця XIX — початку XX ст., а також розуміння ринку як необхідного елемента капіталістичного господарства зумовили численні дослідження теоретичних проблем ринку в українській науковій літературі. Характерною рисою їх стало розуміння того, що єдиний доцільний шлях розвитку для Росії й України — капіталістичний. Під кутом зору цього розуміння розглядалося становлення ринкової економіки як системи та її категоріальний апарат: економічна свобода, конкурентоспроможність, приватна власність, ринкове господарство, циклічність економічного розвитку, ринок, ціна, монополізм, ринкова рівновага тощо.

Зокрема у працях відомого економіста П. Б. Струве проблемам генезису ринкових відносин надано надзвичайно важливого значення. *По-перше*, учений ще в полеміці з народниками стверджував, що тільки ринкове господарство спроможне забезпечити країні відповідну економічну динаміку. *По-друге*, П. Б. Струве був певен, що це історично необхідний шлях. *По-третє*, виді-

ляючи у своїй концепції господарства «первинне» (натуральне) і «вторинне» (грошово-цінове) типи господарювання та порівнюючи їх, учений дійшов висновку, що економічний та культурний прогрес суспільства можливий лише за умов «вторинного», конкурентно-ринкового господарства.

За умов розвитку мінових відносин актуальність вивчення ринкових проблем зростала. Про це писав, зокрема, В. Я. Желєзнов, наголошуючи, що питання про ринки для цієї епохи господарського розвитку набуває надзвичайно важливого значення. У його «Нарисах політичної економії» (1902) проаналізовано різноманітні аспекти розвитку ринкових відносин у країні, акцентовано увагу на важливості вивчення впливу на економіку позаекономічних чинників (соціальних, політичних, морально-етичних тощо). Учений справедливо зауважує про становлення ринкової системи, в основі якої лежить відокремлення промисловості від сільського господарства, спеціалізація промислової діяльності, швидкий розвиток обробної промисловості порівняно з сільськогосподарською галуззю, що потребує розширення територій обміну.

Важливими аспектами дослідження ринкового господарства В. Я. Желєзновим були також питання взаємозв'язку функціонування ринкового механізму з кризовими коливаннями економіки, проблеми ринкового ціноутворення та рівноваги, питання впливу на процеси ціноутворення монополістичних тенденцій в економіці, проблеми фінансів, кон'юнктури, втручання держави та її інститутів у перебіг економічних процесів тощо. При цьому вчений був упевнений у прогресивності підприємницьких відносин порівняно із замкнутим феодальним господарством.

Характеризуючи еволюцію поглядів М. І. Тугана-Барановського на проблему ринку, слід зазначити, що у своєму дослідженні він піднявся від мікрорівневого аналізу ринку до макроекономічних узагальнень щодо функціонування ринкової системи загалом. Зазначену проблему найбільш повно він виклав у вже згадуваній праці «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і найближчий вплив на народне життя» (1894 р.). З огляду на зрослу роль ринкових взаємозв'язків у суспільстві кінця ХІХ ст. учений дійшов висновку, що ринок є центральною силою, яка керує всім капіталістичним господарством і відіграє вирішальну роль у господарському розвитку.

Критично проаналізувавши теорії С. Сісмонді та П. Ж. Прудона, М. І. Туган-Барановський висловлює думку про те, що розміри ринку не визначаються розмірами народного споживання, оскільки суспільний продукт охоплює не тільки предмети споживання, а й засоби виробництва. Тому проблема реалізації обмежується тільки пропорційністю розподілу між галузями суспільного виробництва. Проблеми ж так званих *третьох осіб* і необхідності зовнішніх ринків, на думку вченого, немає, бо капіталістичне виробництво спроможне створити для себе достатній ринок самостійно.

Акцентуючи увагу на визначальній ролі сфери обміну, ринку в сучасному йому суспільстві, М. І. Туган-Барановський був певен, що з'ясувати пробле-

му ринку можливо тільки на основі системного аналізу, охопивши «в одній картині все суспільне господарство в сукупності» [20, с. 212]. З позицій такого бачення вчений вважав, що вирішення проблеми ринку залежить від цілого спектра проблем, зокрема власності, конкуренції, державного регулюючого впливу на ринкові процеси і зазначеної вище проблеми пропорційного розподілу суспільного виробництва. Тільки комплексне їх розв'язання сприяло б вирішенню проблеми ринку, оскільки ж воно утруднене, то економіка періодично переживає порушення макроекономічної рівноваги у вигляді криз надвиробництва, депресій.

У «Теорії граничної корисності» (1910) видатного українського економіста-математика Є. Є. Слуцького (1880—1948) з позицій маржиналізму проаналізовано сутність ринкового обміну. Учений вважає, що теорія обміну — центральна проблема теоретичної політичної економії, оскільки вона охоплює теорію ціни, теорію виробництва, теорію податків, тарифів, заробітної плати, ренти й капіталу [22, с. 324]. Він доводить важливість впливу на характер обміну соціальних чинників (як позитивного, так і негативного характеру), аналізує умови встановлення ринкової рівноваги та відхилення від неї [22, с. 293—325]. Учений розвинув також теорію попиту і пропонування, витрат виробництва, обґрунтував необхідність динамічного аналізу ринкових процесів, впливу психологічних факторів на поведінку споживача та на формування цін.

Грунтовне дослідження ринкових відносин характерне для представників Київської психологічної школи, зокрема, М. Х. Бунге, О. Д. Білимовича, Д. І. Піхна, які започаткували елементи інституційних методологічних підходів, а ринкове господарство аналізували як системне утворення.

Професор Київського університету О. Д. Білимович (1876—1963), зокрема, не поділяючи моністичного методу К. Маркса, у працях «К вопросу о расценке хозяйственных благ» (1914), «Социальная теория распределения» (1916) стверджував, що затрати праці — це не єдина умова товарного обміну. На думку вченого, якщо товар не має корисності, він не може бути предметом купівлі-продажу на ринку, а отже і не має мінової цінності. У своїх дослідженнях ринкової ціни О. Д. Білимович наголошував на необхідності поєднання об'єктивних факторів у вигляді затрат праці та рідкості благ, суб'єктивних — у вигляді потреб та їх корисності, а також чинників неекономічного порядку (соціальних, культурних, політичних тощо). Тільки з таких позицій можна пояснити механізм попиту і пропонування, а також зрозуміти сутність обміну і ринкової ціни.

Ринок як комплексне, системне утворення був також предметом дослідження В. Я. Железнова. Наголошуючи на значенні ринкових відносин для суспільного життя країни в другій половині XIX ст. він, зокрема, зазначав, що під ринком розуміє одну із суттєвих сторін сучасної економічної організації, що ринок — це необхідний елемент будь-якої господарської системи, на основі функціонування якого не тільки реально визначається сукупність суспільних потреб,

але й забезпечується еквівалентність процесів обміну та рівноважний розвиток економічної системи загалом.

Наголосивши на об'єктивності появи в житті людства ринкового обміну, В. Я. Желєзнов аналізує саме той етап його розвитку, коли ринок «починає пронизувати собою весь устрій економічних відносин», пов'язуючи цей етап зі становленням капіталізму [17, с. 341]. За цих умов, доводить В. Я. Желєзнов, економіка являє собою систему взаємодіючих ринків. На основі аналізу вертикальних і горизонтальних зв'язків цієї системи він виділив місцевий і національний ринки, вільний і монополізований, внутрішній і зовнішній ринки.

Виходячи з характерної ще для класиків позиції про досконалу конкуренцію, І. В. Вернадський, Д. І. Піхно, А. Я. Антонович аналізували ціну, що складається на ринку, досліджуючи функціональні залежності таких чинників, як ціна, попит і пропонування. У працях кінця XIX ст. аналіз ціноутворення за умов вільної конкуренції був доповнений розробками ціни за умов монополізованого ринку. Розглядалися умови формування та сутність монополізованих цін, передумови та характер конкуренції, що впливають на ці ціни. Проте і в першому, і в другому разі ринкова ціна характеризувалася ними як головний елемент формування господарських пропорцій та узгодження економічних інтересів суб'єктів господарської діяльності.

Вплив монополізму на процеси ціноутворення аналізував у своїх працях професор Новоросійського університету Л. В. Федорович, який схилився до негативної його оцінки. Оскільки «монополія обмежує постачання», то ціна предметів монополізованого ринку завжди перевищує витрати їх виробництва, і це перевищення змушений сплачувати споживач. Особливості процесу ціноутворення за умов монополізованого ринку вивчали М. В. Бернацький, М. І. Туган-Барановський, В. Я. Желєзнов, Д. І. Піхно, П. І. Фомін.

Отже посилення монополістичних тенденцій в економіці України стимулювало розробки українських учених щодо дії цінового механізму в умовах недосконалої конкуренції. Навіть для звуженого ринку, на думку українських учених, закон цінності діє, хоч і по-різному — залежно від того, як складаються обставини, за яких на ринку реалізуються товари.

Аналізуючи форми й умови ринкового обміну, В. Я. Желєзнов, зокрема, приділяв велику увагу питанням формування ринкової ціни, яку він розглядав як результат зіткнення та зрівноваження попиту і пропозиції. Спираючись на дослідження європейських економістів, учений розглянув три різні варіанти ринкової ситуації — ринок необмеженої вільної конкуренції, монополізований ринок і регульований (через митні тарифи й акцизи) державою ринок. У кожній із цих ситуацій ринок має свої можливості для досягнення ринкової рівноваги, а рівноважна ціна віддзеркалює інтереси певних кіл суспільства і не завжди збігається з інтересами суспільства загалом.

Отже, в умовах вільноконкурентного ринку, зазначав В. Я. Желєзнов, середня ринкова ціна — це результат збалансування коливань попиту і пропозиції та врахування витрат виробництва. За умов обмеженого ринкового об-

міну монополістичні структури впливають на процеси ціноутворення як у бік підвищення цін, так і в бік їх зниження залежно від мети, яку мають монополісти. Щодо регульованого ринку, то вчений однозначно підтримував методи фіскального, кредитного порядку, застосовувані державою для поліпшення ситуації на ринку. Він розглянув такі специфічні прояви ринкового розвитку, характерні для Росії, як казенні замовлення.

Проблему зрівноваження ринкових цін аналізував М. І. Туган-Барановський з позицій синтезу теорій трудової цінності та граничної корисності суб'єктивно-психологічної австрійської школи. Обидві теорії, на думку М. І. Тугана-Барановського, мають науковий характер, відображаючи дві сторони (об'єктивну й суб'єктивну) єдиного господарського процесу. Теорія граничної корисності не тільки не спростовує поглядів Рікардо чи Маркса, стверджував дослідник, «навпаки, ця теорія, якщо її правильно зрозуміти, несподівано підтверджує вчення про цінність цих економістів. Менгер і його школа дослідили суб'єктивні причини цінності, Рікардо і його послідовники — об'єктивні» [21, с. 193]. Тобто трудова теорія характеризувала цінність з погляду виробничого процесу та затрат праці, у той час як теорія граничної корисності вивчала економічні проблеми, що виникають у ринковому середовищі, зокрема проблему формування ціни. При цьому зазначені теорії доповнюють одна одну, характеризуючи цінність з об'єктивного і суб'єктивного боку. Тільки з позицій синтезу обох концепцій, вважав М. І. Туган-Барановський, можна дати наукове всебічне вирішення проблеми цінності.

Таким чином, розглянуті теорії і погляди на проблеми становлення та розвитку ринкових відносин свідчать про потужний потенціал українських економістів, які збагатили не тільки власну, а й світову економічну теорію новими ідеями, методологічними підходами до вирішення актуальних питань економічного розвитку, разом з видатними зарубіжними вченими заклали теоретичне підґрунтя сучасної економічної науки.

Важливим результатом досліджень представників української економічної думки на зламі ХІХ—ХХ ст. став висновок про те, що країна, хоч і з певним відставанням, увійшла в систему світового капіталістичного ринку. Національний розвиток економіки ринкового типу, окрім класичних її ознак, як-от: приватна власність на засоби виробництва, розвиток товарно-грошових відносин, вільне ціноутворення, конкурентні відносини тощо, передбачав активний регулюючий вплив держави та її інститутів на перебіг економічних процесів. В українській думці вивчалися також проблеми нових господарських форм, зокрема кооперації (М. Левицький, Ф. Щербина, Б. Мартос).

В «Артільному договорі» М. В. Левицького (1859—1936) було обґрунтовано необхідність кооперації селян, переважно у формі артілі, її переваги, розкрито особливості організації праці в артілях (добровільний характер, черговість у виконанні непривабливих видів праці), вирішення проблем розподілу. М. В. Левицький був не лише теоретиком кооперації, свої проекти він намагався втілити в життя, створюючи хліборобські артілі. Протягом

1894—1902 рр. він організував 125 артілей, які під впливом реальних процесів господарського розвитку розпалися [23, с. 310]. Але він залишався прихильником ідеї кооперації, вбачаючи в ній можливість потужного підвищення ефективності праці дрібних виробників.

Характерними ознаками досліджень українських учених з питань генезису ринкового господарства був системний підхід, намагання провести мікро- та макроаналіз ринкових зв'язків, залучити до економічного аналізу політичні, правові, психологічні, морально-етичні фактори впливу на економіку, що свідчило про зародження інституціональної наукової традиції в українській економічній думці. Серед основних інституціональних підходів, що застосовували в дослідженнях ринкових процесів українські економісти пореформеного періоду, слід зазначити такі: розгляд економічних процесів та явищ у їх історичних змінах, визнання еволюційного характеру змін інститутів ринкової системи, аналіз впливу людського чинника на суспільно-економічний розвиток, визнання позитивної ролі державни в регулюванні ринкових процесів та створенні інфраструктури економіки, вивчення впливу на ринкову економіку соціально-політичних, культурних, національних, правових та інших чинників.

В економічній літературі досліджуваного періоду було показано, що ринок на певному ступені історичного розвитку з конкретної форми фази обміну поступово перетворився на головну форму економічних зв'язків між товаровиробниками, було розкрито сутність ринкового механізму, ціни, проаналізовано можливості рівноважного розвитку ринкової економіки. Українські економісти розглянули процес ринкової еволюції від вільної конкуренції до монополістичної економіки, визначивши характерні риси й особливості трьох типів ринків: вільноконкурентного, монополізованого та регульованого, проаналізували також сутність нових господарських форм, зокрема монополії, кооперації.

У результаті реформ 1848 та 1861 рр. в Україні почалася трансформація замкнутого феодального господарства в ринкове капіталістичне. В аграрному секторі ці зрушення проходили повільно та болісно, значно інтенсивніше процес становлення капіталістичних ринкових відносин відбувався в промисловості.

Ринковий тип господарства передбачав функціонування економіки, що базується на приватній власності на засоби виробництва, поділі праці, активному розвитку товарно-грошових відносин, вільному ціноутворенні, розвитку інститутів приватного підприємництва, діяльність яких забезпечується законодавчими актами. Національна модель ринку охоплювала інститут держави для регулювання господарських процесів.

Розвиток ринкових процесів та їх особливостей в Україні ґрунтовно вивчали представники різних напрямів національної економічної думки: класичного, марксизму, народництва, Київської психологічної школи тощо. Праці М. Бунге із загальних проблем ринкового розвитку, розробки М. Тугана-Барановського з проблем циклічності і ринків, Є. Слуцького з питань ринкового ціноутворення та інші стали вагомим внеском у світову економічну теорію.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Юхименко П. І.* Економічна історія : Навч. посіб. — К. : Вікар, 2004. — 341 с.
2. *Лосицкий А.* Выкупная операция. — СПб., 1906. — 56 с.
3. *Качоровский К. Р.* Русская община. — 2-е изд. — М., 1906. — 362 с.
4. Торговельна мапа України : Довідник. — Х. : Наркомат торгівлі УРСР, 1930. — 86 с.
5. *Толстов Р. Д.* Формування системи ринків в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) Р. Д. Толстов // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. збірник наук. праць. — Вип. 30. — К.: Тернопіль, 1998. — С. 57—64.
6. Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. — Пг., 1915.
7. *Хромов П. А.* Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России : Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1982. — 240 с.
8. *Гливиц И.* Железная промышленность России. Экономическо-статистический очерк. — СПб., 1911. — 147 с. + 101 с.
9. *Гуленко А.* История возникновения и развития акционерных обществ в Российской империи до 1900 года // Акционер. — 2001. — № 1. — С. 70—74.
10. *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. — 3-тє вид., перероб. і допов. — К. : Либідь, 1993. — 720 с.
11. *Вернадский И. В.* Проспект политической экономии. — СПб., 1858.
12. *Зиббер Н. И.* Капитализм в России // Избранные экономические произведения: В 2 т. — Т. 2. Очерки первобытной экономической культуры. Статьи. — М. : Соцгиз, 1959. — С. 661 — 673.
13. *Подолінський С. А.* Ремесла і фабрики на Україні // Вибрані твори / Упоряд. Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 93 — 202.
14. *Косинский В. А.* Записка по аграрному вопросу. — К., 1918.
15. *Бунге Н. Х.* Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895. — 465 с.
16. *Туган-Барановський М. І.* Політична економія. Курс популярний / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. — К. : Наукова думка, 1994. — 263 с.
17. *Железнов В. Я.* Очерки политической экономии. — 6-е изд., испр. и дополн. — М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. — 860 с.
18. *Булгаков С. Н.* Краткий очерк политической экономии. — Вып. 1. Основные черты современного хозяйственного строя. — М., 1906. — 152 с.
19. *Шумпетер Й. А.* Теория экономического развития: Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / пер. с нем. В. С. Автономова. — М. : Прогресс, 1982. — 455 с.
20. *Туган-Барановский М. И.* Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. — 3-е изд. — М., 1914. — 384 с.
21. *Туган-Барановский М. И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // Юридический вестник. — 1890. — № 10. — Т. 2. — С. 192—230.
22. *Слуцький Є. Є.* Теорія граничної корисності / За ред. д-ра екон. наук В. М. Фещенко; упоряд. В. М. Фещенко, Т. В. Куриленко. — К. : КНЕУ, 2006. — 528 с.
23. *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки України : Навч. посіб. — К. : КНЕУ, 2004. — 431 с.

Розділ

НАЦІОНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ СВІТУ В ГЛОБАЛЬНОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ (XX – початок XXI ст.).

ТЕМА 11

РИНКОВІ ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ТА ВХОДЖЕННЯ У СВІТОВУ СИСТЕМУ ГОСПОДАРСТВА (перша половина XX ст.)

Тема слугує логічним продовженням теми 9, де було розкрито причини та сутність глибоких якісних змін, що охопили економіку, політику, соціальні відносини західних країн в останній третині XIX ст. і в результаті яких відбулося кардинальне перетворення структури капіталістичного господарства та його організаційних форм. Поява монополістичних об'єднань суттєво змінила економічну політику капіталістичних держав. На зміну політиці свободи підприємництва у більшості європейських країн прийшла політика активного державного регулювання.

Поряд з монополізацією виробництва характерною особливістю розвитку західних країн в останній третині XIX ст. стало те, що основні важелі економічної та політичної влади зосередилися в руках незначної кількості представників промислового і банківського капіталу. Важливого значення у міжнародних економічних відносинах набув вивіз капіталу. Завершився територіальний поділ світу, постала проблема його поділу.

Тема «**Державно-монополістичний характер ринкової економічної системи країн Європейської цивілізації в умовах світової системи господарства (перша половина XX ст.)**» посідає особливе місце в курсі дисципліни. У цей період історично завершується формування світового господарства, становлення якого розпочалося ще з епохи великих географічних відкриттів

і проходило як еволюція інституту сім'ї, держави та власності, поєднаних розвитком товарно-грошових відносин. Тобто *об'єкт* вивчення цієї теми — світове господарство, що виникло на базі великого монополізованого виробництва в процесі розвитку міжнародного поділу праці та розширення зовнішньоекономічних відносин національних господарств. В основі формування світогосподарських зв'язків лежали також розвиток міжнародної торгівлі, кредитних відносин, інтернаціоналізація господарського життя, спеціалізація виробництва тощо.

На початку ХХ ст. утвердились нові форми власності, особливого розвитку набувають колективні форми власності. На основі цих форм власності виникають нові господарські форми: у промисловості — картелі, синдикати, трести, концерни, акціонерні компанії; в оптовій, роздрібній торгівлі та сільському господарстві — переважно приватні сімейні фірми.

Світове господарство першої третини ХХ ст. характеризувалося поєднанням ринкових відносин з позаринковим примусом у взаємовідносинах метрополій з колоніальними і залежними державами. Воно складалося з двох підсистем: ринкового господарства індустріально розвинених країн, які утримували монополію на кваліфіковану робочу силу, сучасні засоби виробництва, технології тощо та малорозвинених господарств колоніальних і залежних держав. Розвиток світового господарства супроводжувався кризовими явищами (Велика депресія 1929—1933 рр.), загальною нестійкістю економічних зв'язків, спричинених Першою світовою війною та умовами Версальської угоди.

Важливою потребою цього періоду стала радикальна перебудова економічної системи, включення в неї регулюючого механізму. Тому головним напрямом економічної політики урядів усіх країн стає посилення державного втручання в економічне життя в поєднанні з посиленням регулювання соціальних відносин, які стали наслідком змін в уявленні європейців про роль держави в соціально-економічному житті суспільства, змін уявлень про механізми взаємодії держави і суспільства, про нову роль суспільних інститутів у житті суспільства.

Кардинальні зміни у розвитку ринкової економічної системи на початку ХХ ст. суттєво вплинули на проблематику, структуру та траєкторію розвитку економічної науки. У межах панівної на зламі ХІХ—ХХ ст. неокласичної теорії відбувається перегляд моделі ринку досконалої конкуренції та формування теорій монополістичної конкуренції (Е. Чемберлін, Дж. В. Робінсон). Після депресії 1929—1933 рр., яка продемонструвала неспроможність тези неокласиків щодо економічної рівноваги, неокласичний напрям поступився місцем іншим течіям економічної думки, що визначали

розвиток економічної науки протягом ХХ ст. Ними стали інституціоналізм, кейнсіанство та неолібералізм.

ПЛАН

11.1. Світова система господарства та її вплив на економіку провідних країн Європи та США. Становлення системи державного регулювання економіки.

11.2. Особливості державно-монополістичного розвитку господарств країн Європейської цивілізації та США. Причини та наслідки Першої світової війни.

11.3. Світова економічна криза 1929—1933 рр. та економічні дослідження в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації. Виникнення кейнсіанства.

11.4. Економічний розвиток європейських країн і США в період Другої світової війни та її вплив на структуру народного господарства.

11.1. СВІТОВА СИСТЕМА ГОСПОДАРСТВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕКОНОМІКУ ПРОВІДНИХ КРАЇН ЄВРОПИ ТА США. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Світове господарство пройшло довгий і складний шлях становлення й розвитку, остаточно сформувавшись близько 100 років тому.

Сутність та етапи формування світо- вого господарства

Деякі дослідники відносять його виникнення ще до часів Римської імперії, яка була системою всесвітнього господарства того історичного періоду. Інші вчені відлік функціонування світового господарства ведуть з часів великих географічних відкриттів XV—XVI ст. Саме ці відкриття зумовили прискорений розвиток міжнародної торгівлі кошовностями, прянощами, дорогоцінними металами, рабами. Однак світове господарство цього періоду було обмеженим, залишаючись сферою прикладання тільки купецького капіталу. Експедиції Христофора Колумба, Васко да Гама, Магеллана та інших розсунули межі наявного ринку в багато разів, приєднавши до нього нові величезні регіони. Торгівля поширилась на нові країни світу.

З позицій соціально-економічних форм суспільства для цього етапу характерний процес розкладу замкнутого феодального господарства та формування ринкових капіталістичних відносин. Тобто початковий етап становлення світового господарства пов'язують з остаточною перемогою над феодалізмом, процесом первісного нагромадження капіталу і формуванням відносин вільної конкуренції.

Докорінно змінилася парадигма економічного розвитку. Центральною фігурою руху економіки стає «економічна людина» із сильними мотивами вигоди, заповзятлива, готова заради прибутку йти на ризик. Темпи економічного зростання різко прискорилися.

Отже, *перший етап* формування світового господарства умовно можна обмежити рамками кінця XV ст. — кінця XVIII ст.

Другий етап формування світового господарства охоплює кінець XVIII ст. — другу половину XIX ст. Об'єктивним підґрунтям розвитку світового господарства дедалі більше слугує суспільний поділ праці, який вийшов за межі національних господарств і перетворив країни на ланки єдиного відтворювального процесу. Звідси — міжнародний поділ праці, що безупинно поглиблюється, спеціалізація, інтернаціоналізація виробництва, вільне переміщення в геоeкономічному просторі товарів і капіталів. Це період промислових революцій, а з погляду соціально-економічної форми суспільства — період розвитку класичного капіталізму. Промислові революції зробили переворот у галузевому поділі праці, поглибили на основі технічного прогресу спеціалізацію виробництва. Капіталістична приватна власність сприяла створенню матеріально-технічної бази, адекватної капіталістичним відносинам, — великого фабрично-заводського виробництва, що базується на системі машин, яке, своєю чергою, забезпечило суттєве зростання продуктивності праці.

Міжнародний поділ праці став більше залежати від розвитку продуктивних сил, технічного рівня виробництва. Залежність економік окремих країн одна від одної і від світової економічної кон'юнктури різко посилилася. Прагнення капіталу до самозростання, скорочення витрат і збільшення прибутку, до пошуку найбільш вигідного застосування зумовлює його вихід за національні межі. Склалися і матеріальні умови для міжнародного обміну: розвивалися промисловість, транспорт, зв'язок, культура, а на цьому підґрунті — дальший міжнародний поділ праці, спеціалізація й інтернаціоналізація виробництва.

Водночас характерним для цього етапу стало формування колоніальних імперій. Колонії перетворились на невичерпне джерело дешевої сировини і продовольства. Економічний розвиток Західної Європи, а потім і США прискорювався ціною поневолення і пограбування народів Африки, Азії, Америки.

Третій етап становлення світової економіки настав на межі XIX—XX ст. На цьому етапі сформувалася світова *система* господарства.

Світова система господарства — це сукупність національних господарств, що знаходяться в динаміці і розвитку, міжнародних економічних організацій та міжнародних економічних відносин. В основі зближення національних господарств та формування єдиного світового господарства лежать міжнародний поділ праці, інтернаціоналізація виробництва та розвиток зовнішньоекономічних зв'язків.

У світовому господарстві як єдиній системі об'єдналися взаємозалежні і взаємодіючі господарства різних країн світу, що функціонують за узгодженими правилами. Між національними господарствами відбувається міграція

капіталів, робочої сили, товарів, виникають спільні підприємства, інститути, організації. Як зазначено вище, світове господарство виникло на базі великого монополізованого виробництва. На межі XIX—XX ст. провідні країни світу ввійшли в нову — монополістичну — стадію свого розвитку. Утворюються міжнародні монополістичні союзи, що поділяють світ на сфери економічного впливу. Вони «пронизують» економіку країн світу, диктують певні економічні, а найчастіше — політичні умови, формують світову економічну кон'юнктуру. Істотно посилилося значення вивозу капіталу як нової форми міжнародних відносин, оскільки міжнародна конкурентоспроможність часто визначається швидкістю розробки й впровадження технологічних змін. Різноманітні форми вивозу капіталу стали найважливішою рушійною силою, що розвивала і поглиблювала світогосподарські зв'язки.

Це характерно й для процесів інтернаціоналізації виробництва і капіталу. Інтернаціоналізація виробництва пов'язана з вивозом капіталу у підприємницькій формі, коли за національними кордонами або створюються нові підприємства, або купуються вже діючі. Інтернаціоналізація капіталу пов'язана з відносинами власності на засоби виробництва. Йдеться про втрату капіталом своєї суто національної природи, оскільки власниками капіталу стають громадяни різних країн (придбавши акції, навіть контрольний пакет). Результатом інтернаціоналізації капіталу стало утворення міжнародних монополій у формах транснаціональних та міжнародних корпорацій.

Слід зауважити, що процеси інтернаціоналізації виробництва і капіталу йдуть паралельно та закріплюються міжнародним поділом праці, коли економічні суб'єкти тих чи інших країн спеціалізуються на виробництві певних товарів і послуг, виробляючи їх значно більше за власні потреби і реалізуючи їх за межами національних кордонів.

Основні господарські форми на початку XX ст.

Як зазначено вище, наприкінці XIX — початку XX ст. радикально змінилася система економічного життя. Монополія як форма організації господарства посила визначальні позиції в соціально-економічному житті провідних країн світу. Акціонерні компанії з обмеженою відповідальністю, або корпорації, на початку XX ст. дістали значного поширення у провідних промислових країнах, однак вони функціонували лише у великих капіталомістких галузях. В інших галузях, таких, як оптова і роздрібна торгівля, ремісниче виробництво, послуги і сільське господарство, переважали приватні сімейні фірми. Однак довгострокова тенденція сприяла поширенню корпоративних форм організації господарства на дедалі ширше коло видів діяльності. У роздрібній торгівлі — від різноманітних товарів до високотехнологічної електроніки — тепер переважали великі мультидивізійні підприємства і торговельні компанії мережевого типу, які здійснювали інтеграцію бізнесу аж до виробничої стадії. В інших випадках виробники швейних машин, устаткування для фермерських господарств і автомобілів провадили інтеграцію у бік збуту, поклавши функцію роздрібного продажу на ди-

лерів за допомогою *франчайзингу*¹. Паралельною тенденцією було виникнення конгломератів — величезних корпорацій, зайнятих виробництвом і продажем десятків і сотень продуктів — від продукції важкої промисловості до споживчих товарів, таких, як косметика і модний одяг. Цій тенденції сприяло виникнення холдингових компаній — корпорацій, єдина функція яких полягала у володінні (керуванні) іншими корпораціями. Хоч корпоративна форма організації господарства була спочатку викликана до життя технологічними вимогами виробництва і сприяла розвитку великих організаційних одиниць, вона також могла бути адаптована до менш значних масштабів операцій.

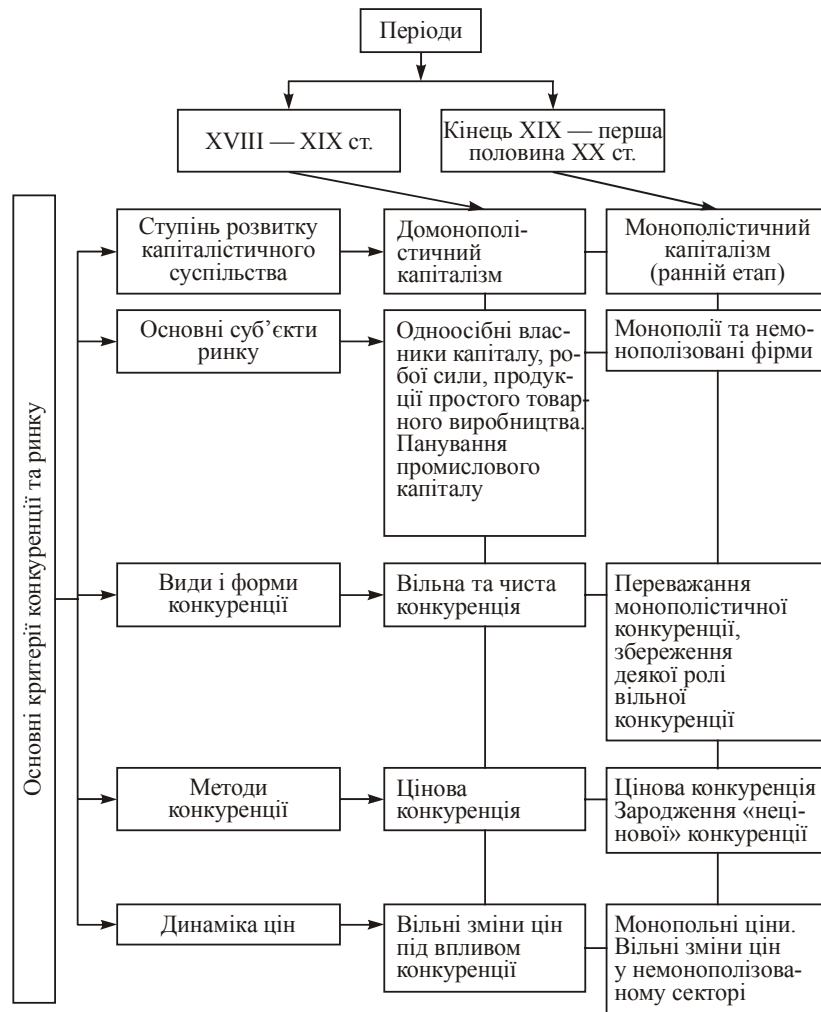

Рис. 11.1. Еволюція форм і методів конкуренції

¹ Трансакція, за якою право користування передають іншій особі за певну плату.

Ці тенденції у використанні корпоративної форми організації господарства вперше виявились у США наприкінці XIX ст., але в XX ст. вони швидко поширилися в Європі й інших країнах світу.

Відповідно до еволюції монополії як форми організації господарства й еволюції форм ринку відбуваються зміни у формах і методах конкуренції (рис. 11.1).

Монополізація поставила під загрозу вільну конкуренцію. Якщо класичним варіантом ринку XIX ст. була свобода торгівлі і конкуренції незалежних виробників, то на початку XX ст. у зв'язку з винаходами (електрика, автомобіль, телеграф тощо) вільна конкуренція охоплює обмежені ринки. Запроваджуючи в себе нові форми виробництва, ці підприємства змушували дрібніші вступати з ними в змагання, результат якого було визначено наперед. Дрібні підприємства розорялися, коло конкуренції звужувалося, виробництво збільшувалося, відбувався процес концентрації капіталу. Така ситуація вела до монополізації ринку, який характеризувався різким скороченням, а з часом і припиненням конкуренції на ринках певної продукції. З появою монополізму ринок прийшов у розлад, тому що саме конкуренція була тим механізмом, що встановлював ціни на продукцію, сировину і робочу силу.

Посилення монополізації виробництва зміцнило політичну владу монополістичної буржуазії, яка й надалі прагнула провадити олігархічну політику.

**Концепції ринку
недосконалої,
монополістичної
та ефективної
конкуренції**

Розкрити цю нову якість ринкової господарської системи, що входила в суперечність з панівною неокласичною доктриною, спробували майже одночасно і незалежно один від одного провідні економісти XX ст. **Дж. В. Робінсон (1903—1983)** та **Е. Чемберлін (1899—1967)**. Зокрема, Дж. Робінсон у праці «Еко-

номічна теорія недосконалої конкуренції» (1933) спростовує існування вільної (досконалої) конкуренції як механізму, що забезпечує економічну рівновагу. Вона пропонує концепцію недосконалої конкуренції, аналізуючи такі її види:

- 1) монополіст-продавець — багато покупців;
- 2) монополіст-покупець — багато продавців (останню ситуацію дослідниця характеризувала як явище «монопсонії», особливо притаманне ринку праці, коли фірма-монополіст купує послуги праці неорганізованих робітників).

Одним із найважливіших питань ринкової політики монополістичних компаній Дж. Робінсон вважає можливість використання ціни як інструменту впливу на попит і регулювання збуту через «дискримінацію в цінах», тобто сегментування ринку з огляду на різну еластичність попиту за ціною в різних категоріях споживачів. У результаті досліджень Дж. Робінсон доходить висновку, що можливість цінового маневрування підриває основні постулати класичної теорії: незалежність ціноутворення, ототожнення рівноваги попиту і пропонування з оптимальним використанням ресурсів тощо.

У цьому її позиція принципово відрізняється від позиції Е. Чемберліна, який уважав, що саме механізм монополістичної конкуренції найліпше забезпечує інтереси економічного добробуту підприємців, фірми та держави. Учений у своїй головній праці «Теорія монополістичної конкуренції» (1933) аналізував структуру ринку, в якій поєднано елементи конкуренції (вільний доступ на ринок, велика кількість фірм тощо) з елементами монополії (споживачі віддають переваги деяким продуктам, за які згодні платити навіть завищену ціну). На думку Е. Чемберліна, монопольного становища на ринку досягають за рахунок диференціації продукту, під якою він розумів різні властивості товару, умови його реалізації та доведення продукту до споживача. Тобто ринок будь-якого виробника за умов монополістичної конкуренції визначається трьома чинниками: ціною продукту, його особливостями та витратами на збут [18, с 139].

У теорії Е. Чемберліна конкуренція й монополія існують поряд. На відміну від позиції Дж. Робінсон, яка аналізувала процес становлення монополій на основі високого рівня концентрації виробництва і капіталу, Е. Чемберлін серед причин виникнення монополій називав позавиробничі чинники, зокрема: 1) унікальні особливості підприємства; 2) репутацію фірми; 3) виготовлення товарів-субститутів; 4) рекламу тощо. Учений визнавав, що утворення монополій супроводжується підвищенням цін, безробіттям, зменшенням випуску товарів та незавантаженими виробничими потужностями, але при цьому не вважав, що монополісти мають нести відповідальність за таку економічну ситуацію.

За таких умов саме держава мусила вдатися до певного регулятивного впливу на економіку, обмежуючи тим самим процес монополізації. Одним із перших антимонопольних законів був закон 1890 р. в США. Конгрес ухвалив закон (відомий як закон Шермана), який забороняв будь-яке об'єднання у формі тресту або в іншій формі, що було спрямовано на обмеження виробництва чи торгівлі. Це був час, коли економісти вірили, що тільки досконала конкуренція може дати найкращі результати і тільки вона є альтернативою монополії. В антимонопольній політиці багатьох країн світу відбулися вагомні зміни аспектів: пріоритетним напрямом став захист споживачів. Велика увага приділяється проблемам зростання ефективності і динаміки споживчих цін.

Утвердився погляд, що велике значення має не рівень концентрації і не масштаби корпорації як такої, а послідовність монополізації галузі для споживачів. Було визнано, що далеко не завжди поява багатьох малих фірм — благо для споживачів. Змінились і критерії для заборони злиття і поглинання в галузях: держави стали більш толерантно ставитися до цього явища й до великих корпорацій. Проте «антитрестівський закон» не зміг протистояти діяльності монополій. На початку XX ст. у країні діяло майже 1000 монополістичних об'єднань [15, с.178].

Дещо в іншій площині аналізував проблему співвідношення монополії і конкуренції **Й. А. Шумпетер (1883—1950)**. Видатний учений двадцятого

сторіччя пов'язав вивчення зазначених категорій з розвитком науково-технічних досягнень в економіці та суб'єктивною діяльністю підприємця-новатора, зацікавленого у запровадженні інновацій у виробничий процес. У праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» Й. Шумпетер використав поняття «ефективної конкуренції» та «ефективної монополії», вважаючи що ці поняття, *по-перше*, характеризують динамічну ринкову економіку, основу на нововведеннях і прогресивних зрушеннях, а *по-друге*, відображають ситуацію, коли конкуренція, мотивована бажанням отримати надприбуток, активізує процеси нововведень і зумовлює створення монополії нового типу. З такою монополією несумісні застій і загнивання (як вважав В. І. Ленін), вона має тимчасовий характер і зникає в результаті новаторства і нововведень підприємців-суперників. Отже, неперервний процес нововведень виступає стрижнем нових конкурентних відносин і поступального розвитку економіки загалом.

**Становлення системи
державного
регулювання
економіки**

На зламі XIX—XX ст. світ увійшов у фазу так званого *організованого капіталізму*, для якого характерні такі риси: 1) крах вільного ринку; 2) панування монополій; 3) інкорпорація державної влади (відповідальність за контроль і регулювання соціально-економічних відносин, насамперед для захисту ринку).

Основним чинником еволюції індустріальних країн зазначеного періоду став дедалі більший вплив держави на політичне й економічне життя суспільства. Якщо «невидима рука ринку» в епоху вільної конкуренції встановлювала ціну товарів, зіштовхуючи між собою відокремлених конкуруючих продавців і покупців, то створення зовнішніх умов для такої вільної конкуренції стало обов'язком держави.

Ситуація суттєво змінилася, коли в результаті концентрації та централізації виробництва і капіталу вирішальну роль на ринку почали відігравати капіталістичні фірми, що мали можливість домовитися про рівень ринкових цін, домогтися монопольного становища на ринку тощо. За таких умов державне регулювання економічних процесів стає обов'язковим. З'являються антитрестівські і антикартельні закони як спроба захисту інтересів покупців. Проте більшою мірою згадане законодавство сприяє посиленню зв'язків між монополіями та державним апаратом.

Під тиском монополій держава стає на шлях активної підтримки процесів концентрації і централізації капіталу, заохочуючи, зокрема, злиття акціонерних компаній (акціонерне законодавство). Для охорони інтересів акціонерних фірм і мобілізації на їх користь грошових ресурсів держава іноді бере на себе роль гаранта випущених ними приватних позик. Крім того, за рахунок бюджету держава часто видає субсидії великим акціонерним компаніям, коли виникає загроза їх банкрутства. Коли акціонерна компанія стає настільки могутньою, що від її діяльності залежить становище важливих галузей націо-

нальної економіки, то пряме злиття держави з такими монополіями обгрунтоване міркуваннями так званої високої політики.

Держава виступає власником значної кількості промислових, транспортних та інших підприємств, в її руках знаходяться емісійні банки, а отже — контроль над грошовим обігом. Мобілізуючи грошові ресурси за допомогою позик, держава стає не тільки боржником, але водночас і позичковим капіталістом, суттєво впливаючи на функціонування державного бюджету, кредиту, інвестиційної політики тощо.

Отже, на початку ХХ ст. функції державного регулювання в розвинутих країнах Заходу здійснювалися через соціально-економічну, валютно-фінансову, структурно-інвестиційну політику, використовуючи такі важелі, як законодавство, митні тарифи, податки, кредити, пільги, державні гарантії і замовлення, позики, регулювання фінансового ринку.

Оскільки держава і монополістичні корпорації були головними суб'єктами власності, а їх поєднання в єдиний механізм формувало якісно нову систему економічних відносин, це дало підстави представникам марксистської економічної думки охарактеризувати останню як державно-монополістичний капіталізм (ДМК). (Сьогодні в економічній літературі для аналізу згаданої системи економічних відносин використовують термін «державно-корпоративний капіталізм», у якому ДМК розглядають як його складову, характерну для першої половини ХХ ст.)

Економічний розвиток країн на межі ХІХ—ХХ ст. відбувався нерівномірно. Найвищі темпи економічного зростання демонстрували молоді капіталістичні держави, такі, як США, Німеччина, Японія, які випереджали за економічними показниками Великобританію і Францію. Зокрема, для американської економіки це зумовлювалося такими *чинниками*:

- наявністю природних ресурсів;
- високим рівнем нагромадження національного капіталу;
- швидким зростанням населення за рахунок припливу іммігрантів з інших країн;
- виваженою протекціоністською політикою держави;
- віддаленістю від основних конкурентів;
- пізнім завершенням промислового перевороту.

Індустріалізація кінця ХІХ—початку ХХ ст., на відміну від попереднього періоду, спиралася на внутрішні можливості США. У промисловості, поряд з використанням досягнень світового досвіду, було зроблено акцент на власні технічні ідеї. Активні процеси концентрації виробництва зумовили виникнення характерної переважно для США форми монополістичних об'єднань — *трестів*. Важливе значення для становлення нових форм організаційно-економічної структури економіки мало відокремлення функцій управління від виконавців, що лягло в основу ідей «наукового управління» — менеджеризму Ф. У. Тейлора.

Якісні зміни в економіці США потребували посилення регулюючих дій держави, які зачіпали здебільшого промислову і банківську сфери. На прак-

тиці це втілювалось у серії буржуазних реформ початку ХХ ст., що дістала назву «прогресивна ера». Усе почалося з політики так званого «чесного курсу» Т. Рузвельта (1901—1909 рр.), сутність якого полягала в прагненні захистити демократичні цінності американського суспільства завдяки «підвищенню життєвого рівня бідних без збитку для багатих».

Основна ідея курсу полягала у створенні системи контролю за діяльністю трестів з боку федерального уряду. Для цього було ухвалено низку законів: *про створення міністерства торгівлі і праці зі спеціальним бюро у справах корпорацій; про заборону залізничним компаніям змінювати тарифи на перевезення вантажів; про контроль з боку державних органів за виготовленням харчових продуктів і медичних препаратів* тощо.

Особлива увага приділялася заходам щодо врегулювання використання й охорони природних ресурсів. Землі з корисними копалинами, лісовими і водними ресурсами ввійшли у фонд суспільних земель, які не підлягали продажу в приватні руки.

У зв'язку з банківською кризою (1907—1908 рр.) було ухвалено закон Олдрича—Вриланда, суть якого полягала у створенні підконтрольної конгресові банківської структури з усіма функціями державного банку (із правом випуску банкнот) терміном на шість років.

Політика реформ президента В. Вільсона (1913—1921 рр.) дістала назву «нова демократія». Її стрижнем стала ідея про регулювання конкуренції, що мало обмежити зростання великих корпорацій і забезпечити можливості для розвитку дрібного і середнього бізнесу. Основними заходами в цьому напрямі були: *запровадження прогресивного податку на доходи приватних осіб і корпорацій; скасування антитрестівського законодавства щодо профспілок і союзів фермерів; ухвалення закону про створення федеральної промислової комісії для збирання інформації і притягнення до суду осіб і корпорацій, що застосовують нечесні методи діяльності.*

Найважливішим законом, що поклав початок реорганізації кредитної та банківської системи США, був закон про створення 1913 р. федеральної резервної системи (ФРС). Суть ФРС, яка складалася з 12 федеральних резервних банків, полягала в акумулюванні резервних коштів, внесених національними банками штатів і промисловими банками відповідного регіону.

Отже, реформи «прогресивної ери» свідчили про зародження тенденції державно-монополістичного регулювання в економічному житті країни і про посилення виконавської влади в її політичній системі.

Німеччина на початку ХХ ст. стала другою після США за рівнем і темпами економічного розвитку. Цьому сприяло об'єднання країни, відновлення і розвиток паливно-металургійної бази німецької промисловості, запровадження новітньої техніки і відсутність морально застарілої, розроблення військово-морських програм, а також залучення в промисловість значних обсягів державних і приватних капіталів. Основними чинниками, які стримували далі зростання економіки Німеччини, були недостатня сировинна

база (зокрема, нафти і кольорових металів), а також незначний за обсягом внутрішній ринок.

Щодо Великобританії, то країна в зазначений період втрачала промислову гегемонію. Цей процес зумовлювався низкою *чинників*: застаріла виробнича база англійської індустрії; експорт капіталу; закриття ринків для британських товарів (епоха вільної торгівлі скінчилася). Економіка країни (крім суднобудування) переживала кризу. Проте в банківській сфері розвивався кредит, особливо іноземний. Певним чином доходи від іноземних інвестицій відшкодовували втрату передових позицій у світовій промисловості. Разом з тим вони посилювали застій англійської економіки, що спричинило занепад підприємливості англійської буржуазії, позаяк у зв'язку зі зменшенням про шарку капіталістів у Великобританії збільшувалася кількість рантьє.

На початку ХХ ст. спостерігалось економічне відставання Франції. Варто зазначити, що тут повторилася в основних рисах ситуація Великобританії. Становище економіки Франції ускладнювалося ще й тим, що підприємці віддавали перевагу інвестиціям у фінансову сферу економіки, а не в промисловість. Французький капіталізм був переважно лихварським. Утім, певні зрушення відбувались у важкій промисловості, що пояснювалося підготовкою до воєнного реваншу.

Водночас поряд із розглянутими економічними процесами провідних капіталістичних країн на світовій арені загострилася боротьба за територіальний поділ світу (різних видів колоніальної залежності зазнали 85 % територій земної кулі). Колоніальні захоплення цього періоду значно перевершували експансіонізм попереднього часу. На кінець 1870 р. колонії становили 215 тис. км², а до 1914 р. — 620 тис. км². Розширювалися старі (Англійська, Французька) імперії і виникали нові (Німецька, Італійська, США, Росія, Японія). Тож у короткий термін велика кількість країн почали колоніальне розширення, що різко скоротило незайняті «великі» землі і посилило конкуренцію в цій сфері.

Усе це посилювало мотивацію для превентивного захоплення територій і спроб установлювати ті чи інші форми для захисту інтересів своєї імперії від конкурентів. Більше того, «всесвітність» кожної колоніальної імперії потребувала створення військових баз по всьому світові. Ці процеси призводили до гонки військово-морських, а потім сухопутних озброєнь, зростання *мілітаризму*. Швидке звуження вільних від колоніальної залежності територій зумовило підвищення агресивності з боку країн — шукачів нових колоній, а саме Німеччини, США, Японії, які висували територіальні претензії до старих колоніальних імперій. Через це посилювалася військова і дипломатична напруженість, яка час від часу переходила у відкритий воєнний конфлікт (марокканські кризи 1905 і 1911 рр., російсько-японська війна 1904—1905 рр., анексія Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини 1909 р., італо-турецька війна 1911—1912 рр., Балканські війни 1912—1913 рр.).

Широку суспільну думку провідних країн світу опановує «комплекс імперства», з'являється багато літературів, громадських діячів, що випра-

вдують імперіалістичні захоплення як вияв доблесті і цивілізаційну місію своєї нації. Такими були: в Англії — Ч. Дилк, Р. Кіплінг; у Німеччині — О. Бісмарк; у США формулювали «теорію визначеної наперед долі», де обґрунтовували тезу про важливість американських цінностей для прогресу світу і право США на втручання у світові справи для захисту цих цінностей.

На межі ХІХ—ХХ ст. в економічній літературі для характеристики змін, що відбувалися, дедалі частіше вживали термін «імперіалізм», переважно в значенні експансіоністської зовнішньополітичної діяльності капіталістичних держав. На початку століття з'являються перші теорії імперіалізму як нової стадії розвитку суспільства. Найбільш поширеними з основних підходів аналізу імперіалізму є *економічний* та *політичний*.

Теорії імперіалізму

Засновником економічної інтерпретації імперіалізму вважають англійського ліберального економіста Дж. А. Гобсона. 1902 р. у праці «Імперіалізм» він висловив думку, що в основі новітніх тенденцій розвитку суспільства лежать фінансові інтереси класу капіталістів, що є «керуючим імперського двигуна». Створюється сталий надлишок капіталу у виробництві, який не можна реалізувати у країні через вузькість внутрішнього ринку та труднощі, що виникають під час розподілу капіталу, а також інвестиційні ускладнення. Це обмежує можливості великих фірм, які до того ж намагаються уникнути значних ризиків і загрози надвиробництва. Це спонукає фінансову буржуазію шукати нові інвестиційні можливості за межами своїх країн. Однак там монополії стикаються з іншими конкурентами, для усунення яких фінансова олігархія використовує власні держави, підштовхуючи їх на імперіалістичні авантюри і створюючи загрозу війни. Це був економічний стрижень імперіалізму. Але без ризику, агресії, виявів расизму, націоналізму, на думку Дж. Гобсона, імперіалізм був би неможливий. Він уважав, що імперіалізм створює надто великі перепони для економічного розвитку, що надалі призводить до війни.

Дж. Гобсон був упевнений, що імперіалізм можна перемогти за допомогою суспільних реформ, які обмежували б доходи олігархічних кіл, безпосередньо пов'язаних з імперіалістичною політикою; а також перерозподілу доходів у такий спосіб, щоб стимулювати споживання національної продукції широкими верствами населення.

Економічну інтерпретацію імперіалізму розвивали також Р. Гільфердинг («Фінансовий капітал»), В. І. Ленін, Я. Ріссер, Г. Шульце-Геверніц та інші.

Ленінська теорія імперіалізму («Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1916)), побудована на марксистських засадах, органічно вписувалася у марксову формаційну теорію суспільного розвитку та мала на меті насамперед революційні висновки. Проте вона містила ґрунтовний аналіз причин виникнення і сутності монополій, їх організаційних форм, сутності фінансового капіталу та фінансової олігархії, проблеми вивозу капіталу та економічного і територіаль-

ного поділу світу. Ідеологічна спрямованість дослідження обумовила певне його обмеження. Зокрема, не визнавалися позитивні риси монополізації виробництва та вивозу капіталу, відкидалося положення про можливість пом'якшення циклічності через перелив капіталу тощо.

Прихильники неекономічного підходу до аналізу імперіалізму (лідери II Інтернаціоналу К. Каутський, Р. Люксембург, український дослідник П. Мігулін та інші) намагалися обґрунтувати тезу, що імперіалізм не є прямим породженням капіталізму.

У такому ключі найбільш відомою є праця Й. А. Шумпетера «Соціологія імперіалізму» (1919). У ній учений з позицій соціал-дарвінізму обстоював думку, що саме природа людини (а не суспільство) призводить до неминучості виникнення війни — і в цьому Й. Шумпетер убачав «нормальність» розвитку суспільних подій. *По-перше*, він доводив, що клас воїнів є традиційною структурою суспільства, яке віддає «воїнам» свої цінності та прагнення. *По-друге*, монополії — це викривлення природи капіталізму, які являють собою породження успадкованої від феодального порядку системи протекціонізму і тарифів. *По-третє*, імперіалізм виникає на підґрунті егоїзму фінансової олігархії. Тобто імперіалізм, на його думку, не є необхідним етапом в еволюції капіталістичних відносин, а являє собою результат випадкового поєднання мілітаризму, монополії і фінансової олігархії. За умов усунення двох останніх за допомогою проведення реформ і за умов вільної ринкової економіки капіталізм вийде на магістральний шлях свого розвитку.

Отже, у працях представників різних напрямів економічної думки знайшли відображення соціально-економічні й політичні особливості розвитку світового капіталістичного господарства в його міжнародних взаємовідносинах напередодні Першої світової війни.

Основні суперечності між великим державами світу

Наприкінці XIX — початку XX ст. поступово нагромаджуються та загострюються соціально-економічні суперечності між провідними країнами світу, що призводить до блокового протистояння між ними. Загострення суперництва держав визначалося значною мірою відносною нерівномірністю їхнього соціально-економічного розвитку, що впливало на рівень і форми їх зовнішньої експансії.

Цю нову еру імперського суперництва німці назвали Weltpolitik. Європа була поділена на два ворожих блоки держав — Антанту і Троїстий союз. Найбільш непримиренними виявились інтереси Німеччини й Англії. Імперія Гогенцоллернів (Німеччина), геополітичне положення якої не відповідало її економічній могутності (перше місце в Європі за рівнем промислового виробництва в 1913 р.) і політичним амбіціям, прагнула до світового панування. У її плани входило ослаблення Англії, Франції і Росії та захоплення територій у Європі, колоніальних володінь Англії, Франції, зміцнення позицій у Туреччині й на Близькому Сході.

На межі століть Німеччина переходить до будівництва військового і цивільного флотів. Німецькі судноплавні компанії (ГАПАГ і Норддойчланд Лайн) виходять на перше місце у світі за сумарним тоннажем суден (понад 5000 тонн). Судна цих компаній послідовно завойовують найпрестижніший у торговому судноплаванні приз — Блакитну стрічку Атлантики. Фактично йшлося про підрив основ економічної й політичної могутності Великобританії — про панування на морі. Економічний сенс структурного конфлікту, що призвів до Першої світової війни, — очевидний. Цей випадок був відображенням більш глибоких соціальних процесів. Урешті-решт Великобританія за участь у війні заплатила ціну, незмірно вищу за всі реальні чи вигадані втрати від німецької конкуренції.

За чотири роки війни світові фінансові потоки, що замикалися на Лондонському Сіті, переорієнтувалися на Уолл-Стріт (США). Наслідком став швидкий перелив англійських капіталів за океан. Англія почала війну світовим кредитором. До кінця її вона заборгувала США більш як 8 млрд ф. ст.

Німеччина до початку ХХ ст. перетворилася з конгломерату третьорядних держав на наддержаву. Темпи її економічного розвитку значно перевищили англійські. На зламі століть німці вперше відчули себе великою нацією з великим майбутнім.

Головний союзник Німеччини — Австро-Угорщина прагнула встановити свою гегемонію на Балканах і панувати на Чорному, Адріатичному та Егейському морях, захопити Сербію, Чорногорію, відібрати в Росії частину польських губерній, Поділля, Волинь. Туреччина, яку в разі перемоги планували поділити країни Антанти, наприкінці 1914 р. приєдналася до Троїстого союзу; її метою було захоплення російського Закавказзя, Криму, Ірану і відновлення впливу на Балканах.

Головною метою держав Антанти було «покласти край німецькому імперіалізму». Англія, наприклад, прагнула зберегти свою морську і колоніальну міць і відторгнути від Туреччини багаті нафтою Месопотамію та Палестину. Франція мала намір узяти реванш за поразку у франко-пруській війні 1870—1871 рр., повернути Ельзас і Лотарингію, захопити Рейнську промислову зону і частину німецьких колоній. Росія прагнула встановити своє панування на Балканах, у протоках Босфор і Дарданелли та відібрати у Австро-Угорщини Східну Галичину, землі за течією Неману.

Багато спірних питань виникло між Англією і Францією, Англією і Росією, Австро-Угорщиною й Італією, Туреччиною й Італією, але всі вони відступали на другий план перед головними суперечностями: між Німеччиною та її суперниками — Англією, Францією і Росією. Загострення цих суперечностей штовхало названі країни до переділу світу та війни.

Готуючись до світової війни, уряди Антанти і Троїстого союзу створили могутню військову промисловість, базу якої становили великі державні заводи — суднобудівні, з виробництва зброї, пороху, снарядів, патронів тощо. До виробництва військової продукції залучалися приватні підприємства:

у Німеччині — заводи Круппа; в Австро-Угорщині — Шкода; у Франції — Шнейдер-Крезо і Сен-Шамон; в Англії — Віккерс і Амстронг — Вітуорт, у Росії — Путіловський завод тощо.

Угруповання обох ворожих коаліцій енергійно зміцнювали свої збройні сили. Досягнення науки і техніки були поставлені на службу війні. З'явилося більш досконале озброєння: магазинні скорострільні гвинтівки і кулемети, що набагато підвищили вогневу міць піхоти; в артилерії зросла кількість нарізних гармат новітніх систем. Велике стратегічне значення мав розвиток залізниць, які давали змогу прискорити зосередження і розгортання великих військових мас на театрах воєнних дій і безперервно постачати в діючі армії людські ресурси і всі види матеріально-технічного забезпечення. Важливу роль почав відігравати автомобільний транспорт. З'явилась військова авіація. Застосування у військовій справі нових засобів зв'язку (телеграф, телефон, радіо) полегшувало організацію керування військами. В галузі військово-морських озброєнь відбувалося завзяте суперництво Німеччини й Англії. Інші держави також прагнули до посилення своїх ВМФ. Гонка озброєнь потребувала величезних фінансових коштів, що лягало важким тягарем на економіку європейських держав.

До 1914 р. суперечності між військово-політичними блоками вкрай загострилися, причому головним вузлом суперечностей стали Балкани, зокрема Сербія, що перетворилася на арену боротьби між Австро-Угорщиною і Росією. Габсбурги вирішили одним ударом по Сербії затвердити свій вплив на Балканах. Рівно через місяць після вбивства в Сараєво Франца Фердинанда, 28 липня 1914 р., Австро-Угорщина на вимогу Німеччини оголосила Сербії війну. У відповідь Росія почала загальну мобілізацію. Тоді Німеччина 1 серпня оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції. Відповідно до плану «блискавичної війни», розробленого начальником генерального штабу Німеччини генералом А. Шліфеном, німецькі війська рушили на французьку територію через Бельгію. Англія, своєю чергою, встала на захист нейтралітету останньої і 4 серпня оголосила війну Німеччині. З 28 липня по 4 серпня 1914 р. у війну були втягнені всі члени Троїстого союзу й Антанти.

Отже, на початку ХХ ст. сформувалася світова система господарства, яка суттєво вплинула на розвиток національних економік країн Європи та США. Докорінно змінилася парадигма економічного розвитку — монополії почали визначати економічне життя суспільства. Утворилися міжнародні монополістичні союзи, що поділили світ на сфери економічного впливу. Новою економічною формою міжнародних відносин став вивіз капіталу, різноманітні форми якого перетворилися на найважливішу рушійну силу, що розвивала та поглиблювала світогосподарські зв'язки.

Світове господарство початку ХХ ст. більшою мірою базувалося на військовій силі, позаекономічному примусі, ніж на «силі капіталу». Йому були притаманні гострі суперечності економічного, політичного, територіального характеру, які робили його нестійким. Загострення цих суперечностей призвело до початку в 1914 р. Першої світової війни.

11.2. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА США. ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

До початку Першої світової війни в ядро світового господарства входили Англія, США, Німеччина і Франція. Світове господарство загалом мало багато рис єдиної ліберальної економіки. Усі національні гроші практично взаємно конвертувалися (через золото і срібло), систему кредиту було інтернаціоналізовано (з дуже високою часткою довгострокових кредитів), питома вага нефінансових ТНК була дуже великою, обмежень на переміщення капіталу і робочої сили не було, нетарифних обмежень імпорту також, розбіжності в системах економічного законодавства були несуттєвими, частка держзвдатків у ВВП — невеликою.

З погляду рівня інтегрованості світове господарство періоду перед 1914 р. може поступатися глобальній економіці лише в тому разі, якщо це буде економіка єдиного глобального ринку. Причому інтеграційного максимуму перед Першою світовою війною було досягнуто за умов наявності в глобальному «економічному ядрі» розвинутих країн з гостроконкурентними відносинами, політично одна від одної незалежних, і не схильних координувати економічну політику.

Одночасно тривала військово-економічна підготовка до світової війни. Так, з 1890-х рр. до 1913 р. військові бюджети провідних країн вирости більше ніж на 80 %. Розвивалася військово-оборонна промисловість: у Німеччині в ній були зайняті 115 тис. працівників, в Австро-Угорщини — 40 тис., у Франції — 100 тис., в Англії — 100 тис., Росії — 80 тис. людей. До початку війни виробництво військової продукції в Німеччині й Австро-Угорщині лише ненабагато поступалося аналогічним показникам у країнах Антанти.

Провідну роль у блоковому протистоянні відігравали відповідно Німеччина й Англія. Конфлікт між цими державами був підґрунтям майбутньої війни. При цьому Німеччина прагнула завоювати гідне місце під сонцем, а Англія захищала сформовану світову ієрархію. Німеччина на початку ХХ ст. вийшла на друге місце у світі за рівнем промислового виробництва (після США) і перше місце в Європі (1913 р.). Німеччина виплавила 16,8 млн т чавуну, 15,7 млн т сталі, Англія відповідно 10,4 млн т і 9 млн т (для порівняння Франція — 5,2 млн т і 4,7 млн т; Росія — 4,6 млн т і 4,9 млн т). Досить швидкими темпами розвивались інші сфери національного господарства Німеччини — наука, освіта тощо.

Перша світова війна, що почалась 1914 р., охопила 38 держав Європи, Азії й Африки. Вона велася на великій території, що становила 4 млн км², і втягнула понад 1,5 млрд людей. Приводом до війни послужив трагічний постріл у Сараєво, справжні ж її причини полягали у складних суперечностях між країнами-учасницями.

Перша світова війна почалася між двома військовими блоками: Антантою (Англія, Франція, Росія й ін.) і Троїстим союзом (Німеччина, Туреччина, Австро-Угорщина, Болгарія й ін.).

Економічні причини та наслідки Першої світової війни

Причини Першої світової війни можна об'єднати в кілька груп. *Перша група причин* має загальноісторичний характер. Тут насамперед варто мати на увазі міжцивілізаційну боротьбу за домінуючий тип розвитку. Досвід історії засвідчив, що всі держави — від карликових державних утворень до наддержав — на певному етапі розвитку мають загальну тенденцію до експансії — територіального, військово-політичного, фінансово-економічного, соціокультурного розширення. Унаслідок геоісторичних особливостей у цьому процесі до початку ХХ ст. процвітали великі держави: Австро-Угорська, Британська, Німецька, Російська, Японська імперії, Франція і США. Імперська експансія великих держав зрештою досягла крайніх меж і на початку ХХ ст. переросла в перший глобальний військово-політичний конфлікт між двома їхніми угрупованнями. У глобальному масштабі йшлося не тільки про міждержавне суперництво серед держав Антанти і Троїстого союзу. Суть конфлікту становило питання: за яким із двох реальних варіантів розвитку індустріального суспільства піде західна цивілізація загалом — за західноєвропейським-північноамериканським (характерним для індустріально розвинутих демократичних країн) чи за центрально-південно-європейським (характерним для індустріально відсталих країн з тоталітарними режимами)? Розв'язати ці глобальні міжцивілізаційні, міжімперські суперечності могла тільки війна.

Далі варто окреслити *формаційні причини війни*. Світова історія знає близько 14 тис. воєн, однак глобального, світового, характеру вони набувають тільки в індустріальну епоху. Перехід від традиційного феодального суспільства до індустріального зумовив корінні зміни, особливо в соціально-демографічній і військово-економічній сферах. Великі держави виявились здатними вже в мирний час підготувати й утримувати величезні багатомільйонні армії і забезпечити їх сучасним, технічно досконалим озброєнням. Мілітаризація охопила переважно європейські держави, гальмуючи їхній соціально-економічний розвиток.

Ще одна група причин має конкретно-історичний характер. Важливе місце тут посідають традиційні міждержавні і міжрегіональні конфлікти. Насамперед це багатовікове суперництво між Францією і Німеччиною через прирейнські лівобережні провінції; між Австро-Угорщиною і Росією на Балканах за турецьку спадщину; між Німеччиною і Росією — у польському питанні; між Німеччиною й Англією — за гегемонію на морях і в колоніях.

Основною причиною війни стала боротьба за переділ уже поділеного світу, зумовлена пошуком ринків збуту і джерел сировини для молодих капіталістичних країн, передусім Німеччини і США, які не мали колоній. Перша світова війна створила потужний дезінтеграційний імпульс в економіці. Вона поглинула 1/3 матеріальних цінностей людства. Військові витрати

держав, що воювали, збільшилися більш ніж у 20 разів, перевищивши у 12 разів наявні запаси золота. Однак із країн — учасниць воєнних дій тільки США і Японія змогли збільшити своє національне багатство — відповідно на 40 і 25 %. Війна не розв'язала найгостріших суперечностей, принесла колосальні людські втрати, що становили загалом близько 36 млн людей. Криза новоевропейської свідомості в роки Першої світової війни та у наступне за нею десятиліття, однаковою мірою характеризувалася кризою віри в людину (кризою ідейних засад ренесансно-новевропейського гуманізму) та кризою ідеї прогресу (історичного гуманізму). Як писав М. О. Бердяєв: «Світова війна була виявленням зла, що нагромадилось у людському існуванні... Вона виявила облудність нашої цивілізації... Усе для війни... Вона страшно знецінила людське життя, привчила ставити ні в що людську особистість і її життя, розглядати її як засіб і знаряддя фатуму історії...»¹.

Структура економіки країн виявилася деформованою в результаті роздутого військового сектору, поширення ж воєнних дій вимагало нових витрат. Система золотого стандарту в результаті девальвації національних валют зазнала краху. Відмова від розміну паперових грошей на золото і срібло після початку Першої світової війни була зумовлена зростанням попиту на ці дорогоцінні метали. Першочергова мета припинення державами розміну банкнот полягала в збереженні централізованого золотого запасу. Однак припинення розміну банкнот на золото створило і можливість емісійного фінансування військових витрат. Емісійне накачування грошової сфери у країнах, що воювали, породило широкий попит у розмірах, який перевищував можливості його товарного покриття, що автоматично створювало інфляцію попиту.

Країни, що воювали, реагували на інфляцію запровадженням елементів контролю за цінами, а потім — практично встановленням системи твердих і регульованих цін. Величезних розмірів набуло позикове фінансування бюджету за рахунок внутрішніх і зовнішніх позик. Війну було практично профінансовано за рахунок внутрішніх позик та емісії. В Англії, Франції й Німеччині разом узятих військові витрати в період Першої світової війни становили близько 40 % національного доходу. Тобто держава перетворилася на основного покупця товарів і послуг.

У ситуації значних обмежень на обсяг імпорту країни, що воювали, дуже швидко опинилися перед необхідністю держрегулювання імпорту й експорту. У зв'язку з цим автоматично виникла і потреба в регулюванні споживання стратегічно важливих видів сировини і матеріалів, причому в цьому списку дуже швидко опинилось і продовольство.

Державі були потрібні термінові капіталовкладення у воєнну промисловість і галузі. Але приватні інвестори через високі воєнні ризики вкладати капітали не хотіли. Вихід був один: інвестиції повинна була брати на себе

¹ Бердяев Н. А. Судьба человека в современном мире // Бердяев Н. А. Философия свободного Духа. — М.: Республика, 1994. — С. 321.

держава — або за рахунок прямого фінансування капіталовкладень приватних інвесторів, або способом будівництва державних підприємств. І держави, що воювали, використовували як першу, так і другу можливість.

Перша світова війна прискорила розвиток тенденцій до посилення ролі держави в господарському житті країни, поглибивши процес формування системи регульованого капіталізму та поступового формування державно-монополістичного капіталізму. Зміни в господарській діяльності економічних суб'єктів під впливом державного монополістичного способу регулювання економічних процесів зумовлюють державно-монополістичний спосіб координації дій влади в ринковій системі капіталістичних країн. Запровадження жорсткої державної регламентації господарських відносин для мобілізації економічних ресурсів на виконання військово-політичних завдань в екстремальних умовах постійного скорочення господарського потенціалу внаслідок збільшення непоправних утрат було єдиною можливою умовою продовження війни. Тому в 1920-х рр. практично в усіх країнах склалась *етатистська система господарських відносин* [5, с. 499].

В умовах Першої світової війни вирішального значення для економік країн, які брали в ній участь, набули потреби фронту. Держава не обмежувалася функціями замовника і покупця військової продукції. Масштабність воєнних дій і загострення економічних проблем змусили уряди країн, що воювали, узяти на себе організаційні функції та забезпечення взаємодії між приватними підприємствами, що обслуговували потреби фронту. Управління економікою з боку держави набуло форм контролю і розподілу стратегічних ресурсів, продовольства, засобів транспорту і робочої сили. Саме з цієї причини Франція, Німеччина, Англія трансформували ліберальні ринкові економіки в регульовані ринкові економіки ще 1915 р., Росія — 1916 р., США — 1917 р.

Так, у США в 1917—1918 рр. створюють низку комітетів, відповідальних за розміщення державних замовлень, а також за розподіл робочої сили, палива і сировини, транспортних засобів. Діяльність цих нових державних інститутів координувала військово-промислова рада. Аналогічна централізація була характерна і для Німеччини («військово-сировинні союзи»), Англії (міністерство військового постачання). Такі комітети мали право секвесту будь-якої частки підприємства, яке було не в змозі виконати військове замовлення, передачі устаткування і машин іншим підприємствам. Запровадження комітетів розширило військово-виробничі потужності Великобританії завдяки будівництву 200 заводів за рахунок скарбниці.

Унаслідок війни в усіх країнах, що воювали, збереглися і відтворювалися потужні системи інститутів держконтролю і регулювання (центри обліку, комісії, управління і т. п.). Формувалася особлива, так звана мобілізаційна економіка.

США вступили в Першу світову війну у квітні 1917 р. Використавши переваги нейтралітету, вони дістали сприятливі можливості для швидкого розвитку, задовольняючи попит на озброєння, обмундирування, продовольство. Формування військового господарства неминуче збільшувало виробничі потужності

і зайнятість. Промисловість і сільське господарство одержали місткий ринок збуту в особі держави, що закуповувала за щедрими цінами продукцію. Величезні доходи від експорту використали на нові інвестиції в американську економіку. Це зумовило промислове піднесення США у світовому промисловому виробництві (до початку 1920-х рр. США давали 50 % світового видобутку вугілля, близько $\frac{3}{5}$ чавуну і сталі, $\frac{2}{3}$ добутої в усьому світі нафти і т. д.). Надаючи позики європейським країнам на військові потреби, США перетворилися на основного кредитора європейських держав. Економічна експансія призвела до захоплення США основних світових ринків і джерел сировини, установлення ними економічного панування в західній півкулі (військова окупація Гаїті — 1915 р., Домініканської республіки — 1916 р., установлення військового контролю в Нікарагуа, інтервенція на Кубу й у Мексику). Зазначені фактори сприяли швидкому економічному розвитку США у воєнні роки, перетворенню їх до початку 1920-х рр. на високорозвинену індустріальну країну.

Перша світова війна мала для економіки Англії важкі наслідки. У роки війни виникла необхідність великих поставок озброєння, постачання армії. Якщо 1914 р. виробництво озброєння становило 19 % національного доходу, то 1916 р. — 56 %. Посилено розвивалися військова промисловість, виплавка заліза і сталі, суднобудівна, хімічна промисловість. Інші галузі занепадали. Промислове виробництво загалом скоротилося на $\frac{1}{5}$. Виникли труднощі у сфері зовнішньої торгівлі, поставок сировини і продовольства. Знецінився фунт стерлінгів, розмін на золото припинився. Оподаткування збільшилося в сім разів. Відбувалося спекулятивне зростання капіталу в акціонерних компаніях.

Наслідки Першої світової війни були суперечливі. З одного боку, у результаті перемоги над головним конкурентом — Німеччиною деякі колонії перейшли до Англії, що дало змогу поліпшити постачання метрополії сировиною і продовольством. З другого — скорочення міжнародних економічних зв'язків і ослаблення світових позицій Англії негативно позначилися на її відносинах із країнами, що входили у сферу британських інтересів. На ринках колоніальних і залежних країн дедалі більше відчувалася присутність американських товарів і капіталів.

За підсумками Першої світової війни Франція опинилася серед країн-переможниць. Однак французька економіка не відчувала явних переваг від цієї перемоги, оскільки зазнала великих матеріальних втрат. Незважаючи на виконання військових замовлень, загальний обсяг промислового виробництва за роки війни скоротився на 40 %. Обсяг сільського господарства зменшився на $\frac{1}{3}$ через масову мобілізацію селян, конфіскацію коней на потреби фронту. Обсяг експорту скоротився на 50 %. Ціни на продовольство і товари народного споживання зросли в 5—7 разів, податки — у 4 рази, а номінальна заробітна плата — удвічі. Приблизно половину закордонних інвестицій Франції (4 млрд із 9 млрд дол) було втрачено під час анулювання колишніх боргів, а також у результаті націоналізації іноземної власності в Росії. З найбільшого (після Англії) світового експортера капіталів Франція перетворилася на боржника. Загальний борг різним країнам, нагромаджений за роки війни, становив близько 7 млрд дол.

Перша світова війна спричинила колосальні зміни в економічних механізмах Франції, Англії, Німеччини, Росії і США. Ці країни в результаті війни перейшли з формату високолібералізованої економіки у формат регульованого ринкового господарства і навіть соціалізму. Після закінчення війни закономірно виникло прагнення реверсувати зроблені війною зміни.

Вплив цивілізаційних факторів на систему повоєнних економічних відносин

Розглянемо, які основні цивілізаційні чинники впливали на систему післявоєнних економічних відносин у Європі.

Політичні фактори. Режим відносин у Західному світі після Першої світової війни варто почати з установаження нової системи міжнародних відносин, яка за місцем укладення головного мирного договору, підписаного 28 червня 1919 р., дістала назву Версальської (рис. 11.2).

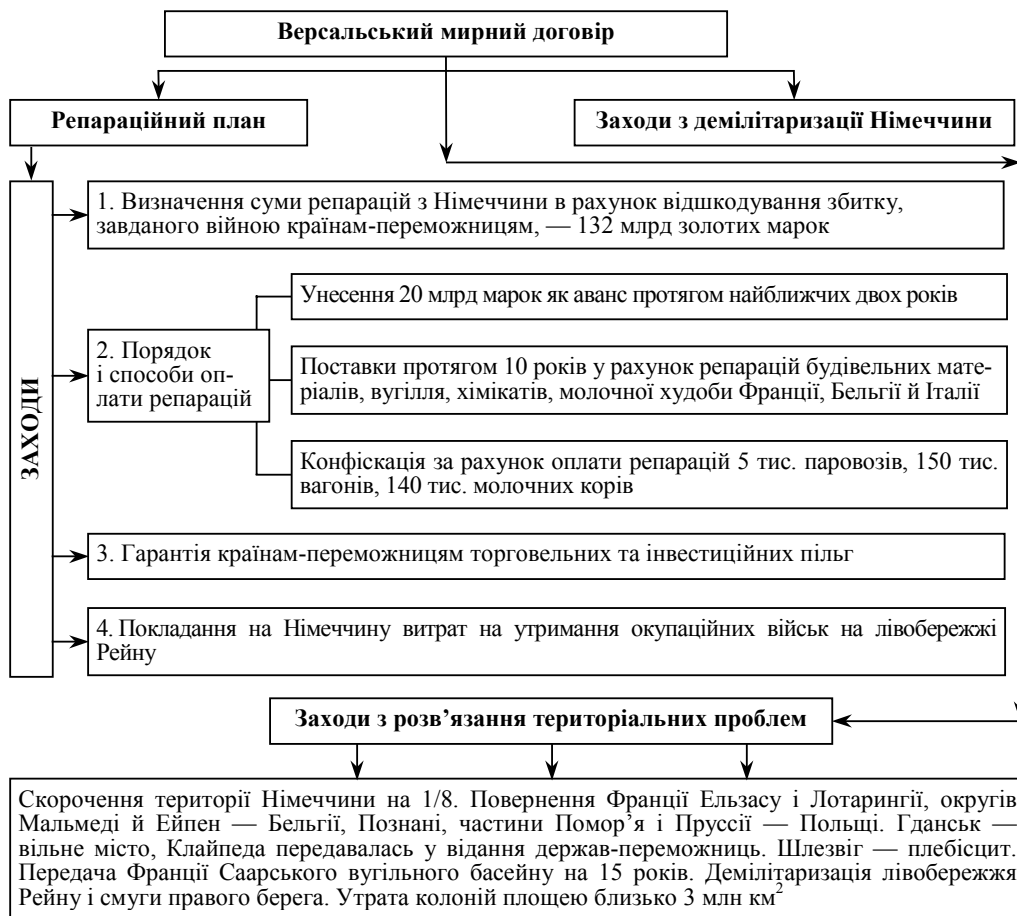

Рис. 11.2. Зміст Версальського мирного договору

Відповідно до Версальського договору Німеччина зобов'язувалася провести демілітаризацію країни. Була потоплена велика частина ВМФ, який обмежили шістьма броненосцями і дрібними суднами. Німеччині було заборонено мати військову авіацію, важку артилерію, підводні човни. Кількість збройних сил скорочено до 100 тис. осіб, а офіцерів — до 4 тис. Скасовано загальну військову повинність, замість якої встановлено добровільне наймання військовослужбовців. Розпущено німецький генеральний штаб, суворо регламентовано виробництво зброї.

Одним з перших усвідомив небезпечний характер призначеного Німеччині репараційного боргу для світової економіки Дж. М. Кейнс, який брав участь у Паризькій мирній конференції 1919 р. У праці «Економічні наслідки Версальського договору» (1919 р.) він писав, що прийняті рішення не залишають надії на відновлення мирного господарства, тому що окреслені репарації з Німеччини непомірно великі. Він виступив за надання американських позик Німеччині, вважаючи, що тільки в цьому разі Німеччина могла б почати виплату помірних репарацій. До книжки «Перегляд Версальського договору», опублікованої незабаром після «призначення» 1921 р. Німеччині репараційного боргу в 132 млрд золотих марок і визначення терміну його виплати в 66 років, він запропонував переглянути всю програму репараційних платежів через практичну неможливість для Німеччини забезпечити платежі.

Версальська система містила в собі безліч важко розв'язуваних суперечностей. Насамперед — це суперечності між проголошеним правом націй на самовизначення і реальним національно-територіальним устроєм повоєнної Європи. Це — проблема німецького населення чеських Судет, угорського населення румунської Трансильванії, італійського населення Фіуме, включеного до складу Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, і т. д. Нові держави, що з'явилися у результаті розпаду імперій (Австро-Угорської, Османської, Російської), побоювалися потрапити під вплив якої-небудь з великих держав. Тому вони прагнули обстоювати свій суверенітет в економічній сфері, прагнучи домогтись економічного самозабезпечення.

Право націй на самовизначення, як уже зазначено, суперечило імперській колоніальній політиці великих держав. Після війни, у ході якої метрополії змушені були стимулювати індустріальний розвиток колоній, відбувається активізація національного руху. **Мандатна система** (яка передбачала від імені Ліги націй право на опіку колишніх німецьких та турецьких колоній), за задумом її творців додати колоніалізму цивілізованого лиску і співвіднести його з національним принципом, по суті справи майже нічого не змінювала в системі володіння колоніями, обмежуючись обіцянками надати їм незалежність у невизначеному майбутньому.

Пацифізм і принципи міжнародної співпраці в Лізі націй також були, радше, як декларація, ніж як реальна політика. Дуже характерно в цьому плані протистояння Франції — з одного боку й Англії і США — з другого з німецького питання. Франція, яка прагнула до європейської гегемонії, домагалася максималь-

ного ослаблення Німеччини шляхом нав'язування непосильних для німецької економіки репарацій, тимчасом як Англія і США бачили в Німеччині протидію французькому гегемонізму, з одного боку, і більшовизму — з другого. Це, ясна річ, не сприяло політичній стабільності в Європі.

В *економічній сфері* економічне піднесення воєнних і перших післявоєнних років змінилось економічною кризою для провідних капіталістичних країн світу. Економічний націоналізм не обмежився новими державами, що з'явилися після розпаду імперій. Держава стала єдиним продавцем і покупцем у міжнародній торгівлі. Вона купувала і продавала тільки те, що її політичне керівництво вважало стратегічно важливим чи доцільним.

Хоча США пережили разом з Європою гостру депресію в 1920—1921 рр., спад виявився коротким, і протягом майже десятиліття зростаюча економіка Америки зазнала незначних коливань (рис. 11.3).

Рис. 11.3. Криза 1920 р.
(сутність, основні характеристики, соціально-політичні наслідки)

США, у яких тарифи й до війни були високими, підняли їх до небаченого раніше рівня. Закон про надзвичайний тариф 1921 р. наклав заборону на імпорту німецьких барвників. Запроваджений 1922 року тариф Фордні-Мак-Камбера встановив найвищі тарифні ставки за всю історію американської митної політики.

Європейські ж країни, що раніше були залежні від міжнародної торгівлі, удалися до широкого кола обмежень, включаючи не тільки протекціоніст-

ські мита, а й такі жорсткі заходи, як імпорتنі квоти і заборони. Водночас вони шукали способів стимулювання власного експорту за допомогою надання експортних субсидій і реалізації інших заходів.

Згубні наслідки політики неомеркантилізму, як її стали називати, не обмежилися періодом безпосередньо після ухвалення відповідних законів. Кожний новий обмежувальний захід провокував відповідні заходи інших держав, чий інтерес він зачіпав. Непомірний економічний націоналізм призвів до результату, зворотному тому, якого намагалися досягти: рівень виробництва і доходів знизився, а не зріс.

Хаос у грошово-кредитній і фінансовій сферах спричинився до фактично повного розпаду світового господарства. Проблема репарацій була головною причиною цього хаосу, однак «репараційна плутанина» була насправді комплексом проблем, що зачіпали взаємні воєнні борги союзників і весь механізм міжнародних фінансів.

За загальної слабкості господарських систем європейських країн Англія, Франція й інші союзники могли погасити воєнні борги перед США тільки в тому разі, якби вони одержали еквівалентну суму у вигляді репарацій. Однак економічні обмеження, накладені на Німеччину союзниками, зробили для неї неможливим забезпечити активне сальдо торговельного балансу, потрібне для щорічних платежів.

Стан німецької економіки в 1920-ті роки можна схарактеризувати одним словом — руїна. Пік господарського розвалу припав на 1923 рік. Це було пов'язано з франко-бельгійською окупацією Рурської області, що провадилася під приводом стягування репараційних платежів. Окупація призвела до фактичного краху господарської системи Руру — основного індустріального центру Німеччини.

Для того щоб поліпшити економічну кон'юнктуру, уряд удався до необмеженої грошової емісії. Це спричинило гіперінфляцію, яка посилила спад виробництва. Фактичне знецінювання паперових грошей до осені 1923 р. зумовило кризу у сфері кредиту (15 листопада 1923 р. обмінний курс становив 4,2 трильйона марок за 1 долар).

Загалом негативна господарська ситуація призвела до зростання соціальної напруженості і політичної нестабільності. Загроза виникнення нової війни і почастищення революційних виступів німецьких робітників змусили країни-переможниці піти на деякі поступки Німеччині. Улітку 1924 р. на Лондонській конференції було схвалено план Ч. Дауеса (розроблений міжнародним комітетом експертів під керівництвом директора одного з чиказьких банків генерала Ч. Дауеса). Цей план передбачав різке зменшення щорічних репараційних платежів: 1 млрд марок у 1924—1925 рр.; 1,2 млрд — у 1925—1926 рр.; з подальшим збільшенням до 2,5 млрд марок у 1928—1929 рр. При цьому Німеччині гарантували стійкість валюти аж до припинення переказування репараційних платежів за кордон у разі коливання валютного курсу (рис. 11.4).

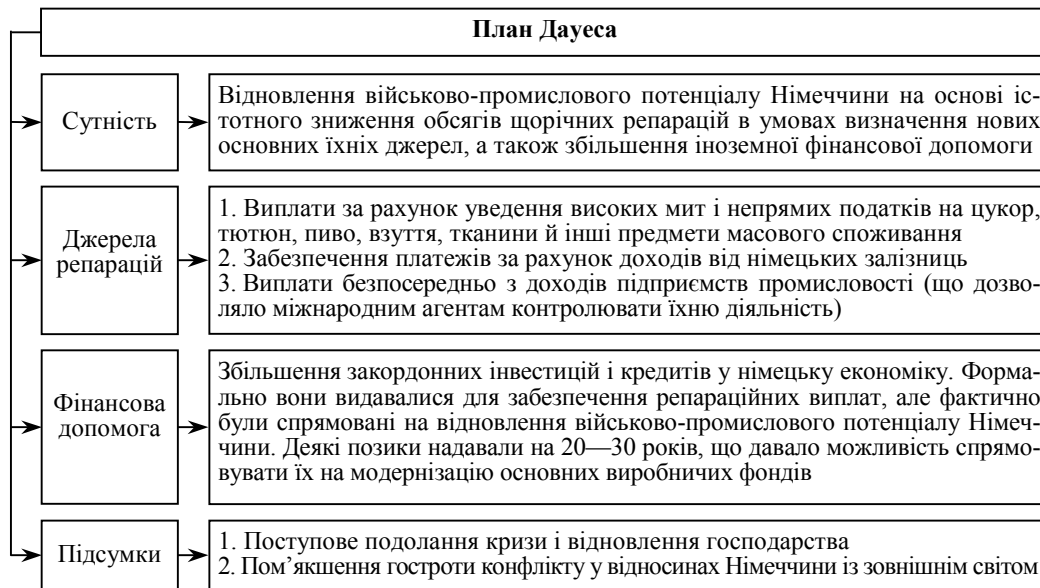

Рис. 11.4. Характеристика плану Ч. Дауеса

Локарнські договори, укладені після цього (1925 р.), також пом'якшували положення Версальського договору, позаяк забезпечували скасування військового контролю над німецькою військовою економікою, виведення французьких військ із Саару, зняття обмежень для цивільної авіації і т. ін. До кінця 1920-х рр. Німеччина змогла досягти довоєнного рівня промислового розвитку.

1929 р. в умовах світової економічної кризи план Ч. Дауеса був замінений планом О. Юнга, за яким репараційні платежі знижували на 20 %. Німеччина дістала можливість відстрочення виплат. Крім того, було розраховано, що країна робитиме внески до 1988 р. за зменшення загальної суми до 113,9 млрд марок. Джерелами репарацій залишалися тільки держбюджет і прибуток залізниць.

Погіршення становища через кризову ситуацію призвело до згорання виконання плану О. Юнга. На початку 1930-х рр. з'явилася серія рішень, пов'язаних з регламентацією репараційних платежів. Так, 1931 р. президент США Гувер виступив із пропозицією відстрочення платежів на рік (мораторій Гувера). 1932 р. Лозаннська конференція надала Німеччині право викупу за 3 млрд марок своїх репараційних облігацій на умовах погашення викупних облігацій протягом 15 років.

Серйозні *зміни відбулись у культурі* західних країн світу. Завершилося формування широкомасштабної й індустріалізованої масової культури. Це — культура, *по-перше*, тиражована, тобто поширювана технічними засобами і тому доступна фактично кожному, *по-друге*, культура, яка ґрунтувалася на дуже простих

ідеалах. Вона заперечує всяку елітарність і орієнтована на пересічну людину. Ідеться про поставлене на конвеєр кіновиробництво Голівуда, про естраду, тиражовану радіостанціями і грамофонними платівками, численні шоу тощо. При цьому через форми масової культури могло виявлятися і високе мистецтво, нові художні ідеї (фільми Чапліна, джазова музика). Утім, культура не вичерпувалася мистецтвом, і процеси створення масової культури захопили й науку, породивши феномен науково-популярних фільмів, книжок, лекцій, журналів тощо.

Економіка, що змінилася, стрімке зростання рівня життя створили феномен, що визначив багато в чому соціальне обличчя епохи, феномен middle class — середнього класу. Це — верства людей, яка, на відміну від марксових «класів», визначалася не ставленням до засобів виробництва, а набагато простіше — за доходами. Ці люди найчастіше мали заощадження, вкладені в акції або банки, які давали їм дохід у вигляді відсотків чи дивідендів.

Це були справді роки зростання. Середньостатистичний робітник збільшив свою зарплату на 25 %. Рівень безробіття не перевищував 5 %. Розвивався споживчий кредит. У 1920-ті роки — у період піднесення рівень цін був стабільним. Темпи економічного розвитку США були найвищі у світі.

Основні фактори стабілізації 1924—1929 рр. «проспериті»

Епохою «проспериті» називають короткочасний період господарського піднесення в США після Першої світової війни. У літературі під цим терміном найчастіше мають на увазі нездорове, сумнівне процвітання. Післявоєнна Америка виходила в лідери за темпами економічного зростання, завдяки чому ще більш зміцнила своє місце лідера у світі.

За темпами науково-технічного прогресу і продуктивності праці промисловість США далеко перевершила всі інші країни. Автомобільна промисловість, що виробляла щороку мільйони машин, створила в країні величезний ринок металу, нафти, гуми, скла й інших матеріалів, а також найпотужнішу інфраструктуру у вигляді бензозаправних станцій, підприємств автосервісу, стимулювала небувале шосейне будівництво. Внутрішній платоспроможний попит не встигав за зростанням продуктивності, і результатом цього цілком закономірно стало надвиробництво. Що вище було піднесення, то нижче був спад. 1932 р. проти 1929 р. промислове виробництво впало майже наполовину і виявилось відкинутим на 20 років назад. Кількість безробітних становило 17 млн людей — майже 14 % населення.

Розвиток економічної думки

В економічній теорії та й у суспільній свідомості того періоду панували ідеї лібералізму, розроблені класиками політичної економії ще в XVIII—XIX ст. У них абсолютизувалася роль «економічної людини», що прагне до максимізації прибутку, конкурує з іншими на ринку і одержує винагороду, що відповідає затратам праці. Теорія, яка базувалася на принципах індивідуалізму і стверджувала, що реалізація приватного інтересу суб'єктів господарювання

веде в результаті до суспільного блага, проголошувала свободу підприємництва і невтручання держави в господарське життя. Механізм ринку розглядався як найбільш ефективний регулятор економічних процесів, що забезпечує оптимальний розподіл ресурсів.

Це був час панування консервативних ідей і ліберально-індивідуалістичних цінностей. Консерватори традиційно віддавали пріоритет економічній свободі серед усіх інших свобод людини і з повагою ставилися до необмеженого нагромадження приватної власності, яку відносили до фундаментальних прав людини. Набули поширення також ідеї соціал-дарвінізму, де головним було обґрунтування природного походження всіх соціальних явищ і суперечностей капіталізму (поділ на класи, конкуренція, економічні контрасти, багатство одних і бідність інших). Великі монополісти, такі, як Е. Карнегі, Дж. Рокфеллер, зображались як найбільш пристосовані індивідууми, а створені ними фінансові і промислові імперії — як найвище досягнення «природного відбору».

Виникнення інституціоналізму

Як альтернатива неокласичному напряму досліджень ринкових процесів на початку XX ст. формується *інституціональний напрям економічної думки*. Характерною його особливістю стали дослідження всієї сукупності соціально-економічних та політичних чинників, що розглядають у взаємозв'язку та взаємообумовленості, а також ідея необхідності соціального контролю суспільства над економікою.

Джерела інституціоналізму ведуть до США, де на межі XIX — XX ст. в найбагатшій країні світу досить гостро виявилися соціально-економічні суперечності, пов'язані з процесом трансформації ринкового механізму: переходом від економіки вільної конкуренції до моделі недосконалої монополістичної конкуренції. Ці процеси супроводжувалися соціальними зрушеннями, розвитком масових організацій робітників, профспілкового руху, страйками робітничого класу тощо. Тобто ідеї класичної школи щодо загальної рівноваги та гармонії інтересів вже не відповідали дійсності. Виникла потреба в новій теоретичній доктрині, яка б пояснила зазначені суттєві зміни в економічному розвитку країн. Нею став інституціональний напрям економічної думки.

Отже, виникнення інституціоналізму було зумовлено такими чинниками:

- монополізацією та корпоративізацією економіки;
- посиленням циклічних коливань ринкової економіки;
- поглибленням соціальних суперечностей;
- зростанням впливу робітничого, профспілкового та інших рухів на розвиток суспільства;
- необхідністю суспільного контролю над ринковим механізмом;
- кризою неокласичної доктрини щодо автоматичного регулювання економічних процесів.

Інституціоналізм виник у трьох напрямках: соціально-психологічний, соціально-правовий та кон'юнктурно-статистичний або емпіричний інституціоналізм.

Засновником соціально-психологічного інституціоналізму, який справив визначальний вплив на всі його течії, був **Торстейн Веблен (1857—1929)**. Його праця «Теорія бездіяльного класу» (1899) поклала початок інституціональному аналізу, в основі якого лежав висунутий Т. Вебленом еволюційний підхід до вивчення суспільних явищ. Учений наголошував на величезному значенні теорії Дарвіна для обґрунтування еволюційних змін у житті суспільства. Економічні явища Т. Веблен виводив із суспільної психології, інстинктів та навичок людей, а розвиток суспільства вбачав у здійсненні реформ на основі науково-технічних перетворень та дедалі більшої ролі інженерно-технічної інтелігенції.

Соціально-правовий інституціоналізм пов'язаний з іменем **Дж. Р. Коммонса (1862—1945)**. Серед основних праць ученого, що увійшли до скарбниці інституціональної теорії, слід зазначити «Розпоріт багатства» (1893), «Правові основи капіталізму» (1924) та ін. Розглядаючи позаекономічні фактори суспільного розвитку, Дж. Р. Коммонс на перший план виводив аналіз правових інститутів. Ідея правового регулювання соціальних відносин та можливості за будь-яких умов досягти компромісних рішень пронизує його теорію угод, дослідження етапів розвитку капіталізму, стосунків між працею і капіталом, великим і малим бізнесом.

Кон'юнктурно-статистичний напрям інституціоналізму очолював учень Т. Веблена **У. К. Мітчел (1874—1948)**. На основі широкого статистичного матеріалу він вивчав проблеми циклічності та їх соціальні наслідки (праця «Ділові цикли» (1913)), роль грошового обігу та кредитно-фінансових інститутів у тогочасній економіці, розробляв теорію державного регулювання.

Отже, інституціоналізм не був цілісною економічною теорією. Проте всі три напрями були єдиними у критиці основних положень неокласичної школи, їх поєднує так званий міждисциплінарний підхід — намагання інтегрувати економічну науку з іншими соціальними науками: соціологією, правом, історією тощо. Через усі концепції інституціоналізму проходить ідея необхідності соціального контролю над економікою.

У 20-ті роки ХХ ст. Америка, як зазначено вище, процвітала, проте ринкова економіка розвивалася циклічно. Піднесення змінювалися спадами, кризами. Однак очевидна циклічність економічного розвитку, фази піднесення, спаду, кризи і пожвавлення, що повторювалися кожні 8—10 років, вважалися до того часу нормальним явищем зі здатністю до самовиправлення. Таке «благодушне» ставлення до циклічної динаміки спричинило катастрофу 1929 р., яка вдарила по всій світовій економіці. Світова економічна криза була визначена наперед не тільки наслідками війни (економічними втратами, розривом традиційних економічних зв'язків, борговими зобов'язаннями тощо), а й тим, що війна зумовила безпрецедентне зростання американської економіки

і перетворила США на світового кредитора. Уся світова економіка залежала від розвитку американської економіки. У 1920-ті рр. американська промисловість, що зростала як на дріжджах, перейшла на технології масового виробництва, які ґрунтувались на використанні потокових методів, конвеєра. Утім, споживання аж ніяк не стало масовим. Розподіл національного багатства був украй нерівномірним, що не сприяло масовому попиту на вироблену продукцію. Украй нестійкою виявилась і фінансова система США. На Нью-Йоркській фондовій біржі — найбільшій у світі — виник у 20-ті роки небачений ажіотаж: підвищення курсу акцій протягом кількох років залучило на ринок цінних паперів величезні капітали. Коли ж спекулятивний бум досяг своєї межі, почався обвальний спад курсів. З цього моменту похитнулася вся фінансова система США, а разом з нею — і фінанси решти країн світу.

Отже, після Першої світової війни відбулися колосальні зміни в економічних механізмах Франції, Англії, Німеччини, Росії і навіть США. Після відмови від ліберальних традицій у країнах почали запроваджуватися принципи регульованого ринкового господарства. Водночас війна блокувала передвоєнні процеси інтеграції світової економіки і тим самим виступила як потужний дезінтеграційний фактор.

Перша світова війна кардинально змінила систему світового господарства. Найбільший виграш від війни одержали США, які збільшили своє національне багатство на 40 %, що зробило їх потенційно панівною силою у світі. Для обмеження економічних можливостей конкурентів США ставили питання про воєнні борги європейських союзників, які одержали кредитів на 10,6 млрд дол. Тим самим проблема воєнних боргів стала економічним важелем приборкання конкурентів. США почали цілеспрямовану фінансову інтервенцію на європейські країни й успішно використовували проблему німецьких репарацій. Прийняття планів Ч. Дауеса (1924 р.) і О. Юнга (1930 р.) та широкі інвестиції в німецьку економіку дали змогу США посісти міцне місце в центрі Європи, а заодно створити економічну і політичну протизвагу впливові Франції й Англії.

Французька економіка характеризувалася низьким рівнем промислового виробництва, невисокими продуктивністю праці і ступенем концентрації виробництва. Вона значно відставала від економіки США, Англії й Німеччини.

1920-ті роки були для англійської економіки періодом затяжної стагнації, що пояснювалось її застарілою структурою. Лише у 1929 р. досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва. Після Першої світової війни Англія втратила роль світового економічного і фінансового центру, із кредитора перетворилася на боржника США. Стабілізуючи фінансову систему, Англія була змушена погодитися на жорсткі умови виплати воєнного боргу США. До 1925 р. Англії вдалося відновити «золотий стандарт», що дало змогу збалансувати бюджет, але призвело до скорочення соціальних програм і знизило конкурентоспроможність англійського експорту, оскільки її товари витісняли більш дешеві американські.

Зазнавши поразки в Першій світовій війні, Німеччина опинилась у стані економічного краху. Територіальні втрати, передача матеріальних ресур-

сів у рахунок репарацій, політична нестабільність призводили до постійного спаду промислового виробництва. Урегулювання проблеми репарацій у плані Ч. Дауеса (1924 р.) дало змогу Німеччині одержати відповідні інвестиції і на їхній основі модернізувати промисловість.

11.3. СВІТОВА ЕКОНОМІЧНА КРИЗА 1929—1933 рр. ТА ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ. ВИНИКНЕННЯ КЕЙНСІАНСТВА

Світова економічна криза 1929—1933 рр., відома в історії економіки як Велика депресія, охопила всі капіталістичні країни і відкинула їхню економіку на кілька десятиліть назад, до рівня кінця ХІХ—початку ХХ ст.

Виникнення у 20-ті роки в США диспропорції між темпами зростання прибутків підприємств і темпами зростання виробництва (прибутки збільшувались удвічі швидше) свідчило, що приріст виробництва не супроводжувався відповідним зниженням цін на товари і зростанням заробітної плати. Це створювало відставання купівельного попиту від зростання обсягів виробленої продукції, що наприкінці 1920-х років підвело економіку США впритул до надвиробництва.

Зміни обсягу доходу в бік його спаду пов'язані зі зменшенням зайнятості і можуть призвести, як стверджував Дж. М. Кейнс, до перевищення споживання над доходом не тільки в певних осіб чи організацій за рахунок резервів, нагромаджених раніше, а й уряду. Так виникає бюджетний дефіцит або, навпаки, зростає внутрішній і зовнішній борг за рахунок позик.

Це було характерно для ситуації, яка склалась у Великобританії в 1920—1930 рр., а також для США за часів Нового курсу Ф. Рузвельта.

Причини світової економічної кризи 1929—1933 рр.

Дж. М. Кейнс, спираючись на свою концепцію сукупного доходу, розкриває *причини Великої депресії* 1929 р. У попередні п'ять років до 1929 р., на його думку, мали місце нагромадження фондів погашення та амортизаційних відрахувань, призначених для заводів, які не мали потреби поновлювати устаткування. Розміри нагромаджень були надто великі, і тому потрібен був «величезний обсяг нових інвестицій, для того щоб поглинути ці доходи. Досягти ж ще більшого розміру нових інвестицій, потрібних для того, щоб поглинути нові заощадження, які зможе суспільство в умовах повної зайнятості в змозі відкласти, виявилось майже неможливим. Одного цього чинника цілком достатньо, щоб викликати кризу» [8, с. 301—302].

Другою причиною Великої депресії можна назвати нерозв'язані проблеми розвитку фермерських господарств. Збільшення господарств (від освоєння пре-

рій Середнього Заходу) тривало в умовах інтенсифікації виробництва, тоді як обсяги внутрішнього ринку не зростали, що спричинило надвиробництво сільськогосподарської продукції.

Монополії також зробили свій внесок у скорочення виробництва. Вони й далі поглинали більш дрібних конкурентів. Пристосовуючись до ринку, монополістичні об'єднання скорочували виробництво, прагнучи при цьому підвищити ціни на власну продукцію. Криза, швидко поширюючись, перетворилася на світову. США потрібно було вживати кардинальних заходів для нейтралізації наслідків кризи. І такою кардинальною мірою виявився Новий курс Ф. Рузвельта, у якому було критично проаналізовано політику «ізоляціонізму» та зроблено певні кроки щодо посилення регулюючої ролі держави в економічних процесах.

Кейнсіанство

Починаючи з 1929 р. у світі набувають популярності економічні праці **Джона Мейнарда Кейнса (1883—1946)**. Вчення Кейнса з наголосом на необхідність розв'язання проблем *попиту і безробіття*, що виступали на передній план саме в періоди економічних депресій, практично стало теоретичною основою Нового курсу Ф. Рузвельта. Дж. М. Кейнс, залишаючись на позиціях ринкової економіки, вихід з економічної кризи бачив у посиленні ролі держави в регулюванні економічних процесів.

Перші праці Дж. М. Кейнса, зокрема «Трактат про грошову реформу (1923), «Кінець laisser faire» (1926), присвячені проблемам економічної політики і не містять скільки-небудь закінченої теоретичної системи. Але вже у середині 20-х років Дж. М. Кейнс переконується, що часи автоматичного саморегулювання капіталізму відійшли в минуле, і державний вплив є неодмінним супутником здорової ринкової економіки.

Криза 1929—1933 рр. остаточно переконала Дж. Кейнса у неможливості спонтанного саморегулювання капіталізму. У кількох статтях він виступив із закликem розірвати «зачароване коло» між депресією і скороченням інвестицій за рахунок державних субсидій підприємцям.

У 1936 р. Дж. Кейнс опублікував книгу «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей», яка принесла йому світову популярність. Критика автора спрямована проти неокласичної ортодоксії, відповідно до якої головним завданням і метою економічної теорії є вибір найкращого з варіантів використання рідкісних ресурсів.

Дж. Кейнс зазначав, що така постановка завдання називає рідкісність вихідним пунктом економічного аналізу. Тим часом у реальному житті спостерігалася радше не обмеженість, а надлишок ресурсів — масове безробіття; недовантажені виробничі потужності; капітал; нерозпродані товари тощо. Тому, перш ніж шукати оптимальні варіанти використання виняткових благ, економіст зобов'язаний відповісти на запитання: як від неповної зайнятості перейти до зайнятості повної? Дж. Кейнс вважав, що в праці «Загальна тео-

рія» він виклав загальну економічну теорію, тому що йому вдалося значно розширити розуміння предмета економічної науки, включивши до нього поняття «депресивної економіки» [8, с. 37—39].

Крок уперед полягав і в новому формулюванні умов економічної рівноваги. Дж. Кейнс стверджував, що рівність попиту та пропозиції здатна встановлюватися не тільки в умовах повного завантаження ресурсів, але й у разі неповного завантаження. Усе це дало змогу Дж. Кейнсу переконатися, що капіталізм утратив механізм спонтанної саморегуляції і тому не в змозі розвиватися без цілеспрямованого державного втручання.

До основної економічної проблеми, яку слід було вирішити, Дж. Кейнс відніс створення сприятливих умов для повної зайнятості населення і відповідно ліквідації безробіття. Він також запропонував переорієнтуватися у внутрішній економічній політиці на дослідження та організацію ефективного попиту та пропозиції, до чого закликали свого часу і неокласики (А. Маршалл і Дж. Кларк). Крім того, предметом свого аналізу Дж. Кейнс зробив народне господарство загалом.

У кейнсіанській моделі макроекономічної рівноваги значну роль відведено концепції «мультиплікатора», згідно з якою зростання інвестицій автоматично зумовлює пропорційне зростання національного доходу та зайнятості, а коефіцієнтом пропорційності слугує величина «мультиплікатора».

Особливо складного й затяжного характеру криза набула в країнах, економічно і політично залежних від світових економічних лідерів. Криза охопила всі сфери господарства: торгівля всередині капіталістичного світу впала до третини передкризового рівня; сильно постраждав аграрний сектор, що не оправився від кризи аж до початку Другої світової війни; відбулася девальвація валюти 56 країн тощо. Величезного розмаху набуло безробіття, відбувалося масове розорення фермерів.

Спочатку антикризова політика керувалась уже відомими методами, що ґрунтувалися на філософії індивідуалізму. Однак незабаром стало очевидним, що доктрина «невтручання» держави в економічне життя, що спиралася на концепцію ринкового саморегулювання, не дає бажаних результатів. З початку 1930-х років головним напрямом економічної політики стає посилення державного втручання в економічне життя в сполученні з посиленням регулювання соціальних відносин і розвитком на цій основі тенденції зміцнення позиції ДМК — державно-монополістичного капіталізму.

Практично повсюдно швидко розширилася сфера державного регулювання. Однак у різних країнах воно визначалося особливостями історичного розвитку, рівнем і специфікою соціально-економічних і політичних відносин.

Становлення різних систем макроекономічного регулювання в 30-ті роки

Проте можна умовно виділити два головні напрями, два варіанти цього феномену: 1) антикризова політика Нового курсу Ф. Рузвельта в США (рис. 11.5); 2) система заходів щодо оздоровлення економіки у фашистській Німеччині.

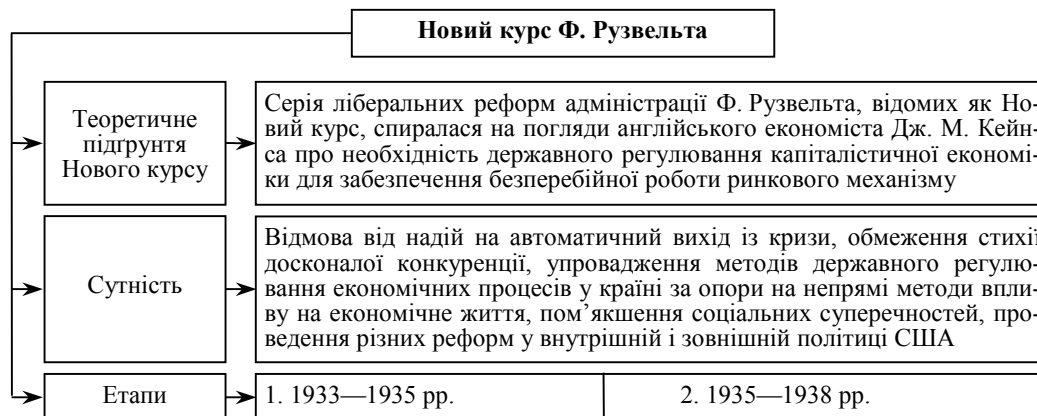

Рис. 11.5. Характеристика Нового курсу Ф. Рузвельта

Основні заходи Нового курсу:

1. Комплекс заходів для оздоровлення фінансово-банківської системи. Проведення банківської і фінансової реформ. Відкидаючи націоналізацію банків, Рузвельт оголосив надзвичайний стан і закрити всі банки країни. Спеціально ухвалений Надзвичайний закон про банки передбачав поетапне відкриття банків залежно від їхніх функціональних можливостей. Ті банки, що не здатні були функціонувати навіть за умови надання їм допомоги за рахунок засобів ФРС, підлягали ліквідації. Життєздатним банкам ФРС повинна була видавати позички під заставу цінних паперів і державних облігацій. Крім того, банкам дозволили випускати привілейовані акції для їх придбання реконструктивною фінансовою корпорацією, що забезпечувало банкам готівку, потрібну для подолання кризи довіри.

Для запобігання відпливу золота за кордон і його нагромадженню в приватних руках зі спекулятивною метою ухвалено закон, що заборонив експорт золота, і був припинений обмін банкнот на золото. Слідом за вилученням золота з обігу на внутрішньому фінансовому ринку накладено ембарго на золото, що циркулювало між США і закордоном. Це означало ліквідацію механізму золотого стандарту в країні і початок стрімкого знецінення долара стосовно золота. Потім було проведено штучну девальвацію долара (великомасштабні закупівлі золота за цінами, що перевищували курс долара щодо золота), за якої його золотий вміст знизився на 41 %. Почався випуск срібних грошей, тобто в країні встановився біметалізм [14, с. 393].

Через девальвацію долара розподіл доходів змінився на користь промислового, а не позичкового капіталу. Тим самим були унеможливлені масові банкрутства в кредитній сфері, зменшилася заборгованість монополій уряду, посилились експортні можливості США.

Для стимулювання дрібних акціонерів і вкладників (приватних коштів) створено корпорацію страхування банківських внесків, а також ужито захо-

дів захисту внесків від ризику через біржову спекуляцію. Запровадження державного страхування депозитів (внесків) сприяло запобіганню банкрутствам, підвищувало довіру вкладників.

Отже, девальвація долара, вилучення монетного золота з приватних рук, полегшення доступу до кредиту сприяли підвищенню цін і створювали механізм інфляційного розвитку американської економіки, водночас даючи тим самим у руки держави кошти для проведення реформ в інших галузях народного господарства.

2. Комплекс заходів для відновлення промисловості. Ухвалення закону про відновлення національної промисловості (НІРА) Відповідно до нього підприємці кожної галузі повинні були добровільно об'єднатись і виробити «кодекси чесної конкуренції». Вони повинні були встановлювати розміри виробництва, визначати рівень заробітної плати і тривалість робочого дня, розподіляти ринки збуту між окремими конкурентами. На час чинності закону припинялося застосування антитрестівського законодавства. Ті промисловці, що погоджувалися брати участь у «чесній конкуренції», одержували від уряду фінансову допомогу і різні пільги.

Тож НІРА вводив систему державного регулювання цього підрозділу економіки, розширюючи тим самим сферу діяльності держави в економіці. Цей закон визначав форми оподаткування і фонд громадських робіт із зазначенням порядку використання коштів цього фонду (програми фінансової допомоги безробітним).

Цікаво зазначити, що Дж. М. Кейнс виступив із критикою деяких положень закону про національне промислове відновлення. Кейнс не схвалював такий захід, як примусове фіксування цін, що, на його думку, не могло кардинально змінити ситуацію без відповідного збільшення купівельної спроможності населення. Дж. Кейнс наполягав на серйозному підвищенні урядових витрат за рахунок збільшення державного боргу. Уже в перші місяці дії Нового курсу Дж. Кейнс пропонував спиратися на практику дефіцитного фінансування, що не було в той період сприйнято Ф. Рузвельтом, який уважав, що є певні межі збільшення державних витрат. Однак реальна ситуація не сприяла реалізації цієї мети і штовхала на шлях дефіцитного фінансування. Незважаючи на протести ділової громади з вимогами скоротити державні витрати, Ф. Рузвельт продовжував Новий курс і в 1935 р. відкрито оголосив, що «бюджет буде залишатися незбалансованим доти, доки існує армія нужденних».

3. Заходи щодо відновлення сільського господарства. Ухвалення закону про регулювання сільського господарства, суть якого полягала в забезпеченні підвищення цін на сільгосппродукцію до рівня 1909—1914 р. Для цього передбачили такі заходи: 1) скорочення посівних площ і поголів'я худоби, за що запроваджували компенсації та премії; 2) фінансування фермерської заборгованості; 3) кредитування фермерів.

Фермерам рефінансували борги, зменшили відсоток за іпотечною заборгованістю, їм були видані кредити на 2,2 млрд дол., і за допомогою держави

їхні борги були скорочені на 37 %. Закон про збереження ґрунтів (березень 1936 р.) змінив багато положень ухваленого раніше закону. Премії фермерам тепер видавали не просто за скорочення посівних площ, а також при цьому враховували родючість вилученого з ужитку ґрунту. Неврожай уважали в ті роки вдачею. І справді, вийшло так, що сама природа «полегшила» здійснення таких заходів: навесні 1934 р. США зазнали найжорстокішої посухи з піщаними бурями. Це істотно скоротило врожай і в сукупності із заходами закону про регулювання сільського господарства підтримало ціни і поліпшило становище в цій сфері. У підсумку всієї роботи паритет цін у 1936—1937 рр. виріс до 92 % проти рівня 1914 р.

4. Заходи щодо врегулювання трудових відносин. Ухвалення закону *Вагнера*, суть якого полягала у визнанні необхідності захисту робітниками своїх інтересів через професійні спілки і за допомогою укладання з підприємцями колективних договорів. За робітниками визнавали право на страйки. Адміністрація не могла застосовувати репресії за належність до профспілки і втручатись у внутрішні справи робітничих організацій. Судам ставилося в обов'язок розглядати скарги профспілок на порушення законів.

5. Заходи щодо соціальної підтримки. Закон про соціальне забезпечення, що передбачав пенсії зі старості і допомогу у разі безробіття. Закон про справедливі умови праці — заборона на використання дитячої праці, установлення на підприємствах федерального значення єдиних норм заробітної плати, її мінімальний і максимальний рівні, установлення максимальних меж тривалості робочого тижня (44 години).

За час діяльності адміністрації з надання надзвичайної допомоги безробітним було витрачено 4 млрд дол.; також функціонувала широка система громадських робіт. Створювали спеціальні табори для безробітної молоді, яку залучали до робіт на будівництво доріг і зведення гребель.

У листі до Рузвельта (1938 р.) Дж. Кейнс писав, що Новий курс, проведений на початку 30-х років, викликав багато очікувань і не виправданого оптимізму. З погляду Дж. Кейнса, без різкого розширення громадських робіт та інших державних витрат не можна буде досягти процвітання. Кейнс наполегливо радив удатися до використання додаткових стимулів — залучення нових масованих інвестицій у такі галузі, як житлове будівництво, комунальні спорудження і транспорт, проведене за особистої участі держави. Можливості були вкрай широкі, і, на думку Кейнса, їх майже не використовували. Це англійський економіст ставив у провину адміністрації Рузвельта. Головне, чого варто домогтися, — це пожвавлення попиту. Закінчував своє послання Кейнс словами про відповідальність Рузвельта за успіх розпочатих реформ. У разі невдачі це негайно позначилося б, не могло б не позначитися, на долі схожих реформ в інших демократичних країнах.

Обраний президентом на другий термін, Рузвельт став використовувати практику «підкачування насоса» — стимулювання попиту за допомогою державних витрат, що додають мультиплікаційний імпульс економічному

зростанню. Цей метод відповідав ідеям фундаментальної праці Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей». Учений обґрунтував активну фінансову політику держави зі стимулювання попиту для виходу зі стану масового безробіття і хронічного недовантаження виробничих потужностей. До 1939 р. практика дефіцитного фінансування виявила сприятливий вплив на відбудовні процеси в господарстві США. У світовій економічній думці доктрину Дж. М. Кейнса визнали «макроекономічною революцією» і теоретичним підґрунтям змішаної економіки — активного втручання держави в ринкові процеси.

Велика депресія, почавшись у США, 1930 р. охопила і країни Західної Європи. Раніше від інших на шлях виходу з кризи за допомогою переходу до змішаної економіки ступила Швеція. Це було пов'язано з діяльністю економістів-теоретиків Стокгольмської школи (Е. Ліндаль, Г. Мюрдаль, Б. Улін, Е. Лундберг) і приходом до влади 1932 р. уряду соціал-демократів, міністр фінансів якого Ернст Вігфорсс дійшов висновку, що державні інвестиції й організовані громадські роботи можуть підвищити купівельну спроможність і зменшити масштаби економічної кризи. Економісти Стокгольмської школи запропонували розгорнуті обґрунтування антициклічної політики. Центральне об'єднання профспілок і Об'єднання підприємців Швеції уклали 1938 р. угоду про мирний спосіб досягнення колективних договорів. У такий спосіб було закладено підвалини «народного будинку» — шведської соціал-демократичної моделі держави загального добробуту.

**Особливості кризи
1929—1933 рр.
в Англії та Франції**

Своєрідним був розвиток економіки Великобританії у період Великої епресії». До світової кризи Великобританія була втягнена майже на рік пізніше за США. Для поліпшення економічного становища країни створено королівську Комісію з національної економії. Уже в середині 1931 р. Комісія опублікувала доповідь з рекомендаціями для виправлення становища.

Не рекомендувала	Рекомендувала
1. Посилення ролі держави в економічному житті	1. Зменшити державні витрати на 96 млн ф. ст.
2. Проведення соціально орієнтованої економічної політики	2. Збільшити на 24 млн ф. ст. надходження від прямих і непрямих податків; зменшити суми виплат безробітним; знизити оклади державним службовцям
3. Експериментування із затвердженням «дефіцитного бюджету»	3. Для нейтралізації дефіциту бюджету взяти позику в інших країнах [15, с. 221]

На відміну від Нового курсу Рузвельта, Великобританія в боротьбі з наслідками Великої депресії не пішла шляхом порятунку промисловості, фермерських господарств і проведення реформ у соціальній сфері.

Головним у діяльності уряду лейбористів було:

- 1) виправлення дисбалансу бюджету;
- 2) поліпшення становища у внутрішній і зовнішній торгівлі.

Англіїці залишалися консерваторами в питанні про перехід до дефіцитного бюджету, хоча така політика США з часом і виправдала себе. Великобританія використовувала в боротьбі з наслідками світової кризи власний величезний історичний досвід головного «банкіра світу». Тому в 1931—1934 рр. уряд Великобританії головним економічним завданням вважав забезпечення сприятливих фінансових умов для розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі.

Аналіз економічних концепцій лейбористських теоретиків 30—40-х років Дж. Коула, Х. Ласки, Э. Дурбина та інших показує їхній зв'язок з поглядами тих економістів, які вважали, що у ході проведення реформ в умовах активного втручання держави в економічні процеси можливо нормальне функціонування капіталістичного виробництва. Але якщо західні економісти, обґрунтовуючи необхідність втручання держави в економіку, вважали, що це сприяє вдосконаленню механізму функціонування капіталізму, то лейбористи оцінювали економічну діяльність держави як захід, який веде до соціалізму.

У традиції фабіанських ідей (поступовий перехід від капіталізму до соціалізму) лейбористи вважали, що перехід від індивідуальної форми власності до акціонерної, а потім державної — це докорінна трансформація капіталістичної власності взагалі і перетворення її на колективну, суспільну. У цей же період лейбористи розробляли модель організації та управління державним сектором економіки у формі публічної корпорації, яку вважали соціалістичною формою організації націоналізованих галузей народного господарства. Разом з тим лейбористська модель соціалізму зводила планування і ринок до такого сполучення, в умовах якого вирішальна роль залишалася за ринковим механізмом. Ця модель передбачала вільне встановлення цін та функціонування ринку.

На думку лейбориста Х. Дальтона, у публічній корпорації бракувало зайвої централізації керівництва, «дрібною опіки» з боку держави над належними їй підприємствами. Контроль над націоналізованими галузями передбачалося здійснювати не через міністерства, а через парламент за допомогою періодичних обговорень загальної політики підприємств і досягнутих результатів. Визнаючи необхідність дотримання принципу самофінансування націоналізованих підприємств, лейбористи вважали, що зможуть одержувати від держави субсидії і позики [19, с. 124—126].

Незважаючи на важкі соціально-економічні наслідки, економічна криза 1930-х років дала змогу значною мірою поліпшити загальний стан народного господарства Франції.

Реформування економіки відбувалося під сильним впливом теорії кейнсіанства. Фінансову підтримку з боку держави одержували підприємства «захищеного сектору», насамперед військово-промисловий комплекс, які без-

посередньо залежали від державних замовлень і підтримувалися податковими і митними пільгами. Значний вплив держава робила і на сільське господарство. Для того щоб утримувати стабільний рівень цін на сільськогосподарську продукцію, селянам виплачували державні премії за скорочення посівних площ і знищення частини зібраного врожаю.

У цей період уряд Франції проводив соціальну програму, спрямовану на зниження рівня безробіття, організацію суспільних робіт. Така політика стосувалася насамперед державного сектору і певним чином забезпечувала вихід економіки з кризи з найменшими втратами.

В економічних концепціях французьких дослідників П. Ренодаля, М. Деа та ін., стверджувалося, що боротьба за раціоналізацію (по-американськи) сприятиме не тільки усуненню промислових криз, але й ліквідації конкурентної боротьби в Західній Європі. Знаряддя ліквідації конкуренції, на думку М. Деа, є картелі і синдикати. Він зазначав, що К. Маркс відкрив лише американські трести з їхнім прагненням до панування та знищення своїх конкурентів. Інша річ — європейський картель. Це союз, мирний договір, перемир'я, який пропонує укласти серію державних угод із колишнім конкурентом.

Велика депресія 1929—1933 рр. далася взнаки і на господарському житті **Німеччини** через «прив'язку» економіки до іноземних кредитів з США, Великобританії і Франції. Припинення допомоги з боку провідних країн, які теж перебували у стані важкої кризи, погіршило становище Німеччини (збанкрутувало 68 тис. підприємств, відбулася криза банківської сфери, кількість безробітних сягнула 8 млн осіб).

Нездатність уряду Веймарської республіки ефективно протидіяти економічній кризі, прагнення монополій до відновлення втрачених позицій на світових ринках, різкий спад життєвого рівня тощо стали головними чинниками встановлення фашистського режиму в Німеччині 1933 р. і приходу до влади НСДАП.

Економічна політика фашизму мала яскраво виражений етатистський характер. Аतिकризіві заходи набули рис надзвичайних, тому що переслідували не лише тактичні цілі виведення господарства у режим зростання, а головні — це стратегічні військово-політичні цілі: повернення втрачених територій і ринків збуту, подальше розширення кордонів Німеччини, нарешті — світове панування.

Така стратегія визначила і форми, і методи виведення країни з кризи, суттю яких стає тотальна мілітаризація народного господарства. Прихід до влади уряду на чолі з Гітлером спонукав швидке і рішуче проведення політики, спрямованої на встановлення «нового порядку», за умов якого економічний, військовий потенціал Німеччини буде максимізований, і країна у такий спосіб відродить колишню міць і вплив.

«Новий порядок» ґрунтувався на низці принципів і заходів, які стали основою і суттю економічної політики фашизму. До них варто віднести:

- 1) примусове картелювання промисловості;
- 2) ліквідація свободи торгівлі і вільних ринків;
- 3) контроль над цінами і заробітною платою;
- 4) централізований адміністративний розподіл трудових і матеріальних ресурсів;
- 5) жорстке обмеження управлінських функцій і управлінської свободи підприємців;
- 6) прагнення до максимальної самозабезпеченості всіма ресурсами (продовольством і сировиною);
- 7) протекціоністська зовнішньоторговельна політика.

Закон про підготовку органічної побудови німецького господарства (27 лютого 1934 р.) став завершальним етапом формування системи, яка підкорила окремі підприємства інтересам держави, а саме інтересам фашистської військової держави. Тепер вершиною німецької економіки була Національна економічна палата, яка координувала і керувала діяльністю національних груп індустрії. Наступними були картелі. Картелі фашистського періоду контролювали розподіл сировини і зовнішню торгівлю, ринок капіталів, процес інвестування, встановлювали рівень заробітної плати і відсотків. Проведення політики примусового картелювання означало практично повну ліквідацію системи вільної конкуренції і ринкового господарства.

Пряме регулювання і контроль над сільським господарством відіграли в аграрній політиці фашизму ще більшу роль, ніж переселенська політика і зміцнення середнього класу. Уже за законом «Про тимчасову структуру імперського стану харчування і заходи регулювання ринку і цін на сільськогосподарську продукцію» (1933 р.) почав втілюватися у життя той самий принцип примусового картелювання, що й у промисловості. Міністр сільського господарства мав повноваження встановлювати мінімальні ціни на продукцію. Селянину ставилося в обов'язок здавати в організовані центри не менш 30 % врожаю за встановленими «справедливими» цінами.

Створене у вересні 1933 р. національне міністерство продовольства було уповноважено регулювати виробництво, ціни, прибуток, умови торгівлі. Міністерство диктувало селянинові як використовувати землю, яку частину врожаю віддавати державі, коли забивати свиней і коли їх продавати, кому передавати своє господарство у спадщину. Міністерство повідомляло селянина, чи даровано йому привілеї «спадкоємного двору» і відстрочення у сплаті боргу.

Трансформація трудових відносин у 30-ті роки в Німеччині була підпорядкована основній меті — досягненню максимального економічного і військового потенціалу. Працю розглядали тільки як ресурс, використовувати який належало з найбільшою віддачею за умов найменших витрат для його утримування, що і було закріплено у законі про регулювання національної праці. За законом 1934 р. в країні встановлювали різні форми трудової повинності, колишня добровільна повинність була, по суті, перетворена на

обов'язкову трудову повинність для молоді від 18 до 25 років терміном на два роки.

Слід зазначити, що успіхи Німеччини в подоланні кризи були дуже примарними, тому що зовсім не усували народногосподарські диспропорції. Економічна політика фашистської Німеччини була відкрито спрямована на підготовку до війни. Починається в широких масштабах будівництво підприємств військової індустрії. Обсяг капітальних вкладень у переозброєння в 1933—1934 рр. становив 4,6 млрд марок. Мілітаризація економіки зумовила вихід із кризи і значне зростання обсягу продукції. Збільшені в 25 разів асигнування на військове будівництво набагато випередили темпи зростання державних інвестицій (60 %) у транспорт, суспільне управління, житлове будівництво.

Виникнення неолібералізму

Якщо в країнах Західної Європи утвердився демократичний варіант державного регулювання, то в Німеччині ситуація складалася інакше. Фашистський режим, який склався на початку 1930-х рр., прагнув до максимальної мілітаризації економіки, у деяких моментах підірвав ринковий механізм, що створювало реальну загрозу нормальному функціонуванню капіталу. Тому ідеологам німецьких підприємців доводилося розв'язувати два завдання: з одного боку, розробляти стратегію і тактику державного впливу, а з другого — активно захищати засади ринкової економіки від силового, руйнівного втручання в неї. Цим завданням відповідала нова теоретична доктрина — *неолібералізм*, який поєднав у собі прихильність принципам економічної свободи і конкуренції, вільного ціноутворення та провідної ролі приватної власності в економіці з політикою державного регулювання економічних процесів для забезпечення практичної реалізації згаданих принципів.

У концепціях представників німецького неолібералізму, що сформувався практично одночасно з кейнсіанством (30-ті роки XX ст.), роль держави як регулятора економічних процесів суттєво відрізнялася від її бачення Дж. М. Кейнсом. Не були сприйняті ідеї активного державного втручання в економіку: стимулювання ефективного попиту, збільшення обсягів урядових замовлень, інвестування різних галузей господарства, посилення податкового пресу тощо. У неоліберальній моделі акцентувалася увага на розвитку індивідуалізму, вільної конкуренції, забезпеченні функціонування ринкових механізмів. На державу ж покладалася функція формування конкурентного середовища на основі низки принципів: створення механізму конкурентних цін, стабільності валюти, відкритості ринків та захисту приватної власності, свободи укладання угод, відповідальності підприємців та стабільності економічної політики.

Отже, головною метою прихильників неоліберальної теорії було формування оснований на свободі і водночас соціально орієнтованого економічного і соціального порядку, який забезпечує сильна державна влада.

Засновником і лідером неолібералізму в Німеччині став Вальтер Ойкен (1891—1950). У визначальній праці «Основи національної економічної теорії» (1940 р.) В. Ойкен висунув положення про наявність двох типів господарства — «вільного ринкового» і «центрально керованого».

На думку вченого, «ідеальний тип» вільного ринкового господарства припускає повну децентралізацію й економічну свободу індивіда. Навпаки, ідеальне «центрально кероване господарство» означає встановлення повного диктату центральних органів керування. Отже, на відміну від неокласиків, В. Ойкен наголошував, що в теорії необхідно виокремити не один «ринковий», а два «ідеальні типи». За Ойкеном, ані перший, ані другий тип господарства не можуть існувати в «чистому вигляді». Зазначені терміни радше характеризують процес наукового пізнання реальної економіки, яка завжди виступає у різних формах поєднання адміністративного і мінового господарства.

Позиція В. Ойкена (він недвозначно висловлювався за децентралізовані ринкові форми господарювання) містила в собі прихований протест проти гітлерівських деформацій підприємницької економіки. Разом з тим німецький економіст добре усвідомлював, що ці деформації можна подолати не стихійно, а за допомогою цілеспрямованого впливу демократичного державного регулювання. Для цього потрібно реалізувати деякі державні регулюючі принципи, зокрема проведення політики контролю за діяльністю монополій, справедливе оподаткування та боротьба з негативними наслідками підприємницької діяльності (забруднення навколишнього природного середовища, неналежні умови праці, застосування дитячої праці тощо). Концепції німецького неолібералізму практично втілено у повоєнній економіці ФРН.

Ідеї неолібералізму набули значного поширення і в інших країнах: США, сформувавши Чиказьку (або монетарну) школу, представлену Л. Мізесом, А. Шварц, М. Фрідменом та ін.; Англії, де створено Лондонську школу на чолі з Ф. Хайеком, Л. Роббінс та ін.; Франції, провідними представниками неолібералізму в якій стали Ж. Рюефф і М. Алле. Неоліберальні концепції в кожній із зазначених країн мали свої специфічні риси, зумовлені економічними реаліями та панівними традиціями наукових досліджень у зазначених країнах. Докладний аналіз економічних концепцій шкіл неолібералізму повоєнного періоду міститься в наступному розділі навчального посібника.

Використовуючи фінансову підтримку американських монополій, Німеччина відродила йновила важку індустрію і значно збільшила військовий потенціал, створивши могутню військово-економічну базу агресії. Німецькі монополії прагнули одержати державні замовлення, щоб збільшити свої прибутки.

У вересні 1936 р. прийнято чотирирічний план мобілізації економічних ресурсів, створення величезних запасів дефіцитних матеріалів і військового спорядження (нікелю, олова, вольфраму, хрому і т. ін.). Імпорт великої кількості залізної руди дав змогу Німеччині 1938 р. виплавити 23,3 млн т сталі і вийти за цим показником на перше місце у світі.

До початку воєнних дій провадилися у життя ідеї автаркії — повного самозабезпечення країни всім необхідним як способу заощадження валютних фондів. Згідно із загальною мілітаризацією економіки провадилася ціла система заходів для регламентації зовнішньоторговельних відносин. Насамперед Німеччина перейшла від багатосторонньої системи зовнішньої торгівлі і взаємних розрахунків до двосторонньої, побудованої на принципах клірингу. Політика мілітаризації економіки не вирішувала завдань відновлення оптимальних господарських пропорцій, розширення внутрішнього і зовнішнього ринків, оздоровлення фінансової системи та ін.

Тільки розв'язування політики зовнішньої агресії могло тимчасово відвернути неминучу господарську катастрофу. Тому вже з 1935 р. Німеччина дедалі більше втягується до воєнних конфліктів і врешті-решт розв'язує Другу світову війну.

Отже, 1930-ті роки позначилися активним розвитком системи державного регулювання економіки, яка охопила фінансові ринки, трудові відносини, виробництво, ціни, заробітну плату. Зі зростанням економічної ролі держави, розширенням її функцій та перетворенням держави на потужного суб'єкта економічних відносин закладалися основи для трансформації монополістичного капіталізму у державно-монополістичний.

Разом з тим посилення державного втручання в економічні процеси в США і в Німеччині мало принципово різне походження. Для США державне регулювання економіки було реакцією на зміну економічних процесів. Велика депресія та економічний розвиток європейських країн та США протягом першої третини XX ст. засвідчили неспроможність ринкового саморегулювання. Завдяки науковим розробкам Дж. М. Кейнса було започатковано систему макроекономічного регулювання, зокрема бюджетної і грошової політики, спрямованої на збільшення витрат, посилення інвестиційної діяльності, зростання національного доходу.

У Німеччині державне регулювання господарських процесів було спрямоване на досягнення мілітаристських цілей. Традиційний авторитет держави разом з імперськими амбіціями німецької еліти наклалися на нехтування положень Версальської угоди та створення підґрунтя для підготовки країни до війни.

11.4. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН І США В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТРУКТУРУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Друга світова війна, що почалася 1 вересня 1939 р., не мала і не має аналогів щодо масштабів руйнації господарства, спричинення демографічної катастрофи, трансформації свідомості людини і суспільства загалом.

**Причини Другої
світової війни
1939—1945 рр.**

До безпосередніх причин Другої світової війни слід відносити загострення і зіткнення національних, економічних, ідеологічних та геополітичних інтересів, а саме:

- а) монополій Японії і США в Південно-Західній Азії;
- б) італійсько-німецьких і англійсько-французьких монополій у Північно-Східній Африці і на Близькому Сході;
- в) Німеччини в руслі реваншистської політики захоплення «життєвого» простору — джерел стратегічної сировини (промисловість), ринків збуту (торгівля), родючих земель (сільське господарство);
- г) СРСР, виражених політикою розбудови «всесвітньої соціалістичної республіки»;
- д) Англії, Франції і США в бажанні протистояння та послаблення СРСР та Німеччини з використанням тактики зіштовхування останніх.

Друга світова війна була маневровою (проводилася на суші, у повітрі і на морі), на відміну від позиційного характеру Першої світової. Нові технології — технології масового знищення, що ґрунтувалися на наукових досягненнях, надали нові види наступальної та захисної зброї (радары, ракети, реактивні літаки, атомні бомби тощо). Саме промислові можливості учасників війни набули особливої ваги, натомість значення кількісних факторів почало зазнавати спаду. Крім перевірки війною стану військово-промислових комплексів, екзамен на ефективність складала і соціально-економічні системи різних країн:

- а) американська система, заснована на демократії, ринковій економіці, з домінуванням середнього прошарку суспільства та гнучким державним регулюванням;
- б) британська імперська система, зорієнтована на управління та використання значних володінь, матеріальних та людських ресурсів та недолугість у їх використанні;
- в) німецька та японська мобільні системи змішаного ринково-адміністративного типу;
- г) радянська командно-адміністративна система тоталітарного типу.

У перші дні війни і навіть напередодні її капіталістичні держави розгорнули широку систему органів і заходів щодо військового регулювання свого господарства, а саме:

- розподіл стратегічної сировини і матеріалів за допомогою пріоритетної системи (для підприємств, що виконували військові замовлення);
- регулювання цін або раціонування споживання цивільного населення (карткова система);
- будівництво нових державних заводів, на відміну від Першої світової війни, коли нові підприємства створювали переважно самі промисловці за рахунок державних субсидій і авансів.

Державно-монополістичний капітал стимулював розвиток військової економіки. За безпосередньої участі держави відбувався весь процес перебудови.

ви економіки і регулювання виробництва. Найбільш повному використанню матеріальних ресурсів для економічного забезпечення озброєної боротьби перешкоджали диспропорції капіталістичного господарства, конкурентна боротьба, протилежні економічні інтереси різних класів і соціальних груп.

Прагнення монополій одержувати максимально високі прибутки заважало ефективному використанню виробничих можливостей військової економіки. За 1940—1945 рр. прибутки монополій США досягли 62 млрд доларів. Прибутки приватних компаній і державних корпорацій Англії за той самий період перевищили 8,5 млрд фунтів стерлінгів. Негативного впливу на систему господарства та економічне забезпечення війни надали суперечності між учасниками антигітлерівської коаліції. Монополії і під час війни вели конкурентну боротьбу на міжнародній арені. Кожен прагнув підсилити вигідні для себе умови в післявоєнному світі.

Військова економіка США і Англії розгорталася у край суперечливо. Монополії не хотіли ризикувати і не поспішали вкладати кошти в будівництво нових військових заводів. Тому велику частину таких капіталовкладень здійснювала держава, і частка їх була тим більша, чим важливіша галузь у військовому відношенні. Особливо швидко зростало військове виробництво і розширювалися галузі, безпосередньо пов'язані з випуском військової продукції. У результаті розширення військового сектору зміни відбулися в структурі американської економіки. 1942 р. 55 % промислової продукції США йшло на потреби війни (1941 р. — 22 %) [6, с. 180].

Спочатку військове виробництво розширювали переважно за рахунок повного завантаження виробничих потужностей. Військова промисловість виконувала замовлення на виробництво військової техніки, що надходили від Англії і Франції. Поштовхом до ухвалення військових програм і інтенсивного розширення військового виробництва послужив вступ США до війни. Військове виробництво ґрунтувалося на широкій кооперації. Так, у виробництві бомбордувальників B-29 брало участь 248 заводів. Авіаційна промисловість, яка поглинала велику частину коштів за військовими програмами, випустила велику кількість різних літаків.

Війна підсилила владу великого капіталу, інтереси монополій, що впливали на політику, безпосередньо віддзеркалювалися у військових програмах. За роки війни американська адміністрація провела низку організаційно-технічних заходів, спрямованих на розширення військового виробництва. Військову промисловість США вирізняли високий ступінь концентрації, різноманіття типів і зразків озброєння, широке залучення цивільних фірм до масового виробництва військової техніки.

У менш сприятливому положенні порівняно із США опинилася військова економіка Англії. Англійська промисловість відчувала брак робочої сили; країна прямо залежала від стану морських комунікацій; імпорту дефіцитної сировини, палива, продовольства. Військове виробництво в Англії розширювалося поволі. Переведення промисловості на військові рейки, що почалося ще до війни, тривало декілька років. Брак металу, палива, валютних коштів позначився

на роботі багатьох галузей військової економіки. Майже половина всієї військової продукції Англії йшла на забезпечення потреб військово-повітряних сил.

Англійське суднобудування, хоч і збільшило випуск транспортних суден до 1944 р., не встигало відновлювати втрати. Це примушувало уряд скорочувати програми побудови бойових кораблів і переводити ресурси на будівництво і ремонт транспорту. Англія змогла компенсувати втрати в них лише завдяки зовнішнім постачанням, передусім США.

У США Управління військового виробництва було підпорядковано безпосередньо президентові. Воно керувало промисловою мобілізацією, відповідало за виробництво і постачання військової техніки, розроблення новітніх її типів, фінансування будівництва нових і переобладнання старих військових заводів. В Англії сформувався міністерство постачання, завдання якого полягало в мобілізації економічних ресурсів і здійсненні контролю над підприємствами, що виконували військові замовлення. Прийнятий на початку війни надзвичайний закон фактично підпорядкував державі всі ресурси.

У Франції ще з довоєнних років існував закон, за яким усі галузі економіки закріплювали за певними міністерствами. Розподіляли матеріали напівдержавні компанії, куди входили представники різних фірм. При муніципалітетах і префектурах було утворено змішані комісії виробників і споживачів. Ця система проіснувала аж до військової поразки Франції.

Державні органи прагнули закріпити потрібну кількість кваліфікованих кадрів за військовими підприємствами, регулювати тривалість робочого часу 1943 р. у США прийнято декрет, що передбачав перехід на 48-годинний робочий тиждень. В Англії міністерство праці отримало право видавати розпорядження, що забороняють вільне наймання робочої сили і зміну місця роботи. Виконання цих розпоряджень контролювали спеціально призначені інспектори. У середньому робочий тиждень у військових галузях промисловості за роки війни збільшився на 30 %.

Державне втручання в капіталістичне господарство безпосередньо відбилося на правовій формі майнових відносин воєнного часу. У роки Другої світової війни вони ще більшою мірою підпадали під дію адміністративно-правових норм, ніж у роки Першої світової війни. Особливо це виявилось у Німеччині, де система фашистського військово-господарського регулювання мала поліцейсько-примусовий характер. Якщо в англосаксонських країнах, у яких господарсько-мобілізаційні заходи здійснювалися переважно через «порозуміння» з підприємствами, то в Німеччині і країнах — її союзниках їх провадили за допомогою широкого застосування державного примусу, так званого «*прочисування підприємств*»¹.

¹ Термін «прочисування підприємств» застосовували в Німеччині до періодично повторюваного перегляду дрібних і середніх підприємств, щоб призупинити окремі підприємства для вивільнення зайнятих у них робітників та службовців. Частина цих робітників та службовців призивали в армію, решту ж направляли на підприємства, що належали найбільшим концернам і трестам. Масове «прочищення» торговельних і ремісничих підприємств було проведено й у зв'язку з так званою «тотальною мобілізацією», оголошеною указом від 27 січня 1943 р. про реєстрацію чоловіків від 16 до 65 років і жінок від 17 до 45 років для цілей імперської оборони.

Результатом цих дій стало скорочення кількості дрібних і середніх підприємств і подальше посилення монополістичних об'єднань (трестів, концернів). Саме вони здобули користь із будівництва та експлуатації підприємств, створених за роки Другої світової війни державою. У США за роки війни держава здійснила майже 45 % усіх капітальних вкладень в американське господарство, але лише близько $\frac{1}{10}$ цих вкладень залишилось у руках держави. Усі інші були передані в керування або в оренду приватним корпораціям.

Фінансовий капітал широко використовував мобілізовані державою кошти у своїх інтересах, але весь ризик військового будівництва поклав на державну скарбницю. Водночас він забезпечив перехід більшої частини нових держпідприємств після війни у власність приватних монополій на винятково вигідних умовах для останніх.

У 30—40-х роках основою економіки Німеччини була воєнна промисловість. 1943 р. її питома вага в загальній вартості валової продукції становила 80 %. Витрати на війну збільшилися з 38 млрд марок у 1939—1940 рр. до 105 млрд марок бюджету у 1943—1944 рр., що становило 63 % у загальних витратах на ведення війни [20, с. 327].

У країнах фашистського блоку широко розвивалися державно-монополістичні форми керування. Підсилилася централізація державного військово-економічного регулювання завдяки створенню надзвичайних органів, яким було підлегле все народне господарство (міністерство озброєння і боєприпасів; в Італії — інститут «промислової реконструкції»; у Японії — у промисловості створено систему «контрольних асоціацій» та інші). Для військово-державного монополістичного капіталізму було особливо характерно посилення втручання держави в економіку для її тотальної мобілізації. З одного боку, це сприяло зростанню доходів монополій, з другого — зростанню цін, податків, посиленню інфляції, скороченню витрат на соціальні потреби.

До літа 1941 р. виробничі потужності гітлерівської Німеччини за рахунок європейських союзників і окупованих країн збільшилися: залізнорудні у 7 разів; з виробництва сталі — у 2,2 раза; алюмінія — в 1,7 раза. Із самого початку війни промисловість рейха працювала на воєнні потреби на повну потужність. Виробництво військової техніки і зброї стимулювало розвиток важкої промисловості, тому легка промисловість набагато відставала від важкої. У сільському господарстві німці спиралися на поміщиків і багатих селян, господарства яких були головним джерелом товарної продукції. Разом з цим політика посиленої експлуатації трудового селянства, високі податки прискорили процес розорення сільських працівників. Успіхи Німеччини на першому етапі війни дали їй можливість використовувати економічний потенціал завойованих країн. Однак, незважаючи на повну мілітаризацію, економіка Німеччини була не в змозі цілком задовольнити потреби фронту. З кінця 1943 р. виникли труднощі в усіх галузях господарства. Порушувалися зв'язки між окремими економічними комплексами, спостері-

галася нестача сировини, палива, людських і фінансових ресурсів, промислове виробництво різко скорочувалося, зростала інфляція.

На відміну від інших країн антигітлерівської коаліції, США вдалося значно збільшити виробничий потенціал і зміцнити свої міжнародні позиції. Війна спричинила гігантський попит на озброєння і військові матеріали, у зв'язку з чим ринок збуту для американського виробництва дуже розширився, виконуючи роль «арсеналу» для союзників та надаючи їм у порядку *ленд-лізу* (система передачі в борг чи оренду озброєння, боєприпасів, стратегічної сировини, продовольства й інших матеріальних цінностей) суму у 46 млрд дол.

**Наслідки Другої
світової війни для
світового
господарства**

Господарство США значною мірою підпорядковувалося виконанню військових замовлень (у 1940—1944 рр. становило 175 млрд дол.). Військові замовлення послужили могутнім стимулом для зростання американської промисловості. З 1939—1945 рр. виробництво електроенергії зросло на 74 %; виплавка сталі — на 50 %; видобуток нафти — на 35 %. Під час війни США виробляли близько 60 % світового капіталістичного промислового виробництва [17, с. 188—189].

Збільшенню виробництва сприяли такі фактори, як використання виробничих потужностей, які раніше простоювали, залучення у виробництво безробітних. США активізували свій товарний вивіз і експорт капіталу у сфері впливу обох воюючих угруповань. Отже, до кінця війни США опинилися на вершині своєї могутності, якщо порівняти з іншими капіталістичними країнами. За роки війни панування найбільших монополій в американській економіці ще більш зросло. Саме вони одержували військові замовлення, в їхніх інтересах розподіляли дефіцитну сировину і робочу силу. Військова кон'юнктура сприяла подлинанню дрібних і середніх підприємств великими фірмами.

Для Англії, незважаючи на величезне збільшення випуску військової продукції, загалом за роки війни промислове виробництво скоротилося на 5 %. Для покриття витрат на війну Англії довелося витратити третину своїх закордонних капіталовкладень (в Індії, Канаді, Австралії тощо) [17, с. 210]. У ході війни Англія дедалі більше залежала від США, одержуючи озброєння і продовольство за системою ленд-лізу, вона скоротила, а на деяких напрямках і цілком перервала економічні зв'язки з країнами Арабського Сходу і Південно-Східної Азії.

Економіка Франції більше ніж на чотири роки потрапила в підпорядкування фашистської Німеччини. Війна завдала країні величезної шкоди, що оцінили у 1440 млрд франків. Більш як 50 тис. підприємств було зруйновано, промислове виробництво скоротилося на 70 %. Цілком зруйнованою виявилася транспортна система. Сільське господарство за роки війни скоротилося вдвічі. Закордонні капіталовкладення до 1945 р. скоротилися наполовину. Ще одного удару по економіці Франції завдав розпад колоніальної імперії: В'єтнам, Сирія і Ліван домоглися незалежності.

Друга світова війна насамперед призвела до значних людських жертв. За різними оцінками, кількість убитих коливається від 45 до 50 млн осіб: СРСР — понад 20 млн, США — 415 тис., Німеччина — 7 млн, Франція — 1,1 млн, Англія — 250 тис., Японія — 2 млн осіб, решта світу — майже 20 млн людей [6, с. 150—151].

Величезні були також матеріальні втрати. Руйнувань зазнала не тільки Європа, а й Північна Африка, Далекий Схід, а також Південно-Східна Азія. Інфраструктура особливо постраждала в Європі. Після закінчення війни транспорт був дезорганізований. У Франції, яка мала до початку війни 17 тис. локомотивів, у 1945 році залишилось усього 3 тис. Агресивні дії підводного морського флоту Німеччини істотно скоротили європейський торговий флот. Японський же був знищений на 90 %. Приватний автомобільний транспорт практично зник з доріг Європи й Азії.

Сильного руйнування зазнали також будівлі. У Німеччині 40 % помешкань для 10 млн осіб було зруйновано. У Великобританії і Франції — 4 і 2 млн будинків, що становили відповідно 30 і 20 % парку нерухомості [3, с. 13].

Самі держави зазнали серйозної «перетряски». Німеччина втратила всі території, анексовані нею до чи під час війни. Кілька країн Центральної і Східної Європи повернули собі захоплені раніше землі, але повинні були поступитися частинами своєї власної території на користь СРСР. Так сталося з Польщею, Балтійськими країнами, частиною Фінляндії, Бессарабії, Східною Пруссією, Закарпатською Україною, Курильськими островами, півднем Сахаліну. Японія втратила всі свої колонії (Маньчжурію, Корею, Тайвань).

Ці виправлення кордонів і відповідні зміни політичних суверенітетів призвели до міграції мільйонів людей. У Східній, Західній Європі міграції набули ще більш драматичних масштабів. Вони породили складну проблему «переміщення осіб», їхньої важкої інтеграції в нове оточення. У Німеччині склалася настільки важка ситуація, що 1945 рік назвали там «нульовим» [3, с. 14]. Крім того, дезорганізація транспорту підсилила тенденцію до автаркії територій (вони ледве задовольняли власні потреби). Усі ці роки США надавали посильну допомогу продуктами харчування Європі, яка потерпала від голоду. Допомогу надавали або безпосередньо, або через адміністрацію Об'єднаних Націй (ЮНРРА).

Друга світова війна внесла свої корективи в механізм міжнародних валютних відносин. Тимчасом як у США за чотири роки (1938—1941) запаси золота з 14,5 млрд дол. досягли 22,7 млрд дол., в Англії вони скоротилися вдвічі. Крім того, в деяких країнах (Англія, Франція та ін.) зросла державна заборгованість. Ліквідувати цей дефіцит воюючі країни намагалися посиленням випуском паперових грошей. Так, у США грошовий обіг збільшився на 222 %, в Англії — у 2,5 рази, Франції — у 5 разів, в Італії — майже в 10 разів [20, с. 329—330].

Результатом випуску нових грошей і позик стало порушення рівноваги між купівельним попитом і кількістю зроблених товарів, що породило галопуючу інфляцію. В Англії труднощі були трохи інші. Контроль над цінами підтримували набагато жорсткіше, ніж в інших європейських країнах. З другого боку, відновлення господарства тут забезпечували високими податками, продажем за

кордон активів і нових позик, укладених між США і державами Британської співдружності. Унаслідок цього середній рівень споживання на одного жителя збільшувався вкрай повільними темпами, а інфляція залишалася помірною. Ця політика зумовила збільшення зовнішньої заборгованості Англії перед США і протягом тривалого часу ускладнювала економічний розвиток Англії.

Друга світова війна суттєво вплинула на характер, структуру і масштаби міжнародної торгівлі, яка різко скоротилася, а світовий ринок розпався на кілька самостійних частин. Виникли певні труднощі в міжнародних валютних розрахунках. Скорочення і розрив зовнішніх зв'язків негативно позначалися на господарстві країн — учасниць війни.

За матеріальними витратами Друга світова війна не має собі рівних. Воєнні дії, що розгорнулися на території Європи, Азії і на морських просторах, потребували колосальних матеріальних витрат. Сукупні витрати на підготовку і ведення воєн у першій половині ХХ ст. і на ліквідацію їхніх наслідків становили 4 трлн 700 млрд доларів. Тягар військових витрат відбився на економіці й інших воюючих країн. Частка військово-бюджетних витрат у національному доході США становила 43,3 %; Англії — 55,7 %; Німеччини — 67,8 %; Японії — 49,7 %, СРСР — 55 % [6, с. 148].

Як і в роки Першої світової війни, під час Другої світової війни всі її учасники вдавалися до дефіцитного фінансування бюджету. Дефіцит бюджету США за 1941—1945 бюджетні роки становив 58,5 % до витрат. В Англії за 1939—1945 бюджетні роки дефіцит бюджету був 49,7 %. Приблизно так само було в роки Другої світової війни в Німеччині.

Однак у цей період частка зовнішніх позик у фінансуванні військових витрат була незначна. Німеччина і Японія широко використовували для фінансування військових витрат ресурси окупованих територій. А країни антигітлерівської коаліції (крім США) у великих розмірах фінансували військові витрати за рахунок ленд-лізу, який фактично замінив американські позики Першої світової війни. З 1 березня 1941 р. по 1 серпня 1945 р. поставки США за ленд-лізом становили в цінах 2000 р. понад 500 млрд дол., чи 13 % від загальної суми військових витрат.

Сам факт заміщення позик інститутом ленд-лізу був наслідком усвідомлення (з урахуванням досвіду Першої світової війни) того, що позики можуть реально повернутися лише частково і не швидко, і що права США як кредитора в цьому разі — не підсилять, а послаблять їхні політичні позиції в системі міжнародних відносин.

Принципова відмінність Другої світової війни від Першої — у тім, що війна призвела в кінцевому підсумку до практичного знищення витрат на обслуговування державного боргу в усіх країнах, які дуже постраждали від війни. Ця обставина фактично стала ключовою умовою швидкого розвитку в повоєнний період економік Франції, Італії, ФРН, Японії. І тому економічна ситуація після Другої світової війни розвивалася інакше, ніж у 1920-ті роки, коли економічне зростання швидко завершилося кризою.

Разом з тим Друга світова війна зумовила дуже серйозні зміни у світовій валютно-грошовій сфері. Наприкінці війни близько 70 % світового золотого запасу (без СРСР) виявилися зосередженими у США. Після війни практично повсюдною нормою стало різке перевищення маси банкнот і монет в обігу порівняно з золотовалютними резервами. У цих умовах лібералізація валютного обігу для більшості країн була неможлива без великих негативних економічних наслідків. Звідси — необхідність твердого регулювання валютного обігу.

Тому після закінчення війни валютний контроль згортався дуже поступово. Більшість країн відмовилася від валютних обмежень у 1961 р.; в Англії валютний контроль цілком скасували лише 1979 р. У середньому для переходу від «закритої» валюти до відкритої через період інтенсивного регулювання валютних потоків було потрібно 15—20 років.

Друга світова війна кардинально змінила систему світового господарства. У роки війни збільшилася значущість держави. Військово-промислові підприємства будувала тоді держава. Було побудовано (США) 2,5 тис. нових заводів, оснащених передовою технікою. Після війни ці підприємства передано в приватне користування, причому продавали їх у 3—5 разів дешевше, ніж вони обійшлися державі. Природно в цих умовах війна забезпечила новий стрибок в економічному розвитку США, промислове виробництво в яких виросло з 1938 до 1948 р. більше ніж удвічі.

Зросла і частка США у світовому виробництві. Якщо перед війною США давали 40 % світової продукції, то до кінця війни — 62 %.

Отже, один з важливих уроків Другої світової війни — посилення її зворотної дії на економіку. Різко зріс ступінь підпорядкування народного господарства потребам війни. Майже всі галузі економіки тією чи іншою мірою працювали на неї. Глибокій перебудові піддалися кредитно-фінансова система держав, грошовий обіг і зовнішня політика. У ході війни різко посилювалося втручання капіталістичних країн в економіку. При цьому використовували прямі і непрямі засоби регулювання для мобілізації резервів робочої сили, сировини, виробничих потужностей, обмеження споживання населенням, підвищення інтенсивності праці. Внутрішні і зовнішні ресурси спрямовувалися на забезпечення військового виробництва, збільшення випуску військової продукції і посилення збройних сил.

ВИСНОВОК

Перша половина XX ст. посідає особливе місце в розвитку суспільств Європейської цивілізації. Саме в цей період історично завершилося формування світового господарства. Поряд зі зростанням регулюючої ролі держави всередині національних господарств посилювалась роль різних форм координації світової економіки, зокрема

транснаціональних корпорацій, міжнародних організацій, конференцій тощо.

Тридцяті роки ХХ ст. стали поворотним пунктом у системі державного регулювання економіки. Під державну регламентацію стали підпадати фінансові ринки, трудові відносини, обсяги виробництва, ціни тощо. Зі зростанням економічної ролі держави, розширенням її функцій та перетворенням держави на потужний суб'єкт економічних відносин закладалися основи для трансформації монополістичного капіталізму у державно-монополістичний.

Посилення державного регулюючого впливу в США (Новий курс Рузвельта) і в Німеччині («новий порядок») мало принципово різне походження. Для США державне регулювання економіки було реакцією на зміну економічних процесів: зміна характеру ринку; зростання ролі корпорацій; нездатність традиційної фінансової системи забезпечити саморегуляції економіки. У Німеччині державне регулювання та структурна перебудова економіки використовувалися для її мілітаризації. Фактично була зроблена спроба не з економічних, а з військово-політичних пріоритетів імпантувати бюрократично централізовану модель національній економіці. І якщо американський індивідуалізм істотно обмежив розміри і форми централізованого регулювання, слугуючи противагою адміністративним методам управління економікою; то в Німеччині традиційний авторитет держави разом з імперськими амбіціями еліти і колективістськими цінностями нації створили підґрунтя для політизації та ідеологізації німецького суспільства.

Переломним моментом в економічному розвитку країн стала світова економічна криза 1929—1933 рр., яка поставила під сумнів справедливість аналізу ринкової економіки як гармонійної саморегульованої системи. Навіть за умови раціональної поведінки індивідуальних економічних агентів сукупний результат не завжди буває оптимальним, бо макросистема розвивається за власними законами, що не аналізуються теорією загальної рівноваги.

Завдяки теоретичним розробкам Дж. М. Кейнса, який започаткував макроекономічний метод дослідження, було не тільки всебічно вивчено депресію та безробіття, а й запропоновано конкретні способи виходу з кризи, обґрунтовано необхідність активної політики державного регулювання економічних процесів. Майже на сорок років, до початку 70-х років ХХ ст., неокласична мікроекономіка суттєво поступилася місцем кейнсіанству з його дослідженням макроекономічних показників і процесів, зокрема споживання, інвестицій, безробіття, циклічності, економічного зростання.

Друга світова війна показала ефективність західної ліберальної економічної системи, що була основана на демократії, ринковій економіці та ефективному державному регулюванні. Вона дала змогу досить оперативно мобілізувати не більше як 20 % ресурсів для ведення війни, чого виявилось достатньо для отримання повної перемоги. Основними важелями державного регулювання США та Англії був бюджет, за допомогою якого було створено могутній воєнно-промисловий комплекс, який істотно перевершив за валовими показниками випуск німецької промисловості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барте́нев С. А.* Экономическая история : Учебник. — М. : Экономист, 2004.
2. *Березин И.* Краткая история экономического развития. — М., 2000.
3. *Ван дер Ве́е Г.* История мировой экономики: 1945—1990 гг. — М. : Наука, 1994.
4. *Венедиктов А. В.* Избранные труды по гражданскому праву : В 2 т. — Т. 2. — М. : Статут, 2004.
5. История мировой экономики : Учебник / под ред. *Г. Б. Поляка и А. Н. Марковой.* — М. : ИНФРА, 1999.
6. История второй мировой войны 1939—1945: В 12 т. — Т. 12. — М. : Воениздат, 1982. — 496 с.
7. *Кавтарадзе Г. А.* История экономического развития Запада. — М.: Энигма, 2005.
8. *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег : Пер. с англ. / Дж. М. Кейнс; Общая ред. и предисл. А. Г. Милейковского, И. М. Осадчей. — М. : Прогресс, 1978.
9. *Кейнс Дж. М.* Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей : Реф.-дайдж. / Укл. Фещенко В. М. — К. : АУБ, 1999.
10. *Конотопов М., Сметанин С.* История экономики : Учебник. — М. : Академический Проект, 2000.
11. *Леоненко П. М., Юхименко П. І.* Економічна історія : Навч. посіб. — К. : Знання-Прес, 2004.
12. *Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцев Е. Б.* Современный экономический словарь : 4-е изд.—М., 2003.
13. *Робинсон Дж.* Экономическая теория несовершенной конкуренции: Пер. с англ. / Вступ. статья и общ. ред. И. М. Осадчей. — М. : Прогресс, 1986.
14. *Тимошина Т. М.* Экономическая история зарубежных стран: Учеб. пособие / Под ред. проф. М. Н. Чепурина. — М.: Юрид. дом «Юстицинформ», 2000.
15. *Толмачева Р. П.* Экономическая история: генезис рыночной экономики : Учебник. — М. : Дашков и К^О, 2002.
16. Экономическая история мира. Европа. — Т. 3 / Под общ. ред. *М. В. Конотопова.* — М. : Дашков и К^О, 2005.
17. Экономическая история капиталистических стран / Под ред. *В. Т. Чунтулова, В. Г. Сарычева.* — М. : Высш. шк., 1985.
18. *Чемберлин Э.* Теория монополистической конкуренции: Реориентация теории стоимости : Пер. с англ. / Под ред. Ю. Я. Ольсевича. — М. : Экономика, 1996.
19. История экономических учений. Ч. II : Учебник / Под ред. *А. Г. Худокормова.* — М. : Изд-во МГУ, 1994.
20. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. — К.: Генеза, 1994.

ЕВОЛЮЦІЯ РИНКОВИХ СИСТЕМ ГОСПОДАРСТВ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ (50—80-ті роки ХХ ст.)

У попередній темі започатковано розгляд сучасного етапу економічного розвитку світового господарства і зокрема Західної цивілізації. Найхарактернішою ознакою цього періоду є зміни в господарствах провідних країн світу, пов'язані з виходом їх за національні межі, в результаті розвитку індустріального суспільства; посиленням системи державного регулювання економіки. Відлік часу ці процеси ведуть від початку ХХ століття.

Із середини ХХ століття, у повоєнний період і до 1980-х років визначається наступний етап розвитку світової економіки, зумовлений інтеграційними процесами в межах Європейської цивілізації, пролонгацією фази розвитку системи державного регулювання економіки, паралельним застосуванням неоліберального режиму ринкових відносин та системи свідомої координації; бурхливим економічним зростанням, з наявністю короткотермінових проявів рецесії. Набуває подальшого розвитку система товарно-грошового (капіталістичного) господарства, в якій об'єднання господарських одиниць забезпечує рух різних форм капіталу. Утвердження та домінування грошово-кредитних відносин змінюють суть грошей, надають небаченого динамізму економічним процесам. В економічній теорії набуває поширення монетаризм та ідеї його фундатора — М. Фрідмена. Нова форма економічної влади, представлена силою грошей та мережевою структурною будовою децентралізованої господарської системи, забезпечують якісно інший спосіб реалізації її функцій.

На цьому етапі зазнає подальшого розвитку інститут приватної власності. Власність, поєднуючи у собі силу державної влади і права відокремлених індивідів, відіграє вирішальну роль у збереженні цілісності господарської системи. Розвиток інституту власності у другій половині ХХ ст. позначився на актуалізації проблеми специфікації прав власності, поглибленні поділу праці, що сприяло виникненню нових форм господарства — особливої категорії фірм, діяльність яких пов'язується з наданням трансакційних послуг. У зв'язку із цим значної ваги набувають дослідження в межах неінституціонального напрямку, а саме — інституціональний аналіз прав власності Р. Коуза, А. Алчіана та ін.

У процесі еволюції господарської системи окремих суспільств відбуваються зміни у співвідношенні організаційних форм, що спираються відповідно на посилення влади грошей і економічний

інтерес. У другій половині ХХ ст. виникають нові організаційні модифікації господарських систем — системи змішаного типу.

Специфіка цього етапу супроводжується входженням економік у глобалізаційні процеси, трансформацією і посиленням ролі фінансових інститутів, а також потужним впливом на розвиток господарства науково-технічної революції, переходом до її технічно-інформаційного етапу.

ПЛАН

12.1. *Фактори розвитку ринкових економічних систем та економічна думка, що його відображає*

12.2. *Особливості змішаних ринкових систем та корпоративних форм господарств провідних країн світу*

12.3. *Економічна політика зростання та антикризова політика у реформуванні господарств окремих країн Західної Європи, США та Японії.*

12.1. ФАКТОРИ РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ, ЩО ЙОГО ВІДОБРАЖАЄ

Загальні тенденції розвитку суспільств Західної цивілізації

У період 1950—1980-х років суспільства Західної цивілізації зазнають значних змін, зумовлених насамперед небаченими темпами **економічного зростання** (50—60-ті роки), плоди якого вможливили розбудову **суспільств добробуту**, реалізацію **ідеї людиноцентризму**. *Людина поряд зі свободою в суспільстві набуває відчуття захищеності*: до середини 1970-х років у всіх країнах Заходу було створено системи соціального забезпечення, які гарантували державну підтримку впродовж усього життя, а соціальні витрати становили в середньому 50—60 % національного бюджету. Разом із тим відбувається поглиблення матеріальної залежності індивідуума.

На цьому етапі розвитку, поряд з **централізованим** способом об'єднання в цілісність самостійно функціонуючих суспільних сфер та діяльності відокремлених індивідів (вплив держави), спостерігається поширення **децентралізованого** способу організації суспільного життя, що полягає у формуванні та посиленні ролі громадянського суспільства.

У повоєнний період гостро постало головне завдання кожної держави — **збереження цілісності суспільства та запобігання його розпаду**. Відновлення суспільств Західної Європи у повоєнний період, їхніх економічної та соціальної сфер стає можливим завдяки *провідній ролі держави*, котра перебрала на себе місію забезпечення населення продовольством, а промисловості — сировиною. Значні зусилля спрямовувалися на подолання безробіття. У деяких випадках довелося *націоналізувати* неспроможні до самозабез-

печення галузі промисловості: залізниці, повітряний транспорт, деякі галузі важкої промисловості, а також *розбудувати* сферу соціальних послуг.

У більшості суспільств Західної цивілізації застосовують *кейнсіанській підхід* до економічного регулювання: *стимулювання попиту через досягнення повної зайнятості шляхом державного маніпулювання податками і витратами*.

З іншого боку, спостерігається створення й *посилення ролі громадських організацій* як осередків ініціатив різних індивідів, що об'єднувалися для здобуття і обстоювання своїх прав і свобод, першою чергою в соціальній сфері.

Взаємодія між двома полюсами суспільства — центром, представленим державою, та вільними індивідуумами (суспільними суб'єктами) поступово набуває форм *солідаризму*.

Таблиця 12.1

**ФАКТОРИ І ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ
ТА ВІДОБРАЖЕННЯ ЇХ У ПІДСИСТЕМАХ (СФЕРАХ) СУСПІЛЬСТВ
ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (1950—1980-ті роки)**

Фактори	Підсистеми			
	Економічна	Соціальна	Політична	Духовно-культурна
Фінансово-торговельний (трансформація фінансових інститутів)	Утворення нової валютної системи регульовано-фіксованих валютних курсів та перехід до плаваючих. Стагфляція 1970-х років	Стабілізація фінансової сфери з метою поліпшення добробуту незахищених верств населення	Передання окремих правомочностей національних урядів наднаціональним структурам	Сприяння стабілізації фінансової сфери, посиленню ідей ірраціоналізму та розвитку суспільства масового споживання
Інтернаціонально-інтеграційний (інтернаціоналізація виробництва та інтеграція господарських систем)	Поглиблення зовнішньоекономічних зв'язків та оптимізація регулювання міжнародних економічних відносин	Вихід на забезпечення високих загальноприйнятих соціальних стандартів	Розмежування координаційних правомочностей та посилення мотивації у проведенні ефективної політики урядами окремих країн	Поглиблення міжнародного обміну духовно-культурними цінностями
Науково-технічний та технологічний (розгортання сучасної науково-технічної революції)	Оптимізація структури промисловості. Сприяння економічному зростанню	Сприяння НТР забезпеченню якісного споживання, безпечних умов праці тощо	Сприяння урядів країн підвищенню освітнього рівня населення та освоєнню продуктів НТР	Поширення масової культури
Соціально-оптизаційний (соціалізація як реалізація ідеї людиноцентризму)	Перехід до принципів солідаризму у розв'язанні економічних питань.	Підвищення рівня добробуту, інституціоналізація демократичних прав людини	Перехід урядів до здійснення соціально зорієнтованої політики	Поширення попарту, гіперреалізму та масової культури для масового споживача

Серед найвагоміших *факторів розвитку* та впливу їх на трансформацію економічної, соціальної, політичної та духовно-культурної підсистем (сфер) суспільств провідних країн світу у другій половині ХХ ст. слід виокремити: **фінансово-торговельний, інтернаціонально-інтеграційний, науково-технічний та технологічний і соціально-оптимізаційний** (див. табл. 12.1).

Ці фактори набувають глобального характеру, зумовленого подоланням обмеженості національних держав та їхніх відносно автономних підсистем.

Дія перелічених факторів зумовлювалася *новими тенденціями розвитку суспільств Західної цивілізації*, передусім у межах **соціальної, економічної та політичної підсистем**:

- військово-політичним протистоянням західного (капіталістичного) та східного (соціалістичного) блоків;
- поглибленням та незворотністю інтеграційних процесів;
- остаточним розпадом колоніальної системи;
- економічним зростанням і досягненням високого рівня добробуту (формування «суспільства добробуту», або «суспільства споживання»);
- трансформацією інституту власності у бік раціоналізації поведінки суб'єктів господарювання та захисту економічних і суспільних свобод;
- започаткуванням та розвитком сучасної науково-технічної революції (НТР);
- зростанням впливу фінансової системи та інтернаціоналізацією її (розвиток транснаціональних корпорацій (ТНК) та «віртуалізація економіки»);
- інтернаціоналізацією духовно-культурної сфери з домінуванням масової культури.

Вагомою подією повоєнного періоду на міжнародній арені стає **формування східного (соціалістичного) блоку**, до якого увійшли Угорщина, Польща, Чехословаччина, Болгарія, Румунія, Югославія та ін. У межах соціалістичної системи сформувався внутрішній ринок, а сама система мала позаекономічний характер. Усі країни блоку були прив'язаними до економіки Радянського Союзу і відірваними від світового ринкового господарства, що негативно позначилося на їхньому економічному розвитку. Через послаблення зв'язків, котрі забезпечували економічну інтеграцію, світова соціалістична система розпалася у 90-х роках ХХ ст.

Багато в чому соціально-економічний зміст другої половини ХХ ст. визначав стан «холодної війни» між східним і західним блоками, тобто **протистояння двох систем: капіталістичної і соціалістичної. Процес повоєнної демілітаризації економіки замінюється зростанням витрат на озброєння за умов «холодної війни»**. Загроза цілісності та життєдіяльності суспільств Західної цивілізації стає однією з причин делегування державою окремих економічних, соціальних функцій наднаціональним утворенням, що сприяло інтернаціоналізації господарств, посилило інтеграційні, а в подальшому й глобалізаційні процеси.

Суттєвим фактором, що сприяв заміщенню регуляційної функції держави, але мав наднаціональну природу, стає **інтеграція**, і передусім Західної

Європи, що мала прискорити процес її відбудови, створити передумови щодо структурної перебудови економіки і таким чином підвищити її ефективність і конкурентоспроможність на світовому ринку. Поряд із цим істотним фактором розвитку стає **інтернаціоналізація** виробництва.

Ще однією подією, зумовленою Другою світовою війною, став **крах колоніальної системи**. Його було підготовлено зростанням національно-визвольного руху у колоніальних і залежних країнах та завершено у грудні 1960 р. (Декларація про надання незалежності колоніальним народам і країнам).

Розвиток економічної думки у 1950—1980-х роках умовно можна розмежовувати на два періоди:

- середина 1940-х — середина 1970-х років (домінування кейнсіанства (некейнсіанства));
- середина 1970-х — 1980-ті роки (неокласичне відродження (неоконсерватизм) та посилення впливу неоінституціоналізму).

У **перший період** плідними стають наукові дослідження, пов'язані з **проблематикою економічного зростання**. Упродовж 1950—1970-х років вони становлять *центральну вісь економічної думки* та основних напрямів економічної теорії. Насамперед це стосується **некейнсіанства**, яке стає продовженням ортодоксального кейнсіанства — теоретичного підґрунтя державного регулювання ринкової економіки. Після Другої світової війни послідовники *Кейнса* — **Р. Харрод (1900—1978)**, **О. Домар (1914—1997)**, **Е. Хансен (1887—1975)** запропонували *теорію антициклічного регулювання економіки* з урахуванням фактору динаміки. *Головне завдання некейнсіанці* вбачали у створенні моделі стабільного економічного зростання, що відповідало прагненням ділових кіл та й усього населення (уникнення довоєнного масового безробіття й низьких стандартів життя). Динамічний економічний розвиток також мав передбачати реальну перспективу конкурентного співіснування із низкою соціалістичних країн, які у другій половині 1940-х років утворили сталу систему. *Досягнення економічного зростання за рахунок активного державного стимулювання приватних інвестицій, а також дотримання ідеї державного контролю зарплати повної зайнятості* — це ті некейнсіанські рецепти, які переважно використовували, в англосаксонських країнах (Велика Британія, Канада, Австралія), а також в Японії і США. Утім, від середини 1970-х років кейнсіанство втрачає впливові позиції в теоретичній і практичній площинах, а **посткейнсіанцям** довелося вести пошуки форм і методів захисту своїх позицій.

У дослідженнях умов і факторів економічного зростання в межах **неокласичного напрямку** відбувається перехід від застосування *статичного* підходу до *динамічного*. Британець **Дж. Мід (1907—1995)** робить важливий висновок стосовно того, що *стале зростання буде досягнуто, якщо темп зростання капіталу дорівнюватиме зростанню національного доходу*.

Неокласична модель зростання американця **Р. Солоу (р.н. 1924)** доводила, що *вища норма заощаджень забезпечує вищу капіталоозброєність працівника*,

а отже, і вищий темп збалансованого зростання. При цьому зазначалося, що зростання не має бути самоціллю, оскільки збільшення норми заощадження обмежує споживання. Вже на початку 60-х років ХХ ст. Дж. Мід, а разом із ним **М. Алле (р.н. 1911) та Дж. Робінсон (1903—1983)** узгоджують власні ідеї із так званим золотим правилом нагромадження капіталу, сформульованим американським економістом **Е. Фелпсом (р. н. 1933)**. За фелпсівським «золотим правилом» критерієм визначення норми заощаджень має бути максимізація добробуту суспільства, тобто якнайбільше споживання.

Найбільші успіхи в досягненні економічного зростання у повоєнний період демонстрували **ФРН і Японія**. Ці країни викликали захоплення і здивування всього світу, адже всупереч воєнним поразкам їхні економіки досягали 7—12 % річного зростання ВВП упродовж п'ятнадцяти повоєнних років. Для характеристики таких успіхів використовують термін «*економічне диво*».

Успіхам повоєнного розвитку сприяв **процес модифікації економічних систем**. Саме у цей період у найблагополучніших країнах Заходу — США, Канаді, Японії, Великій Британії, Франції, Західній Німеччині, Скандинавських країнах формується **система змішаної економіки**, яка поєднує ринкові принципи організації господарства і розвинену систему соціальних гарантій. Найудалішим її варіантом прийнято вважати **соціальне ринкове господарство**. Розроблення теоретичних засад цієї моделі належить представникам **неоліберального напрямку**, започаткованого в Німеччині у 1930-х роках професором Фрайбурзького університету **В. Ойкеном (1891—1950)**. Після краху Третього рейху неолібералізм переживає друге народження й трансформується в концепцію соціальної ринкової економіки (її фундаторами стали **А. Мюллер-Армак (1901—1978)**, **В. Рьопке (1899—1966)**, **А. Рюстов (1885—1963)**). Економічну політику, ґрунтовану на цій теорії, проводили канцлери ФРН **К. Аденауер (1876—1967)** та **Л. Ерхард (1897—1977)**, проголосивши соціальне ринкове господарство альтернативою і соціалізму, і капіталізму.

У другій половині ХХ ст. подальшого розвитку набуває **інститут приватної власності**, на думку представника неоліберального напрямку **Л. Мізеса (1881—1973)** — «необхідний реквізит цивілізації і матеріального добробуту», та «найважливіша гарантія свободи» на переконання **Ф. Хайєка (1899—1992)**.

Для повоєнного розвитку суспільств Західної цивілізації характерними були безпрецедентне прискорення й поглиблення **науково-технічного прогресу** і **перетворення науки на безпосередню продуктивну силу**. У цей період людство вступило в епоху сучасної **науково-технічної революції (НТР)**, найвагомішою ознакою якої стало **стрімке скорочення розриву між науковим відкриттям і його виробничо-комерційним використанням**.

В економічній думці найпоширенішою стає **американська теорія НТР**, сформована переважно завдяки ідеям послідовного представника системного підходу **П. Друкера (1909—2005)**. Цей американський вчений визначив

принципові відмінності нового, повоєнного виробництва, яке *розвивається*, на його думку, *не так за рахунок нових інвестицій, як за рахунок нових знань про саму працю (її організацію), а також за рахунок нових спеціалістів — промислових інженерів, які застосовують ці знання.*

Основним трендом **теорій НТР європейських авторів** стає *ідея розвитку виробництва завдяки ускладненню техніки та запровадження автоматизації.*

Помітною тенденцією розвитку Західної цивілізації у другій половині ХХ ст. було посилення монополізації. Масовим стало виникнення **транснаціональних корпорацій (ТНК)** — основних осередків **інтернаціоналізації господарських зв'язків** — із одночасним **посиленням впливу фінансового капіталу**. ТНК, як міжнародна монополія, красномовно демонструє *переростання капіталом і виробництвом національних меж*. Уже до 1970-х років у світі налічувалося близько ста тисяч ТНК. Противагою цим процесам стає зростання економічної ролі держави.

Головною метою корпорації як основної форми господарства другої половини ХХ ст. стає забезпечення виробництва товарів для світового ринку з якнайменшими витратами для отримання максимального прибутку. Ця мета досягається переважно завдяки найефективніше розташованому виробництву або шляхом мінімального оподаткування.

Загалом динаміка економічного розвитку суспільств Західної цивілізації у 1950—1980-х роках зазнавала *впливу факторів циклічного і структурного походження*. Періоди нетривалого бурхливого розвитку змінювалися рецесіями. Весь період зрештою можна розглядати як єдиний цикл, що розтягнувся на десятиліття, коли *успіхи 1950—1960-х спричинилися до ускладнень 70-х років ХХ ст.*

Рушійними силами економічної кризи початку 1970-х років були: крах Бреттон-Вудської валютної системи, шокове підвищення цін на нафту та внутрішні суперечності (дуалізм) суспільства споживання. Дуалізм суспільств Західної цивілізації полягав у тому, що високий рівень виробництва спирався на ідеали протестантської трудової етики, яка забезпечує найвищу продуктивність праці, тоді як високий рівень споживання підтримувався культивуванням гедоністських норм поведінки: ледарства, розслабленості, культу насолоди тощо.

Упродовж **другого періоду** розвитку економічної думки (середина 1970-х — 1980-ті роки) відбувається перегрупування основних її напрямів: *втрата кейнсіанством перших позицій і актуалізація неокласики у вигляді економічного неоконсерватизму*. Зміни, що відбулися в економічному розвитку провідних країн Заходу, по-новому поставили старе питання стосовно *оптимального співвідношення державного регулювання та стихійних ринкових сил*. Серцевиною неоконсерватизму стає **монетаризм**, який акцентує увагу на регулюванні економіки через сферу грошово-кредитного обігу. *Теорія економіки пропозиції, а також теорія раціональних очікувань* доповнюють структуру цілісність неоконсервативного напрямку.

Подальший розвиток інституту власності у цей період позначився на актуалізації проблеми **специфікації прав власності**, поглибленні поділу праці, що сприяло виникненню нових форм господарства — особливої категорії фірм, діяльність яких пов'язується із наданням трансакційних послуг. Основними сферами функціонування таких фірм є: фінанси і операції з нерухомістю; банківська справа і страхування; правові або юридичні послуги; оптова і роздрібна торгівля. Розроблена представниками **неоінституціонального напрямку Р. Коузом (р. н. 1910), А. Алчіаном (р. н. 1914)** та ін., теорія прав власності (приватна сфера) акцентує увагу на вигазі в добробуті, який забезпечують правові інституції (судова система тощо). Не менш плідними в неоінституціоналізмі є розробки **Д. Норта (р. н. 1920)** та **О. Вільямсона (р. н. 1932)**.

У **духовно-культурній сфері** суспільств Західної цивілізації принципово новим явищем у другій половині ХХ ст. стає виникнення такого культурного феномену як **«масова культура»**. Утверджується культ споживацько-міщанського індивіда, який вступає у боротьбу за матеріальні блага. Вибудується грандіозна індустрія розваг, включно зі спортом та масовим мистецтвом. Разом із цим з'являються настрої абсурдності світу й відчуженості від нього, що дістало найяскравіше відображення в книгах Дж. Селінджера, Д. Керуака, у постановках театру абсурду С. Беккета тощо. Своєрідним протестом проти відходу від реальності став поп-арт 1960—1970-х років, а пізніше — гіперреалізм, де сам світ речей оголошується предметом мистецтва.

Таким чином, на основі зростання інтернаціоналізації виробництва, поглиблення міжнародного поділу праці і спеціалізації було досягнуто схожості техніко-економічного рівня розвитку країн Західної цивілізації та значної взаємозалежності між їхніми національними економіками, політичними, соціальними і духовно-культурними сферами. Період 1950—1980-х років характеризується динамічним розвитком економіки, поліпшенням життя людей. В економічній думці кейнсіанство, неокласика, інституціоналізм, неолібералізм стають науковим фундаментом процесів розроблення усійшої економічної політики в країнах Західної цивілізації.

**Трансформація
фінансово-
торговельної системи.
Монетаризм**

У повоєнний період перед урядами провідних країн постало подвійне завдання: *по-перше*, стабілізувати фінансово-грошову сферу та посилити її інвестиційну складову, що означало наповнити економіку стійкими грошовими ресурсами й спрямувати їх на відбудову матеріально-технічної бази (переважно у Західній Європі); *по-друге*, вибудувати нову світову фінансову систему за новими принципами системи валютних курсів, що мало впорядкувати зовнішньоторговельні відносини. Виконанню першого завдання посприяв **план Маршалла**, названий на честь державного секретаря США **Дж. К. Маршалла (1880—1959)**. Проблематику, пов'язану із виконанням другого завдання,

розглядали у липні 1944 р. на **Бреттон-Вудській** міжнародній валютно-фінансовій конференції (курорт Бреттон-Вудс у Нью-Гемпширі, США).

Стосовно *першого завдання*, то під час війни та й по її завершенні країни-учасники покривали власні витрати збільшенням кількості паперових грошей та емісією державних позик. У результаті цього порушення рівноваги між споживчим попитом і кількістю виробленої продукції зумовлювало галопуючу інфляцію. Так, у 1948 р. порівняно із 1937-м інфляція у США зростає на 66 %, у Великій Британії — на 80 %, у Франції — у 18 разів. Оскільки під час війни контролювали не грошову масу, а ціни, то основний інфляційний удар прийшовся на 1946—1948 роки. Зрештою ціновий контроль було послаблено, а подекуди взагалі скасовано.

Найбільшим *осередком фінансової нестабільності ставала Європа*. Слабким місцем тут виявився торговий баланс європейських країн, який залежав від імпорту сировини. До цього ж після війни настав час повернення позик, отриманих від США впродовж війни за законом про ленд-ліз, загальна сума яких становила 7263 млн дол. Отже, Європі були необхідні додаткові доларові суми для фінансування відбудови власної промисловості й скорочення заборгованості.

ПЛАН МАРШАЛЛА. Стабілізувати фінансово-грошову сферу національних економік Європейської цивілізації, її інвестиційну складову був покликаний **план Маршалла**, ініційований США. Ця країна прагнула брати активну участь в перебудові міжнародних економічних відносин і реалізувати мрію «Пакс Америка»: *ліберальний устрій світу під американським захистом*. За умов «холодної війни» (гонка озброєнь між США та СРСР) американці прийшли до розуміння того, що перед загрозою радянського експансіонізму сильна в економічному плані Європа має стати бар'єром на шляху поширення соціалізму радянського зразка. Відтак 5 червня 1947 р. держсекретар США генерал Джордж Маршалл (призначений президентом Труменом) у своєму виступі в Гарвардському університеті запропонував допомогу від адміністрації США країнам Європи.

План передбачав *виділення позик і кредитів* 16 країнам: Австрії, Бельгії, Великій Британії, Греції, Данії, Ірландії, Ісландії, Італії, Люксембургу, Нідерландам, Норвегії, Португалії, Туреччині, Франції, Швейцарії, Швеції, які 12 липня 1947 р. на зустрічі в Парижі уклали конвенцію про створення спеціальної Організації європейського економічного співробітництва (**ОЄЕС**, від 1961 р. — **ОЕСР**). Німеччина на той час ще перебувала під режимом окупації країн-переможниць у Другій світовій війні й не могла сформувати уряду для ведення переговорів про участь. Утім, в 1948 р. новостворена ФРН приєдналася до країн—членів ОЄЕС.

Крім виділення позик і кредитів Конгресом США було ухвалено **Закон про зарубіжну допомогу**, який затверджував **Програму відновлення Європи**. У цій програмі йшлося про розподіл американської допомоги та виділення членами ОЄЕС коштів у своїх національних валютах.

Загалом до початку 1952 р. США виділили близько 13 млрд дол. економічної допомоги у формі позик та безкоштовних трансфертів. Допомога ви-

трачалася на закупівлю товарів у країнах доларової зони, а також на відновлення там промисловості.

Назагал **план Маршалла** виправдав сподівання американського уряду. Серед найвагоміших **наслідків його реалізації** слід назвати такі:

- відновлення економік країн Західної Європи та погашення ними боргів;
- оптимізація внутрішньоєвропейських розрахунків;
- відкриття європейського ринку збуту для США і Канади та розширення меж світової торгівлі;
- відновлення і зміцнення європейського середнього класу — гаранту політичної стабільності й сталого розвитку;
- усунення загрози соціалізму-комунізму для Західної Європи.

БРЕТТОН-ВУДСЬКА І ЯМАЙСЬКА ВАЛЮТНІ СИСТЕМИ. Виконання другого завдання, тобто **побудови нової світової фінансової системи** на засадах *нових принципів системи валютних курсів*, стало продовженням процесів довоєнного періоду.

Одразу після закінчення Другої світової війни урядами більшості країн було взято на озброєння **принцип Кейнса**, за яким *суспільні фінанси мали використовуватися на реальні потреби економіки*, і вже потім — на потреби грошової системи і ринку капіталів. Реальні потреби економіки полягали у відновленні платоспроможного попиту населення, забезпеченні його продовольством, робочими місцями, а також у відновленні ринкової інфраструктури, економічних інституцій, сфери матеріального виробництва. Фінансові відносини між союзниками підлягали державному контролю за посередництва домовленостей за ленд-лізом. Американський долар перетворюється на головну світову резервну валюту. Всі європейські держави залишили зону англійського фунта стерлінгів, тож перед ними постало завдання побудови нових регламентних рамок взаємодії валютних секторів.

Ініціаторами створення нової міжнародної грошової системи стали Велика Британія і США (*розробником англійського плану був Дж. М. Кейнс, американського — Г. Д. Вайт*). В основних положеннях англійський і американський плани мали точки дотику, але були й відмінності (див. табл. 12.2).

Тривалі обговорення обох позицій привели до розроблення Загального комюніке експертів, яким проголошувалося створення **Міжнародного валютного фонду** 4 квітня 1944 р. Ця організація почала функціонувати у березні 1947 р., причому центр правління було розміщено у Вашингтоні, а європейське відділення — у Парижі.

Метою діяльності МВФ стає сприяння розвитку міжнародної торгівлі і валютної співпраці через управління структурою обмінних курсів різних світових валют, а також фінансування короткотермінових дисбалансів у міжнародних платіжних відносинах. Тим самим при підписанні Бреттон-Вудської угоди було затверджено створення **стабілізаційного фонду** в ме-

жах МВФ, головним завданням якого стає кредитування країн із дефіцитним балансом.

Таблиця 12.2

ПЛАНИ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ КЕЙНСА І ВАЙТА

План Дж. М. Кейнса	План Г.Д. Вайта
<ul style="list-style-type: none"> • здійснення державою функцій контролю в монетарній сфері; • забезпечення стабільності внутрішнього економічного розвитку; • контроль на міжнародному рівні та поступки країн часткою власного суверенітету перед наднаціональним фінансовим органом 	
<ul style="list-style-type: none"> • участь країн (з активним платіжним балансом) у коригуванні нерівноважних станів платіжних балансів; • створення <i>Компенсаційного союзу</i> зі статусом Банку центральних банків країн членів (має коригувати обмінні курси для врівноваження платіжних балансів); • створення автоматичних кредитних ліній для країн із дефіцитним балансом (мета: <i>уникнути вжиття дефляційних заходів країнами-членами</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • коригування паритетів валют більшістю голосів країн-членів; • накладення зобов'язань на країни із дефіцитним балансом <i>вжиття дефляційних заходів</i> для відновлення рівноваги; • відсутність зобов'язань у країн з активним балансом

Тоді ж було ухвалено рішення щодо заснування міжнародної інвестиційної організації, яка дістала назву «**Міжнародний банк реконструкції і розвитку**» (МБРР), або **Світовий банк**, метою діяльності якого стало надання довготермінових позик для реконструкції зруйнованих війною економік, а в подальшому — сприяння розвитку найбільш розвинутих країн світу. Він отримав фактичний доступ до значних сум, формуючи свій капітал за рахунок позик, створюючи засоби обігу. Банк міг збільшити обсяг світової ліквідності з метою поліпшення умов життя у світі.

Таким чином втілювалося в життя створення системи планування і контролю над економікою — контроль за внутрішньою грошовою політикою країн-членів, особливо щодо коригування обмінних курсів і світових потоків капіталів.

Що являла собою нова світова система валютних курсів?

Це була регульовано-фіксована форма системи валютних курсів, яка базувалася на таких правилах:

- Кожна країна (член МВФ):
 - установлювала номінальний золотий вміст власних грошей, тобто валютний курс;
 - зобов'язувалася дотримуватися незмінного курсу своєї валюти щодо валют інших країн-членів.
- Країни-члени втрачали:
 - право необмежених девальвацій (мета: *уникнути конкурентних девальвацій валют між країнами*);
 - право самостійного прийняття рішень (*використовувати інструмент девальвації для подолання дефіциту платіжного балансу можна було тільки з дозволу МВФ*).

➤ Американський долар стає основною резервною валютою світу (*США взяли на себе зобов'язання обмінювати долари, якими володіли країни — члени МВФ, на американське золото*).

➤ Встановлювалася ціна золота в доларах — 35 дол. за тройську унцію (*1 тройська унція містить 31,1035 г*).

Для підтримання домовлених валютних курсів уряди використовували валютні резерви, щоби втручатися у процеси функціонування валютних ринків. **Бреттон-Вудська система** передбачала кілька джерел, з яких країни могли черпати іноземну валюту. Одне з них утворювали валютні резерви окремих країн, що виникали внаслідок активного сальдо платіжного балансу. Крім цього, уряд тієї чи іншої країни міг продати частину свого золотого запасу, щоб отримати потрібну валюту. Грошовий виторг надходив на валютний ринок для збільшення пропозиції певної валюти. Країни — учасниці Бреттон-Вудської системи були зобов'язані робити внески своєї валюти у МВФ залежно від розмірів їхнього національного доходу, кількості населення та обсягу торгівлі.

Із часом з різних причин золотий запас США зменшувався, і зрештою 15 серпня 1971 р. президенту США Ніксону довелося *припинити конвертованість доларів у золото*. Ця політика *розірвала зв'язок між золотом і міжнародною вартістю долара*. Країни перейшли до *вільного плавання валют*, що означало кінець Бреттон-Вудської валютної системи. Призупинення конвертованості долара у золото означало відмову уряду США від проведення дефляціоністської внутрішньої політики. Така політика передбачає застосування регуляційних засобів уряду з метою стримування інфляції й оздоровлення платіжного балансу шляхом обмеження деяких видів ділової активності. Відтоді весь тягар коригування курсів валют перекладається на інші держави.

Вагомим проявом нестабільності фінансової сфери стає **всесвітнє поширення інфляції у 1970-х роках**. Продуцентом економічної нестабільності стала мінливість валют. Як доводила практика, у короткостроковій часовій перспективі валютні курси є надзвичайно чутливими до будь-якої інформації, що може змінити очікувані в майбутньому рівні валютних курсів. Таким чином, **коливання валютних курсів** стали однією з причин утворення циклів (підйомів і спадів) в експортно-імпортних галузях економіки.

У січні 1976 р. в місті Кінгстон (Ямайка) на нараді представників країн — членів МВФ підписано угоду, якою започатковано **нову систему валютних курсів — «ямайську»**. У новій системі курси валют більшості країн вільно коливаються, або «плавають», на світових валютних ринках відповідно до зміни попиту і пропозиції. За необхідності центральні банки країн здійснюють грошові інтервенції, щоб стабілізувати або змінити курси валют. Порівнюючи нову систему із попередньою, слід зазначити, що фіксовані валютні курси були покликані стримувати інфляцію, змушуючи країни зі слабкою валютою проводити інтервенції і, тим самим, уповільнювати темпи зростан-

ня їхньої грошової маси. **Плаваючі курси** залишали уряди країн наодинці з інфляційними механізмами. Однак послабшення інфляції у провідних промислових країнах спостерігається вже із початком 1980-х років.

ФІНАНСИ ТА КАПІТАЛ. Від 1950-х років на **світовому ринку капіталів** стають помітними нові тенденції. Основні зрушення стосувалися того, що надзвичайно вигідним стає розміщення капіталів у нові галузі, які виробляли нові види продукції, що приносило високі прибутки. Змінилася географія вивезення капіталу: якщо до війни він вивозився із розвинених індустріальних країн до слаборозвинених колоніальних, то за доби НТР капітали почали переміщуватися в основному між високорозвиненими країнами, активними учасниками НТР (США — Канада, США — Західна Європа, Японія — США — Західна Європа).

Абсолютно новим явищем, починаючи з 80-х років ХХ ст., стає прогресуюче **зростання фінансових ринків** (валютних, фондових, кредитних), що суттєво позначалося на всій сфері виробництва і торгівлі у світовій економіці. Цей стан позначився на якісній зміні всієї фінансової сфери та її ролі в міжнародному економічному житті. Тривалий час фінансові ринки *обслуговували передусім реальний сектор економіки*: тут здійснювалися платежі, розрахунки, надавалися короткострокові (для покриття недостатньої ліквідності) і довгострокові (інвестиційні) кредити, мобілізувалися необхідні для цього сектору фінансові ресурси на ринках цінних паперів (облігацій як боргових зобов'язань і акцій як титулів власності). Поступово ця сфера почала набувати самодостатнього і самостійного характеру. Її кількісне зростання полягало у відкритті широких можливостей для суто фінансових, спекулятивних і страхових операцій (і внутрішніх, і міжнародних). Ці можливості зростають із появою у 1970—1980-х роках **нових фінансових інструментів і операцій** — так званих похідних цінних паперів (**деривативів**), насамперед **ф'ючерсів і опціонів**. Деривативи надали право купувати чи продавати цінні папери, кошти, матеріальні або нематеріальні активи на визначених умовах у майбутньому. Все це призвело до *випереджувального зростання кількості угод на світових валютних ринках порівняно з обсягом торгівлі товарами та послугами*. За таких умов гроші перетворилися на товар, а спекуляція на курсах валют — на найвигіднішу ринкову спекуляцію.

За цих умов міжнародна фінансова сфера, яка, власне є своєрідним «васалом» реальної економіки, почала справляти дедалі більший вплив на «сеньйора». Тобто суть нової ситуації полягала у зростанні ролі фінансових ринків та їх глобалізації. При цьому **глобальна інтеграція фінансових ринків** із часом набуває дедалі більшої й потужної сили, підриваючи національну економічну, грошову і фіскальну політику. А спекулятивні операції на міжнародних фінансових ринках стають додатковим фактором ризику для світової економіки загалом. Наприкінці ХХ ст. на такі операції припадає приблизно 90 % щоденних валютних операцій і лише 10 % обслуговують зовнішню торгівлю. У зв'язку з цим фінансові ринки іноді називають «економікою казіно».

Отже, найвагомішими фактами, що зумовили відчутні зміни у фінансово-грошовій системі у 1950—1980-х роках, стали: план Маршалла, Бреттон-Вудська система, утворення й функціонування Світового банку та МВФ, стагфляція 1970-х років, перехід до «плаваючих курсів» ямайської системи.

НАУКОВИЙ АНАЛІЗ ФІНАНСОВОЇ СФЕРИ. МОНЕТАРИЗМ. Найгрунтовніший науковий аналіз фінансової сфери здійснює лауреат Нобелівської премії з економіки (1976) *М. Фрідмен (1912—2006)*, який народився у Брукліні (США) в сім'ї вихідців з України. Неоконсерватори, вчення яких визрівали в межах неоліберального напрямку, представником яких був Фрідмен (належав до Чиказької школи), виступали проти неокейнсіанців, закидаючи їм зростання масштабів державного сектору економіки й обмеження умов для вільної конкуренції.

Кризові процеси 1970-х років, що супроводжувалися некерованою, галопуючою інфляцією, привернули увагу до економістів, які надавали особливої вагомості грошовому фактору в економіці. Розробки з цієї тематики мали місце в одному з напрямів неолібералізму, або неоконсерватизму — **монетаризмі**, а М. Фрідмен став розробником його класичного варіанта. Позитивний внесок монетаризму в економічну теорію, і передовсім у теорію грошей, полягав у ретельному дослідженні *механізму зворотного впливу грошового світу на товарний світ, монетарних інструментів і монетарної (грошової, валютної) політики на розвиток економіки.*

Основний принцип монетаризму, на думку М. Фрідмена, полягає в тому, що *альтернативи ринковому механізму не існує, а державне втручання в економіку має обмежуватися жорсткою грошовою політикою, тобто в недопущенні коливань грошової маси та підтримці стабільного темпу її приросту.* Широкого визнання теорія монетаристів набуває в 70-х роках ХХ ст. під час світової стагфляції, за якої кризовий стан економіки характеризувався спадом виробництва і зростанням інфляції. На відміну від постулату Дж. М. Кейнса про те, що головним завданням економічного розвитку є забезпечення максимального рівня зайнятості, М. Фрідмен та його послідовники *Р. Кейган, Д. Фенд, Р. Селден* висувають ідею забезпечення стабільності економіки. Безпосередньо М. Фрідмен, спираючись на базу даних з економічної історії США, доводить, що **циклічність** економічного розвитку має грошову природу, а саме **зростання грошової маси** в обігу провокує **інфляцію**. Саме тому грошова сфера, пропозиція грошей мають бути основними об'єктами **державного контролю**. У зв'язку з цим вчений виступає з різкою критикою політики незбалансованого державного бюджету, адже для покриття його дефіциту держава здійснює додаткову емісію інфляційних грошей і цей процес згодом стає неконтрольованим. Він звертається й до питання **фіскальної політики**, наголошуючи, що держава намагається вирішити проблеми, які сама і створює, за рахунок прогресивного оподаткування, перекладаючи їх на плечі високорентабельних підприємств, підриваючи основи економіки.

Таким чином, основні рекомендації Фрідмена впливають з його постулату, що подолати інфляцію можна лише за допомогою політики стримування — «реструктивної політики». Зменшення державних витрат сприятиме скороченню дефіциту бюджету, обмежить приріст грошової маси, уповільнить темпи інфляції. Це призведе до звуження попиту, отже, зросте безробіття. Однак постійне затухання темпів інфляції зменшить інфляційні очікування, пожвавить ділову активність, і рівень безробіття почне знижуватися.

Однак розширення капіталістичного відтворення в довгостроковому періоді можливе лише за умови приросту грошової маси в обігу. Вчені вважали, що попит на гроші постійно збільшується, а пропозиція їх дуже нестабільна і часто має суб'єктивний характер. Саме з цих причин М. Фрідмен на початку 1970-х років виступив за необхідність законодавчого регулювання грошової маси з боку держави в особі Центрального банку, аби щороку збільшувати кількість грошей в обігу на 3—4 % (**«грошове правило» монетаризму**). М. Фрідмен визнавав за грошима монопольну роль у коливаннях національного доходу і висунув тезу: «Гроші мають значення».

Зрештою слід зазначити, що *основним фактором економічної рівноваги в суспільстві, за Фрідменом, є стабільна, контрольована динаміка пропозиції грошей. Цей фактор розглядається як основа внутрішньоекономічної політики. Дослідження національної економіки як ланки світової господарської системи М. Фрідмен здійснював з позиції визнання її «самоналаштовуваною» системою, якій потрібен часовий та економічний простір. Фрідмен виходив з концепції відкритості економіки, що реалізується через торгівлю, інвестування, обмін технологіями та інші напрями зовнішньої діяльності, обстоював принцип застосовності законів національного ринку до міжнародного середовища.*

Монетарна концепція була апробована республіканським урядом США у 1969—1970-х роках за президента **Р. Ніксона (1913—1994)**, в якого М. Фрідмен у цей період був радником. Але тоді монетарна політика не принесла успіху. У роки так званої рейганоміки вона дала змогу послабити інфляцію й зміцнити долар. Особливості імплементації теорії монетаризму М. Фрідмена в економічну політику США буде висвітлено в подальших розділах.

**Інтернаціоналізація
виробництв та
інтеграція
господарських
систем. Початок
глобалізації**

У повоєнний період спостерігається інтенсивний розвиток світової системи господарства на засадах *інтернаціоналізації виробництв* національних економік, *інтеграції* їхніх *господарських систем* та започаткування *глобалізаційних* процесів.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ. *Інтернаціоналізація світогосподарської діяльності* у первинному розумінні означає розширення й поглиблення зовнішньоекономічних зв'язків між країнами. Від середини ХХ ст. відбувається *створення нових міжнародних інститутів та органів*, які регулюють різноманітні аспекти

розвитку світової системи, а також поетапне формування регіональних та міжнародних блоків і угруповань.

Лідером процесу інтернаціоналізації, ініціатором та розробником системи міжнародної координації економічних систем стає США. Координація національних урядів ведеться переважно через міжнародні організації, зокрема **Організацію об'єднаних націй (ООН)** і належні до її структури **Міжнародну організацію праці (МОП)**, а також **МВФ та МБРР**. Крім того, специфічну роль на міжнародній арені відіграють регулярні наради лідерів високорозвинених країн. Як правило, рішення, ухвалені міжнародними організаціями, мають характер **мережевого поширення** на національному рівні. **Мережеві структури**, відповідно до яких кожна господарська одиниця довільно обирає своє місце в господарській системі, стають проявом децентралізації та виходу за національні межі. Це виявляється у вільному виборі сфери господарської діяльності, формуванні господарських зв'язків тощо.

Головною ознакою **впливу міжнародних економічних організацій** на розвиток національних економік *стає делегування низки регулятивних соціально-економічних функцій від управлінських структур національних економік до централізованих наднаціональних структур з метою подолання асиметрії в економічному розвитку національних економік, стабілізації соціальної сфери. Місце монополістичної конкуренції як форми економічних зв'язків, що відбувалася між суб'єктами господарювання у межах світової економіки на попередньому етапі господарського розвитку, заступають свідомо регульовані зв'язки через зазначені вище міжнародні економічні організації та інші суб'єкти, що справляють вирішальний вплив на світогосподарські процеси.*

Посиленню інтернаціоналізації сприяє також **фактор науково-технічної революції (НТР)**. Спостерігається *поглиблення спеціалізації національних економік. Тенденції розвитку світового товарного ринку засвідчили той факт, що жодна країна за умови НТР не в змозі виробляти всі види продукції, породжені НТП, та засвоювати нові технологічні процеси.*

У результаті значного впливу інтернаціоналізації активізується *зовнішня торгівля, яка за темпами зростання починає випереджати промисловість, що виявилось новим явищем у розвитку світового господарства.*

Спостерігалися **зміни галузевої структури світової торгівлі** — *зменшилася частка сировини та продовольства, зросла частка промислової продукції високого рівня обробітку.* Відповідно товарні маси стали в основному рухатися між розвиненими країнами, які перебували у статусі як постачальників, так і покупців продукції.

Подальше поглиблення міжнародного поділу праці, інтенсивний розвиток міждержавної спеціалізації й кооперування виробництва на рівні фірм і підприємств, посилення активності ТНК змінюють характер і географію зарубіжних інвестицій та міжнаціонального технологічного обміну. **Міжнародний технологічний трансферт** реалізується у формі спільних підприємств, ліцензійних угод, контрактів у сфері управління та маркетингу, угод про на-

дання технічної допомоги тощо. Першочергового значення набуває **здобуття знань і «ноу-хау»**.

ІНТЕГРАЦІЯ. Поряд з *інтернаціоналізацією* світогосподарських процесів у повоєнний період набуває поширення **інтеграція** національних економік. У Західній Європі економічна інтеграція доповнюється політичною.

Основними напрямками й особливостями розв'язання проблем повоєнного відновлення та устрою за посередництва інтеграційних процесів були:

- формування інституціональних засад повоєнного розвитку;
- утворення наднаціональних економічних організацій з метою використання їхніх координаційно-захисних функцій (цивілізоване вирішення спірних питань);
- делегування частини повноважень країнами-агентами наднаціональним структурним утворенням.

Планування повоєнного устрою розпочалося ще в перебігу війни. Так, у серпні 1941 р. відбулося підписання Атлантичної хартії щодо відновлення багатостороннього режиму регулювання світової торгівлі (підписали Фр. Рузвельт та В. Черчілль). Питання специфіки світової торгівлі вирішувалися, як уже зазначалося, на Бреттон-Вудській конференції. Було створено **Міжнародну торгову організацію (МТО)**, метою діяльності якої є розроблення й контроль над дотриманням правил справедливої міжнародної торгівлі.

Наслідком такої ініціативи, запропонованої у Бреттон-Вудсі, стає підписання у Женеві (1947 р.) **Генеральної угоди про тарифи і торгівлю (ГАТТ)**, що згодом трансформується у **Світову організацію торгівлі (СОТ)**. На момент укладання ГАТТ до угоди приєдналися 23 країни, а за 20 років їх налічувалося 80. Одночасно було визначено **принципи ГАТТ**:

- недопущення дискримінації в торгівлі;
- мінімізація тарифних бар'єрів;
- ліквідація кількісних обмежень у торгівлі (квоти);
- проведення взаємних консультацій щодо змін у зовнішній торгівлі.

Найхарактернішими **ознаками міжнародної економічної інтеграції** у другій половині ХХ ст. стають:

- координація співпраці окремих країн, інституціональні інтеграційні зміни;
- спільне й узгоджене формування і використання науково-дослідного потенціалу на основі міжнародного поділу праці;
- поглиблення міжнародної спеціалізації та кооперування виробництва на засадах міжнародної співпраці;
- пріоритет наднаціональних стандартів економічної поведінки й адаптація до них внутрішньої економічної політики окремих країн.

Інтеграційні процеси другої половини ХХ ст. повною мірою розгорталися у Західній Європі. Родовід ідеї об'єднаної Європи сягає в далеке минуле. Думки про європейську єдність знаходимо у творах поетів, мислителів і політиків різних країн та епох. Серед них італійський поет Данте Аліг'єрі, ми-

слитель французького Просвітництва Жан-Жак Руссо, англійський філософ і юрист Джеремі (Єремія) Бентам, німецькі філософи Еммануїл Кант і Фрідріх Ніцше та інші видатні європейці.

Серед **причин та передумов європейської інтеграції**, що розпочалася від середини ХХ ст., слід назвати такі:

- наявність значних втрат матеріальних та людських ресурсів унаслідок Другої світової війни;
- потреба у розв'язанні проблеми колективної безпеки за умов розгортання «холодної війни»;
- уповільнені темпи засвоєння НТР та наявність більш успішних конкуруючих суб'єктів у світовому господарстві, безпосередньо США та Японії;
- наявність спільних історико-цивілізаційних, регіональних рис та особливостей соціально-економічного, політичного й загальнокультурного розвитку у країн Західної Європи.

Країни, які брали участь у плані Маршалла, вже у червні 1947 р. заснували Комітет європейського економічного співробітництва, який підготував конвенцію, підписану 16 травня 1948 р. Так виникла **Організація європейського економічного співробітництва (ОЕСС)**, яка надавала рекомендації щодо розподілу економічної допомоги окремим країнам в рамках плану Маршалла та заснувала Європейський платіжний союз.

Безпосередній початок інтеграційних процесів в Європі прийнято пов'язувати з утворенням у 1951 р. за Паризькою угодою **Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС)**, до якого ввійшли Франція, Західна Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Ця міжнародна організація, об'єднавши кам'яновугільну, залізорудну, металургійну промисловість, контролювала 60 % виплавлення сталі, 50 % видобутку кам'яного вугілля у Західній Європі.

Наступним вагомим кроком в інтеграційному процесі була **Римська угода 1957 р.**, за якою країни — члени ЄОВС заснували **Європейське економічне Співтовариство (ЄЕС)** та **Європейське Співтовариство з Атомної енергії (Євроатом)**. Передбачалося ліквідувати митні кордони між країнами для вільного пересування людей, товарів, капіталів і послуг. Планувався поступовий перехід до єдиної економічної, соціальної політики та паспортної унії. У 1958 р. для цих двох організацій були створені **Комісія** (виконавчий орган), **Рада Міністрів** (законодавчий орган), **Європейський парламент** (консультативний орган). Від 1967 р. ці установи стали спільними і для ЄОВС.

Головним досягненням ЄС упродовж 1958—1969 рр. було створення *митного союзу*. З 1968 р. її учасники почали застосовувати єдиний тариф на ввезення товарів із третіх країн. До того ж було вироблено єдину сільськогосподарську політику. Щодо фінансової сфери, то в 1969 р. нарада в Гаазі винесла постанову про *включення в інтегральний процес монетарної сфери*.

У 1970-х роках науково-технічний прогрес посилив інтеграційні процеси в Західній Європі, які сприятливо позначалися на її економічному суперництві зі США та Японією. Поступово назрівала проблема створення для ЄС єдиної валютної системи. У 1973 році до ЄС вступили Велика Британія, Ірландія, Данія, що посилювало його економічну могутність. Далі, у 1981 році до ЄС вступила Греція, а 1986-го р. — Іспанія і Португалія. Зрештою у 1987 році розпочався процес створення Єдиного спільного ринку (завершився 1993 року).

Основними ознаками європейської інтеграції 1950—1980-х років стають:

- формування наднаціональних інститутів на західноєвропейському просторі;
- утворення зони вільної торгівлі (спільного ринку) із вільним рухом праці, капіталу та підприємництва;
- визначення перспективи утворення валютного союзу та єдиної грошової системи;
- перспектива створення єдиного парламенту і уряду Західної Європи;
- вироблення єдиної стратегії щодо позаблокових країн.

Найбільшим надбанням об'єднаної Європи, безперечно, є *розширення можливості вибору для людини* як споживача товарів і послуг, вченого і студента, лікаря та інженера. Такою свободою є свобода вибору, в якій країні жити, яку їжу вживати, в якому університеті навчатися та яку роботу виконувати. Громадяни об'єднаної Європи в процесі інтеграції мають можливість користуватися найкращим із того, що може запропонувати Європа, і таким чином стають вимогливішими до своїх національних урядів. Так званий *середньоєвропейський показник* дедалі більше використовують для зіставлення урядів країн Європейського Співтовариства щодо спроможності їх виконувати основні функції, до того ж він слугує критерієм, за допомогою якого громадяни мають можливість оцінити *компетентність національного уряду*.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ. Пришвидшення інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків, інтеграційні процеси у другій половині ХХ ст. ведуть до виникнення нового явища у розвитку світових цивілізацій — **глобалізації**.

Серед проблем і завдань, що постали перед людством на цьому етапі, окремій частині їх слід надати глобального характеру. На такого штибу проблеми у 60-і роки ХХ ст. звернули увагу такі визначні економісти, як **О. Тоффлер**, **Д. Медоуз**, **П. Кеннеді** та ін. Цими проблемами насамперед є: *обмеженість ресурсів, перенаселення планети, порушення екологічної рівноваги, інтернаціоналізація господарського життя, політики, науки, культури, розвиток науково-технічного прогресу, глобальна комп'ютеризація тощо*.

Важливу роль у визначенні глобальної проблематики та окресленні завдань і напрямів її вирішення починає виконувати така неформальна організація як **Римський клуб**, яку було створено у 1968 році за ініціативи італійського промисловця і економіста доктора **А. Печчеї (1908—1984)**. Ця

організація об'єднує у своїх лавах учених, суспільних діячів, бізнесменів. Напрями і суть впливу було сформульовано у визначенні цілей Клубу його засновником: «Перша мета — сприяти тому, щоб люди якомога ясніше і глибше усвідомлювали ускладнення для людства. Друга — використовувати усі доступні знання, щоби стимулювати встановлення нових відносин, політичних курсів і інститутів, котрі посприяли б виправленню ситуації, що склалася» [9, с. 108].

Першою такою доповіддю Римського клубу стає дослідження групи вчених Массачусетського технологічного інституту на чолі із Д. Медоузом під назвою «Межі зростання». Авторів доповіді зацікавила проблема швидкого зростання світового споживання сировини. Основним висновком учених стають *рекомендації щодо відмови від високовитратних способів її (сировини) використання індустріальним суспільством*, тобто суспільством, в економіці якого домінує промисловий сектор та матеріальне виробництво.

Загалом якісними ознаками і рушійними силами **глобалізації** як нового явища у розвитку системи світового господарства та Світової цивілізації в цілому слід вважати такі:

- посилення інтернаціоналізації економічної діяльності, що супроводжується лібералізацією, дерегулюванням ринків товарів і капіталу;
- концентрація і централізація капіталу, а також зростання великих компаній і фінансових груп, які у своїй діяльності дедалі більше виходять за межі національних кордонів, освоюючи світовий економічний простір;
- посилення політичної лібералізації, що позначилося на втраті державними кордонами їхніх обмежувальних функцій;
- розвиток інформаційного сектору, засобів зв'язку й транспортування інформації і людей, що сприяє швидкому переміщенню людини у просторі, поширенню ідей, товарів, фінансових ресурсів;
- послаблення ролі традицій, соціальних зв'язків і звичаїв сприяє уніфікації уявлень людей різних культур, регіонів, мобільності їх у географічному, духовному й емоційному плані.

Дослідження питань економічної інтеграції

Дослідження проблематики економічної інтеграції активізуються паралельно із фазою її розгортання у 1950 — 1960-ті роки. Основну увагу дослідники цієї проблематики надають питанням *міжнародної торгівлі, митних союзів, міжнародних інвестицій як факторів ефективності й максимізації добробуту* країн, задіяних у системі економічної інтеграції. Найвідомішими дослідниками проблем інтеграції є **Дж. Вайнер, Дж. Мід, Р. Лінсі, Я. Тінберген, Т. Скитовські, Б. Балаша, Г. Мюрдаль**.

Так, **Дж. Вайнер** наголошував, що *розширення торгівлі підвищує добробут країн тією мірою, якою внутрішнє виробництво заміщується знижувальним витрати імпортом із країн-партнерів*. Крім цього, *дешевший імпорт стає можливим завдяки скасуванню тарифів*.

Також Вайнер зазначав, що чим більш конкурентними є структури виробництва країн-учасників, тим вищою є імовірність підвищення добробуту в результаті утворення митного союзу.

У середині 1960-х років *Дж. Мід (1907—1995)*, аналізуючи закономірності міжнародного розподілу капіталу, зазначав, що зрушення в потоках інвестицій у межах однієї країни і всього міжнародного ринку капіталів має суттєві відмінності. Так, у першому випадку відбувається розподіл капіталу країни між галузями її господарства, тоді як у другому спостерігається міжнародна алокація капіталу. Остання теза підводить до розгляду ситуації **спільного ринку**, на якому забезпечується повна мобільність усіх факторів виробництва. Дж. Мід уперше проаналізував дію цього фактора на добробут країн у межах інтеграційної зони. Він дійшов висновку, що *свобода переміщення факторів виробництва є вигідною для країн-учасників, оскільки вона знижує відносний ступінь рідкості цих факторів*.

У підсумку Дж. Мід зазначав, що в будь-якому разі *опосередкована дія на добробут країн спостерігатиметься тією мірою, якою потоки факторів виробництва замість потоків товарів*.

Ще один дослідник проблеми економічної інтеграції — *Р. Ліпсі (р. н. 1928)* зазначав, що ефект зростання добробуту від створення митного союзу має залежати від співвідношення частки у внутрішньому споживанні товарів, які виробляються всередині країни, і товарів, що імпортуються з країн, які не входять до союзу. За решти рівних умов, *чим вищою у споживанні є частка місцевої продукції і чим нижчою частка імпорту з країн — нечленів союзу, тим більшою є ймовірність підвищення добробуту в результаті створення митного союзу*.

Ці висновки збігаються із висновком *Я. Тінбергена (1903—1994)* про те, що *збільшення розміру митного союзу підвищить імовірність позитивного впливу на добробут його учасників*. Граничним випадком тут є включення всіх країн світу до митного союзу, що, по суті, означає перехід до цілком вільної торгівлі.

Загалом у працях Вайнера, Міда та Ліпсі участь країни в митному союзі, що веде до розширення зовнішньої торгівлі, розглядалася як засіб зменшення деструктивної дії її власних тарифів.

Створення митного союзу в євроінтеграційному процесі було означено вже на першій стадії реалізації Римського договору 1957 р. Цей процес супроводжувався гармонізацією економічної політики і свободи переміщення робочої сили, капіталів і послуг. Упродовж 12 років передбачалася повна ліквідація митних зборів у межах ЄС і встановлення загального зовнішнього тарифу. 1 липня 1968 р. митний союз сформувався. Обмеження в торгівлі було усунено, і в царині конкуренції почали проводити активну політику. Ці заходи головним чином мали на меті обмежити можливість створення картелів і проведення процедур злиття та поглинання, тобто утворення монополій.

У плані розвитку торгівлі діяльність ЄЕС була більш ніж успішною. Від 1958 до 1968 р. торговельний обіг між членами Співтовариства збільшився у 4 рази, тобто уніфікація європейського ринку стала фактором його відчутного розвитку.

Ще однією проблемою цього напрямку постає дослідження взаємозумовленості між економічною інтеграцією, конкуренцією та технічним прогресом. З точки зору *Т. Скитовскі (1910—2002)*, *економічна інтеграція створює умови для ефективнішої конкуренції*. Збільшення кількості підприємств та відкриття кордонів між країнами сприяє послабленню монополістичних і олігополістичних ринкових структур в окремих країнах. Разом із тим, на думку американського економіста *Б. Балаша (1928—1991)*, між поширенням конкуренції й отриманням економії на масштабі не існує суперечностей, оскільки на розширеному ринку існує можливість співіснування значної кількості ефективно функціонуючих виробничих одиниць. *Зростання конкуренції може стимулювати дослідницьку діяльність, спрямовану на розроблення нових видів продукції й удосконалення виробничих технологій*. Економічна інтеграція сприяє поширенню знань та інформації, розширюючи тим самим доступ усіх виробників до нових товарів і технологій, що випускаються іншими країнами-партнерами.

Б. Балаша є розробником **п'ятиетапної схеми інтеграції**. На *першому* етапі утворюються зони вільної торгівлі, в яких усуваються внутрішні експортно-імпорتنі тарифи і квоти. На *етапі митного союзу* запроваджується загальний зовнішній тариф. На *третьому етапі* загального ринку забезпечується вільний рух усіх факторів виробництва. Далі, на *етапі економічного союзу* в усіх країнах здійснюється однотипна економічна політика. *П'ятий етап* — етап повної економічної інтеграції — передбачає запровадження єдиної валюти, уніфікацію економічної політики і створення недержавних інститутів економічного регулювання.

Слід додати, що переваги уніфікації європейського ринку мали не лише статичну основу (підвищення продуктивності за рахунок кращого поділу праці в міжнародних масштабах), а й динамічну (розвиток «масштабної економіки» за рахунок розширення ринків і процесу ще більшої диверсифікації підприємств). Ці обставини стимулювали покращання техніки управління, створювали сприятливий клімат для збільшення попиту, що зрештою сприяло процесу нових інвестицій та ініціатив інноваційного характеру у сфері технологій, із новими формами кооперації у промисловості й сфері послуг і внеском у розвиток європейського грошового та фінансового ринків. Зовнішні інвестиції (насамперед з боку США) стимулювали передавання технологій і техніки. Передавання ноу-хау відкривало нові можливості застосування їх в Європі й стимулювало інвестиційний процес, а також зростання внутрішньоєвропейського торговельного обігу.

Лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 р. *Г. Мюрдаль (1898—1987)*, представник шведської школи та інституціонального напрямку, характеризує економічну інтеграцію, здійснювану від середини 50-х років ХХ ст., як реалізацію давнього ідеалу *досягнення рівних можливостей та подолання світових конфліктів*. На думку вченого, міжнародна економічна

світових конфліктів. На думку вченого, міжнародна економічна інтеграція набуватиме дедалі більших позитивних рис за умови, якщо буде усвідомлено її необхідність і якщо буде створено «базис міжнародної солідарності». Також Мюрдаль вважає, що *міжнародні економічні відносини мають і можуть підлягати регулюванню засобами політики.*

Концепція міжнародної економічної інтеграції Мюрдаля ґрунтується на аналізі кумулятивного причинного зв'язку, тобто взаємозалежності всіх факторів у соціальній системі. Це означає, що будь-яка зміна в окремому факторі викликає зміни в інших. Отже, завдяки процесу взаємодії уся система отримує імпульс до руху в напрямі початкових змін, але ці зміни з часом значно поглиблюються.

Однак в інституціональному плані ЄЕС не повною мірою відповідало очікуванням знаних авторитетів науки та політики. Перехід від митного союзу до політичного співтовариства, як передбачав Римський договір, не було конкретизовано. Виникли ускладнення на шляху встановлення реальної наднаціональної влади, оскільки кожна країна зберегла право вето.

Таким чином, комплекс світогосподарських зв'язків у 50—80-ті роки ХХ ст. включав процеси поглиблення поділу праці, інституціональні зміни наднаціонального рівня, інтеграційні та глобалізаційні процеси. Вплив міжнародно-інтеграційного фактора на національні економіки позначається насамперед на розвитку міжнародних зв'язків (передусім у торгівлі) і відображається у поєднанні частин (національних економік) в єдине ціле, сприяє усуненню дискримінації між ними; поглиблення поділу праці і формування сталих взаємозв'язків у режимі взаємодопомоги, взаємодії їх відтворювальних структур та обміну інформацією щодо економічних, технічних, культурних та інших аспектів між національними господарствами.

Науково-технічна революція на сучасному етапі

У другій половині ХХ ст. людство вступило в епоху **сучасної науково-технічної революції**. Термін «науково-технічна революція» запровадив **Дж. Бернал (1901—1971)** у праці «Світ без війни».

[2, с. 27]. У цей період практично в усіх наукових галузях було здійснено численні відкриття, значно скорочується розрив між науковим відкриттям і його виробничим та суспільним використанням. Упродовж 50—80-х років ХХ ст. суттєво зростають витрати на дослідження й розроблення. Достатньо вказати на їх масштабність. Так, наприклад, на 1988 рік такі витрати назагал досягли близько 500 млрд американських доларів. Левова частка з них припадала на промислово розвинені країни з ринковою економікою, зокрема на США (140 млрд дол.), на західну Європу та Канаду разом — 90 млрд дол., на Японію — 50 млрд дол.

Характерними ознаками НТР у 50—80-х роках ХХ ст. слід вважати:

➤ *революційні зміни в науці* (передусім у фундаментальних науках: фізиці, математиці, біології, хімії). Зрушення в цих науках відкрили перспективи

розв'язання проблем, що вимагали мультидисциплінарного підходу, тобто комплексне вирішення економічних, соціальних, екологічних, політичних тощо проблем;

➤ *розвиток прикладних наук та значення їх у доведенні успіхів НТР до ринку.* Оптимізація взаємодії науки і виробництва сприяла створенню єдиного комплексу: наука — техніка і технологія — виробництво (наука стає самостійною рушійною виробничою силою, а виробництво — технологічним застосуванням науки);

➤ *виникнення нового напрямку науково-технічного прогресу — автоматизації* (часткова або повна заміна участі людини в отриманні, перетворенні та використанні енергії, матеріалів й інформації автоматизованими засобами виробництва);

➤ *запровадження гнучких автоматизованих систем (ГАС) і автоматизованих систем управління (АСУ) — верстати з числовим програмним управлінням, роботи і комп'ютеризація, проектування тощо.*

Вплив НТР на розвиток національних економік визначався низкою структурних зрушень у господарських комплексах, а саме:

- *домінуванням обробної промисловості над видобувною* (продукція високого ступеня обробітку);

- *позиціонуванням нафтохімії як провідної галузі промислового виробництва* (основна продукція: штучні синтетичні волокна, пластмаси, штучні добрива);

- *нововведеннями в енергетиці* (створення атомної промисловості, будівництво атомних електростанцій);

- *виникненням космології* — нової галузі науки і сфери діяльності людини (космічні технології з виробництва матеріалів, лікарських препаратів у космосі) тощо.

НТР запровадила нові пропорції між сферою матеріального виробництва та невиробничою сферою — інфраструктурою, галузями, що обслуговують матеріальне виробництво, — торгівлею, банківською справою, освітою, сферою побутових послуг. Чисельність зайнятих в інфраструктурі зростала швидше, ніж у матеріальному виробництві (у США вже у 1960-ті роки вона випередила матеріальне виробництво в абсолютних розмірах).

Усі зрушення в руслі НТР диктували *нові вимоги щодо зайнятих на виробництві*, їхнього загальноосвітнього і професійного рівня. Було скорочено частку малокваліфікованих та підвищено частку висококваліфікованих працівників у загальній кількості зайнятих, збільшилася питома вага та значимість інженерно-технічних працівників. Загалом *інтелектуальний розвиток суспільства є за доби НТР найважливішою умовою економічного зростання.*

Розвиток науки, техніки і технологій після Другої світової війни сприяв значним успіхам у **сільськогосподарському виробництві**. Цей феномен, що дістав назву «**зеленої революції**», став наслідком цілеспрямованих досліджень та польових випробувань з поліпшення сортів пшениці, кукурудзи,

рису та інших зернових культур і назагал потужного розвитку селекційної справи. Сільське господарство розвинених країн остаточно переходить до стадії машинного виробництва, а НТР надала йому додаткових рис, — автоматизації і комп'ютеризації.

У 1960-х роках сільське господарство за темпами зростання продуктивності праці випереджає промисловість. У результаті відбулося зниження питомої ваги зайнятих в аграрному секторі, зростає аграрна самозабезпеченість індустріальних країн, збільшилися експортні їхні можливості. Провідним європейським країнам вдалося наблизитися до самозабезпечення власних потреб у пшениці, молочній продукції, домашній птиці, свинині і рослинних маслах. Це стало можливим завдяки підвищенню продуктивності землі. Так, наприклад, за зерновими культурами, за період між 1956—1960 і 1971—1972 роками цей показник збільшився на 50 %.

До факторів сприяння успіхам у сільському господарстві слід віднести й політику підтримки сільськогосподарських виробників, що проводилася країнами — членами ЄЕС. Проте ейфорія від досягнень зеленої революції 1950—1980-х років, коли темпи зростання сільськогосподарського виробництва значно перевищували темпи зростання населення Землі та, здавалося, дадуть змогу розв'язати проблеми масового голоду й недоїдання в країнах, що розвиваються, на жаль, тривала недовго. Можливості екстенсивного зростання сільськогосподарського виробництва за рахунок збільшення площ сільгоспугідь разом із головними джерелами інтенсивного приросту, серед яких передусім слід назвати механізацію, іригацію, мінеральні добрива й високопродуктивні сорти, було вичерпано вже на рубежі 1990-х років.

Загалом, основними ознаками впливу НТР на сільське господарство прийнято вважати такі:

- перехід сільського господарства до стадії машинного виробництва, його часткова автоматизація та комп'ютеризація;
- розвиток селекційної справи у рослинництві й тваринництві;
- тенденція до випередження сільським господарством за темпами розвитку промисловості та зменшення питомої ваги зайнятих;
- зростання аграрної самозабезпеченості індустріальних країн та збільшення їхніх експортних можливостей.

Таким чином, у комплексному розумінні НТР підвищила ефективність економіки, змінила співвідношення між результатами виробництва і його затратами, сприяла переходу від екстенсивного типу розвитку економіки до інтенсивного. Але найважливішою ознакою стає виникнення нового пріоритетного напрямку в розвитку економіки — наукомісткості виробництва.

НТР В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ. Проблематика суті НТР в економічній думці висвітлюється детально та різнобічно. Найпоширенішою стає американська теорія НТР, сформована переважно завдяки ідеям послідов-

ного представника системного підходу *П. Друкера*, викладеним у праці «Нове суспільство: Анатомія індустріального ладу» (1949). Саме завдяки цій праці в науковий обіг було запроваджено поняття «друга промислова революція», «нове суспільство», «індустріальне суспільство». Також було змалювано загальну картину *нової «індустріальної системи»*, системотвірними формами якої називалися *промислова корпорація, профспілки, менеджмент, розвиток людини і суспільства*. Загалом з іменем цього вченого пов'язують впровадження на фірмі «Дженерал електрик» системи децентралізованого управління, повоєнне піднесення японської економіки та низку інших звершень практичного характеру.

Друкер продемонстрував революційну роль масового поточно-конвеєрного виробництва («фордизм»), соціально-економічні наслідки наукової організації праці («тейлоризм»), а також став автором **концепції управління за цілями**, яка докорінно перевернула логіку управління. Ідея Друкера стосувалася того, що *управління має розпочинатися з вироблення цілей та вже потім переходити до визначення функцій, системи взаємодії та процесу*, тоді як до цього увагу менеджерів було сконцентровано на функціях і процесах.

Також Друкер вказав на принципову відмінність нового, повоєнного виробництва, яке розвивається не так за рахунок нових інвестицій, як за рахунок нових знань про саму працю (а не про машини) і за рахунок нових спеціалістів — промислових інженерів, які застосовують ці знання. Отже, вчений зміщує акценти від факторів виробництва до факторів продуктивності.

На окрему увагу в трактуванні НТР та проблем повоєнного розвитку заслуговує **теорія «кібернетичної революції» Р. Тібольда**, що дістала широкого визнання після публікації у 1964 р. групою американських економістів і громадських діячів «**Маніфесту трієстої революції**». У цьому маніфесті увага акцентується на важливості великих корпорацій у забезпеченні зростаючої маси різних товарів, головним фактором чого є автоматичні лінії, котрі управляються кібернетикою. Для оптимізації цього процесу виникає потреба в значних вкладеннях у техніку та скорочення чисельності працевітких виробництв зі значною кількістю найманих працівників. Автори маніфесту застерігали, що зі зростанням товарної маси зростає безробіття, а відтак загострюються соціальні суперечності. Вихід з цієї ситуації вони вбачали в перебудові усєї системи розподілу, яка передбачатиме надання кожному громадянину гарантованого доходу, а «право на працю» має бути замінене на «право на дохід». Роль держави полягатиме у наданні всім сім'ям із доходами, нижчими від прожиткового мінімуму, систематичної допомоги, а також у стимулюванні кібернетизації й сприянні переходу до «*суспільства дозвілля*».

На відміну від концепцій НТР американських авторів **європейські концепції 1950—1960-х років** створювалися за умов жорстких повоєнних класових зіткнень, значної конкуренції дешевих американських товарів. Основ-

ною лінією всіх концепцій стає ідея розвитку виробництва завдяки ускладненню техніки та запровадження автоматизації.

За позицією *С. Малле* і *А. Турена* прогрес розглядався як природний перехід від низькомеханізованого виробництва з універсальними машинами (фаза А) до суцільної механізації (фаза В) та до автоматизованого виробництва (фаза С). Головним фактором такого розвитку є накопичення капіталу. Унаслідок цього НТР, за визначенням французьких учених, становить безпосереднє продовження та розвиток великого і капіталомісткого машинного, фабрично-заводського виробництва, визначальною рисою якого є розвиток матеріально-технічної бази. Фактично в цьому ж руслі мислили відомі філософи Європи *М. Хайдегер*, *К. Ясперс*, *Л. Мемфорд* та ін.

Утім, слід зазначити, що *фабрично-заводська концепція НТР*, котра абсолютизувала значення капіталів і ролі чиновника-технократа, не розкривала суті глобального перевороту в матеріальному виробництві, що стався у 50—80-ті роки ХХ ст., і замінив панування капіталу на панування знань.

**Соціалізація
суспільств Західної
цивілізації**

У розвитку Західної цивілізації період середини ХХ століття, стає відправною точкою в активізації позитивних зрушень соціального характеру.

У руслі сучасної цивілізаційної парадигми *людина є центральною постаттю суспільства, його стрижнем та найбільшою цінністю*. Значною мірою вибудовуванню інституціонального середовища соціальної сфери, із закріпленням за людиною її захисних статусних прав, сприяла **Загальна декларація прав людини**, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. у вигляді резолюції. Ця декларація передбачає низку основних трудових прав людини: *право на працю, на вільне обрання роботи; на захист від безробіття; на справедливі та сприятливі умови праці; на рівну оплату за однакову працю без жодної дискримінації; на справедливу та задовільну винагороду, що забезпечує гідне існування самої людини та її сім'ї й доповнюється іншими засобами соціального забезпечення; на створення профспілок та вступ до них для захисту своїх інтересів; на відпочинок та дозвілля; на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану щорічну відпустку*.

У грудні 1966 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила **Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права людини**. За юридичною природою цей документ є багатостороннім міжнародним договором, ратифікованим більшістю країн — членів ООН.

Від 1946 р. як спеціалізована установа ООН починає діяти МОП — організація, створена ще 1919 р., у складі Ліги націй. Первинною метою діяльності цієї організації, визначеною західною соціал-демократією, стало *сприяння соціальному прогресу, встановлення і підтримання соціальної злагоди*. Конвенції та рекомендації МОП разом із численними актами ООН, що діють у світовому масштабі, і актами локальної дії, прийнятими регіональними організаціями, становлять свого роду *міжнародний кодекс праці*.

У повоєнний період у межах Європейської цивілізації почали активно розвиватися **системи соціально-трудова відносин**, що ґрунтувалися на **принципі соціального партнерства**, яке досяглося в процесі соціального діалогу. У низці країн принцип соціального партнерства, або трипартизму, було закріплено в конституціях і законодавстві (наприклад, у Бельгії 1948 р., у ФРН — 1952-го, в Австрії — 1957-го, у Франції — 1958-го, у країнах Північної Європи — у 1970-х роках). Таким чином система трипартизму стає дієвим фактором соціальної оптимізації, альтернативою класовій боротьбі.

Концепцію соціального партнерства, що є одним із елементів теорії трансформації капіталізму, було розроблено у 1950—1960-х роках, у межах інституціонального напрямку *Р. Ароном (1905—1983)* і *Дж.К. Гелбрейтом (1908—2006)*.

Модель соціального партнерства, що набула поширення в межах західноєвропейської цивілізації, базувалася на механізмі правового регулювання договірної процесу між інститутами державної влади та місцевого самоуправління з організаціями, що представляють інтереси найманих працівників (профспілки), і з представницькими об'єднаннями працедавців (підприємців).

Характерними рисами *соціально-партнерських відносин* стають:

- масове виробництво споживчих товарів, більш доступних населенню;
- подолання антагонізму інтересів праці і капіталу на основі збільшення частки заробітної плати у ВВП та участі працівників у прибутках компаній і корпорацій через володіння акціями;
- збереження і розвиток інституту приватної власності як базового економічного інституту суспільства;
- утвердження вагомої ролі свідомої координації і соціальної сфери;
- досягнення соціальної злагоди в межах національних економік Європейської цивілізації.

Серед інших інституціональних теорій **системної трансформації капіталізму**, в яких було враховано фактор соціалізації суспільства, можна назвати такі: теорії **народного капіталізму** (теорія дифузії власності, теорія управлінської революції, теорія революції доходів); **колективного капіталізму; суспільства добробуту**.

12.2. ОСОБЛИВОСТІ ЗМІШАНИХ РИНКОВИХ СИСТЕМ ТА КОРПОРАТИВНИХ ФОРМ ГОСПОДАРСТВ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ

**Формування
та суть змішаної
економічної системи**

Змішана ринкова система зароджується ще в період кризи ринкової системи 30-х років ХХ ст., яка продемонструвала всі вади ринкового капіталізму, його внутрішню слабкість. Як зазначалося у попередній темі, виникла необхідність втручання держави в економічне життя з метою реорганізації системи вільного ринку, побудови нової ефе-

ктивної системи. *Держава мала стати інтеграційним центром процесу об'єднання частин системи, сприяти синергії (саморозвитку) її окремих елементів.*

Ідея змішаної економіки об'єднала погляди різноманітних соціальних верств, що зрештою сприяло її інституціалізації. Ліберальну ідеологію перестали використовувати в її початковому вигляді, перш за все у Західній Європі. Внаслідок поєднання різноманітних елементів суто ринковий капіталізм у XX ст. трансформувався у капіталізм, що регулюється державою. Таку економічну систему було названо «**змішаною економічною системою**».

Період 50—80-х років XX ст. у розвитку світового господарства ознаменувався низкою фундаментальних зрушень, які першою чергою позначилися на *структурах економічних систем* національних економік провідних країн світу, а також на *механізмах їх координації та управління*. Як уже зазначалося, спершу світова економічна криза 1929—1933 років, а згодом Друга світова війна деформували й мінімізували дієвість ринкових механізмів регулювання капіталістичного відтворення, відтак у повоєнний період відбувається пролонгація функціонування **системи регульованого капіталізму** й подальше поширення ідей **дирижизму, кейнсіанства, інституціоналізму**, що тією чи тією мірою сприяли обґрунтуванню його фундаментальних засад. Спостерігається збереження економічними системами ознак **етатизації** — *державного втручання в економічні відносини*. У цей період етатизм трансформується в **неоетатизм** і стає одним із елементів **змішаних економічних систем**, котрі в різних модифікаціях особливо активно вбудовувалися у 1950—1960-х роках розвинених країнами. Разом із тим механізми ринку й далі розглядалися як найефективніша система, що координує рішення економічних агентів. Неоліберальні варіанти розвитку, притаманні США і ФРН, після війни протиставлялися неоетатистським варіантам Франції та Англії.

Трансформація економічної системи позначилася на процесі *взаємодії її елементів*. Посилюються зв'язки між господарськими одиницями і органами державної влади **по вертикалі**, що стало логічним наслідком активізації сил останньої. Стихійні сили взаємодії поступово витісняються узгодженою вертикальною координацією. Тенденція щодо зростання державного сектору у повоєнний період і до початку 1980-х років спостерігається насамперед у Європі. Приватне підприємництво без допомоги держави було не в змозі відновити економіку, перебудувати господарську структуру, підвищити ефективність і конкурентоспроможність окремих галузей, забезпечити регулювання соціальних процесів. Але вже у 1980-ті роки починає переважати протилежна тенденція, коли приватні корпорації стали впроваджуватися у вигідні модернізовані галузі державного сектору. Розпочата в цей період консервативним урядом Великої Британії приватизація швидко поширилася всією Європою.

Утім одразу після Другої світової війни приватний бізнес поступався *державі* у процесі реконструкції, відновленні потужностей, оскільки для нього це було надважким завданням. Успіх відновлення економіки підтвердив, з одного боку, ефективність співпраці профспілок і власників підприємств, а з іншого — переваги активної економічної політики держави.

Основними цілями новостворених змішаних економічних систем повоєнного часу стали:

- забезпечення зайнятості;
- повне використання виробничих потужностей;
- стабілізація цін;
- паралельне зростання заробітної плати і продуктивності праці;
- рівновага платіжного балансу.

Важливим стало й те, що нова система давала уряду, профспілкам та роботодавцям змогу мати право голосу при виборі інструментів проведення такої політики.

Установлення контролю над інвестиційним процесом та вироблення стратегії з цього питання виявилось наступним вагомим здобутком змішаної економіки. Технологічна революція, темпи якої посилюються у повоєнний період, відчутно збільшувала ризик, пов'язаний з новими інвестиціями. Негативними наслідками могли стати, з одного боку, виникнення надлишкових потужностей, а з іншого — затягування з вкладенням засобів. *Держава*, таким чином, могла контролювати інвестиційний процес і нейтралізувати небажані наслідки ризиків.

Отже, визначаючи суть змішаної економіки, слід наголосити, що як система вона базується на поєднанні різних форм власності, а також на співіснуванні різних суб'єктів управління підприємств (власників, менеджерів, профспілок тощо). Ще одним аспектом змішаної економіки виступає суміщення спонтанних ринково-приватних і свідомих (колективних) методів регулювання на макрорівні. Статична ефективність доповнюється динамічним виміром, що виражається у можливості для держави регулювати довгострокові інвестиції й застосовувати стратегію планування для оптимізації економічного зростання.

**Держава, ринок,
фірма як
функціональні
елементи змішаної
системи**

Держава в системах змішаної економіки 1950—1970-х років становить центр, що оптимізує суспільства Західної цивілізації. Модифікація ринкової системи в напрямі імплементації в неї **інституту свідомої координації** в управлінні ринковими відносинами, теоретично обґрунтованої неокейнсі-

анським та неінституціональним напрямами економічної думки, виходила з низки об'єктивних засад функціонування регульованого ринку. Це насамперед урахування об'єктивних обставин зниження функціональної спроможності ринку (регуляційні та врівноважувальні дії); визрівання потреби в сти-

мулюванні і впорядкуванні конкуренції з метою відтворення її позитивних наслідків; розроблення комплексних програм та реалізація їх в економічній політиці уряду. Крім того, розвиток інституту приватної власності значно обмежував безпосереднє втручання держави і спонукав її схилитися до **координації** з опорою на економічні важелі. Адміністративне втручання здійснюється винятково у формі захисту прав приватної власності (див. табл. 12.3).

Таблиця 12.3

ФАКТОРИ МОДИФІКАЦІЇ РИНКОВОЇ СИСТЕМИ В НАПРЯМІ СВІДОМОГО РЕГУЛЮВАННЯ — УПРАВЛІННЯ РИНКОВИМИ ВІДНОСИНАМИ В МЕЖАХ ЗМІШАНОЇ ЕКОНОМІКИ

Фактори	Зміст факторів
Падіння функціональної спроможності ринку	<ul style="list-style-type: none"> • незадовільний стан реагування ринку на соціальні проблеми суспільства: соціальне забезпечення, соціальний захист, справедливий розподіл доходів; • неспроможність вирішення довгострокових перспектив розвитку суспільства; • неспроможність розв'язання глобальних загальносвітових, екологічних проблем
Конкурентне регулювання	<ul style="list-style-type: none"> • збереження ринкової конкуренції як умови відтворення економічної системи; • упорядкування конкуренції — стимулювання і заходи щодо упередження її негативних результатів
Державне регулювання в управлінні ринковими відносинами	<ul style="list-style-type: none"> • використання механізмів грошової, кредитної, валютної, податкової, інвестиційної і бюджетної політики; • застосування економічних організаційно-правових і організаційно-інституціональних методів; • застосування нових методів оптимізації господарської системи, а саме: прогнозування, програмування, проектування економічних і соціальних відносин, а також соціально-психологічних методів

Загалом на різних етапах формування ринку роль держави щодо здійснення координаційної політики суттєво змінювалася. У період класичного вільного ринку (до середини XIX ст.) держава не втручалася в економіку, вона виступала «нічним вартовим», який стежив, щоб усі, хто має самостійне джерело доходів, ретельно сплачували податки до державного бюджету. На етапі регульованого ринку (середина XIX — 50-ті роки XX ст.) спостерігається втручання держави в економічне життя суспільства з метою обмеження свавілля монополій та захисту конкурентного середовища. І, зрештою, у другій половині XX ст., на стадії соціально зорієнтованого ринку, крім механізмів регулювання, держава бере на себе виконання функції соціального захисту населення.

Беззаперечною є провідна роль держави у стимулюванні НТП та забезпеченні сприятливого для нього інституціонального середовища. Підґрунтя усвідомлення державою власної ролі локомотива НТП закладали різні вчені,

але найґрунтовніше це зробив американський економіст **В. Ростоу (1916—2003)** — представник **інституціоналізму**. Він зазначав, що саме *держава має стимулювати НТП*, перебравши на себе особливу турботу щодо організації фундаментальних досліджень, поліпшення системи освіти, професійного перенавчання, здійснення експериментальних та ризикових у комерційному плані проектів. *Зв'язок держави з господарством*, таким чином, після Другої світової війни здійснювався через її вплив на формування нової матеріальної культури (вдосконалення наявної техніки, запровадження нових технологій, розвитку інфраструктури транспорту і зв'язку тощо). Усе це актуалізувало проблему забезпечення швидкого, підконтрольного державі *соціально зорієнтованого зростання економіки*.

Із дослідженнями ще одного видатного представника **інституціонального напрямку** — **Дж. К. Гелбрейта** — пов'язані найзначущі надбання *соціально-інституціонального напрямку* економічної науки. Гелбрейт є автором теорій *урівноважувальних сил, суспільства добробуту, нової індустріальної держави* з її зрілою корпорацією і техноструктурою, *конвергенції двох систем (капіталізму і соціалізму)* тощо.

Об'єктами дослідження Дж. К. Гелбрейта є: держава, що посідає певне місце в економічній системі і немов влітається в неї, впливаючи тим самим на господарство і соціальну сферу; корпорації як елемент планової економіки; профспілки як фактор, що протидіє корпораціям; банки, фінансові інституції на кшталт інституціональних інвесторів; ринок вільної конкуренції.

Досліджуючи проблеми трансформації суспільства, Дж. К. Гелбрейт зазначав, що *роль держави полягає в тому, щоби знизити вартість і ризик використання технології*, фінансуючи розвиток сучасної техніки чи гарантуючи ринок для технічно передових товарів.

Також у рамках повоєнного **інституціоналізму** об'єктами дослідження стають інститути господарського життя: **фірми, структури управління, права власності**, тобто ключові елементи економічної системи.

Найбільшої уваги в плані з'ясування питання **механізму координації ринкової системи** заслуговують погляди англо-американського економіста **Р. Коуза**. Новаторські ідеї, викладені ним у статті «Природа фірми», яку було опубліковано у 1937 р., привернули увагу економістів лише за 40 років. *Фірму* Коуз розглядає як організаційну структуру, що виступає не тільки як суб'єкт ринкових відносин, а й як *своєрідний замітник ринку*, його альтернатива. По суті, кожен індивід може вести господарство (виробництво) відособлено, вступаючи в контрактні, тобто ринкові відносини з іншими індивідами. Але *укладання ринкових угод пов'язується з витратами на збирання й опрацювання інформації, проведення переговорів і прийняття рішень, контролю і юридичного захисту виконання контрактів*. Коуз назвав їх витратами *ринкових трансакцій* (трансакційні витрати). Саме тому економічно вигідним може стати створення фірми, в межах якої відбуваються дії, які б інакше відбувалися через ринкові угоди. Кожен економічний суб'єкт, що ор-

ганізовує або розширює виробництво, опиняється перед вибором: купувати чи виготовляти самому, ускладнюючи при цьому організаційну структуру свого господарства.

Ринкова координація економічної діяльності і внутрішньофірмова адміністративна координація, на думку Коуза, — альтернативні. Але обидві форми координації пов'язуються з витратами. Поняття *транзакційних витрат*, спочатку віднесених до ринкових угод, у новій інституціональній теорії згодом було поширено на витрати внутрішньофірмового регулювання. Саме зіставлення витрат користування ринковим механізмом і витрат внутрішньофірмової координації визначає рішення щодо спеціалізації й диверсифікації виробництва, укрупнення і розукрупнення фірм. Запропонований Коузом склад цих витрат **О. Вільямсон** доповнив *витратами опортуністичної поведінки* — ухиляння, тобто виконання роботи за контрактом без повної віддачі, і *вимагання* з боку тих, хто виступає як монопольний покупець, певної специфічної продукції.

Усі подальші розроблення ідеї Коуза виходили із загального уявлення про фірму як засіб економії транзакційних витрат.

Таким чином, володіючи порівняльною ефективністю в економії того чи того виду транзакційних витрат, і ринок, і фірма є інститутами, що забезпечують мінімізацію витрат при здійсненні обмінів. Тим самим співіснування їх — інституціональна умова ефективної господарської діяльності.

З теорією транзакційних витрат безпосередньо пов'язується інша гілка нового інституціоналізму — **економічна теорія прав власності**. Започаткували цю теорію **Р. Коуз** та **А. Алчіан**. Основою цієї теорії є визнання чіткого визначення (специфікації) прав власності необхідною умовою нормальної роботи ринкового механізму, оскільки будь-який обмін — це обмін «*пучками правомочностей*» власності. Основними правомочностями є:

- право на виключення з доступу до даного ресурсу інших економічних суб'єктів (агентів);
- право на користування ресурсами;
- право на отримання доходу від ресурсу;
- право на передавання вищевказаних повноважень.

У сучасній економіці передавання правомочностей здійснюється через контракти. Чим вищим є рівень специфікації прав власності, тим це є вигіднішим для учасників ринкового обміну. Однак специфікація вимагає витрат, і у зв'язку з цим виникає проблема зіставлення витрат зі специфікації і виграшу від неї.

Наріжним каменем економічної теорії прав власності є так звана **теорема Коуза**, яка має таке визначення: *якщо права власності чітко визначені, а транзакційні витрати дорівнюють нулю, то розміщення ресурсів (структура виробництва) залишатиметься незмінним і ефективним незалежно від змін у розподілі прав власності*.

Із теореми Коуза слідує, що в реальному житті, де транзакційні витрати не дорівнюють нулю, розподіл прав власності впливає на структуру вироб-

ництва і його ефективність. Таким чином, із розвитком ринкового господарства, що супроводжується зростанням трансакційних витрат, значення розподілу прав власності набуває дедалі більшої вагомості.

Тезу щодо чітко визначених прав власності Коуз використовував для аналізу **екстерналій** — *зовнішніх ефектів діяльності, які не є її метою, і таких, що впливають на тих, хто до цієї діяльності не має стосунку*. Класичним прикладом екстерналій є забруднення довкілля промисловими викидами. По суті, екстерналії — це витрати, яких зазнають сторонні суб'єкти, які не мають стосунку до їх формування. До Коуза екстерналії відносили до «провалів ринку», виправити котрі могла лише держава. Коуз доводить, що за чіткої специфікації прав власності провалів ринку не відбувається, оскільки проблема екстерналій вирішується суто ринковими методами — за домовленістю між сторонами.

Таким чином, на думку Р. Коуза, А. Алчіана, О. Вільямсона, Г. Демсеца, ринкова економіка характеризується співіснуванням двох різних механізмів координації: організації (фірми) і ринку. Організація при цьому постає як економічна форма, що доповнює ринок, а також являє собою специфічну процедуру координації. Вона забезпечує алокацію ресурсів, слідує власним правилам, і успішно розвивається за умов, коли ринкові умови стають для цього непридатними. Стихія ринку заміщується впорядкованими діями організації.

**Змішані
економічні системи
розвинених країн**

Різновиди економічних систем змішаного типу у повоєнний період розвивалися за власним сценарієм і мали характерні відмінності (див табл. 12.4).

У **Західній Європі** змішана економіка набуває ознак *соціально-ринкового спрямування*, що поєднує елементи *індивідуалізму* та *корпоративістські й державні* стратегії соціального захисту. **Корпоративізм** означає використання професійних, господарських та профспілкових груп (видових корпорацій) як наріжного каменя економічної координації. Економічна система Західної Європи від кінця XIX ст. й у другій половині XX ст. розвивалася, намагаючись примирити індивідуалізм (як його корисливо-егоїстичний, так і гуманістичний аспекти) із державним соціальним захистом, професійними спілками, регулюванням торгівлі, державною й комунальною власністю та соціалізмом. **Індивідуалізм**, притаманний жителям Західної Європи, робить їх незалежними, рішучими в обстоюванні власних інтересів, матеріалістами, іноді схильними до анархізму, тоді як колективізм — залежними; вони прагнуть передусім мати впевненість у завтрашньому дні, готові підкорятися владі групи, до якої належать, та виконують свої обов'язки перед нею. Ці суперечливі тенденції гармонізувалися впродовж другої половини XX ст. в результаті **еволюції корпоративізму** — *набору інституцій і відносин, які дають можливість громадянам мати в приватній власності засоби виробництва, прагнути корисності та прибутку на*

ринку за умови підкорення контролю з боку колективу та виконання своїх обов'язків перед ним. Термін «корпоративізм» вживають для опису поведінки груп, що підпадають під родове поняття «корпорації», і є коротким умовним позначенням економічного суверенітету еліти.

Таблиця 12.4

**ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ТА ОСНОВНІ РИСИ ЗМІШАНИХ
ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

Типи	Соціально-ринковий капіталізм Західна Європа	Англосаксонський вільний ринковий капіталізм	Державно-керований капіталізм
Основні риси	<ul style="list-style-type: none"> • неоестатистська модель: Франція, Велика Британія • неоліберальна модель: Німеччина • модель системи розподільного соціалізму: Швеція 	неоліберальна модель: США	державно-керована корпоративна ринкова економіка: Японія
Культура	Демократично-елітна, індивідуалістично-утриманська. Корені менталітету — у суперечностях між просвітницьким гуманізмом, соціалістичним колективізмом та існуванням аристократичної еліти	Демократично-патриціанська / індивідуалістсько-залежна, історичні корені в просвітницькому ідеалізмі, аристократичні уявлення про правління	Пошук комуналістичного консенсусу
Мотивація	Індивідуальне прагнення корисності, притаманне для суб'єктів приватного сектору	Індивідуальне прагнення корисності, обмежене дією влади та груп, що представляють інтереси корпорацій	Общинно-зумовлене прагнення збільшення індивідуальної корисності
Інститути	Приватна власність, деякі види державної, муніципальної та кооперативної власності, корпоративістські підприємства, картелі, сильні профспілки, «верховенство права»	Приватна власність, корпорації, антимонопольне законодавство, представницька демократія, державне адміністрування, «верховенство права»	Довічний найм і комуналістична правова система, комуналістичні фірми, парламентська демократія. Управління планування, кейрецу

Економічна система країн Західної Європи, що сформувалася — у 50—80-х роках ХХ ст., є сукупністю трьох засадничих механізмів — *конкурентної ринкової основи*, що базується на *приватній власності*, *державного регулювання* та *корпоративістських обов'язків*. **Державне регулювання** здійсню-

валося без централізованого планування, а обов'язки встановлювалися місцевими асоціаціями та суспільством. Інституціональні елементи цих механізмів створено так, щоби сприяти досягненню цілей системи. Ключовими елементами їх є *професійні асоціації, робітничі ради, корпоративістські підприємства, картелі, індикативне планування, корпорації зі змішаною приватно-державною формою власності, етатистські програми соціального забезпечення, регулювання, адміністрування та Європейський Союз.*

Франція. У цій країні запанував **неетатистський варіант змішаної економіки**. Термін «етатизм» у цьому випадку характеризує використання державної влади для контролю за суспільною поведінкою. Після Другої світової війни у цій країні першою чергою розгорнувся процес націоналізації. Так, уряд *Ш. де Голля* бере під повний контроль енергоресурси (електрика, газ, вугілля), сферу страхування (32 компанії) і фінансів (4 найбільші депозитні банки), а також кілька великих фірм — «Рено», «Берліє», «Ейр Франс».

Наріжним каменем *французької моделі змішаної економіки* стає державне планування. Одним із найвідоміших творців **концепції державного індикативного планування господарства** є французький вчений *Ф. Перу (1903—1987)* — представник **соціологічної школи нового інституціоналізму. Індикативне планування**, за концепцією автора, — система централізованих заходів недирективного характеру з координації діяльності різних виробництв та відповідного стимулювання. Основу індикативного планування становить розроблення прогнозів розвитку та шляхів досягнення бажаних результатів.

Метою індикативного планування є гармонізоване зростання, що означає: перетворення структури господарства на бажаний напрям, мінімізацію коливань валового внутрішнього продукту, орієнтацію виробництва на потреби суспільства з усіма його соціальними групами.

Французькі плани 1940—1950-х років були за своїм характером індикативними, але попри це мали реальний вплив. Перший 4-річний план охоплював період від 1946 до 1950 р., але його було продовжено до 1952-го. Назагал він орієнтувався на модель нестабільного зростання й акцентував увагу на стимулювання розвитку галузей важкої промисловості. Ідея плану полягала у просуванні інновацій у промисловість і ліквідації «вузьких місць» з боку пропозиції. Активна політика держави в галузі інвестування сполучалася з тягарем великого військового бюджету, що призводило до швидкого збільшення суспільних видатків.

Франція являла собою кращий після війни приклад розвитку змішаної економіки, де поєднувалися динаміка активного економічного зростання із кейнсіанською антициклічною політикою.

Велика Британія. Варіант змішаної економіки, що вибудовувався в цій країні, ґрунтувався на втіленні в життя кейнсіанських принципів. Уряд відмовлявся проводити централізовану політику цін і доходів для внеможливлення інфляції, в такий спосіб дотримуючись *політики монетаризму* та су-

ворого бюджету. Також уряд намагався обмежувати виникнення монополій і здійснювати справедливий розподіл національного доходу за рахунок встановлення прогресивної шкали оподаткування. Пропонувалося запровадити жорсткий контроль за докільям, за використанням природних ресурсів і демографічним зростанням, що вимагало створення системи структурного планування. Проте англійські плани обмежилися вибірковою націоналізацією всіх базових галузей. До 1960 р.і консерватори, і ліберали дійшли висновку, що рентабельність має стати головним критерієм як у державному, так і в приватному секторах, і що продуктивність в націоналізованій промисловості може збільшитися за умови посилення координаційних функцій системи централізованого планування. Саме тому від 1960 р. в Англії почали активно вивчати французький досвід і запроваджувати метод індикативного планування.

ФРН. Модель економічної системи в Західній Німеччині повоєнного періоду заслуговує на особливу відзнаку щодо реалізації ідеї людиноцентризму. Створення такої моделі було спричинене потребою підвищення рівня добробуту, боротьбою із соціальними негараздами, тобто з пошуком дієвого та ефективного механізму забезпечення соціальної стабільності та процвітання. За посередництва політики соціальних трансфертів держава починає коригувати розподіл доходів, визначений ринком. Така модель економіки містить два начала: «соціальність» і «змішаність». Вони сформувалися й об'єдналися в єдину систему не одразу і певною мірою являють собою конгломерат досягнень як соціалістичної, так і капіталістичної системи господарства.

Методологічні засади теорії «соціального ринкового господарства» було закладено ще у 1930—1940-х роках авторами «теорії порядку», представниками німецької гілки економічного лібералізму — В. Ойкеном, Ф. Бемом, В. Рьопке, А. Рюстовом, А. Мюллер-Армаком. За років націонал-соціалістської диктатури в Німеччині неоліберальний напрям не сприймався на офіційному рівні через розбіжності його настанов із курсом гітлеризму на всебічне посилення державного командування економікою. Після краху Третього рейху неолібералізм переживає друге народження, трансформувшись в концепцію соціальної ринкової економіки (саму назву цієї концепції визначив А. Мюллер-Армак, але в широкий обіг її запроваджує швейцарський неоліберал В. Рьопке). Концепцію соціального ринкового господарства було покладено в основу економічної політики, яку проводив у ФРН Л. Ерхард. Характерними принципами соціального ринкового господарства, базисну основу якого становить вільне конкурентне середовище, є такі:

- оптимальне поєднання економічно прогресивних та соціально гармонізованих рис ринкової та планової моделей економіки;
- рівноправність та взаємовигідність відносин між суб'єктами-носіями (соціальними верствами) праці, інтелекту і капіталу;
- збереження базисного статусу і подальший розвиток інституту приватної власності, розгляд її як підґрунтя конкуренції;

- обмеження руйнівних форм монополізації та збереження механізмів ринкового ціноутворення як важливих елементів підприємницької економіки (фактор забезпечення сталого економічного зростання);
- визначення вільної конкуренції як обмежувача негативних тенденцій, породжених приватною власністю, та чинника економічного зростання;
- поєднання елементів протестантської трудової етики (працьовитість, аскетизм, скромність, відповідальність, ініціативність, стриманість тощо) з рисами суспільства масового споживання (екстравагантність, фривольність, сибаритство, лінощі тощо) як основа ідеологічно-культурного базису соціального ринкового господарства;
- забезпечення стабільності грошового обігу; дотримання збалансованості державного бюджету, а також тенденції щодо вирівнювання платіжного балансу;
- інтеграція й утвердження державного регулювання у первинній моделі ринкового господарства (законодавча діяльність, фіскальна політика (оподаткування), державні витрати, держпідприємництво);
- виконання державою таких функцій, як контроль за діяльністю монополій та їх обмеження (*А. Рюстов допускав націоналізацію монополій*); забезпечення вільного ціноутворення і цінової конкуренції; здійснення перерозподілу доходів на користь незахищених верств через податки та бюджетне фінансування соціальних програм;
- масове виробництво споживчих товарів, доступних усім верствам населення (зростання частки зарплати у ВВП, участь робітників у прибутках компаній і корпорацій, розвиток системи довгострокового кредиту тощо);
- досягнення соціальної згоди в суспільстві на основі соціальних програм, рівних економічних прав і стартових можливостей.

На переконання **В. Рьонке**, на відміну від класичного лібералізму і його концепції держави — *нічного сторожа* (охорона майна і спокою громадян) у неолібералізмі держава є *футбольним арбітром*, який виходить на поле не для того, щоб самому грати або диктувати гравцям, куди бігти і куди бити, а для того, щоб гарантувати дотримання гравцями всіх правил гри.

Швеція. На відміну від неоетатистського варіанта змішаної економіки Франції і Англії та неоліберального варіанта США, у Швеції також мав місце так званий **серединний варіант централізованої згоди із системою розподільного соціалізму**. В основу цього варіанта було покладено *принцип згоди* (або солідарності) представників різних соціальних сторін. Взаємодія між *організаціями працівників та роботодавців* створювала прийнятний клімат соціального миру, сприяння процесу відновлення і реконструкції економіки. Було створено *центральні консультаційні органи* з метою визначення соціально-економічної політики країни. Ці органи могли діяти як на паритетних засадах, приймаючи незалежні рішення, так і в «трикутнику» **соціального партнерства**. Взагалі у Швеції від 1930 до 1976 р. влада належала соціал-демократії. Після Другої світової війни у цій країні застосовували кон'юнктуру політику

в кейнсіанському спрямуванні. Використовуючи спеціальні податки на інвестиції, уряд у періоди високої кон'юнктури перешкоджав перегріву економіки. Окрім цього, було створено спеціальний резервний фонд для приватних інвестицій. Кожне підприємство мало можливість перевести до нього і заблокувати частину власного прибутку, таким чином отримуючи певні податкові пільги. В період низької кон'юнктури ці засоби можна було розморожувати і спрямовувати на пришвидшення амортизації. Антициклічної політики дотримувалися і в бюджетній сфері. Прогресивне оподаткування і трансфертні платежі сприяли вирівнюванню доходів громадян. Держава гарантувала працівникам гідний рівень життя, вжила заходів з поліпшення умов праці, розширила умови соціального забезпечення, до того ж було створено потужну мережу соціальних служб.

Загалом **шведська модель** характеризувалася такими рисами:

- великий приватний промисловий сектор;
- великий державний сектор, що фінансується за рахунок податків;
- активна політика на ринку праці;
- високий рівень вирівнювання доходів.

Підбиваючи підсумки формування засад змішаної економіки країн Західної Європи, слід назвати принципи економічної політики й суспільного життя, які вважаються найвищими здобутками Західної цивілізації:

- демократична, загальнодоступна і децентралізована виробнича політика;
- суспільний контроль над інвестиціями, захист соціальних і суспільних інтересів;
- участь працівників у спільному прийнятті рішень на рівні компаній і на виробничому рівні, а також участь профспілок у розробленні національної економічної політики;
- державні підприємства з демократичними формами контролю і управління;
- демократизація світових фінансових інститутів і економічної системи, що дає змогу брати участь в їх діяльності всім країнам;
- міжнародний контроль та нагляд за діяльністю транснаціональних корпорацій.

США. Для відносно вільної ринкової системи **США (неоліберальний варіант)** властива менша роль федерального уряду, нижчі податки та державні витрати щодо ВВП, ніж в інших капіталістичних країнах. Незначною є державна власність у промисловості. Водночас уряд підтримує приватну власність, свободу підприємництва, забезпечує належне цивільне законодавство, що створює сприятливі передумови для функціонування такої системи приватного планування, коли окремі особи, а не уряд організують і спрямовують виробництво товарів і послуг відповідно до потреб споживачів.

Процес формування моделі *змішаної економіки у США* розпочався завдяки програмі Нового курсу у міжвоєнний період і пришвидшився у перебігу Другої світової війни. У повоєнний час у США дотримувалися тези, згідно

з якою тільки добре організована *співпраця між державою і ринком* уможливить компроміс між рівністю та ефективністю. Долаючи традиційне тяжіння суспільства до чистої ліберальної моделі, уряд цієї країни здійснює низку *реформ і структурних та системних змін*.

Однією з перших реформ стає ухвалення в **1946 р. закону про зайнятість**, за яким уряд зобов'язувався підтримувати високий рівень забезпечення робочих місць за допомогою заходів антициклічного характеру.

У царині **кон'юнктурної політики** принцип регулювання попиту державою було закріплено **законами від 1945 і 1948 років**. Однак головними інструментами подолання дефіциту бюджету ставали ортодоксальні методи: за адміністрації **Трумена, з 1945 по 1953 р.** — *податки; Ейзенхауера, з 1953 по 1961 р.* — *скорочення суспільних видатків*. Системне впровадження *кейнсіанських принципів* піднесення економіки за посередництва бюджетного дефіциту було розпочато 1961 р. за президента Кеннеді. У 1964 р. Конгрес США визнав процедуру скорочення або збільшення податків інструментом антициклічної політики.

Структурна політика зберігала принципи ліберальної доктрини, але водночас відбувалися важливі зміни. Важливим радикальним заходом структурного характеру із забезпечення умов функціонування ринкової системи став **закон Тафта-Хартлі (1947)**, який *перешкоджав встановленню монопольних позицій профспілками*. Також використовуючи суворі положення *антитрестівського законодавства*, уряд боровся із практикою створення великими компаніями монополій.

Успіх технологічного прогресу після Другої світової війни сприяв виникненню великих підприємств, котрі могли функціонувати з прибутком лише в рамках системи організації і контролю. Великі підприємства мали визначати *стратегію планування й інвестування* на тривалий період. Від 1947 р. і приватні, і державні структури залучилися до складання прогнозів розвитку на 5, 10 і навіть 20 років.

Довготермінове планування сприяло і ставало головним інструментом тісної *кооперації між урядом і великими підприємствами* приватного сектору. Наприкінці 1940-х років, за умов «холодної війни», держава мусила погодитися на переозброєння армії. Потреба впровадження нової зброї веде до укладання контрактів на дослідження, надання великих державних субвенцій і укладання довготермінових угод з приватними компаніями. Особливим різновидом таких програм співпраці уряду з приватним сектором стають космічні програми, виготовлення нових матеріалів та інструментів.

Системне прагнення планування державної політики було продемонстроване президентом Дж. Кеннеді. У період його правління відбувається об'єднання державних закладів із приватними підприємствами, задіяними у воєнних проектах. Також під впливом ідей В. Леонтьєва і Дж. К. Гелбрейта Кеннеді звернувся до стратегії планування трудових ресурсів, а за посередництва надання федеральних субсидій намагався розвинути співпрацю між

місцевою владою, адміністраціями штатів і федеральним урядом. Увагу було зосереджено на будівництві доріг, поновленні міст і прилеглих районів.

Отже, упродовж 1960-х років США відійшли від неоліберальної моделі, віддавши перевагу неоеетатистському варіанту змішаної економіки, що передбачав планування економічного розвитку. Процес конвергенції американської економіки з європейською, таким чином, посилювався. Загалом, у результаті соціально-економічних перетворень у США (в період Великої депресії) та Західній Європі (повоєнне відродження) відбулася модифікація ринкової системи від традиційного капіталізму вільної та недосконалої конкуренції до соціального ринкового господарства.

Японія та Південна Корея. У цих країнах співпраця між державою й бізнесом була куди тіснішою, ніж у США та Європі, особливо щодо розміщення капіталів і застосування промислової політики в економіці. Культурні відмінності між Японією та Сполученими Штатами і Європою спричинилися до виникнення переважно групової форми капіталізму, що ґрунтується на консенсусі між різними японськими групами, на відміну від індивідуалістичнішого капіталізму на Заході. Державне соціальне забезпечення в Японії відсутнє — цю функцію виконують бізнесові фірми. Індикативне планування застосовується, але воно базується на консенсусі уряду та основних груп. Насамкінець згідно із промисловою політикою представники промисловості спільно з японським міністерством міжнародної торгівлі та промисловості розробляють питання стратегії, визначаючи напрями розвитку економіки та ключові галузі для вкладання капіталів.

Таким чином, змішана економіка як економічна система зразка 1950—1960-х років втілювала новий шлях, яким західний світ пішов після війни і який суттєво відрізнявся від довоєнної моделі. Найвагоміша зміна стосувалася відмови від класичних принципів ринкової економіки. На території країн континентальної Європи почав втілюватися в життя комплекс структурних реформ соціальної сфери, звісно, не без участі лівих політичних сил. Цей комплекс, загалом схожий для переважної групи країн Західної Європи, містив такі елементи:

- проведення націоналізації провідних промислових галузей;
- організація системи планування;
- створення спеціальних структур, що стимулювали участь робітників в управлінні на національному й галузевому рівнях та на окремому підприємстві;
- здійснення державних інвестицій у сфері реконструкції та інфраструктури;
- прийняття соціально зорієнтованого законодавства.

Традиційно відхід від змішаної економіки 1950—1970-х років, пов'язують із кризою кейнсіанства в середині 1970-х. Типові кейнсіанські рецепти бюджетного фінансування і політики зайнятості дали свої результати —

більшість розвинених країн у 1960-х роках фактично досягли повної зайнятості. Водночас вочевидилося й те, що така політика не могла тривати нескінченно довго. Тривале зростання доходів усіх верств населення плюс постійне наростання ліквідності зрештою вилилося у сплеск інфляції. За умов нульового зростання збільшення доходів одних могло відбуватися лише за рахунок зменшення доходів інших, а це означало крах «економіки згоди».

Слід вказати на такі причини занепаду змішаної економіки:

- змішана економіка сприяла зростанню і укрупненню фірм разом зі зростанням масштабів виробництва. Традиційна неокласична статична теорія розмірів фірми розвинулася в динамічну, а такі процеси не могли уникнути монополізації чи олігополізації економіки, з усіма подальшими наслідками, зокрема й послаблення позицій споживача на ринку;
- посилення ролі профспілок зблизило їх у співпраці з компаніями, сприяючи концентрації та зростанню виробництва в обмін на збільшення зарплат і поліпшення умов праці, тим самим підсилюючи монополістичні позиції компаній;
- контроль за кредитною політикою з боку держави призвів до дискримінаційної політики (створення олігополій як наслідок). Втратило сенс стимулювання успішних підприємств через поширення загальної системи пільг і субвенцій;
- швидке зростання бюрократичного апарату внаслідок підвищення ролі й участі держави обмежувало роботу ринкових механізмів;
- жертвування політикою довгострокового розвитку на користь поточному добробуту.

**Змішані
економічні системи
в економічній думці**

У ринкових економічних системах повоєнного періоду ключова роль належить особистості (її свобода та незалежність, рівні можливості громадян, дотримання прав людини тощо) поряд із такими засадничими інститутами, як різноманітність форм власності, демократична форма правління (правова держава, альтернативність і періодична змінюваність влади), інтегрованість у світове співтовариство, застосування переваг НТР у виробництві, використання результатів інформаційної революції в економіці, розв'язання глобальних проблем тощо. *М. Шніцер* називає ці ознаки індивідуалізмом і разом із соціальним дарвінізмом відносить їх до інституціональних цінностей, притаманних капіталізму.

Видатний німецький економіст *В. Ойкен* обґрунтував концепцію типологізації економічних систем суспільства, яка викладена у двох основних працях ученого: «Основи національної економіки» (1940 р.) і «Основи принципів економічної політики» (1950 р.). На думку В. Ойкена, економіка будь-якої країни складається з великої кількості одних і тих самих елементів — грошей, цін, праці, прибутку, капіталу, заробітної плати, відсотка тощо. Постає питання: чому в різних країнах вони різні? За В. Ойкеном, причина цьо-

го полягає у першоелементах економіки. Крайніми її елементами є, з одного боку, *вільне ринкове господарство*, а з іншого — *«централізовано-кероване господарство»*. Ці крайні елементи є ідеальними або чистими типами господарств і розрізняються способами управління. Основу цього вчення становить аналіз елементарних господарських форм — *поділу праці, власності, координаційного механізму домашнього господарства, підприємства, економічних інститутів держави* тощо. Критерієм розмежування ідеальних типів економічних систем є спосіб організації взаємодії господарських одиниць, процес прийняття економічних рішень. Оскільки на практиці досконалих економічних систем не існує, то *реальна економічна система завжди охоплює різні форми*. З цього випливає, що своєрідність тієї чи іншої економічної системи суспільства полягає не в специфічній для неї формі, а в тому способі, з яким здійснюється комбінація чистих форм економічної діяльності.

А. Мюллер-Армак як вирішальний критерій типологізації економічних систем суспільства застосовує принцип функціонування економічної системи — *регулятивний чи вільний економічний*. На цій підставі він виокремлює такі сучасні економічні системи: 1) диктатизм; 2) лібералізм; 3) соціальне ринкове господарство.

Дж. Гелбрейт запропонував **концепцію «двох систем»**, за якою національні економічні системи розвинених країн Заходу фактично містять дві системи — *планову та ринкову*. Причому планова система суворо контролює її оточення, а ринкова система пристосовується до впливу тих сил, які вона контролювати не може. Досліджуючи їх, учений доходить висновку стосовно того, що сама по собі ринкова система, яка є класичною комбінацією конкуруючих фірм і великих монополій, вельми *стабільна*, тоді як планова система за відсутності державного регулювання зазвичай *нестабільна*. На думку Дж. Гелбрейта, *ринкова економіка середини ХХ ст. перестала бути цілісною економічною системою і в її структуру активно інтегрується планова система*.

Дж. К. Гелбрейт заявив про свою концепцію саме в період становлення змішаної економіки, яку розуміли перш за все через серію законодавчо оформлених рішень, що передбачали забезпечення повної зайнятості у Великій Британії, Швеції, США та інших країнах [3, с. 319].

Безпосередньо у Швеції такий вчений, як *Г. Мюрдаль (1898—1987)*, беручи участь в урядових проектах повоєнного розвитку, пропонував запровадити *систему планування*. При цьому вчений виокремлював такі категорії, як *«програма»* і *«передбачення»*. Під *«програмою»* він розуміє передбачуваний або окреслений план дій, а під *«передбаченням»* — власне передбачення майбутніх подій.

Наприкінці ХХ ст. за умов структурної перебудови економіки й нового етапу НТР у країнах Західної Європи посилюється вплив **соціал-демократичних концепцій**, стрижнем яких є концепція *«демократичного соціалізму»*. У перші повоєнні десятиліття програма *«демократичного соціалізму»* розглядалася як *«третій шлях»* між західним капіталізмом і східним соціал-

лізмом. Відмінність цього шляху від капіталізму полягала в орієнтації на великі масштаби державного сектору, більш рівномірний розподіл національного доходу, а від державного соціалізму — у збереженні інститутів парламентарної демократії, змішаної економіки, можливості максимальної децентралізації при прийнятті політичних та економічних рішень.

Соціал-демократи, на відміну від правоконсервативних партій Заходу, критикували такі негативні риси повоєнного розвитку, як збереження суттєвої майнової нерівності, незабезпечення соціальних потреб, а також такі побічні ефекти технологічного прогресу, як забруднення довкілля, нервове перенапруження працівників тощо. Інструменти дії соціал-демократів щодо вдосконалення суспільства мали функціонувати через режим демократизації господарського законодавства, економічної політики, за допомогою сильних профспілок та заходів, які посилюють позиції споживачів стосовно виробників.

У той час, як від 1950-х і до середини 1970-х років дедалі більшим ставав відхід від класично-неокласичних, ліберальних канонів функціонування економічних систем, такі теоретики *неокласичного напрямку неоавстрійської школи*, як *Л. фон Мізес і Ф. Фон Хаек* продовжували обстоювати незаперечність їх. У повоєнних працях Мізеса головну увагу зосереджено на *праксеології* — організаційній науці, вченні про людську поведінку, принципи людського вибору. Критика вченим соціалізму і державного втручання в економіку, до якої він вдавався ще до війни, дістала відображення й у працях його учня Ф. фон Хаека. Світову славу Хаеку принесла книга «Шлях до рабства» (1944 р.). Якщо Мізес як предмет економічної науки розглядає *аналіз ринкових явищ*, то у Хаека — це *проблеми вільного ринкового господарства в нерозривному зв'язку з проблемами політичної свободи*. Сам ринок для Мізеса — це *сфера і форма співпраці людей*, а у Хаека передовсім *механізм поширення інформації*. У концепції Хаека через ринок здійснюється механізм координації окремих суб'єктів. Відповідно координація в часі та просторі становить суть економіки.

Таким чином, більшість економістів цього періоду намагалися досліджувати та пояснювати суть процесу модифікації змішаних систем, виявляти їх ефективність та рівень адаптації до нових умов життєдіяльності людини.

Корпоративні організації та їх моделі у другій половині XX ст.

У XX ст. як в усій світовій практиці, так і в межах Європейської цивілізації основною формою організації господарства, управління господарськими процесами стає така господарська одиниця, як **корпорація**.

Корпоративна форма організації підприємства склалася наприкінці XIX ст. і була зумовлена якісними зрушеннями у продуктивних силах суспільства. Головні орієнтири корпоративної форми управління впродовж другої половини XX ст. зазнавали змін. Так, у 1950-х роках домінантні проблеми зосереджувалися навколо організації й оснащення виробництва. У 1960-х акцентування уваги стосувалося продуктів,

тоді як у 1970-х — ринків. Уже у 1980-х роках головною проблемою стає виявлення та набуття конкурентних переваг.

Отже, підприємницька корпорація часів раннього капіталізму поступила-ся місцем розвиненій корпорації повоєнного періоду, а роль економічного лідерства перейшла від індивідуальних капіталістів до техноструктури, яку становлять менеджмент і науково-технічний персонал.

У другій половині XX ст. триває етап видозміни і структуризації різних типів корпоративних об'єднань. Найпоширенішими з них залишаються **акціонерні товариства**, що мобілізують капітал випуском цінних паперів: акцій і облігацій. Разом із цим виникають так звані **S-корпорації**, для яких характерним є поєднання рис корпорації та партнерства.

Надпотужнішими утвореннями стають **холдинги** — власники акцій інших корпорацій, форма *регулювання всього корпоративного співтовариства*. Своєю чергою, холдингові компанії створювалися в різних формах. Так, у Німеччині холдинги виступають переважно у формі акціонерного товариства (AG), але нерідко трапляється форма товариства з обмеженою відповідальністю (GmbH).

До кінця XX ст. утворилося три найпоширеніші типи холдингових структур: *інтегровані промислові компанії, конгломерати і банківські холдинги*. Особливість їх полягає в участі державного капіталу.

Функціонування холдингових систем на ринку має *низку переваг* порівняно з іншими компаніями:

- можливість утворення замкнених технологічних ланцюжків від видобування сировини до випуску готової продукції та доведення її до споживача;
- економія на торгових, маркетингових та інших послугах;
- використання переваг диверсифікації виробництва;
- єдина податкова і кредитно-фінансова політика.

Від середини XX ст. подальшого розвитку набули **консорціуми**. Якщо наприкінці XIX — на початку XX ст. така форма об'єднання являла собою угоду між банками для здійснення фінансових операцій переважно на національному та міжнародному ринках, то вже у середині XX ст. вони поширюються у сфері промисловості й слугують цілям *реалізації великих промислових, науково-технічних, будівельних та інших проектів*. Так, консорціуми створювалися об'єднаннями промисловців для будівництва атомних електростанцій, при цьому учасниками консорціуму ставали як державні, так і приватні структури. На сучасному етапі розвитку науково-технічного прогресу консорціуми практикуються в галузях, пов'язаних з новими технологіями, на стику різних сфер діяльності і галузей.

У 1960-х роках новою формою монополістичних об'єднань стає **конгломерат**.

Конгломерат — *організаційна форма об'єднання підприємств, що виникає в результаті злиття різних фірм незалежно від їхніх горизонтальних або вертикальних зв'язків*. Поширення така організаційна форма набуває у

вигляді інтеграції підприємств різних галузей, які не мають виробничої спільної основи. Виникнення конгломератів зумовлене періодом посилення загальноекономічних тенденцій щодо диверсифікації виробництва, зростання концентрації й централізації капіталу найбільших фірм.

Конгломератам властива значна децентралізація управління. За децентралізації основними важелями управління конгломератами виступають фінансово-економічні методи, непряме регулювання діяльності підрозділів з боку холдингової компанії, яка очолює конгломерат. Специфіка діяльності конгломерату на ринку вимагає формування в його структурі особливого фінансового ядра, куди, окрім холдингової компанії, входять великі фінансові інвестиційні компанії. Подібні структури конгломератів надають їм більшої стабільності у конкурентній боротьбі та зменшують ризик збитків від кон'юнктурних, структурних і циклічних коливань.

Такі організаційні форми об'єднань, як **синдикат** і **трест** у другій половині ХХ ст. втрачають своє значення, поступаючись місцем складнішим та гнучкішим *конгломератам, корпораціям* та іншим формам.

Упродовж ХХ ст. у межах світової цивілізації було сформовано **три основні моделі корпорації**: *американська, європейська (континентальна) та японська*.

В **американській моделі** лише акціонери **корпорації** мають право впливу на *прийняття стратегічних рішень і політику організації*, тобто інтереси корпорації ототожнюються з інтересами її акціонерів як організованої групи. Менеджери і працівники, які становлять найняту групу і покликані виконувати розпорядження власників, до корпорації не входять. При цьому менеджери виступають як агенти акціонерів, яким делегуються обмежені права з оперативного управління корпорацією.

Ключовою проблемою управління в американській моделі є увідповіднення інтересів менеджерів як групи, що має значну владу в корпорації де-факто, з інтересами акціонерів, які наділені владою де-юре.

Ще однією особливістю американської моделі є *значна розпорошеність пакета акцій корпорації* (у більшості великих корпорацій налічується сотні тисяч акціонерів, а найкрупніші пакети акцій — одиниці відсотків). Такий стан речей унеможливує контроль з боку окремих акціонерів за діями менеджменту. Контроль стає реальним лише в результаті колективних зусиль акціонерів.

Притаманна цій моделі легкість зміни власників має важливі наслідки: в системі розподілу влади всередині корпорації акцент зміщується на користь професійного менеджменту.

Загалом *ліквідність американського ринку корпоративних акцій* зумовлена високим рівнем розвитку *«економічної демократії»*, що цілеспрямовано насаджувалася у США після Великої депресії 1929 р. Найважливішим її елементом є інформаційна відкритість бізнесу порівняно з європейською чи японською.

Американська модель відводить другорядну роль державі, яка в американській традиції розглядається як небажаний елемент корпоративного будівництва. Участь держави має бути мінімальною й обмежуватися лише встановленням «правил гри», однакових для всіх учасників ринку.

В Європі формується модель, для якої характерним є включення в корпорацію всіх основних зацікавлених груп: акціонерів, фінансових структур, організованих працівників, держави. Соціальне партнерство уряду, праці і капіталу історично закріплюється в самих структурах управління корпораціями і в законах, що регулюють господарську діяльність. Таким чином, якщо у США соціальна відповідальність бізнесу є чимось нав'язаним корпорації ззовні, то, наприклад, в Німеччині — це частина корпоративного життя.

Важливою рисою європейської моделі є включення до складу корпорації організованих працівників. Так, за законом, прийнятим у ФРН 1976 р., офіційно закріплюється роль працівників у структурі корпоративного управління. Цей закон вимагає, щоби компанії з кількістю зайнятих понад 2 тис. осіб мали «наглядні ради», які б склалися з 50 % представників акціонерів і такої ж кількості працівників. Ці ради покликані передовсім контролювати політику компанії стосовно зайнятості й умов праці. Цікаво, що в повоєнний період активного впровадження плану Маршалла американці намагалися запровадити у Німеччині систему колективних договорів, але невдало. Німецька модель, підґрунтя якої становлять ідеологія необхідності вироблення консенсусу та принцип єдиної команди, виявилася надто сталою.

У континентальній моделі корпорація як інститут невіддільна від держави, з якою у неї існують партнерські відносини і яка часто володіє значними пакетами акцій, а також має своїх представників у правлінні всіх великих фірм. Фінанси і профспілки також тісно пов'язані з корпорацією і в сукупності це формує потужні передумови для координації зусиль.

Однак фондовий ринок в Європі не дістав додаткових імпульсів розвитку у повоєнний період і традиційно відігравав меншу роль, ніж у країнах, які використовують американську модель.

Прихильники континентальної (західноєвропейської) моделі вбачають в участі банків позитивну, організаційну роль. Юридично вона закріплена в наданні банкам права володіння акціями нефінансових корпорацій у будь-якому обсязі. Банки в цій моделі мають не тільки фінансову, а й моральну відповідальність перед суспільством за ефективність компаній. Наприклад, на думку спеціалістів, Німеччина являє собою приклад «організованого капіталізму», де банки і великі корпорації відіграють навіть більшу роль в організації економіки, ніж держава.

Цікавою є історія повоєнного формування японської моделі корпорації. За часів окупації Японії по завершенні Другої світової війни американські спеціалісти запровадили низку заходів з утвердження в цій країні демокра-

тичного суспільства, зокрема *американської моделі управління*. Тому було знищено наявну раніше національну модель організації господарської діяльності і де-юре було прийнято модель, в якій *акціонери становлять юридичну основу корпорації*. Однак у поєднанні з потужною національною традицією організації життя суспільства вона утворила особливий її різновид — японську модель корпорації.

Великі компанії у ключових секторах економіки розглядаються в Японії як організації, яким держава надає можливість вести бізнес, однак вони пов'язані *жорсткими зобов'язаннями з суспільством і державою*. Вони існують в ім'я тих, хто працює і кого обслуговують ці компанії, а не для задоволення приватних інтересів банкірів і акціонерів. При цьому слід мати на увазі, що згідно з конфуціанською традицією *«права особистості»* розглядаються негативно, як вираження егоїстичних устремлінь на протигагу вищому устремлінню до задоволення національних інтересів. Корпорація розглядається японським суспільством не як незалежна система, а лише як *один із елементів більших суспільних утворень*. До цих утворень, так званих *кейрецу*, входять банки, фінансові і страхові компанії, група промислових компаній, торгові фірми тощо. Організації в межах *кейрецу* пов'язані між собою перехресним володінням акцій, а на її вершині перебуває один із головних банків країни.

Кланові та кастові відносини і в повоєнний період продовжували відігравати в японських корпораціях доволі серйозну роль. На зміцнення особистих відносин усередині *кейрецу* спрямовано роботу цілої системи клубів, в яких з'ясовують загальну політику групи, основні цінності, призначення та перехід на іншу роботу тощо.

Таким чином, корпорація розвивалася в Японії у повоєнний період і сприймалася японцями не як формальна система господарських відносин, а як *частина суспільного життя*, побудована на тих самих статусних відносинах, що й *суспільство загалом*.

**Характеристика
корпорацій
в економічній думці**

У дослідженні проблематики, пов'язаної з корпораціями, центральне місце посідають ідеї **інституціоналістів**. У їхніх теоретичних побудовах вирішальною є роль питань трансформації. Вони виходять зі швидкого зростання промислового виробництва, основу якого становлять великі *корпорації*, від зростання впливу НТП, ускладнення системи управління, зростання потреби у планомірній організації виробництва.

З *інституціональної* точки зору в корпорації (фірмі) першочергове значення має не її виробнича діяльність, а те, що називають *«пучком контрактів»*. Те нове, що привносить корпоративна форма підприємства, полягає у виникненні особливої групи учасників контрактних відносин — *акціонерів*. Дослідник еволюції сучасних інститутів і організацій, лауреат Нобелівської премії з економіки (2009 р.) **О. Вільямсон** вирізняє *унітарну (У) форму корпорації*, під якою розуміє традиційну організацію фірми за функціональною

ознакою. Він поділяє тезу *Берлі* і *Мінза* про розподіл власності й контролю і вважає, що вищі керівники максимізують функцію управління корисності за умови, що задекларований прибуток не має бути нижчим за прийнятний для акціонерів рівень [4, с. 276—328].

Значної уваги О. Вільямсон надає *мультидивізійній (М) формі корпорації* і вбачає в ній найсуттєвішу організаційну інновацію ХХ ст. Хоча виникнення *М-структур* належить до 20-х років ХХ ст., але інтерес до неї з'явився — як у науковому, так і в практичному плані — лише у 1960-х роках.

М-форма наділена можливостями щодо стратегічного планування і розподілу ресурсів, механізмом моніторингу і контролю за структурними підрозділами, наслідком чого є ефективний розподіл фінансових ресурсів компанії між відділами та диференційоване застосування інструментів стимулювання і контролю всередині фірми.

П. Друкер, досліджуючи суть корпорації, вказує на виникнення у 1950—1960-х роках *нового антимонопольного типу корпорацій (олігополій)*, котрі могли швидко переводити власні капітали з однієї галузі до іншої, долаючи монополістичні бар'єри між ними.

Вагомий внесок у дослідження корпорацій зробив *Дж. Гелбрейт*. Основою *великої корпорації*, за Дж. Гелбрейтом, слугує поєднання передової техніки з масованим застосуванням капіталу. Влада в корпорації належить спеціальній групі людей, яка спрямовує діяльність підприємства, є його мозком. Таку групу людей Гелбрейт називає *техноструктурою* і відносить до неї вчених, інженерів і техніків, спеціалістів з реалізації, реклами і торгових операцій, експертів у сфері відносин з громадкістю, лобістів, адвокатів тощо. Таким чином, *розвиненою, або зрілою, корпорацією* називається корпорація, в якій влада перейшла до техноструктури.

Важливим питанням при з'ясуванні суті основних форм організації господарства є **відносини власності**. Проблемі відносин власності як у межах корпорацій, так і загалом у ринкових суспільствах цього періоду приділено увагу в окремих концепціях **теорії народного капіталізму**, зокрема в концепціях **дифузії власності** (*А. Берлі, Дж. М. Кларк, Т. Карвер*) та **управлінської революції** (*П. Друкер, Дж. Бернхем, Т. Ніколс*). Автори першої концепції зазначили, що із розвитком капіталізму, й особливо в період 1950—1960-х років, *змінюється структура капіталістичної власності*. Якщо капіталізму доби вільної конкуренції була притаманна індивідуальна приватна власність, то сучасному їм капіталізму властиве багатоманіття форм власності: *індивідуальна, акціонерна, монополістична, державна*. Провідною формою підприємств, а отже й форм власності є *акціонерна*. Збільшення кількості підприємств акціонерної форми, розповсюдження акцій серед населення засвідчує факт «*дифузії*» (розпорошення) власності. Таким чином, дрібний акціонер, на думку авторів цієї теорії, перетворюється на рівноправного співвласника акціонерних підприємств, на співвласника «*народного капіталу*».

Управлінська революція, за інтерпретацією авторів відповідної концепції, полягає в переданні влади від одіозних капіталістів-власників високопрофесійним управлінцям-менеджерам (тобто найманим працівникам) у межах акціонерних товариств. Такий перехід є закономірним процесом, оскільки управління підприємством потребує глибоких знань і певного періоду для їх набуття.

**Транснаціоналізація
і транснаціональні
корпорації**

Однією з ключових характеристик світогосподарських процесів 1950—1980-х років ХХ ст. стає **транснаціоналізація**. Вона розгортається переважно на двох рівнях: на рівні *інтеграції національних економічних комплексів* і на рівні *комерційного середовища*. Обидва рівні взаємозв'язані й зумовлюють одне одного. З одного боку, транснаціоналізація на рівні відтворювальних комплексів країн має своїм результатом створення нових ринкових систем, ширших можливостей для розвитку великомасштабного спеціалізованого виробництва, що становить об'єктивні передумови розвитку міжнародного бізнесу. З іншого боку, транснаціоналізація за участі комерційних структур є економічним механізмом, який визначає нові пріоритети суспільного відтворення, цілі міжнародної політики держав, особливості й динаміку інтернаціоналізації господарського життя.

Формування ТНК припадає на 50—60-ті роки ХХ ст., коли провідні компанії західних країн почали здійснювати *масове вивезення капіталу*. У цей період як транснаціональні функціонують японські компанії «Мацусіта», «Тойота», «Тошиба», «Міцубіші»; західноєвропейські «Ройял датч-Шелл», «Фольксвагенверк», «Рено», «Агфа-Геверт», «Л'Ореаль» та інші. Це були компанії, котрі виступали в організаційно-економічній формі *концернів і конгломератів*.

Група вчених на чолі з **Дж. Тіболдом** виокремлює сім факторів, що, на їхню думку, найбільшою мірою сприяли перетворенню окремих національних компаній на ТНК:

- отримання доступу до джерел дешевої робочої сили й енергії і відхилення від дотримання технічних стандартів з охорони довкілля і запобігання зменшенню його забруднення;
- використання з вигодою для себе змін, що відбуваються у світових торгових відносинах;
- наближення до іноземних ринків, сміність яких зростає;
- запобігання захопленню конкурентами іноземних ринків і джерела сировини;
- обхід національного антитрестівського законодавства країни походження ТНК;
- зменшення і нейтралізація циклічних коливань економіки на внутрішньому ринку на базі батьківської корпорації;
- реалізація переваг, пов'язаних зі створенням цілком інтегрованої системи для проведення великомасштабних економічних операцій [1, с. 27].

У 1960—1980-ті роки в діяльності ТНК органічно поєднуються елементи національного і зарубіжного виробництва. Основні елементи відтворювального процесу переводилися на загальні для відповідних країн стандарти і принципи. Важливим моментом стає сприяння ТНК поширенню досягнень НТП до периферійних зон світового господарства і, що найголовніше, формування економічних передумов для появи міжнародного виробництва з єдиним ринковим та інформаційним простором, міжнародним ринком капіталу і робочої сили, науково-технічних послуг.

Діяльності ТНК активно сприяли уряди багатьох країн і передовсім уряд США. *Американські корпорації* від 1960-х років прагнули збільшити свою власність на зростаючому ринку у відповідь на формування європейського «спільного ринку» і підвищення загальних зовнішніх тарифів (податків). У відповідь на таку експансіоністську політику і європейські, і японські корпорації намагаються реваншуватися від середини 1980-х років. Істотними, як і раніше, були вкладення у виробництво сировинних матеріалів і деякі інші традиційні галузі промисловості, однак у повоєнний період вони були пов'язані з передовими виробничими галузями і секторами економіки, автомобільною, хімічною, електронною промисловістю.

Таким чином, до 1980-х років транснаціональні корпорації вели бізнес переважно через свої філії в різних країнах, які здійснювали оперативну діяльність автономно, максимально враховуючи особливості національних ринків.

Назагал вплив ТНК на розвиток світового господарства та національних економік у 1950—1980-х роках мав такі особливості:

- *можливості підвищення ефективності і посилення конкурентоспроможності* для промислових фірм, що інтегрують у свою структуру постачальницькі, виробничі, науково-дослідні, розподільчі і збутові підприємства;

- *недосконалість ринкового механізму в реалізації власності на технології, виробничий досвід та інші активи.* У рамках транснаціональних корпорацій такі активи стають мобільними, здатними до швидкого переміщення в інші країни тощо;

- *оптимізація ресурсозабезпечення шляхом отримання доступу до ресурсів іноземних держав* (використання дешевшої або більш кваліфікованої робочої сили, сировинних ресурсів, науково-дослідного потенціалу, виробничих можливостей і фінансових ресурсів країни, що приймає);

- *наближеність до споживачів, продукції, конкурентів іноземної філії фірми* (можливість отримання інформації стосовно перспектив ринків і конкурентного потенціалу фірм країни, що приймає);

- *можливість використовувати у власних інтересах специфіку економіки та економічної політики країни, в якій функціонує ТНК* (особливості державної, зокрема податкової політики, різницю в курсах валют тощо);

- *можливість подолання тарифних бар'єрів у міжнародних відносинах за допомогою прямих інвестицій* (так, у 1960-х роках значний потік інвестицій зі США до Європи був породжений тарифами, встановленими Європейським економічним співтовариством. Замість експорту готової продукції транснаціональні корпорації запровадили в країнах ЄЕС виробництво, обійшовши таким чином їхні тарифи).

12.3. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЗРОСТАННЯ ТА АНТИКРИЗОВА ПОЛІТИКА У РЕФОРМУВАННІ ГОСПОДАРСТВ ОКРЕМИХ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ, США ТА ЯПОНІЇ

Тенденції та причини економічного зростання 1950—1960-х років

Збільшення світового промислового виробництва із 1948 до 1971 р. в середньому на 6,5 % на рік стає безпрецедентним явищем у світовій історії. Вочевидноється перелом основних тенденцій економічної динаміки, які мали місце впродовж попередніх двох десятиліть. «Старі» промислові країни досягли апогею тривалого економічного зростання.

Розподіл темпів зростання за країнами і порівняння результатів за 1950—1970-ті роки із результатами за попередні 80 років свідчить про найбільші успіхи, насамперед Західної Європи, а також Японії (див. табл. 12.5).

Таблиця 12.5

ЩОРІЧНИЙ СЕРЕДНІЙ ПРИРІСТ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОДУКТУ РОЗВИНЕНИХ КРАЇН (1870—1970-ті рр.), у % [3, с. 32]

Країна	Періоди (у роках)			
	1870—1913	1913—1950	1950—1960	1960—1970
Франція	1,6	0,7	4,6	5,8
Німеччина	2,9	1,2	7,8	4,8
Швеція	3,0	2,2	3,4	4,6
Велика Британія	2,2	1,7	2,7	2,8
Японія	2,1—2,7	1,8	9,5	10,5
США	4,3	2,9	3,2	4,3

Якщо до 1960 р. найвищі показники темпів зростання серед європейських країн демонструвала Німеччина, то вже у період з 1960 по 1970 р., економічний розвиток стає більш рівномірним. Ситуація 60-х років характеризувалася як загальним прискоренням економічного зростання, так і певною уніфікацією його параметрів. Виняток становила хіба що Велика Британія, хоча й у цій країні темпи розвитку в цей час були найвищими за період від 1870 до 1960 р.

З'ясування причин та пояснення феномену економічного зростання у повоєнний період становило вагомому частку в економічних дослідженнях. Так, за гіпотезою «здобуття втраченого», яку висловлювали *Е. Лундберг (1907—1987)* і *Ф. Яношиши*, передбачалося, що тривала стагнація, спричинена депресією і світовою війною, відкрила нові можливості зростання з боку як пропозиції, так і попиту.

І справді, потенціал зростання *попиту* в Західній Європі, як і в Японії, був значним. Тривалий період рівень споживання в їхніх економіках був нижчим, ніж у США, і лише після 1950 р. ситуація вирівнюється.

Стосовно *пропозиції*, то стагнація 1930-х років, а також наслідки двох світових воєн утримували непропорційно високу чисельність робочої сили у збиткових галузях економіки. *Резерв робочої сили* стає одним із факторів, який підтримує економічне зростання цього періоду.

Засоби для подолання відставання надавала і *технологія*. Інновації як продукт НТР було інтегровано в загальний процес економічного розвитку, а також *технічні зрушення* заклали підґрунтя для майбутнього технологічного прогресу. Уряди більшості країн підтримували фундаментальні і прикладні дослідження в академічних інститутах, а також і субсидували новітні розроблення у приватному секторі.

Процес динамічного зростання поряд з іншими факторами зумовила й **змішана економіка, базована на кейнсіанських принципах**. Головними **цілями урядів** виступали забезпечення повної зайнятості, скорочення нерівності заробітної плати і загальне підвищення добробуту людей. Відповідно було *здіяно трансфертні механізми перерозподілу*, збільшено державні видатки, що веде до глобального збільшення попиту. В плані економічної кон'юнктури було *розроблено антициклічні методи фіскального і монетарного порядку*, покликані стимулювати або стримувати попит залежно від ситуації на ринках.

У Західній Європі розбудова економіки за принципами взаємної співпраці та соціального партнерства сприяла *об'єднанню інтересів власників капіталу, роботодавців, профспілок* як представників інтересів найманих працівників, та й держави в єдиній політиці економічного зростання.

Таким чином, основними тенденціями успішного розвитку суспільств Західної цивілізації у 1950—1960-х роках стали:

- значне розширення споживання та створення інституціонального середовища, здатного підтримати такий розвиток (*першим імпульсом стимулювання попиту стає повоєнна реконструкція й відбудова, а в подальшому — розбудова суспільства споживання*);
- кооперація з метою розвитку світової торгівлі (*як наслідок, безперервне нарощування торгового обороту впродовж 1950—1960-х років*);
- розширення системи соціального захисту (*вбудовування в цю систему автоматичних стабілізаторів з метою стабільності доходів, а також запровадження прогресивного оподаткування*);
- збільшення частки державних видатків у загальній сукупності внутрішніх видатків (*таким чином більша частка споживчих видатків унезалежнювалася від змін на ринку, що забезпечувало розвиток суспільства споживання*);
- комплекс заходів держави щодо забезпечення повної зайнятості (*у 1950-х роках у Західній Європі темпи безробіття досягали 2,9 % активного населення, а в 1960-х — 1,5 %*);

- дискретне застосування урядами антициклічних заходів кейнсіанської політики (*інтервенції для стимулювання попиту в періоди його слабкості і заходи з обмеження надлишкового попиту в періоди його загрози для платіжного балансу або ринку праці*).

Теорії економічного зростання

Проблеми економічного зростання найінтенсивніше почали розроблятися в економічній теорії після Другої світової війни, хоча особливої актуальності набувають після кризи 1929—1933 років. Від середини ХХ ст. теорії зростання *сформуvalи особливий напрям економічної науки*. Першість у цьому напрямі належала **неокейнсіанцям**. Представники цього напрямку виходили з такого важливого засновку теорії Дж. М. Кейнса, як втрати ринковою економікою стихійного механізму відновлення економічної рівноваги і необхідності державного регулювання. Але в центрі їхніх розроблень вже була не концепція зайнятості, а *проблеми сталого економічного зростання на тривалу перспективу*. В цьому плані на особливу увагу заслуговують розроблення англійського вченого **Р. Харрода** та американського економіста російського походження **О. Домара**. Близькість їхніх теоретичних розроблень дали підстави для розгляду єдиної **моделі зростання Харрода—Домара**.

Спрощеній, *однофакторній моделі економічного зростання Харрода—Домара* притаманні такі основні риси:

- визнання досягнення усталених темпів економічного зростання вирішальною умовою динамічної рівноваги ринкової економіки;
- динамічна рівновага й усталені темпи економічного зростання досягаються не автоматично, а є результатом активного державного регулювання економіки;
- визнання вирішальної ролі інвестицій у забезпеченні зростання доходу, що сприяє розширенню зайнятості і, своєю чергою, запобігає виникненню недовантаження підприємств і безробіття;
- встановлення залежності характеру і динаміки економічних процесів від пропорцій між інвестиціями і заощадженнями. Звідси: випереджальне зростання інвестицій є причиною інфляції, а заощаджень — причиною неповної зайнятості. *Таким чином, лише рівність інвестицій і заощаджень забезпечує економічну рівновагу без інфляції та за ситуації повної зайнятості.*

Загалом неокейнсіанці дійшли висновку, що темпи економічного зростання визначаються двома основними факторами — величиною капіталовкладень, або часткою нагромаджень в національному доході, і рівнем капіталомісткості виробництва. Динаміка і рівень останньої залежать від тенденцій технічного прогресу. Стале економічне зростання стає можливим у тому разі, якщо капіталовкладення (що визначаються темпом зростання і капіталомісткістю) прирівнюються до заощаджень (що залежать від схильності до споживання). Таким чином, за умов стабільної норми заощаджень і постійної капіталомісткості повну зайнятість економічних ресурсів суспільства можна забезпечити тільки на базі сталих темпів зростання.

Додатково вказувалося, що не лише традиційні фактори справляють вирішальний вплив на досягнення економічного зростання. Так, дослідження *Дж. Кедріка*, що охоплювало 1869—1957 роки, засвідчило, що вплив традиційних факторів — землі, праці й капіталу — формує менш як 50 % приросту обсягу виробництва. Таким чином, на передній план вийшли *фактори НТП* — рівень технологій і освіти, інші нефізичні фактори — макроекономічна стабільність та рівень відкритості економіки, відповідність сприянню економічного зростання інституціонального середовища. Разом із тим *Е. Денісон* у своїй праці «Джерела економічного зростання» (1962 р.), виокремлює фактор *якісних змін праці та засобів виробництва, тобто технічного прогресу як такого*.

Серед **неокласичних теорій економічного зростання**, розроблення яких розпочалася у 50—60-ті роки ХХ ст. у відповідь на появу неокейнсіанських розробок, слід назвати моделі *Р. Солоу* та *Дж. Міда*. Загалом ці моделі спрямовані на пояснення характеру впливу факторів виробництва та інших факторів на створений продукт, визначення частки і значення кожного фактора у збільшенні продукту.

Як уже зазначалося, у повоєнний період від 1950-х років теорії зростання розвивалися за умов сталих темпів збільшення реального продукту, на відміну від довоєнного депресивного стану. Вочевиднилося, що несталість і нестабільність ринкової економіки, недооцінка сил, що спричиняє її зростання (наріжні камені неокейнсіанської моделі Харрода—Домара) було значно перебільшено.

Р. Солоу виступив із критикою неокейнсіанської моделі Харрода—Домара в середині 1950-х років. Складові моделі зростання Солоу було викладено у праці «Внесок у теорію економічного зростання» (1956 р.). Головним недоліком моделі Харрода—Домара, на думку вченого, є *ігнорування можливих змін співвідношення капітальних благ і праці*. Відповідно до принципів неокласичної теорії пропорції між капіталом і працею мають бути змінними і визначатися виробниками, які мінімізують витрати, залежно від цін на фактори виробництва.

У *центрі уваги Солоу* опиняється заміщення праці уречевленим капіталом. Модель, яку створив учений, використовуючи апарат диференційних рівнянь, не вважається антикейнсіанською, бо виходить зі «схильності до заощадження», яка, своєю чергою, визначає частку національного доходу, що йде на заощадження. Капітал як фактор виробництва зростає в ціні за умови невисокої норми заощаджень, і навпаки, здешевлення капіталу відбувається за її підвищення. У тривалій перспективі за відсутності технічного прогресу відбувається рівномірне зростання капіталу, праці та обсягу виробництва. Темпи економічного зростання при цьому залежать не від норми заощаджень (котра визначає капіталовкладення), а від пропозиції праці.

Основний висновок, до якого схиляється Р. Солоу, зводиться до того, що зниження трудомісткості сприятиме зниженню залежності зростання вироб-

ництва від зростання пропозиції праці. Саме тому вирішальним фактором економічного зростання у довготривалій період є *зростання як втілення технічного прогресу*, а не зростання капіталовкладень.

Можливість існування сталої динамічної рівноваги доведено у праці британського вченого *Дж. Міда* «Неокласична теорія економічного зростання» (1961 р.). Припускаючи, що темпи зростання праці і технічного прогресу незмінні, Дж. Мід робить висновок, що *стале зростання буде досягнуто, якщо темп зростання капіталу дорівнюватиме темпу зростання національного доходу*. За ситуації, коли збільшення капіталу перевищує темпи зростання доходу, відбувається зниження його нагромадження, а якщо темпи зростання праці перевищують темпи нагромадження капіталу, тоді внаслідок зниження граничної продуктивності праці відбудеться заміщення цього фактора (праці) капіталом. Нове поєднання факторів виробництва за умов збереження незмінної пропорції розподілу доходу між ними забезпечить повну зайнятість їх.

Дослідження проблем економічного зростання *С. Кузнеця (1901—1985)* розглядаються в контексті **інституціональної теорії економічного зростання**.

Серед факторів, які справляють основний вплив на динаміку національного доходу, С. Кузнець називав такі: *рух і чисельність населення; зміни його розподілу за віком, родом занять, професійним рівнем; структурні зрушення у промисловості; технічний прогрес; зміни структури і якості капіталу; зміни в соціальній сфері; інституціональні та політичні зміни, які безпосередньо стосуються ринкових відносин; розвиток міжнародної торгівлі; процеси міграції капіталів*.

Кузнець дійшов висновку, що *за сучасних умов економічне зростання залежить від внесків у «людський капітал» куди більшою мірою, ніж від інвестицій в уречевлений капітал*.

На базі використання емпіричних статистичних даних було виявлено, що основою процесу економічного зростання є тривалі структурні зрушення, спричинені різноманітними факторами, що діють у промислових секторах. У зв'язку з цим учений розробив систему вимірювання граничної капіталомісткості, вказавши, що відносний обсяг акціонерного капіталу зазвичай зростає у процесі економічного розвитку, тоді як частка акціонерного капіталу в прибутку з часом зменшується. Отже, внесок капіталу у зростання національного виробництва є відносно незначним.

**Неокейнсіанська
теорія циклу.
Е. Хансен**

У повоєнний період за умов стрімкого, але нерівномірного зростання важливим завданням для провідних західних економістів стає зосередженість їхніх досліджень на *економічному циклі загалом*, тобто у єдності чотирьох його фаз: кризи, депресії, поживавлення та підйому. Завдання, таким чином, ускладнювалося, оскільки Дж. М. Кейнс не працю-

вав над розробленням моделі повного циклу, адже у 1930-ті роки актуальними щодо дослідження вважали тільки такі фази, як кризи та депресії.

Цей напрям досліджень було започатковано *Р. Харродом* у праці «Торговий цикл» (1936 р.), продовжено *П. Семюелсоном* (р. н. 1915) та *Дж. Хіксом* (1904—1989). Але найбільший внесок вдалося зробити кейнсіанцю *Е. Хансену*.

Е. Хансен був видатним теоретиком рузвельтівської адміністрації у США, автором кейнсіанської концепції циклу. Після війни саме Хансен очолив «битву за повну зайнятість». Одним із результатів цієї боротьби став спеціальний «Акт про зайнятість» (1946 р.), в якому протидія безробіттю визнавалася першочерговим завданням уряду. Поступово на практиці запроваджувалися й інші методи стимулювання ефективного попиту: принцип дешевих грошей (низької відсоткової ставки), великих державних видатків, активної податкової політики тощо. У 1960-ті роки економічна політика адміністрацій *Дж. Кеннеді* і *Л. Джонсона* була вже повністю кейнсіанською, що стало наслідком впливу діяльності Хансена.

Цікавим є той факт, що Е. Хансен високо оцінював науковий доробок *М. І. Тугана-Барановського*, визнавши глибину дослідження ним інвестиційного чинника циклічності.

За своїм характером **теорія циклів Хансена** є інвестиційною теорією. Так, нерівномірність капіталовкладень у товарно-матеріальні запаси, основний капітал, будівництво приміщень тощо породжує, на думку цього економіста, коливання циклічного характеру. Сама інвестиційна нерівномірність пояснюється механізмом «відставання та випередження». Економічна «серво-система», або система зворотного зв'язку тяжіє до стану динамічної рівноваги, але якщо один із взаємозв'язаних факторів (наприклад, попит) відхиляється від рівноважного стану, то інші фактори (наприклад, пропозиція) реагують на це не одразу, а зі значним запізненням. Відповідність «відставання і випередження» породжує механізм циклічного пристосування пропозиції до попиту, або перманентні коливання навколо рівноважного стану.

У поясненні **механізму інвестиційних коливань** з позиції кейнсіанства Хансен використовує категорію автономних інвестицій — інвестиції, які не залежать безпосередньо від поточної господарської кон'юнктури. Головною причиною таких інвестицій виступає науково-технічний прогрес. Серед інших причин є демографічні зрушення, що зумовлюють зміни в пропозиції праці на ринку, відкриття нових покладів корисних копалин, залучення до обігу нових господарських площ.

Автономні інвестиції запускають **механізм мультиплікатора** (множинника), що являє собою відношення доходу, зумовленого автономними інвестиціями, до величини самих цих автономних інвестицій. За наявності вільної робочої сили й додаткових потужностей прирощування інвестицій у певній галузі викличе приріст доходу не тільки в цій галузі, а й в усіх пов'язаних із нею суміжних галузях. Кількісно такий взаємозв'язок визначає мультиплікатор.

Взаємозв'язок, що є зворотним до мультиплікатора, — **ефект акселератора**. Цей ефект пояснюється Хансеном тим, що приріст доходу відбувається не тільки завдяки приросту інвестицій, а й сам по собі викликає збільшення останніх.

Механізм взаємодії мультиплікатора і акселератора Хансен називає надкумулятивним процесом, або системою «**надмультиплікатора**». Механізми мультиплікатора і акселератора взаємно доповнюють і підтримують одне одного, але попри це економічний підйом не триває вічно, а відбувається поворот від підйому до спаду. Пояснюючи цей «механізм повороту», Хансен виходив із двох груп причин. *Перша* пов'язувалася з вичерпуванням автономних інвестицій, що зумовлювалося зниженням граничної ефективності капіталовкладень (тобто зменшенням рентабельності кожної наступної частки інвестицій мірою збільшення їх обсягу), збільшенням на стадії буму норми відсотка, зростанням цін на інвестиційні товари. *Друга* причина стосується скорочення граничної схильності до споживання. Гранична схильність до споживання перебуває в оберненій залежності не тільки до мультиплікатора, а й до надмультиплікатора. Початковий імпульс до зростання (автономні інвестиції) невпинно слабшає, до того ж з дедалі меншою віддачею функціонує передавальний механізм (мультиплікатор і акселератор). Відбувається призупинення зростання й економіка повертається до спаду. Нове піднесення розпочинається тоді, коли на стадії спаду поступово відбудеться накопичення імпульсів для нових автономних інвестицій (нові технічні вдосконалення).

Заходи державної антициклічної політики, які застосовують до сфери обігу й перерозподілу доходів, *Е. Хансен* об'єднав у три групи (види):

➤ вбудовані механізми гнучкості (вбудовані стабілізатори) — прогресивний податок на прибуток податок, система страхування від безробіття, система підтримки цін на фермерську продукцію. Такі механізми гнучкості являють собою автоматичну систему, що згладжує коливання, але не сприяє переходу від рівня депресії до відновлення. Систему вбудованих стабілізаторів запроваджують з метою вилучення з ринку частки ефективного попиту в період буму і перенесення її на стадію спаду. Таким чином, бум стримуватиметься, а спад — згладжуватиметься;

➤ автоматично діючі компенсаційні контрзаходи — охоплюють зниження норми відсотка, загальне зниження податкових ставок, скуповування держоблігацій на відкритому ринку, скорочення обов'язкових розмірів резервів комерційних банків, загальне збільшення розмірів урядових позик, надання гарантій за позиками. При цьому на стадії інфляційного буму у разі перевищення встановлених меж інфляції мають застосовуватися заходи зворотного характеру;

➤ керована програма компенсування циклу — бюджетне регулювання, спрямоване на обмеження державних видатків і накопичення бюджетних надлишків у період збільшення приватних інвестицій та споживання і зростання бюджетних видатків у період спаду ділової активності.

Загалом **неокейнсіанське трактування циклу** спирається на три концепції:

1. *Концепція граничної ефективності капіталу*. За цією концепцією стимули щодо інвестування зберігаються до того моменту, поки передбачувана норма прибутку перевищує норму відсотка або дорівнює їй.

2. *Концепція функції споживання*. Ця концепція відображає таку залежність між споживанням і доходом, за якої частка споживання внаслідок повільнішого зростання його постійно знижується. Наслідком цього є зростання потреби в капіталовкладеннях для підтримки попереднього темпу зростання. Функція споживання, своєю чергою, визначає величину мультиплікатора, що встановлює залежність між приростом інвестицій і приростом доходу.

3. *Концепція акселератора*. Акселератор слугує кількісним показником «принципу акселерації», згідно з яким кожен приріст (або скорочення) доходу, попиту чи продукції викликає більший приріст (або скорочення) інвестицій.

Кейнсіансько-неокласичний синтез

У перебігу подальшої еволюції *традиційне кейнсіанство*, вже у 1950—1960-ті роки трансформувалося в школу, яку називають **кейнсіансько-неокласичним синтезом**. Упродовж чверті століття по завершенні Другої світової війни ця школа вважалася авангардним напрямом у макроекономіці, але згодом була витіснена монетаризмом і новою класичною школою. Участь у розробленні теоретичної системи кейнсіансько-неокласичного синтезу брали *Дж. Хікс, Е. Хансен, Л. Клейн (р. н. 1920), Д. Патінкін (1922—1995)*, утім, найвагомимим був внесок, що його зроблено у праці *П. Семюелсона* «Економіка».

Видатний економіст *В. Леонтьєв (1906—1999)* з приводу необхідності синтезу неокласики із кейнсіанством писав: «Класичний підхід з його набором передумов, сформульованих без посилянь на динамічні аспекти проблеми, хибує тим, що можна було б назвати «теоретичною далекоглядністю» — здатністю правильно оцінювати довгострокові тенденції і разом із тим вражаючою неспроможністю пояснити, ба навіть змалювати короткотермінові зміни і коливання. Не будучи панацеєю, «кейнсіанські окуляри» дещо поліпшують аналітичне бачення короткотермінових явищ, однак вони абсолютно закривають довготерміновий напрям економічного розвитку» [6, с. 128].

Передовсім *кейнсіансько-неокласичний синтез* виявив себе у розвитку теорії та обґрунтуванні державної політики економічного зростання. Остання виступає як своєрідне поєднання *неокласичних ідей* стимулювання потенційного виробництва і *неокейнсіанських рекомендацій* щодо регулювання ефективного попиту з метою досягнення їхньої динамічної рівноваги.

Складовою кейнсіансько-неокласичного синтезу є макроекономічна **модель Хансена / Семюелсона («45-градусна» модель)**, розроблена у 1940-х роках. Графічне зображення цієї моделі дістало назву «кейнсіанського хрес-

та». Сама модель надає можливість аналізувати випадки макроекономічної нестабільності та подолання їх методом державного регулювання. Проте головним недоліком моделі стало уявлення про те, що економіка може страждати або від безробіття, або від інфляції. При цьому передбачалося, що з кожним із зазначених явищ можна впоратися, застосовуючи взаємовиключні фіскальні заходи. Помилки кейнсіанської концепції виявила **стагфляція** 1970-х років.

Внутрішня логічна непослідовність, властива підходу Хансена / Семюелсона, викликала до життя **хіксіанську версію кейнсіанства**. До так званої спрощеної моделі згодом було *введено грошові параметри*. Аналітичний апарат для цього ще 1937 р. запропонував *Дж. Хікс*, а вдосконалив і використав *Е. Хансен*. У результаті з'явилася **схема «доходів — видатків» Хікса—Хансена**, яку ще називають **багатофакторною моделлю економічного зростання Хікса/Хансена (IS/LM-модель)**.

Модель IS/LM слугує для обґрунтування впливу на національний дохід і зайнятість змін фіскальної, або фінансово-бюджетної, політики (через зміни державних витрат і податків) і монетарної, або грошово-кредитної, політики (через зміну грошової маси в обігу). Вона показує, що ці дві основні форми економічної політики держави взаємозв'язані й доповнюють одна одну, а реалізація заходів в одній сфері справляє вплив на іншу.

Головними умовами рівноваги за цією моделлю у *реальному секторі є рівність між інвестиціями і заощадженнями (IS), а в грошовому — рівність між попитом на ліквідність і грошовою масою (LM)*.

Одним із останніх аналітичних відкриттів неокласичного синтезу стала **крива Філіпса**. Спершу вона була емпіричним співвідношенням між динамікою ставок заробітної плати і рівнем безробіття у Великій Британії від 1861 до 1957 р. Це співвідношення виявив англійський статистик **Е. Філіпс (1914—1975)**. У подальшому *Р. Лінсі, П. Семюелсон* та інші представники *кейнсіансько-неокласичного синтезу* дали теоретичне пояснення цього співвідношення, яке має зворотний характер. Річ у тім, що зростання номінальної ставки заробітної плати є реакцією на надлишковий попит на ринку праці, який, своєю чергою, є дзеркальним відображенням безробіття. Згодом зміну ставки зарплати було замінено на темп інфляції (оскільки зростання зарплати через збільшення витрат породжує підвищення цін), і криву Філіпса почали трактувати як зворотний зв'язок між темпом інфляції та рівнем безробіття.

Цей аналітичний інструмент виявився корисним щодо проведення макроекономічної політики. Використовуючи криву Філіпса, уряд мав змогу обирати таке співвідношення між інфляцією і безробіттям, яке на даний момент найбільшою мірою відповідало суспільним інтересам.

Однак криза початку 1970-х років спростувала базоване на кривій Філіпса уявлення стосовно існування компромісного вибору між інфляцією і безробіттям, про що йтиметься далі. Невідповідність кривої Філіпса тогочасним емпіричним даним спричинила розчарування у кейнсіанстві.

Назагал у межах *кейнсіансько-неокласичного синтезу* слід виокремити *дві основні ідеї*:

➤ *по-перше*, макроекономіка не розглядається автономною субстанцією, а її функціональні зв'язки формуються з множинних мікроекономічних процесів, описаних неокласичною теорією;

➤ *по-друге*, сучасна економічна система (змішана економіка) може з успіхом долати такі явища, як безробіття й інфляція, якщо в її межах вдасться поєднати два начала: ефективний вплив держави на ринок як єдине ціле та свободу поведінки виробника і споживача.

**«Економічне диво»
Німеччини. Л. Ерхард**

Однією з найуспішніших економік повоєнного періоду, де економічне зростання набуло вражаючих темпів, стала економіка Німеччини. Прискорений економічний розвиток цієї країни та вихід її на друге місце у світі у 1950-х роках було названо **«економічним дивом»**.

Методологічні засади теорії «соціального ринкового господарства», що закладалися авторами «теорії порядку», представниками німецької гілки економічного лібералізму **В. Ойкеном, Ф. Бемом, В. Рьопке, А. Рюстовом, А. Мюллер-Армаком** було розглянуто у попередньому питанні.

Основними ж факторами реформування економіки слід вважати такі:

➤ *по-перше*, відбувається поновлення основного капіталу за участю держави та за мінімальних видатків на ВПК. Поновлення основного капіталу відбулося пізніше, ніж в інших країнах, тобто на вищій технічній основі. Держава використала кошти від прибутків великих корпорацій, податок на прибуток яких у перші повоєнні роки становив 90—94 %, а на військові потреби витрачалося лишень 5—6 % державного бюджету;

➤ *по-друге*, виникає можливість розвитку цивільних галузей та використання їхньої економічної віддачі задля реконструкції промисловості й сприяння насиченню попиту;

➤ *по-третє*, Західна Німеччина отримувала гуманітарну допомогу від США, насамперед у вигляді споживчих товарів на суму 2,5 млрд дол.

Основою **«економічного дива»** стала **реформа Л. Ерхарда** — почесного професора факультету державного права Мюнхенського університету (у 1949 році, після утворення ФРН — міністр економіки, а від 1963 р. — канцлер ФРН). Слід зазначити, що всі перетворення в економіці Західної Німеччини з кінця 1940-х і до початку 1950-х років дістали назву реформи Л. Ерхарда.

Прихильники людини, котра втілювала в життя розроблення Л. Ерхарда, — канцлера **К. Аденауера**, називали цей період у житті Західної Німеччини «добою Аденауера». У 1950—1960-ті роки існувала своєрідна «диктатура» канцлера — при тому, що всі процеси відбувалися демократичним шляхом.

Політика Аденауера базувалася на двох китах — соціальній ринковій економіці та «новій Німеччині в новій Європі».

Засади теорії соціального ринкового господарства були викладені Аденауером та його соратниками у Дюссельдорфських тезах ХДС/ХСС 1949 р. і відтоді лише розвивалися й уточнювалися, не зазнаючи принципових змін.

Суть реформи зводилася до *перетворення Західної Німеччини із країни з жорстко регулятивною економікою на країну розвиненого ринкового господарства*.

Завдання реформи полягало у створенні умов для розвитку вільної, конкурентоспроможної економіки й підвищення життєвого рівня населення. Підтвердженням цього стала назва книги Ерхарда — «Добробут для всіх».

Першим кроком до цього стало «соціальне» житлове будівництво — відносно дешеві будинки і квартири для робітників за рахунок бюджету. Наступним — «динамічна» пенсія, яка не лише залежала від пенсійного внеску, а зростала паралельно зі збільшенням ВВП, соціальне страхування по хворобі та допомога на дітей. Аденауер заохочував заощадження, надаючи податкові пільги вкладникам ощадкас, підвищуючи відсоткові ставки за внесками та виплачуючи спеціальні державні премії на заощадження. Провалося «розсіювання» акціонерного капіталу шляхом випуску «народних акцій», які продавалися особам найманої праці за пільговим курсом. Для цього частково було приватизовано державні концерни «Пройссаг», «Фольксваген» та ФЕА. Також заохочувалося вкладання робітниками частини заробітної плати в інвестиційні фонди підприємств, на яких вони працювали.

Вагоме значення мала **грошова реформа 1948 р.**, основним завданням якої стало вилучення з ринку знеціненої грошової маси. На думку професора Х. Херберга, «західнонімецьке економічне диво є дитиною від шлюбу грошової реформи та ринкового порядку» [8, с. 74]. За процедурою обміну старих грошей на нові 20 червня 1948 р. кожен житель Західної Німеччини отримав «подушні» гроші у розмірі 40 марок, за два місяці — ще по 20 марок. Приватні накопичення й кредитні активи, інші грошові зобов'язання обмінювалися у співвідношенні 10 : 1, зарплати, пенсії, орендна плата — 1 : 1. Половину рахунків у банках було збережено, 70 % іншої половини після перевірки джерела коштів анулювали. Нагромадження банків, держустанов, пошти, залізничного відомства також було анульовано, а борги Третього рейху банкам погашено лише у 1957 р. у пропорції 10 : 1. Загалом 100 рейхсмарок (РХ) обмінювалися на 6,5 дойчмарок (ДМ) [7, с. 73]. Незабаром було створено незалежний від уряду Центральний банк, місцевим органам заборонялося формувати дефіцитні бюджети. Одночасно з реформою було відмінено більшість карток, відпущено основні ціни.

Отже, грошова реформа ліквідувала «інфляційний навіс», що виник унаслідок концентрації фашистською Німеччиною ресурсів на військовій потребі та значного відкладення попиту. Це повернуло грошовій системі роль економічного регулятора й носія економічної інформації. Важливе значення мала виплата «подушних» грошей на початку реформи, завдяки чому було штучно створено купівельну силу у 10 млрд ДМ.

Це забезпечило можливість зміни структури цін. За таких умов приватні економічні суб'єкти змогли здійснювати ефективні й координовані економічні стратегії.

Серед найважливіших заходів з реалізації реформ **розвитку виробничої сфери** слід назвати такі:

- зниження обов'язкового мінімуму фінансових резервів комерційних банків;
- зниження облікової ставки відсотка, що здешевлювало кредити для промисловців;
- надання банкам дотації (300 млн ДМ) та використання її для довгострокового кредитування промисловості;
- сприяння конкуренції (проголошення свободи цін, обмеження концентрації капіталу й утворення монополій). Конкуренція мала підвищити продуктивність праці у промисловості, що посприяло б насиченню ринку товарами, зниженню цін на них, підвищенню зайнятості та зростанню зарплати;
- зниження податків та компенсація втрат за попередніми завищеним ставками.

Вагомим фактором економічного зростання виявилася допомога Західній Німеччині за планом Маршалла у розмірі 2 млрд 422 млн дол. США.

Результати реформи Л. Ерхарда перевищили будь-які оптимістичні прогнози. Лише впродовж п'яти перших років правління Аденауера валовий внутрішній продукт зріс на 48 %, реальна заробітна плата — на 80 %. Зростання промислового виробництва сягало небачених величин (1936 р. — 100 %, 1953-й — 161,5 %, 1954-й — 181,2 %, 1955-й — 206,9 %). Водночас відбувається розукрупнення капіталу та формування конкурентного середовища (1920 р. — 1000 картелів, 1930-й — 3000, 1959-й — 58).

Від 1951 р. встановлюється активний торговельний баланс, а також відновлюється конвертованість німецької національної валюти. При цьому накопичення грошової маси дозволяє повертати борг за планом Маршалла (на 1963 р. було виплачено більшу його частину). За Західною Німеччиною також закріплюється статус провідної сили європейського інтеграційного процесу.

Свідченням соціальної спрямованості економіки стає реальне зростання добробуту населення, зокрема фонд оплати праці за 1954—1956 роки збільшився з 54,1 до 67,9 ДМ, зростання заощаджень із 1949-го до 1965 р. сягнуло 107,7 млрд ДМ, а зростання доходу на душу населення мало таку динаміку: 1949 р. — 100 ДМ, 1950-й — 118 ДМ, 1952-й — 130 ДМ, 1954-й — 147 ДМ, 1955-й — 161 ДМ.

Саме в цей час у світі заговорили про «німецьке економічне диво». Не знижувалися темпи й надалі. До кінця 1950-х Німеччина Аденауера вже мала найпотужнішу і найдинамічнішу економіку у Західній Європі.

Докризовий розвиток Англії та Франції

Економічний розвиток Англії у повоєнний період вирізнявся *ознаками неоетатизму*, посиленням державного регулювання у зв'язку із проголошенням лейбористами (робітнича партія, що прийшла до влади у 1945 р.) переходу до соціалізму шляхом націоналізації промисловості.

Лейбористський уряд К. Етлі запроваджував такі **елементи державного регулювання**:

- здійснення контролю і регулювання капітальних вкладень у націоналізовані галузі (Рада національних інвестицій);

- контроль за випуском цінних паперів і зобов'язань, регулювання надання позик приватним підприємцям, планування діяльності приватнокапіталістичних підприємств, стимулювання інвестицій (Комітет емісії капіталів);

- розроблення і застосування річних планів (кон'юнктурних прогнозів) та чотирирічного плану із забезпечення безкризового розвитку (Планове економічне управління);

- проведення режиму економії (від 1947 р.) — заморожування зарплати, інших доходів, обмеження споживання;

- підтримка фермерських господарств методом дотацій (покриття чверті виробничих видатків, закупівля продукції за гарантованими твердими цінами, преміювання за досягнення).

Результатами націоналізації галузей господарства, державного регулювання та впливу НТР (1946—1951 рр.) виявилися:

- перевага в націоналізації «старих» малорентабельних галузей (державна викупувала ці галузі і таким чином надавала можливість колишнім власникам засвоювати «нові», перспективніші галузі, а старі модернізувала, чого не могли зробити колишні господарі);

- перехід до державної власності підприємств сектору обслуговування (тобто підприємств, котрі надають паливо, енергію, метал, здійснюють перевезення);

- нагромадження золота і валюти та відмова (наприкінці 1950-х років) від допомоги за планом Маршалла;

- спрямування великих капіталовкладень у промисловість та зростання господарства;

- перевищення промисловістю довоєнного випуску продукції у 1948 р.;

- зростання сільськогосподарського виробництва (від початку 1950-х до 1980-х років) більш як утричі — 60 % споживаної продукції Англія виробляла сама;

- сприяння НТР пришвидшеному розвитку економіки 1950-х — першої половини 1960-х років.

Загалом у 1950-х роках Англія відставала за темпами розвитку від розвинених європейських країн. А вже у 1960—1970-х роках під впливом енергетичної й сировинної кризи значно погіршилися зовнішньоекономічні позиції Англії. Країна переживала економічну депресію і перемісти-

лася з другого місця в системі світового промислового виробництва на четверте після США, ФРН, Японії.

Економіка Франції у роки Другої світової війни зазнала цілковитого занепаду. У 1945 р. обсяг виробництва промислової продукції становив лише 38 % довоєнного рівня, а сільськогосподарської — 50 %. У національній економіці домінували великі монополії. У 1946 р. 75 % виробництва сталі й 95 % потужностей із переробки нафти належали п'ятьом компаніям. У інших галузях спостерігалася аналогічна ситуація. Монополістичний капітал Франції, що відроджувався, орієнтувався на потужного партнера в особі США.

У повоєнні роки **Франція** обрала стратегію державної експансії в економіці, керуючись висловом президента Ш. де Голля (*роки президентства: 1944—1946, 1958—1969*): «Завдання держави полягає не в тому, щоб начепити залізний нашійник на націю, а в тому, щоб управляти її еволюцією». Заходи щодо економічної стабілізації французький уряд здійснював через *розширення частки державної власності* насамперед у фінансовому секторі з огляду на значну потребу у фінансових ресурсах. Наприкінці 1940-х років було націоналізовано 4 провідні банки, 34 страхові компанії [5, с. 63], створено кілька державних трестів, що встановили контроль у вугільній, газовій, електроенергетичній промисловості, на залізничному транспорті. Обраний шлях виявився ефективним, оскільки темпи відбудови у націоналізованих галузях були вдвічі вищими, ніж загалом по промисловості [7, с. 131].

Слід зазначити, що націоналізація у Франції відбувалася в цивілізованих формах, мала характер викупу, а конфіскацію майна застосовували лише до підприємців-колабораціоністів. Це дало можливість уникнути значної соціальної напруженості.

Політика «дирижизму», крім націоналізації фінансових установ та підприємств, передбачала значний бюджетний перерозподіл коштів, створення системи централізованого планування, участь робітників у справах компаній, а від 1967 р. було запроваджено обов'язкову участь робітників великих компаній у прибутках. У 1947 р. розпочалося розроблення п'ятирічних планів — національних програм, що визначали пріоритети й стратегію розвитку економіки. У середині 1960-х років поширилася практика держзамовлень, а у 1960—1970-х — політика укладання угод між державою та підприємствами щодо досягнення планових показників під надання державою ресурсів.

Отже, основними параметрами економічного курсу *Ш. де Голля* були:

- націоналізація депресивних галузей промисловості ($\frac{1}{5}$ частина: електроенергетика, вугільна промисловість, авіаційна й автомобільна промисловість тощо);
- створення адміністративних рад (із включенням до них представників робітничого класу) для управління націоналізованими підприємствами;

- розширення прав фабрично-заводських профспілкових комітетів (відновлення 40-годинного робочого тижня, двотижневої оплачуваної відпустки для робітників і тритижневої для службовців, право на пенсії найманих працівників з 65 років, система виплат для стимулювання народжуваності);
- обмеження панування монополій;
- спрямування допомоги за планом Маршалла (12 млрд дол.) на розвиток і модернізацію промисловості;
- проведення (від 1958 р.) економічної політики «індустріального імперативу», або дирижизму (активне державне втручання);
- застосування державного індикативного (рекомендаційного) планування (розроблення макроекономічної моделі перспективного розвитку з такими індикаторами-дороговказами, як обсяг, структура, темпи зростання виробництва, динаміка цін, експорт-імпорт, податки, інвестиції).

Результати економічної політики голлізму полягали у збільшенні капіталовкладень в націоналізовану промисловість; відновленні більшості показників довоєнного розвитку (вже у 1948 р.) та збільшенні обсягів промислового виробництва (1958—1968 рр.) на 60 %. При цьому спостерігалось встановлення динаміки щорічного економічного зростання 5,5 % на рік (1958—1968 рр.).

Із вступом Франції у 1957 рр. до Європейського економічного співтовариства посилювалося перекачування капіталів у важку промисловість. Структурна перебудова економіки в межах державно-монополістичного укладу спричинилася до того, що націоналізована власність разом із муніципальною становила третину надбання країни (банки, підприємства, транспорт, земля).

Отже, у повоєнній економіці Франції відбулися якісні зміни. Пішов у минуле фінансово-лихварський капіталізм, його місце заступив промисловий, характерними рисами якого є високий рівень концентрації, значний вплив держави на визначення програм розвитку, уніфікація економічної структури з партнерами по ЄЕС.

Економічне зростання у США та Японії

Світове лідерство США у 1950—1970-х роках виразилося за більшістю параметрів, зокрема найбільший обсяг ВВП і рівень життя — подвоєння доходів кожного покоління в до- і повоєнний період. Найвищим у світі був і показник продуктивності праці (цей показник у Західній Європі у 1950—1960-ті роки становив 30 % — 40 % від показника США, Японії — 14 %). До показників, які свідчили про темпи економічного зростання, долучається лідерство в науці й піонерство у застосуванні переваг НТР.

Особливостями (факторами) економічного зростання та застосування досягнень НТР економікою США у 1950—1970-ті роки слід вважати такі:

- створення інституціонального середовища, сприятливого для застосування досягнень НТР та подальшого економічного зростання. Серед ос-

новних його складових вирізняють: свободу підприємництва і особистості; повагу громадян до закону; мобільність населення тощо;

➤ *суттєве фінансування науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР)*. У 1968 р. видатки США були вищими від видатків у ФРН у 7,5 раза, Великій Британії — у 9,2 раза, Японії — у 14,7 раза;

➤ *сприяння залученню до США вчених, винахідників*. У цій країні у повоєнний період працювали понад половину видатних учених світу, а за підрахунками експертів, інтелектуальний приплив у 1950—1960-ті роки вможливив економію у 4 млрд дол.;

➤ *зростання рівня освіти (з 1940 по 1967 р. кількість студентів зросла удвічі) та акцентування уваги на дослідженнях людини;*

➤ *формування основних центрів розвитку фундаментальних наук (державні та приватні НДІ, спеціалізовані університетські кафедри);*

➤ *створення венчурних компаній (невеликі підприємства, що розробляють та реалізують великим корпораціям нові технології);*

➤ *створення у США сучасної системи управління виробництвом, передового менеджменту, розвитку маркетингу: схема участі робітників у прибутках компаній (концепція «народного капіталізму»), програми викупу робітниками акцій своїх підприємств (концепція «фірма—команда»), запровадження системи постачання «точно у термін» (аналог японської системи «канбан») тощо.*

Напрямами структурної перебудови економіки США під впливом НТР були:

➤ *розвиток наукомістких і високотехнологічних галузей, породжених НТР (авіакосмічна, електротехнічна, хімічна, машинобудівна, виробництво точних і складних інструментів);*

➤ *скорочення частки застарілих галузей (металургія, вугільна промисловість, суднобудування, виробництво будівельних матеріалів, легкої промисловості) та часткова науково-технічна модернізація їх.*

Успішний приклад економічного поступу й зростання демонструвала у повоєнний період і **Японія**, стрімко перетворюючись на **економічного лідера Південно-Східної Азії**.

Ця країна, подібно до країн Західної Європи, мала невтішні наслідки Другої світової війни, й серед них: скорочення випуску промислової продукції (у 1945 р. — 28,5 % від рівня 1935—1937 рр.); руйнування міст і більшості промислових об'єктів, моральне і фізичне зношування обладнання; загострення продовольчої кризи; дефіцит бюджету й інфляційні явища. Крім того, в *Японії* надто загострилася проблема браку природних ресурсів для відновлення економіки та неможливість їх придбання.

Найважливішими аспектами повоєнного відновлення економіки Японії виявилися реформи, успішне проведення яких зумовили ще одне (поряд з німецьким) **економічне диво у світі**.

Першою реформою була **декартелізація методом реорганізації дзайбацу (1945 р.)**. За цим законом дзайбацу (форма монополії, сімейні конгломерати) ліквідовувалися як підприємства, що заважали прогресу і були опорою реакційної політики. Реорганізація відбувалася шляхом ліквідації головних холдинг-компаній фінансово-промислових груп із подальшим передаванням функції керівництва групами до банків (у складі кожної дзайбацу був власний банк). Таким чином, групи втрачали сімейний характер (банки не перебували в сімейній власності), а загалом відбувалося розукрупнення провідних промислових компаній.

У результаті проведення цієї реформи сформувався *особливий тип японських фінансово-промислово-торгових груп* («Міцуї», «Міцубіші», «Сумітомо»), відмінних від європейських та американських зразків. Їхні основні риси такі:

- чіткий поділ праці всередині кожної групи;
- покладання обов'язків фінансування та інвестування підприємств на власний банк групи;
- покладання обов'язків реалізації (збуту) продукції підприємств на власні торгові компанії групи.

Другою за хронологією стає **буржуазна аграрна реформа 1947—1949 років**, головне завдання якої полягало в *ліквідації паразитичного напівфеодалного землевладіння*. З цією метою було здійснено примусовий викуп державою землі у поміщиків за символічними цінами (якщо поміщик мешкав на селі, то за ним залишалася 3 га землі, в іншому разі викуповувалася вся земля), із подальшим продажем її селянам (до реформи селяни орендували землю). Після реформи площа середнього господарства становила 1 тьо (1 га) землі. Крім цього, держава запровадила бюджетне фінансування робіт з підвищення родючості ґрунтів (меліорація, боротьба з ерозією), а також почала надавати селянам дешеві кредити. Піклувався уряд Японії і про наукові дослідження у сфері сільськогосподарства, відповідно фінансуючи такі розроблення.

Унаслідок цієї реформи вже до кінця 1950-х років відбувається збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва, підвищується загальна ефективність аграрного сектору, знижується зайнятість, зростає пропозиція праці для промисловості. Позитивним наслідком реформи також можна вважати підвищення купівельної спроможності селян.

Процес реформування у повоєнній Японії мав комплексний характер, тож крім завдань оптимізації господарської сфери суттєвою новацією стає **реформа у сфері державного устрою**, а саме створення системи парламентаризму (видання законів, управління економічним життям, внутрішньою та зовнішньою політикою). При цьому символічно зберігався титул імператора.

Іншими факторами економічного розвитку Японії слід визнати *низькі (за умовами капітуляції) воєнні видатки*, які не мали перевищувати 1 % національного доходу, а також низький рівень (порівняно зі США та Західною Європою) заробітної плати у промисловості (у 5,6 раза нижче, ніж у США, в 1,4 — ніж у Франції, у 2,6 — ніж у ФРН).

Окремо слід вказати на специфіку, характер та умови *поновлення основного капіталу*. Так, від другої половини 1950-х років відбувається освоєння нових технологічних процесів та галузей виробництва; здійснюється перехід від трудомістких до капіталомістких галузей; скорочується питома вага легкої промисловості (особливо текстильної), прискорюється розвиток нових галузей (автомобільної, електротехнічної, виробництво синтетичних матеріалів).

Від середини 1960-х років відбувається *перехід до кібернетизації виробництва та наукомістких галузей* (придбання в інших країн патентів та ліцензій науково-технічних розробок). У цьому питанні японці виходили з економічної доцільності (наприклад: розроблення процесу виробництва нейлону тривало 11 років і коштувало 25 млн дол., тоді як Японія придбала патент за 7,5 млн дол. і за 9 років отримала дохід від експорту у 90 млн дол.); скорочувалося й науково-технічне відставання.

Визначаючи особливості *«японського дива»*, варто також звернути увагу на особливі форми відносин праці та високий рівень капіталовкладень у національному доході. Японія інвестувала в господарство близько третини валового національного продукту (основні інвестори: банки та їхні кредити — 70 %, а також заощадження приватних осіб — $\frac{1}{3}$). Крім того, Японія мала перевагу щодо низького рівня витрат на оплату праці у вартості продукції порівняно із високорозвиненими країнами (питома вага видатків на оплату праці у вартості продукції в Японії — 11 %, у США — 32 %, в Англії — 27 %. Приклад: питома вага зарплати у вартості автомобіля «Фіат» італійського виробництва становила 31 %, тоді як японського авто — 6,6 %).

Ефективною виявилася *патерналістська модель соціально-трудова відносин* (пожиттєве закріплення працівника за фірмою в економічний спосіб). Така модель була зручною для працівника, адже мірою зростання стажу роботи збільшувалася зарплата (у 45 років працівник заробляє у 2,5 рази більше, ніж початківець), а також відпустка та пенсія. Становленню соціальної сфери сприяли прийняття трудового законодавства і проголошення легалізації профспілок.

Зрештою слід наголосити вагому *роль традицій і релігії* (східної філософії) у формуванні почуття обов'язку, сумління, відповідальності перед колективом, поваги до закону. Цей фактор вважають одним із найвагоміших за умов трансформаційних зрушень будь-якого суспільства.

Підсумуємо найвагоміші риси політики держави щодо прискорення НТП в Японії:

- розроблення *планів соціально-економічного розвитку (загальнодержавні й галузеві п'ятирічні та трирічні плани індикативного (рекомендаційного) типу)*;
- надання *фінансово-кредитної та науково-технічної підтримки фірмам, які брали участь у виконанні планів (від 1950-х до середини 1970-х років усі плани було перевиконано)*;

- формування ефективної системи освіти (більша, ніж у США тривалість занять, більший обсяг домашніх завдань, підвищена увага до вивчення математики, природничих наук, іноземних мов. Оплата праці в системі освіти у 1,5 раза вища від середньої по країні).

**Криза 1970-х років.
Спростування кривої
Філіпса та явище
стагфляції**

У 1960-ті роки непорушна віра в потенціал зростання змішаної економіки привела більшість політичних діячів й економістів до думки про настання періоду остаточного подолання економічних криз. Творчі сили західних суспільств змінюють орієнтацію і переходять від розв'язання проблем технологічної ефективності до проблем ефективності соціальної. Але ідеологія зростання, що становила фундамент змішаної економіки і в цьому аспекті — держави добробуту, почала викликати сумніви. Наприкінці 1960-х років поступово руйнуються інституціональні рамки, що формували міжнародну співпрацю після війни. Поряд із успіхами в досягненні ефективного попиту, збільшенні обсягів виробництва, досягненні повної зайнятості (у США) спостерігається пришвидшення інфляційних процесів. Зростання цін дедалі частіше виявлялося у формі інфляції витрат.

«Перегрів» американської економіки наприкінці 1960-х зумовив погіршення торгового балансу. Цьому поглибленню дефіциту платіжного балансу США відповідали «надлишки» Європи та Японії, що їх вони могли вкладати в поліпшення свого добробуту і прискорення темпів зростання. Як наслідок у цих економіках збільшується бюджетний дефіцит і теж розвивається інфляція. І хоча в Європі інфляція не була такою загрозливою, як у США та Японії, однак ринок праці тут реагував куди гостріше.

Надмірної самовпевненості урядам додавала віра в дієвість **кривої Філіпса**, зокрема переконаність у тому, що існує зворотний зв'язок між рівнем безробіття, з одного боку, і рівнем заробітної плати та цін — з іншого. Нагадаємо, що за кривою Філіпса значне скорочення безробіття значно більшою мірою викликає зростання інфляції порівняно зі зменшенням кількості безробітних. За цією теорією така диспропорція існуватиме в разі надто високого рівня безробіття. Ці дві екстремальні точки було розподілено зоною рівноваги, що характеризується зворотно пропорційною еластичною залежністю між рівнем безробіття та інфляцією. В цій зоні рівноваги уряд міг спиратися на найприйнятнішу для себе комбінацію рівнів безробіття та інфляції. Таким чином, «повзуча» інфляція 1950 — початку 1960-х років виявилася прийнятною платою за досягнення вищого рівня зайнятості. Однак із часом, а саме *наприкінці 1960-х років цю рівновагу було порушено, коли ціни почали зростати швидшими темпами порівняно зі зниженням безробіття*. Під час цієї кризи відбувалося *одночасне збільшення і безробіття, і інфляції*. Додавали цьому відхиленню, як зазначалося раніше, також і зростання зарплати, і брак робочих рук, а експансіоністська грошова політика, що спричинила руйнування пропорції між безробіттям та інфляцією,

тепер уже загрозувала нормальному функціонуванню міжнародної грошової системи. Торговий дефіцит США посилив стан нерівноваги, в результаті чого у 1971 році урядом цієї країни було припинено конвертованість долара, що завдало останнього удару світовій грошовій системі. В подальшому значне збільшення світової валютної ліквідності, пов'язаної з американськими дефіцитами 1971-го і 1972 років, стимулювало й без того надмірне зростання грошової маси у різних країнах.

«Перегрів» економіки стосувався не лише пропозиції праці, а й сировини і продовольчих товарів. Упродовж року (1972/1973) вартість сировини (за винятком енергії) підвищилася на 63 %, а за три роки (від 1971 до 1973) — на 159 %. Зростання цін на сировину пояснювалося, окрім решти, й тим, що впродовж 1950-х років інвестування переорієнтовувалося із сировинних секторів на промислові, точніше, в нові технології та обладнання.

На початку 1970-х років низький рівень цін на нафту і газ, що сформувався в результаті масштабного інвестування в нафто- і газовидобувну промисловість, також посилював перегрів економіки. У результаті посилення інфляційного процесу та зниження курсу долара картель країн—експортерів нафти (ОПЕК, створений у 1973 р.) різко підвищив ціни на нафту: з 2,5—3 до 10, а потім — і до 30 доларів за барель (понад 200 доларів за тонну), що спричинило справжній «нафтовий шок» як для економіки розвинених капіталістичних країн, так і для економіки всього світу. Підвищення цін на нафту мало низку наслідків:

- передавання значної частки доходів на користь країн-виробників нафти;
- скорочення купівельної спроможності населення західних держав;
- зниження капіталовкладень в економіку;
- зниження темпів зростання промислового виробництва;
- скорочення обсягу торгового обороту;
- зростання безробіття.

Окремо слід вказати на характер інфляції. Річні показники зростання інфляції країн ОЕСР підвищилися до 15 % у 1974 р., при цьому, як уже зазначалося, спостерігалось співіснування інфляції й стагнації, що спричинило **стагфляцію**.

Економісти, які аналізували феномен стагфляції 1970-х років, не були одностайними. Існувало принаймні дві визначальні точки зору на пояснення цього явища. Одна група вчених розглядала його як невід'ємну частину розвитку повоєнних *циклів кон'юнктури*, інші побачили в цьому прояв кризи, що мала глибокий *структурний характер*.

Згідно з *першою точкою зору*, рецесія 1970-х років, власне, нічим не відрізнялася від попередніх. Вважалось, що стагфляцію можна подолати методом застосування кейнсіанської терапії на базі фіскальної політики. Однак пришвидшення темпів інфляції остаточно дискредитувало політику регулювання попиту податковими засобами. У результаті на передові позиції ви-

йшли *монетаристи*, які відкинули старі методи управління. Вони вважали, що для згладжування кон'юнктурного циклу державі слід обмежитися контролем за обсягом грошової маси. Назагал, як кейнсіанці, так і монетаристи сходилися на тому, що феномен стагфляції не уподібнюється структурній кризі, а тому закликали до регулювання попиту: *кейнсіанці до управління реальним споживанням, а монетаристи — номінальним*.

Деякі економісти відкидали концепцію жорсткої структури виробництва і надавали більшої уваги розвитку структури пропозиції. Зокрема, економісти *Ростоу* і *Ван Дюйн* у зв'язку з цим наголошували на значимості взаємодії між первинним, вторинним і третинним секторами світової економіки та дисбалансу між ними, спричиненого значними інвестиціями у вторинний і третинний. На переконання цих економістів, якщо вкладання капіталів у нові галузі викликають ускладнення, це є ознакою входження економіки у стадію спаду, й структурний характер стагфляції був тому причиною. Перебудова західної економіки, на думку економістів, — процес складний, він може бути реалізований у межах змішаної економіки. Необхідно дотримуватися законів ринку, але разом із тим уряду належить вирішальна роль у розвитку ключових галузей як у промисловості, так і в «третинному» (послуги) і «четвертинному» (колективне володіння) секторах економіки.

Типовим *прикладом виходу з кризи на початку 1970-х років є економічна політика Р. Ніксона у США*. Влітку 1971 р. президент оголосив про перехід до нової економічної політики, що передбачала чотири фази: впродовж серпня 1971-го до кінця квітня 1974 р. Заходи, до яких вдався уряд США на першому етапі, — заморожування на 90 днів цін та зарплати, встановлення додаткового 10-відсоткового податку на імпорт, тимчасове припинення обміну долара на золото — поклали край Бреттон-Вудській фінансовій системі й спричинили подальше падіння вартості долара та посилення інфляції. Надалі було здійснено перехід від заморожування цін та зарплати до державного контролю над ними. Але після чергових невдалих спроб державного регулювання цін та заробітної плати 30 квітня 1974 р., по закінченні терміну дії закону про стабілізацію, *американська нова економічна політика* провалилася. Саме тоді ціни зростали особливо швидко, що частково було пов'язано із прийняттям у липні 1973 р. нового аграрного закону, згідно з яким було скасовано всі обмеження на виробництво сільськогосподарської продукції.

Від середини 1975 р. Західноєвропейські країни та США знову вдалися до *експансіоністської політики*. Так, у США економісти наполягали на тому, щоб грошова маса зростала, супроводжуючи підвищення цін. Вони вважали, що з часом збільшення безробіття зможе обмежити зростання цін. Масштаби безробіття при цьому будуть сприяти стримуванню збільшення зарплати на нижчому порівняно з інфляцією рівні, що забезпечить необхідне зниження реальних доходів.

У підсумку глибокі наслідки кризи 1973—1975 років засвідчили, що економічна система, яка склалася у повоєнний період і проіснувала до середини 1970-х років, себе вичерпала. Система державного регулювання економіки почала давати збої. У цей період почали здійснювати денационалізацію багатьох галузей економіки капіталістичних країн, скорочувати державні соціальні програми, обмежувати втручання держави в економіку.

**Актуалізація
неокласики. Пост- та
нове кейнсіанство**

Витіснені в більшості країн після Другої світової війни неокласичні ринкові теорії, які до 1930-х років визначали розвиток економічної думки, набувають поширення від другої половини 1970-х.

Зміни, що відбулися в економічному розвитку провідних країн Заходу, по-новому поставили старе питання про оптимальне співвідношення державного регулювання та стихійних ринкових сил.

Причинами неокласичного відродження в економічній теорії були провали й неможливість використання кейнсіанської макроекономічної стабілізаційної політики. Свідченням цього стає розгортання світових економічних криз 1970-х та 1980-х років, переплетіння циклічних криз зі структурними (валютно-фінансова, енергетична, екологічна, економічна), виникнення стагфляції, а також негативні прояви надмірного розгортання державно-бюрократичних структур та недостатня ефективність їх.

Нова парадигма неокласики базувалася передусім на уявленні про ринкову економіку як усталену, стабільну систему, що функціонує в оптимальному режимі рівноважного стану. Відхилення від стану рівноваги трактуються як закономірне явище, а роль держави розглядається як природна реакція на погіршення умов суспільного відтворення, конкурентних засад господарювання, дію зовнішніх факторів. Таким чином, нові класики не заперечують державного регулювання, але заявляють про неприйняття економічної політики, ґрунтованої на кейнсіанських методах регулювання.

Від початку 1980-х років провідним напрямом у межах нової класики стає **неоконсерватизм**, структуру якого утворюють:

- **теорія монетаризму** (М. Фрідмен, К. Бруннер, А. Мельтцер, А. Шварц);
- **теорія економіки пропозиції** (А. Лаффер, Дж. Гілдер, П. Робертс, Р. Манделл);
- **теорія раціональних очікувань** (Дж. Мут, Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Воллес).

Зосередимо увагу на двох останніх, оскільки теорію монетаризму було розглянуто раніше.

Теорія економіки пропозиції, яка доповнювала монетарні форми та методи регулювання економіки, по суті, стала теоретико-методологічним підґрунтям «рейганоміки» — економічної політики США, яку від 1981 р. здійснював президент Р. Рейган.

Основними елементами економічної політики держави, згідно з теорією економіки пропозиції, є її орієнтація на виробництво (пропозицію); зниження податків з метою вивільнення частини прибутків для інвестування; скорочення витрат, передусім у соціальній сфері; регулювання пропозиції грошової маси.

Представники теорії економіки пропозиції, на відміну від монетаристів (які основний акцент робили на регулюванні кількості грошей), *особливого значення надають використанню податкових інструментів регулювання*. Вразливість кейнсіанства прихильники цієї теорії вбачають в абсолютизації проблеми ефективного попиту й недооцінюванні економічних проблем формування структури пропозиції.

Теоретичне обґрунтування стимулювання пропозиції шляхом скорочення податкової ставки з метою перерозподілу національного доходу на користь середніх і великих власників увійшло в економічну науку як крива **А. Лаффера**.

На думку американського економіста **А. Лаффера (р. н. 1940)**, податкові стягнення до бюджету не мають перевищувати 30—35 % доходів платників. За перевищення такого рівня (в разі подальшого зростання податкової ставки) доходи до бюджету знижуються, що призводить до зменшення зацікавленості в інвестуванні, ухиляння від сплати податків, переходу до тіньового сектору економіки тощо. Згідно з так званим **ефектом Лаффера**, в довгостроковій перспективі *зниження податкових ставок забезпечить зростання заощаджень, інвестицій та зайнятості, а це сприятиме зростанню виробництва та збільшенню доходів, які підлягатимуть оподаткуванню, а отже, збільшенню загальної суми податкових надходжень до бюджету*.

Ця проблема була конче актуальною за умов стагфляції у 1970-х роках. Безпосереднім об'єктом критики виявилось надмірне зростання податкового тиску на підприємництво як антиінфляційний крок у перебігу реалізації кейнсіанської політики. Фіксуючи негативні наслідки високих ставок податків, представники теорії економіки пропозиції запропонували політику ринкової та податкової лібералізації. Крім того, вони *виступали проти бюджетного дефіциту*, та й взагалі за *відокремлення бюджетної політики від грошової*.

Обстоюючи скорочення участі держави в господарській діяльності, вони як найважливіший захід висунули приватизацію державних підприємств, яка, з одного боку, дасть змогу отримати додаткові фінансові кошти, а отже, скоротити розмір державного боргу, а з іншого — сприятиме підвищенню ефективності приватизованих підприємств, якості й конкурентоспроможності національної продукції.

Теорія раціональних очікувань. Базисні основи теорії були закладені ще у 50—60-х роках ХХ ст. **Р. Муттом (р. н. 1930)**, подальше розроблення здійснено у 1970-х роках американськими вченими **Р. Лукасом (р. н. 1937)**, **Т. Сарджентом (р. н. 1943)**, **Н. Воллесом (р. н. 1939)**.

Представники теорії раціональних очікувань закидають *кейнсіанству* прорахунки в економічній політиці, що ґрунтується на дефіцитному фінансуванні й надмірних державних витратах як засобів стимулювання високого сукупного попиту, зниження безробіття, досягнення економічного зростання і динамічної рівноваги.

У супереччю ідеям, що їх підкріплювала крива Філіпса, прихильники теорії раціональних очікувань вважають, що альтернативного зв'язку між інфляцією і безробіттям взагалі не існує, тому кейнсіанські моделі непридатні для застосування. Однак чи не найбільшою вадою кейнсіанства вони вважають припущення про незмінну реакцію суб'єктів господарювання на аналогічні економічні ситуації. Теорія раціональних очікувань, на відміну від цього припущення, виходить з того, що *економічні суб'єкти чутливо реагують на зміни ринкової ситуації, і передовсім на зміни цін*. Саме в цьому й полягає раціоналізм їхньої поведінки. Очікування таких суб'єктів визначають відповідну ринкову поведінку, котру дуже важко спрогнозувати.

Лідер школи раціональних очікувань, лауреат Нобелівської премії 1995 р. **Р. Лукас** вважає, що головною умовою нормального розвитку економіки є стабільні ціни, тобто відсутність інфляції. Тому держава через грошово-кредитну політику має забезпечити стабільні, передбачувані умови функціонування ринкової економіки.

Теорію раціональних очікувань доповнює одна із теорій **М. Фрідмена**, а саме **теорія адаптивних очікувань**, за якої очікування наступної інфляції суб'єктами господарювання визначаються її нинішнім рівнем, до якого вони адаптуються (приспосовуються). Передбачалося, що в короткостроковому періоді (до 3-х років) може існувати альтернативний зв'язок інфляції та безробіття (підтвердження закономірності, відображеної кривими Філіпса), тоді як у довгостроковому він зникає. Тому спроби пов'язати ці явища у стратегічній економічній політиці призведуть до дестабілізації економіки.

Назагал слід зазначити, що з теорій неоконсерватизму логічно вибудовувалася стратегія державного регулювання, що вирізняється такими основними напрямками:

- визнання підприємництва рушійною силою економіки, а також пріоритетності пропозиції над попитом;
- стимулювання приватної ініціативи шляхом таких заходів, як дерегулювання; приватизація окремих сфер економіки; послаблення регламентування господарської діяльності; лібералізація антимонопольного законодавства;
- розширення функцій грошово-кредитного регулювання й дотримання неінфляційного зростання грошової маси;
- лібералізація податкової системи;
- скорочення соціальної інфраструктури та зменшення бюджетних витрат.

Подальша доля **кейнсіанського напрямку** в середині 1970-х — на початку 1980-х років визначалася спробами його представників надолужити

вади регуляторної політики, коли світова ринкова економіка зазнала глибоких циклічних коливань, структурних криз та проблем стагфляції. У цей період поширення набувають **посткейнсіанство** та **нове кейнсіанство**.

Посткейнсіанці виступили з різкою критикою прихильників «хіксіанського кейнсіанства», для яких був властивий спрощений погляд на економіку, згідно з яким вона може зазнавати або безробіття, або інфляції (крива Філіпса), тобто вони *не передбачали стану стагфляції та засобів боротьби з ним*. Також, на переконання посткейнсіанців, хіксіанці ігнорували зміни цін, фактори невизначеності, невпевненості та ризику, недосконалість інформації й того, як усі ці явища впливають на інвестиційні процеси. Економічну нестабільність вони пов'язували переважно з фінансовою нестабільністю економіки.

За своєю природою посткейнсіанство не є однорідною течією. У **монетарному посткейнсіанстві** (**П. Девідсон (р. н. 1930)**, **Х. Мінскі (1919—1996)**, **Я. Крезель (р. н. 1944)** та ін.) досліджуються проблеми грошей і ділового циклу. Його *практичні пропозиції* зводяться до боротьби з інфляцією, зокрема через державне обмеження розмірів заробітної плати за одночасного регулювання капіталовкладень з метою якомога повнішого використання виробничих потужностей і робочої сили.

Інший напрям (**М. Калецький (1899—1970)** та ін.) передбачає розгляд процесів ціноутворення та мікрооснови макроекономіки. Теорія Калецького виявилася *спробою посткейнсіанців знайти пояснення ситуації 1960—1970-х років, пов'язаної зі стагнацією виробництва за суттєвої інфляції*. Як відомо, за Кейнсом, інфляція має стимулювати інвестиції і зростання випуску продукції. Пояснення, чому цього не відбувається, калецькіанські посткейнсіанці шукають у процесах монополізації:

- встановлення панування монополій породжує падіння частки зарплати в національному доході;

- досягнення працівниками підвищення зарплати не веде до зростання її реальної вартості, оскільки монополії компенсують власні втрати підвищенням цін;

- зниження частки доходів працівників у національному доході викликає падіння попиту на споживчі товари, а в монополій зникає зацікавленість у збільшенні інвестицій пропорційно до зростання прибутку.

У межах **неорікардіанства** (**П. Сраффа (1898—1983)** та ін.) акцентуються проблеми зростання і розподілу. Своє завдання представники цього напрямку вбачають у розвитку принципу ефективного попиту застосовно до тривалого періоду. Відхилення від рівноважного стану економіки вони пояснюють впливом факторів тимчасового, несистемного характеру і передусім дією інституціональних структур.

Нове кейнсіанство, сформоване у США, базувалося на розробленнях таких учених, як **Дж. Стігліц (р. н. 1943)**, **Г. Акерлоф (р. н. 1940)** та ін.

Представники нового кейнсіанства виходять з вирішальної ролі монополій в економіці, дотримуючись при цьому теорії монополістичної конкуренції. З огляду на це вони створили *модель взаємозалежності зайнятості й оплати праці*. За цією моделлю кваліфікація працівника складається з двох компонент — загальної і набутої на певному підприємстві. Стосовно другої частини працівник є монополістом, а роботодавець — монопсоністом. Підприємець за спадку виробництва не квапиться звільняти кваліфікованого працівника та знижувати йому заробітну плату, як і за зростання. Відтак, між цими суб'єктами діє неявний (імпліцитний) довгостроковий контракт.

Неоконсервативні реформи: «тетчеризм» та «рейганоміка»

У 1970-х роках у **Великій Британії** уповільнилося зростання виробництва, почастишали циклічні кризи, подовжилася фаза депресії. Показники темпів інфляції сягнули рекордних показників (наприкінці 1970-х років — 15 % на рік), а саму країну називали «хворим Європи». Спроби лейбористського уряду подолати труднощі посиленням державного регулювання економіки виявилися марними.

Вирішити економічні проблеми у 1980-х роках мав уряд консерваторів на чолі з **М. Тетчер (р. н. 1925)**. Економічна політика й комплексне реформування економіки Великої Британії увійшли в історію під назвою «**тетчеризм**».

М. Тетчер відмовилася від жорсткого державного регулювання економіки й запропонувала нову економічну програму, яка ґрунтувалася на *концепції економічного лібералізму та його сучасній модифікації — монетаризму*. Програма, що являла собою різновид неоконсерватизму, мала на меті довести, що соціал-демократична стратегія некейнсіанства вичерпала свої можливості, тому потрібно розблокувати економіку від гіпертрофованого державного втручання. Проголошені в програмі *денаціоналізація і приватизація, дерегулювання, дебіюрократизація* означали *підтримку підприємницької ініціативи, крайній індивідуалізм*. Також уряд здійснював політику скорочення витрат і оподаткування, відмови в субсидіях підприємствам, що збанкрутували, приборкання влади профспілок.

Програма подавалася як **політика рівних можливостей для всіх**. М. Тетчер переконувала англійців, що всі працездатні громадяни мають самі себе забезпечувати. Згорання соціальних програм пояснювалося тим, що меншість населення, яка потерпає від злиднів, перейшла під опіку благодійних організацій.

В *ідеологічному плані* «тетчеризм» повертав англійське суспільство до традиційних **«вікторіанських» моральних цінностей**: поваги до сім'ї, релігії, закону і порядку, ощадливості, акуратності, працьовитості на противагу корупції, хабарництву, розбещеності, бездуховності масової культури.

Реформи заторкнули всі сфери життя країни. Одним із перших кроків було ухвалення законів, що **обмежували права профспілок** на оголошення

страйків, а також законів, які давали уряду змогу вистояти в боротьбі зі страйкарями. У *соціальній сфері* Тетчер застосувала принцип: хто багато заробляє, тому немає потреби безкоштовно навчатися і лікуватися. *Політичну філософію* прем'єр-міністра став відображав вислів: «Безкоштовний сир буває тільки в мишоловці».

У **сфері грошового обігу, фінансів та банківської справи** уряд М. Тетчер спирався на *монетаристську концепцію*, яка пропонувала жорстке обмеження грошової маси в обігу. Досягти цього передбачалося послабленням податкового контролю за функціонуванням ринку, підвищенням ролі кредитно-грошових інститутів, радикальною зміною структури бюджетного механізму, що проявлялося у відході від прогресивного оподаткування приватних осіб та підприємців.

Уряд консерваторів здійснював політику стимулювання приватного бізнесу й одночасного обмеження державного підприємництва. Чимало державних підприємств наприкінці 1970-х років були неефективними. Посилити прагнення підвищення ефективності можна було методом відродження конкурентного середовища, або страхом банкрутства. Тому найважливішим напрямом реформ став курс на **приватизацію державного сектору**.

Приватизації зазнали багаті родовища нафти в Північному морі, заводи з виробництва радіоактивних ізотопів, національна компанія з перевезення вантажів, вугільні шахти тощо. Велику увагу було приділено приватизації нафтової, сталеливарної, авіакосмічної промисловості, повітряного транспорту.

У *результаті приватизації* суттєво зменшилася питома вага капіталовкладень в економіку з боку державних органів і націоналізованих галузей господарства: з 50 %, характерних для періоду перебування при владі лейбористів, до 25 % на початок 1980-х років.

Серед заходів стимулювання **приватного бізнесу** слід назвати збільшення податкових пільг. Ставку податку на прибуток було знижено до 50 %, а потім до 35 %. Зросла сума кредитів, які надавалися банками країни.

Важливим напрямом була **боротьба з інфляцією**. Суворо контролювалися темпи збільшення грошової маси в обігу, були скорочені позики, що надавалися державою приватному сектору, відмінено контроль над цінами та заробітною платою, підвищено ставки відсотка. Серед антиінфляційних заходів вельми суттєвим було обмеження державних витрат.

Загалом реформи М. Тетчер мали такі **результати**:

- зупинено спад виробництва у промисловості, досягнуто початку зростання від 1982 р.;
- скорочено рівень інфляції, зміцнено позиції Лондона як одного з фінансових центрів світу;
- досягнуто зростання ВВП;
- замінено систему соціальних гарантій — «для всіх» на індивідуалістську — «кожен за себе»;

- розширено зайнятість у сфері послуг;
- досягнуто зростання дрібного бізнесу та кількості менеджерів середнього рівня.

Таким чином, «тетчеризм» підтвердив висновок, що капіталізм виявився системою, здатною трансформуватися і пристосовуватися до мінливих соціально-економічних умов.

«Рейганоміка» була найсерйознішою спробою змінити напрям американської економічної політики із часів Нового курсу. **Програма економічного піднесення Р. Рейгана**, запроваджена у 1981 р., передбачала досягнення чотирьох **головних політичних цілей**:

- зниження зростання державних видатків;
- зниження граничних ставок прибуткового податку як для працівників, так і для підприємців;
- зменшення регулювання;
- зниження інфляції шляхом контролю за збільшенням грошової маси.

Ці основні зміни в економічній політиці мали збільшити заощадження й інвестиції, а також темпи економічного зростання, збалансувати бюджет, забезпечити стабільність фінансових ринків, знизити інфляцію і відсоткові ставки.

Президент Рейган домігся кожної зі своїх чотирьох головних політичних цілей, хоча й не повною мірою. Річне збільшення реальних (скоригованих з урахуванням інфляції) федеральних видатків знизилося з 4 % при адміністрації Картера до 2,5 % при адміністрації Рейгана, і це незважаючи на рекордне для мирного часу збільшення реальних оборонних видатків.

Куди істотнішими були **зміни у федеральному податковому кодексі**. Верхній граничний рівень прибуткового податку був знижений з 70 % до 28 %. Ставка податку на прибуток була знижена з 48 % до 34 %. Різні категорії індивідуальних податків були індексовані. Найбідніші верстви населення були звільнені від сплати податків.

Було здійснено глибоку зміну в **оподаткуванні бізнесу**. У 1981 р. було схвалено великий пакет інвестиційних стимулів, однак до 1985 р. він поступово урізувався, а 1986 р. податкова база для доходів підприємницького сектору була істотно розширена. Було зменшено оподаткування різних видів інвестицій, але одночасно підвищено середню фактичну податкову ставку на нові інвестиції. Загалом поєднання занижених податкових ставок із ширшою податковою базою і для фізичних, і для юридичних осіб призвело до зменшення частки федеральних доходів у ВВП із 20,2 % у 1981 фінансовому році до 19,2 % у 1989 фінансовому році.

Послаблення економічного регулювання, розпочате за адміністрації Картера, тривало, хоча й повільнішими темпами. Рейган частково послабив і частково скасував контроль над цінами на нафту і природний газ, кабельне

телебачення, міжміський і міжнародний телефонний зв'язок тощо. Банкам було дозволено інвестувати в ширший набір активів, антимонопольне законодавство дещо спростили.

У контексті **грошової політики** Рейган підтримав скорочення збільшення грошової маси, розпочате ФРС наприкінці 1979 р., що призвело, з одного боку, до кризи 1982 р., з іншого — до відчутного зниження темпів інфляції та відсоткової ставки.

Наслідки заровадженої політики переважно виявилися позитивними. Спостерігалось економічне зростання, хоча збільшення працездатного населення уповільнилося. Реальний ВВП на одного працездатного громадянина, що збільшився за адміністрації Картера лишень на 0,8 %, за Рейгана збільшився на 1,8 %. Підвищилася продуктивність праці, зокрема в обробній промисловості на 3,8 %, що стало рекордним показником для мирного часу.

Решта економічних умов також поліпшилися. Безробіття скоротилося з 7,0 % у 1980-му до 5,4 % у 1988 р. Темп інфляції знизився із 10,4 % у 1980-му до 4,2 % у 1988 р. Сукупність умов, що мали місце в той час, доводить існування *довгострокового зв'язку між рівнем безробіття й темпом інфляції*. В інших сферах життя зміни були радше комбінованого характеру: різко зросли темпи появи нових фірм, однак кількість банківських банкрутств була рекордною від 1930-х років.

Наприкінці терміну рейганівської адміністрації американська економіка пережила найдовше піднесення за повоєнний період. Стагфляцію й «нездужання», що тиранили американську економіку від 1973-го до 1980 р., завдяки економічній програмі Рейгана змінили тривалий період вищого зростання й низької інфляції.

Утім, політика Рейгана наприкінці другого терміну його президентства мала й негативні наслідки. *По-перше*, федеральний борг приватному сектору збільшився із 22,3 % до 38,1 % ВВП, і попри рекордне для мирного часу піднесення, дефіцит федерального бюджету становив 2,9 % ВВП. По-друге, невдача, що раніше мала місце у розв'язанні проблеми заощаджень і позичок, призвела до додаткового боргу у 125 млрд доларів. По-третє, адміністрація створила більше додаткових торговельних бар'єрів, ніж будь-яка інша адміністрація від часів Гувера. Частка американського імпорту за певної частки торговельних обмежень зросла з 12 % у 1980-му до 23 % у 1988 р.

Отже, економічна програма Рейгана сприяла значному поліпшенню господарських умов, однак «рейганівської революції» не відбулося. Жодна з великих федеральних програм (за винятком розподілу доходів) і жодна державна установа не були скасовані. Політичний процес і далі створював попит на нові та обширніші програми, але американські виборці, як і раніше, пручаються збільшенню податків, необхідному для оплати цих програм.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аджубей Ю. В.* Транснациональные корпорации: последствия экспансии. — М.: Знание, 1985.
2. *Бернал Дж.* Мир без войны. — М.: Инстр. л-ра, 1960. — С. 127.
3. *Вее Г. В.* История мировой экономики / Пер. с фр. А. И. Тихонова. — М.: Наука, 1994. — 412 с.
4. *Вільямсон О. Е.* Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів. — К.: АртЕк 2001. — 472 с.
5. *Доморацкая Э. И., Маклаков В. В.* Государство и экономика во Франции. — М.: Наука, 1981. — 224 с.
6. *Леонтьев В.* Экономическое эссе: Теории, исследования, факты и политика: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1990.
7. *Майборода И. Т.* Государственные монополии Франции. — К.: Наук. думка, 1973. — 188 с.
8. *Митяев Д.* Социальное рыночное хозяйство: идея, реальность, перспектива // Вопросы экономики. — 1992. — № 2. — С. 67—80.
9. *Печчеи А.* Человеческие качества. — М.: Прогресс, 1980.
10. *Хансен Э.* Экономические циклы и национальный доход: Пер. с англ. — М.: Директмедиа Паблшинг, 2007.
11. *Druker P. F.* Post-Capitalist Society. — N.Y.: Harper Collins, 1993.
12. *Samuelson P.* Alvin Hansen as a Creative Economic Theorist // Quarterly Journal of Economics. — 1978. — Vol. 92. — № 1.
13. *Tobin J. A.* Hansen and Public Policy // Quarterly Journal of Economics. — 1976. — Vol. 90. — № 1.

ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ГОСПОДАРСТВ У СИСТЕМІ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ (90-ті роки XX ст. — початок XXI ст.)

У цій темі розглядаються важливі питання розвитку світового господарства, які суттєво впливають на функціонування національних господарств у нових історичних умовах кінця XX — початку XXI століття, а саме: глобалізація та міжнародна економічна інтеграція, аспекти їх впливу як на національні господарства, так і на світове господарство в цілому. Результатом впливу глобалізаційних та інтеграційних процесів є зростання значення інноваційних процесів і поява венчуру як якісно нового мікроекономічного аспекту сучасної економіки. Одне з центральних питань — розгляд сучасної НТР та її особливостей. Теоретико-методологічною засадою цієї нової господарської практики та відповідної економічної політики є сучасна інституціональна економічна теорія. Еволюцію інституціоналізму та його місце в структурі сучасної світової економічної системи розглянуто у третьому параграфі теми.

Сучасний період світового економічного розвитку характеризується цілим рядом нових визначальних рис і тенденцій, до яких можна віднести *посилення глобалізаційних процесів* як на регіональних, субрегіональних рівнях, так і на глобальному; *поглиблення інтеграційних процесів* (регіональних та субрегіональних) — Меркосур, Європейський Союз, НАФТА, Азіатсько-Тихоокеанський регіон; на основі подальшого стійкого розвитку міжнародної торгівлі та розширення міжнародних потоків капіталів *виникають і починають домінувати транснаціональні корпорації (ТНК)*. Відбувається бурхливе *розгортання* третьої НТР, особливо на другому її етапі як *технологічно-інформаційної*, чи, за визначенням М. Кастельса, інформаційно-технологічної революції. Сьогодні на основі фундаментальних зрушень у техніці та технології виробництва у найбільш високорозвинених країнах *відбувається постіндустріальна революція і становлення постіндустріального суспільства з характерною для нього новою, постіндустріальною сервісно-інформаційною економікою*.

Під впливом змін у господарській практиці та пошуку нової парадигми *відбувається зміна в домінуванні теоретичних систем, і на місці кейнсіанської течії з'являються сучасні неокласичні (неоліберальні й неоконсервативні) та інституціональні*, які відігра-

ють усе більшу роль у трансформаційних економічних процесах. У результаті деструктивних процесів, що відбулися на території колишнього СРСР, та його розпаду, а також кризи і розпаду світової соціалістичної системи відбулися суттєві геополітичні зміни, виник цілий ряд нових самостійних держав, змінилася глобальна полярність у міжнародних відносинах, а США перетворилися у єдину наддержаву чи супер-супердержаву світу. Саме ці нові характерні риси й тенденції і буде розглянуто в даній темі.

ПЛАН

- 13.1. Глобалізація та її вплив на національні господарства.
 13.2. Особливості НТР кінця ХХ — початку ХХІ ст. та її вплив на світове й національні господарства.
 13.3. Інституціоналізм та зростання його значення під впливом змін у господарській практиці.

13.1. ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНІ ГОСПОДАРСТВА

Світова економіка у повоєнний період мала ряд особливостей і у своєму розвитку пройшла два етапи: *перший* — від закінчення війни до кінця 80-х років і *другий* — від 1980-х років до сьогодення, тобто до початку ХХІ ст. Якщо для першого періоду характерним був вихід на траєкторію стійкого економічного зростання після відбудови економіки та розвиток на основі ідей, близьких до кейнсіанства, то **на сучасному етапі — етапі становлення макроцивілізації** — та чи інша країна в подальшому змогла сприйняти ідеї постіндустріального суспільства.

Отже, якщо до початку 1980-х років цілий ряд країн світу (передусім соціалістичні країни та країни Латинської Америки) могли вибудовувати свої національні економіки, здійснюючи індустріалізацію імпортозаміщувального типу, то **у 80-х роках ХХ ст. настав період рішучої лібералізації та інтернаціоналізації світового господарства**, що являє собою характерну особливість сучасного етапу. Створення нових міжнародних інститутів та органів, які регулюють різноманітні аспекти розвитку світової системи, поетапне формування регіональних та міжнародних блоків і угруповань відбувається і в сучасних умовах. На початку ХХІ ст. діяло 260 міждержавних і 5472 недержавні міжнародні організації.

Складовою глобалізаційних процесів, а також характерною рисою сучасного етапу розвитку світового господарства є *стійкий розвиток міжнародної торгівлі та розширення потоків капіталів*. Сучасне виробництво, що

ґрунтується на новітніх технологіях, зіткнулося з вузькістю національного ринку, коли намагалося реалізувати свою продукцію, що стимулювало прагнення країн до зростання експорту. Нарощування обсягів міжнародної торгівлі тепер відбувається не лише за рахунок розширення експортного виробництва в країні, а й експорту капіталу до інших країн для будівництва підприємств, що вироблятимуть ці товари. Посилення спеціалізації виробництва призводить до перетворення великих сучасних компаній у вертикально інтегровані й диверсифіковані концерни: різні стадії створення продукту відбуваються у різних країнах. Сучасні компанії перетворюються у **транснаціональні корпорації** (ТНК). Інвестування набуває форм прямих капіталовкладень. Уже наприкінці 80-х років понад 40 % світової торгівлі являли собою внутрішньовиробничі (інтернальні) поставки ТНК.

Сьогодні рівень міжнародної торгівлі набагато вищий, ніж будь-коли. У ній задіяний значно ширший набір товарів і послуг. Але *найголовніша відмінність сучасних світогосподарських процесів полягає в інтенсивності фінансових потоків та руху капіталів*. Сучасна світова економіка, що прив'язана до «електронних грошей» — які існують лише у вигляді цифр на моніторі комп'ютера, не має аналогів у минулому.

Упродовж останніх десятиліть кількість «транснаціональних» чи «багатонаціональних» компаній бурхливо зростала. За даними ЮНКТАД, їх кількість у 14 найбагатших країнах світу зросла більше ніж утричі, тобто з 7 тис. у 1970 р. до 24 тис. у 1995 р. Усього у світі у 1998 р. налічувалось близько 38 тис. ТНК. Вони здійснюють по всій планеті поставок і продажу майже на 6 трлн дол. У 2000 р. у світі налічувалось 63 тис. ТНК, кожна з яких діяла не менш ніж у шести країнах. Кількість зарубіжних філій ТНК становила 690 тис. ТНК контролювали $\frac{1}{2}$ світового промислового виробництва, $\frac{1}{3}$ міжнародної торгівлі, $\frac{4}{5}$ світового банку патентів і ліцензій на нову техніку, технології та ноу-хау.

Проникнення ТНК до інших країн супроводжується також привнесенням до цих країн нових знань, нової технології виробництва і нових виробничих відносин. За підтримки національних урядів ламаються соціальні структури традиційних суспільств і міжнародні корпорації перетворюють їх відповідно до «міжнародних стандартів». Побут, культурні цінності, економіка в різних регіонах світу стають усе більш схожими. Цій уніфікації суспільств та економіки дедалі більше сприяють потужні потоки капіталу між країнами, які вимагають єдиних правил гри.

Можна сказати, що в новій глобалізованій міжнародній економіці залишається все менше й менше можливостей для національних автономій. Це, відповідно, призводить керівництво національних економік до втрати ними контролю в управлінні господарським розвитком країни і, зокрема, в таких ключових сферах, як «рівень державних витрат». Глобалізація економіки призводить до практичної неможливості регулювати ринок і систему виробництва в країні на національному рівні.

Глобалізація набуває різного сенсу залежно від того, йдеться про окрему компанію, галузь, країну чи про все світове виробництво. Для окремої компанії глобалізація визначається тією мірою, якою компанія розширила надходження своїх доходів і розподілила свої активи у різних країнах, а також тим, у який спосіб вона залучена до експорту капіталу, товарів і ноу-хау через залежні від неї структури.

Глобалізація **на рівні окремої галузі** визначається тим, якою мірою конкурентоспроможність компанії всередині галузі в даній країні взаємозв'язана з її конкурентоспроможністю в іншій країні. Чим більше глобалізована галузь промисловості, тим більше переваг отримує компанія від упровадження технології, виробничого процесу, фабричної марки. Глобалізовані галузі промисловості мають тенденцію домінувати на кожному ринку одним і тим же набором глобальних компаній, які координують свої стратегічні дії в усіх країнах, де вони здійснюють свою активну діяльність.

На рівні окремої країни глобалізація характеризується ступенем взаємозв'язку її економіки зі світовою економікою в цілому. Незважаючи на зростання глобалізації світової економіки, далеко не всі країни рівною мірою інтегровані до неї. Існує кілька основних показників, які визначають ступінь інтегрованості економік різних країн у глобальну економіку, серед яких: відношення зовнішньоторговельного обігу до ВВП; прямі іноземні інвестиції (ПІІ), що направляються в країну з країни, та портфельні інвестиції; потік платежів роялті в країну з країни, пов'язаних з трансфертом (передаванням) технології.

Глобалізація **на світовому рівні** визначається зростаючим економічним взаємозв'язком між країнами, що відображається в постійно зростаючих потоках товарів, послуг, капіталу, ноу-хау. Переконливим свідченням цього є такі тенденції:

- за період з 1989 до 1996 р. зустрічна торгівля товарами та послугами щорічно зростала в середньому на 6,2 %, що майже вдвічі швидше, ніж середньорічний темп зростання (3,2 %) світового ВВП за той самий проміжок часу;
- з 1989 до 1994 р. прямі іноземні інвестиції зросли з 4,8 до 9,6 % відповідно до світового ВВП;
- якщо в 1970 р. співвідношення обсягів зустрічної торгівлі облігаціями та акціями до ВВП було в США, Німеччині, Японії менше 5 %, то в 1996 р., тобто через чверть століття, відповідні дані для цих країн становили 152, 197 та 83 % відповідно.

Наведене вище визначення значимості процесу глобалізації на різних рівнях наочно демонструє той факт, що найбільшим досягненням ділового життя на рубежі ХХ—ХХІ ст. стало піднесення та розвиток глобальної торгівлі.

Для сучасного періоду розвитку світового господарства характерним також є **посилення ідеології інтернаціоналізації та консолідації**. Цьому сприяв розвиток продуктивних сил, що все більше вимагав активного обміну

між багатьма країнами й уніфікованих правил гри на міжнародному ринку. Від переговорів на двосторонній основі, що створювало різні умови для експорту чи імпорту одного й того ж товару, країни перейшли до міжнародних угод.

На рубежі ХХ—ХХІ ст. помітно збільшується кількість країн і народів, що втягуються в процес глобалізації. Особливим динамізмом характеризувались до останнього часу так звані **нові індустріальні країни** чи **нові індустріальні економіки** Азії та окремі держави Латинської Америки. Розвивається тенденція формування глобальної цивілізації зі спільними уподобаннями, цінностями і суспільною свідомістю. Зароджуються основи міжнародного громадянського суспільства, створюються плюралістичні структури глобальних еліт. Відбувається вестернізація світового культурного простору за одночасного протистояння цьому процесу, особливо з боку мусульманських держав, про що свідчать відомі трагічні події початку ХХІ ст., зокрема 11 вересня 2001 р.

Сьогодні на авансцену світового економічного життя виходять нові учасники, які поряд із традиційними стають головними законодавцями моди у світогосподарських процесах. **Виділяють вісім нових основних суб'єктів, які здійснюють вирішальний вплив на світогосподарські процеси.** Це — *міжнародні організації*: Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк, Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), Продовольча і сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй (ФАО), Міжнародна організація праці (МОП), Світова організація торгівлі (СОТ); *країни «великої сімки»* — G 7 (чи вісімки, G 8, разом з Росією); *регіональні організації*, яких налічується близько 60; *багатонаціональні корпорації* (понад 60 тисяч); *інституціональні інвестори* (пенсійні та інвестиційні фонди, страхові компанії); *неурядові організації*; *великі міста*; *окремі видатні особистості* (науковці — лауреати Нобелівської премії, університетські професори, відомі фінансисти, підприємці та ін.) [6, с. 14].

Наголошуючи, зокрема, на ролі великих міст, необхідно зазначити, що, наприклад, лише в Токіо виробляється вдвічі більше товарів та надається послуг, ніж у всій Бразилії. Економіка глобалізується внаслідок виникнення нових форм конкуренції, коли зростаюча кількість суб'єктів світогосподарських зв'язків не має певної державної належності. *На місці монополістичної конкуренції як форми економічних зв'язків, що відбувалася між суб'єктами господарювання в межах світової економіки на попередньому етапі господарського розвитку, з'являються свідомо регульовані зв'язки через зазначені вище міжнародні економічні організації* (МВФ, Світовий банк, СОТ, ЮНКТАД, МОП) та інші нові основні суб'єкти, що здійснюють вирішальний вплив на світогосподарські процеси.

Таким чином, глобалізація стала постійно діючим фактором внутрішнього і міжнародного економічного життя.

**Транснаціональні
корпорації**

Однією із найхарактерніших особливостей сучасного етапу світогосподарського розвитку є дедалі зростаючий масштаб діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК). ТНК розвинених країн відіграють головну роль у глобалізації сучасного економічного життя. Насамперед це виявляється у значному зростанні кількості материнських компаній ТНК та їхніх зарубіжних філій. Якщо у 1950-х роках ТНК лише почали створюватися, то на 1980 р. їх було 11 тис. і 104 тис. зарубіжних філій, у 1990 р. відповідно 36 тис. і 171 тис. За даними ООН, у 2000 р. у світі налічувалось понад 65 тис. ТНК, у яких працювали понад 74 млн осіб. Кожна з ТНК діяла не менше ніж у шести країнах. Кількість зарубіжних філій становила понад 850 тис. При цьому на території промислово розвинених країн розміщується понад 80 % материнських компаній і близько третини філій; у країнах, що розвиваються, — 19,5 % і майже 50 %, відповідно, на території колишніх соціалістичних країн — близько 0,5 % і 17 %.

Поява ТНК обумовлювалася передусім тим, що виробництво, організоване на новітніх технологіях, стикалося з вузькістю національного ринку, коли пробувало реалізувати свою продукцію, тому країни намагалися вивезти її за кордон. ТНК руйнують кордони між національними ринками товарів, капіталів і робочої сили через формування прямих виробничо-технічних зв'язків між підприємствами за рахунок оптимального розміщення виробництва в різних країнах з урахуванням їхніх порівняльних переваг — наявність джерел сировини, кваліфікованої робочої сили, технічного рівня виробництва тощо, і тим самим досягають вищої економічної ефективності. Саме ТНК формують розгалужену систему світового виробництва, що з'єднана загальними організаційними, економічними і технологічними відносинами.

Важливу роль відіграють транснаціональні об'єднання та поглинання, які дають змогу ТНК отримати стратегічні активи інших фірм, монополізувати ринки, досягти ефектів синергізму, збільшити розміри ТНК, диверсифікувати ризики, використати нові фінансові можливості тощо. Об'єднання та поглинання продовжують відбуватися в усіх галузях народного господарства, але найбільш показовими за обсягами і найактуальнішими за значеннями вони є в інформаційному секторі економіки як складовій сучасної інформаційно-технологічної революції.

Перехід до капіталізму, основу якого становлять корпорації, призвів до ряду важливих наслідків для розвитку інформаційного середовища. Одна з переваг корпорацій полягає в тому, що інформація та інформаційні технології розвивались у такий спосіб, що саме корпорації і стали їх найбільшими споживачами. У міру того як корпорації зростали, ускладнювались і поширювались по всьому світу, ставало зрозуміло, що у них «вбудована» потреба в інформаційних мережах і розвинутих системах управління. Останнім часом корпорації стали ще масштабнішими, їхня діяльність — більш диверсифікованою, а державні кордони для них втратили будь-яке значення. Маючи

підприємства, розташовані у різних кінцях світу, корпорації не могли б існувати без найдосконаліших комп'ютерних технологій, які дають можливість інтегрувати ці підприємства в єдину систему й управляти нею.

Інформаційна революція, як складова сучасної інформаційно-технологічної революції, про що детальніше йтиметься в наступному параграфі, не тільки здійснювалася для корпоративного сектору, а й управлялась і здійснювалася самим корпоративним капіталом. Інформаційна індустрія становить собою олігополію, гігантську і глобальну за своїми масштабами індустрію. Серед провідних постачальників інформаційних технологій відомі такі найбільші у світі корпорації, як *IBM, Digital Equipment, Microsoft, Philips, Hitachi, Siemens* та *General Electric*. Ця частина ринку постійно перебуває в процесі ферментації; об'єднання та поглинання змінюються одне одним, і залученими до них завжди виявляються найбільші корпорації, які борються за максимальну частку ринку, що швидко перебудовується. При цьому напрям діяльності корпорацій постійно змінюється: до виробництва обчислювальної техніки вони приєднують виробництво засобів зв'язку, до офісного обладнання — виробництво обчислювальної техніки, до видавничої справи — освітні послуги, що яскраво ілюструють такі приклади.

У травні 1991 р. *AT&T* — найбільша у світі телекомунікаційна компанія, яка не лише надавала послуги, а й виробляла обладнання і здійснювала наукові дослідження та розроблення в науково-дослідному центрі *Bell Laboratories*, оголосила про об'єднання з *NCR*, п'ятою за величиною компанією США в галузі виробництва комп'ютерів. Угода, розміри якої оцінювались у 7,4 млрд дол., призвела б до об'єднання фірм, що виробляють обчислювальну техніку і займаються телекомунікацією, і розцінювалась тоді як найвизначніша подія в комп'ютерній промисловості.

Але наймасштабніше з усіх об'єднань відбулося на початку 2000 р., коли об'єднались *America Online (AOL)* та *Time Warner*. *America Online*, найбільший інтернет-провайдер, об'єднався з інформаційним гігантом, якому належать *CNN, HBO*, журнал *Time*, кіностудія *Warner Brothers* та інші, а розмір угоди оцінювався у 106 млрд дол. У результаті об'єднання виникла *AOL Time Warner* — четверта за величиною у світі корпорація і, можливо, перша інтегрована онлайн-медіакорпорація, здатна як забезпечити доступ до Інтернету, так і створити для нього наповнення (контент-продукти), хоча й переважно розважального характеру.

Ці приклади свідчать про важливі особливості інформаційної сфери в діяльності сучасних ТНК. Інформаційна індустрія являє собою те поле, на якому змагаються гігантські капіталістичні корпорації, що все більшою мірою беруть на себе відповідальність за організацію і надання зв'язку та за зміст інформації. *Оскільки вся ця галузь розвивається по шляху конвергенції та інтеграції (технології та послуг, програмного та апаратного забезпечення), у плані організації бізнесу неминуче починаються гарячкові зусилля все об'єднати чи все що можна — поглинути.*

Сучасний, третій етап функціонування ТНК, який почався з кінця ХХ ст. характеризується такими процесами: утворенням мереж внутрішньо-фірмових (інтернальних) зв'язків регіонального чи глобального масштабу; інтеграцією наукових досліджень та розробок матеріально-технічного забезпечення, виробництва, розподілу та збуту; формуванням ТНК у країнах, що не є економічно розвинутими. Це свідчить про залучення у сферу діяльності ТНК засобами глобалізації ресурсів країн, що розвиваються, і найменш розвинутих країн.

На початку 1980-х років з'явилися і утвердились глобальні ТНК четвертого покоління, визначальними рисами яких є планетарне бачення ринків та функціонування в умовах глобальної конкуренції. **Сучасними тенденціями становлення ТНК є:**

- вплив науково-технічного прогресу на розвиток транснаціонального капіталу;
- особливості інноваційної діяльності ТНК;
- прискорений розвиток і вдосконалення факторів виробництва, що використовуються ТНК.

Останніми роками відпала необхідність у гігантських підприємствах на території окремих держав, розрахованих на всесвітній ринок. З'являється можливість уніфікувати випуск продукції в міжнародному масштабі й організувати спільне виробництво з підприємствами, що містяться в різних точках земної кулі та мають різну національну залежність. Тобто сьогодні створюються і функціонують заводи, які випускають ту саму продукцію за однаковою технологією в багатьох країнах. **Виробництво стає глобальним**, а компанії, що з'являються, працюють на весь світ. Функціонування сучасних ТНК відбувається в умовах глобалізації світогосподарських зв'язків, які, з одного боку, створюють зовнішнє середовище для їхньої діяльності, а з другого — самі є результатом такої діяльності.

Транснаціональні корпорації за своєю суттю є також суб'єктом глобалізації світової економіки. Одним із центральних моментів діяльності ТНК є *транснаціоналізація* як процес посилення світової інтеграції в результаті глобальних операцій ТНК. Транснаціоналізація — це об'єктивний процес, який обумовлений міжнародною спеціалізацією окремих країн і приводить до дуже високого, небаченого досі рівня взаємозалежності країн. Будучи центрами координації і рушійними силами світового виробництва та обміну, ТНК формують усередині своїх комплексів і між собою мережу відносин, які виходять за межі національних держав. Розвиваючись з одногалузевих елементів національних господарських систем, сучасні ТНК перетворились на міжгалузеві внутрішньодиверсифіковані комплекси з міжнародним масштабом операцій, у такий спосіб діалектично заперечуючи свою первинну основу.

На сьогодні ТНК — найдинамічніша структурна складова світової економіки. За своєю мобільністю, здатністю до трансформації зв'язків і організаційних структур, швидкістю реакції на імпульси НТР вони суттєво пере-

вищують національні або регіональні організаційно-господарські форми. На відміну від них, ТНК не прив'язані до тієї чи іншої території, а тому здатні поєднати фактори виробництва різної державної належності і брати участь в освоєнні ринків у будь-якій частині світу.

Сучасні ТНК не мають альтернативи у світовій економіці з точки зору результативності поєднання факторів виробництва. Така ефективність розглядається транснаціональними корпораціями як можливість реалізації їхніх інтересів в одержанні стабільних прибутків. Стратегія максимізації загальнокорпоративного прибутку і лежить в основі оптимізації ТНК, форм та напрямів їхньої господарської діяльності, внутрішньофірмових і міжфірмових взаємозв'язків. Отже, функціонування ТНК значною мірою визначає не тільки конкурентоспроможність галузей або країн, а й загальний вигляд як сучасної, так і майбутньої світової економіки.

Виявом відмінностей організаційно-господарських форм є **розмаїття видів підприємницьких структур**, що функціонують у світовому ринковому середовищі. Ці форми поділяють на дві групи: **приватні** — індивідуальні підприємці і товариства (партнерства) та **громадські** — корпорації. У сучасній ринковій економіці саме корпорації відіграють ключову роль, про що свідчить, зокрема, те, що, маючи відносно невелику частку в структурі організаційно-господарських форм (не більше 20—25 %), корпорації забезпечують 80—90 % господарського обороту. Про особливості ТНК порівняно з приватними організаційно-господарськими формами свідчать дані табл. 13.1.

Виникнення ТНК є результатом формування об'єктивних процесів інтернаціоналізації сфери виробництва та обміну, а їх розвиток зумовлюється чинниками, які дають змогу максимізувати вигоду від міжнародного поділу праці та інших факторів виробництва, сприяють оптимальній реалізації цільової функції корпорації. Залежно від ступеня усупільнення капіталу та виду господарської діяльності ТНК можуть бути представлені такими видами монополістичних об'єднань, як пули, картелі, синдикати, трести, концерни, консорціуми, холдинги, стратегічні альянси тощо.

Ядро сучасної світогосподарської системи становлять 500 ТНК. Ринкова капіталізація окремих ТНК перевищує 500 млрд дол. США, а щорічні обсяги продажу становлять 150—200 млрд дол. Щорічний чистий прибуток кожної з найбільших корпорацій фактично дорівнює річному бюджетові України. Необхідно зазначити, що поряд із цим понад половина обсягів продажу припадали на 100 найбільших корпорацій, а в кожній із 1000 провідних ТНК обсяг реалізованої продукції перевищив 1 млрд дол. Так, зокрема, обсяги продажу американської «Уол-Март» становлять 246 млрд дол., «Дженерал моторз» — 186 млрд, «Екссот Мобіл» — 182 млрд, «Форд» — 163 млрд дол.

ТНК, як правило, багатогалузеві компанії, діяльність яких широко диверсифікована. Наприклад, кожна з 500 найбільших ТНК США має в середньому підрозділи в 11 галузях, а найпотужніші охоплюють 30—50 галузей.

У групі 100 провідних промислових багатогалузевих компаній Великої Британії — 96, Італії — 90, Франції — 84, Німеччини — 78.

Таблиця 13.1

**ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИВАТНИХ
ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ ПІДПРИЄМНИЦТВА**

Характеристики	Організаційна форма		
	Приватні		Громадські
	Одноосібне підприємство	Партнерство	Корпорація (ТНК)
Складність утворення	Простота і легкість утворення, низькі витрати на організацію та утворення	Те саме, що й одноосібного підприємства, плюс договір між учасниками	Потребує значних зусиль і матеріальних витрат, що пов'язано зі спеціальним законодавством
Здатність мобілізації капіталу	Обмежена розмірами заощаджень власника	Збільшує можливість залучення капіталу об'єднанням заощаджень учасників	Дуже висока, може швидко мобілізувати капітал, емісію цінних паперів
Масштаби відповідальності власника	Повна за всіма зобов'язаннями, включаючи майно	Повна розподілена субсидіарна, включаючи майно учасників	Обмежена вартістю цінних паперів, що випускаються
Міра контролю з боку власника	Повна за усією діяльністю	Розподілена між учасниками, є джерелом розбіжностей	Відповідно до частки акцій, що випускаються
Тривалість існування	Обмежена тривалістю життя власника	Залежить від умов угоди між партнерами	Необмежена
Оподаткування	За ставкою податку на особисті прибутки	Те саме, що й у одноосібних підприємствах	Подвійне оподаткування
Ліквідність	Низька, труднощі продажу	Досить низька, труднощі продажу паю	Висока
Сфера діяльності	Етноцентрична	Етноцентрична	Геоцентрична

Посилення економічної могутності ТНК, яке відбувається й відбуватиметься надалі, здійснюється за рахунок численних злиттів і поглинань, що свідчить про подальше посилення централізації й концентрації капіталів у глобальному масштабі для домінування на світових ринках. Тривають глобальні процеси переділу світового ринку в найрізноманітніших галузях. За цих обставин ТНК вимагають від національних урядів уніфікації правил міжнародних економічних відносин, ліквідації перешкод на шляху вивезення товарів, послуг, капіталу та робочої сили. Особливо цей процес посилив-

ся у 80—90-х роках ХХ ст., коли уніфікація і лібералізація охопили всі сектори, які обслуговують діяльність ТНК.

Основні тенденції економічного розвитку США та Великої Британії на етапі інформаційно-технологічної революції

Війна, яку США вели у В'єтнамі, призвела до загострення соціальних суперечностей і, у свою чергу, до повернення до політики реалізму, перегляду політичного курсу відповідно до міжнародних умов, що змінилися, та економічних можливостей країни. У 1970-х роках президент Р. Ніксон проголосує програму за формулою «*партнерство, військова сила і переговори*», що відображала кризу глобалі-

зму, тенденції до зниження міжнародної напруженості. Водночас в американській економіці наростали проблеми.

До початку 90-х років у США здійснюється перехід до **консервативної моделі економічного зростання**. Неокейнсіанська концепція була доповнена цим варіантом розвитку. В основі суттєвих зрушень, що відбулися на початку 1980-х рр. у західній економічній науці в бік різкого посилення у ній консервативних тенденцій і течій, відходу від помірної буржуазної реформізму, безсумнівно лежать глибинні соціально-економічні процеси. Ці процеси мали об'єктивний характер і часто не залежали від суб'єктивних намірів та зусиль політиків. Поворот вправо західної економічної науки і всієї суспільної ідеології в цілому породжений перш за все серйозними об'єктивними труднощами, з якими стикалися капіталістичне суспільство та економіка і які, наростаючи лавиноподібно, набули особливо гострого характеру на рубежі 70—80-х років ХХ ст.

У пошуках шляхів подолання цих труднощів найконсервативніші кола монополістичної буржуазії, пов'язані передусім із воєнно-промисловим комплексом розвинених капіталістичних держав, прагнули виробити курс, розрахований на тривалу перспективу і покликаний за рахунок посилення своїх позицій як усередині країни, так і на міжнародній арені знову повернути капіталізму становище, яке він займав у перші повоєнні роки.

Як свідчить історичний досвід, посилення консервативних тенденцій в усіх галузях економічного, соціального, політичного та ідеологічного життя капіталістичного суспільства відбувається зазвичай у періоди загострення внутрішніх суперечностей капіталізму, коли під сумнів ставляться його основоположні цінності.

Економічна політика у цей період реалізовувалася на неоконсервативних теоретико-методологічних засадах у вигляді «рейганоміки» у США та «тетчеризму» у Великій Британії, про що докладно йшлося у попередній темі (див. тему 12).

Життя показало, що надмірне зменшення ролі держави послабило увагу до розвитку науки та наукоємних галузей, впровадження досягнень НТП в економіку. Здійснені адміністрацією Р. Рейгана загальні заходи, що були

спрямовані на поведінку суб'єктів господарювання, дали лише частковий успіх, але не змогли вирішити проблем розвитку економіки в цілому. У процесі перетворень консерватизм еволюціонував, став менш жорстким і набув здатності трансформувати як соціально-економічну модель США, так і саме американське суспільство. Ця здатність призвела до того, що до кінця 1980-х років він (хоча і в пом'якшеному варіанті) зайняв ще міцніші позиції, ніж раніше, а американська економіка, опираючись на нову технічну та технологічну базу, з кінця 1980-х років почала швидкий рух угору.

Відхід від консервативної концепції соціально-економічного державного регулювання відбувся з приходом у 1989 р. до Білого дому *Дж. Г. У. Буша*. На початку 1991 р. уряд США в межах концепції «капіталовкладення в майбутнє» (яка надалі підтримувалася й адміністрацією Б. Клінтона) поставив такі завдання: розвиток економіки і соціальної сфери, переорієнтація бюджету на забезпечення довгострокового економічного зростання, зрушення пріоритетів від військових до цивільних програм, а в межах останніх, зокрема, від трансфертних виплат до прямих інвестицій, відмова від рейганівського курсу послаблення регулювання бізнесу на користь «розумного» регламентування.

Так, на 1991 р. було заплановано рекордні бюджетні асигнування на підтримку освіти, особливо на програми, орієнтовані на молодь. Це підтримка молоді із малозабезпечених сімей в набутті середньої освіти, дітям-інвалідам — в набутті початкової і середньої освіти, програма «Необмежені можливості для молоді» для допомоги «важким» підліткам із бідних сімей. Передбачалося також виділення значних коштів і на професійну освіту молоді, на боротьбу із вживанням наркотиків, на матеріальне заохочення кращих шкіл і вчителів, фінансування «негритянських» коледжів тощо. Водночас адміністрація Дж. Буша здійснила кроки з подолання тенденції скорочення федеральних асигнувань на цивільні наукові програми. Почалося фінансування багатолітньої програми допомоги малозабезпеченим сім'ям у придбанні власного житла.

Реалізовувана концепція визначала як основне завдання держави довгострокові інвестиції за трьома напрямками: безпосередньо у виробничий (фізичний) капітал; у технологічний розвиток і науково-технічні розробки; у людський капітал. Загальна мета такого курсу полягала в тому, щоб за допомогою засобів фіскальної і грошово-кредитної політики створити умови для довгострокового економічного зростання. В результаті реалізації економічної політики адміністрації Дж. Г. У. Буша і концепції «капіталовкладення в майбутнє» у США відбувся поворот державної соціальної політики від практики «рейганоміки» у бік більшої соціальної відповідальності держави. Було здійснено заходи з подолання негативних сторін консервативної соціально-економічної політики за рахунок підвищення податків і подальшого зростання дефіциту бюджету.

У 1992 р. 42-м президентом США було обрано *Вільяма (Білла) Клінтона*, який почав *пошуки «третього шляху»* — нової довгострокової програми, оріє-

нтовой на пристосування економіки США до умов сучасного етапу НТР як технологічно-інформаційної революції і збереження певного рівня соціального регулювання. Б. Клінтон поставив завдання оздоровити економіку, стимулюючи інвестиційний капітал. Економічну стратегію його адміністрації можна охарактеризувати такими рисами: вирішення довгострокових завдань, активне застосування фінансових заходів, на відміну від монетарної політики свого попередника; державне регулювання і підтримка науково-дослідних та дослідницько-конструкторських робіт (НДДКР), розвиток державної інфраструктури, створення умов для діяльності малого бізнесу; посилення ролі держави у вирішенні актуальних проблем економіки. Стало очевидним, що Б. Клінтон повернувся до основних ідей «Нового курсу» Ф. Рузвельта.

Економічна програма Б. Клінтона мала такі цілі: розширення державних капіталовкладень і забезпечення довгострокового економічного зростання; подолання бюджетного дефіциту; створення справедливішої податкової системи. *Головними досягненнями адміністрації Б. Клінтона* були: найтриваліший в американській історії (107 місяців) період економічного піднесення; перехід від рекордних бюджетних дефіцитів, коли в 1992 р. дефіцит федерального бюджету США становив 290 млрд доларів, до бюджетних профіцитів — у 2000 р. профіцит федерального бюджету становив 237 млрд доларів, або 2,4 % від ВВП.

За період президентства Б. Клінтона з 1993 по 2000 р. у США було створено 22,2 млн нових робочих місць — більше, ніж за 12 років правління адміністрацій Р. Рейгана і Дж. Буша. Безробіття знизилося з 7,5 % у 1992 р. до 3,9 % у 2000 р., досягнувши найнижчих показників за 30 років. 15 млн сімей отримали додаткові податкові пільги, а мінімальна зарплата була збільшена з 4,25 до 5,15 доларів за годину, що привело до збільшення зарплати 10 млн американців. Значно зросли інвестиції в нові освітні технології: з 23 млн доларів у 1993 році до 769 млн доларів у 2000 р. За рахунок створення додаткових можливостей для пошуку роботи знизилась частка отримувачів допомоги в межах системи державної допомоги з 14,1 млн осіб у 1993 р. до 6,3 млн — у 2000 р. тощо.

Для додаткового залучення капіталів у виробничу сферу поряд із податковою реформою різко підіймали у разі необхідності облікові ставки на банківський кредит. Це позначилося на русі капіталів у міжнародному масштабі, стимулювало інтенсивний приплив в американську економіку капіталів інших країн світу, що дало змогу США фінансувати модернізацію своєї економіки значною мірою за «чужий рахунок».

Як було зазначено вище, президентство Б. Клінтона збіглося з найдовшим періодом економічного зростання в мирний час, а Закон про скорочення дефіциту 1993 р. вивів США на шлях фінансової відповідальності і поклав край (на той час) бюджетним дефіцитам. Зміна економічної стратегії розвитку країни свідчить про позитивний результат — скорочення рівня безробіття, ефективніше стали працювати бізнесові структури, зменшився дефіцит

держбюджету, розширилася зовнішня торгівля, тіньова економіка зменшилася до 8 %. Соціально-економічна політика адміністрації Б. Клінтона привела до того, що в останнє десятиліття ХХ ст. сформувався новий напрям «третього шляху», орієнтований на пристосування економіки США до нових, постіндустріальних умов господарювання.

У 2000 р. 43-м президентом США було обрано *Джорджа У. Буша (молодшого)*. В основу його економічної програми було покладено *концепцію «співчутливого консерватизму»*, основна ідея якої полягає в тому, що держава повинна вирішувати багато соціально-економічних питань, але вона не в змозі вселити в кожного нужденного надію і визначити йому мету життя. Держава повинна відігравати роль партнера, а не суперника стосовно людей, які потребують співчуття. У США відбувалося зближення двох способів вирішення соціальних проблем — консервативного і ліберального, в результаті чого складається ліберально-консервативна соціально-економічна модель цієї країни.

Економічна програма Дж. У. Буша охоплювала такі перетворення: законопроект про реформу системи освіти, проект федерального бюджету і скорочення податків, законопроект про заборону абортів. Основна увага приділялась освіті, якісному медичному обслуговуванню, пенсійному забезпеченню, захисту навколишнього середовища, сильній національній обороні. Ці реформи передбачалось фінансувати за рахунок коштів держбюджету. Уряд Буша-молодшого намітив зростання витрат бюджету на соціальне забезпечення з 22,9 % витратної частини бюджету у 2000 р. до 25,6 % у 2006 р. США випереджали всі інші країни за обсягом виробництва та експорту наукомісткої продукції й послуг. У 2000 р. загальний обсяг витрат на НДДКР у США перевищив 264 млрд дол. і досяг 2,7 % ВВП, що становить майже половину загальних витрат на НДДКР у всіх розвинених країнах світу.

На долю чинного 44-го президента США Барака Обами, обраного наприкінці 2008 р., та його адміністрації випало нелегке завдання — подолання наслідків фінансової та торгово-промислової кризи, яка набула характеру глобальної й охопила не тільки майже всі країни світу, а й значну кількість галузей господарства.

Характеризуючи економіку США кінця ХХ — початку ХХІ ст., можна зазначити, що вона є однією з найбільш зрілих і ефективних у світі. За останні десятиліття вона продемонструвала високий ступінь адаптації до нових умов і зуміла зберегти своє лідерство серед розвинених країн, а ТНК, очолювані американським капіталом, сформували величезну «другу економіку» США, що охоплює весь світ.

Якісно новим зрушенням в економіці США наприкінці ХХ ст. став випереджувальний розвиток інформаційної структури та інформаційної економіки, основу якої становить комплексна індустрія обробки інформації за допомогою новітньої комп'ютерної техніки і програмного забезпечення, а

також засоби електров'язку. Саме в цих галузях спостерігалися темпи економічного розвитку, які в багато разів перевищували середні. До того ж загальні темпи економічного зростання США не найвищі у світі, але вони стабільні і достатні для забезпечення внутрішніх потреб. Обсяг обороту в галузі комп'ютерних спеціалізованих послуг США в середині 1990-х років становив майже 200 млрд дол. щорічно. На початку XXI ст. із 300 млн користувачів Інтернету 50 % проживало у США, 40 % — у Європі, 5 % — у Японії і Південній Кореї і лише 5 % — у решті світу.

Вважається, що сьогодні масштаби державного втручання в американську економіку є оптимальними, оскільки держава ефективно допомагає економічній системі, що вже склалася. Ніхто в країні не виступає ні за розширення державного втручання в економіку, ні за його скорочення.

Отже, досвід економічної політики США свідчить про те, що вирішення її проблем залежить від вибору методів державного управління, уміння адаптуватися до світоглядних умов взаємозалежності, демократичної альтернативи. Ідеологічною основою цих практичних перетворень були теоретико-методологічні засади неоконсервативного напрямку економічної теорії та, зокрема, «економіки пропозиції». Неоконсервативна стратегія загалом сприяла здійсненню структурної перебудови та технічного переоснащення економіки США переважно за допомогою зарубіжних капіталовкладень та зниження процентних ставок.

Таким чином, можна сказати, що в США на сьогодні сформовано соціально-економічну модель, яка ґрунтується на максимальному використанні ринкового механізму в процесі вирішення соціальних проблем. Під впливом різноманітних факторів ця модель постійно трансформується. В результаті синтезу консервативного й ліберального типів соціально-економічної політики, поряд із тим що після розвалу колишнього СРСР та світової соціалістичної системи США перетворилися в наднаддержаву світу, чи наддержаву, також відбувається перетворення США в «суспільство загального благоденства», але вже на його постіндустріальній стадії.

Стосовно умов Великої Британії, то, як показав досвід, «тетчеризм» виявився достатньо ефективним. Він підтвердив висновок про те, що капіталізм виявився системою, здатною трансформуватися і пристосовуватися до мінливих соціально-економічних умов. Британська модель неоконсерватизму довела свою спроможність «осідлати» третю хвилю НТР і домогтися перебудови та модернізації економіки.

Однак реформування британської економіки відбувалося не без проблем. До кінця 80-х років почали набирати обертів інфляційні процеси, повернулися й інші «старі хвороби» — бюджетний дефіцит, соціальна поляризація, що була викликана програмами скорочення витрат на соціальні потреби, які проводилися урядом М. Тетчер. У зв'язку з цими труднощами М. Тетчер була змушена піти у відставку.

Наступні уряди, зокрема консерватора Д. Мейджора і лейбориста Т. Блера, продовжували «тетчеризм» у сфері економіки. Важливим моментом стало підписання в 1993 р. Маастрихтських угод, спрямованих на перетворення ЄЕС на економічну наддержаву, що за потужністю зрівняється, а потім і перевищить США і Японію.

Інновація та венчур як якісна мікро-економічна риса сучасної економіки

Центральною категорією, яка визначає особливості соціально-економічного розвитку інформаційного типу в цей період, є **інновація**. Інновація — це результат втілення науково-технологічних удосконалень в економічну практику, має прикладний характер, а отже і безпосередній економічний ефект — надприбуток, хоча й тимчасовий. Під поняттям *інновація*, яке в науковий обіг запровадив Й. А. Шумпетер, розуміють *створення нових продуктів і послуг та запровадження принципово нового або модифікованого засобу (винаходу), що задовольняє конкретні суспільні потреби, користується попитом на ринку та забезпечує науково-технічний, економічний і соціальний ефект*. Інновація є таким виробничим фактором (або, точніше, визначає якість виробничих факторів та готового продукту), який впливає на продуктивність, ефективність виробництва, на показники ВВП, структури виробництва та конкурентних переваг на тривалу перспективу.

Економічна природа інновації з точки зору підприємництва полягає у зміні доходу від ресурсу, з точки зору споживача — зміна цінності задоволення потреб. Й. Шумпетер класифікує інновації так: технологічні, сировинні, організаційні, збутові тощо. Виділяють також базові інновації (принципово нові, або революційні) та вдосконалювальні (ті, що модифікують базові). Ван Дайн додає **класифікаційну ознаку інновацій**: *за галузевою належністю* (запроваджується в існуючих галузях чи створюється нова); *інфраструктурна* (в галузі транспорту, зв'язку, інституційних форм інтеграції науки з виробництвом, освіти).

Український дослідник інноваційних проблем Ю. Бажал подав схему типології інновацій, де здійснює класифікацію науково-технічних інновацій через такі ознаки, як *тип інновації* (продуктова, технологічна, сировинна, організаційна, збутова, інфраструктурна), *інноваційна функція* (базова, вдосконалювальна, чи навіть псевдоінновація), *новизна місця застосування* (існуюча галузь/підприємство чи нові). Така типологія дає інструментарій для аналізу інноваційних процесів і забезпечує можливість: 1) виявити динаміку спрямованості інновацій у різні періоди; 2) з'ясувати спрямованість (вектор) структурних зрушень, що важливо з точки зору прогнозування; 3) з'ясувати характер подальшого економічного зростання — ресурсомісткий, працемісткий, капіталомісткий, наукомісткий); 4) визначити характер НТП: переважання базових інновацій свідчить про НТР; переважання ж інновацій, що вдосконалюють науково-технічну та виробничу базу, свідчить про еволюційний науково-технічний шлях; псевдоінновацій — про кризу сфери.

Значне місце в сучасній інноваційній сфері посідає **інфраструктурна складова**. Економіст Мічиганського університету Д. Амауер стверджує, що гальмування зростання продуктивності праці в США у 1970—80-ті роки пов'язане з недостатніми державними капіталовкладеннями в національну інфраструктуру. Він указує на взаємозв'язок між інфраструктурою та динамікою приватних капіталовкладень, а також відмічає зв'язок високого рівня державних капіталовкладень в інфраструктуру з високою нормою прибутку у приватному секторі. Він аналізує рівень продуктивності праці та частку інвестицій в інфраструктуру у ВВП промислово розвинених країн. Його аналіз показує, що найвищою частка державних інвестицій в інфраструктуру відносно обсягу ВВП є в Японії, що підтверджується найвищою продуктивністю праці, потім ідуть ФРН, Франція, Італія, Велика Британія, Канада, а США займають найнижчу позицію.

Венчурна форма господарювання в інноваційній сфері. Прикладом зростаючої ролі науки зі зміною структури виробництва в умовах сучасної інформаційно-технологічної революції є поява і значне поширення нових високоризикових інноваційно-технологічних форм ведення бізнесу. Таким прикладом є те, що в наш час у США серед інфраструктурних інновацій з'являється і набуває все більшого розвитку нова організаційна форма поєднання науки з виробництвом — **венчурна фірма**, яка є також однією з найхарактерніших рис сучасного періоду господарського розвитку й організаційно-господарською формою. Ця нова господарська форма в інноваційній сфері виникає як втілення тенденцій деконцентрації виробництва, коли перевага починає надаватись інтенсивному типу кооперації. Венчурна фірма повною мірою відповідає інституціональній природі теорії фірми Р. Коуза, оскільки передбачає оптимальне співіснування підприємств та організацій різного масштабу на основі венчурного фінансування інноваційного процесу.

Структура форм господарювання в інноваційній галузі свідчить про перевагу малих фірм. Про їх ефективність у науково-технічній сфері свідчать такі цифри: за даними Національного дослідницького бюро США, малі фірми за останні 20 років створили в 4 рази більше науково-технічних нововведень на один витрачений на наукову роботу долар, ніж великі фірми.

«Venture» (*венчур*) у перекладі з англійської — *ризикове підприємство*. Інноваційний процес, на засадах якого відбувається розвиток у сучасній економіці, передбачає високий ступінь ризику капіталів інвесторів. Венчурне фінансування стає дієвим засобом розподілення ризику. Американська економіка втілила венчурне фінансування, бум якого почався наприкінці 1970-х років. Тоді в США була «криза нововведень» через неадекватність існуючих корпоративних форм втілення інновацій потребам науково-технічного розвитку. Причина цієї кризи полягала в тому, що інновація створює загрозу нормальному руху відтворення капіталу корпорації, через що виникає необхідність відокремлення частини капіталу корпорації для здійснення інноваційного процесу. З об'єктивного боку **це висвітлює «кризу нововведень» у корпоративній формі господарювання.**

Долучилися до виникнення у США венчурів також тогочасні обставини господарського розвитку, а саме — корпорації не могли впоратися з фінансовим забезпеченням структурної перебудови економіки згідно з новим науково-технічним етапом її розвитку. Мала місце спадна тенденція у динаміці норми прибутку корпорацій, що обмежувала власні фінансові ресурси. Зовнішні джерела фінансування обмежувала *нестабільність кредитної системи* внаслідок постійного коливання процентних ставок. *Кризовий стан державних фінансів, високі темпи інфляції* американської економіки також знижували обсяги інвестицій. В умовах економічної нестабільності фінансувалися угоди короткочасного характеру.

Джерелами (або суб'єктами) венчурного фінансування є великі корпорації, пенсійні фонди, що прагнуть уникнути інфляційного знецінення своїх коштів, страхові компанії, інвестиційні компанії, кошти заможних громадян, зарубіжні інвестори. Венчурне фінансування є яскравою ілюстрацією неінституціональної теорії — теорії контрактів — у дії на практиці наприкінці ХХ ст. в контексті інноваційних процесів економічного розвитку. Існують **п'ять основних видів контрактів про венчурне фінансування**: 1) угода про розподіл ризику; 2) угода про частку в прибутку; 3) угода про умови викупу фірми підприємцем; 4) угода про вимоги до професійного рівня підприємця; 5) угода про наступні етапи фінансування.

Це свідчить про те, що регламентація прав власності пов'язана з розподілом венчурного фінансування і, відповідно, ризику капіталом та прибутку на капітал. Кожен із партнерів венчурної фірми вкладає в процес той ресурс, що має: «ноу-хау», підприємницькі послуги, кошти. Відносини з приводу наданих власниками ресурсів стають предметом контракту.

Інтеграція Європи та особливості економічного розвитку в її умовах

Важливим фактором економічного розвитку як у повоєнний період, так і на сучасному етапі є інтеграційні процеси, що відбуваються в різних формах, у тому числі й економічна інтеграція.

«Міжнародна економічна інтеграція — це взаємне пристосування національних економік, включення їх до єдиного відтворювального процесу в інтернаціональних масштабах» [7, с. 16]. *Переходу до інтеграційного етапу світогосподарських зв'язків передують ряд ступенів міжнародної економічної інтеграції, обумовлених кількісними та якісними показниками їх розвитку. Це не тільки масштаби міжнародної торгівлі — економічної діяльності, про що йшлося під час розгляду проблем глобалізації, а й охоплювані сфери, ступінь і стійкість взаємодії національних економік.*

Сучасна теорія міжнародної економічної інтеграції розрізняє п'ять ступенів, чи послідовних етапів, розвитку інтеграційних процесів: 1) зона вільної торгівлі; 2) митний союз; 3) єдиний чи спільний ринок; 4) економічний союз; 5) економічний та валютний (монетарний) союз, чи повний економічний союз.

Сьогодні лише одна міжнародна інтеграційна група країн пройшла реально перші чотири із зазначених етапів — Європейський Союз. Інші інтеграційні угруповання, а їх кілька, поки що пройшли у своєму розвитку перший і частково другий етапи. Інтеграційні процеси, що почалися в Європі з початку 50-х років ХХ ст., про що розповідалося в попередній темі (див. тему 12), упродовж кількох десятиліть заклали підґрунтя для логічного переходу до вищої форми економічної інтеграції — повного економічного союзу.

Саме прикладом **міждержавного регіонального об'єднання** як важливої частини міжнародної економічної системи є Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) (з 1 січня 1993 р. — Європейський Союз), яке з першої половини 80-х років ХХ ст. переживає третій етап свого розвитку (I етап (1957 — 1960 рр.) — створення ЄЕС; II етап (70-ті — перша половина 80-х рр.) — розширення Спільного ринку). Якщо на початковому етапі до ЄЕС входило шість країн (ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург), то з 1 січня 1995 р. — їх було уже 15. У 1973 р. до ЄЕС приєдналися Данія, Велика Британія та Ірландія, у 1981 р. — Греція, а в 1986 р. — Іспанія та Португалія. Першого травня 2004 р. до Європейського Союзу приєдналося ще 10 країн, серед яких колишні союзні радянські республіки — Латвія, Литва та Естонія; колишні країни соціалістичного табору — Чехія та Словаччина (складові колишньої Чехословаччини), Угорщина, Польща, Словенія (колишня складова Югославії), а також Кіпр та Мальта. З 1 січня 2007 р. до ЄС приєдналися Болгарія та Румунія. Отже, на сьогодні Європейський Союз налічує 27 країн.

Створення **єдиного ринку на четвертому етапі економічної інтеграції** має завершитися створенням справді єдиного економічного, правового та інформаційного простору і дати імпульс для переходу інтеграційного угруповання до якісно нового ступеня — **економічного союзу (ЕС)**. Як відомо, в Європі єдиний ринок з вільним переміщенням капіталу, товарів, послуг та робочої сили було створено до початку 1993 р. Одразу ж було поставлено завдання створення **Економічного і Валютного Союзу (ЕВС)**, причому за короткі терміни, до початку 1999 р.

Коло інтересів та завдань, які необхідно було вирішити значно розширилось: усуваються торговельні бар'єри, в результаті поетапної реалізації Плану Жака Делора створюється Європейський центральний банк та його національні відділення, введено спільну грошову одиницю — євро (замість еку) тощо, що є ознакою не союзу держав як конфедеративного утворення, а єдиної союзної держави — федеративної чи субфедеративної. Тобто по суті мова йде про створення єдиної суперструктури — Нової Європи, або Сполучених Штатів (чи Держав) Європи («Європи без кордонів»).

Конкретним прикладом позитивної ролі ЄЕС в економічному розвитку країн-учасниць цього міждержавного утворення може бути Франція, де утворився навіть цілий «промисловий трикутник»: «Париж — Лілль — Страсбург», у якому виникла серія змішаних франко-бельгійських, франко-голландських та інших «європейських підприємств».

У рамках ЄЕС його учасникам до початку 80-х років вдалося налагодити програмування розвитку економіки та її спеціалізацію по країнах. Як наслідок, Франція спеціалізується на експорті малолітражних автомобілів, жіночого одягу, взуття, білизни; ФРН — вантажних автомобілів, чоловічого одягу; Італія — дешевих легкових автомобілів, холодильників, літнього одягу; Голландія — меблів тощо. На сьогодні ЄС перетворився в один із головних центрів світового господарства. На ЄС припадає $\frac{1}{3}$ світового товарообігу країн з ринковою економікою. ЄС також перевищив показники США за обсягом промислового виробництва і володіє половиною валютних резервів світу.

Таким же шляхом іде розвиток міжнародної інтеграції на півночі Америки, де у 1992 р. було засновано **Північноамериканську асоціацію вільної торгівлі (НАФТА)** на основі укладання угоди між США, Канадою і Мексикою про створення спільного північноамериканського ринку. Між цими країнами демонтуються не тільки митні бар'єри, НАФТА відкриває шлях до створення єдиного континентального ринку для вільного руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Ще в 1994 р. 34 американські держави (всі, крім Куби) вирішили створити до 2006 року спільну зону вільної торгівлі, тобто інтеграція на американському континенті поширюється і з часом охоплюватиме як країни-учасниці НАФТА, так і країни МЕРКОСУР (країни південного конуса). По суті, відбувається процес «вирощування» взаємопроникнення великого капіталу на всій території Північноамериканського континенту, що дасть можливість домінувати над іншими економічними центрами світу — Західною Європою та Японією.

Сьогодні інтеграційні процеси прискорюються і в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), де активізували свою діяльність **Організація Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва**, простежується курс Японії на створення свого роду Азіатського ринку, ведуться переговори про створення **Східно-Азіатського економічного співтовариства**.

Своєю чергою, поглиблення економічної інтеграції в будь-якому регіоні світу веде до необхідності створення наднаціональних органів, які були б здатні координувати зусилля різних країн і формувати механізм для цивілізованого вирішення спірних питань, що дещо обмежує дію національних урядів.

13.2. ОСОБЛИВОСТІ НТР КІНЦЯ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ ст. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СВІТОВЕ Й НАЦІОНАЛЬНІ ГОСПОДАРСТВА

Передумови, суть і наслідки інформаційно-технологічної революції кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Поряд з посиленням глобалізації та ТНК, а також інтеграційними процесами на макрорівні й посиленням інноваційних процесів і появою венчуру на мікрорівні як провідних тенденцій розвитку світового господарства і національних економік кінця ХХ — початку ХХІ ст., що розглянуті у попередньому параграфі, ще однією важливою тенденцією сучасності є бурхливе

розгортання третьої НТР, особливо на другому її етапі, за визначенням М. Кастельса, інформаційно-технологічної революції чи, на нашу думку, — *технологічно-інформаційної революції*. Сьогодні на основі фундаментальних зрушень у техніці та технології виробництва у найбільш високорозвинених країнах відбувається *постіндустріальна революція і становлення постіндустріального суспільства з характерною для нього новою, постіндустріальною сервісно-інформаційною економікою*.

На думку Е. Тоффлера, нас очікує глобальна боротьба за владу. Е. Тоффлер обґрунтовує нову концепцію влади, в основі якої є не насильство чи гроші, а знання. Попередня система влади розвалюється, а сучасна структура влади ґрунтується вже не на силі м'язів, багатства чи насильства — вона ґрунтується на знанні, на інтелекті. Е. Тоффлер вважає знання найдемократичнішим джерелом влади. Сучасна система створення матеріальних цінностей повною мірою залежить від миттєвого зв'язку і поширення даних, ідей, символів. Сучасну економіку називають також економікою суперсимволів. Згідно з Е. Тоффлером, якщо влада сили — низькоякісна влада, а влада багатства — влада середньої якості, то найбільш високоякісну владу дає використання знання [11, с. 37].

Зрозуміло, що всі три види влади взаємозв'язані і взаємодіють між собою, але їх співвідношення у різних суспільствах та економіках різне. З настанням постіндустріального суспільства, яке переростає в інформаційне, та появою нової, постіндустріальної сервісно-інформаційної економіки роль знань та інформації стає першочерговою, а основна установа, що їх продукує та надає — університет, виходить на передові рубежі суспільного життя порівняно з основними господарськими формами аграрно-індустріальної доби.

Економічна криза 70-х років ХХ ст. та загроза вичерпання ресурсів активізували пошук нових, нетрадиційних шляхів розвитку. І наука гідно відповіла на виклики часу. За 10—15 років було здійснено багато важливих наукових відкриттів і винаходів — більше, ніж за всю попередню історію людства. Ці відкриття дали можливість зробити висновок про початок третьої наукової революції та хвилі технічного прогресу. **Сучасну НТР, яка пройшла кілька етапів, а один із них на межі 70—80-х років, можна повною мірою вважати технологічною революцією, а підсилену і доповнену процесами інформатизації виробництва та суспільства — технологічно-інформаційною (або, згідно з Е. Тоффлером, інформаційно-технологічною) революцією.** Серед основних її компонентів — революційний переворот у продуктивних силах суспільства.

Основними рисами цього перевороту були структурна перебудова суспільного виробництва на базі наукомістких технологій, мікропроцесорної техніки, інформатики, радіотехніки, автоматичних систем управління, біотехнології.

У ході сучасної технологічної революції наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. людство переживає один із тих рідкісних в історії моментів, який характеризується трансформацією матеріальної культури, що побудована навколо інформаційних технологій. Так, *до інформаційних технологій в основному відносять збіжну сукупність технологій у мікроелектроніці, створенні обчислювальної техніки (машин та програмного забезпечення), телекомунікації/віщання й оптико-електронної промисловості*. Яскравим прикладом цього є програми створення інформаційного суспільства, зокрема в Україні та Росії. Поряд із цим М. Кастельс, на відміну від інших дослідників, до галузі інформаційних технологій відносить також генну інженерію. Він вважає, що в 1990-х роках біологія, електроніка та інформатика почали зближуватися і взаємодіяти в галузі використання, відкриття нових матеріалів.

Навколо цього ядра інформаційних технологій за останні два десятиліття ХХ ст. виникає сузір'я великих технологічних проривів у галузі нових матеріалів, джерел енергії, в медицині, у виробничій техніці (наявній чи потенційній, як нанотехнології), у тому числі в транспортній технології. Сучасний процес технологічної трансформації розширюється по експоненті. Сьогодні ми живемо у світі, який уже давно називають цифровим, чи електронно-цифровим [9], де інформаційні виробничі, освітні, культурні, побутові та інші системи, що ґрунтуються на майже масовому використанні цифрових чи електронно-цифрових засобів — найрізноманітніших комп'ютерів (включно до кишенькових), засобів мобільного зв'язку, Інтернету тощо, дедалі більше набувають масового поширення.

На відміну від будь-якої іншої революції, ядро трансформації, яку людство переживає наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., пов'язане з технологіями обробітку інформації та комунікацією, яка забезпечує передавання на відстані та використання інформації. Попереднє індустріальне суспільство, даючи громадянам освіту й організовуючи поступово економіку навколо знань та інформації, підготувало, таким чином, ґрунт для посилення людської думки, коли нові інформаційні технології стали доступними. Для сучасної технолого-інформаційної революції інформаційна технологія є тим самим, чим нові джерела енергії були для індустріальних революцій, починаючи від парової машини і далі до електрики, викопного палива і навіть до ядерної енергії, оскільки виробництво й розподіл енергії для індустріального суспільства було ключовим елементом. Сьогодні інформація перетворюється в нову форму енергії інтелекту.

Сучасну технологічну революцію характеризує не центральна роль знань та інформації, а використання таких знань та інформації до генерування знань і пристроїв, що обробляють інформацію та здійснюють комунікацію, в кумулятивній петлі зворотного зв'язку між інновацією і напрямом використання інновацій. Яскравим прикладом цього є використання нових телекомунікаційних технологій упродовж останніх двадцяти років минулого століття, де технологічна інновація прогресувала від навчання через користу-

вання до вивчення технології через її створення, перебудову телекомунікаційних мереж та знаходження нових галузей використання. Зворотний зв'язок між запровадженням нової технології, користуванням нею й поширенням її у нові галузі у новій технологічній парадигмі відбувається набагато швидше. Як наслідок, поширення технології безкінечно збільшує її могутність у міру того, як технологія засвоюється та перевизначається її користувачами.

Нові інформаційні технології є не просто інструментами, якими необхідно користуватися, а являють собою процеси, які необхідно розробляти. Користувачі і творці можуть об'єднатися в одній особі, як у випадку з Інтернетом, коли користувачі захопили контроль над технологією. Як зазначає М. Кастельс, «це свідчить про тісний зв'язок між соціальними процесами створення та маніпулювання символами (культурою суспільства) та здатністю виробляти і розподіляти товари і послуги (продуктивними силами)» [4, с. 52]. Можна сказати, що вперше в історії людська думка стала безпосередньою продуктивною силою, а не просто вирішальним елементом виробничої системи.

Ще однією особливою рисою, що характеризує сучасну інформаційно-технологічну революцію, на відміну від її історичних попередниць, є те, що сучасні нові інформаційні технології поширились по земній кулі з блискавичною швидкістю, менше ніж за два десятиліття (з середини 1970-х до середини 1990-х років), продемонструвавши миттєве застосування до свого власного розвитку технологій, які вона створює, зв'язуючи світ за допомогою інформаційної технології. Але у світі існують великі області та значні сегменти населення, що не включені в нову технологічну систему. Люди, країни та регіони отримують доступ до технологічної могутності в різні часові терміни, в чому і полягає критично важливе джерело нерівності в суспільстві.

Технологічна система, в яку людське суспільство повною мірою занурилось наприкінці ХХ ст. (у 1990-х роках), почала складатися в 1970-х роках. Найважливішими для сучасних технологічних траєкторій і для конкретної форми взаємодії між технологією та різноманітними сторонами суспільного життя є такі суттєві відкриття у сфері інформаційних технологій:

- 1) *поява мікропроцесора* як ключового пристрою в поширенні мікроелектроніки (1971 р.);
- 2) *винайдення мікрокомп'ютера* в 1975 р. (перший успішний комерційний варіант з'явився у квітні 1977 р.);
- 3) *виробництво операційних систем для мікрокомп'ютерів* компанією *Microsoft* (середина 70-х років);
- 4) *промислове виробництво оптичних волокон* компанією *Corning Glass* на початку 70-х років;
- 5) *промислове виробництво відеомагнітофонів* компанією *Sony* в середині 70-х років на основі відкриттів, зроблених у 60-х роках в Америці та Англії;

6) створення в 1969 р. компанією *Advanced Research Project Agency* (ARPA) Міністерства оборони США *нової, революційної електронної комунікаційної мережі*, яка згодом виросла і перетворилася в сучасний Інтернет.

Усі ці відкриття мають спільні характеристики: ґрунтуючись головним чином на наявних знаннях і розвиваючись як продовження ключових технологій, вони завдяки доступності та падінню ціни зі зростанням якості являють собою кардинальний прорив у масовому поширенні технології в галузі комерційного та суспільного використання.

Однак технологічна революція не усунула основних суперечностей капіталізму, а лише вивела капіталізм на вищий виток історичної спіралі, поновому поставила основні питання цивілізації. Замість індустріальної епохи постали постіндустріальна епоха та постіндустріальне суспільство, з новою соціальною структурою або, як кажуть соціологи, з новою стратифікацією суспільства, теорією постіндустріального та інформаційного суспільства і, що особливо важливо, — з новою, постіндустріальною, сервісно-інформаційною економікою. Технологічна революція спричинила гігантську економію живої праці, витіснення її з виробничого процесу.

Чи не найголовнішим результатом інформаційно-технологічної революції стала **зміна структури виробництва та структури зайнятості**. Опираючись на теоретико-методологічні засади *теорії постіндустріального суспільства* та *теорії «трьох хвиль цивілізації»*, можна сказати, що на зміну домінування вторинного сектору економіки — переробної промисловості та будівництва — прийшло домінування складного за своєю структурою третинного сектору економіки — сфери послуг, де й була зосереджена основна частина зайнятих у суспільному виробництві і вироблялася основна частина продукції та наданих послуг у вартісному вираженні. У промисловості та будівництві зайнято не більше 25 % і вироблялося не більше 33 % ВВП. Понад 65 % зайнятих (і частка ця зростає) працюють у галузях різноманітних послуг: інформаційних, ділових, соціальних, побутових, туризмі та індустрії дозвілля. Тут виробляється 55—65 % ВВП.

У ході третьої хвилі НТП почалося також господарське освоєння навколосемного космічного простору, були синтезовані матеріали, що раніше не існували в природі, створені промислові роботи, здатні практично повністю замінити людину на виробництві, а персональний комп'ютер перетворив та примножив потоки інформації.

Зміни відбулися не лише в структурі виробництва та структурі зайнятості, з домінуванням передусім складного за своєю структурою **третинного сектору виробництва** — *сфери послуг*, а й у сільському господарстві. Розвиток техніки привів до прогресуючого витіснення фізичної праці із промисловості та сільського господарства. До кінця ХХ ст. у *значній частині первинного сектору господарства* (сільському, лісовому та рибному господарстві) економічно розвинених країн працювало не більше 10 % зайнятих у національному господарстві (а в середньому по цих країнах — 5—7 %), і вироблялось тут близько 10 %

ВВП. Праця робітників сільського господарства значною мірою механізована, широко застосовуються автоматизовані системи та комп'ютери. Застосування в сільському господарстві електроніки, крапельного зрошення, хімізації, генної селекції значно підвищило інтенсивність сільськогосподарського виробництва. У ньому відбулося перетворення сільськогосподарської праці на різновид індустріальної, зближення органічної структури капіталу в промисловому та аграрному секторах. Усе це створило передумови для значного збільшення обсягу випуску продукції та підвищення її товарності. Великі ферми, доводячи до банкрутства дрібні, перетворилися на справжні фабрики з виробництва зерна і м'яса.

Досягнення науки і техніки у поєднанні з високим рівнем політичних, економічних та соціальних інституцій дали змогу високорозвиненим країнам вийти на небачений досі рівень економічного розвитку — рівень задоволення різноманітних, у тому числі зовсім нових, потреб переважної частини свого населення. Усе це дало можливість зробити висновок про завершення індустріального періоду в розвитку: США, Великої Британії, Франції, ФРН, Японії, Швеції, Норвегії, Швейцарії, Голландії, Бельгії, Австрії, Ізраїлю та ін.

Однак не зважаючи на те, що нова технологічна структура і нова постіндустріальна, сервісно-інформаційна економіка відіграють все більшу роль у світовому співтоваристві, говорити про остаточне і глобальне завершення епохи індустріалізму зарано. Про це свідчить хоча б те, що такі країни, як Китай та Індія зі своїм величезним економічним потенціалом лише недавно вступили у стадію зрілого індустріалізму, а більшість країн Африки його навіть не досягли.

Результатом інформаційно-технологічної революції у найбільш високорозвинених країнах сьогодні є *становлення постіндустріального суспільства з характерною для нього новою, постіндустріальною сервісно-інформаційною економікою.*

Теорія постіндустріального суспільства та її основоположники про витоки сучасної науково-технологічної революції

Подальший розвиток системи ідей індустріального суспільства в межах інституційно-соціального напрямку привів до становлення теорії постіндустріального суспільства. Особливості історико-культурного розвитку капіталізму в різних країнах обумовили формування різних варіантів концепції постіндустріального суспільства, серед яких можна виділити два основні: ліберальний і радикальний. Ліберальний варіант опирається на американську модель капіталістичного розвитку, а серед його представників — Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер, К. Боулдінг та інші. Радикальний варіант базується на європейській моделі і найяскравіше представлений у концепціях Р. Арона, А. Турена, Ж. Фурастьє, М. Кастельса.

В основі концепції постіндустріального суспільства лежить *теорія трьох хвиль Е. Тоффлера* — поділ усього суспільного розвитку на три етапи: доін-

дустріальний, індустріальний та суперіндустріальний. У доіндустріальному суспільстві визначальною була (а в ряді країн залишається й досі) сільсько-господарська сфера, з церквою та армією як головними інститутами суспільства; в індустріальному — промисловість з корпорацією та фірмою на чолі; у постіндустріальному — сфера послуг та інформації, з університетом як головним місцем її виробництва і зосередження.

На формування концепції постіндустріального суспільства суттєвий теоретичний вплив мали *теорії індустріального суспільства* (особливо концепції Р. Арона та В. Росту). *Теорію постіндустріального суспільства* розробив американський соціолог Д. Белл. Вона була представлена як теорія соціальних змін, що можуть відбутися у суспільстві в найближчі десятиліття насамперед у результаті розгортання вже помітних тенденцій випереджувального зростання сфери послуг та інформації, здобуття наукою нової ролі та перебудови суспільства, організованого за «економізованою» моделлю у напрямку моделі «соціологізованої».

Д. Белл *становлення постіндустріального суспільства розглядає як переважно еволюційний процес, у результаті якого індустріальний світ не руйнується, а скоріше збагачується додатковими рисами та властивостями, і при цьому важливу роль відіграють не лише технологічний та господарський прогрес, а й якісні зміни в політичній та культурній галузях, і передусім — поширення в американському суспільстві культурної толерантності та ідеологічної терпимості*. На той час серед інтелігенції у загальних рисах було досягнуто певної згоди: набули визнання держава загального благоденства, бажаність децентралізації влади, змішана економіка та політичний плюралізм. У цьому розумінні ідеологічна епоха закінчується, і її кінець відкриває шлях до становлення постіндустріального суспільства.

Найголовніша праця Д. Белла — *«Прийдешнє постіндустріальне суспільство» (1973 р.)* — це закінчене теоретичне дослідження, у якому проблема постіндустріалізму розглядається в усіх її проявах: від аналізу витоків концепції до вивчення політичних та культурних процесів, що супроводжують становлення нового суспільства.

Фундаментальними складовими теорії постіндустріального суспільства є:

- як домінуючий поширився підхід, що ґрунтується на *періодизації історії* не за принципом оцінювання класової структури відповідних суспільств, а на основі дослідження технологічних аспектів організації суспільного виробництва;
- принцип домінування технологічних аспектів організації суспільного виробництва над принципом оцінювання класової структури поширено не тільки на історичну періодизацію, а й на *конкретний аналіз економічного розвитку* сучасних суспільств.

Основну роль у становленні постіндустріальної теорії відіграла інституціональна теорія (вебленівська традиція), яка полягала насамперед у тому, що до цього абстрактна ідея протиставлення стадій технологічної ево-

люції (в межах історичної школи) в нових умовах видозмінилась у структуру секторів суспільного виробництва і виявлення внутрішніх закономірностей господарського розвитку, що не залежали від соціальної та політичної систем тієї чи іншої країни.

Ще наприкінці 40-х років ХХ ст. у працях американського економіста К. Кларка «Економіка у 1960 році» та французького суспільствознавця Ж. Фурастьє «Велика надія ХХ століття» були сформульовані **найважливіші методологічні принципи теорії постіндустріального суспільства** — поділ усього суспільного виробництва на три сектори: первинний (сільське господарство та добувна галузь), вторинний (промисловість та будівництво), третинний (сфера послуг); та положення про майбутнє *зростання частки третинного сектору* порівняно з первинним і вторинним як за сукупною робочою силою розвинених країн, так і за *структурою ВВП*.

Отже, сформувалась **друга фундаментальна складова теорії постіндустріального суспільства**: *принцип домінування технологічних аспектів організації суспільного виробництва над оцінюванням класової структури* поширено не тільки на історичну періодизацію, а й на *конкретний аналіз економічного розвитку* сучасних суспільств. Ці положення свідчать про відносну завершеність побудови системи *методологічних передумов* теорії постіндустріалізму.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства обумовлюють такі чинники:

- *зміна економіки від такої, що виробляє товари, до обслуговуючої (сервісної), що означає переважання сфери послуг над сферою виробництва;*
- *зміна соціальної структури суспільства (класовий поділ поступається місцем професійному), замість класів як характеристики відношення до власності суспільство поділяється на *страти* та *сітоси*;*
- *центральне місце у визначенні політики в суспільстві *посідає теоретичне знання* (університети як центри зосередження цього знання перетворюються в головні організації суспільства);*
- *створення нової інтелектуальної технології, запровадження планування та контролю над технологічними змінами.*

**Теорія
інформаційного
суспільства та зміни
в господарській
практиці**

Ідеї нового індустріального суспільства Дж. Гелбрейта і постіндустріального суспільства Д. Рісмена і Д. Белла поступово модифікувалися в концепції *інформаційного* та *постекономічного суспільства*. Проблеми формування інформаційного суспільства в умовах прискореного науково-технічного розвитку широко обговорюються сучасними економістами. В цілому ця теорія, як і теорія постіндустріального суспільства, спирається на той підхід, згідно з яким еволюція людства розглядається через призму прогресу знання. Так, відомий соціолог, професор Каліфорнійського університету (США) **Мануель Кастельс** стосовно

поняття «знання» використовує визначення Д. Белла: «Знання — сукупність організованих висловлень про факти або ідеї, що представляють обґрунтоване судження або експериментальний результат, який передається іншим за допомогою певного засобу комунікації в певній систематизованій формі» [4, с. 39].

М. Кастельс говорить про зміну індустріального способу розвитку (головний двигун продуктивності якого — нові джерела енергії і здатність децентралізувати використання енергії в ході виробництва і розподілу) інформаційним способом розвитку, а головним джерелом продуктивності останнього називає технологію генерування знань, обробки інформації і символічної комунікації. При цьому М. Кастельс розрізняє поняття «інформаційне суспільство» (*information society*) та «інформаційне суспільство» (*informational society*), «інформаційна економіка» й «інформаційна економіка» відповідно.

Розглядаючи сучасні інформаційні технології та їхній вплив на суспільство, Т. Сакаїя відзначає принципову відмінність цього впливу від того, який здійснювали попередні технічні нововведення. Якщо винаходи минулих часів (електрика, нові матеріали) сприяли зростанню кількісних показників вироблених матеріальних благ, то сучасні інформаційні технології спрямовані на зниження залежності від матеріальних благ і збільшення диверсифікованості й масштабів інформаційних послуг. Такий характер інновацій, які закріплюють успіхи на шляху збільшення значимості вартості, створюваної знанням [4, с. 356]. Як бачимо, аналізуючи перетворення, що відбуваються в навколишньому світі, тут також підкреслюють визначальну роль знання.

Трактування сучасного суспільства як інформаційного досить широко сьогодні застосовується, коли мова заходить про основні характеристики сучасної соціально-економічної системи. Це пов'язано передусім із подальшим розвитком сучасного постіндустріального суспільства, продовженням процесу структурування третинного сектору економіки і виникненням четвертинного (інформаційного) сектору економіки. Події у світовій економіці кінця 60-х — початку 80-х років ХХ ст. можна позначити як *першу системну кризу індустріального типу господарства* [2, с. 202].

Насамперед необхідно мати на увазі три обставини. *По-перше*, власне індустріальна складова економіки розвинених країн не тільки не була зруйнована в ході кризи, а й збереглася в незмінному вигляді: частка промислового виробництва залишалася весь цей час відносно стабільною, а технологічний прогрес обумовлювався передусім потребами промислового сектору, і були створені умови, що дали можливість іншим країнам здійснити прискорену модернізацію. *По-друге*, сама трисекторна модель економіки в цей період різко деформувалася: за нових умов третинний сектор набув домінуючої ролі, тоді як галузі первинного сектору через зрослу ефективність сільського господарства і добувної промисловості почали втрачати своє значення. *По-третє*, на початок 80-х років у господарській структурі розвинених західних країн проявилися обриси *четвертинного сектору*, який розвивав наукоємні технології й опирався на виробництво нової інформації і знань.

Отже, перша системна криза індустріального типу господарства фактично підвела межу під історією первинного сектору економіки і відкрила шлях розвитку четвертинного — інформаційного сектору економіки.

У зв'язку з цим *традиційна економічна теорія перестала адекватно відображати потреби сучасної економіки*. Традиційна економічна теорія, як відомо, надає великого значення зв'язку «інвестиції і зростання». Зменшення інвестицій, як заведено вважати, не може не відбитися на темпах економічного зростання, і сама така тенденція визнається одним із явних свідчень господарського неблагополуччя. Однак *в умовах переходу до інформаційної економіки попередні теоретичні постулати стають не тільки обмеженими, а деколи навіть неправомірними і парадоксальними*.

Один із парадоксів полягає в новому співвідношенні зростання і розвитку, продуктивності й ефективності, результативності і можливостей. Як тільки інформаційний сектор господарства почав займати таке значне місце в економічній системі, звичайне збільшення виробництва тих чи інших благ уже не може гарантувати жодній національній економіці не тільки зміцнення її позицій на міжнародній арені, а й збереження становища, досягнутого раніше.

Теорія інформаційного суспільства виникла і формується майже одночасно з теорією постіндустріального суспільства. Проте в межах теорії інформаційного суспільства наукове знання і технологічний прогрес підкреслюються ще виразніше. Основи теорії інформаційного суспільства закладені у працях З. Бжезинського, Д. Белла, Е. Тоффлера, Ф. Махлупа, Т. Умесао, авторів, які стали широко відомими завдяки своїм дослідженням динаміки розвитку наукоємних виробництв.

У 70—80-ті роки ХХ ст. найбільший внесок у розвиток цієї теорії здійснили американський економіст М. Порат, праця якого про інформаційну економіку з'явилася у 1978 р., японський учений Й. Масуда, британський економіст Т. Стоуньєр і ряд інших, праці яких вийшли друком пізніше. Російський економіст В. Іноземцев відзначає особливий вплив японських науковців у дослідженні інформаційного суспільства: це згадувані вже Т. Умесао, Й. Масуда, а також пізні праці Т. Сакаїї; при цьому теорія інформаційного суспільства розглядається ним як складова постіндустріальної концепції [3, с. 20—22]. Деякі автори безпосередньо використовують терміни «постіндустріальне суспільство» та «інформаційне суспільство» як синоніми.

Отже, формування теорії інформаційного суспільства та інформаційної економіки, тобто такого суспільства, у якому виробництво інформаційного продукту є пріоритетним порівняно з виробництвом матеріальних цінностей, стає цілком закономірним. Прихильники теорії інформаційного суспільства поєднують його становлення з домінуванням четвертинного сектору економіки, що слідує за сільським господарством, промисловістю і сектором послуг, а капітал і праця (основа індустріального суспільства) поступаються місцем інформації — основі інформаційного суспільства.

Згідно з теорією, *інформаційне суспільство принципово відрізняється від індустріального*, а саме: *змінюється форма організації виробництва і немає більше потреби у такій сильній концентрації виробництва, як це було в індустріальному суспільстві; людина може тепер повноправно брати участь у виробничих процесах, перебуваючи на відстані від великих економічних центрів* (ідея «високотехнологічного натурального господарства» як виробництва для власного споживання — проз'юмеризму, заснованого на суперсучасній технології, коли виробник зливається зі споживачем) [10, с. 453]; в інформаційному суспільстві *знижується значення бюрократичного управління; змінюється система цінностей, коли громадськість потребує від компаній вирішення не тільки економічних, а й соціальних проблем; зростає взаємопереплетіння і взаємодія економічних процесів у світовому масштабі*, а отже — **зростає роль наднаціонального регулювання і наднаціональних інститутів.**

Усе менше вироблених благ володіють чіткою національною належністю. Блага можуть вироблятися в різних країнах і регіонах, а потім формуватися у вигляді якогось кінцевого блага з наступною реалізацією в різних куточках земної кулі. ТНК модифікуються в настільки глобальні структури, що найчастіше складно буває визначити їхню національну належність як з погляду фінансових джерел, так і з погляду виробничого процесу. Так само в інтернаціональному напрямку міняється і склад акціонерів, які перетворюються в якусь невизначену інтернаціональну масу. Такі наслідки сучасних інформаційних процесів, що дають змогу говорити про принципово новий етап розвитку порівняно з індустріальним суспільством.

Теорію інформаційного суспільства необхідно розглядати як складову теорії постіндустріального суспільства. У контексті постіндустріальної методології багато конкретних положень, запропонованих у ході дослідження інформаційного суспільства, значно поглиблюють наші уявлення про сучасний світ. Свого подальшого розвитку теорія постіндустріального та інформаційного суспільства набула в *теорії постеконічного суспільства* В. Іноземцева.

**Основні риси
постіндустріальної
економіки**

На противагу доіндустріальній та індустріальній економікам можна виділити, зокрема, такі найважливіші риси економіки постіндустріального суспільства:

- економіка перейшла від виробництва переважно товарів до переважаючого створення послуг;
- клас професіоналів і спеціалістів технічного профілю перетворився в найбільшу групу зайнятих;
- нововведення, відображені у змінюваних взаємовідносинах між наукою і технологією, економічною теорією і політикою, почали все більшою мірою залежати від успіхів у галузі теоретичного знання, про що свідчать досягнення сучасної інформаційно-технологічної революції;

- інтелектуальні установи суспільства, пов'язані з кодифікацією теоретичного знання, в останній третині ХХ — на початку ХХІ ст. дедалі більшою мірою перетворюються у провідні організації;
- відбувається бурхливий розвиток «нового політичного класу — класу консультантів, експертів чи технократів»;
- дедалі бурхливішого розвитку і зростаючого значення набуває інформаційно-комунікативна мережа Інтернет;
- постіндустріальну економіку можна характеризувати як сервісно-інформаційну економіку, де домінує третинний сектор послуг та четвертинний (за межами третинного) сектор інформаційних послуг, який надає все більше зростає і структурується, він охоплює чимраз більшу частку зайнятих у суспільному виробництві й на його долю припадає все більш зростаюча у вартісному і відносному вираженні частка суспільного виробництва.

Поряд з активним зростанням третинного сектору суспільного виробництва відбувається і зміна пропорцій зайнятості. Основна маса робочої сили зосереджується у сфері послуг.

Необхідно зазначити, що й сама сфера послуг охоплює різноманітні галузі господарського життя. Якщо на початку індустріальної доби вона була представлена передусім такими галузями, як транспорт, комунальне господарство та деякі інші галузі, пов'язані з обслуговуванням руху товарів і зростаючими потребами матеріального виробництва в допоміжних процесах, то в подальшому економізація суспільства викликала необхідність швидкого прогресу торгівлі, фінансових та страхових послуг. Сьогодні щораз більшу роль відіграють послуги професійного характеру, пов'язані з охороною здоров'я та освітою, особистого (рекреаційного) характеру — туризм, спорт, театри, кіно, інше різноманітне дозвілля, а також оренда житла, послуги ділового характеру тощо.

Сфера послуг розвивається дуже динамічно і досить неоднорідно. У зв'язку з цим Д. Белл поділив третинний сектор національного господарства на внутрішні сектори: безпосередній третинний сектор, що охоплює послуги матеріального характеру (транспорт, зв'язок, складське господарство), четвертинний (торгівля, фінанси, страхування, нерухомість) та п'ятеринний (особисті, професійні, ділові послуги та послуги з державного управління). Нині найбільша група працівників, професіоналів і спеціалістів технічного профілю зосереджена саме в п'ятеринному секторі — секторі, який виробляє ідеї та інформацію. При цьому активність цієї категорії працівників являє собою взаємодії суб'єктивного типу, які потребують активної позиції сторін, особистих контактів, діяльності, орієнтованої швидше не на безпосереднє виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ, а на розвиток і взаємозбагачення сторін.

При виборі і здійсненні професійної діяльності у різноманітних секторах постіндустріальної економіки **різко підвищується значення внут-**

рішньої мотивації, про що свідчать такі ознаки, як індивідуалізація виробництва, яка давала можливість обрати й організувати діяльність відповідно до своїх уподобань, значимість для саморозвитку людини не тільки вільного, а й робочого часу, можливість самореалізації в обраній галузі тощо.

Становлення нових мотивів діяльності працівників обумовлюється тим, що сучасне виробництво виявляє дедалі більшу залежність від творчого потенціалу людини. Сучасне господарство характеризується тим, що вперше в історії господарський і технологічний прогрес втілюється вже не стільки в нарощуванні обсягів виробництва чи вдосконаленні продукції, що випускається, скільки у зміні ставлення людини до самої себе і навколишнього середовища.

Із середини ХХ ст. в розвинених країнах Заходу були забезпечені високі стандарти споживання, розвиток технологій вимагав від людей, залучених до господарських процесів, не тільки першокласної освіти, а й творчих здібностей. З цього моменту стимули і мотиви почали неминуче модифікуватися. **Чинниками, що визначають напрям та інтенсивність модифікації стимулів і мотивів робітників до праці, є:** *втрата значимості підвищення матеріального добробуту; зростаючий освітній рівень сучасної людини, що є також основою та іншою стороною нової мотиваційної системи; бурхливий розвиток інформаційної складової сучасного виробництва як додатковий чинник нових ціннісних орієнтирів.*

Так, з приводу *першого чинника* — *втрати значимості підвищення матеріального добробуту*, необхідно зазначити, що на основі технологічного прогресу для значної частини населення постіндустріальних країн досягнення матеріального добробуту стає чимраз легшим. У міру збільшення багатства потреба в отриманні все більших матеріальних благ втрачає свою гостроту і, таким чином, на перший план усе частіше виходять проблеми іншого, нематеріального характеру, зокрема необхідність поєднувати безпеку і свободу, справедливість і відповідальність. Інакше кажучи, підвищення матеріального рівня життя створює потенційні передумови для становлення нової мотиваційної системи.

У свою чергу, *прагнення до освіти і знань* уперше проявилось як один із найважливіших соціальних пріоритетів безпосередньо після Другої світової війни. Так, якщо до 1929–1933 років у США на 100 працівників було всього три випускники коледжу, то в середині 1950-х років їх було вже у 6 разів більше (18 осіб). Після Другої світової війни, особливо з 1970-х років уперше проявився зв'язок між високим рівнем освіти і матеріальним достатком людини, який раніше був досить умовним. У 1990-ті роки посилюється диференціація у рівні добробуту осіб із дипломом коледжу, і тих, хто мав лише середню освіту або не закінчив школу.

Якщо у 1979 р. розрив у рівні доходів між означеними категоріями не перевищував 49 %, то в 1993 р. він уже становив у середньому на 89 %, тобто

збільшився майже удвічі. Отже, наявне суттєве майнове розшарування за ознакою освіти. За період з 1987 по 1993 р. середня погодинна зарплата власника диплома чотирирічного вищого навчального закладу у США скоротилась на 2 %, бакалавра — зросла на 30 %, а спеціаліста з докторським ступенем (кандидат наук) — зросла майже на 100 %, тобто майже вдвічі. Це свідчить про те, що в постіндустріальному суспільстві і постіндустріальній економіці саме інтелектуальні здібності людини та її освіченість значною мірою визначають як рівень її доходів, так і її соціальний статус.

У міру того, як поширення інформаційних технологій відкриває дедалі ширші можливості для створення власного бізнесу без значних початкових інвестицій, перерозподіл національного багатства в бік інтелектуального класу активізується. Близько 80 % сучасних американських мільйонерів не примножили своїх активів, що дісталися їм у спадок, а самі заробили своє багатство.

У сучасних умовах прошарок високоосвічених людей становить найбагатшу верству постіндустріального суспільства і здатен до стійкого відтворення. Сьогодні $\frac{1}{15}$ від 1 % найбагатших американців отримують свої доходи як прибуток на вкладений капітал. З них понад 50 % працюють на адміністративних посадах у великих компаніях або є їхніми консультантами, близько 33 % — практикуючі лікарі та юристи, решта 10 % — люди творчих професій, у тому числі викладачі і професори, що є свідченням революції в освіті.

Стосовно третього чинника, то знання сьогодні стають об'єктом використання самих знань, а не для вдосконалення знрядь праці, як це було в період промислової революції, і не для вдосконалення основ і принципів організації виробничої та суспільної діяльності у XX ст., що дало змогу революційним чином підняти продуктивність праці.

Отже, можна констатувати, що процеси, які розвинулися в сучасному постіндустріальному світі, об'єктивно ведуть не стільки до обмеження споживання матеріальних благ, скільки до витіснення матеріальних стимулів їх виробництва мотивами самореалізації особи, нарощування інтелектуального потенціалу і максимального його розкриття у суспільно значимій діяльності.

Надзвичайно важливим є те, що сьогодні у мотиваційних процесах діяльності працівників відбувається перехід від домінування зовнішніх спонукальних стимулів діяльності до мотивів переважно внутрішніх. Діяльність, обумовлена саме такими прагненнями, має своїм результатом розвиток і вдосконалення самої особистості. Якщо потенціал індустріальної господарської системи визначався технічними можливостями виробництва і економічними можливостями споживача, то **кінець XX — початок XXI століття ознаменувався народженням і зміцненням якісно нової тенденції — і прогрес інформаційного виробництва, і характер постіндустріальної господарської системи виявляються залежними від потреб людини в самореа-**

лізації — як у виробництві, так і в споживанні. Люди починають змінювати суспільство, змінюючи самих себе: з одного боку, не відмовляючись від розвитку своїх здібностей заради успіхів конвеєрного виробництва, а максимально вдосконалюючи їх, і, по-друге, не обмежуючи себе заради додаткових інвестицій, а споживаючи все більше інформаційних благ і послуг заради збільшення інтелектуального капіталу тощо.

В економічній та соціологічній літературі вирізняють такі форми прояву нової мотивації: самореалізація за межами виробничого процесу; нематеріально обумовлена діяльність у межах виробництва та їх прояви; становлення проз'юмеру та проз'юмеризму.

Так, у США на середину 1990-х років було понад 1,4 млн некомерційних організацій, у Великій Британії — 350 тис. У 1992 р. понад 94,2 млн дорослих американців (понад 51 % населення) добровільно працювали в різних організаціях, віддаючи в середньому 4,2 години свого часу на тиждень. У межах цих добровільних організацій люди прагнули соціалізуватися, діючи згідно зі своїми внутрішніми прагненнями поза межами виробничого процесу.

У сучасному виробництві поряд із двома зазначеними формами прояву нової мотивації також формується такий феномен, як **проз'юмер**. У процесі виробництва людина, з одного боку, все глибше втягується у виробничі процеси, а з другого — діяльність на робочому місці дедалі більшою мірою передбачає споживання інформації та засвоєння знань, отриманих іншими людьми. Як результат, відбувається розмивання меж між продуктивною і непродуктивною працею, між виробничою діяльністю та дозвіллям, і в підсумку — між виробництвом і споживанням. Виникає перехід від «чистого» виробництва до процесу, в якому важливу роль відіграє споживання, від «чистого» споживання — до виробничої діяльності, яку можна сприймати як своєрідне дозвілля. Цей феномен кваліфікується як становлення *проз'юмера* (англ. *production* — виробництво, і *consumer* — споживач), що являє собою активне споживання благ і послуг.

При цьому мова йде не лише про стирання меж між вільним та робочим часом. Ідеться про значно більше — про системну трансформацію, що проявляється в тому числі й у виникненні і постійному розширенні господарської діяльності такого типу, який від самого початку передбачає, що виробництво благ невіддільне від споживання деяких суб'єктивованих чинників виробництва, зокрема інформаційних продуктів, неможливе без активної й діяльної позиції споживача.

Проз'юмеризм виникає передусім у галузях інформаційного сектору, можна сказати в **інформаційній економіці**, в науці, освіті, конструкторських та дослідних розробках, а також у сфері культури, мистецтва, частково охорони здоров'я. Тобто тут переважають суб'єкт-суб'єктні взаємодії, в яких і виробник, і споживач блага однаковою мірою визначають процес його використання. Саме спеціалісти, зайняті в цих галузях, становлять соціальну групу, яка найбільш сприйнятна до нових мотиваційних форм.

Перехід від масового виробництва і споживання до їх індивідуалізації означає, що в структурі зайнятості кількість працівників, які виконують цю роботу, зростає чимраз повільніше, тоді як різноманітність професій зростає, а самі працівники все більше й більше різняться між собою, і ці відмінності переносяться у ринкову сферу. Згідно з Е. Тоффлером, така *кода* індустріальної доби, як стандартизація, сьогодні руйнується, і відбувається дестандартизація, зокрема дестандартизація робочих місць розширює можливості вільного вибору того чи іншого виду діяльності.

Ще одна особливість постіндустріальної економіки як результат інформаційно-технологічної революції — **все чіткіше виражена зміна енергетичної бази виробництва**. Якщо на зорі індустріального суспільства таким енергетичним ресурсом був паровий двигун, який наприкінці XIX — на початку XX ст. було масово замінено генераторами електричного струму та електродвигунами, то сучасна цивілізація починає використовувати принципово інший енергетичний базис — не висококонцентровані джерела пального, а розсіяні генератори відновлюваної енергії. Освоєння великого різноманіття видів енергії — сонячної, геотермальної, термоядерної, енергії приливів та енергії біомаси — усе це дало можливість суспільству «штучно» збільшити фізичну силу людини і перейти до вдосконалення її розумових можливостей, зокрема за рахунок поширення обчислювальної техніки та комп'ютеризації.

Домінуючим фактором виробництва і найважливішим продуктом п'яте-ринного сектору економіки, що динамічно розвивається, є інформація, а ще точніше — виробництво інформації з інформації в найбільш наочному вигляді. Підвищення ефективності виробництва інформації, як за допомогою технічних пристроїв, так і через підвищення зростання освітнього рівня працівників, спрямоване вже не на протистояння природному чи штучному середовищу, а на вирішення проблеми вдосконалення інтелектуального потенціалу суспільства.

Сьогодні інформаційною діяльністю зайнято багато груп працівників, а саме: ті, хто виробляє інформацію, — вчені, спеціалісти з вивчення і координації ринку, її постачальники та консультанти; ті, хто опрацьовує інформацію, — адміністративний та управлінський персонал, транспортні диспетчери, аудиторів, бухгалтерів, статистик тощо; ті, хто розповсюджує інформацію, — працівники сфери освіти, засобів масової інформації; працівники сфери інфраструктури інформаційної економіки — оператори машин з опрацювання інформації, співробітники телекомунікаційних служб тощо.

Необхідно також зазначити, що **в постіндустріальній економіці суттєво змінюється роль особистості**. Докорінно змінюються вимоги до людини і характеру її професійної діяльності. В постіндустріальній корпорації формується новий тип людини-працівника — «асоційованої людини», для якої важливо мати творче мислення, тобто вміти винаходити нове, по-новому мані-

пулювати відомими даними і, що найголовніше, — бути здатним бачити, відчувати й вирішувати проблеми, які виникають. Творче мислення стає атрибутом гнучких виробничих груп.

Зміна характеру та посилення впливу детермінант економічного розвитку

Характеризуючи функціонування національних господарств у системі світової глобальної економіки наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., не можна не згадати про зміну характеру і посилення впливу на господарські процеси та явища таких чинників, як **загострення демографічної ситуації у світі, суперечливість при використанні ресурсних потенціалів у національних економіках в умовах глобалізації та зміни клімату.**

З середини ХХ ст. відбувається небачене в історії людства як за темпами, так і в абсолютних величинах зростання чисельності світового населення. Загальне уявлення про це дають такі статистичні дані: у 1800 р. на земній кулі проживало 952 млн людей; упродовж усього ХІХ ст. чисельність світового населення зросла на 700 млн, сягнувши у 1900 р. 1656 млн; за першу половину ХХ ст. воно зросло вже на 845 млн і в 1950 р. становило 2,5 млрд; у наступні три десятиліття населення стрімко зросло на 2 млрд, тобто значно більше, ніж за попередні півтора століття, сягнувши у 1980 р. 4,4 млрд. Сьогодні — на початку ХХІ ст. населення світу перевищує вже 6 млрд. На думку експертів ООН, до 2025 р. населення світу досягне 8,3 млрд.

Сучасна демографічна ситуація становить собою глобальну проблему передусім тому, що стрімке зростання населення відбувається в країнах Азії, Африки та Латинської Америки, частка яких у світовому населенні становить близько 80 % і неухильно зростає. Водночас ці країни внаслідок своєї економічної, соціальної та культурної відсталості менш за все здатні забезпечити своє населення, що подвоюється кожні 20—30 років, продовольством, а також іншими матеріальними і культурними благами, дати хоча б елементарну освіту підростаючому поколінню і надати роботу населенню у працездатному віці.

Зростання кількості населення супроводжується зміною його вікової структури, в результаті чого за останні десятиліття зросло так зване економічне навантаження непрацездатного населення на працездатне, яке в цих країнах більше ніж у 1,5 раза перевищує відповідний показник у розвинених країнах. А з урахуванням нижчої загальної зайнятості працездатного населення в країнах, що розвиваються, і величезного відносного аграрного пере-населення в більшості із них, самодіяльне населення має фактично ще більше «економічне навантаження».

Демографічна проблема дуже тісно пов'язана з проблемою нерівномірності розподілу світових природних ресурсів, яка встановилася як несправедлива в попередні періоди розвитку світового господарства — в період коло-

ніальних загарбань, і як результат — з проблемою економічної відсталості багатьох країн і регіонів світу.

На початку XXI ст. за умов глобалізації **загострюються суперечності щодо використання світових природних ресурсів** національними економіками провідних країн. У міру виснаження запасів корисних копалин материкової частини суходолу, зокрема щодо паливно-енергетичних ресурсів, між основними світовими країнами починає загострюватися боротьба за оволодіння ресурсами Світового океану. Так, занурення російського батискафу «Мир-1» з ядерного криголама «Академік Федоров» 2 серпня 2007 р. на Північному полюсі на дно Північного Льодовитого океану і встановлення там російського прапора можна вважати початком нового етапу у світовій історії у протистоянні між великими країнами — Росією, США та іншими — за природні ресурси на дні Світового океану.

Стосовно **зміни клімату як чинника впливу на національні та світову економіку** необхідно зазначити, що за понад три століття індустріального розвитку людського суспільства із надр Землі було видобуто і спожито мільярди тонн різноманітних корисних копалин — залізних руд, вугілля, нафти, газу тощо. Поряд із задоволенням постійно зростаючих потреб людства, і насамперед населення найбільш розвинених країн світу, це призвело до цілого ряду стихійних лих, екологічних катастроф, чимраз частіших буревіїв, штормів, повеней і посух та до інших украй негативних наслідків, що виявилися в ерозії ґрунтів, забрудненні вод Світового океану, атмосфери. Посилення інтенсивності, тривалості та частоти теплових хвиль супроводжується порушенням режиму опадів, які водночас є причиною небачених злив та посух.

Результати такої господарської діяльності людства та хижацькі методи видобування і використання природних ресурсів, що вже сьогодні належать майбутнім поколінням, призвели не тільки до кризи індустріальної системи, незалежно від її політичної спрямованості, а й завдали непоправної шкоди навколишньому середовищу, що виявилось в розбалансуванні природних екосистем та глобальному потеплінні. Лише за XX ст. середньорічна температура на Землі підвищилася на 0,6 градуса, що становить неабияку загрозу для людства не лише у майбутньому, а й уже сьогодні, негативно впливаючи на господарську сферу діяльності людини через скорочення посівних площ та інших ресурсів для успішного ведення господарства. Прогнозоване кліматологами підвищення температури у XXI ст. на 1,4—5,8°C може катастрофічно відбитися також на стані здоров'я та тривалості життя людини. Наслідками глобального потепління будуть порушення водного балансу, танення льодових покривів Антарктиди та Антарктики, підвищення рівня моря та зникнення з лиця землі значних територій прибережних зон.

Глобальне потепління призводить до підвищення рівня вуглекислого газу, метану та інших парникових газів, що накопичуються в атмосфері,

прискорює природний парниковий ефект, ще більше підвищуючи температуру на планеті, у зв'язку з чим можливі різкі перепади між холодом і спекою, що також негативно впливатиме на господарські процеси, зокрема на сільськогосподарське виробництво. У свою чергу, це призведе також до зміни демографічної ситуації. Багато людей будуть змушені змінити місце проживання, а в місцях скупчення населення можливі часті спалахи різноманітних захворювань. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) уже зараз прогнозує 300 тис. смертей і тяжкі хвороби та масові епідемії щороку.

Учені вже відзначають, що стихійні лиха дедалі частіше відбуваються в різноманітних регіонах планети. Так, у 1998 р. буревій Мітч забрав 7,5 тис. жителів у Гондурасі, Нікарагуа, Гватемалі та Сальвадорі. У 2000 р. після повеней у Мозамбіку 330 тис. чоловік залишилися без даху над головою і 500 загинули. З 1970-х років почастишали випадки руйнівного природного феномену Ель Ніньйо — аномального потепління води, що спостерігається в середньому кожні два—сім років. Саме Ель Ніньйо — причина численних посух та буревіїв у всьому світі — супроводжується голодом та епідеміями і забирає тисячі життів. З його початком в Австралії, Індонезії і Філіппінах починаються тривалі засухи, а узбережжя Південної Америки на багато місяців перетворюється в зону проливних дощів. Лише у 1997—1998 роках Ель Ніньйо забрав 24 тис. життів. З початку 1980-х років у Європі спостерігаються спалахи захворювань, викликані організмами, які раніше вважались нездатними переносити інфекцію через воду, а в 60 % випадків ученим взагалі не вдається визначити збудника захворювань. Усе це призводить до зростання потреби у фінансуванні соціальних потреб, зокрема охорони здоров'я, що лягає додатковим тягарем на господарську систему.

За прогнозами, до 2100 р. рівень моря підвищиться на 88 см, що призведе до суттєвого збільшення кількості людей, позбавлених питної води і навіть будь-якої води взагалі. Поступове підвищення рівня Світового океану становить реальну загрозу для жителів прибережних материкових територій, котрі ризикують залишитись без прісної води, яка все більше змішується з солоною морською. У США, зокрема у Флориді, вже будуються заводи з опріснення морської води — в іншому разі населенню цього штату скоро не буде чого пити.

Підвищення температури та її вплив на життєдіяльність і здоров'я людини матимуть також і глобальні соціальні наслідки. Якщо розвинені держави теоретично здатні боротися з наслідками будь-якої загрози, то стосовно країн, що розвиваються, і слаборозвинених та найменш розвинених країн нічого й говорити бодай про якусь життєздатну систему охорони здоров'я.

Усе це свідчить про те, що все гострішою стає потреба у всебічному розвитку енерго- та ресурсозберігаючих технологій, у переході до господарювання на засадах сталого економічного розвитку, тим більше, що певного

оптимізму у зв'язку з цим додають процеси, пов'язані зі становленням постіндустріального суспільства та нової, постіндустріальної сервісно-інформаційної економіки.

13.3. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ТА ЗРОСТАННЯ ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ПІД ВПЛИВОМ ЗМІН У ГОСПОДАРСЬКІЙ ПРАКТИЦІ

Етапи еволюції, методологічні особливості та структура інституціонального напрямку в другій половині ХХ ст.

З 50—60-х років ХХ ст. в межах неокласичної течії формується новий науковий напрям, представники якого працюють на межі економічної теорії та інших суспільних наук — філософії, соціології, політології, кримінології тощо. Якщо інституційно-соціологічний напрям, що виник на початку ХХ ст., вважається «старим» інституціоналізмом, то новий науковий напрям називають неоінституціоналізмом.

Неоінституціоналізм як особлива економічна теорія набув визнання у 80—90-х роках ХХ ст.

Основними представниками неоінституціоналізму є Рональд Коуз (1910 р.н.), Даглас Норт (1920 р.н.) — Нобелівські лауреати, Олівер Вільямсон (1932 р.н.) та ін., а *основними працями* є «Природа фірми» (1937 р.) Р. Коуза, «Економічні інституції капіталізму. Фірми, маркетинг, укладання контрактів» (1985 р.) О. Вільямсона, «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (1990 р.) Д. Нортона та інші.

Таким чином, теоретичні основи традиційного американського інституціоналізму набули свого подальшого розвитку, і **інституціоналізм перетворився в один із провідних напрямів світової економічної думки**. Посилення інтересу до інституціональної теорії взагалі та до її неоінституціонального напрямку безпосередньо пов'язане зі спробами подолати обмеженість ряду положень, характерних для мейнстрім економікс (а саме: *аксіоми повної раціональності, абсолютної інформованості, досконалої конкуренції, встановлення рівноваги лише за допомогою цінового механізму* тощо), та розглянути сучасні суспільні й особливо економічні процеси комплексно і всебічно, насамперед з необхідністю дослідження нових явищ сучасної *епохи науково-технічної та технологічно-інформаційної революції*, коли використання традиційних методів не дає бажаних результатів.

Стрижень сучасного інституціоналізму утворюють два напрями — *неоінституціональна економіка* та *нова інституціональна економіка*. Незважаючи на те, що назви здаються ідентичними, ці два напрями мають принципово різні підходи до аналізу інституцій. Обидва напрями сформувалися або на основі неокласичної теорії, або ж під її помітним впливом. Так, перший напрям —

неоінституціоналізм — залишає незмінним жорстке ядро неокласики. Залучення нового елемента до предмета аналізу інституцій відбувається за рахунок коригування положень із «захисної оболонки» неокласичної теорії. Саме тому неоінституціональну економіку, яка розвивалася, розширюючи та доповнюючи «економікс», часто наводять як приклад «економічного імперіалізму». Вторгнувшись у сферу інших наук про суспільство — права, соціології, психології, ідеології, політики, норми поведінки, сім'ї тощо, ця школа використовувала традиційні мікроекономічні методи аналізу, намагаючись дослідити різноманітні суспільні відносини з погляду раціонально мислячої «економічної людини». Через це стосунки між людьми тут розглядаються передусім через призму взаємовигідного обміну і контрактів. Другий напрям — **нова інституціональна економіка** — навпаки, відображає спробу створити нову теорію інституцій, не пов'язану з колишніми постулатами неокласики.

Неоінституціоналізм має свої *методологічні особливості*, які *обумовлюються вихідними теоретичними джерелами: традиційним інституціоналізмом та неокласикою*. На відміну від старого американського інституціоналізму, неоінституціоналізм не тільки не протистоїть неокласиці, а й сам є результатом об'єднання інституціональних та неокласичних методологічних підходів. Зокрема, *неоінституціоналізмом активно використовуються такі провідні елементи неокласичної моделі ринкової поведінки, як раціональний вибір та прагматизм, методологічний індивідуалізм, концепція «економічної людини», максимізація корисності тощо*.

Однак неокласична парадигма в структурі неоінституціоналізму зазнала суттєвої теоретичної модифікації з урахуванням сучасних економічних реалій. Згідно з епістеміологічним аналізом теорії, запропонованим Імре Лакатошем, базовими для неоінституціоналізму є твердження, які утворюють «жорстке ядро» неокласики і без яких не може існувати жодна неокласична модель: рівновага на ринку існує завжди, вона єдина і збігається з оптимумом за Парето (модель Вальраса — Ерроу — Дебре); індивіди здійснюють вибір раціонально (модель раціонального вибору); переваги індивідів стабільні й мають ендогенний характер, тобто на них не впливають зовнішні чинники.

Засновником неоінституціоналізму по праву вважається **Рональд Коуз**. У його статтях «Природа фірми» (1937 р.) та «Проблема соціальних витрат» (1960 р.) було вперше *сформульовано дослідницьку програму неоінституціоналізму, яка набула своєї повної практичної реалізації і широкого суспільного визнання саме на рубежі 80—90-х років ХХ ст. і з якою пов'язані подальші зміни в захисній оболонці неокласичної теорії*.

По-перше, *розглядається ширший, ніж у неокласиці, спектр форм власності та контрактних форм, на основі яких здійснюється обмін* (поряд із приватною власністю аналізуються також колективна, державна й акціонерна форми і порівнюється їх ефективність у забезпеченні угод на ринку). Такою є дослідна програма *теорії прав власності* (Р. Коуз, Р. Познер,

С. Пейович) і *теорії оптимального контракту* (Дж. Стігліц, І. Макніл). **По-друге**, в неокласичну модель вводиться *поняття інформаційних витрат*, тобто витрат, пов'язаних із пошуком і отриманням інформації про угоду і про ситуацію на ринку в цілому. **По-третє**, поряд із виробничими, або трансформаційними, витратами неокласичні економісти припускають існування *трансакційних витрат*. Під цим терміном, центральним для *теорії трансакційних витрат* (Р. Коуз, О. Вільямсон), розуміються всі витрати, що виникають під час здійснення угод.

Учення про трансакційні витрати має основоположне, фундаментальне значення в неокласичній економіці. Неокласичні економісти вважають, що неокласична теорія звужує можливості свого економічного аналізу через те, що враховує лише витрати взаємодії людей із природою (*трансформаційні витрати*). Необхідно також брати до уваги і глибоко вивчати витрати взаємодії між людьми — *трансакційні витрати*, які за сучасних умов зростаючого ускладнення господарських відносин відіграють усе більше значення. Детальніше їх можна визначити як *витрати ресурсів (грошей, часу, праці тощо) для планування, адаптації та контролю за виконанням узятих індивідами зобов'язань у процесі відчуження та привласнення прав власності і свобод, прийнятого у суспільстві*.

Завдяки послідовно здійснюваному принципу «методологічного індивідуалізму» в центрі уваги інституціональної теорії перебувають відносини, що виникають усередині економічних організацій, тоді як у неокласичній традиції організація, фірма розглядалися як «чорний ящик», до якого дослідники не заглядали. У зв'язку з цим підхід неокласичної теорії можна охарактеризувати як *мікроекономічний*.

Якщо неокласична теорія передбачала лише **два види обмежень** (*фізичні*, породжені рідкісністю ресурсів, та *технологічні*, що відображають рівень знань і практичної майстерності економічних агентів), то неокласична теорія вводить **ще один клас обмежень**, що обумовлені *інституційною структурою суспільства* і виконують свою роль після економічного вибору. *Неокласична економічна теорія відмовляється від будь-яких спрощувальних передумов і наголошує, що економічні агенти діють у світі великих трансакційних витрат; погано чи недостатньо визначених прав власності та жорстких інституційних реальностей, сповнених ризику і невизначеності*.

Якщо неокласика показує людину як *істоту гіперраціональну*, а *опортуністичну поведінку не розглядає*, то неокласична теорія характеризує людину *більш реалістично*, що знаходить своє вираження у двох найважливіших поведінкових передумовах цієї теорії — в *обмеженій раціональності* та *опортуністичній поведінці*. Опортуністична поведінка являє собою «слідування власному інтересу, що доходить до віроломства» (О. Вільямсон), і тут ідеться про будь-які форми порушення узятих на себе зобов'язань. Індивіди, які максимізують корисність, поводитимуться опор-

туністично (наприклад, надаватимуть послуги гіршої якості й меншим обсягом), коли інша сторона не в змозі цього виявити.

Значна частина соціальних інституцій, як формальних, так і неформальних — традицій, звичаїв, правових норм, покликана мінімізувати негативні наслідки обмеженої раціональності та опортуністичної поведінки. Як наголошує О. Вільямсон, у соціальних інституціях мають потребу обмежено розумні морально небездоганні істоти. За відсутності проблем обмеженої раціональності та опортуністичної поведінки потреба у багатьох інституціях просто відпала б.

У свою чергу, **нова інституціональна економіка**, як уже було зазначено, відображає спробу створити нову теорію інституцій, таку що не пов'язана з попередніми постулатами неокласики і представлена такими основними теоріями: *теорія ігор* (Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн, Дж. Неш), *теорія неповної раціональності* Г. Саймона, *економіка угод* (Л. Тевено, О. Фавро, А. Орлеан, Р. Буайє).

У зв'язку з розвитком нової інституціональної економіки відбулися зміни у «жорсткому ядрі» неокласики. Так, *теорія ігор завдала удару по моделі загальної рівноваги Вальраса — Ерроу — Дебре. Теорія ігор ґрунтується на припущенні, що може існувати кілька точок рівноваги, які не обов'язково збігаються з точками оптимуму за В. Парето, або ж що рівновага може не існувати взагалі.*

**Теорія прав
власності,
трансакційні витрати
та трансакційний
сектор економіки**

Трансформаційні витрати, про які йшлося вище, можна назвати «виробничими витратами» лише умовно, тому що по суті до виробничих витрат входять і трансформаційні, і трансакційні. Проте для того, щоб розрізняти, ми їх так називатимемо, маючи на увазі під «production costs» трансформаційні, а не інтегральні (сукупні) витрати.

У сучасному розумінні **трансакційні витрати** — це витрати, що забезпечують перехід прав власності із одних рук до інших і охорону цих прав. **На відміну від трансформаційних витрат, трансакційні витрати не пов'язані із самим процесом створення вартості. Вони забезпечують трансакцію.** Уперше поняття «трансакційних витрат» використав **Р. Коуз**, який у статті «Природа фірми» (1937 р.) визначив **трансакційні витрати як витрати функціонування ринку.**

Р. Коуз протиставляв трансакційні витрати, які стосувалися лише ринку, так званім *агентським витратам*, що виникають усередині фірми. Природно, що в рамках фірми найняті люди починають поводитися неадекватно, і за ними треба наглядати. Тому щоразу ми обираємо: або створити фірму між своїми, або найняти когось як постійного працівника чи вийти на ринок і забезпечити виконання цієї роботи на основі ринкових механізмів. **Типовим прикладом є ремонт квартири**, який можна

робити власноручно, якщо є вміння та інтерес, або можна організувати весь процес, наймаючи на ринку працівників для кожної конкретної операції. У цьому разі існує намагання стати в такий ряд трансакцій, який буде суто ринковим і виключить взаємодію з однією фірмою. У теорії Р. Коуза поняття «**трансакційні витрати**» протиставляється поняттю «**агентські витрати**», і вибір між тим або іншим типом витрат значною мірою визначається «ефектом багатства».

Наступний етап розвитку теорії трансакційних витрат припадає на 50-ті роки ХХ ст. і пов'язаний із цілою групою імен, серед яких Кеннет Ерроу, Джордж Стіглер, Армен А. Алчіан, Гарольд Демсетц, Олівер Вільямсон. Ці вчені вийшли на наступний рівень абстракції, *об'єднавши в одну категорію витрати функціонування фірми та ринку і протиставивши їх трансформаційним витратам.*

На середину ХХ ст. трансакційні витрати розуміються переважною більшістю вчених інтегрально, як втрати функціонування системи. **Трансакційні витрати** — це витрати, що виникають, коли індивіди обмінюють свої права власності в умовах неповної інформації або підтверджують їх у тих самих умовах. Коли люди обмінюються правами власності, то вступають у контрактні відносини. Коли вони підтверджують своє право власності, то не вступають ні в які контрактні відносини (воно у них уже є), але вони захищають його від третіх осіб. Вони бояться, що їхні права власності будуть обмежені третьою стороною, тому витрачають ресурси на захист цих прав (наприклад, будують огорожу, утримують охоронців тощо). Але слід зазначити, що в сучасній економічній теорії трансакційні витрати набули безлічі трактувань, іноді навіть діаметрально протилежних.

У зв'язку з виявленням трансакційних витрат можна також вести мову і про **трансакційний сектор економіки**. Якщо донедавна основний економічний аналіз було спрямовано на вивчення економіки в межах інституціональної структури, що приймалася як даність, і зусилля на пояснення цієї структури вважалися непотрібними або марними, то Р. Коузу вперше вдалося поставити і частково розв'язати питання, яке традиційною теорією навіть не ставилося: чому існує фірма, якщо є ринок? Ортодоксальна неокласична теорія розглядала ринок як досконалий механізм, за якого можна не враховувати витрати на здійснення угод. Проте насправді, як показав Коуз, такі витрати існують, і під час укладання кожної угоди «необхідно проводити переговори, здійснювати нагляд, налагоджувати взаємозв'язки, ліквідувати розбіжності». Ці витрати Коуз назвав трансакційними, або «**витратами використання ринкового механізму**». Але якщо ці витрати реальні (а так воно і є), то будь-яка одиниця господарювання постає перед вибором: оплачувати подібні витрати чи ж дешевше і швидше виробляти необхідні їй товари та послуги самостійно?

Згідно з теорією вченого, саме «**вартість укладання і виконання контрактів та утримання організацій**» становить значну частину загальних

ресурсів економіки. Коли такі організаційні витрати угод починають враховуватися, стверджує Р. Коуз, тоді можна просто й доступно пояснити саме існування фірм, різних корпоративних об'єднань, варіантів контрактів і навіть структуру фінансової системи. **Об'єднавши різні типи витрат на організаційну діяльність і менеджерство, Р. Коуз проклав шлях до комплексного аналізу інституцій економічної системи та їх важливості.**

Пізніше до трансакційних витрат стали відносити будь-які види витрат, що супроводжують взаємодію економічних агентів, незалежно від того, де вони здійснюються — на ринку чи всередині організації. Сучасний стан економіки свідчить, що **чим сильніша в економіці інтенсивність обміну, тим вищий, за інших рівних умов, рівень трансакційних витрат**, що дуже актуально для сучасного стану економіки, де ця інтенсивність постійно посилюється.

Економічна теорія прав власності

Ще однією фундаментальною проблемою неоінституціональної економічної теорії є права власності. Економічна теорія прав власності пов'язується передусім з іменами А. Алчіана та Г. Демсетца — саме вони поклали початок систематичному аналізу цієї проблеми, не зважаючи на те, що економічне значення відносин прав власності достатньо очевидне. **Під системою прав власності**, згідно з поглядами А. Алчіана та Г. Демсетца, **розуміють усю сукупність норм, що регулюють доступ до рідкісних ресурсів.** Ці норми можуть встановлюватися і захищатися не тільки державою, а й іншими соціальними механізмами — звичаями, моральними настановами, релігійними заповідями. Згідно з існуючими визначеннями, права власності охоплюють не тільки фізичні об'єкти, а й безтілесні, наприклад результати інтелектуальної діяльності.

Необхідною умовою ефективної роботи ринку є точне **визначення, або «специфікація», прав власності, що знижує невизначеність у взаємовідносинах і створює передумови для оптимального використання рідкісних ресурсів.** Тим самим специфікація підштовхує до прийняття найефективніших економічних рішень. І навпаки, протилежне явище — **«розмивання» прав власності** — має місце тоді, коли вони нечітко визначені та погано захищені або підпадають під різного роду обмеження.

З точки зору суспільства права власності виступають як «правила гри», які впорядковують відносини між окремими агентами, а **з точки зору індивідуальних агентів** вони являють собою **«пучки правомочностей»** на прийняття рішень з приводу того чи іншого ресурсу. Кожен такий «пучок» може розщеплюватися таким чином, що одна частина правомочностей починає належати одній людині, друга — другій і т.д. Права власності мають поведінкове значення: одні способи дій вони заохочують, інші придушують (через заборони або підвищення витрат) і в такий спосіб впливають на економічний вибір індивідів.

Згідно з неоінституціональною теорією, будь-який акт обміну в сучасній економіці є не що інше, як обмін «пучками прав власності» за допомогою **контракту**, який виконує роль передатного каналу. Контракт є ще одним із ключових термінів нового підходу, що поєднує між собою у єдиний ланцюг такі поняття, як «права власності» та «економічна організація». Контракт фіксує, які саме правомочності та на яких умовах підлягають передаванню, обмежуючи тим самим поведінку сторін у майбутньому. До того ж ці обмеження приймаються сторонами добровільно. **Чим складніші залучені до обміну блага і чим складніша структура трансакційних витрат, що до них належать, тим складнішим є контракт.**

Специфікація права власності передбачає закріплення за кожною правомочністю чітко визначеного власника, а не визначення єдиного й абсолютного власника ресурсу. Тобто право власності повністю специфіковане, коли в кожній правомочності є свій винятковий власник, а доступ до неї в інших суб'єктів обмежено, що надзвичайно важливо при сучасних контрактних відносинах між різноманітними відносинами господарювання, у тому числі і в межах корпорацій.

Найважливішою характерною ознакою трансакційних витрат вважається те, що вони дають можливість значної економії на масштабах: трансакційний сектор, на відміну від виробництва промислових або сільськогосподарських товарів, схильний економити на масштабі, тобто в міру того, як обсяг випуску в секторі збільшується, питомі витрати на одну операцію падають. Сталі компоненти є в усіх видах трансакційних витрат: коли інформація зібрана, нею може користуватися будь-яка кількість потенційних продавців та покупців; договори стандартизуються; вартість розробки законодавства або адміністративних процедур не залежить від того, яка кількість осіб підпадає під дію: одного разу встановлені, права власності можуть майже нескінченно поширюватися на інші райони з малими додатковими витратами. Тому зростаюча «ринковість» господарства може збільшувати прибуток на душу населення навіть у разі відсутності технічного прогресу за рахунок економії трансакційних витрат на масштабах ринку.

Як уже було зазначено, **трансакційні витрати — центральна пояснювальна категорія теорії прав власності.** Її прихильники розглядають будь-які соціальні інституції як засоби економії трансакційних витрат. Будь-якій економічній організації відповідає особлива конфігурація трансакційних витрат. **Саме відносними відмінностями у рівнях та структурі трансакційних витрат теоретики прав власності пояснюють усе різноманіття форм господарського та соціального життя.**

Теорема Коуза

Аналіз основних характеристик фірм став основою для більш загальних висновків, які стосуються інституціональної структури економіки. Саме Р. Коуз заклав основу для цього на наступній стадії своєї наукової діяльності. Працюючи в Чиказькому уні-

верситеті, він розробив теорію, яку спеціалісти вважають революційною з точки зору наукового підходу до прав власності. Заснований ним *напрям економічної науки* дістав назву *«проблеми соціальної вартості»*. Саме так — «Проблема соціальних витрат» (1960 р.) і називається друга його важлива праця.

Названа праця Р. Коуза була спрямована проти панівної в економічній теорії тенденції всюди, де тільки можна, шукати так звані «провали ринку» та закликати до державного втручання з метою їх подолання. У ній він дав також новий поворот дискусії про значення прямої взаємодії між фірмами та домашніми господарствами. Учений запровадив до розгляду *витрати досягнення та підтримки угод між економічними агентами, запропонував положення про права або майнові права. Результати проведеного ним аналізу доводять, що велика кількість законів не має реального значення при нульових витратах із діловодства*. Ця теза є паралеллю до висновку у «Природі фірми», що фірми за тих же умов — непотрібні. Усі взаємовідносини можуть здійснюватися шляхом простих угод, без адміністративного втручання, тобто безпосередньо через ринок.

Р. Коуз дійшов висновку, що витрати з діловодства ніколи не дорівнюють нулю. А це насправді пояснює інституціональну структуру економіки, включаючи зміни у формах і різних видах юридичних норм, або точніше — інституціональну структуру економіки можна пояснити відносними витратами різних інституціональних угод у поєднанні із зусиллями сторін на підтримання мінімуму загальних витрат.

Ці висновки, що підтверджують радикальний вплив витрат із діловодства, — основний результат аналізу Р. Коуза. Якоюсь мірою парадоксально, але саме висновок про наслідки передбачення витрат із діловодства дістав назву *«теореми Коуза»*, яка проголошує: *«Якщо права власності чітко визначені і трансакційні витрати дорівнюють нулю, то розміщення ресурсів (структура виробництва) залишатиметься незмінним і ефективним незалежно від змін у розподілі прав власності»*.

Таким чином, висунуто парадоксальне положення: за відсутності витрат на укладання угод структура виробництва залишається тією самою незалежно від того, хто яким ресурсом володіє. Свою теорему Р. Коуз доводив на багатьох прикладах, частково умовних, частково взятих із реального життя. Сам вираз «теорема Коуза», як і перше її формулювання, був уведений в обіг відомим економістом Дж. Стіглером, хоча він і посилався на згадану вище статтю Р. Коуза. **Нині теорема Коуза вважається одним із найяскравіших досягнень економічної думки повоєнного періоду.**

У другій половині ХХ ст. у зв'язку з початком становлення у США та інших найбільш високорозвинених країнах постіндустріального суспільства, зміною структури виробництва і структури зайнятості зростає роль і значення сфери послуг, у тому числі інформаційних. У зв'язку з цим виникає необхідність *встановлення прав власності для створення ринків, на яких*

об'єктами є такі, що фізично не спостерігаються або майже не спостерігаються.

Необхідність встановлення прав власності для створення таких ринків теоретично була обґрунтована Р. Коузом у статтях «Проблема соціальних витрат» та «Замітки до проблеми соціальних витрат» [5, с. 87—141], де він прагнув спростувати панівну в економічній науці і таку, що здавалась абсолютно істинною концепцію всюди, де тільки можна, відшукувати так звані провали ринку і закликати до державного втручання для їх подолання. Необхідно зазначити, що теорема присвячена проблемі зовнішніх ефектів (екстерналій). Так називають побічні наслідки будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх її учасників, а третіх осіб.

Розглянемо приклади негативних і позитивних екстерналій. Одними з таких явних «провалів ринку» як **прикладів негативних екстерналій** і вважались ситуації із зовнішніми ефектами, наприклад; шум аеродрому, що порушує спокій навколишніх жителів; дим із заводських чи фабричних труб, що отруює повітря на сусідніх фермах та яким змушені дихати люди; забруднення річок стічними водами тощо. Ринок тут не спрацьовує тому, що ринкові агенти, вибираючи тип технології і визначаючи обсяг виробництва, не рахуються зі шкодою, якої вони завдають іншим.

Прикладами позитивних екстерналій є: приватний квітник чи газон, який милує око перехожих; установлення індивідуального ліхтаря у дачному провулку і т. п. Існування екстерналій веде до розходження між приватними і соціальними витратами (соціальні витрати дорівнюють сумі приватних витрат та екстерналій, тобто покладених на третіх осіб). У разі негативних ефектів приватні витрати виявляються нижчими від соціальних, при позитивних зовнішніх ефектах соціальні витрати нижчі від приватних.

Для відшкодування збитків у подібних ситуаціях у сучасному світі прийнятним і звичним стало запровадження державою спеціального податку на тих, хто породжує зовнішні ефекти, та встановлення контролю за їхньою діяльністю.

Р. Коуз запропонував принципово нове вирішення однієї з центральних проблем ХХ ст. — проблеми оптимального поєднання «свідомого контролю» та ринкового регулювання економіки. Це перш за все — врахування трансакційних витрат, а отже — встановлення інших зв'язків між ринком та державою. *Р. Коуз зовсім не заперечував загальноприйнятого положення, що сучасний ринок потребує допомоги держави, але ця допомога має здійснюватися не через встановлення державного контролю, а створення умов, і насамперед правових, що дозволяли б ринковому механізму самому вирішувати ті нестандартні ситуації, які породжує сучасна цивілізація.*

Із теореми Коуза випливає кілька важливих теоретичних і практичних висновків. По-перше, вона розкриває економічний зміст прав власності. По-друге, теорема Коуза відводить від ринку звинувачення у «провалах» і свідчить про те, що до деградації зовнішнього середовища веде не надлишко-

вий, а недостатній розвиток приватної власності. **По-третє**, виявляє ключове значення *трансакційних витрат*. **По-четверте**, вона доводить, що посилення на зовнішні ефекти — недостатня підстава для державного втручання. У разі низьких трансакційних витрат воно зайве, а у випадку високих — далеко не завжди економічно виправдане. Оскільки дії держави поєднані з позитивними трансакційними витратами, то результат «лікування» може виявитися гіршим від самої «хвороби».

Теорія суспільного вибору. Дж. Б'юкенен

Одним із найяскравіших напрямів, пов'язаних із використанням методології неокласичної економічної теорії для вивчення політичних процесів та феноменів, є *теорія суспільного вибору*, яка зародилася в 60-ті роки ХХ ст. як галузь економічної науки, що вивчала питання оподаткування та державних витрат у контексті проблем надання суспільних благ. У подальшому цей напрям економічної науки значно розширив сферу свого аналізу і сьогодні його можна розглядати як «економічну теорію політики».

Нині можна чітко виділити *три особливості теорії* суспільного вибору, що визначають характер розроблених на її основі аналітичних схем:

- для характеристики поведінки людини в політичній сфері використовуються ті самі гіпотези, що і в неокласичній економічній теорії: *гіпотези слідування особистому інтересу, повноти та транзитивності уподобань, раціональної максимізації цільової функції*;
- процес виявлення уподобань індивідів найчастіше розуміється у термінах ринкової взаємодії: передбачається, що стосунки між людьми в політичній сфері можуть бути описані у термінах взаємовигідного обміну;
- під час дослідження ставляться такі самі питання, які мають центральне значення в неокласичній теорії ціни (питання про існування і стабільність політичної рівноваги, шляхи її досягнення та оцінювання під кутом зору принципу ефективності Парето).

Об'єднання двох наукових напрямів (*італійської школи державних фінансів та представників шведської школи*) і стало основою для розроблення комплексу ідей, які на сьогодні відомі як *теорія суспільного вибору*. Основну роль у цьому відіграли представники так званої *Вірджинської школи в економічній теорії*, засновником і визнаним лідером якої є американський економіст *Джеймс МакДжіл Б'юкенен* (1919 р.н.), нагороджений у 1986 р. Нобелівською премією з економіки «за дослідження договірних та конституційних основ теорії прийняття економічних і політичних рішень».

Теорію суспільного вибору інколи називають «новою політичною економією», оскільки вона вивчає політичний механізм формування макроекономічних рішень. Її представники, критикуючи кейнсіанців, поставили під сумнів ефективність державного втручання в економіку. *Послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму та методи мікроекономічного*

аналізу, вони зробили об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових, фінансових заходів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень. Згідно з Дж. Б'юкененом теорія суспільного вибору спирається на **три основні передумови**: методологічний індивідуалізм, концепцію «економічної людини» та аналіз політики як процесу обміну.

Теорія суспільного вибору — це теорія, яка вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах. «**Раціональні політики**» підтримують насамперед ті програми, які сприяють росту їх престижу та підвищують шанси отримати перемогу на чергових виборах. Таким чином, робиться спроба через теорію суспільного вибору послідовно провести **принципи індивідуалізму**, поширивши їх на всі види діяльності, у тому числі на державну службу. Завдяки численним працям Дж. Б'юкенена та таких провідних спеціалістів у галузі теорії суспільного вибору, як Дж. Бреннан, Д. Мюллер, У. Нісканен, М. Олсон [8], Г. Таллок, Р. Толлісон та ін., за період з початку 1960-х років було досягнуто значного прогресу в розробленні як **базових ідей** теорії суспільного вибору, так і «дочірних» теорій, які спираються на ці ідеї.

Прихильники теорії суспільного вибору розглядають політичний ринок за аналогією з товарним. **Держава** — це арена конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місця в ієрархічній градації. Але держава — це особливий ринок. Його учасники мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників до вищих органів держави, депутати — приймати закони, чиновники — стежити за їх виконанням. Виборці і політики розглядаються як індивіди, які обмінюються голосами та передвиборчими обіцянками.

Основними сферами аналізу цієї теорії є сам виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика державного регулювання. Послідовники теорії суспільного вибору довели, що не можна повною мірою покладатися на результати голосування, оскільки вони значною мірою залежать від конкретного регламенту прийняття рішень. Сама демократична процедура голосування у законодавчих органах також не перешкоджає прийняттю економічно неефективних рішень. Проблема суспільного вибору постає за умов як прямої, так і представницької демократії.

Найпростіші **моделі вибору за умов представницької демократії** передбачають наявність хоча б двох партій, які конкурують за голоси виборців. Щоб отримати перемогу на виборах, партії повинні анонсувати надання такого обсягу суспільних благ, який був би бажаним для більшості членів суспільства. **Представницька демократія**, як вважають представники теорії суспільного вибору, **має ряд переваг**. Вона успішно використовує вигоди суспільного поділу праці. Обрані депутати спеціалізуються на прийнятті рішень із визначених питань. Законодавчі збори організують і спрямовують діяльність виконавчої влади, стежать за втіленням у життя прийнятих рішень.

Разом із цим за представницької демократії можливе прийняття рішень в інтересах не більшості населення, а вузької групи осіб. Такі групи використовують усі методи впливу (засоби масової інформації, демонстрації, мітинги тощо) — аж до підкупу, щоб чинити тиск на законодавців та чиновників. Усі ці способи впливу на представників влади з метою прийняття вигідних політичних рішень для обмеженої групи виборців називають **лобізмом** (*lobbying*), у якому зацікавлені три групи: а) *групи виборців із особливими інтересами*; б) *депутати*, зацікавлені у фінансовій підтримці вищезазначеної групи виборців, з метою перемоги на наступних виборах; в) *професійні бюрократи*. Тому виборчі органи та виконавча влада повинні дотримуватися певних принципів, а сфера їхньої діяльності має бути чітко визначеною.

До наведених висновків підводить також аналіз системи **логролінгу** (*logrolling* — «перекочування колоди») — практика взаємної підтримки депутатів через «торгівлю голосами». Депутат «купує» підтримку вирішення питань своїх виборців, віддаючи взамін свій голос на захист проектів своїх колег. Дж. Б'юкенен і Г. Таллок не вважають будь-яку «торгівлю голосами» негативним явищем. Іноді за допомогою такої підтримки вдається домогтися ефективнішого розподілу ресурсів, який би підвищував загальне співвідношення корисності та витрат згідно з принципом оптимальності Парето. Можливо, також, що уряд за допомогою логролінгу, йдучи назустріч місцевим інтересам, домагається схвалення великого дефіциту держбюджету, зростання асигнувань на оборону тощо, тим самим нерідко приносячи загальнонаціональні інтереси у жертву місцевим, регіональним вигодам.

Прикладом класичної форми логролінгу є **«бочечка з салом»** — закон, який містить у собі набір невеликих локальних проектів. Щоб отримати схвалення, до загальнонаціонального закону додають цілий пакет різноманітних, досить часто слабо пов'язаних із основним законом пропозицій, у прийнятті яких зацікавлені різні групи депутатів. Щоб забезпечити його прийняття, до нього додають усе нові й нові пропозиції («сало»), доки не буде досягнуто впевненості у тому, що закон дістане схвалення більшості депутатів. Але подібна практика криє в собі небезпеку для демократії, оскільки принципово важливі рішення — обмеження громадянських прав, свободи совісті, преси, зборів тощо можуть бути куплені наданням приватних податкових пільг та задоволенням обмежених місцевих інтересів.

Прибічники теорії суспільного вибору доходять висновку, що саме економічні причини лежать в основі політичної нерівності й можливого прийняття нераціональних рішень. Найважливіші з цих причин такі: *порушення пропорцій між граничними затратами та граничними вигодами* часто призводить до прийняття економічних рішень, неправильних із суспільної точки зору; *нерівність в отриманні інформації*, бо краще інформовані люди з високими доходами і добре організовані лобістські групи максимізують свій прибуток, отримуючи політичну ренту; *недобросовісність державних чиновників* (державної бюрократії), які, маючи свій приватний інтерес, прагнуть

отримати найбільшу кількість голосів на наступних виборах і приймають політично популярні, але економічно неефективні рішення, через те що вибори відбуваються у найближчий період, а наслідки реалізованих програм виявляться пізніше. При цьому вони нарощують державні витрати, посилюють державне регулювання, роздувають бюрократичний апарат. Уряд максимально концентрує у своїх руках владу, а економіка опиняється у прогріші. Усе це породжує негативне ставлення виборців до урядових рішень, законів.

Отже, *важливість теоретичних положень теорії суспільного вибору для функціонування сучасних національних господарських систем полягає в тому, що не лише політика впливає на економіку, а й економіка має зворотний вплив на політику і може призводити до політичної нерівності у суспільстві.* У зв'язку з цим Дж. Б'юкенен запропонував **нову концепцію організації політичного ринку для досягнення згоди у суспільстві.** У межах «**політичного обміну**» виділялось два рівні суспільного вибору: **перший рівень** — розроблення правил та процедур прийняття політичних рішень (регламентація способів фінансування бюджету, схвалення державних законів, систем оподаткування, принцип однастайності, кваліфікованої більшості, правило простої більшості тощо), сукупність яких Дж. Б'юкенен назвав «**конституцією політичної економії**», та **другий рівень** — *практична діяльність держави та її органів на основі прийнятих правил і норм.*

Критерієм справедливості та ефективності політичної системи має бути поширення правил економічної ринкової гри на політичний процес. На думку прихильників теорії суспільного вибору, держава повинна виконувати охоронні функції і не брати участі у господарській діяльності. Блага суспільного користування пропонується перетворювати в товари та послуги, що продаються на ринку. *Дж. Б'юкенен пропонує здійснити приватизацію в суспільному секторі, оскільки це послабить бюрократизацію економіки, посилить конкуренцію, зменшить політичну ренту тощо. Суб'єкти господарювання мають укладати угоди без регламентації з боку держави.*

Таким чином, застосувавши традиційну неокласичну методологію до аналізу сфери політико-правових відносин, «вірджинці» прийшли до пропаганди вільного підприємництва. *Якщо уряд за своєю природою не в змозі діяти в інтересах усього суспільства, то краще обійтися без його участі: ринок, незважаючи на всі його недоліки, більш придатний для регулювання економічного і соціального життя, ніж державне втручання, важелі якого перебувають у руках чиновників, які мають особисті або вузько групові інтереси,* — **такий остаточний висновок вірджинської школи.**

Логічним завершенням теорії суспільного вибору є постановка питання про «провали» держави (уряду). Такі провали (*government failure*) — це випадки, коли держава (уряд) неспроможна забезпечити ефективний розподіл і використання суспільних ресурсів. Здебільшого **до провалів держави відносять** таке: 1) *недостатність необхідної для прийняття рішення*

інформації; 2) недосконалість політичного процесу; 3) обмеженість контролю над бюрократією; 4) нездатність держави передбачати й ефективно контролювати найближчі й віддалені наслідки прийнятих нею рішень.

Отже, з погляду представників теорії суспільного вибору, діяльність держави, спрямована на виправлення «провалів» ринку, виявляється далекою від досконалості. До фіаско ринку додається фіаско уряду. Тому слід суворо стежити за наслідками діяльності уряду і вчасно коригувати її залежно від соціально-економічної та політичної кон'юнктури. Економічні методи мають застосовуватися у такий спосіб, щоб вони не підміняли дії ринкової сили. Застосовуючи ті чи інші регулятори, уряд має суворо стежити за негативними ефектами і завчасно вживати заходів для ліквідації негативних явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь: Пер. с англ. — М.: Весь мир, 2004. — С. 23 — 24.
2. Иноземцев В.Л. Расколотаая цивилизация: Науч. изд. — М.: Academia: Наука, 1999.
3. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М.: Логос, 2000.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. — М.: ГУ ВШЭ, 2000.
5. Коуз Р. Фирма, рынок и право: Пер. с англ. — М.: Дело ЛТД, 1993. — С. 87—141.
6. Кузнецов В. Что такое глобализация // Мировая экономика и международные отношения. — 1998. — № 3.
7. Международные экономические отношения. Интеграция: Учеб. пособие для вузов / Ю. А. Щербанин, К. Л. Рожков, В. Е. Рыбалкин, Г. Фишер. — М.: Банки и биржи: ЮНИТИ, 1997.
8. Олсон Менкур. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / Пер. з англ.; післямова С. Слухая. — К.: Лібра, 2004. — 272 с.
9. Тапскотт Дон. Электронно-цифровое общество: Пер. с англ. — К.: Intpress.; М.: Рефл-бук, 1999. — 432 с.
10. Тоффлер Е. Адаптивная корпорация // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999.
11. Тоффлер Е. Метаморфозы власти / Пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. — 669 с.
12. Транснаціональні корпорації: Навч. посіб. / В. Рокоча, О. Плотніков, В. Новицький та ін. — К.: Таксон, 2001. — 304 с.

ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ В УМОВАХ АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Тема 14 є історичним і логічним продовженням теми 10 «Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки України (друга половина XIX — початок XX ст.)» і охоплює період від 1917 до 1991 р.

73 роки існування радянської економічної системи в житті українського народу становили цілу епоху, епоху становлення та розвитку господарської системи нового, неринкового типу. Побудова нової, соціалістичної моделі господарювання передбачала докорінну зміну форм господарювання, методів управління економікою, трансформацію відносин власності через ліквідацію приватнокапіталістичного й становлення державного сектору.

У процесі становлення та розвитку ця система пройшла кілька етапів — від «воєнного комунізму», з його парадигмою про безтоварний соціалізм, певним відродженням елементів ринкової економіки України за часів непу, до загального наступу державного тоталітаризму в усіх сферах економічного, суспільно-політичного та духовного життя її народу.

У темі розглянуто становлення та розвиток *централізованої* (адміністративно-командної) економічної системи, висвітлення цих процесів у радянській економічній літературі 20—80-х років XX ст., формування основ політичної економії соціалізму; розглядаються також питання кризи цієї системи, аналізуються спроби її реформування та теоретичного обґрунтування цих процесів.

ПЛАН

14.1. *Зміни в суспільстві після Жовтневої революції та їх вплив на господарську систему.*

14.2. *Пошуки моделі соціалістичної системи господарства. Політика «воєнного комунізму» та непу.*

14.3. *Формування адміністративно-командної економічної системи та її характерні риси.*

14.4. *Україна в умовах кризи командно-адміністративної системи.*

14.1. ЗМІНИ В СУСПІЛЬСТВІ ПІСЛЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ГОСПОДАРСЬКУ СИСТЕМУ

Історія нічому не вчить, а лише карає
за незнання своїх уроків.

В. Ключевський

Характеристика суспільства як цілісного утворення передбачає аналіз його складових — політичної, соціальної систем, духовно-культурних цінностей, притаманних суспільству, та їх впливу на господарську сферу.

Політична система суспільства

В історії України початок ХХ ст. був позначений процесом політичного відродження (згодом у літературі отримав назву періоду «визвольних змагань»), що відбувався спочатку у руслі російської Лютневої революції. 17 березня 1917 р. було створено Центральну Раду, яка стала представницьким органом українців різних політичних переконань і пройшла відповідну еволюцію формування національної держави від органу регіонального самоврядування (16 березня — 16 липня), через крайову автономію (16 липня — 20 листопада) та політичну автономію (20 листопада 1917 — 22 січня 1918 р.) до незалежної Української народної республіки (22 січня — 29 квітня 1918 р.). Подальший розвиток подій визначили такі державні утворення, як Гетьманат, створений за підтримки німецької окупаційної влади й очолюваний Павлом Скоропадським (29 квітня — 14 грудня 1918 р.); відродження УНР на чолі з Директорією (14 грудня 1918 — 20 листопада 1920 р.); а також Західно-Української Народної республіки (проголошена 13 листопада 1918 р.), 22 січня 1919 р. возз'єднаної з УНР.

Визвольні змагання стали черговою точкою *біфуркації*¹ в історії України, яка була спричинена процесами швидкої індустріалізації початку ХХ ст., переходом до динамічного, соціально мобільного суспільства.

Це загострювало всі соціальні суперечності та вимагало від політичних сил і правлячої еліти створення нових соціально-політичних умов для продовження індустріалізації, а також здійснення аграрної реформи. На цьому, зокрема, спекулювали й більшовики, обіцяючи вирішити зазначені проблеми.

Відсутність сильної та водночас виваженої української політичної влади, спроможної вирішити основні суперечності епохи, зокрема питання аграрної реформи, яке тоді було чи не основним питанням для переважно селянської України, не сприяло утвердженню української незалежності.

На альтернативу Центральній Раді та за підтримки російських більшовиків у Харкові 24—25 грудня 1917 р. було проголошено Українську Радян-

¹ Біфуркація — це стан, коли система набуває нових якостей, реалізуючи один з кількох каналів еволюції.

ську Республіку, влада якої з часом і за підтримки Червоної армії утвердилася в Україні. Змінився й геополітичний статус України, яка стала з 1922 р. однією з формально автономних республік СРСР, з окремою адміністрацією, територією, державними і громадськими структурами.

Позитивно можна оцінити те, що в межах УРСР уперше після включення земель, населених українцями, до Речі Посполитої (1569—1648 рр.) було об'єднано більшу частину українських етнічних земель. Однак залишився той самий східний центр тяжіння — Росія — СРСР та збереглися потенційні чинники промосковської орієнтації політичних структур, передусім — КП(б)У, формально автономна від ВКП(б).

Характерною особливістю нової політичної системи було об'єднання партійних і державних органів в єдину систему влади, що було належним чином закріплено адміністративно наприкінці 20-х років. У 1931 р. з'явилася практика прийняття спільних ухвал ЦК ВКП(б) і РНК СРСР.

З 1929 р. в СРСР почало складатися **тоталітарне суспільство**, основними рисами якого були:

- диктатура Комуністичної партії;
- усезагальний та безмежний контроль влади над суспільством;
- формування та контролювання нею суспільної свідомості (передусім за допомогою засобів масової інформації);
- тотальна ідеологізація життєдіяльності та напівфеодална ієрархізація соціальних відносин;
- культивування суцільного страху перед ухилянням від «генеральної лінії» правлячої партії;
- програмування побуту та життєдіяльності окремої особистості;
- перетворення особистості на безособового індивіда, підкореного цілому.

Соціальна структура суспільства

За соціальною структурою Україна на початку ХХ ст. була селянською країною: 93 % усіх українців були селянами. Внаслідок індустріалізації чимало селян стали робітниками, збільшивши кількість національного українського пролетаріату — соціальної бази більшовизму. Українське суспільство до 1920-х років було дуже слабко зачеплене модернізаційними процесами й аж до останньої третини ХХ ст. значно відставало за показниками модернізації від сусідніх етнічних груп.

Радянське керівництво впродовж 1920—1970-х років, з одного боку, модернізувало українське суспільство, були підготовлені мільйони українських спеціалістів, що поповнювали різні функціональні еліти — адміністративну, технічну інтелігенцію та інші соціальні групи, яких бракувало у ХІХ ст., а з іншого — шляхом терору та русифікації свідомо ставило перешкоди на шляху просування цих нових еліт угору по соціальній драбині.

Ідеологія соціальної політики в тоталітарному суспільстві визначалася також тим, що в її основу було покладено ідею переваги одного суспільного класу, а саме — робітничого, над усіма іншими.

Однак, на думку деяких дослідників радянського тоталітаризму, пануючим класом тоталітарного суспільства стала *номенклатура* (тобто сукупність чиновників управлінського апарату). Саме вона отримала право корпоративного розпорядження всією державною власністю, формально не володіючи нею. Правилами виживання в номенклатурному середовищі стали покриття зловживань один одного, принцип «послуга за послугу».

Номенклатура безконтрольно розпоряджалася всім народним господарством, оскільки всі економічні рішення ухвалювалися нею, зазвичай прикриваючись «інтересами народу». Можливість корпоративно розпоряджатися і володіти — унікальна ситуація для суспільного прошарку. Вона означала повну безвідповідальність за провали в економіці та державні зловживання.

Духовно-культурна сфера суспільства

Процеси, що характеризують духовно-культурні основи розвитку українського суспільства в зазначений період загалом не можна оцінювати як однозначно негативні, так і однозначно позитивні. У радянські часи розвивалася освіта та збільшилася кількість навчальних закладів. Упродовж ХХ ст. зберігалася певна безперервність у відтворенні української інтелектуальної еліти, яка була зосереджена в містах навколо освітніх, наукових, мистецьких та інших установ. Однак характерною ознакою тоталітарного суспільств була наявність *обов'язкової державної ідеології*, що пронизувала всі сфери духовно-культурного життя. Її обов'язковість означала, що будь-яке відхилення від її положень карається органами державного примусу (цьому сприяли показові фіктивні процеси проти «ворогів народу»).

Обов'язкова державна ідеологія безпосередньо витікає з *ідеї пріоритету державного цілого над особистістю*. Ленін у багатьох працях прямо наполягав на придушенні насильницькими методами будь-якої думки, що не вписується в ідеологію партії. Маркс і Енгельс у ранній праці «Німецька ідеологія» відкинули ідеологію як «помилкову свідомість». Проте згодом вони наполягали на тому, що тільки точка зору ідеологів (або «теоретиків») пролетаріату є єдино правильною, тому передбачали на тривалий історичний період необхідність насильницького придушення будь-яких інших точок зору.

Насправді наявність обов'язкової державної ідеології порушує право *особистості на власний світогляд*, на самостійність думки. Офіційне культивування ненависті до Заходу, буржуазії, неофіційне — до євреїв, інтелігенції, яскравих особистостей призводило до формування стереотипів масової агресивності та відсутності взаємоповаги, розчиняло межі особистості, *сприяло витворенню у надрах СРСР нової радянської людини*.

Тоталітарний режим також робив неможливим розвій демократії та піднесення правової культури, обмежував розвиток національної свідомості та національної інтелігенції, контроль з Москви над фінансовими потоками в країні утруднював розвиток національної гуманітарної сфери.

Та особливо негативними в історії Радянської України були втрати населення — через фізичне знищення, голод, заслання. Значна частина населення України в 30—40-ві роки пройшла через ГУЛАГ та його східно-феодалні економічні відносини. Ще у 1928 р. розпочалося знищення більшовиками української національної еліти — так звана Шахтинська справа, розв'язана щодо керівництва шахт Донбасу. Це був перший політичний процес в СРСР, під час якого було засуджено велику групу керівників промисловості. Потім відбулися фіктивні процеси над «Спілкою визволення України», знищення УАПЦ тощо. У 1932—1933 роках у СРСР розпочалася політика централізації та русифікації, й основною загрозою для існуючої системи було проголошено місцевий націоналізм. Унаслідок цього зменшилася кількість українських учителів та управлінців, було вилучено з бібліотек видатні твори української науки та літератури, заборонено низку українських п'єс, закрито театри. Примусовою колективізацією та реквізиціями хліба в Україні було створено штучний голод, від якого загинуло, за деякими оцінками, близько 10 млн осіб.

По суті, радянський режим еволюціонував у бік давніх доосьових депотій, в яких соціальна система базувалася на тісному злитті влади та власності, а тотальний контроль мав стати засобом консолідації різноманітних елементів суспільства.

Господорська сфера суспільства

Зміни, що відбулися в суспільстві після Жовтневої революції, мали вирішальний вплив на функціонування та розвиток господарської сфери.

Перша невдала спроба створити *централізовану економічну систему*, що отримала назву «**воєнний комунізм**» (1918—1921 рр.), була здійснена невеликою групою революціонерів без глибокого теоретичного обґрунтування й чіткого плану її побудови та була зумовлена *ідеологічними причинами*. Це була спроба здійснити негайний перехід до комунізму відразу після захоплення влади, хоча згодом були зроблені значні зусилля списати все на необхідність воєнного часу.

«Воєнний комунізм» спровокував жорстоку економічну кризу, що змусила уряд піти на поступку у вигляді **нової економічної політики (непу, 1921 р. — кінець 20-х років)**, що призвела до створення змішаної економіки, у рамках якої недовго співіснували державна й приватна власність, план і ринок. Під час непу управління економікою здійснювалося в основному непрямыми методами, яскраво виражений економічний центр був відсутній, підтримувалася видимість політичного плюралізму.

Після перемоги в жорстокій політичній боротьбі за спадщину Леніна Сталін і його соратники наприкінці 1920-х років узяли курс на проведення *форсованої індустріалізації та примусової колективізації*, яких вимагало формування нової командної системи.

До середини 1930-х років була створена абсолютно нова *політична й економічна система* — **адміністративно-командна економічна система**, заснована на:

- «провідній ролі партії» (диктатурі Комуністичної партії);
- державній власності на засоби виробництва;
- відмові від приватної господарської ініціативи;
- плановій економіці, яка здатна замінити «анархію ринку»;
- централізованому розподілі ресурсів.

Характерною особливістю нової господарської системи, як уже зазначалось, було об'єднання партійних і державних органів в єдину систему влади.

Мірою того, як Сталін концентрував у своїх руках усе більшу владу, перетворюючись на диктатора, його соратники втрачали самостійність, хоча й залишалися важливими гвинтиками в системі управління економікою.

У радянській адміністративно-командній економіці можна виокремити *три рівні управління: на вершині* знаходився диктатор. *На другому* рівні розташовувалися функціональні органи управління, такі, як Держплан (найважливіший орган управління економікою), наркомати фінансів, праці, економічні наркомати (переважно промислові) і, нарешті, *на третьому* — підприємства. Економічні наркомати й підприємства були відповідальні за виконання поставлених завдань.

Деякі дослідники стверджують, що розподіл ресурсів в адміністративному порядку неможливий без абсолютної політичної влади, і хоча влада спочатку сама по собі може й не бути метою, проте планування призводить до диктатури, оскільки остання — найефективніший інструмент силової дії та примусового насадження ідеології, і як така є необхідною для здійснення широкомасштабного централізованого планування [33, с. 78].

У квітні 1929 р. XVI конференцією ВКП(б) було ухвалено «оптимальний» варіант першої п'ятирічки. Відтоді розвиток економіки визначався *загальнодержавними планами*. Директивне планування в цій системі було в основному покладено на *Державну планову комісію (Держплан)*.

Критично оцінюючи процес планування, варто зауважити, що він був хаотичний і непрозорий. *П'ятирічні плани* були погано пов'язані з реальністю й не відповідали оперативним планам. Насправді адміністративно-командна економіка управлялася за допомогою складного поєднання всіляких попередніх щомісячних, щоквартальних і щорічних планів, які часто переглядалися. План кожного наступного року був фактично планом попереднього, у який були внесені деякі мінімальні зміни.

Отже, не закони ринку, а плануючі органи держави вирішують, що та яким чином і в яких розмірах виробляти, кому, коли й де споживати. Зі зростанням народногосподарського організму це завдання все більш ускладнюється. Планове господарство стає надзвичайно громіздким і неповоротким. На початку 1980-х років кількість щорічних планових показників становила 2,7—3,6 млрд, зокрема в центрі затверджувалося близько 2,7—3,5 млн [21, с. 49].

Варто зауважити, що командна економіка не була всеосяжною, упродовж всієї історії Радянського Союзу зберігався певний дуалізм планової та ринкової економіки, тобто поряд з плановим господарством завжди залишався колгоспний ринок, а значна частина господарських процесів не охоплювалася планом.

Гіперцентралізм закономірно сприяв зростанню *бюрократичного апарату*. В умовах натуралізації економіки й сильної деформації товарно-грошових відносин розвивалася система вертикальної відповідальності. Так званий демократичний соціалізм став швидко перероджуватися в авторитарний. Влада для народу еволюціонувала не у владу народу, а у *владу бюрократії* від імені народу.

Як уже зазначалось, наприкінці 1920-х років у СРСР закінчився експеримент непу зі створення своєрідної змішаної економіки й почалося цілеспрямоване тотальне **одержавлення економіки**. *Витіснення приватного сектору, яке здійснювалося за допомогою не стільки економічних, скільки позаекономічних заходів, завершилося практично абсолютним домінуванням державного сектору*. Фактична втрата трудящими положення власника засобів виробництва призвела до *переродження загальнонародної власності в державну*, наростання процесів відчуження, соціальної апатії, зниження дисципліни. Крім того, в умовах державної власності не було особливих стимулів до раціонального використання ресурсів. Стало поширюватися уявлення про державну власність як «нічийну».

Не тільки **державні підприємства**, а й **колгоспи** були позбавлені реальних прав володіння, користування й розпорядження ресурсами, що їм належали. Спочатку для колгоспів установлювалася система обов'язкових заготівель лише по зерну, проте надалі система обов'язкових закупівель охопила всі основні види продовольчих і технічних культур, а також продукцію тваринництва. Держава, визначаючи структуру закупівель, нав'язувала тим самим певну структуру виробництва. Монопольно встановлювані ціни зумовлювали ефективність (або неефективність) виробництва окремих видів продукції. Тому колгоспи не могли раціонально розпоряджатися своїми засобами виробництва й навіть своїми (що зберігалися в Держбанку) грошми. Наслідком надмірного одержавлення стала фактична втрата колгоспно-кооперативною формою власності свого кооперативного змісту.

Сільськогосподарське виробництво, в якому штучно стимулювалася одностороння спеціалізація, постійно перебувало в стані занепаду або застою. Колгоспна система була засобом утвердження тоталітарного режиму в українському селі й чинником привнесення не властивих йому східних форм колективізму.

В умовах адміністративно-командної системи відбувалося фактичне *одержавлення робочої сили* — робітники позбавлялися свободи вибору місця й характеру роботи. Держава монопольно визначала умови роботи, її зміст,

систему оплати, формувала репресивний апарат, законодавчо обмежувала форми протесту. Відбувалося не тільки формальне, а й реальне підкорення праці державно-бюрократичному апарату. Під виглядом боротьби з характерними для капіталізму відносинами майнової залежності та економічного примусу *відтворювалися передкапіталістичні форми — відносини особистої залежності й позаекономічного примусу*. Цьому сприяла система прийнятих в 1930-ті роки заходів: суворі покарання за запізнення й прогули, введення обов'язкового мінімуму трудоднів у колгоспах, жорстокі репресії за розкрадання державного й колгоспного майна. Типовим було масове використання в 1930—1950-х роках праці ув'язнених; залучення мільйонів людей — робітників, які працюють, молоді, яка вчиться, інтелігенції — до осінньо-польових сільськогосподарських робіт та ін.

Одержавлення відбувалося не тільки у сфері виробництва, а й у сферах розподілу, обміну й споживання. Держава визначала стандарти буття людини в усіх сферах відповідно до місця, яке вона посідала в партійно-державній ієрархії. Особливо наочно це виявлялось у *сфері розподілу*. Від самого початку тут існували зрівняльні тенденції. І хоча їх вплив неодноразово намагались усунути, їх збереженню сприяла існуюча в першій половині 1930-х років і в роки Великої Вітчизняної війни карткова система, а також поширений у 1950—1960-х роках принцип зразково рівної оплати за різну працю, що зумовило *падіння стимулюючої ролі заробітної платні*. У роки застою до цього додалася практика виплати незароблених премій, зростання різних привілеїв залежно від місця в партійно-державній ієрархії, з одного боку, й зростання нетрудових доходів — з іншого. Ці процеси також спричинили поглиблення розриву між трудовим внеском і його оплатою.

В умовах адміністративно-командної системи панував редистрибутивний принцип розподілу продукції. Причетність до влади означала й причетність до розподілу. Вертикальна, залежна від центру, форма розподілу продукту втілюється в номенклатурних рівнях розподілу. Тому головною формою соціальної боротьби стає боротьба за доступ до ключових важелів розподілу, за контроль над його каналами. Дохід у суспільстві все більше залежав від статусу, чину й посади. Виникала ціла система спецрозподільників дефіцитної продукції для людей, причетних до влади. Торгівля з'єдналася з розподілом, стала не формою обміну, а формою редистрибуції. Виникали спецмагазини, спецбуфети, спецідальні тощо.

Наявність доступу до дефіцитних товарів у окремих соціальних груп і їх відсутність у інших стала важливим чинником, який посилив *соціально-економічну нерівність*.

Поглибленню нерівності сприяла й система розподілу суспільних фондів споживання, що також стала основою для різних привілеїв (передусім для працівників державного апарату). Диференціація доходів незалежно від реального трудового внеску стала особливо помітною на тлі інфляційних проце-

сів, що стали проявом *внутрішніх суперечностей господарювання* в умовах адміністративно-командної системи.

Загалом адміністративно-командна економічна система дедалі більше демонструвала свою неефективність і на початку 50-х років практично вичерпала свої можливості. Спроби вдосконалення господарського механізму, *еволюційно перебудувати адміністративно-командну економічну систему* (економічні перетворення «хрущовської відлиги», «Косигінська реформа») були приречені на провал, оскільки не зачіпали основ господарської системи.

Економічний занепад і поразка СРСР у «холодній війні» із Заходом призвели до спроб М. Горбачова, що прийшов до влади в 1985 р., здійснити шляхом «гласності» та «перебудови» модернізацію радянської економіки, підсилити самостійність підприємств і збільшити їх економічну ефективність. У перші роки правління Горбачова «перебудова» в Україні, як і в усьому Союзі, набрала регульованої ініціативи «згори». Розширення прав підприємств зумовило розгул монополізму і як наслідок — поглиблення дефіциту. В умовах загострення дефіциту та інфляції пишним цвітом розцвіла *тіньова економіка*. Посилилась соціальна напруженість у країні. Уряд виявився нездатним ухвалювати швидкі та ефективні рішення. «Перетрушування» й скорочення бюрократичного апарату міністерств і відомств не пройшли безслідно. Стара бюрократична машина виявилася значною мірою зруйнованою, а нова ще не була створена. *Як наслідок — відбулося зростання некерованості системи та її крах*. Горбачов, звільнивши підприємства від державного й партійного втручання, мимоволі покликав до життя альтернативну економічну систему.

14.2. ПОШУКИ МОДЕЛІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА. ПОЛІТИКА «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» ТА НЕПУ

Політика воєнного комунізму та її соціально- економічні заходи

Як уже зазначалося, складним і суперечливим в історії України був період визвольних змагань 1917—1919 рр. Політика Центральної Ради не була рішучою й послідовною у вирішенні соціальних та економічних питань. Чисельна перевага серед українців селянства, яке чекало вирішення земельного питання, штовхало його у бік соціалістичних ідеологій та робило принадливими обіцянки більшовиків. Як відомо, з приходом до влади більшовиків у Росії розпочалася «червоногвардійська атака на капітал», основними методами якої стали примус і насильство. До *основних заходів* цього періоду слід віднести:

- установлення робітничого контролю;
- націоналізацію землі;

- націоналізацію промисловості та організацію державної жорстко централізованої системи управління нею;
- націоналізацію банків;
- націоналізацію транспорту;
- запровадження монополії зовнішньої торгівлі.

Слід зауважити, що економічна програма більшовиків розроблялася передусім В. І. Леніним у період між Лютневою революцією та жовтневим переворотом. На її формування надзвичайно великий вплив мала ідея державного соціалізму, а також практика країн, що воювали в Першій світовій війні, щодо створення регульованого державою господарства. Досвід створення такої моделі господарства був і в Росії. Але запропоновані Леніним заходи не мали у своїй основі найсуттєвішою: «приватної власності, приватної ініціативи, ринкового механізму функціонування економіки та стимулювання її розвитку» [6, с. 173], а передбачали перетворення всіх ринкових інституцій на обліково-реєстраційний апарат нової держави. Уже в цей період пропонувалися такі форми організації, як робітничий контроль (перехідний захід до націоналізації засобів виробництва, через який робітники повинні були набути навичок управління), посилення централізації, зосередження в руках «диктатури пролетаріату» командних висот в економіці, а також «соціалістична перебудова сільського господарства», яка полягала в конфіскації всіх земель — поміщицьких, церковних, монастирських та удільних з наступним будівництвом на них великих державних сільськогосподарських підприємств.

В умовах збройної боротьби більшовицька партія форсувала реалізацію положень своєї програми щодо заміни ринкової економіки безтоварним, тобто комуністичним виробництвом, яким керують з єдиного центру. Економічна політика, що здійснювалася на цьому етапі, отримала назву політики **«воєнного комунізму»**. *Вона означала воєнну диктатуру з широким застосуванням примусових заходів у господарстві й мала такі складові:*

- націоналізація всіх підприємств;
- запровадження (травень 1918 р.) продовольчої диктатури (хлібна монополія держави й тверді ціни, продзагони тощо);
- централізація розподілу сировини та готової продукції;
- введення (січень 1919 р.) продовольчої розкладки на хліб, а потім і на інші сільськогосподарські продукти;
- заборона свободи торгівлі (листопад 1918 р.), згорання грошового обігу;
- введення карткової системи розподілу продуктів;
- запровадження загальної трудової повинності;
- мілітаризація народного господарства, встановлення державного контролю над виробництвом.

Одним із центральних заходів «воєнного комунізму» стала продрозкладка (офіційно запроваджена декретом РНК у січні 1919 р.), за якою селяни повинні були безплатно здавати всі «надлишки» продовольства (за виня-

тком необхідного для життя мінімуму: на харчі, на посів і фураж), тобто продрозкладка фактично була прямою конфіскацією.

Зібране продовольство надходило в розпорядження Наркомпроду для нормованого прямого розподілу між населенням міст. Це зумовило ще одну ознаку «воєнного комунізму» — так звану «хлібну монополію», тобто виключне право держави на реалізацію основних продуктів харчування, які розподілялися централізовано за картками за класовим принципом.

У *промисловості* «воєнний комунізм» означав повну націоналізацію з жорсткою централізацією управління через Вищу раду народного господарства (ВРНГ). У складі ВРНГ було створено *главки* (головні комітети), кількість яких у 1920 р. перевищила 50 і які отримали, по суті, диктаторські повноваження в керівництві окремими галузями.

Запроваджувалися також *позаконотвірні методи господарювання*, зокрема *загальна трудова повинність* (тих, хто ухилявся від неї, передбачалося звинувачувати в дезертирстві, створювати з них штрафні робітничі команди й навіть відправляти до концентраційних таборів, які стали створювати вже в 1918 р.), а також *трудова армія* (як одна з форм примусового залучення робочої сили в промисловість та на транспорт; створювались шляхом реорганізації окремих військових підрозділів), мобілізація праці тощо.

Гроші поступово вилучалися з обігу: їх надрукували так багато, що вони майже повністю втратили свою купівельну спроможність. В умовах гіперінфляції відбувалася заміна грошового обігу натуральним обміном, у промисловості запроваджувалася система безгрошових відносин і розрахунків. Усі підприємства повинні були відпускати продукцію, яку виробляли, державним організаціям та підприємствам безплатно; скасовувалися податки, анулювалися борги підприємств. Централізовано та без оплати відбувалося постачання сировиною, паливом, обладнанням та ін. Готівка видавалася підприємствам лише на ті потреби, які не можна було задовольнити в натуральній формі. Припинили існування банківська система та кредитні відносини, які були замінені на державне фінансування та матеріально-технічне постачання. Натуралізувалася й оплата праці, причому пануючим став зрівняльний принцип (якщо в 1917 р. оплата праці кваліфікованого робітника перевищувала оплату праці чорнороба у 2,3 раза, то в 1920 р. — лише у 1,04 раза). Нарешті, відмінялася плата за комунальні та деякі інші послуги.

В Україні послідовний перехід до політики «воєнного комунізму» почався з відновлення радянської влади на початку 1919 р. Тут одразу ж розгорнулось **одержавлення** фінансів, транспорту, зв'язку, промисловості, передусім видобувної, металургійної, машинобудівної, цукрової. Упродовж 1920 р. в Україні було **націоналізовано** понад 11 тис. підприємств, на які припадало 82 % зайнятих у промисловості робітників. При цьому слід зауважити, що націоналізація відбувалася найчастіше без належної підготовки та економічного обґрунтуван-

ня, здебільшого націоналізовані підприємства не діяли, а робітники, які залишалися без роботи, переїжджали в село.

Ситуація в промисловості й на транспорті ставала загрозливою. Діючи згідно з принципами «воєнного комунізму», відповідні державні й господарські органи запроваджували в республіці *загальну трудову повинність* і трудові мобілізації, на свій розсуд перекидаючи на великі підприємства, які працювали на війну, робітників з дрібних фабрик і заводів. 21 січня 1920 р. було створено *Українську трудову армію*, яка повинна була забезпечити виробництво необхідною робочою силою: у 1920 р. бійці Трудармії відпрацювали майже 3 млн людино-днів на різних промислових об'єктах. Але ці заходи не дали позитивних результатів, а лише прискорювали процес господарського занепаду: виробництво основної продукції скоротилося до мінімуму (так, наприкінці 1920 р. виробництво чавуну становило близько 6 %, а цукру — менше 3 % від рівня 1913 р.).

Націоналізація (а по суті *конфіскація*, тобто примусове безвідплатне вилучення у власність держави майна, що належить громадянину), яка проходила під гаслами переходу від капіталістичного до соціалістичного способу виробництва, остаточно підірвала розхитаний війною господарський механізм, знищила підприємницьку ініціативу, значно обмежила товарно-грошові відносини. Економічні закони, що перестали діяти, намагалися замінити посиленням централізації управління, за прикладом Росії в Україні було створено Українську Раду Народного Господарства (УРНГ), яка діяла під безпосереднім контролем ВРНГ, а також мережу вертикальних управлінських структур. Посиленій централізації відповідали адміністративні методи керівництва господарством, сувора регламентація діяльності господарських органів. У цей період відбувався процес обмеження, а потім майже повного витіснення економічних методів управління, перехід до адміністративних методів.

У роки «воєнного комунізму» був здійснений *перехід до нової системи управління* промисловим виробництвом і розподілом — **главкізму**, який передбачав *централізацію управління й безпосереднє підпорядкування підприємств галузевим головним або центральним управлінням ВРНГ*. На початку 1919 р. при УРНГ були утворені такі виробничі відділи і главки, як відділ металів, хімічний відділ, вугільний відділ, відділ воєнних заготівель та ін. Вони зосереджували в своїх руках усе керівництво відповідними галузями промисловості, включаючи виробництво й розподіл готової продукції, постачання підприємств сировиною, основними й допоміжними матеріалами, паливом. Готова продукція розподілялася централізовано й без грошової оцінки.

Економічні зв'язки між містом і селом руйнувалися, що ще більше загострювало продовольчу проблему. Її намагалися вирішити шляхом запровадження продрозкладки (декрет радянського уряду України від 12 квітня 1919 р.), і в українські села виїхали численні продзагони з російських міст. Хліб, що вилучався у селян, повністю йшов на задоволення потреб росій-

ських міст. Заготівлі хліба перетворилися на криваву «боротьбу за хліб», адже селянство активно протистояло реквізиціям.

Невдоволення селян радянською владою зростало й через зміни в аграрній політиці. Відходячи від засад Декрету про землю (який був поширений і на Україну), більшовики проголосили «перехід від одноосібного господарства до товариського», і конфісковані землі «нетрудового користування» не поспішали розподіляти між селянами, резервуючи їх для створення **радгоспів** (державних сільськогосподарських підприємств) і **колективних господарств** (колгоспів). Радянські закони, інструкції Наркомзему проголошували пріоритетність державного та колективного землеробства. Загалом було оголошено про конфіскацію 14,5 млн десятин землі, а в розподіл між селянами надійшло лише трохи більше 5 млн десятин найменш родючих і придатних для господарювання земель. Приблизно 2,5 млн десятин було зарезервовано для радгоспів і колективних господарств (у 1919 р. було проголошено про створення 1685 радгоспів, 283 колгоспів та 204 комун), але процес їх створення зустрів масове протистояння селян. Решта ж 7 млн десятин землі вважалися надлишками земель заможного селянства, їх передбачалося перерозподілити на користь найбільш бідного селянства, але в умовах 1919 р. цього зробити не встигли.

Запропонована аграрна політика не виправдала сподівань селянства й воно відвернулося від радянської влади. *В Україні поширився повстанський рух проти більшовицької влади, уже в квітні 1919 р. було зафіксовано понад 90 виступів, а до літа він охопив майже всю територію радянської України.* Уся селянська Україна повстала проти спроби реорганізувати її життя на комуністичний лад, що стало однією з найважливіших причин падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р.

В аграрному секторі економіки більшовики проголосили кардинальні зміни своєї політики. Намагаючись створити враження, що вони повністю позбулися помилок початку 1919 р., вони обіцяли ширше враховувати інтереси середнього селянства, обмежити масштаби радгоспного будівництва, забезпечити добровільність у створенні колективних господарств. Вирішення аграрного питання розпочалося із затвердження закону Робітничо-селянського уряду України про землю (5 лютого 1920 р.), відповідно до якого конфісковані поміщицькі, церковні та монастирські землі передавалися селянам на умовах *трудового землекористування* (оскільки земля проголошувалася власністю держави, володіння нею допускалося винятково на правах користування), причому перевага надавалася малоземельним селянам і сільськогосподарським робітникам. Істотно (майже втричі) скорочувалася кількість радгоспів і земель, закріплених за цукровими заводами.

Водночас продовольча справа повністю залишалася на засадах політики «воєнного комунізму». 26 лютого 1920 р. Раднарком УСРР ухвалив закон про хлібну розкладку, згідно з яким визначалися «надлишки» хліба в республіці у 600 млн пудів (цифра надзвичайно завищена!), але за продрозклад-

кою планувалося отримати 153 млн пудів. Крім хліба, розкладці підлягала й інша продукція селянських господарств — м'ясо, яйця, овочі. Для забезпечення виконання продрозкладки ще на початку грудня 1919 р. було створено величезну армію, але на цьому етапі вже місцево. Наркомпрод РСФРР заборонив виряджати в Україну продзагони з Росії. Ця величезна армія губернських, повітових і районних особливих продовольчих комітетів становила 60 тис. осіб, яких підтримували продзагони та діюча армія. Але селяни відмовлялися постачати продукти харчування, не зупиняючись перед збройним протистоянням, унаслідок чого до середини 1920 р. вдалося зібрати лише 10 % запланованої кількості. Нарком продовольства УСРР О. Шліхтер визнавав, що кожний заготовлений пуд хліба «був окроплений кров'ю».

Продовольча політика радянської влади в Україні виходила далеко за межі простої заготівлі хліба, перетворюючись на один з головних компонентів класової боротьби. Продовольче питання, на думку радянського керівництва, було насамперед питанням політичним, питанням боротьби й подолання куркульства, до якого відносили всіх, хто не погоджувався з діями влади. Перемога над куркульством мала принести поділ села на два ворогуючих табори завдяки створенню *комітетів неможливих селян* (комнезамів), які створювалися в українському селі на підставі закону ВУЦВК від 9 травня 1920 р. та застосування репресій до більш заможної частини села. Комнезами фактично були наділені функціями органів влади на селі, стояли над радами та зосереджували у своїх руках усі адміністративні та політичні функції, поступово перетворюючись на потужний бюрократичний апарат.

Жорстка «воєнно-комуністична» політика зруйнувала село і майже нічого не дала місту. Невдоволення селян знову зросло, і з кінця 1920 р. переросло в потужний повстанський рух. Придушення цього руху було покладено на регулярні збройні сили. Селянство вперто продовжувало чинити опір диктатурі пролетаріату та її економічній системі — «воєнному комунізму». Воно було останньою силою, що чинила опір більшовицькому режиму, який не міг подолати його навіть за допомогою найжорстокіших репресій. Єдино можливим виходом з цієї ситуації були економічні поступки селянству. Та і в інших галузях економіки стало зрозумілим, що політика «воєнного комунізму» себе не виправдала.

Аналізуючи шляхи й характер розвитку економічної думки в Україні в 1917—1920-х роках, слід відзначити, що вони були зумовлені як складними політичними подіями, так і рівнем розвитку економічної теорії в добу, що їм передувала. *Дві основні течії*, які визначили глибокий вододіл в економічній думці на початку століття, — з одного боку, економічна теорія, що формувалася науковцями на засадах основних політико-економічних шкіл, які склалися в той час на Заході, з внесенням у них цілої низки принципово нових підходів на рідному ґрунті, з іншого — теорія марксизму в його ортодоксальному варіанті — продовжували розвиватися в стійкому протистоянні. Цього протистояння не знімали й вимушені часткові компроміси, спричинені політичними (для еконо-

містів дореволюційної школи, які залишилися в країні) або соціально-економічними (для економістів нової формації) обставинами.

Головною принциповою відмінністю підходів представників цих двох течій до проблеми соціально-економічних перетворень суспільства були уявлення про основну рушійну силу й засади таких перетворень. Науковці, які належали до *першої течії*, передбачали здійснення їх демократично оновленою державою на основі збереження й подальшого розвитку різних форм власності в їх взаємодії, тобто збереження принципу приватної ініціативи, товарно-грошових і ринкових відносин та їх інститутів. Ортодоксальні марксистки зводили ці перетворення до конструювання пролетарської державою нової, спрощеної соціально-економічної структури суспільства та ліквідації тих відносин й інститутів, що існували.

Перша течія в Україні була представлена цілою плеядою відомих українських учених-економістів. Серед них були В. Косинський, К. Воблий, Є. Слуцький, Л. Яснопольський, Г. Кривченко, В. Левитський, М. Птуха, М. Соболев, П. Фомін, Ф. Дунаєвський, Я. Діманштейн, С. Фесенко й багато інших. Що ж до *другої течії* суспільно-економічної думки в Україні, яка склалася в роки радянської влади як офіційна, то вона була представлена переважно державними, партійними та господарськими діячами, які вийшли з лав професіональних революціонерів і тією чи іншою мірою займалися пропагандою ідей та програм Леніна, розробкою відповідних заходів економічної політики тощо, а також нечисленними професійними економістами-марксистами, лави яких у 20-ті роки інтенсивно поповнювалися науковцями нової формації. Серед перших найвідоміші фігури — В. Чубар, С. Косіор, В. Затонський, Г. Гринько, В. Мещеряков, Х. Раковський, Д. Мануїльський, М. Скрипник, Г. Петровський, Е. Квірінг, П. Любченко, К. Сухомлин та інші, серед других — В. Введенський, А. Віткуп, С. Кузнецов, П. Жигалко, Я. Дудник, В. Мишкіс, М. Кривицький, П. Штерн, В. Дубровін, О. Александров, О. Адріанов, О. Шліхтер, В. Целларіус, Є. Терлецький, О. Лозовий, Т. Білаш та ін. [8, с. 384—385].

Основні проблеми, що постали перед українською економічною думкою в роки «воєнного комунізму», передусім були пов'язані безпосередньо з упровадженням політики цієї влади. За тих умов характерною рисою політичної та економічної літератури цих років стали пропаганда з позицій офіційної влади необхідності державного централізму та включення господарства України в єдину систему централізованого управління й планування, запропоновану РСФРР, створення відповідних органів обґрунтування принципів головної економічної ланки, ударності, єдиноначальності, мілітаризації праці тощо, характерних для часів «воєнного комунізму».

Офіційна література всіляко пропагувала в Україні ленінські положення щодо організації так званої продовольчої справи. У виступах, статтях, брошурах С. Косіора, О. Шліхтера, Д. Мануїльського та ін. методи продрозкладки розглядалися не тільки як викликані поточними завданнями (забезпе-

чення армії, виробничих центрів тощо), а й як пов'язані з програмними настановами радянської влади в галузі соціалістичного будівництва.

Однак ще напередодні жовтневих подій, у серпні 1917 р., М. Туган-Барановський запропонував у закінченій ним у листопаді того ж року праці «Социализм как положительное учение» свій варіант глибокого аналізу централістської системи соціалізму й попереджав про небезпечність її негайного запровадження. Він звертав увагу на вади зайвої централізації, що можуть призвести до обмеження особистої свободи та ініціативи, панування примусовості, бюрократизації суспільного механізму і в результаті — до зниження продуктивності соціалістичної системи порівняно з існуючими, господарського регресу замість очікуваного прогресу.

Учений наголошує на величезному ризику заміни ринкового механізму, вільної гри приватних інтересів цілеспрямованою діяльністю суспільної влади, яка бере на себе «виконання всіх функцій задоволення суспільних потреб», тобто забезпечення відповідності між суспільним виробництвом і суспільним попитом, пропорційності розподілу суспільної праці тощо. Усе це потребує надзвичайно розвинутої системи всебічного статистичного обліку, величезного управлінського таланту міністрів, високої свідомості працюючих членів суспільства, позбавлених принципу господарського егоїзму як стимулу до праці, вироблення наукових основ планування, яке забезпечувало б зіставлення трудових витрат з корисним ефектом тощо, тобто наявності передумов, яких на той час у країні не було. Туган-Барановський робить висновок: «У непідготовленому соціальному середовищі соціалізм замість того, щоб стати царством свободи й загального багатства, повинен стати царством рабства й загальних злиднів» [6, с. 176].

Украй негативно ставилися до економічної програми більшовиків В. Косинський, В. Левитський, К. Воблий та інші провідні українські вчені-економісти. Особливий наголос вони робили на негативних соціальних та економічних наслідках, до яких може призвести реалізація аграрної частини цієї програми. Обстоюючи ідею селянської земельної власності, В. Косинський, Б. Бруцкус, В. Левитський, К. Воблий та інші звертали увагу на необхідність збереження культурних маєтків, які перейшли до інтенсивного землеробства, забезпечуючи цим значно вищу його продуктивність і товарність порівняно із селянським господарством. Ліквідація цих господарств, попереджав М. Туган-Барановський, призведе до нестачі продовольства в містах, унаслідок чого російській революції загрожуватиме грізна небезпека — розпад російського, поки що єдиного, трудового фронту, на два ворожих фронти — міського пролетаріату та селянства. К. Воблий в опублікованій в Києві у 1917 р. праці «Земельный вопрос в программах различных партий» також наголошував, що негайна конфіскація землі селянством (до чого закликали більшовики), «спрошене вирішення земельної проблеми поза законом»... викликало б неабияке потрясіння основ народного господарства» [6, с. 176]. Негативно ставився він і до ідеї запровадження колективного землеробства. Власне, життя багато в чому підтвердило такі висновки.

Пісумовуючи викладене, варто зазначити, що в результаті реалізації заходів політики «воєнного комунізму»

- відбулося загальне одержавлення господарства;
- з економіки було усунуто категорію ринку з усіма відповідними йому вартісними показниками;
- ігнорувались об'єктивні економічні закони;
- відбувався процес натуралізації економічних відносин, ліквідації товарно-грошових відносин, заміни купівлі-продажу організованим розподілом державних ресурсів. Це стало могутнім гальмом на шляху економічного відродження країни.

Держава прийшла в зіткнення з інтересами мільйонів дрібних селянських господарств. Кризовий стан в економіці, що мав тенденцію до посилення, стимулював відхід від воєнно-комуністичної доктрини й зумовив появу нової моделі господарювання, що увійшла в історію як нова економічна політика (неп).

Нова економічна політика як система регульованої ринкової економіки

Неп як система регульованої ринкової економіки складалася поступово впродовж 1921—1922 рр. В основу її було покладено концепцію побудови соціалізму через державний капіталізм, що передбачало реалізацію комплексу заходів:

- заміну продрозкладки продподатком;
- використання товарно-грошових відносин;
- формування інфраструктури ринку;
- кооперування трудящих;
- запровадження госпрозрахунку в промисловості, особистої зацікавленості трудівника в результатах праці;
- тимчасовий допуск капіталістичних елементів в економіку (однак зберігалась державна власність на велику та значну частину середньої промисловості, торгівлі, транспорту, а також державна монополія в зовнішній торгівлі).

Назагал неп оцінювався сучасниками як перехідний етап. Але принципова відміна в оцінці цього етапу пов'язувалася з трактуванням того, до чого веде цей перехід. Одні вважали, що, незважаючи на утопічність своїх соціалістичних цілей, більшовики, переходячи до непу, відкрили дорогу капіталістичній еволюції господарства країни, а тому неминучою є й перебудова політичної влади в бік демократичної республіки.

Щодо необхідності запровадження змішаної економіки та демократизації неодноразово говорили представники меншовиків та есерів ще в 1918 р. Один з лідерів меншовизму Л. Мартов зазначав, що більшовистська «партійна диктатура меншості та її логічний наслідок — систематичний терор» розглядалися їх творцями, «як той «натиск», що повинен подолати історичну інерцію соціального середовища», «зробити соціалістичну країну, у якій 9/10 населення мріє про те, щоб стати дрібним буржуа». З переходом до непу більшовистська диктатура втратила «своє власне виправдання». Адже складний механізм товарно-

капіталістичних відносин не допускає успішного розв'язання численних соціальних конфліктів «методами поліційної опіки». А отже, більшовики змушені будуть відновити демократичні свободи у повному обсязі [29, с. 103]. Більшовицькі теоретики (В. Ленін, Є. Преображенський, Д. Троцький та ін.) дотримувалися ж інших уявлень. Вони розглядали перехід до непу як тактичний хід, тимчасовий відступ, викликаний несприятливим співвідношенням сил. Але вже восени 1921 р. більшовистські лідери почали схилитися до сприйняття непу як до одного з можливих шляхів побудови соціалізму (відомо, що соціалізм трактувався як безтоварний соціально-економічний лад, антитеза ринковій економіці) через відносно тривалий період співіснування соціалістичного та несоціалістичного укладів, поступове, за збереження «командних висот» в економіці, витіснення несоціалістичних господарських форм. Зокрема, В. Ленін уважав, що хоча техніко-економічна відсталість Росії не дає змоги безпосередньо запровадити соціалізм, але його можна поступово побудувати, спираючись на державу «диктатури пролетаріату».

Погляди, що сформувалися в економістів-марксистів на початку непу, визначили ту суперечливість його заходів, які, зрештою, прирекли цю політику на загибель під тиском командно-адміністративної системи. З одного боку, в офіційних колах визнавали, що відновлення ринку, приватної торгівлі та дрібного промислового підприємництва, бурхливий розвиток селянської кооперації, відродження фінансово-кредитної системи, госпрозрахунок державних підприємств сприяють успішній відбудові та піднесенню народного господарства. З іншого боку, економісти-марксистичні шукали причини перманентно-кризового стану, з якого народне господарство в роки непу виходило лише на короткі проміжки часу, у «стихії ринку», породжуваній, за їхнім переконанням, діяльністю приватного капіталу та дрібнотоварного селянського господарства. Вони намагалися з марксистських позицій обґрунтувати необхідність посилення пресингу держави щодо ринкового механізму та його інститутів: витіснення приватника з виробництва й торгівлі, передусім оптової, посилення процесів одержавлення кооперації та усупільнення селянських господарств тощо.

Перехід до непу передбачав формування ринку й ринкових відносин у трьох напрямках:

- відродження ринкових відносин на основі дрібнотоварного та приватнокапіталістичного господарства;
- запровадження ринкових відносин у державному секторі економіки;
- формування інфраструктури ринку.

Упродовж 1921—1925 рр. йшло поетапне *відтворення елементів ринку*.

Центральною проблемою в здійсненні нової економічної політики було селянське питання, а вихідним і найсуттєвішим моментом — *заміна продрозкладки натуральним продовольчим податком (продподатком)*. Відповідне рішення про заміну продрозкладки продподатком було ухвалене X з'їздом партії в березні 1921 р.

Упроваджений замість відміненої продрозкладки продподаток був значно меншим за розмірами (селянам повідомляли його заздалегідь, до початку польових робіт). Після виконання поставок з податку в селянських господарствах залишалася значна частина виробленого продукту, яким селяни могли розпоряджатися на власний розсуд. В Україні розмір податку на 1921 р. становив 117 млн пуд. на зернові культури проти 160 млн пуд. розкладки в 1920 р.

Продовольчий податок як форма заготівель сільськогосподарських продуктів застосовувався три роки, спочатку в натуральній формі, а з 1924 р. — у грошовій (бідняки сплачували 1,2 % своїх доходів, середняки — 3,5 і куркулі — 5,6 %). Це практично означало поширення ринкових відносин, хоч і не повною мірою. З 1924—1925 років, коли було здійснено перехід до грошового оподаткування селян, продподаток як форма заготівель сільськогосподарських продуктів державою перестав існувати.

Працюючи в нових економічних умовах, селяни підвищували продуктивність праці в своїх господарствах, що сприяло прискореному відновленню продукції сільського господарства та збільшенню її державних заготівель. Однак порівняно з дореволюційним періодом (1909—1913 рр.) товарна продукція зернового господарства України знизилася у 1923—1929 рр. майже наполовину. Це пояснюється насамперед здрібненням селянських господарств та їх натурально-споживчим характером.

Подальший розвиток продуктивних сил сільського господарства вимагав його технічної реконструкції, але за такої роздрібненості виробництва це було неможливим. Дрібні розрізнені індивідуальні селянські господарства, виробництво яких було підпорядковане головним чином задоволенню особистих потреб, не були здатні ані до підвищення товарності, ані до технічної реконструкції.

У перші роки непу сільське господарство України відбудовувалося дещо швидше, ніж промисловість. Це пояснюється тим, що дрібне, примітивне селянське господарство однозначно не потребувало таких коштів на відбудову, як промисловість. Але із самого початку відбудовні процеси в аграрному секторі стримувалися страшним голодомором, що охопив основні зернові регіони краю в 1921—1923 рр. Основною причиною голоду, на думку фахівців, був (окрім спустошливої дії посухи та неврожаю) інтенсивний вивіз хліба за межі України. Незважаючи на голод, з України за 1922—1923 рр. було вивезено близько 18 млн пудів зерна — 2,5 млн пудів до Росії та більше 15 млн пудів на експорт.

Важливим напрямом непу у сільському господарстві стало утвердження плюралістичного підходу до форм селянського землекористування — *колгосп* (колективне господарство): *комуна* (заснована на повному усупільненні матеріальних умов виробництва й побуту); *артіль* (створювалася шляхом усупільнення основних матеріальних ресурсів і збереження особистого підсобного господарства), *товариство зі спільного обробітку землі* (ТОСОЗ).

Колективні господарства (колгоспи), що утворювалися для спільного ведення великого сільськогосподарського виробництва на основі суспільних засобів виробництва й колективної праці, у 1925/26 господарському році об'єднували лише 1,2 % загальної кількості селянських господарств України й 1,4 % їх земельної площі. У загальній масі колективних господарств превалювала артільна форма (51,9 %), комуни становили 5,8 %, ТОСОЗи — 42,3 %.

Неп сприяв також розвитку кооперації. У своїй статті «Про кооперацію» (січень 1923 р.) Ленін наголошував, що суспільна власність на засоби виробництва в поєднанні з «кладом цивілізованих кооператорів» утворюють соціалістичне суспільство. Більшовики вбачали в кооперації оптимальну форму залучення селянства до соціалістичного будівництва, важливий елемент змишки міста та села. В Україні формувалася розгалужена система самодіяльних господарських організацій, розгорталася діяльність промислової, споживчої, сільськогосподарської, кредитної кооперації.

Інтенсивно розвивалася *промислова кооперація*. У 1928 р. близько 13 % усього обсягу промислової продукції давали кооперативні підприємства. Великих успіхів досягла кооперація в справі заготівлі та збуту продукції. У жовтні 1921 р. з єдиної системи споживчої кооперації було створено машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, цукробурякові, меліоративні та інші товариства. Але товарообмінні операції, які організовувала споживча кооперація, так і не вийшли із зародкового стану. У рамках натурального товарообміну селяни не могли реалізувати свої економічні інтереси, бо запропонований державою обмін був нееквівалентним. Установлений державою так званий «твердий еквівалент», тобто цінове співвідношення промислових товарів і сільськогосподарських продуктів утричі знижував вартість останніх.

Упродовж короткого часу *сільськогосподарська кооперація* зосередила в своїх руках значну частину товарної продукції — до 37 % планової заготівлі зерна й майже 50 % технічних культур. У 1924 р. кооперативні організації забезпечували до 96 % потреб промисловості в сировині. До кінця відбудовчого періоду в Україні всіма видами кооперації було охоплено більшу частину сільського населення республіки. Після ліквідації непу діяльність кооперації була різко обмежена й повністю контролювалась органами влади.

Промисловість України, що розглядалась як основа радянської влади та джерело посилення її обороноздатності, у роки нової економічної політики пережила важкий період вібудови, реорганізації та пристосування до ринку.

Відповідно до законодавчих актів, що були ухвалені РНК УСРР 30 серпня і 21 жовтня 1921 р. і визначали основні положення перебудови державної промисловості, усі промислові підприємства умовно було поділено на три групи:

- технічно оснащені та найбільш придатні до налагодження виробництва підприємства (залишались у безпосередньому управлінні держави в особі УРНГ);

- підприємства, які позбавлялися державного постачання й здавалися в оренду кооперативним організаціям або приватним особам;
- підприємства, що не входили в ці групи, закривались, а робітники та службовці направлялись на працюючі підприємства.

Запровадження непу в промисловості розпочалося з переведення державних підприємств на самофінансування та господарській (комерційній) розрахунок. З метою зацікавлення робітників у результатах виробництва було відновлено грошову оплату праці, запроваджено тарифну систему, за якою заробітна плата сплачувалася залежно від кваліфікації робітника та від кількості виробленої продукції, було знято обмеження на збільшення заробітків при зростанні виробітку, що означало відміну зрівнялівки в оплаті праці, притаманну системі «воєнного комунізму». Нарешті, ліквідовано загальну трудову повинність, трудові мобілізації.

Інша суттєва складова непу в промисловості — часткова її *денаціоналізація*, набуло розвитку *приватне торговельно-промислове підприємництво*. Улітку 1921 р. було припинено одержавлення дрібних підприємств, частина з них поверталась колишнім власникам. Кожний громадянин отримав юридично оформлену можливість вільно займатися кустарними промислами, організовувати промислові підприємства з певною чисельністю персоналу (зазвичай 10—20 осіб). В Україні в 1926 р. приватними особами було вибрано 85,9 тис. патентів для відкриття торгових закладів (2—6 розрядів), У фабрично-заводській промисловості України в 1922/23 р. було 497 приватних підприємств. Приблизно така ж кількість підприємств залишалася і в подальші два роки. Частка їх у загальній кількості підприємств (державних, кооперативних, приватних) становила 23—24 %. Хоча приватне підприємництво не набуло тоді поширення, а часткова денаціоналізація, що проводилась, не перетворилася на широку приватизацію, наявність приватнокапіталістичного сектору була важливим чинником розвитку ринкових відносин.

Переведення державних підприємств на комерційні засади та поживлення приватнокапіталістичних господарських форм супроводжувалося **радикальною перебудовою всієї системи управління промисловістю**. *Основною формою управління виробництвом у державному секторі стали трести, тобто об'єднання однорідних чи взаємозалежних підприємств, що працюють на комерційному розрахунку.*

Трести наділялись широкими повноваженнями: вони самостійно вирішували, яку продукцію виготовляти, де її реалізувати, несли матеріальну відповідальність за організацію виробництва, якість продукції. Підприємства, що входили в структуру тресту, знімались з державного постачання і здійснювали купівлю ресурсів на ринку. Загальне керівництво трестами лишалося за Українською Радою Народного Господарства (УРНГ).

На першому етапі трестування (1921—1923 рр.) відбувалось організаційне оформлення трестів. 10 квітня 1923 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили

декрет «Про державні промислові підприємства, що діють на засадах комерційного розрахунку (трести)». В Україні декрет про трести був виданий 2 липня 1923 р. Це був перший закон радянської влади, який створив тверду правову основу функціонування державного підприємства (регламентував порядок заснування, реорганізації й припинення діяльності промислових трестів, склад і правовий режим надання їм державного майна, порядок фінансування, організацію управління, основні умови їх господарської діяльності).

Упродовж 1921—1922 рр. була трестована основна маса підприємств крупної промисловості України. До жовтня 1922 р. на комерційний розрахунок було переведено 24 господарські органи, причому до кінця 1921 р. переведено 11 госпрганів, зокрема такі трести, як «Хімвугілля», «Київський шкіртрест», «Укрпапіртрест», «Маслотрест», «Укрсільмаштрест» та ін., із січня до липня 1922 р. — 8 госпрганів («Текстильтрест», «Дніпроліс», «Укрдержспирт», «Склосода» та ін.) і 5 госпрганів, що залишилися, були переведені з липня по жовтень 1922 р. («Фарфор-фаянс-скло», завод «Інтернаціонал», «Донбасилікаттрест», «Київліс», «Славсільтрест») [13, с. 57]. У 1922 р. в Україні налічувалося 20 республіканських і 54 губернські трести, що об'єднали 304 підприємства.

Одночасно з трестуванням промислових підприємств йшов процес їх *синдикування*. Деякі трести були з'єднані в особливі торгові органи — **синдикати**, *тобто добровільні об'єднання кількох трестів з метою збуту продукції, придбання сировини, кредитування, регулювання торгових операцій на внутрішньому ринку* (виходу українським трестам на світові ринки перешкождала державна монополія на зовнішню торгівлю).

Трестування й синдикування промисловості сприяли ліквідації наслідків гравкізму. ВРНГ України керувала тепер не безліччю підприємств, а *регулювала і планувала* господарську діяльність трестів.

Разом з трестами на комерційний розрахунок переводилися й державні підприємства, не об'єднані в трести. У березні 1922 р. ВРНГ України розробила спеціальну інструкцію щодо переходу підприємств на комерційний розрахунок.

Нові організаційні форми й методи управління, часткова денаціоналізація підприємств, кількісне та якісне зростання кадрів, освоєння все більших за розмірами капітальних вкладень тощо сприяли пришвидшенню відбудови промислового комплексу України й збільшенню обсягу його продукції. Найбільш ефективними виявилися відбудовчі процеси в легкій промисловості. Уже в 1924/25 р. валова продукція легкої промисловості України зросла порівняно з 1912 р. на 33,4 %.

Разом з тим у деяких галузях не вдалося відновити довоєнні обсяги виробництва, зокрема в технічно складних і капіталомістких галузях важкої промисловості (вугільній, металургійній, машинобудуванні). Загалом же промисловий комплекс України завдяки заходам нової економічної політики впродовж 20-х

років відновив і розширив свої виробничі потужності й налагодив випуск продукції, необхідної як для народного господарства, так і для населення.

Із запровадженням непу формувалися ринки товарів, капіталу, цінних паперів, робочої сили, а також створювалася система інститутів, що забезпечувала їх функціонування. Уже до осені 1921 р. Радянська держава широко використовувала товарно-грошові відносини.

Велику увагу було приділено *стабілізації фінансової системи*, яка прийшла в занепад за роки світової і громадянської воєн та іноземної військової інтервенції. У жовтні 1921 р. відновив свою роботу Держбанк, найважливішою функцією якого було зміцнення грошового обігу та запровадження ринкових відносин у народному господарстві.

В Україні почали функціонувати банки як загальносоюзного, так і республіканського значення (виникла ціла низка спеціалізованих банків: акціонерні — для кредитування різних галузей господарства; кооперативні — для надання кредитів споживчій кооперації; товариства взаємного кредиту — для кредитування приватної промисловості, а також ощадні каси. Пайщиками банків були синдикати, кооперативи, приватні особи. У 1925/26 р. банківсько-кредитна система України налічувала 250 установ.

Відродження виробництва на основі товарно-грошових відносин стимулювало й активний розвиток повноцінної оптової торгівлі, яка в основному була зосереджена в руках держави. Був відновлений такий важливий інститут ринку, як біржа. У лютому 1922 р. було створено Харківську біржу, а незабаром біржі почали функціонувати в губернських і повітових центрах. У 1924/25 р. в Україні вже було 15 товарних бірж із загальним річним оборотом більш як 1 млрд крб. [12, с. 142]. Разом з товарними біржами в Україні в усіх великих губернських містах і більшості повітів функціонували біржі праці, які регулювали ринок робочої сили, забезпечували зайнятість, надавали матеріальну й трудову допомогу безробітним.

Надзвичайно важливу роль у реалізації нової економічної політики відіграло створення стійкої грошової системи та стабілізація грошової одиниці. Це було досягнуто завдяки проведенню **грошової реформи 1922—1924 років**.

На початку непу стійкої грошової одиниці в країні не було. Державні витрати покривалися шляхом *емісії радзнаків*, які не забезпечувалися товарною масою, а тому все більше знецінювалися. Проведені в 1922—1923 роках дві деномінації не зупинили цей процес. Грошова маса, що перебувала в обігу, зросла з 2,3 трлн крб. на 1 липня 1921 р. до 865,5 млрд крб. на 1 березня 1924 р. Необхідна була радикальна грошова реформа.

Спочатку в першій половині 1922 р. було проведено деномінацію існуючої грошової одиниці (радзнаку) у співвідношенні 1:10 тис., а в 1923 — ще одну, з обміном старих радзнаків на нові у співвідношенні 1:100.

Одночасно з випуском нових радзнаків у листопаді 1922 р. була випущена в обіг нова радянська валюта — *червінець*, який за золотим вмістом прирівнювався до золотої царської десятки (7,74 г чистого золота). Нові гроші на 25 % забезпе-

чувалися золотом, іноземною валютою та іншими цінними паперами, а на 75 % — товарами, що легко реалізовувалися. Червінці було суворо заборонено використовувати для покриття бюджетного дефіциту. Вони призначалися передусім для кредитування промисловості та комерційних операцій в оптовій торгівлі.

Незважаючи на те, що попервах частка червінця в грошовій масі була надзвичайно малою (3 %), уже в другій половині 1923 р. вони майже витіснили з обігу радзнаки. Восени селяни погоджувалися продавати зерно лише за червінці, іноді навіть знижуючи ціни, аби отримати «золоту валюту». Стійкість червінця підтверджувалася тим, що Держбанк вільно обмінював їх на іноземну валюту за стійким курсом — 1 дол. США — 1,94 крб.

Восени 1922 р. було створено фондові біржі, на яких дозволялася купівля-продаж валюти, золота, облігацій державних займів за вільним курсом. В 1925 р. червінець став конвертованою валютою, він офіційно котувався на різних валютних біржах світу.

Завершальною стадією реформи став викуп радзнаків за фіксованим курсом: 50 тис. крб. радзнаками зразка 1923 р. на 1 крб. нових грошей. Для цього були випущені казначейські білети вартістю 1, 3 та 5 крб., а також дрібна розмінна монета — мідна та срібна.

Водночас з грошовою здійснювалася *податкова реформа*, завдяки чому вже наприкінці 1923 р. основним джерелом прибуткової частини бюджету стали податки з підприємств, а не з населення (промислові підприємства відраховували до державного бюджету 70 % усіх прибутків). Запроваджувалася низка непрямих податків на тютюн, спиртні напої, сірники, мед, мінеральні води та ін.

Таким чином, незважаючи на всі хитання в здійсненні нової економічної політики, в 20-ті роки на основі широкого використання товарно-грошових відносин було створено нову, принципово відмінну від «воєнного комунізму» непієську модель господарювання — змішану економіку, що регулювалася державою.

Це означало:

- переведення державних і кооперативних підприємств на господарський розрахунок;
- функціонування всіх підприємств на засадах конкуренції;
- допущення приватного капіталу;
- стабілізацію грошової системи, боротьбу за бездефіцитність держбюджету тощо.

Усе це зумовило *створення працездатних ринкових структур*. Однак перетворення їх на дієздатний ринковий механізм так і не відбулося. Головною причиною цього була повна відмова вищого партійного керівництва країни наприкінці 20-х років від нової економічної політики й введення ним нової форми «воєнного комунізму» у вигляді **адміністративно-командної економічної системи**. Політика *непу* була вимушеним тактичним кроком, здійсненим під тиском обставин, а не стратегічною лінією.

14.3. ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЇЇ ХАРАКТЕРНІ РИСИ

Індустріалізація. Становлення адміністративно- командної економічної системи

Отже, на середину 1920-х років припали найбільші успіхи нової економічної політики. Однак наприкінці 20-х років відбулося згорання непу, *відмова від ринку, повернення до адміністративних методів*, що було зумовлене внутрішніми економічними суперечностями цієї політики та суперечливими процесами, які вона викликала в суспільстві. Це передусім зниження темпів розвитку; фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання інфляції 1925 р., небажання більшовицької партії ділитися владою й поширити дію економічного плюралізму на сферу політики; швидка диференціація суспільства, зростання соціальної напруженості. Цей період характеризувався також «...зростанням з 1925 р. централізованих тенденцій в економіці, тобто посиленням централізованого планування та управління економікою на шкоду ринковим відносинам» [31, с. 206].

Відмови від непу вимагала й державна політика реалізації курсу **індустріалізації**, прийнятого XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р. У ці роки став очевидним великий розрив у рівнях економічного розвитку провідних країн Заходу та Росії. І він був не на користь останньої: індустріальній потужності західних країн Радянська держава протистояла як країна, яка все ще не пододала властиву їй аграрно-індустріальну структуру (у 1931 р. закупівлі становили 30 % світового експорту машин та устаткування, у 1932 р. — майже 50 %) [31, с. 207].

Було висунуто завдання перетворення Радянської держави з країни, що ввозить устаткування, в країну, що його виготовляє. Під таким гаслом пройшов XIV з'їзд партії. Було визнано, що вирішити проблему **індустріалізації** можна лише завдяки ретельному її **плануванню** і розробці п'ятирічних планів розвитку народного господарства.

У дискусії про підготовку плану індустріалізації ключовим було питання про **джерела** коштів для його здійснення. Досвід індустріалізації інших країн і дореволюційної Росії показав уже апробований шлях: зростання товарності сільського господарства — розвиток легкої промисловості — підйом важкої промисловості. Це був шлях тривалого, але збалансованого розвитку економіки.

Інший шлях — прискорення індустріалізації — ґрунтувався на перерозподілі доходів між галузями й групами населення, обмеженні споживання.

Радянський уряд не міг піти першим тривалим шляхом розвитку села й легкої промисловості. Доктрина «комуністичного острова в капіталістичному оточенні» вимагала швидкого озброєння пролетарської держави для війни за світовий комунізм. Тому був обраний другий шлях.

Не було одноманітності поглядів на *темпи індустріалізації*. Одні пропонували «...забезпечити максимальний темп» (Л. Д. Троцький, Л. Б. Каменев), інші заперечували, вказуючи, що робітники ще не підготовлені до індустріалізації, й рекомендуючи відмовитися від методів судомних стрибків. На стадії обговорення плану і Й. Сталін, зокрема, пропонував «зважати на ресурси держави», «знати міру» в податковій політиці на селі [3, с. 166]. Проте через два роки Сталін і його оточення відмовилися від своїх колишніх пропозицій. А. І. Мікоян переконував, що в перші роки диктатури пролетаріату «потрібно будувати такі підприємства, які дають найближчий, найшвидший економічний і політичний ефект», і виступав проти дорогих проектів, зокрема будівництва Дніпрогесу. «Під час так званої дискусії про індустріалізацію в 1920-ті роки її учасники, незалежно від розходжень з усіх інших питань, були згодні, що будь-яке планування індустріалізації повинне враховувати оборонні потреби країни. Саме з такої причини всі наполягали на тому, щоб темпи капітального будівництва були вищі за ті, які вважалися оптимальними» [10, с. 53].

Боротьба політичних угруповань за владу витісняла на другий план питання про перспективи розвитку економіки. За таких умов з'явилися дві відомі моделі п'ятирічок — модель Кондратьєва і модель Держплану.

М. Д. Кондратьєв (1892—1938) — один з найбільших економістів ХХ ст. Світову славу він здобув як засновник теорії великих циклів, дослідник питань економічної кон'юнктури й економічної динаміки. Наприкінці 1920-х років М. Кондратьєв з групою співробітників розробив модель першої п'ятирічки. Він визнавав історичну необхідність індустріалізації, але основою вирішення проблеми вважав гармонійний розвиток усіх сфер економіки, передусім промисловості й сільського господарства. На думку М. Кондратьєва, сільське господарство може постачати основні засоби для індустріалізації і як експортер, і як ємкий ринок для промислових галузей. Тому в основу його моделі було покладено ідею продовження непу, підвищення товарності сільського господарства, його інтенсифікації. І оскільки всі ці процеси не могли бути реалізовані швидко, М. Кондратьєв був проти форсованої індустріалізації й уважав, що на найближчі роки повинна бути збережена структура аграрно-індустріального розвитку.

Інша модель була розроблена в Держплані (партійно-урядовому органі) під керівництвом академіка С. Г. Струмиліна. Держплан виступав за прискорений розвиток важкої індустрії, за швидку, примусову ліквідацію багатокладності, за відмову від непу, від ринку, за максимальне посилення регулюючої ролі держави. Модель Держплану повністю відповідала поглядам Й. Сталіна. Тому було обрано держпланову модель. М. Кондратьєва назвали захисником куркульства, звинуватили в буржуазній ідеології, а в 1930 р. заарештували і в 1938 р. — розстріляли. Таких само переслідувань зазнали й усі однодумці Кондратьєва.

Загалом наприкінці 20-х років одночасно з процесом згортання непу й ринкових відносин відбувалася *ліквідація немарксистського напрямку в еко-*

номічній науці. Репресії проти вчених-економістів завдали відчутного удару по економічній науці. По суті, припинилася розробка наукових економічних проблем.

Із запровадженням адміністративно-командних методів управління економікою критика концепцій ринкової економіки все більше втрачала характер наукової полеміки, і наприкінці 20-х — на початку 30-х років вона вже зводилася до викриття «антимарксистських» і «антинаукових» теорій. У грудні 1929 р. Й. Сталін виступив з промовою на конференції аграрників-марксистів, в якій стверджував, що в нашому суспільно-політичному житті «існують різні буржуазні й дрібнобуржуазні теорії з питань нашої економіки», що «без непримиренної боротьби з буржуазними теоріями неможливо досягти повної перемоги над класовими ворогами», що потрібно «викорчовувати ці теорії й відкинути їх геть» [13, с. 283]. Ця промова Сталіна послужила сигналом до розправи з багатьма економістами, які мали власну принципову позицію, чим було завдано відчутного удару по економічній науці. «Наука стала існувати в умовах ідеологічної автаркії та повного відокремлення від здобутків світової економічної думки» [6, с. 213].

«Економісти відтепер відштовхувались не від практики, а від «теорії», точніше, — від політичних установок. Практично було перервано розробку проблем планування на основі ринкових відносин, плани почали розглядатись як директивні завдання, що спускаються згори, а проблема плану й ринку надовго зникла з економічної науки» [12, с. 284]. Автори праць, у яких йшлося про використання ринкових відносин у плануванні, оголошувалися буржуазними економістами, а концепції, що висувалися ними, розглядалися як спроба реставрації капіталізму.

У 1929—1932 рр. у країні були проведені *господарські реформи*, які завершили процес обмеження ринкових відносин і сприяли формуванню економічної системи, заснованої на *командно-адміністративних* методах управління економікою. Реформи зачіпали передусім питання управління промисловістю. У 1929 р. були прийняті партійно-урядові ухвали «Про заходи по впорядкуванню управління виробництвом і встановленню єдиноначальності» та «Про реорганізацію управління промисловістю», а в 1930 р. — «Про кредитну реформу», «Про податкову реформу» та ін. У 1931—1932 рр. додатково було прийнято ухвали, що конкретизували заходи з управління промисловістю, кредитною системою та господарським розрахунком.

На початку 30-х років збільшилася кількість промислових наркоматів і главків, які були центрами оперативного керівництва підприємствами. Посилювалась єдиноначальність, що призвело до затвердження *командного стилю в управлінні промисловістю й директивних методів керівництва*.

У результаті проведених реформ було змінено організаційну структуру управління промисловістю. Якщо за непу основною виробничою ланкою був трест, то тепер нею стало **підприємство**. Однак права підприємства були настільки незначні, що, по суті, воно перетворилося на виконавчий орган

центрального керівництва. Змінилася також система планування, фінансово-кредитні відносини та ін.

За **директивного планування регулятором виробництва ставав план**. Розвиток планування відбувався по лінії дедалі більшого охоплення планом усього народного господарства. Якщо план ГОЕЛРО давав конкретні виробничі завдання по 17 галузях, а перша п'ятирічка — по 50 галузях промисловості, то другий п'ятирічний план охоплював уже 120 галузей промисловості. Жорстко регламентувалися не тільки планові завдання, а й ресурси для їх виконання, форми та розміри оплати праці та інші показники.

Досвід директивного планування, накопичений у промисловості, було перенесено в сільське господарство (до кожного району й колгоспу доводилися державні посівні плани, у 1932 р. уперше був розроблений план тракторних робіт МТС, починаючи з 1935 р. затверджувалися державні плани розвитку тваринництва на кожний рік та ін.).

Одночасно із зміцненням директивних начал в управлінні й плануванні *послаблювалася роль прибутку* та інших економічних важелів. Майже весь прибуток надходив до бюджету, з якого фінансувалися капіталовкладення. Було запроваджено пряме банківське кредитування, а *матеріально-технічне постачання* (централізований плановий розподіл та організація обігу засобів виробництва, а також готової продукції виробничого призначення й забезпечення нею споживачів) здійснювалося за розподільчим принципом. Усе це породжувало облікове трактування госпрозрахунку. Головним у госпрозрахунку вважався облік витрат, їх зіставлення з результатами, забезпечення рентабельності, а сам госпрозрахунок розглядався як форма обліку й контролю. Чимало економістів почали розглядати госпрозрахунок як метод реалізації планових завдань, засіб виявлення виробничих резервів, здійснення режиму економії. Уважалося, що госпрозрахунок лише в перші роки непу був пов'язаний з ринковими методами господарювання. Усе це призвело до того, що господарський розрахунок все більше набував формального характеру.

З 1 квітня 1930 р. було припинено взаємне комерційне кредитування госпорганами, а всі необхідні грошові кошти вони могли одержати лише в установах Держбанку. Розмір кредитування кожного окремого підприємства визначався промфінпланом і суворо ним обмежувався. Звичайно, така система кредитування знижувала роль і значення Держбанку й означала відхід від ринкових методів господарювання.

Таким чином, у 30-ті роки було створено економічну систему, засновану на жорсткому централізмі. По суті, держава знову перейшла до своєрідного «розверстування» як у сільському господарстві (обов'язкові поставки в розгорненій номенклатурі), так і в промисловості, де встановлювалися жорсткі директивні завдання з виробництва й розподілу продукції, а прибуток підприємства практично повністю вилучався до бюджету держави. Затвердилися командно-бюрократичні методи управління.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви зі складання *першого п'ятирічного плану* розвитку народного господарства СРСР, розрахованого на 1928/29—1932/33 господарські роки. Держплан УРСР, як і союзний, щодо п'ятирічного плану стояв на таких позиціях: «План має бути:

а) науковим прогнозом об'єктивних можливостей; б) формулюванням завдань, що визначають умови оптимального їх використання; в) системою заходів, спрямованих на практичне здійснення політичних прагнень державної влади» [2, с. 291]. На практиці останнє витіснило й підім'яло під себе науковість, об'єктивність, оптимальність.

Проект плану мав два варіанти — «відправний» та «оптимальний». Останній був розрахований на більш сприятливі умови і містив дещо вищі показники. В обох варіантах у збалансованій формі передбачався прискорений розвиток промисловості, розгортання колективізації сільського господарства на добровільній основі (з охопленням до кінця п'ятирічки до 30 % селянських господарств) та підвищення народного добробуту. Середньорічний темп приросту промислової продукції згідно з «відправним» варіантом становив 18 %, а «оптимальним» — 20—22 %. У травні 1929 р. «оптимальний» варіант плану схвалила XVI партконференція ВКП(б).

Але з моменту прийняття плану розпочалися численні коригування його показників у бік їх підвищення, почасти без необхідного обґрунтування. Завищені планові завдання не виконувалися через відсутність у народному господарстві відповідних ресурсів, що призводило до диспропорцій. У результаті перший п'ятирічний план не був виконаний ані на момент проголошення про його завершення (1 січня 1933 р.), ані у запланований період.

Відповідно до принципів та основних показників п'ятирічного плану СРСР розроблялися й плани економічного розвитку України. Капіталовкладення в її економіку були визначені центром у сумі 13 млрд крб. (майже 20 % загальної суми). З 35 важливих об'єктів промисловості СРСР у період технічної реконструкції 20—30-х років 12 знаходились в Україні (7 новобудов — металургійні заводи: Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд (Краматорськ), Харківський тракторний завод (ХТЗ) — і 5 докорінно реконструйованих — Луганський паровозобудівний і металургійні заводи у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську. З 1500 промислових підприємств, що споруджувались у СРСР у роки першої п'ятирічки, 400 будувалося в Україні. Завдяки цьому в промисловому комплексі України з'явилися нові галузі: у харчовій — маргаринава й молочна, маслопереробна, комбікормова, хлібопекарська, у металургії — електрометалургія (завод Дніпроспецсталь), кольорова металургія (Костянтинівський цинковий (1930), Дніпропетровський алюмінієвий (1933) заводи). Планувалося завершення будівництва Дніпровської гідроелектростанції, інших електростанцій, запланованих планом ГОЕЛРО.

У січні 1933 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін зробив доповідь про підсумки першого п'ятирічного плану. Було заявлено про без-

умовне виконання головного завдання п'ятирічки — перетворення СРСР з країни **аграрної на країну індустріальну**. Підтверджувалося це співвідношенням у ВВП частки промисловості — 70 % і частки сільського господарства — 30 %. Але ці показники були наведені в грошових, цінових оцінках, що істотно змінювало картину, бо ціни на промислові товари були дуже високі (вони визначалися не ринком, а державою), а ціни на сільськогосподарські товари (з тієї ж причини) — украй занижені. Тому цінові оцінки маскували дійсні підсумки плану, його натуральні показники. За цими показниками жодне завдання прийнятого свого часу оптимального варіанта п'ятирічного плану виконане не було. Так, замість передбачуваних виплавки чавуну та сталі по 10 млн тонн на рік фактичними підсумками виявилися 6,2 млн тонн чавуну і 5,9 млн тонн сталі; видобуток кам'яного вугілля замість 75 млн тонн становив 64 млн; виробництво електроенергії замість 22 млрд кВт/г лише 13,5 млрд кВт/г. Середньорічний приріст ВВП становив 16 %, як було намічено у відправному варіанті плану, а не 22 %, записані в оптимальному варіанті, і вже, звичайно, не проголошені Сталіним 45 % [2, с. 293].

Варто зазначити, що визначивши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, радянське керівництво одразу зіштовхнулося з проблемою **коштів** для розвитку індустрії. Внутрішньопромислові накопичення виявилися набагато меншими від запланованих, оскільки бурхливий розвиток отримали галузі важкої промисловості, що стали нерентабельними в перший же рік п'ятирічки. Це цілком зрозуміло, оскільки різко (позапланово) збільшився фронт робіт, у виробництво були залучені мільйони некваліфікованих селян.

Зважаючи на те, що отримати іноземні позики було неможливо (через відмову радянського уряду сплатити царські борги, а також прагнення керівників до економічної самоізоляції в ім'я хибної економічної незалежності країни), були використані *виключно внутрішні ресурси*.

Одним з головних джерел накопичення коштів для індустріалізації став *перерозподіл доходів населення на користь держави*. Перекачування коштів йшло різними каналами:

- податки з населення (для села «надподатки» — постійне зростання цін на промислові товари); у липні 1928 р. на пленумі ЦК Сталін сформулював ідею «данини» із селянства за допомогою так званого «додаткового податку». Його стали стягувати через систему монополюючих завищених цін на промислові товари й штучно занижених цін на ту сільськогосподарську продукцію, що закуповувалася державою у селян (у роки першої п'ятирічки вони інколи становили 1/8 ринкових). «Перекачування коштів» пояснювалось як вимушений захід заради збереження високих темпів індустріалізації. У подальшому така політика перетворилася в систему й на довгі роки стала основою господарського будівництва;

- внутрішні державні позики, що розміщувались як серед міського, так і сільського населення. Вони почали випускатися з 1926 р., поступово пере-

творившись з добровільних на обов'язкові. Норма підписки на позику становила середньомісячну заробітну платню впродовж року (1927—1929 рр. випущено три державні позики індустріалізації, лише населення України підписалося на суму понад 325 млн руб.).

Проводилися й заходи, спрямовані на *збільшення прибуткової частини державного бюджету* й фінансування індустріалізації. Ними були:

- грошова емісія, що не припинялася з 1930 р. (грошова маса, що знаходилася в обігу, збільшувалася більш як удвічі порівняно з вартісним обсягом продукції (предметів споживання). Вона знецінювала радянський карбованець і вже наприкінці 20-х років поклатала край його конвертованості на світовому грошовому ринку. Але зростання грошової маси створювало можливість оплати праці в промисловості й капітальних вкладень у важку індустрію;

- податкова реформа 1930 р., що сприяла перерозподілу коштів з легкої промисловості у важку. В легкій промисловості вилучалися всі накопичення й через бюджет йшли на фінансування важкої індустрії;

- суттєвим джерелом доходу бюджету став продаж горілки (у 1927 р. бюджет отримав 500 млн, 1930 р. — 2,6 млрд, а 1934 р. — 6,8 млрд руб.).

Оскільки бюджетних коштів не вистачало, були залучені **додаткові джерела**, що явно характеризують антинародну, хижацьку природу радвлади.

Такими джерелами були:

- продаж на зарубіжних ринках (часто за безцінь) унікальних художніх цінностей, що зберігалися в музеях країни;

- створення в усіх великих містах магазинів Торгсину (формально для торгівлі з іноземцями, а фактично для викачування у громадян залишків золота й коштовностей);

- зерновий експорт, що давав валюту, а також продаж за кордон нафтопродуктів, лісоматеріалів, хутра, льону.

З метою економії коштів держава стримувала зростання заробітної платні робітників і службовців. Це давало змогу з того ж фонду зарплати оплачувати працю робітників, які займають нові місця.

Прискорювало й здешевлювало індустріалізацію також те, що багато видів сировини та матеріалів для важкої промисловості уряд отримував даром, без оплати, оскільки вони здійснювалися працею багатьох мільйонів ув'язнених в концтаборах ГУЛАГу. Ув'язнені обслуговували своєю примусовою працею цілі галузі промисловості та будівництва.

Характеризуючи **відмітні риси індустріалізації**, слід зазначити, що в першій п'ятирічці змінювалася галузева структура промислового виробництва — форсований розвиток отримали галузі важкої індустрії й створювалися нові центри її розвитку. У другій і третій п'ятирічках тривала політика «соціалістичної» індустріалізації. Проте народне господарство, кероване не ринковим попитом, а централізованим плануванням, відрізняла всі ці роки різко виражена диспропорційність галузевого розвитку. Від середніх

темпів народногосподарського розвитку істотно відставали галузі групи «Б», будівництво електростанцій і залізниць. На цьому тлі стрімким зростанням темпів розвитку відзначалося лише військове виробництво. Загалом, незбалансоване зростання стало за роки радвлади своєрідним законом розвитку економіки.

**Колективізація
сільського
господарства**

Разом з індустріалізацією другим головним напрямом сталінської економічної політики 1930-х років була **колективізація сільського господарства**. Із самого початку вона розглядалась як засіб прискорення індустріалізації, розв'язання хлібної проблеми, нарешті, ліквідації заможного селянства — природного ворога радянської влади. Аграрний сектор став *фактичним донором промисловості*, особливо на початку 30-х років, оскільки колективне, контрольоване й кероване державою господарство могло швидко забезпечити зростання виробництва й фінансових надходжень. З нього, майже за безцінь, викачували хліб і сировину, шляхом організованого набору селян переміщували на новозбудовані фабрики й заводи.

Власне, поштовхом до переходу до суцільної колективізації стала хлібозаготівельна криза 1927/28 р. Незважаючи на доволі хороший врожай 1927 р., селяни не повезли зерно на ринок, що пояснюється не лише низькими державними заготівельними цінами на хліб, а й високими цінами на промислові товари. Держава відчула гостру нестачу в хлібі як для забезпечення експорту, так і для задоволення потреб у ньому міста (з 1928 р. у містах запроваджувалася карткова система відпуску хліба). Саме це й стало підставою для перегляду політики щодо селянства, створення «опори соціалізму» на селі у вигляді колгоспів і радгоспів. Кризу ж було подолано за допомогою репресивних заходів, що дало змогу «видушити» із селян України взимку 1928 р. до 70 млн пудів хліба. Але подальший перебіг подій, зростання цін на промислову продукцію й збереження низьких цін на хліб призвело до примусового вилучення хліба й у 1929 р. Повторне вилучення адміністративним шляхом товарних надлишків повністю підірвало ринкові стимули до праці на селі.

Першим кроком до суцільної колективізації мав стати перший п'ятирічний план, за яким колективізації в Україні на добровільних засадах підлягало 30 % селянських господарств. Але криза хлібозаготівель 1927/28 р., необхідність застосування надзвичайних заходів для вилучення хліба стали поштовхом до прискорення суцільної колективізації, необхідність якої Й. Сталін обґрунтував у статті «Рік великого перелому» (листопад 1929 р.), у якій стверджував, що широкі верстви селянства цілком готові до переходу до колективного господарювання, а також підкреслював необхідність рішучого наступу на куркульство. Селянин-власник (одноосібник), який сам вирішує, що йому сіяти й продавати, є дуже незручним для держави, яка реалізує програму індустріалізації саме за рахунок села. А от створення на селі

великих господарств (колективних чи державних) замість неконтрольованих дрібних селянських є тим виходом, який забезпечить безконтрольне вилучення продукції сільського господарства державою.

Як уже зазначалось, існувало кілька форм господарських об'єднань на селі: колгоспи (комуни, артїлі, товариства зі спільного обробітку землі (ТОЗи)) і державні сільськогосподарські підприємства (радгоспи).

Головною формою колективних господарств стали артїлі. Основою їх функціонування були *неподільні фонди* — сукупність засобів виробництва, що не могли бути розподілені між особами, які добровільно утворювали колективне господарство. Земля, що відводилась під час колективізації під суспільне господарство, оголошувалася навіки закріпленою за колгоспом, і це означало, що селянин, який наважиться вийти з колгоспу, перетвориться на безземельного господаря.

Дуже суперечливі, навіть трагічні наслідки мала *колективізація сільсько-го господарства*. Під час проведення суцільної колективізації матеріально-технічна база колгоспів утворювалася за рахунок усупільнення селянських знарядь праці. Оскільки це були, за невеликим винятком, кінно-ручні знаряддя, то вони й визначали технічний рівень «нового», крупного виробництва. Крім того, й кількість сільськогосподарських знарядь, і поголів'я робочої худоби виявилось меншим порівняно з доколгоспним часом, бо чимало селян вважало за краще порізати худобу й коней, ніж передавати їх в чужі руки, у майже не облаштовані колгоспні служби. Загалом за 1929—1934 рр. загинуло майже 150 млн голів худоби, а її вартість перевищувала вартість побудованих за цей період фабрик і заводів. Упродовж наступних десятиріч країна так і не змогла повністю подолати наслідки цього лиха, відчуваючи постійну нестачу продовольства.

Слід зауважити, що темпи реальної колективізації значно перевищували планові, але досягалися вони виключно насильницькими методами. Так, в Україні місцеве керівництво прийняло рішення про необхідність завершення колективізації в деяких районах уже до осені 1930 р. І якщо на 30 січня 1930 р. в республіці колективізовано 15,4 % господарств, то на 1 березня 1930 р. — уже 62,8 %. Реманент, велика рогата худоба, птиця — усе ставало власністю колгоспу, його *«неподільним фондом»*.

Зрозуміло, що такі методи колективізації викликали шалений опір селянства, але виступи селян придушувалися регулярними частинами Червоної Армії. Центральне керівництво зреагувало на ситуацію, що склалася. 2 березня 1930 р. у «Правді» з'явилася стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», де викривалися «перегини», а головна відповідальність за них покладалася на місцеве керівництво. Результатом статті став масовий відтік селянства з колгоспів, щоправда, нетривалий: уже восени 1930 р. політику «насадження» колгоспів було продовжено.

Завершення колективізації припало на 1937 р., коли в колгоспи України об'єдналося 96,1 % селянських господарств і 99,7 % посівних площ. Напере-

додні Другої світової війни в республіці існувало близько 30 тис. колгоспів і майже 1000 радгоспів. Становище колгоспників було надзвичайно складним, особливо із запровадженням у 1932 р. паспортної системи, адже паспорти могли отримувати лише мешканці міст, робітничих селищ, новобудов. Таким чином, тривалий час (до початку 60-х років) колгоспники були примусово прикріплені до землі, працювали як на панщині, отримуючи за свою працю мізерну оплату (натуроплата колгоспників становила лише 12—15 % вирошеного). *За таких умов селянство поступово втрачало риси, вироблені століттями: хазяйновитість, працелюбність, ініціативність.*

Примусова праця була малоефективною. Обсяг сільськогосподарського виробництва зростав повільно. У 1933 р. держава насильницькими методами отримала від українського села 317 млн пудів хліба, у 1935 р. — 462 млн, у 1940 р. — 576 млн пудів. Та навіть така кількість хліба забезпечила поступове послаблення продовольчої кризи в містах.

Одночасно з колективізацією відбувався процес розкуркулення, у результаті якого в селян вилучали майно, землю, а їх самих з родинами виселяли в дальні необжиті місця, направляли на лісозаготівлі та в концтабори, позбавляючи всіх політичних і громадянських прав. Розкуркулення призвело до того, що село позбулося найбільш міцних і підприємливих господарів.

Особливо інтенсивно в Україні терор проти заможних селян здійснювався у перші місяці 1930 р. На 1 червня було розкуркулено 90 тис. селянських господарств України, що становило 1,8 % їх загальної кількості. Конфісковано й передано в колгоспи худоби та різного реманенту на суму 90—95 млн крб. Усього в Україні за роки колективізації експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств, що становило приблизно 1,4 млн чоловік. Понад половину з них було вислано на Північ та до Сибіру [27, с. 204].

Злочинна стратегія «соціалістичного» очищення села здійснювалася й іншими методами. Про страшну драму українського народу, що дістала в світовій історії назву «**голодомор**» **1932—1933 років**, написано вже чимало. Максимально узагальнюючи все досі оприлюднене про внутрішню політику більшовиків, «її можна звести до двох головних напрямів:

- 1) формування людини нового типу, тобто такої людини, яка була б придатна на роль «будівника комунізму»;
- 2) усунення тієї частини населення, яка для цього не підходила [1, с. 12].

Чому більшовикам необхідно було вдаватися саме до такої нелюдської стратегії ведення війни із селянством, як голодна смерть населення України? Терор засобом голодомору вирішував одразу кілька завдань. Назвемо їх.

1. Через відсутність продовольчої бази за рахунок вивезення хліба, навіть насінневого фонду для посіву озимих і ярих, селяни не змогли б ефективно протистояти існуючій владі.

2. Терор голодомором був найбільш ефективним за результатами знищення українського селянства, яке більшовики вважали своїм ворогом в Україні.

3. Голодомор був зброєю тотального знищення, охоплюючи все населення. Він порушував демографічний баланс, підриваючи приріст населення, що призводило до фізичної деградації нації.

4. Голодомор знищував лише людей, залишаючи неушкодженим все їхнє особисте майно, засоби сільськогосподарського виробництва. І водночас голодомор звільняв територію для нового заселення, але вже не українцями, а іншими національностями. Одразу ж після створення СРСР ОГПУ почало переселяти селян з інших республік на місця, що лишилися від вимерлого українського населення.

5. Голодомор дав можливість більшовикам змінити етнографічний склад населення України на свою користь, забив клин у моноліт українства, нейтралізував політичний, ідеологічний і воєнний потенціал українського селянства, даючи широкі можливості для русифікації українського населення, що лишилося живим, і створюючи людський матеріал для реалізації більшовицьких ідей побудови комуністичного суспільства.

6. Голодомор 1932—1933 років в Україні повністю реалізував ідею перетворення селян-власників на «сільський пролетаріат», на довгі роки поховавши лозунг «земля — селянам», з яким більшовики прийшли до влади в 1917 р. Система колгоспів повністю перетворила селян-власників на «сільський пролетаріат», який не виробляв, як раніше, свій сільськогосподарський продукт, а став найманим робітником більшовицької системи сільського господарства.

Наслідки тоталітарного голодомору 1932—1933 років були жахливими: він забрав життя близько 10 000 000 українських селян [28, с. 14].

Отже, характеризуючи систему господарювання в аграрному секторі в 30-ті роки, варто наголосити, що в епоху «великого перелому» була ліквідована вся кооперативна система в аграрній сфері народного господарства. Під гаслом суцільної колективізації було реалізовано державну антикооперативну політику. Були розігнані чи перетворені на придаток державних органів загальні й багато регіональних кооперативних центрів та союзів. Їх матеріальна база, яка створювалася роками, розсіялася, частково перейшовши до рук різних держорганів, а в основній своїй частині — занепала й зруйнувалася. Таким чином, слабкі паростки демократичного кооперативного руху, які зародилися в роки непу, були знищені.

Усе управління колгоспами перейшло до державних органів у центрі й на місцях. Згорнула свою діяльність Всесоюзна рада колгоспів. Відмінялися з'їзди й конференції колгоспників. На зміну економічним методам прийшло адміністрування. Згори диктувалися державні завдання. Усе господарське життя в колгоспах суворо регламентувалося. По кожному виду сільськогосподарської продукції існували спеціальні заготовчі установи: заготзерно, заготяйце, заготплодоовоч тощо. Звіти були від кварталних до п'ятиденних. З 1933 р. було скасовано існуючу договірну систему заготівель зернових

культур і встановлено як для колгоспів, так і для одноосібних господарств тверді зобов'язання зі здачі державі зерна, м'яса, молока, картоплі тощо за встановленими цінами. Господарства, які не виконали завдання, обкладалися грошовими штрафами.

Обов'язкова здача продукції за низькими цінами не забезпечувала нормальне відтворення, оплату праці, формування посівних і фуражних фондів. Монопольний закупник зерна «Заготзерно» купував пшеницю по 80 коп. за центнер, а продавав по 10,4 руб., з яких 8,9 руб. вилучалися в держбюджет як податок з обороту, за рахунок чого й відбувалося фінансування індустріалізації. Майже чверть століття — з 1929 по 1953 р. — закупівельні ціни на основну сільськогосподарську продукцію залишалися незмінними.

Оплата праці мала не пряму форму грошових і натуральних розрахунків, а вельми опосередковану, яку називали трудоднем. Це була жебрацька оплата. У першій п'ятирічці на трудодень приходилось у середньому 50 коп. Оплата проводилася в основному натурою (зерном). Обов'язковим поставанням сільськогосподарських продуктів державі обкладалися посіви присадибних ділянок колгоспників, пришкільні ділянки, господарства дитячих будинків.

Перетворення колгоспів на специфічний механізм для привласнення державою результатів праці селян йшло й іншими напрямками. Були одержавлені *машинно-тракторні станції* (МТС — державне сільськогосподарське підприємство, що створювалося для технічної та організаційної допомоги колгоспам — перше було створено в 1928 р. в Одеській області), які спочатку створювалися на паєх держави, колгоспів і засобів населення. Усупереч назві, жодних розрахункових стосунків між колгоспами і МТС насправді не було. Натуроплата МТС була, як і обов'язкові поставки, прямим, у натуральній формі стягуваним державним податком. Державними органами визначалось, яка частка врожаю повинна йти на оплату МТС, але перераховувалася вона не в МТС, а безпосередньо до державних фондів. Самі ж МТС перебували на бюджетному фінансуванні, і їх працівники отримували, як і робітники, зайняті в державній промисловості, грошову заробітну платню. Колгоспи були позбавлені можливості купувати машини, створювати власну індустріальну базу. *Так, на рубежі 30—40-х років остаточно сформувалася жорстко централізована адміністративно-командна система і в аграрному секторі.*

Проте слід зауважити, що за роки довоєнних п'ятирічок промисловість України все-таки зробила значний крок уперед (щодо технічної реконструкції, нарощування потужностей, кількісного та якісного зростання кадрового потенціалу й зростання випуску продукції) як за першу п'ятирічку, так і особливо за другу (1933—1937 рр.) та за третю (1938—1942 рр.).

Програму першої п'ятирічки щодо загального обсягу промислового виробництва було виконано на 93,7 %, у важкій промисловості — на 108 %.

Частка промислової продукції підвищилася з 51,5 % у 1928 р. до 70,7 % у 1932 р. Частка першого підрозділу у валовій продукції всієї промисловості зросла до 53,4 % проти 39,5 % у 1928 р. [31, с. 209]. У результаті першої п'ятирічки скоротився імпорт машин та устаткування. Але проблему динамічного розвитку технічної бази виробництва так і не було вирішено. Ручна праця переважала не лише в сільському господарстві та будівництві, а й в промисловому виробництві.

У республіці здійснювалося велике будівництво на основі освоєння капітальних вкладень. У результаті введення в дію нових підприємств, реконструкції старих у промисловості безперервно збільшувався обсяг основних фондів. У 1940 р. нові або повністю реконструйовані підприємства випускали понад 92 % продукції великої промисловості України, зокрема: у чорній металургії — 99,4 %, хімічній промисловості — 99,7 %, у тракторній — 100 %, турбінній — 100 %, комбайнобудуванні — 100 %, електростанцій — 100 % тощо.

Щодо загального стану економіки УРСР у 1939—1941 рр. можна з упевненістю сказати, що її роль у народногосподарському комплексі СРСР була надзвичайно важливою. Зростаюча мілітаризація економіки країни позначилася й на потенціалі республіки. Збільшилися обсяги виробництва в галузях важкої індустрії, зросла її частка в загальносоюзному промисловому виробництві (у 1940 р. вона становила 62 %). Україна залишалася головною вугільною та металургійною базою СРСР: у 1940 р. тут видобувалося 50,5 % вугілля, 67,6 % залізної руди, вироблено 48,8 % сталі, 64,7 % чавуну. Україна була одним з основних районів СРСР з виробництва зернових і технічних культур, даючи третину союзного виробництва зерна, 60 % цукрових буряків.

Але високі темпи розвитку важкої індустрії не супроводжувалися відповідним розвитком легкої та харчової промисловості, соціально-культурної сфери, без чого неможливе зростання добробуту. Індустріальна потужність України була зорієнтована на первинну переробку сировини та виготовлення «машин для виробництва машин», а не на задоволення повсякденних потреб людини. Характерною особливістю періоду індустріалізації було значне зниження частки фонду споживання в національному доході з 80 % у 1927 р. до 55—50 % у наступні роки. У результаті рівень життя робітників був наближений до рівня 1913 р.

У роки довоєнних п'ятирічок мало що змінилось у розміщенні промислових об'єктів на території України. Увесь приріст виробництва припадав на традиційні промислові центри — Донбас, Придніпров'я, а також на великі міста, передусім на Харків, Київ, Одесу. Отже, у республіці закріплювалася традиційна структура промислового виробництва, яка, як і раніше, прив'язувала народне господарство республіки до потреб Союзу.

Підбиваючи підсумки 30-х років, можна зробити такі висновки:

➤ утворилася *централізована економічна система*, заснована на повному одержавленні виробництва та ліквідації приватної власності, затвердженні

командного стилю в управлінні промисловістю і директивних методів керівництва;

➤ *було створено могутню важку промисловість*, що не залежала від імпорту, з'явилися нові галузі економіки, почався масовий випуск автомобілів, тракторів, комбайнів та ін.;

➤ модель індустріалізації спиралася на *екстенсивний розвиток*, чинники ефективності виробництва не діяли;

➤ сільському господарству було завдано важкого удару, обсяги виробництва знизилися;

➤ високих темпів розвитку набуло *воєнне виробництво* (танків, літаків та ін.);

➤ помітною стала *розбалансованість*, виникли серйозні *диспропорції в народному господарстві*;

➤ рівень життя населення залишався вкрай низьким.

**Господарство України
в роки війни
(1941—1945 рр.) та
повоєнної відбудови**

З перших днів війни Україна стала ареною найжорстокіших боїв. Уже до листопада 1941 р. ворогом були окуповані території, де до війни проживало 40 % населення СРСР, вироблялося 68 % чавуну, 58 % сталі, 60 % алюмінію, видобувалося 63 % вугілля, отримували 84 % цукру, 38 % зерна, утримувалося 38 % великої рогатої худоби і 60 % поголів'я свиней. Тут знаходився 41 % усіх залізничних колій Радянського Союзу [27, с. 213].

Друга світова війна завдала колосальних збитків народному господарству.

Було зруйновано 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, причому 250 були повністю спалені, а мешканці страчені. За підрахунками спеціалістів, демографічні втрати України впродовж січня 1941 — липня 1946 рр., становили за різними даними 7—15 млн осіб, або понад 22 % загальної кількості населення. Промисловість і сільське господарство України були вщент зруйновані. Лише прямі збитки, завдані народному господарству республіки, становили величезну суму — 205 млрд крб., яка в п'ять разів перевищувала державні витрати на будівництво нових заводів, фабрик, електростанцій, шахт та інших підприємств у роки довоєнних п'ятирічок. А загальні втрати, які зазнали населення та народне господарство України, становили справді астрономічну цифру — майже 1,2 трлн крб. [27, с. 219].

Катастрофічно знизилось промислове виробництво республіки. У 1945 р. тут було видобуто лише 36 % вугілля, вироблено до 20 % електроенергії, 17 % чавуну (порівняно з рівнем 1940 р.). Загалом промисловість України виробляла лише 26 % довоєнного рівня, сільське господарство — 60 %. На окупованих територіях залишилися неушкодженими лише 19 % довоєнної кількості промислових об'єктів.

Водночас загальний рівень промислового виробництва у 1945 р., за офіційною радянською статистикою, знизився лише на 8 % порівняно з 1940 р.

Цьому сприяла небачена за своїми масштабами евакуація. До східних районів СРСР з України було вивезено більше 500 підприємств, евакуйовано понад 4 млн осіб для забезпечення їх роботи.

За цих умов достатньо оперативно та енергійно виявила себе надцентралізована радянська директивна система управління. Жорстка централізація, притаманна радянській економіці, відіграла вирішальну роль у забезпеченні економічних переваг у роки війни. Так, уже через тиждень було ухвалено «мобілізаційний народногосподарський план» на III квартал, а 16 серпня 1941 р. — «воєнно-господарський план» на IV квартал 1941 р. і на 1942 р., які забезпечили ефективне переведення економіки на воєнні рейки та переміщення промисловості в східні райони СРСР, формування в них воєнного виробництва.

Вагомим був внесок українських трудівників у перемогу. Підприємства, евакуйовані з України, виробляли значно більше продукції, ніж на колишніх місцях. Завод ім. Комінтерну в 1942 р. виробляв удвічі більше танків, ніж на початку війни, Київський завод «Ленінська кузня» за перші три місяці роботи на новому місці збільшив випуск продукції більше як утричі. Відзначилися також Одеський та Київський верстатобудівні заводи.

У надзвичайно складних умовах суворої зими 1941—1942 років евакуйовані підприємства починали давати воєнну продукцію. Так, через 15—20 днів дали першу продукцію київські заводи «Арсенал», «Транссигнал», верстатобудівний ім. М. Горького, Краматорський завод важкого машинобудування та ін. Більшість же евакуйованих підприємств почали давати продукцію вже навесні 1942 р., а в середині того ж року воєнна перебудова народного господарства завершилася. На сході країни небувало швидкими темпами було створено абсолютно нову й високоефективну воєнну економіку.

Свій вагомий внесок у досягнення перемоги зробили й вчені України. Академія наук УРСР, евакуйована в Уфу, зосередила свою увагу на проблемах розвитку літакобудування, моторобудування, танкобудування. Колектив Інституту електрозварювання, очолюваний академіком Є. О. Патонем, упродовж короткого часу провів велику роботу з налагодження автоматичного дугового зварювання корпусів танків Т-34.

Значним був внесок і українського селянства: евакуйовані з Київщини у Заволзькі степи, селяни почали вирощувати там цукровий буряк. Загалом українські трудівники села брали активну участь у забезпеченні фронту сільськогосподарською продукцією.

Великим внеском у майбутню перемогу була й праця в'язнів ГУЛАГу, де перебувала значна кількість людей, проголошених «ворогами народу». Загальна чисельність в'язнів на початку війни становила 2,3 млн чол., а за 1941—1944 рр. у ГУЛАГ прибуло ще 2,55 млн чол., серед яких чи не найчисельнішою групою були українці. Праця в'язнів застосовувалася в промисловості, будівництві, у шахтах, на лісозаготівлях. У 1941—1944 рр. у системі

НКВС було видобуто 315 тонн золота, 6,5 тис. тонн нікелю, 8,9 млн тонн вугілля тощо.

1943 рік став роком великого переламу у ході війни. Уже наприкінці літа 1943 р. радянські війська вступили на землю України. Відступаючи під тиском Червоної Армії, гітлерівці вдалися до тактики «спаленої землі». У наказі до військ Гітлер наголошував: «Не можна допустити, щоб при відступі з України ми залишили після себе хоч одну людину, хоч одну голову худоби чи мірку зерна... Ворогові повинна дістатися цілковито спалена і винищена земля» [27, с. 218]. У результаті такої політики надзвичайно потерпіло Лівобережжя, звідки уздовж 300-кілометрової смуги над Дніпром було вивезено величезну кількість населення.

Одразу ж після визволення від окупації розпочалася *відбудова народного господарства України*. Ще в серпні 1943 р. було прийнято постанову «Про невідкладні заходи щодо відбудови народного господарства в районах, звільнених від німецької окупації». Уряд Союзу РСР виділив кошти на відбудову зруйнованого господарства України, але вони становили лише 24 % загальної суми і явно не відповідали об'єктивним потребам республіки, адже матеріальні збитки України перевищували 40 % загальних втрат СРСР. І, незважаючи на героїчні зусилля українського народу, відбудова народного господарства УРСР у роки війни лише розпочалася. Відновлення економічного потенціалу республіки стало основним завданням наступного п'ятиріччя.

В умовах переходу від війни до мирного будівництва постали **питання про шляхи подальшого розвитку економіки** країни, її структуру та систему управління. Йшлося не лише про *конверсію воєнного виробництва*, а й про доцільність збереження моделі економіки, що склалася. *Роки війни виявили сильні риси існуючої моделі, зокрема, дуже високі мобілізаційні можливості, здатність у короткий термін налагодити масове виробництво висококласного озброєння та забезпечити необхідними ресурсами армію, воєнно-промисловий комплекс (ВПК) за рахунок перенапруження інших секторів економіки*. Але війна також з усією силою підкреслила основні недоліки радянської економіки: високу питому вагу ручної праці, низьку продуктивність праці та якість невоєнної продукції. Те, що було допустимим у передвоєнні роки і в умовах війни, у повоєнний час вимагало кардинального вирішення.

Йшлося передусім про те, чи слід повертатися до довоєнної моделі економіки з гіпертрофованими воєнними галузями, жорсткою централізацією, безумовною плановістю у визначенні діяльності кожного підприємства, повною відсутністю будь-яких елементів ринку, жорстким контролем за роботою адміністрації.

Після війни деякі господарські керівники, економісти заговорили про необхідність реорганізації системи управління економікою, пом'якшення тих її сторін, які стримували ініціативу та самостійність підприємств, і, зокрема, про послаблення пут надцентралізації.

Такі настрої певною мірою виявилися і в Держплані СРСР, який підготував перший повоєнний план відбудови та розвитку народного господарства країни. В ньому було закладено показники, які давали можливість здійснювати розвиток основних галузей економіки без граничного напруження, залишаючи можливість для прояву самостійності як окремим підприємствам, так і галузям промисловості.

Проте надії на перетворення в сфері управління економікою залишилися нездійсненими. Прийнятий у травні 1946 р. Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. містив напружені завдання, основним з яких було забезпечити першочергову відбудову й розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту. Це стало першим кроком на шляху **повернення до довоєнної моделі розвитку народного господарства**. *Було взято курс на посилення адміністративно-командних методів керівництва. За сталінським планом остаточно оформлювалося суспільство, в якому було ліквідовано ринкові відносини, а людина повністю підпорядковувалася політико-адміністративній владі.* Ця цілісна модель охоплювала як промисловість, так і сільське господарство. Уряд знову (як і в довоєнні роки) переходив до розширення застосування примусової праці. Обсяг виконаних ГУЛАГом, тобто системою таборів, де працювали ув'язнені, робіт виріс у повоєнні роки у декілька разів. І хоча їхня праця носила неекономічний характер і система концентраційних таборів як резерв робочої сили не виправдовувала себе, але ця система була важливим важелем, невід'ємною частиною того політичного режиму, який панував у СРСР.

Отже, існування централізованої моделі економіки з гіпертрофованим військовим сектором, суворим адміністративно-політичним контролем за діяльністю господарської адміністрації, підприємств і всіх робітників, визначило й *особливості відбудовного періоду*:

- опора на внутрішні ресурси;
- пріоритет у відновленні роботи важкої тдустрії;
- посилення ролі мобілізаційно-пропагандистських заходів (рухів передовиків, новаторів, соціалістичного змагання тощо);
- використання позаекономічного примусу.

За цих умов відбудова промисловості була найважливішим завданням. На відродження промисловості України було спрямовано величезні матеріальні та трудові ресурси, сюди направляли механізми, обладнання, верстати, технологічні лінії, які СРСР отримував як репарації з Німеччини, в основному у вугільну промисловість, машинобудування, електроенергетику. Були частково задіяні й ресурси східних районів СРСР. Водночас *реалізація довоєнної моделі розвитку народного господарства означала форсування зростання важкої промисловості за рахунок виробництва товарів народного споживання, сільського господарства та добробуту народу, які асигнувались за так званним залишковим принципом.*

У 1946—1950 рр. на розвиток важкої промисловості було спрямовано 88 % капіталовкладень. Більшість виділених коштів йшла на відбудову Донбасу, що дало змогу в 1950 р. довести видобуток вугілля до 93 % довоєнного рівня.

Серед пріоритетних галузей народного господарства була електроенергетика, їй першочергово виділялися кошти, трудові та матеріальні ресурси, транспорт, у найстисліші терміни було відбудовано Дніпрогес, а до кінця п'ятирічки в Україні вироблялося більше електроенергії, ніж перед війною.

Доволі успішно відроджувалася й металургійна промисловість. За виплавою чавуну та сталі наприкінці п'ятирічки Україна вийшла на рівень 93—95 % довоєнного виробництва, випередивши Великобританію, ФРН, Францію з виробництва цих товарів на душу населення.

Машинобудування в Україні відбудовувалося також досить швидкими темпами, до 1949 р. тут працювало більше машинобудівних заводів, ніж до війни, що зумовлювалось надходженням обладнання демонтованих німецьких заводів і передислокацією деяких заводів зі Сходу СРСР. Наприкінці відбудовчого періоду машинобудівна галузь випустила продукції у півтора раза більше, ніж до війни. Проте відбудова промисловості на основі застарілих технологій та старої технічної бази зумовила низьку якість та високу собівартість продукції.

Значно повільніше йшла відбудова сільського господарства. На цій галузі особливо боляче позначилося повернення до старих порядків, небажання йти на будь-які реформи, які могли б послабити жорсткий контроль з боку держави. Загалом воно трималося не стільки на особистій зацікавленості селянина у результатах своєї праці, скільки на позаекономічному примусі.

Негативно на розвитку сільського господарства та його відбудові позначилося й те, що капітальні вкладення в нього були вкрай недостатніми. Разом з вкладеннями колгоспів вони становили лише 12 % загальних капіталовкладень у відбудову народного господарства. Село залишалось основним «донором» економіки й одночасно «пасинком» щодо виділення державних ресурсів. Не випадково на початку 50-х років воно тільки наблизилось до довоєнного рівня. Середньорічні темпи зростання сільськогосподарського виробництва в 1950—1953 рр., за офіційними даними, становили лише 1,6 % [31, с. 269].

У 1945 р. було ухвалено постанови щодо відбудови народного господарства західноукраїнських областей, які були приєднано до Великої України ще у вересні 1939 р. У цих документах визначався курс на реконструкцію та розвиток традиційних для регіону галузей промисловості (нафтовидобувної, газової та ін.) і на створення нових (машинобудування, приладобудування, металообробка та ін.). Сюди спрямовувалися не лише матеріальні ресурси, а й значна кількість робітників та інженерно-технічних працівників. Темпи промислового розвитку тут були значно вищими, ніж у східних областях. Зросла питома вага регіону у промисловому виробництві республіки (з 4,7 % у 1940 р. до 12,6 % у 1948 р.). Але форсована індустріалізація тут, як і в довоєнні роки в Східній Україні, супроводжувалася повільним розвитком харчової, легкої та інших галузей промисловості, тих, які забезпечували безпо-

середні потреби населення. Багато в чому це пояснюється й станом сільського господарства республіки, яке повинно було забезпечувати їх сировиною.

Одночасно розгорталася колективізація, яка здійснювалася тими ж примусовими методами, як і в Наддніпрянській Україні.

Найважливішим завданням післявоєнного економічного відродження країни радянська держава висунула впорядкування й зміцнення грошового обігу. Необхідно було провести **грошову реформу**. У роки Великої Вітчизняної війни радянська держава була змушена випустити в обіг велику кількість грошей для покриття воєнних витрат. Водночас скоротилося виробництво споживчих товарів. До кінця війни грошова маса в обігу перевищила кількість грошей, що була в обігу до війни, приблизно в чотири рази. Такий надлишок грошей призвів до різкого зростання цін і зниження купівельної спроможності рубля.

14 грудня 1947 р. було прийнято ухвалу «*Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі і промислові товари*». Грошові знаки, що знаходилися в обігу, обмінювалися на нові, зразка 1947 р. Грошова реформа сприяла зміцненню грошового обігу й кредитних відносин у країні, відновленню повноцінного карбованця. Однак значна частина населення втратила свої заощадження. Адже за вкладами на ощадних книжках обмін старих грошей на нові здійснювався нерівномірно: до 3 тис. обмінювали 1 : 1, від 3 до 10 тис. — 3 : 2, а більше 10 тис. — 2 : 1. Готівку ж обмінювали 1 : 10. Особливо боляче реформа вдарила по селянству та сільській інтелігенції. В умовах відсутності установ Ощадбанку в сільській місцевості вони зберігали заощадження вдома, що скоротило їх заощадження у 10 разів.

Скасування в 1947 р. карткової системи розподілу продуктів призвело до значного зростання цін на них, нові ціни більше як утричі перевищували довоєнний рівень, тоді як заробітна плата збільшилася лише вполовину. Вкрай загострилася житлова проблема.

Таким чином, політичне й господарське керівництво СРСР у післявоєнні роки обрало найбільш складний і ресурсомісткий варіант відбудови та розвитку радянської економіки. Він передбачав не тільки авторитарний розвиток з опорою на власні сили, а й був обмежений курсом на максимальне форсування важкої промисловості та ВПК за рахунок безпрецедентного пограбування села, стримування життєвого рівня населення, гальмування розвитку соціальної сфери, легкої й харчової промисловості. Реалізація такого курсу вимагала не просто масштабного позаекономічного примусу, а й масових репресій. У цей період в Україні як складовій СРСР завершилося формування повоєнної адміністративно-командної економічної системи.

Формування адміністративно-командної системи й надмірне посилення централізованого управління та планування економіки негативно позначилося на стані економічної думки України. Та й сталінізм поклав край різноманіттю течій у розвитку економічної науки. Монополія *Й. Сталіна* (1879—1953) на розробку найважливіших економічних проблем призвела до ліквідації альтер-

нативи офіційному напряму економічної науки, а радянські учені-економісти, зокрема й українські, перетворилися на коментаторів положень, виказаних Сталіним. У таких умовах багато досягнень економічної науки 20-х років було втрачено. Категорія ринку зникла з науки, а економічні дослідження були пройняті плановим фетишизмом. Перестала існувати концепція поєднання планових і ринкових начал навіть як предмет теоретичного аналізу. Державний план трактувався як економічний закон соціалізму.

У 30—50-х роках проблеми народногосподарського планування були в центрі уваги учених-економістів України. Над ними працювали В. Введенський, В. Мишкіс, В. Валуєв, Л. Шапіро, А. Петров, Л. Горелік, П. Першин та ін. В їхніх працях порушувалися питання про можливість і необхідність планування при соціалізмі, про зв'язок народногосподарського планування із суспільною власністю на засоби виробництва. Вони розглядали планування як специфічну межу соціалізму, як економічну закономірність, властиву тільки соціалістичній системі господарства.

Українські економісти всебічно досліджували принципи, методологію, форми й методи планування. При цьому планування протиставлялося ринковим відносинам. План і ринок розглядалися як антиподи, де ринок властивий капіталізму, який розвивається стихійно, а план є закономірністю соціалізму. Проблема ж державного регулювання ринкових відносин узагалі не досліджувалась, оскільки, на думку економістів, соціалізм і ринок, планові й ринкові начала — поняття несумісні. Природно, що така постановка питання зумовила витіснення ринкових відносин з економічної системи. Оскільки товарно-грошові відносини практично існували навіть в умовах командної економіки, економісти дійшли висновку про необхідність їх використання в плануванні та управлінні економікою. Що ж до закону вартості, то його дія при соціалізмі визнавалася в «перетвореному вигляді». Але регулятором соціалістичної економіки, як і раніше, вважався народногосподарський план.

Питання про співвідношення планування й закону вартості обговорювалося на економічній дискусії 1951 р. за проектом підручника «Політична економія», в якій взяли участь й українські економісти. Багато учасників дискусії відстоювали погляд на план як на основний закон соціалізму, а планування пояснювали соціалістичними формами власності, планування розглядалося не як об'єктивна закономірність, а як реалізація волі соціалістичної держави. У роботі Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (1952 р.), яка ніби підвела підсумок дискусії, наголошувалося, що товарне виробництво у країні хоча й зберігається, але воно «обмежене», це — «товарне виробництво особливого роду», де засоби виробництва й робоча сила не є товарами, відсутні такі категорії, як капітал, додаткова вартість, прибуток на капітал і т. д. Сталін уважав, що у країні діє закон вартості, але сфера його дії поширюється на обмін, головним чином, товарів особистого споживання, і тут у відомих межах він зберігає роль регулятора, але не має регулюючого значення в соціалістичному виробництві. Сфера дії закону вар-

тості суворо обмежена й поставлена в рамки законом планомірного розвитку, п'ятирічними й річними планами, господарською політикою, а тому, на його думку, закон вартості не може в країні відігравати роль регулятора [12, с. 292].

Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що процес формування адміністративно-командної економічної системи був пов'язаний з виникненням централізованого директивного планування наприкінці 20-х — на початку 30-х років і відзначається подальшим зміцненням у передвоєнний період, а також в роки Великої Вітчизняної війни й повоєнної відбудови народного господарства. Але командна система з її механізмом директивного планування могла функціонувати лише як тимчасова, яка після виконання надзвичайних завдань мала бути реформована. На певному етапі вона вичерпала себе, перетворилася на гальмо розвитку. Характерно, що це виявилось ще на початку 30-х років, тобто в процесі формування адміністративно-командної системи. Уже тоді мали місце збої, знижувалась ефективність виробництва, з'явилися витратні тенденції, відчувались ці проблеми й напередодні Вітчизняної війни. Ставало очевидним, що форми та методи планового управління багато в чому себе вичерпали й стали причиною негативних явищ в економіці. Однак реально ця система дедалі зміцнювалася, ставала відверто бюрократичною. В управлінні промисловістю й сільським господарством остаточно був здійснений перехід до командних методів, а в плануванні — до тотального директивного планування.

14.4. УКРАЇНА В УМОВАХ КРИЗИ КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ

Економічна система, яка дістала назву командно-адміністративної та яка склалася в довоєнний період, отримала свій остаточний вигляд і теоретичне обґрунтування в повоєнні роки. Водночас ця система на початку 50-х років практично вичерпала свої можливості й зазнала серйозних економічних і політичних труднощів, розв'язання яких стало важливим завданням нового керівництва країни, яке прийшло до влади після смерті Сталіна. Сучасні російські дослідники стверджують, що країна опинилася у вибухонебезпечному стані через існування зони підневільної праці, що постійно розширювалася завдяки існуванню підневільного села та ГУЛАГу [18, с. 455].

Перша спроба реформування командно- адміністративної системи

Перша спроба реформування командно-адміністративної системи у 50—60-ті роки тісно пов'язана із завершенням сталінського періоду в історії СРСР (березень 1953 р.) і була викликана певними політичними змінами, створенням коаліційного керівництва, провідну роль у якому досить швидко зумів опанувати М. С. Хрущов. Нове керівництво країни розуміло нагальну потребу модернізації й навіть повної ліквідації системи ГУЛАГу, стимулю-

вання аграрного сектору економіки, проведення перетворень у соціальній сфері, нарешті, відходу від постійної «мобілізаційності» у вирішенні господарських проблем.

Одним з перших заходів нового керівництва країни стало суттєве зниження сільськогосподарського податку, списання заборгованості з податків за попередні роки, збільшення розмірів присадибних ділянок. Істотно знижені були норми обов'язкових поставок державі продукції тваринництва, збільшені закупівельні ціни на продукцію колгоспів і радгоспів (у 5,5 раза на м'ясо, удвічі — на молоко та масло, на 50 % на зернові). Таке підвищення закупівельних цін було вкрай необхідним кроком, адже вони практично були у більшості значно нижчими за витрати на їх виробництво. Саме низькі ціни фіксували нееквівалентний обмін між сільським господарством і промисловістю, який у останні роки життя Сталіна став особливо разючим (у 1927/28 р. за 1 ц жита можна було придбати 35 м ситцю або 17 кг цукру, або 21 кг олії, а у 1952 р. відповідно 1,5 м ситцю, 0,9 кг цукру, 0,5 кг олії). Такі ціни не забезпечували не лише розширене, а й навіть просте відтворення в колгоспах і радгоспах.

Оздоровленню аграрного сектору сприяло також підвищення цін на продукцію, яку колгоспи продавали державі понад обов'язкові поставки, та запровадження більш високих цін на продукцію радгоспів. Важливим у цьому напрямі було й рішення щодо відміни обов'язкових поставок і натуроплати за роботу МТС, а також перехід до заготівель сільськогосподарської продукції за єдиними цінами, що диференціювалися за зонами. Не менш важливим був також крок керівництва країни у бік пом'якшення жорсткої регламентації діяльності колгоспів. У 1955 р. їм було надане право самостійно приймати рішення про організацію виробництва та використання своїх ресурсів за умови виконання обов'язкових поставок продукції державі.

Багато робилося для зміцнення матеріально-технічної бази на селі. Загалом по СРСР за 1954—1958 рр. у сільське господарство було спрямовано 664 тис. тракторів, 361 тис. зернозбиральних комбайнів, 571 тис. вантажних машин. Щоправда, капіталовкладення в сільське господарство впродовж 1951—1960 рр. становили лише 18 % загального їх обсягу, але порівняно з попереднім періодом вони були доволі значними.

Із середини 1950-х років сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним, доходи колгоспників значно зросли й продовжували зростати до 1957—1958 рр. Середньорічні темпи сільськогосподарського виробництва в 1954—1959 рр. становили понад 7 %. Однак, як і раніше, переважала політика екстенсивного розвитку. Нарощення темпів зростання виробництва сільськогосподарської продукції досягалося не за рахунок інтенсивного використання техніки, передових технологій, більш врожайних зернових і технічних культур у землеробстві, а за рахунок освоєння великих масивів земель у Сибіру, на Алтаї та в Казахстані. Такі заходи, хоч і дали певне зростання виробництва зернових, але на сільське господарство євро-

пейської частини СРСР, зокрема й України, за рахунок якого й створювалися нові радгоспи, справило негативний вплив. Існуюча продовольча проблема залишалася гострою, життєвий рівень сільського населення низьким. Селянство, як і раніше, не було зацікавлене працювати в колгоспах, адже плата за працю була мізерною, а держава продовжувала на свій розсуд розпоряджатися результатами його праці.

Для економічної науки та практики господарювання в аграрному секторі цього періоду є притаманним намагання відійти від пануючих раніше уявлень щодо натуральності колгоспної економіки, притаманності їй лише натуральних категорій (трудодень, натуроплата, обов'язкові поставки) та відсутності товарно-грошових відносин у сільському господарстві, які склались у попередній період. Уже із середини 50-х років у радянській економічній літературі, і в українській зокрема, почали розробляти *проблеми визначення собівартості сільськогосподарської продукції, запровадження госпрозрахунку*, про які в попередній період не йшлося. Так, в Інституті економіки АН УРСР були підготовлені та опубліковані під керівництвом академіка П. М. Першина колективні праці «Пути снижения затрат в сельском хозяйстве» (М., 1956) і «Затрати праці і собівартість сільськогосподарської продукції в колгоспах» (К., 1956), з'являються й перші журнальні статті, автори яких також порушували це важливе питання (А. Я. Радченка, І. І. Лукінова та ін.).

Велику увагу в наукових дослідженнях приділяли *розробці форм і методів матеріального стимулювання, підвищення матеріальної заінтересованості, удосконалення оплати праці в колгоспах, поступового переведення її в грошову оплату*, розглядаючи ці кроки як вирішальні для ефективного розвитку сільського господарства. Так, обґрунтовуючи необхідність вдосконалення системи оплати праці в колгоспах, А. Я. Радченко писав, що «правильна оплата праці — одна з найважливіших економічних підойм, за допомогою якої можна забезпечити успішний розвиток сільського господарства і підвищити продуктивність сільськогосподарської праці» [25, с. 7].

Не залишалися поза увагою й питання пошуку *джерел фінансування оплати праці в колгоспах*. Той же А. Я. Радченко зазначав, що економічними передумовами переходу до грошової оплати в колгоспах є наявність трьох факторів:

- достатньо високі рівні розвитку виробництва;
- висока товарність колгоспного виробництва, яка єдина може забезпечити достатні грошові надходження;
- формування спеціального фонду розподілу.

Такий підхід, особливо виділення другого фактору, свідчить про певні зрушення у поглядах на природу соціалістичного сільського господарства [25, с. 15].

Хрущов та його керівництво намагалися низкою заходів поліпшити ситуацію в аграрному секторі, які майже не дали позитивних результатів. До цих заходів можна віднести рішення впродовж трьох-чотирьох років наздогнати США за виробництвом м'яса, масла, молока; примусове запровадження по-

сівів кукурудзи по всій країні; хімізація землеробства, яка, проте, не була забезпечена відповідними потужностями в хімічній промисловості.

Великі надії покладалися на *реорганізацію МТС* і продаж техніки колгоспам та радгоспам, що обіцяло дещо звузити контроль державної бюрократії над селом. На *лютневому (1958 р.) пленумі ЦК КПРС* було визнано, що існуюча форма виробничо-технічного обслуговування колгоспів за допомогою техніки МТС перестала сприяти розвитку продуктивних сил села, породжувала знеособлення в керівництві та знижувала відповідальність за зростання врожайності, адже на одній землі господарювали два «господарі» — колгосп і МТС.

Передача техніки колгоспам викликала доволі активну полеміку в економічній літературі з теоретичного погляду. Адже цей процес зачіпав питання **двох форм власності**, а в руслі теоретичного обґрунтування побудови матеріально-технічної бази комунізму (завдання, яке було поставлене рішеннями XXI з'їзду КПРС) він зачіпав питання переростання двох форм власності в єдину, загальнонародну (державну). Деякі автори вбачали в цьому гальмуючий фактор формування єдиної власності (зростання колгоспно-кооперативної власності за рахунок техніки колишніх МТС) і зниження ролі держави в керівництві сільськогосподарським виробництвом. Водночас серед українських економістів домінувала інша концепція, яка ґрунтувалася на необхідності розвитку обох форм. «...Без зміцнення й дальшого розвитку загальнонародної, державної власності, яка зосереджує в собі промислові потужності, неможливий розвиток колгоспно-кооперативної власності, а ...відставання в розвитку останньої може загальмувати розвиток промисловості і всієї економіки країни взагалі», — писав з цього приводу А. Й. Вишневецький [4, с. 118—119].

Ці ж процеси посилили увагу й до обґрунтування такого поняття, як *неподільні фонди колгоспів*, які істотно зросли за рахунок техніки, яку передали від МТС. В економічній літературі робилися спроби визначити економічну сутність неподільних фондів як особливої категорії колективної власності, їх складу та ролі у підвищенні продуктивних сил колгоспного виробництва. Так, у колективній монографії Інституту економіки АН УРСР «Неделимые фонды колхозов» (М., 1960) стверджувалося, що «загальне зростання неподільних фондів, характеризуючи процес соціалістичного нагромадження колгоспів, означає одночасно розвиток продуктивних сил сільського господарства та вдосконалення виробничих відносин колгоспного ладу. Суспільні відносини, що пов'язані із володінням та використанням неподільних фондів, за своїм характером найбільше наближаються до суспільних відносин, пов'язаних із загальнонародною власністю. Тому зростання неподільних фондів означає зближення форм соціалістичної власності» [19, с. 18].

Власне, можна сказати, що як на практиці, так і у теоретичних дослідженнях, ліквідація МТС і передача техніки колгоспам означали *певний відхід від традиційного погляду на обов'язкову державну власність на засоби виробництва*.

Але при здійсненні цих заходів не було враховано низку факторів, які вкрай негативно позначилися на стані сільського господарства (надзвичайно високі ціни на техніку, відсутність достатніх коштів у господарствах для викупу останньої, втрата кваліфікованих кадрів, які працювали в МТС і не хотіли працювати в колгоспах тощо). Інші адміністративні реорганізації — укрупнення колгоспів, перетворення частини з них на радгоспи та ін. — також не дали позитивних зрушень.

Але все-таки не можна не зауважити, що аграрна політика М. Хрущова певною мірою відкривала перед радянським сільським господарством нові можливості, вселяла в багатомільйонні маси селянства надії на краще майбутнє. Проте позитивний потенціал переважно адміністративних реформ Хрущова в галузі сільського господарства був до кінця 50-х років вичерпаний, а наступні реорганізації та новації виявлялися неефективними та помилковими.

Прорахунки та помилки в аграрній політиці були головною причиною того, що в країні склалася напружена ситуація з постачанням населення продовольством. Держава змушена була піти на підвищення роздрібних цін на м'ясо та масло, що викликало масове невдоволення, а в деяких випадках і в крайніх формах. З 1963 р. СРСР змушений був імпортувати зерно. Це дискредитувало політику М. Хрущова у галузі сільського господарства, хоча в ній, як зазначалося, було й багато позитивного, особливо у 50-ті роки.

Великі зміни відбувалися не лише в аграрному секторі, а й в інших галузях економіки. У системі економічних перетворень було відведено значну, але недостатню роль науково-технічному прогресу, технічному рівню промисловості. А вже в середині 1950-х років стало цілком очевидним, що без пріоритетного розвитку нових напрямів у науці радянській економіці не вистояти в протистоянні із Заходом. І в низці партійних документів ставилося питання щодо прискорення НТП, запровадження в народне господарство передового досвіду та досягнень науки й техніки, було створено *Держкомітет Ради Міністрів СРСР по науці та техніці*. Посилилася увага й до економічних досліджень, їх намагалися спрямувати на вирішення народногосподарських проблем, не залишаючи поза увагою теоретичні питання, які мали обґрунтувати «корінні, теоретичні проблеми переходу від соціалізму до комунізму... На основі глибокого вивчення економічних процесів в цілому, а також ґрунтовного дослідження умов і шляхів розвитку кожної галузі суспільного виробництва зокрема необхідно робити глибокі економічні узагальнення закономірностей дальшого розвитку економіки СРСР» [9, с. 32].

Промислове виробництво в «хрущовське» десятиліття розвивалося доволі динамічно. За офіційними даними, в Україні у 1951—1958 рр. промислова продукція щорічно зростала на 12,3 %, а у 1959—1965 р. — на 8,8 %. В Україні, як і в усій країні, змінилася структура паливного балансу за рахунок збільшення видобутку нафти й газу (нафти — у 4,6 раза, газу — у 4 рази). Зріс і видобуток електроенергії, як за рахунок теплових електростанцій, так і

гідроелектростанцій «Дніпровського каскаду». При цьому слід зауважити, що останні будувалися без урахування екологічних вимог та інтересів сільського господарства. Всі ці проблеми знайшли відображення й у науковій літературі, їм присвячувалися планові теми наукових установ, колективні та індивідуальні монографії, численні наукові статті.

Економічна політика, що здійснювалася партійно-державним керівництвом на чолі з М. Хрущовим, загалом сприяла промислового зростанню, особливо такі її елементи, як більш активне використання кредитно-фінансових методів стимулювання виконання та перевиконання планових завдань (зокрема запровадження в серпні 1954 р. диференційованого режиму кредитування добре та погано працюючих підприємств), орієнтація на зміцнення госпрозрахункових відносин, пошуки шляхів удосконалення форм і методів матеріального стимулювання працівників промисловості, розширення прав союзних республік у плануванні, управлінні та фінансуванні промислових підприємств на їх території та ін. Але прорахунки в економічній політиці в роки семиріччя (1959—1965) стали однією з причин того, що в останні її роки знизилися темпи зростання продуктивності праці та капіталовкладень, серйозною проблемою став довгобуд. Відставання сільського господарства стримувало розвиток легкої та харчової промисловості.

Проте із самого початку «хрущовських» перетворень було зрозуміло, що майже всім їм протистоїть існуюча система управління, засилля бюрократичного апарату. У 1954—1955 роках було проведено низку заходів, які мала на меті її вдосконалення. У 1957 р. було здійснено реформу, спрямовану на реорганізацію управління промисловістю за територіальним принципом. На лютьневому (1957 р.) пленумі ЦК КПРС було прийнято постанову «*Про подальше вдосконалення управління промисловістю та будівництвом*», сутність якої полягала в ліквідації галузевих міністерств і створенні з 1 липня 1957 р. територіальних органів управління — *рад народного господарства* (раднаргоспів), які безпосередньо підпорядковувалися Раді Міністрів союзної республіки. Усього було створено 105 економічних адміністративних районів, зокрема 11 в Україні. У функціях Держплану СРСР залишалися лише загальне планування та координація територіально-галузевих планів і розподіл між союзними республіками найважливіших фондів. Постанова підкреслювала головне завдання, яке була покликана вирішити реформа: максимальне використання наявних ресурсів завдяки руйнуванню відомчих меж. Постанова також підкреслювала збереження пріоритетів розвитку важкої індустрії.

Для оперативного управління раднаргоспами з центру було створено республіканські раднаргоспи, а в 1962 р. — Раду народного господарства СРСР. Раднаргоспи здійснювали керівництво всіма підлеглими їм підприємствами, організаціями та установами в межах відповідного адміністративного району.

Перші результати реформи були доволі успішними. Зросли масштаби виробничої спеціалізації та міжгалузевого кооперування в межах економічних районів, прискорився процес створення та впровадження у виробництво нової техніки, нарешті, вона забезпечила більш комплексний розвиток економічних районів. Стало можливим більш раціонально використовувати місцеві ресурси та науково-технічні кадри.

Проте *реформа, народжена в надрах апарату й реалізована ним же, не зачепила основ господарського механізму, що існував*, а лише частково вирішила завдання, які стояли перед нею, породивши при цьому безліч нових проблем. І хоча зовні нова «раднаргоспівська» система управління істотно відрізнялася від попередньої, сутність її залишалася тією ж. Залишався той самий принцип розподілу сировини, продукції, той же диктат постачальника щодо споживача. *Економічні важелі не могли стати визначальними в умовах абсолютного панування командно-адміністративної системи*. Раднаргоспи щодо підприємств практично залишалися тими самими міністерствами, лише функціонували вони в межах певної території, а не галузі. Нові завдання вирішувалися за допомогою старого економічного механізму, а, отже, у 1950-х роках під час здійснення економічних перетворень не було належної послідовності та цілеспрямованості, а головне — *не ставилося завдання здійснення радикальної реформи існуючого господарського механізму*.

У кінцевому підсумку, центробіжні сили помітно послабили економічний потенціал країни в цілому, частина раднаргоспів виявилася неспроможною вирішувати великі виробничі завдання. Уже у 1959 р. розпочалося укрупнення раднаргоспів: більш слабкі приєднували до більш потужних (на 1962 р. в Україні їх залишалося сім). Але недоліки територіальної системи управління не зникали від цих перетворень. Раднаргоспи не могли забезпечити єдиної технічної політики в галузях виробництва, що, своєю чергою, стримувало темпи технічного прогресу, знижувало ефективність використання капітальних вкладень. Перебудова управління виробництвом, здійснена в 1957 р., не зачепила прав та обов'язків промислових підприємств, майже не змінила форм планування виробництва.

На рубежі 1950—1960-х років економічна ситуація в країні знов ускладнилася. Далися навзаки не лише об'єктивні причини, а й численні управлінські експерименти в економіці, суб'єктивізм і волюнтаризм її керівництва, значне зростання воєнних видатків, нова хвиля політизації та ідеологізації управління економікою.

Уряд зробив спробу поліпшити ситуацію низкою заходів, що значно погіршили становище населення. Так, було знижено тарифні розцінки в промисловості приблизно на 30 %. Це рішення пояснювалося необхідністю скорочення виробничих видатків, але на ділі це означало приховане скорочення заробітної плати робітників.

У 1961 р. було проведено грошову реформу: масштаби цін було підвищено в 10 разів, у зв'язку з чим було випущено нові гроші. Економісти вважають цю реформу прихованою девальвацією, адже внаслідок неї ціни на колгоспних ринках, які забезпечували в цей час близько 15 % товарообігу, значно зросли. Через деякий час (з 1 липня 1962 р.) було підвищено ціни на ряд продуктів харчування й в державній торгівлі (на м'ясо та м'ясопродукти на 30 %, на масло — на 25 %).

Такі рішення викликали невдоволення та призвели до стихійних виступів робітників, які довго замовчувалися офіційними джерелами й були висвітлені у пресі лише наприкінці 1980-х років.

Не було вирішене й одне з найважливіших завдань, що стояло перед економікою — *відмова від застосування мобілізаційних заходів у процесі розв'язання господарських проблем*. Через декілька років стало зрозумілим, що це завдання не може бути вирішене радянською економікою, адже економічні стимули розвитку були несумісними з командною системою. Як і раніше, необхідно було організувати маси людей для виконання різних проектів.

Утім, розмова про «хрущовські» реформи не була б повною, якщо б ми залишили поза увагою **соціальні зміни** в житті радянських людей, викликані низкою заходів, спрямованих на поліпшення умов життя населення, переважно міського. 25 квітня 1956 р. було скасовано *антиробітничий закон 1940 р., що прикріплював трудящих до їх підприємств*. Тепер робітники могли змінювати місце роботи, попередивши про це адміністрацію за два тижні (це не стосувалося колгоспників, які, не маючи паспортів, не могли за своїм бажанням залишити колгосп).

Було *підвищено мінімальну заробітну плату* (приблизно на 35 %) у промисловості. Змінилася й ситуація в колгоспах: замість існуючої раніше системи оплати праці один раз на рік запроваджено помісячне, подекуди поквартальне авансування (грошове та натуральне), причому грошова оплата колгоспників за 1950-ті роки зросла більш як у чотири рази.

У 1956 р. запроваджено *закон про пенсійне забезпечення*, за яким майже подвоївся розмір пенсій, а пенсійний вік було знижено до 55 років для жінок і до 60 років для чоловіків. Але колгоспники отримали право на пенсію лише у 1964 р., а пенсійний вік для них наставав на п'ять років пізніше. На початку 1960-х років колгоспники нарешті отримали паспорти.

Було скорочено *тривалість робочого тижня* (з 48 до 46 годин). Відпустка вагітних жінок, скорочена при Сталіні, стала знову двадцятиденною. Уряд обіцяв, нарешті, не випускати нових примусових займів (за якими держава забирала близько 6 % річних заробітків), але на 20 років заморозив виплати за попередніми займами.

Нарешті, *високими темпами розвивалося житлове будівництво*. Цьому сприяло застосування нових будівельних матеріалів і, зокрема, залізобетону. У 1951—1958 рр. в Україні було збудовано майже 2 млн квартир загальною площею 85,7 млн м², а в 1958—1965 рр. у дію було введено ще близько 60 млн м²

житла. Гострота житлової проблеми знизилася, але рівень забезпеченості житлом залишався низьким, і житлову кризу подолати не вдалося.

Таким чином, у результаті реформування економіки в 50-х роках в Українській РСР, як і загалом у СРСР, відбулися значні структурні зрушення, але на початку 1960-х років соціально-економічна ситуація в країні загострилася: знизилися темпи зростання продуктивності праці, погіршилися умови життя населення, що проявилось у зростанні цін на продукти харчування, збільшенні непрямих податків, обмеженні присадибних ділянок і поголів'я худоби в підсобних господарствах колгоспників, у зростанні загального дефіциту продовольчих та інших товарів. Усе це зумовило необхідність пошуку шляхів подолання негативних тенденцій радянської економіки.

**«Косигінська»
реформа: підготовка
та реалізація**

У першій половині 60-х років на сторінках радянської періодики широко розгорнулася дискусія з питань удосконалення господарського механізму, розширення самостійності підприємств і вдосконалення планування. У ній брали участь учені, працівники планових органів, робітники підприємств. У центрі дискусії стояло питання щодо показників плану для промислових підприємств. Існуючий показник обсягу валової продукції не забезпечував увагу до якісних показників роботи підприємства — рентабельності виробництва, собівартості продукції, продуктивності праці тощо. Крім того, вважали учасники дискусії, існуюча система планування не стимулювала підприємства до прийняття напружених планів, адже планування здійснювалося «від досягнутого», тобто підприємства отримували планові завдання у вигляді приблизно рівного відсотка приросту продукції до рівня, що був досягнутий у попередній період.

Головною думкою учасників дискусії була *ідея підвищення ролі підприємств у плануванні виробництва*. Але для забезпечення найбільш повного використання наявних ресурсів при складанні плану підприємством, останні слід зацікавити не лише у його виконанні, а й у певному напруженні планових завдань. З розгорнутими пропозиціями щодо цієї проблеми виступив у «Правді» харківський вчений О. Г. Ліберман із статтею «План, прибуток, премія» [11]. Він запропонував доводити до підприємств плани лише за обсягами продукції в номенклатурі та термінах поставки, а також за нормативами прибутку щодо виробничих фондів, тобто нормативів рентабельності. Саме на цій основі, вважав він, підприємства й повинні складати плани, зокрема й з продуктивності праці та чисельності працюючих, заробітної платні, собівартості продукції, з нагромаджень, капіталовкладень і нової техніки.

Для підвищення заінтересованості підприємств у високих планових завданнях О. Г. Ліберман пропонував *визначати розміри заохочень залежно від рівня рентабельності* (який він визначав як відношення прибутку до виробничих фондів). Він пропонував також у централізованому порядку затверджувати для кожної галузі виробництва *планові нормативи рентабель-*

ності, які і визначали б розмір заохочень: що вищою є рентабельність, тим більшим є заохочення. За умов невиконання плану рентабельності заохочення повинно було сплачуватися, виходячи з фактичного рівня, але якщо планова рентабельність знижувалася, то заохочення повинно було виплачуватися, виходячи із середньої ставки між плановою та фактичною рентабельністю. Важливою вимогою такої системи мав стати спеціальний *фонд заохочення*, який створювався б залежно від досягнутого рівня рентабельності, як єдине джерело всіх матеріальних заохочень. За умови недотримання завдань з обсягів виробництва, номенклатури й термінів поставок підприємство позбавлялося б прав на преміювання.

Підвищення ролі прибутку в плануванні нерозривно пов'язувалося з необхідністю вдосконалення ціноутворення, особливо встановлення економічно обґрунтованих цін на нову продукцію, при цьому зазначалося, що ціна на неї повинна встановлюватися з урахуванням вигод від експлуатації продукції, яку отримує споживач.

Але ідея прибутку як головного показника оцінки роботи підприємств викликала й заперечення, деякі економісти як основні планові пропонували й інші показники, зокрема зниження собівартості продукції, зростання продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва, поліпшення використання основних фондів, зростання питомої ваги нових виробів або першосортної продукції у загальному випуску та ін. Висловлювалися також пропозиції щодо розрахунків виробничих потужностей як основи плану та визначення його напруженості. Дехто пропонував для поліпшення системи планування замінити показник валової продукції на нормативну вартість обробки виробів, але спроба його запровадити виявилася невдалою.

Початок реформування радянської економіки поклали рішення березневого та вересневого (1965 р.) пленумів ЦК КПРС. Реформа (названа «Косигінською» за ім'ям одного з її ініціаторів — голови Ради міністрів СРСР О. М. Косигіна) мала на меті вдосконалити планування та економічне стимулювання й була спрямована на знаходження оптимального сполучення централізованого керівництва економікою й оперативно-господарської самостійності підприємств, зміцнення й подальший розвиток господарського розрахунку. Реформа охоплювала всі елементи господарського механізму: планування, організаційну структуру управління, економічні стимули й господарський розрахунок.

Відповідно до постанови вересневого (1965 р.) пленуму «*Про покращення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва*» найбільш істотні зміни передбачались у системі управління промисловістю. Передусім було вирішено ліквідувати раднаргоспи та повернутися до галузевого принципу управління. Були знову створені союзно-республіканські та союзні міністерства за галузями промисловості. На практиці це означало, що республіки втрачали контроль над більшістю підприємств.

Наступним важливим напрямом реформи була *зміна всієї системи планування та економічного стимулювання*. Нова система передбачала таке поєднання методів господарського керівництва, за якого акцент робився на посиленні **економічних методів**, що відповідно підвищувало вимоги до роботи Держплану. У державному плануванні передбачалося передусім підвищити його науковий рівень через запровадження прогресивних нормативів та балансових розрахунків, забезпечити тісну ув'язку його з науково-технічним прогресом. Крім того, передбачалося розглядати п'ятирічний план як основну форму державного планування розвитку народного господарства. Щоправда, у постанові зауважувалося, що можна конкретизувати та уточнювати завдання п'ятирічних планів по роках відповідно до змін, які відбуваються в економіці.

З метою розширення господарської самостійності підприємств передбачалося *скорочення кількості обов'язкових директивних планових завдань*, зокрема: обсяг реалізованої продукції (замість валової); основна номенклатура продукції; фонд зарплати; сума прибутку та рентабельності; платежі в бюджет та асигнування з бюджету; обсяг централізованих капіталовкладень і впровадження виробничих потужностей; найважливіші завдання з упровадження нової техніки; показники матеріально-технічного постачання.

Для підприємств визначались їх повноваження, зафіксовані в *«Положенні про соціалістичне державне підприємство»* (4 жовтня 1965 р.), у якому чітко зазначалося, що діяльність підприємства як основної ланки народного господарства будується на поєднанні централізованого керівництва з господарською самостійністю та ініціативою підприємств. До речі, питання економічної природи відокремленості підприємств знайшли доволі активне висвітлення в економічній літературі й викликали неоднозначне трактування. Так, у колективній монографії Інституту економіки АН УРСР *«Экономическая наука и хозяйственная реформа»* (К., 1970) стверджувалося, що «економічна відокремленість підприємств являє собою роздільне володіння та розпорядження засобами виробництва в інтересах досягнення основної мети соціалістичного виробництва» [20, с. 72], а в статті В. П. Корнієнка *«До питання про сутність відносин господарювання»* [7, с. 19] економічна самостійність соціалістичних державних підприємств розглядалась як роздільне господарювання, тобто лише як роздільне управління власністю.

Розширення прав і самостійності підприємств передбачалося здійснити в поєднанні зі зміцненням госпрозрахунку та посиленням матеріального стимулювання, що повинно було, на думку реформаторів, *забезпечити більш високий рівень поєднання особистих і колективних інтересів із загальнодержавними*.

Передусім було визнано необхідним посилити роль прибутку в підвищенні матеріальної зацікавленості підприємств працювати рентабельно, на принципах самоокупності. З цією метою до суми показників, які доводилися згори, включили загальну суму прибутку та рентабельність, що вираховувалась як відно-

шення чистого доходу до вартості основних та оборотних фондів. Як головне фінансове джерело утворення фондів заохочення, зокрема й на розвиток виробництва, також став прибуток. При цьому частка прибутку, яка залишалася в розпорядженні підприємства, ставилась у залежність від ефективності використання основних та оборотних фондів, збільшення обсягу реалізованої продукції, підвищення рентабельності виробництва та якості продукції. Нарешті, *обмежувалося централізоване («безплатне») фінансування капітальних вкладень і передбачалося впровадження довготермінового кредитування.*

Для забезпечення економічного стимулювання та створення матеріальної основи господарської самостійності підприємств створювалися три спеціальні фонди:

- фонд матеріального заохочення;
- фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва;
- фонд розвитку виробництва.

Кошти цих фондів, не використані у поточному році, передбачалося залишати в розпорядженні підприємств, а капіталовкладення в будівництво за рахунок фондів повинні були повністю забезпечуватися через державний план матеріально-технічними ресурсами.

Реформою передбачалося також *переведення капітального будівництва від безплатного бюджетного фінансування на кредитні засади* через довгострокове кредитування, щоправда, лише для об'єктів, які окупалися б у короткі терміни, а також припинення відшкодування за рахунок бюджету браку власних оборотних коштів, що мало значно зміцнити господарський розрахунок.

Реформа передбачала *зміни відносин між підприємствами та державним бюджетом* не лише в питаннях фінансування ним капіталовкладень. Платежі підприємств до бюджету також переводили на економічну основу: їх головною формою мала стати *плата за фонди*, яка визначалась у відсотках (найчастіше — 6 %) до їх вартості. Передусім підприємство повинно було вносити до бюджету за рахунок прибутку плату за фонди та фіксовані платежі, а також сплачувати відсоток за банківський кредит. Потім з того самого джерела мали формуватися три фонди підприємства, а частка прибутку, що залишалася після цього (так званий вільний залишок прибутку), повинна була вноситися до бюджету, що, власне, зберігало принцип «фінансової розкладки», який сформувався ще в 30-ті роки.

Ще в процесі економічної дискусії висловлювалися пропозиції щодо *відмови від планування фонду заробітної плати*, вбачаючи у цьому одне з джерел підвищення ефективності господарської діяльності підприємств. Так, В. Найдюнов та З. Сотченко, аналізуючи економічний експеримент, який провадився на підприємствах Львівського раднаргоспу в 1964—1965 роках, стверджували, що «нам здається корисним вже тепер в експериментальному порядку надати окремим підприємствам право самостійно планувати фонд заробітної плати з тим, щоб знайти способи регулювання його економічними шляхами, забезпечивши найбільш раціональне витрачання» [17, с. 75]. Проте такий підхід було

визнано недоцільним, і пояснювалось це тим, що відмова від планування фонду заробітної плати могла порушити відповідність між платоспроможним попитом населення та обсягом предметів споживання і послуг, що вироблялися. Щоправда, підприємствам дещо збільшили права у витрачанні фонду зарплати.

Господарська реформа зачепила й *сільське господарство*. Відповідно до рішень березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС було прийнято цілий ряд заходів, спрямованих на виправлення становища в аграрному секторі. Передусім було *підвищено закупівельні ціни* з таким розрахунком, щоб довести їх до рівня, за якого колгоспи та радгоспи не зазнавали б збитків у разі продажу продукції державі. Роздрібні ціни повинні були зберігатися на попередньому рівні, а різниця покриватися за рахунок державного бюджету.

Причиною відставання сільського господарства був і його *низький технічний рівень*. Тому було різко збільшено державні асигнування на підвищення технічного рівня сільського господарства, на виробництво сільськогосподарських машин і добрив. В Україні за 1966—1970 роки кількість тракторів збільшилася на 22 %, комбайнів — на 42 %, а застосування мінеральних добрив зросло майже вдвічі. Ще одним недоліком була недостатня спеціалізація сільського господарства, тому було прийняте рішення про її посилення.

Положення реформи впроваджувались у життя з великими труднощами, а деякі з них так і не були реалізовані. Передбачені спочатку прямі зв'язки між підприємствами не були зовсім втілені в життя через несумісність із системою фондування та розподілу. У результаті госпрозрахунок підприємств виявився незабезпеченим матеріально, а підвищення самостійності підприємств — несумісним з повноваженнями міністерств і відомств, директивним плануванням та існуючою системою ціноутворення.

Численні суперечності реформи можна б було усунути, рухаючись поетапно до ринку. Проте це було неможливим через політико-ідеологічні причини. Тому *економічна реформа в СРСР уже наприкінці 60-х років почала згортатися, стали повертатися до детального планування та оперативного керівництва підприємствами* з боку міністерств і відомств. Так, до показників, які затверджувалися згори, знову було включено весь набір показників з праці, зокрема й завдання з продуктивності праці, співвідношення між рівнем її зростання та середньою заробітною платою. До загального обсягу державних капіталовкладень включалися й госпрозрахункові кошти з фонду розвитку виробництва. Встановлювалася межа для виплат премій за високі кінцеві підсумки діяльності підприємств.

Повернувся до числа завдань, що затверджуються згори, і показник зниження собівартості у вигляді завдань зі зниження матеріальних витрат. Завдання з номенклатури майже повністю визначали можливий випуск продукції, що практично позбавляло підприємства можливості самостійно складати плани. За цих умов показник *«реалізована продукція»* нічим не відрізнявся від показника *«валова продукція»*, адже він стимулював випуск мате-

ріаломістких виробів і заміну виробів, які користувалися попитом, на більш вартісні. Плата за фонди також не стала основним засобом розрахунків підприємств з бюджетом, адже значна частина прибутку надходила до бюджету як вільний його залишок.

Не вирішила завдань, що перед нею стояли, й *реформа оптових цін*, адже збереглися планово збиткові підприємства, «вигідна» та «невигідна» для них продукція. Незважаючи на прийняття *«Положення про соціалістичне підприємство»*, реального розширення прав останніх також не відбулося. *Центральні відомства, передусім Держсплан, не мали бажання відмовлятися від економічної влади, що була в їх руках.*

Слід зауважити, що незважаючи на суперечливий та непослідовний характер реформи 1965 р., вона дала певний позитивний імпульс народному господарству. В Україні за 1966—1970 роки істотно (у 1,5 раза) зросли основні виробничі фонди та обсяги промислового виробництва, а національний дохід зріс на 30 %. Щоправда, ці позитивні зрушення стосувалися переважно важкої індустрії, а виробництво предметів споживання й надалі істотно відставало. Дещо поліпшилася й ситуація в аграрному секторі, валова продукція якого зросла на 16,6 %, але планові показники так і не були досягнуті. *А починаючи з 70-х років темпи економічного зростання стали знижуватися.*

**Загострення
соціально-економічних
суперечностей
у 70—80-х роках та їх
висвітлення в економічній
літературі**

Однією з найголовніших причин цього була амбітна політика керівництва СРСР, яка потребувала надпотужного військового потенціалу, що забезпечувався військово-промисловим комплексом, для розвитку та утримання якого необхідні були величезні матеріальні та фінансові ресурси, отримати які можна було лише за рахунок інших галузей на-

родного господарства та низької заробітної плати працюючих, що, своєю чергою, забезпечувалося жорсткою адміністративною планово-розподільчою системою, суворим лімітуванням матеріальних і фінансових ресурсів, а для отримання їх перевага надавалася екстенсивним методам.

До середини 70-х років *далися ознаки помилки радянського керівництва в соціально-економічній політиці*. У легкій і харчовій промисловості було зосереджено лише 10 % основних виробничих фондів, економіка не орієнтувалася на задоволення першочергових потреб людини. Основну частину промислового потенціалу посідала важка індустрія, що призвело до вичерпання природних ресурсів. До того ж у зв'язку зі зниженням народжуваності кількість зайнятих у народному господарстві перестала збільшуватися, а отже, зник головний екстенсивний фактор зростання виробництва. Таким чином, *темпи зростання промисловості почали падати зі скороченням екстенсивних факторів — виснаженням природних ресурсів і зменшенням народжуваності.*

Виходом з цього становища могло б стати *запровадження ресурсозберігаючих технологій*, перехід на *інтенсивні методи господарювання* на рівні сучасної НТР, але спроба широкого запровадження досягнень НТП в умовах командно-адміністративної системи виявилася малоефективною; чітко простежувалася тенденція повільного, із запізненням, розвитку в сфері НТП, подолати яку було фактично неможливо. Виявилось, що система економічних відносин, яка склалася в народному господарстві, була несприйнятливою до досягнень НТП, а спроби вирішити цю проблему в межах існуючого надцентралізованого господарського механізму були безплідними. Необхідні були корінні, радикальні зміни та зрушення, принципово нові форми розвитку. Це зумовило зосередження уваги в економічних дослідженнях на проблемах *удосконалення господарського механізму*.

Ці питання розглядали передусім як необхідність вирішення теоретичних проблем політичної економії соціалізму та практичне їх застосування в господарській практиці, наголошуючи на необхідності посилення прикладного характеру політичної економії соціалізму (І. Ястремський, О. Рубан, В. Ємченко, В. Черняк та ін.). У працях цього періоду стверджувалося, що роль економічної теорії не обмежується лише дослідженнями сутності економічних законів, вона повинна обґрунтовувати й «виробляти форми і методи їх використання» [6, с. 237].

На початку 70-х років більшість радянських економістів, зокрема й українських, дійшли висновку, що господарський механізм — це є сукупність зовнішніх, «поверхових» відносин і форм, які безпосередньо пов'язані з практикою господарювання, інститутами влади, економічною політикою. Дискусії щодо цих проблем, розгорнуті на сторінках журналів «Экономические науки» та «Економіка Радянської України» у 1976—1978 роках показали як спільні, так і відмінні точки зору на визначення змісту господарського механізму. Щодо відмінностей, то тут протекуються три основні підходи:

- господарський механізм — це є механізм дії економічних законів;
- господарський механізм — це є механізм використання економічних законів;
- господарський механізм поєднує дію та використання економічних законів.

Домінуючим став погляд, згідно з яким господарський механізм — це є такий спосіб ведення господарства, який ґрунтується на дії та використанні економічних законів соціалізму, з притаманними природі соціалістичної економіки відносинами, формами організації суспільного виробництва, структурою та методами управління, способами залучення людей до праці [15, с. 49]. Такий підхід визначив зростання інтересу до вивчення низки теоретичних проблем, зокрема *механізму дії економічних законів, взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин соціалізму* та ін.

У межах дискусії щодо вдосконалення господарського механізму сформувалися певні позиції, які ґрунтувалися на теоретичних узагальненнях міс-

ця та ролі товарно-грошових відносин при соціалізмі. Домінуючим був напрям, сформований ще в 60-х роках, який орієнтувався на ефективне використання товарно-грошових відносин у межах планомірної організації суспільного виробництва, інакше кажучи, *поєднання планового начала з ринковими регуляторами*. Але такий підхід мав низку обмежень, певне подолання яких у теоретичному сенсі мало місце лише наприкінці 80-х років. Уважалося, що економічні перетворення ринкового типу можуть відбуватися в умовах повного (або майже повного) одержавлення економіки. Адже всі теоретичні дискусії 60-х — першої половини 80-х років щодо *проблем соціалістичної власності* залишалися в межах визнання державної (загальнонародної) власності на засоби виробництва як основи соціалістичної економіки, розглядаючи її як «фундаментальну економічну сутність соціалізму» [22, с. 79].

Тому генеральним напрямом удосконалення господарського механізму в цей період став пошук шляхів створення такої господарської системи, яка забезпечувала б *зростання ефективності планової економіки за збереження її основи — загальнонародної (державної) власності*. Звідси й пошук такої системи стимулів, яка орієнтувала б підприємства на самостійне визначення та максимальне використання власних внутрішніх можливостей. Загалом у наукових дослідженнях 70-х років простежується зближення, переплетення дискусій про соціалістичний господарський механізм і господарський розрахунок. У проблематиці першого ключовим пунктом є взаємовідносини агентів виробничої діяльності, а характер цих агентів, їх права та можливості самостійної участі в господарському житті розглядалися у межах госпрозрахунку. Таким чином, *госпрозрахунок ставав ключовим розділом теорії господарського механізму та основною темою в дискусіях про шляхи його вдосконалення*.

Серед українських економістів, які досліджували проблеми госпрозрахунку та вдосконалення господарського механізму, насамперед слід назвати О. Лібермана, який розглядав госпрозрахунок як механізм узгодження народногосподарських і колективних інтересів, а також ряд інших, зокрема З. Сотченко, В. Найдьонова, І. Ястремського, які розглядали ці питання в своїх працях.

Дослідження госпрозрахунку в зв'язку з розробкою концепції господарського механізму викликало також постановку проблеми щодо *характеру первісної ланки — агента економічних відносин і носія відносин госпрозрахункових*. Як таку ланку передусім розглядали *державне соціалістичне підприємство*, а найважливішими теоретичними проблемами визнавалися проблеми економічних відносин усередині загальнонародного сектору виробництва: *між державою й підприємством, між підприємством і колективом безпосередніх виробників*. З цих позицій визначали й об'єктивні основи економічної відокремленості підприємств, надання їм повної господарської самостійності, але в межах «соціалістичних відносин та планомірної організації суспільного виробництва» [30, с. 74].

Але, стверджувалось у наукових дослідженнях, «розширення меж для здійснення повного госпрозрахунку підприємств може бути здійснене тільки шляхом

переведення на госпрозрахунок головних управлінь, об'єднань, фірм... тобто необхідно, щоб госпрозрахункові принципи і взаємовідносини були тісно взаємопов'язані між госпрозрахунковим підприємством і госпрозрахунковою фірмою, об'єднанням» [32, с. 17—18]. Такий підхід отримав розвиток у радянській економічній літературі у 70-ті — на початку 80-х років й означав розширення госпрозрахункових принципів на цілі галузі, ба навіть регіони, але, по суті, розчинення проблематики госпрозрахунку в теорії господарського механізму без урахування відмінностей органів управління та безпосередніх виробників.

У 70-ті роки мали місце й інші моделі вдосконалення господарського механізму, які базувалися на принципах *збереження й навіть посилення директивних методів господарювання*. Прибічники такого підходу орієнтувалися на активне використання економіко-математичних методів оптимізації економічних процесів та ЕОМ, запровадження в практику різноманітних автоматизованих систем управління (АСУ), зокрема автоматизованої системи планових розрахунків (АСПР), галузевих автоматизованих систем (ГАСУ), територіальних систем управління тощо. В Україні в цьому напрямі працювали В. Голюков, М. Міхно, О. Оніщенко та ін.

Проте реформаторські заходи 1970-х — першої половини 1980-х років, спрямовані на «вдосконалення господарського механізму», не лише не зачіпали основ командно-адміністративної системи, а й відкрито проголосили повернення до попередньої господарської практики. Підвищення ефективності радянської економіки передусім пов'язувалося із зміцненням директивного централізованого планування та пошуком нових, досконаліших показників оцінки діяльності підприємств.

Проявом саме такої орієнтації й стала «реформа» кінця 1970-х років, що відбувалася відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 р. «*Про покращення планування та посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності та якості роботи*», яка на практиці означала лише спробу посилити фактичний контроль центральних планових органів і міністерств над радянською економікою. Її заходи не попередили, а лише посилили ті процеси стагнації, які вже мали місце в радянській економіці, спричинили подальше зниження ефективності суспільного виробництва: знизилася темп зростання промислового виробництва, зросла ресурсоемність, знизилася рентабельність. На більшості українських підприємств зріс рівень спрацьованості основних фондів (до 43 % у 1985 р., що значно вище, ніж у середньому по СРСР).

**«Перебудова»
як спроба
вдосконалення
економічної системи**

Першим кроком до кардинальних змін у радянській економіці можна вважати *квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС*, на якому нове керівництво країни, очолюване М. Горбачовим, проголосило курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, який мав ґрунтуватися на прискоренні науково-технічного прогресу, техніч-

ній реконструкції народного господарства на базі найновіших досягнень науки та техніки, модернізації машинобудування, а на цій основі і всього народного господарства, а також активізації «людського фактору». Проголошений курс *не означав ламки командно-адміністративної системи, а лише її «вдосконалення», виправлення певних «деформацій»; розвиток економіки, як і раніше, орієнтувався на затратний шлях, а тому принести кардинальних позитивних змін був неспроможний.*

Проте прийняті на цьому етапі заходи (наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, широка заміна керівників тощо) дали деякий позитивний ефект: децю зросла продуктивність праці, збільшилися капіталовкладення в соціальну сферу. На цьому тлі було розв'язано *антиалкогольну кампанію*, яка завдала значного удару по державних фінансах (за деякими даними, збитки становили до 10 млрд крб. щорічно).

Поступово у керівництва країни формувалося розуміння необхідності серйозних перетворень, власне, *зміни існуючої в СРСР економічної моделі*, які були підготовлені багаторічними економічними дискусіями, зокрема малопомітний у 70-х роках напрям удосконалення господарського механізму, який орієнтувався на перехід до ринкової економіки, з конкуренцією та вільним ціноутворенням за відсутності централізованого управління економікою та мінімальним утручанням держави в економічні процеси. Власне, у другій половині 80-х років цей підхід ще не став основою реформування радянської економіки, але вже перші кроки на цьому шляху — ухвалення законів *«Про індивідуальну трудову діяльність»* (1986 р.) і *«Про кооперацію»* (1988 р.), які з численними застереженнями легалізували дрібне приватне підприємство, означали *відступ від традиційного трактування соціалістичної економіки*. В Україні на початок 1990 р. у кооперативному секторі було зайнято майже 700 тис. осіб, щоправда, більш як 30 % їх надавали послуги не населенню, а державним підприємствам. В основному кооперативи охопили сферу послуг, торгово-посередницьку діяльність, а також будівництво та виробництво товарів народного споживання.

Питання щодо кардинальної економічної реформи вперше було порушено на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС. Спочатку її пов'язували з концепцією «вдосконалення господарського механізму», тобто з наданням підприємствам більшої самостійності в розвитку виробництва, оновленні продукції, матеріальному стимулюванні робітників залежно від фінансових результатів діяльності підприємства, тобто з фактичним поверненням до ідей реформи 1965 р. Власне ж економічна «перебудова» розпочалась у червні 1987 р., коли було прийнято *«Закон про державне підприємство»*, відповідно до якого підприємства отримали право самостійно планувати свою діяльність, ґрунтуючись на рекомендованих, а не директивних завданнях, на контрактах з постачальниками та споживачами та на державних замовленнях. Відтепер *діяльність підприємств повинна була регулюватися не міністерствами та відомствами, а довготривалими економічними норматива-*

ми. Підприємства отримали право на підписання прямих договорів з іншими підприємствами, а деякі — навіть самостійно виходити на зовнішній ринок.

Загалом механізм цієї реформи не відповідав декларованим цілям. Фактично він *не допускав плюралізму власності* (у середній та великій промисловості), *не зачіпав основ адміністративно-командної системи управління* (зберігалася система міністерств з їх бюрократичною опікою над підприємствами, певною мірою залишалось й директивне планування) та *не змінював мотивацію до праці*. Оскільки реформа не зачепила відносин власності, розширення прав підприємств не супроводжувалося відповідним підвищенням їх відповідальності за результати господарської та фінансової діяльності. Істотне підвищення частки прибутку, що залишався в розпорядженні підприємств, не сприяло зростанню капітальних вкладень, а лише стрімкому зростанню заробітної плати, що поклато початок активним інфляційним процесам. Щодо українських підприємств, то Закон навіть не створив відповідних умов для отримання ними достатньої самостійності, адже вони залишилися залежними від союзних органів, що й надалі розподіляли матеріальні ресурси, зокрема сировину, матеріали, устаткування, обладнання та державні замовлення, які майже на 100 % охоплювали виробництво продукції державних підприємств. Таким чином, *директивно-планові регулятори були порушені, а ринкові так і не запроваджені*. Половинчасте, непродумане реформування не дало змоги розв'язати найгостріші економічні проблеми та сприяло лише швидкому зростанню народногосподарських диспропорцій, розбалансованості економіки як країни в цілому, так і України зокрема.

З метою підвищення якості продукції було запроваджено *держприймання*, яке виявило серйозні недоліки в забезпеченні необхідного рівня якості продукції. Але й цей крок виявився неефективним, і від держприймання змушені були відмовитися.

Водночас не було зроблено жодних кроків для *структурної перебудови* української промисловості: збереглися звичні тенденції щодо інвестиційної політики, кошти, які виділялися для республіки, повинні були спрямовуватися на будівництво нових промислових об'єктів традиційних для України галузей важкої індустрії, украй несприятливих для республіки з екологічного та ресурсного погляду (особливо якщо взяти до уваги надзвичайно складну екологічну ситуацію після Чорнобильської аварії та вичерпання сировинних ресурсів), тоді як існуючий промисловий потенціал вимагав негайного оновлення (зношеність основних фондів підприємств в Україні у другій половині 80-х років досягла 55—60 %). До того ж близько 80 % підприємств України не виробляли кінцевого продукту, а лише сировину або напівфабрикати для підприємств інших регіонів.

Певні перетворення відбувались і в аграрному секторі. Вони зводилися до *перебудови системи управління в сільському господарстві* (створено Держагропром), деякого розширення самостійності колгоспів і радгоспів, а також надання прав безпосереднім виробникам брати землю в оренду на

тривалий термін (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією. По суті, це була спроба створити «соціалістичне», тобто не запроваджуючи приватну власність на землю, підконтрольне державі фермерство. Проте ці заходи не дали позитивних результатів. Створення Держагропрому, який об'єднав практично всі міністерства та відомства галузі, не дало істотного ефекту в розв'язанні сільськогосподарських проблем: послабити гостроту продовольчої проблеми та забезпечити реальну самостійність колгоспів і радгоспів. Що ж до селян-орендарів, то колгоспно-радгоспне керівництво чинило їм всілякі перешкоди, а самі вони зустрілися з величезними труднощами у фінансуванні, придбанні техніки, організації виробництва та збуті продукції. У країні *наростали інфляційні явища, підвищення заробітної плати робітників і колгоспників не супроводжувалося наростанням товарної маси, зростав товарний дефіцит*. Набирали сили натуральні (бартерні) обміни між підприємствами, посилювалися відцентрові тенденції. Кризові явища в економіці наростали, а реформи не давали жодних позитивних зрушень.

У 1990 р. уряд СРСР розробив програму переходу до ринкових відносин під жорстким державним контролем, але вона не отримала підтримки Верховної Ради СРСР, так само, як і більш радикальна програма групи Шаталіна («500 днів»). Урешті-решт, Верховна Рада СРСР затвердила «Основні напрями стабілізації народного господарства та переходу до ринкової економіки», але ця програма не мала під собою твердого ґрунту й не могла дати позитивних результатів. Унаслідок цього криза радянської економіки поглибилася. **Непослідовна, безсистемна перебудова призвела до невідворотнього розвалу радянської економіки й розпаду СРСР.**

ЛІТЕРАТУРА

1. Білокін С. І. Масовий терор і голодомори як втілення протиевгенічної політики більшовиків // Шлях перемоги. — 1999. — 13 січня.
2. Бобович І. М., Семенов А. А. История экономики : Учебник. — М.: ООО «ТК Велби», 2002.
3. Воцанова Г. П. История экономики: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2002.
4. Економічні питання будівництва комунізму в СРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960.
5. Затрати праці і собівартість сільськогосподарської продукції в колгоспах / Відп. ред. П. М. Першин. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956.
6. Історія економічної думки України / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. — К.: Либідь, 1993.
7. Корнієнко В. П. До питання про сутність відносин господарювання // Економ. Рад. України. — 1968. — № 1. — С. 13—21.
8. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2004.

9. *Короїд О.* Основні напрями економічних досліджень // Економ. Рад. України. — 1959. — № 3. — С. 31—39.
10. *Коропецький І. С.* Економічні праці. // 36. вибраних статей. — К.: Смолоскип, 1998.
11. *Либерман Е. Г.* План, прибыль, премия // Правда. — 1962. — 9 сент.
12. *Лортикян Э. Л.* История экономики и экономической мысли Украины: Эволюция рыночной экономики. — Харьков: Консум, 2004.
13. *Лортикян Э. Л.* История экономических реформ. — Харьков: Консум, 1999.
14. *Лукинов И. И.* Пути повышения производительности труда в сельском хозяйстве. — М.: Сельхозгиз, 1958.
15. *Медведев В.* Управление социалистическим производством: Проблемы теории и практики. — М., 1983.
16. Міжнародна Комісія з розслідування голоду на Україні 1932—1933 років // Золоті Ворота. — К., 1991. — Ч. 4.
17. *Найдюнов В., Сотченко З.* Деякі підсумки економічного експерименту // Економ. Рад. України. — 1965. — № 12. — С. 72—78.
18. Наше Отечество: Опыт политической истории. — Ч. 1. — М., 1991.
19. Неделимые фонды колхозов / П. Н. Першин, В. И. Голиков, И. И. Лукинов и др. / Под ред. П. Н. Першина. — М.: Сельхозгиз, 1960.
20. Новітня історія України (1900—2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: Вища школа, 2002.
21. *Ноув А.* Чему учит советский опыт, или Вопросы без ответов // ЭКО. — 1990. № 4. — С. 49.
22. *Пахомов Ю. Н.* Производственные отношения развитого социализма. — К.: Наук. думка, 1976.
23. *Першин П. Н.* О задачах экономической науки в связи с дальнейшим развитием колхозного строя и реорганизацией МТС. — К.: Госполитиздат Украины, 1958.
24. Пути снижения затрат труда в сельском хозяйстве / Под ред. П. Н. Першина. — М.: Сельхозгиз, 1956.
25. *Радченко А. Я.* Економічні передумови запровадження гарантійної плати праці в колгоспах // Про нові форми оплати праці в колгоспах: (Мат-ли респ. наради). — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — С. 7—23.
26. *Радченко А.* Основні напрями і особливості технічного прогресу в сільському господарстві // Економ. Рад. України. — 1963. — № 4. — С. 43—49.
27. *Тимочко Н. О.* Економічна історія України. — К.: КНЕУ, 2005.
28. *Улянич В.* Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921—1933 роках. — К.: МАУП, 2004.
29. Учебная книга по истории. — Ч. 2. — М.: Владос, 1994.
30. Экономическая наука и хозяйственная реформа / С. М. Ямпольский, А. Н. Алымов, А. А. Храмов и др. / Отв. ред. С. М. Ямпольский. — К.: Наук. думка, 1970.
31. *Юхименко П. І.* Економічна історія: Навч. посіб. — К.: Вікар, 2006.
32. *Ямпольський С. М.* Економічні проблеми господарської реформи // Економ. Рад. України. — 1966. — № 9. — С. 10—19.
33. *Хайек Ф. А.* Дорога к рабству. — М., 1992.

ВІДНОВЛЕННЯ ОСНОВ РИНКОВОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ (останнє десятиріччя ХХ — початок ХХІ ст.)

Попередню тему присвячено аналізу господарства та економічної думки Радянської України в умовах командно-адміністративної системи господарства, розглянуто процеси її становлення та розвитку у 20—40-ві роки та спроби її реформування у другій половині ХХ ст., висвітлено основні напрями теоретичних досліджень цього періоду. Це дозволяє зробити висновок щодо недосконалості реформаторських процесів за умов збереження традиційних підходів до теоретичних розробок та необхідності радикальних перетворень, спрямованих на ринкову трансформацію радянської економічної системи.

Метою даної теми є з'ясування шляхів та напрямів розбудови національної економіки України за умов її незалежності, визначення теоретичних засад їх пошуку. Робиться спроба з'ясувати причини повільних темпів ринкових трансформацій, їх позитивні та негативні наслідки.

ПЛАН

15.1. Становлення національної держави та проблеми реструктуризації господарського комплексу.

15.2. Формування основ національної системи господарства.

15.3. Радикальні економічні перетворення другої половини 1990-х років та їх наслідки.

15.1. СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРОБЛЕМИ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ

Основні завдання становлення національної держави

Традиційний підхід до реформування радянської економіки, як ми бачили, в кінцевому підсумку не виходив за межі теоретичного арсеналу командної економіки. Наприкінці 80-х років стало очевидним, що всі заходи, спрямовані на її оздоровлення, які були розроблені союзним та республіканським керівництвом, не зачепили її основ. Вони характеризувалися нестабільністю, відсутністю системності, спробою розв'язати глобальні питан-

ня без створення необхідних передумов. Радянська економіка все далі поринала у кризу, рвалися господарські зв'язки між окремими підприємствами, галузями, регіонами, посилювалися відцентрові тенденції. Союзні республіки все більше беруть під контроль власну економіку, встановлюють прямі міжреспубліканські зв'язки без посередництва центру, який стає економічно непотрібним. Все це створювало умови, які й призвели до розвалу Радянського Союзу.

Розпад СРСР був зафіксований 1 грудня 1991 р. Але першим кроком до незалежної (як політично, так й економічно) держави — України було проголошення «Декларації про державний суверенітет України» (16 липня 1990 р.) та прийняття «Акту проголошення незалежності України» (24 серпня 1991 р.). Проголошення незалежності України означало створення цілком іншої політичної та соціально-економічної ситуації. Перед суспільством постало завдання докорінної перебудови існуючої системи, реалізація якого визначалася радикальними змінами в основних його підсистемах — політичній, соціальній, економічній та духовно-культурній сферах:

- в політичній сфері відбувається перехід від тоталітаризму до демократії;
- в соціальній сфері — перехід від людини-гвинтика до свідомого індивіда, творця власної долі;
- в економічній сфері — перехід від командно-адміністративної системи до ринкової, а власності на основні ресурси — від державної до приватної;
- в духовно-культурній сфері — перехід від класових до загальнокультурних цінностей.

Інакше кажучи, *постала проблема демонтажу тоталітарних політичних структур, формування основ правової демократичної держави, трансформації централізованої державної економіки на ринкових засадах, переорієнтації її на соціальні потреби людей.*

Усі ці зміни відбуваються в процесі становлення національної держави та формування її інститутів, зокрема:

— *запровадження атрибутів державності*, до яких ми відносимо такі важливі акти, як фіксація державних кордонів, як фізичних, так і митних (відбуваються наприкінці 1991 р., указами від 4 листопада і 12 грудня 1991 р.); визначення громадянства (жовтень 1991 р.); запровадження державної символіки (прапор, герб, гімн); запровадження власної грошової одиниці (спочатку ерзац-грошей — купона (січень 1992 р.) та власної валюти — гривні (вересень 1996 р.));

— *створення власних збройних сил* та їх реструктуризація, головною доктриною яких визначався захист національних інтересів і народу України. «Закон про збройні сили України» був прийнятий 6 грудня 1991 р.;

— *формування основних гілок влади* — законодавчої, виконавчої, судової. Перша — Верховна Рада України — залишилася від попередньої системи. Інститут Президентства (виконавча влада) був запроваджений 5 липня 1991 р. Проте залишається й досі відсутнім чіткий поділ між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади;

— прийняття Конституції України, яке відбувається лише 28 червня 1996 р. Це завершує процес становлення політичної системи України як цілісного організму.

Господарська система, як відомо, є складовою суспільства, яка вирішальною мірою впливає на стан і розвиток останнього. Перед українським суспільством, крім вже перелічених завдань, спрямованих на формування незалежної держави, постало неймовірно складне завдання трансформації успадкованої від Радянського Союзу командно-адміністративної системи у систему ринкову, яка докорінно відрізняється в першу чергу функціями, спрямованими на виробництво і споживання матеріальних благ і послуг.

Проте слід зауважити, що ейфорія від отримання незалежності, утвердження державності, про що мріяло багато поколінь українського народу, зумовили дещо поблажливе ставлення до тих труднощів, які неминуче поставали перед країною в процесі формування нової структури суспільства. Основна маса населення бачила передусім позитивні наслідки утворення незалежної держави, а увага зосереджувалася на певних економічних перевагах, які мала Україна — вигідному геополітичному розташуванні, значних природних багатствах, потужному трудовому й інтелектуальному потенціалі та матеріально-технічній базі. Серед українського загалу переважала думка, що трансформація економіки не буде складною, що хоча й не без втрат, але ринкова система досить швидко зможе замінити радянську планово-розподільчу систему.

Економічний потенціал України в момент проголошення незалежності

В дійсності такий підхід зовсім не відповідав реаліям. Адже у спадщину від Радянського Союзу молада незалежна держава отримала «величезне нагромадження невирішених в минулих століттях і десятиліттях проблем та дуже мало такого, що допомогло б вистояти на важких поворотах історії національного відродження» [12]. Це були проблеми, які визначали передумови трансформаційних процесів, накладали певний відбиток на шляхи формування засад національної ринкової системи:

- *воєнно-промислового комплексу* (високий рівень мілітаризованості економіки);
- *паливно-енергетичної системи;*
- *виснаженість* (моральна і фізична) *промислового потенціалу;*
- *незавершеність циклу* промислового виробництва;
- *проблеми аграрного сектору;*
- *тотальне одержавлення економіки та її монополізація.*

Основою функціонування промислового сектору радянської України був *воєнно-промисловий комплекс*, інтереси якого і визначали характер розвитку промисловості України. Саме ВПК отримував кошти на модернізацію та переобладнання, тоді як решта промислових підприємств недоотримувала на-

віль амортизаційні кошти, створювані в них. Це були підприємства не тільки легкої та харчової промисловості, але й паливно-енергетичного комплексу. На багатьох підприємствах використовувалася техніка 20—30-х років, експлуатація якої призводила до виробництва низькоякісної продукції, що зумовлювало застосування витратних методів виробництва, не дозволяло вдосконалювати технологічні процеси у бік ресурсо- та енергозберігання, негативно впливала на екологічну ситуацію.

За роки існування союзного народногосподарського комплексу було практично вичерпано продуктивний потенціал Донбасу, багаторічні проблеми якого (технологічна застарілість, моральна та матеріальна зношеність, ускладненість умов видобутку вугілля, соціальні проблеми) стали проблемами виключно України. Союзне керівництво не приділяло належної уваги модернізації Донбасу, кошти йшли на більш перспективну вугільну базу Сходу (Кузбас).

Реформована у 60-ті роки паливна галузь республіки була орієнтована на використання нафти та газу, але основні запаси цих корисних копалин в Україні вже були вичерпані. Протягом декількох десятиріч Україна користувалася дешевими енергоносіями зі Сходу СРСР (вони постачалися за цінами у десятки разів нижчими від світових), що жодним чином не сприяло розробці енергозберігаючих технологій. Але з отриманням незалежності стало питання щодо плати Україною реальних цін за нафту та газ; це спричинило різке зростання сукупних витрат виробництва та зниження національного доходу.

Українська економіка протягом багатьох років виконувала функції сировинного приросту, продукція, що вироблялася для кінцевого споживання, не перевищувала третини загального виробництва в республіці. Союзним урядом, особливо у 70—80-ті роки постійно обмежувалися капітальні вкладення, необхідні для ефективного функціонування економіки республіки, відбувалося постійне «старіння» основних фондів, знижувався коефіцієнт їх придатності, що стало однією з основних проблем української економіки, особливо помітних в умовах розбудови незалежної держави.

Господарська система України відзначалася також надзвичайно високим рівнем *одержавлення та монополізації*, успадкованим від минулих часів. Як відомо, в умовах командно-адміністративної системи всі ресурси мали лише одного власника-монополіста: державу. Загальносоюзні міністерства і відомства розпоряджалися 95 % всієї власності на території України. Таке тотальне одержавлення зумовило і надзвичайно високий рівень монополізації: до 80 % промислової продукції вироблялося підприємствами-монополістами.

Отримала незалежна Українська держава у спадок й *істотно деформовані пропорції у розвитку та відставання сільського господарства*, що базувалося на інвестиційній політиці «за залишковим принципом» на основі колгоспно-радгоспної системи. Попри наявність найродючіших чорноземів,

найдавнішої сільськогосподарської культури, існуюча система не могла забезпечити достатній рівень виробництва сільськогосподарської продукції. Зрозуміло, що цей народногосподарський сектор вимагав ґрунтового реформування, особливо з точки зору зміни форм власності на землю, яка тривалий час монополює належала державі. Недарма ще до проголошення незалежності Верховна Рада УРСР у грудні 1990 р. прийняла постанову «*Про земельну реформу*». Проте концептуальні основи реформи розроблені не були, а органи влади лише декларували її проведення.

Величезні структурні диспропорції, що сформувалися в українській економіці, призвели до катастрофічних наслідків у екології, втрат природних та людських ресурсів. Для України характерним стало зменшення кількості населення працездатного віку, що визначилося ще у 80-ті роки, а в останньому десятиріччі ХХ ст. проявилось ще гостріше. Техногенне навантаження на навколишнє середовище в Україні у 4—5 разів перевищувало показники розвинених країн. Найвищою у світі була й розораність сільгоспугідь (80 %). Отже, економіка країни потребувала глибокої та докорінної перебудови, здійснення швидких, радикальних перетворень, спрямованих на заміну існуючої економічної системи на іншу з метою забезпечення її ефективного функціонування.

15.2. ФОРМУВАННЯ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА

**Перші кроки
трансформації
господарської
системи та їх
теоретичне
обґрунтування**

Важливим етапом у вирішенні головних завдань перехідного періоду були «*Основні напрями економічної політики в умовах незалежності*», розглянуті наприкінці жовтня 1991 р. Верховною Радою України, і які передбачали структурну перебудову господарства України, конверсію оборонної промисловості, перерозподіл матеріальних та трудових ресурсів на користь виробництв, що виробляють споживчі товари для населення, а також переорієнтацію машинобудування на першочергове задоволення потреб агропромислового комплексу, легкої та харчової промисловості тощо, здійснення яких повинно було відбуватися в процесі переходу від командно-адміністративної системи до ринкової.

Проблема трансформації директивної економіки на ринкову викликала досить активну полеміку щодо її шляхів, основних напрямів економічної політики перехідного етапу. Цим проблемам присвячено наукові дослідження відомих українських вчених, зокрема А. Гальчинського, В. Геєця, І. Лукінова, В. Черняка та ін. Найважливішим аспектом цих досліджень була спроба знайти та обґрунтувати ефективні шляхи переходу від централізованого планово-директивного господарства до ринкової економіки. Погляди вітчизняних вчених формувалися під впливом альтернативних концептуальних

теорій, що існували у світовій економічній науці, на основі яких сформувалися два напрями такого переходу.

Перший напрям виник під впливом **ліберальної** (монетаристської або ордоліберальної) концепції, яка сформувалася на основі відкидання або суттєвого обмеження державного регулювання економіки, у тому числі й структурної політики. Цей підхід базується на визнанні переваг ринкового механізму над економічною політикою держави, яка, як вважають представники цих течій, не враховує інформаційного обґрунтування і в багатьох випадках виступає як однобока, лобістська та підпорядкована політичним амбіціям керівництва довгострокова програма дій.

Другий напрям заснований на **кейнсіанській** та **неокейнсіанській** методології з її теорією державного регулювання економіки. Вона цілком позитивно оцінює структурну політику, яку здійснює держава у напрямі трансформації національного господарства, що дозволяє сформувати теоретичні основи для розробки відповідної економічної політики держави як альтернативи недосконалості ринку.

Але, хоча й з'являються перші наукові праці, присвячені перехідному процесу, чіткої програми цих перетворень скласти можливостей не було. Як зазначав А. Гальчинський, «найскладніші проблеми системних перетворень доводилось... вирішувати, як то кажуть, на марші, з чистого аркуша, без належної наукової та експериментальної підготовки» [2, с. 21].

Ще у 1990—1991 рр. було затверджено Верховною Радою *Концепцію переходу України до ринкової економіки* (грудень 1990 р.), в якій визначалася етапність переходу, підготовка законодавчого поля, для чого було прийнято цілу низку законів: «Про власність», «Про бюджетну систему», «Про підприємництво», «Про банки і банківську діяльність» та ряд інших, які певною мірою створювали передумови ринкової трансформації української економіки.

Наступний етап, відповідно до Концепції, безпосередньо перехідний, повинен був забезпечити формування основ ринкової інфраструктури через роздержавлення власності, створення суб'єктів ринку, формування національної грошової системи та перехід до вільного ціноутворення, свободу підприємництва тощо. На практиці цей другий етап реалізований не був, і Україна вже з початку 1992 р. вступила на шлях безпосередніх ринкових перетворень, не маючи для цього ані чіткої програми, ані відповідної теоретичної та практичної бази.

На практиці вже з початку 1992 р. був запроваджений в обіг купонокарбованець як розрахунковий знак і попередник повноцінної національної валюти — гривні. Україна стає на шлях «**шокової терапії**», проголосивши лібералізацію торгівлі та повну свободу ринкових цін, за винятком цін на деякі товари, що призвело до посилення інфляційних процесів та зниження рівня життя основної маси населення. Так вважає більшість вітчизняних економістів, але деякі з них вважали, що відпуск цін хоча й вплинув на роз-

в'язання інфляційних процесів, та «лібералізація цін лише вказала на больові, хворі точки нашої економіки, але не була основною причиною їх виникнення» [13, с. 11].

У березні 1992 р. Верховна Рада України ухвалила «*Основи національної економічної політики України*», що було наступним кроком на шляху розбудови національної економіки. «Основи» включали цілий ряд заходів, наприклад, роздержавлення, приватизація, структурна перебудова та модернізація промисловості, відмова від низки принципів положень, прийнятих при утворенні СНД (Україна залишається у складі СНД, але повністю виходить з рублевого простору, що стало можливим завдяки запровадженню купоно-карбованця), перехід до взаєморозрахунків з країнами Співдружності на основі світових цін, переорієнтація зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо. Певною мірою прийняття цієї програми стало умовою вступу України до *Міжнародного Валютного Фонду* (МВФ) у квітні 1992 р.

Власне, вступ до МВФ та певні кроки, зумовлені його вимогами, більшість українських економістів розглядають як виключно негативний фактор для економіки України, стверджуючи, що «економічна політика, яка проводилася в Україні, привела країну до глибокої економічної кризи. Ставши на шлях лібералізованого ринку з вільними цінами та невтручанням держави у стихійну гру ринкових сил, держава фактично усунулася від регулювання економічних процесів, позбавивши себе важелів управління...» [8, с. 331].

Серед керівництва країни така точка зору мала певну підтримку і на практиці воно стало на шлях поступових економічних змін зі збереженням значних регулюючих функцій держави. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, уряд намагався зберегти попередню вертикальну систему управління народним господарством, систему держзамовлень, централізований розподіл найважливіших ресурсів.

Власне, реформи хоч і проголошувалися, але насправді не проводилися. Аналізуючи цю ситуацію, академік І. Лукінов зауважував, що «таке бездумне трансформування, яке несе у собі елементи необґрунтованого романтизму або авантюризму, є антинародним і вступає у протиріччя до прогресивного напрямку економічного зростання та розвитку. Саме через відсутність всебічно обґрунтованої комплексної програми ринкових реформ та механізму їх послідовного практичного втілення Україна потрапила в особливо складне економічне становище» [9, с. 6]. А А. Гальчинський назвав ці процеси «імітацією реформ» [3, с. 55].

Зрозуміло, що перехід від адміністративно-директивної до ринкової економіки, від загальносоюзного економічного комплексу до національної економічної системи не міг бути безболісним. Ці процеси є досить болючими для будь-якої країни. «Батько» німецького «економічного дива» Л. Ерхард, розглядаючи подібні процеси у повоєнній Німеччині, зауважив, що «перехід

від ринкової економіки до планової не становить жодних проблем, тоді як, навпаки, заміна планової економіки вільним ринком супроводжується надзвичайно великими труднощами» [17, с. 58].

Основні ознаки системної кризи

Економіка України переживала глибоку системну кризу, про що переконливо свідчили пануючі в цей період в економічній сфері тенденції. Передусім, це катастрофічне падіння основних економічних показників. Лише за три роки (1991—1993 рр.) національний дохід України скоротився на 39 %. Найбільш істотних втрат у перші роки незалежності зазнав споживчий сектор, адже при загальному зменшенні обсягів промислової продукції приблизно на 20 % виробництво товарів народного споживання скоротилося на 30 %, у тому числі продовольства — на 35 %. У 1994 р. падіння промислового виробництва досягло 28 %, а валового внутрішнього продукту (ВВП) — 23 %. Падіння виробництва і стрімке зростання собівартості продукції різко знизили бюджетні надходження від промисловості, в той час як видатки бюджету продовжували зростати. Надзвичайно впав і життєвий рівень населення, його купівельна спроможність у 1994 р. знизилася порівняно з 1991 р. майже у п'ять разів.

Глибокі деформації відбулися й у сфері **державних фінансів**. Україна стала лідером серед інших країн за обсягами дефіциту державного бюджету. У 1994 р. фінансування бюджетного дефіциту поглинало від 85 до 95 % кредитної емісії і досягло майже 20 % валового національного продукту. За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні у другій половині 1993 р. був найвищим у світі (10 256 %). Боротьбу з інфляцією уряд намагався проводити звичними директивними методами: було запроваджено фіксований курс купоно-карбованця відпливу долара, але цей крок лише сприяв ще більшому поширенню «тіньової економіки» та величезним втратам вітчизняних експортерів, а також відтоку капіталів за межі України, що знекровлювало економіку країни. До того ж посилюється бартеризація зовнішньої торгівлі, причому бартер був надзвичайно не вигідним для української економіки: як правило, експорт відбувався за заниженими цінами, а імпорт — за завищеними. Нееквівалентні експортно-імпортні операції зумовили й зростання зовнішньої заборгованості України: в середині 1994 р. вона становила близько 7 млрд дол., лівову частку якої становили борги за енергоносії Росії та Туркменістану.

Ще на початку 1993 р. уряд подав до Верховної Ради України «*Основи національної політики на 1993 рік*», в яких передбачалися заходи, спрямовані на фінансову стабілізацію, проте вимога уряду щодо здійснення жорсткої грошово-кредитної політики не отримала належної підтримки парламенту.

Кінець 1991 — перша половина 1994 рр. — це період поглиблення структурного розбалансування економіки України. Світовий досвід переконливо

свідчить, що для ефективного господарювання необхідно, щоб у структурі промислового виробництва частка базових галузей (паливно-енергетичний та металургійний комплекси) становила від 19 до 23 %. В Україні ж вона у 1992 р. становила 44,9 %, у 1993 р. — 37,6 %, а в 1994 р. — 45,4 %. За цими цифрами криється збереження великої ресурсоемності суспільного виробництва. Одночасно випереджаючими темпами зростають ціни на продукцію базових галузей: на продукцію вугільної промисловості у першому кварталі 1992 р. вони зросли у 90 разів, більше ніж у 40 разів виросли ціни на продукцію металургійної та нафтопереробної промисловості. У той же час ціни на продукцію легкої промисловості зросли у 12 разів, а сільського господарства — у 6 разів, що свідчило про *істотне погіршення галузевої структури національного виробництва*. Спроба змінити ситуацію за рахунок емісійних кредитів лише стимулювала подальше зростання бюджетного дефіциту.

На цьому фоні істотно підвищувався податковий тягар на товаровиробників, посилювалися **фіскальні ознаки податкової системи**, що вкрай негативно позначалося на економічній ситуації. З метою скорочення емісії не забезпечених товарною масою грошей урядом провадиться збільшення податків, встановлюється найвища у світі ставка прибуткового податку з громадян — 90 %. Але в результаті лише зростають так звані бартерні операції (натуральний обмін), ще більше посилюється «тінізація» економіки, обороти якої у 1994 р. досягли 40 % валового внутрішнього продукту, катастрофічно зростають неплатежі за продані товари та надані послуги, відбувається подальше згортання виробничої та комерційної діяльності. Зростає заборгованість з виплат заробітної плати та інших виплат (пенсій, стипендій тощо). Це все *було результатом непродуманої дефляційної політики монетаристськими методами без обмежень видатків державного бюджету, які продовжували зростати*. Тільки за першу половину 1993 р. обсяги кредитування дефіциту державного бюджету Національним банком зросли вдвічі.

15.3. РАДИКАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1990-х РОКІВ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

Перші кроки на шляху подолання кризових явищ

Наступний етап реформування економіки України визначала спроба реалізації програми виведення економіки з кризи, запропонована президентом Л. Кучмою у 1995 р. Програма передбачала низку заходів, спрямованих на *прискорення формування ринкових відносин: розвиток підприємництва; лібералізацію торгівлі; створення нової законодавчої бази; кардинальні зміни в грошово-кредитній політиці; безкомпромісну боротьбу зі злочинністю та корупцією*.

У жовтні 1995 р. у країні починає здійснюватися **курс на радикальні економічні перетворення**, в ході реалізації якого відмінюються дотації на

виробництво збиткової продукції, відпускаються ціни, а також фіксований курс до твердих валют, проголошується необхідність тотальної приватизації, а також суттєвого скорочення бюджетного дефіциту тощо.

У цілому економічна політика цього етапу є, по суті, комбінацією монетаристських та адміністративних заходів («адміністративний монетаризм» або «монетаристське адміністрування»). Такі підходи знайшли досить широку підтримку в українській економічній літературі, особливо багато уваги приділялося питанням співвідношення ринкових та державно-керованих регуляторів у забезпеченні трансформаційних процесів. Зокрема, у колективній монографії «Система регуляторів перехідної економіки України» зазначалося, що «Регулювання сучасної економіки відбувається шляхом сполучення, синтезу саморегуляції ринкового механізму... з системою державного регулювання, тобто впливу державного законодавства, що закріплюється в інституціональній системі, і економічної політики держави — на ринкові інструменти» [16, с. 3]. В результаті в умовах перехідної трансформаційної економіки дія основних ринкових регуляторів (цін, податків, процентних ставок, валютного курсу, прибутку, грошової системи, зарплати і грошових доходів тощо) деформується. На цьому автори обґрунтовували висновок щодо необхідності більш активного застосування прямого державного регулювання через реалізацію відповідних програм, бюджетного фінансування, контролю за цінами, особливо виробників-монополістів [16, с. 3].

Наступні роки показали, що використання методів «монетаристського адміністрування» у керівництві економікою не змогло забезпечити швидкий та ефективний вихід української економіки з кризи, хоча і дали деякі позитивні результати. Так, 1995 р. характеризується певною стабілізацією грошово-кредитної сфери. Рівень інфляції в Україні становив 181,7 % за рік і був майже вдвічі нижчим, ніж у Росії. Це зміцнило національну грошову одиницю (купону-карбованець), підняло довіру до неї, створило передумови для проведення грошової реформи. У вересні 1996 р. в обіг було запроваджено гривню — національну українську валюту.

Друга половина 90-х років в економіці України характеризується проголошенням коригування курсу реформ на створення *державно регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки*, або, інакше кажучи, проголошено курс на побудову соціального ринкового господарства, яке давно вже є реальністю у провідних країнах світу, і під яким розуміли активну структурну політику держави, що тісно пов'язана з удосконаленням соціальної сфери. Така економічна політика націлена на «депролетаризацію» населення і формування широких середніх верств завдяки активній підтримці приватного сектору в економіці. І хоча ці аспекти процесів трансформації економіки в українській економічній літературі знайшли досить широке висвітлення (у працях І. Лукінова, В. Бодрова, А. Кредісова, П. Леоненка та ін.), на практиці ж застосування їх практично не було.

Разом з тим у цей період в Україні вже сформувалася досить розвинута **ринкова інфраструктура** (банки, біржі, страхові компанії тощо), визначилася певна спрямованість валютної, кредитної політики. Певною мірою визначалися як переваги, так і недоліки діючої податкової, митної, регіональної політики. Щоправда, до кінця 90-х років зберігається негативна тенденція скорочення ВВП, хоча темп його істотно уповільнюється за рахунок більш повільного спаду виробництва у промисловості та сільському господарстві, при цьому слід зауважити, що скорочення темпів спаду виробництва найбільш відчутно відбувається у орієнтованих на експорт галузях, зокрема металургії. В цілому негативні тенденції в економіці України, хоча й дещо пом'якшені, зберігалися до кінця тисячоліття. Мабуть, це можна пояснити недостатньою послідовністю ринкових перетворень, що відбувалися в Україні.

Так, лише наприкінці 90-х років дещо *прискорюються процеси приватизації промислових об'єктів*, до 2000 р. змінило форму власності близько 65 тис. підприємств та організацій, а недержавні підприємства почали виробляти майже 70 % продукції. Проте процеси ці не мали системного характеру, жодна програма приватизації в ці роки не отримала підтримки Верховної Ради України, *не отримали й належного захисту відносини власності*.

Зрушення в аграрному секторі

У другій половині 90-х років відбуваються й певні зрушення в аграрному секторі. В рамках аграрної реформи, започаткованої ще у 1990—1993 рр., *були зроблені певні кроки, спрямовані перш за все на реформування відносин власності*. Ці заходи передбачали появу на селі селянина-власника, зацікавленого у мінімізації матеріальних витрат та ресурсозаощадженні, а також у збереженні та підвищенні родючості ґрунтів. На практиці ж ці процеси проходили таким чином, що дійсні результати виявилися зовсім не тими, що пропагувалися. Реформування відносин власності у сільському господарстві відбувалося надзвичайно низькими темпами, поверхово та непродумано. Дозволивши приватизацію ділянок, що перебували у користуванні громадян, основну масу землі — близько 30 млн га сільськогосподарських угідь, які знаходилися у користуванні сільськогосподарських підприємств, почали роздержавлювати лише з середини 90-х років, *але не як приватну власність на землю безпосередньо селян, а як так звану колективну власність тих же сільськогосподарських підприємств, які змінили свій статус на недержавний*.

Неефективність такої організації сільськогосподарського виробництва була добре відомою ще з радянських часів, а у 90-ті роки лише була підтверджена. Так, один з відомих дослідників цих проблем Б. Панасюк зауважував, що за 1980—1998 рр. виробництво сільськогосподарської продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь знизилося: валової продукції — на 61,2 %, молока — 64,7 і м'яса 75,7 %, а 90 % колективних господарств у тому ж 1998 р. були збитковими [11, с. 464—465].

Роздержавлення землі супроводжувалося процесами її паювання та закріплення прав на землю державними актами, в результаті чого відбувається реформування (ліквідація) значної кількості колективних господарств.

У виробництві сільськогосподарської продукції зростає частка приватного сектору: за 90-ті роки вона збільшилася за вартістю з 29,4 до 59,9 %, але це означало не високі успіхи приватного сектору, а розпад колективного сектору, який з кожним роком давав все менше продукції, хоча в процесі реформування й зберігалася цілісність земельних та майнових комплексів КСП (колективних сільськогосподарських підприємств). Але в процесі розпаювання підприємств, що виникали як *орендні на приватній землі*, істотно змінювалися виробничі відносини, що свідчило про певні позитивні кроки в процесі реалізації аграрної реформи.

В той же час, в багатьох аспектах процес реформування залишався непослідовним, структурні зміни запроваджувалися занадто повільно. Як стверджує Б. Панасюк, «головними причинами складностей в аграрному секторі економіки продовжують залишатися: відсутність ринку землі та його інфраструктури; незавершеність структурних перетворень в галузі; брак правової і фінансової захищеності... Неконтрольована лібералізація цін і їх диспаритет підривають фінансову основу галузі і кожного працівника» [11, с. 465]. Аналізуючи перелічені причини, він приходять до висновку, що «на селі відсутні реальний власник, ринок землі і основних засобів виробництва та майна», селянин, «будучи формальним власником продовжує перебувати поза правовим полем ринкової економіки», що і обумовлює недостатньо ефективну структурну перебудову у сільському господарстві [11, с. 466].

Ці ж причини зумовлюють недостатнє фінансове забезпечення сільського господарства, «без чого всі починання, технологічні, організаційні і структурні приречені на невдачу» [11, с. 259]. Важливість цих проблем для ефективного функціонування аграрного сектору визнавали й інші автори. Так, визначаючи мету аграрної реформи, В. Пинзеник зауважував, що вона повинна мати на увазі «перетворення існуючих форм господарювання на такі, які б мали одну дуже важливу властивість — могли приваблювати інвесторів», а «інвестиції в село можуть надійти лише через структури, які базуються на приватній, а не на колективній (невідомо чий) власності» [13, с. 100—101]. При цьому автор зауважує надзвичайно важливу ознаку цієї власності — «без права розпорядження нема власності. А без цього не буде інвестицій» [13, с. 103].

Отже, в аграрному секторі, всупереч проголошеним реформам, залишається цілий ряд проблем, які необхідно вирішувати, без чого важко очікувати кардинальних змін в бік зростання обсягів сільськогосподарського виробництва.

Макроекономічна динаміка кінця 90-х років свідчила про недостатню ефективність ринкових трансформацій. Негативний вплив на неї справляли складний фінансовий стан підприємств, недостатня ефективність приватизації та управління державним майном, зменшення попиту на вітчизняну про-

дукцію через її високу собівартість та неконкурентоспроможність, нестача інвестицій, повільне формування законодавчої бази, яка б відповідала економічним процесам перехідної економіки.

Всі ці проблеми привертали увагу науковців, з'являється цілий ряд публікацій, присвячених обґрунтуванню *концепції структурної перебудови*, перш за все трансформації промислового комплексу, питанням оптимізації галузевої структури національного виробництва, забезпечення його конкурентоспроможності на світових ринках.

Так, у колективній монографії «Рыночные трансформации в переходной экономике» досить детально досліджуються мета та об'єкти структурних перетворень у промисловості України, стверджується, що «більш ефективною вважається та структура виробництва, в якій частка проміжної продукції (сировини, палива, матеріалів) буде відносно меншою, а частка кінцевої продукції (споживчих та інноваційних товарів) — відповідно більшою» [15, с. 53]. Щодо існуючої структури промислового виробництва в Україні, то на думку авторів вона є «нерациональною як з економічної, так і соціальної точок зору, оскільки в ній переважають екологічно шкідливі виробництва», а тому вона потребує кардинальної трансформації перш за все в бік наукоємних виробництв [там само].

**Формування
основ ринкової
інфраструктури**

Водночас, як доводить досвід, в умовах перехідної економіки *структурна перебудова повинна передусім спрямовуватися на формування та розвиток ринкового середовища*. У зв'язку з цим для України і в теорії, і на практиці на перший план виходить проблема обґрунтування та здійснення комплексу **інституційних реформ**: приватизація та законодавче закріплення прав інституту приватної власності, формування конкурентного середовища, удосконалення інституту права, становлення правового поля господарювання, розвиток фінансових інститутів, обмеження та ліквідація тіньової економіки тощо.

Наприкінці 90-х років такий комплексний підхід до аналізу суті та спрямованості структурної політики стає основою багатьох економічних досліджень. Так, П. Єщенко, розглядаючи особливості формування структурної політики в умовах трансформації економіки, зосереджується не лише на макроекономічних показниках та аналізі структури промислового виробництва, але й на особливостях формування нової структури власності, соціальної структури суспільства. Він стверджує, що найважливішим завданням у процесі трансформації української економіки є необхідність «подолати економічні, політичні, інституційні перепони, що стримують рух економіки України до нової моделі розвитку» [5, с. 23].

Інституціональні складові трансформаційних процесів стали предметом обговорення ряду наукових конференцій та цілого ряду теоретичних досліджень. Так, автори монографії «Стратегия структурной перестройки промышленнос-

ти» стверджують, що «одним з найважливіших елементів стратегії структурної перебудови національної економіки виступають інституціональні перетворення, під якими прийнято розуміти формування системи ринкових інститутів, які спрямовані на підвищення ефективності відтворювальних механізмів суспільного виробництва. Ядром інституціональних перетворень виступають відносини власності. Останні пронизують усю систему економічних відносин. Інститут власності дозволяє сформуванню цілеспрямованих настанови стратегії структурної перебудови національної економіки» [1, с. 97].

Отже, наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. істотно розширюється сфера наукових досліджень проблем **структурної перебудови** української економіки, в центрі уваги українських учених опиняються проблеми створення інституційної структури ринку. Деякі вчені, зокрема С. Єрохін, вважають головними складовими процесу економічного розвитку та структурної трансформації економіки інституціональну модернізацію [4, с. 422]. Все це дозволяє зробити висновок, що на думку багатьох українських економістів саме *інституціональний підхід створює можливість комплексно охопити проблематику структурних реформ та суспільної трансформації*; він і стає домінуючим в їх дослідженнях на межі тисячоліть.

Таким чином, за роки незалежності економіка України та її економічна думка пройшли складний і неоднозначний шлях до формування основних засад ринкової економіки, який у 2006 р. завершився визнанням світовою спільнотою економіки України як ринкової, що підтверджувало, незважаючи на безліч негативних моментів, його безперечну правильність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алымов А. Н., Гончарова Н. П., Михно М. К. и др. Стратегия структурной перестройки промышленности / отв. Ред. А. Н. Алымов. — К., 2001.
2. Гальчинський А. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. — К.: Укр. пропілеї, 2001.
3. Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє. — К.: Основи, 1999.
4. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки: (теоретико-методологічний аспект). — К.: Світ знань, 2002.
5. Єщенко П. Структурна політика в країнах з трансформаційною економікою // Віче. — 1999. — № 7. — С. 3—26.
6. Зубець М., Панасюк Б. Актуальні проблеми економіки України. — К.: Аграрна наука, 2004.
7. Коломойцев В. Э. Восстановление и структурная трансформация промышленного комплекса Украины. — 2-е изд. — К.: Молодь, 1998.
8. Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины: Эволюция рыночной экономики. — Харьков: Консум, 2004.
9. Лукінов І. Реформи в Україні: потрібні реалістичні підходи // Економіка України. — 1995. — № 2. — С. 3—14.

-
10. Новітня історія України (1900—2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. — 2-ге вид. — К.: Вища шк., 2002.
 11. *Панасюк Б.* Вибрані твори. — К.: УАЕ УААН, 2003.
 12. *Панасюк Б.* Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. — К.: Новий друк, 2002.
 13. *Пинзеник В.* Коні не винні, або реформи чи їх імітація. — К.: Академія, 1998.
 14. *Плотніков О. В.* Ultima ratio економічних реформ. — К.: Кондор, 2003.
 15. Рыночные трансформации в переходной экономике / А. Н. Алымов, Н. П. Гончарова, М. К. Михно и др. / Отв. ред. А. Н. Алымов. — К., 1998.
 16. Система регуляторів перехідної економіки України / Відп. ред. В. І. Кононенко. — К., 1999.
 17. *Эрхард Л.* Полвека размышлений: Речи и статьи. — М.: Руссико, 1993.

Алимов Олександр Миколайович (1923 р. н.) — доктор екон. наук, професор, академік НАНУ. Основні напрями досліджень — шляхи трансформації економіки України, забезпечення її енергетичної безпеки. Основні праці: «Стратегія розвитку мирового ТЭК: уроки для України» (2001, співавт.); «Стратегія структурной перестройки промышленности» (2001, співавт.).

Алчіан Армен (Alchian Armen) (1914 р. н.) — представник неоінституціонального напрямку. Народився у м. Фресно (штат Каліфорнія, США). У 1936 р. став бакалавром, а в 1944 р. доктором у Стенфордському університеті. Працював економістом в Rand Corporation Санта-Моніці (1947—1964 рр.), потім у 1958 р. став професором у Каліфорнійському університеті в Лос-Анджелесі. Відомий перш за все завдяки своєму підручнику «Курс економічної теорії для університетів», написаному спільно з У. Р. Алленом. А. Алчіан поряд із ринками як засобами організації економічного життя особливу увагу приділив трансакційним та інформаційним витратам, пов'язаним зі створенням ринків.

Аристотель (384—322 рр. до н. е.) — найвидатніший давньогрецький мислитель, вчений та філософ, праці якого охоплюють всі відомі у той час галузі науки та філософії. Його праці в більшості дійшли до нашого часу. Економічні проблеми висвітлює у творах «Політика», «Економіка», «Нікомахова етика» (або просто «Етика»).

Арон Раймон (1905—1983) — французький економіст і соціолог, один із творців теорії індустріального суспільства. Арон уважав, що соціалістичне й капіталістичне суспільства — тільки два різновиди того самого роду або два варіанти того самого типу: прогресивного індустріального суспільства. На доказ цього вчений указував на післявоєнну «соціалізацію європейської економіки», відзначаючи що трансформацією, найбільш типовою для європейських суспільств, є націоналізація численних підприємств. У ряді праць намагався подати теоретичне виправдання антикомунізму, а також довести застарілість марксизму в сучасних умовах. Основні праці: «18 лекцій про індустріальне суспільство» (1962), «Класова боротьба» (1964).

Б'юкенен Джеймс МакДжіл (Buchanan James M.) (1919 р. н.) — представник неоінституціонального напрямку, автор теорії суспільного вибору, лауреат Нобелівської премії (1986 р.). Народився у м. М'юрфрісборо (штат Теннесі, США). Отримавши у Чиказькому університеті ступінь доктора з економіки за роботу з теорії і практики державних фінансів (1948), був професором університету Теннесі. У 1962 р. спільно з Г. Таллоком видають монографію «Розрахунок згоди: логічні основи конституціональної демократії». Дослідження державних фінансів — ще одна сфера наукових інтересів Дж. Б'юкенена, яким присвячені праці «Політична спадщина лорда Кейнса» (1977), «Влада податків — теоретичне обґрунтування фінансової конституції» (1980, у співавт. з Х. Д. Бренненом). У цих роботах підкреслюється зростаюче значення різ-

номанітних неекономічних інститутів у процесі прийняття суспільних рішень. Дж. Б'юкенен написав також низку праць з фінансових питань: «Громадські фінанси та демократичний процес» (1966), «Попит та пропозиція суспільних благ» (1968), «Свобода, ринок та держава: політична економія у 80-х роках» (1986), «Політична економія держави загального добробуту» (1988) та інші. Однією з основних його праць є «Теорія суспільного вибору» (1972). Дж. Б'юкенен — прихильник вільного ринкового господарства і обмеження функціонування монополізованого ринку, контроль над цінами та виробництвом допустимий тільки у виняткових випадках. Вчений виступає за посилення державного втручання в економіку, якщо це продиктовано інтересами підтримки вільного підприємництва.

Балудянський Михайло Андрійович (1769—1847) — видатний український вчений та громадський діяч. Народився у Закарпатті. Закінчив філософський факультет Королівської академії правознавства у Кошице, потім — Віденський університет. Працював у Грос-Варденській академії та Пештському університеті. 1797 р. захистив докторську дисертацію «Про зерносховища (засіки, склади, магазини)». 1804 р. на запрошення Міністерства освіти Російської імперії переїздить до Санкт-Петербурга. Як юрист бере участь у роботі по кодифікації законів, зокрема редагує закони в галузі державного господарства та фінансів. Паралельно читає лекції у Педагогічному інституті з політичної економії, фінансів, дипломатики, концепти яких дістали назву «Економічної системи». Перший ректор Петербурзького університету (1819). Основні праці залишилися у рукописах. Прихильник класичної школи, зокрема поглядів А. Сміта.

Бастія Фредерік (1801—1850) — французький економіст, представник класичної політичної економії. Розробив теорію послуг, згідно з якою ринкова економіка забезпечує гармонійне та взаємовигідне співробітництво суспільних класів, які надають послуги один одному та отримують частку сукупного продукту, пропорційну кількості наданих послуг, та теорію «економічної гармонії». Основна праця: «Економічна гармонія» (1850).

Белл Даніел (Daniel Bell) (1919 р. н.) — відомий представник сучасного інституційно-соціального напрямку, один із авторів теорії постіндустріального суспільства. Народився у Нью-Йорку. Д. Белл був різнобічним ученим, що володів глибокими знаннями з ряду дисциплін — від історії давнини і теорії культури до історії науки й технологій та економічної теорії. Багато років він присвятив двом основним заняттям — політичній журналістиці та викладанню в університетах. Викладав соціологію в Чиказькому (1945—1948), а потім у Колумбійському університеті (1952—1969), де отримав звання доктора філософії, а в 1962 р. й посаду професора. У 1964 р. Д. Белл призначається членом Президентської комісії з техніки, автоматизації та економічного прогресу. У 1969 р. Д. Белл отримав пропозицію переїхати до Кембриджу і зайняти кафедру соціології Гарвардського університету. Отримав ряд престижних премій та нагород, у тому числі премію ім. Т. Парсонса Американської академії гуманітарних і точних наук (1992) і премію Американської соціологічної асоціації за «винятковий внесок у розвиток науки». Основні праці: «Кінець ідеології» (1960), «Капіталізм сьогодні» (1971), «Прийде наше постіндустріальне суспільство» (1973), «Суперечності культури капіталізму» (1976). Дві останні праці увійшли до списку ста книг, які виявили найбільший вплив на формування інтелектуального клімату західних суспільств у ХХ ст.

Бем-Баверк Ейген (1851—1914) — видатний австрійський економіст і громадський діяч, представник другої генерації австрійської школи граничної корисності. Народився у м. Брюнні. У 1880 р. — приват-доцент політичної економії Віденського універси-

тету. Після захисту дисертації (1881 р.) на тему: «Права і відносини з погляду вчення про господарські блага» працював на посаді професора в Інсбрукському університеті. З 1905 р. — професор Віденського університету. Е. Бем-Баверк тричі призначався міністром фінансів Австрії. З 1911 р. вчений — президент Академії наук Австрії. Головні праці: «Основи теорії цінності господарських благ» (1886), «Позитивна теорія капіталу» (1889), «Теорія відсотка» (1907), «Теорія Маркса та її критики» (1896).

Берле Адольф Огастес (1895—1971) — американський економіст, юрист, професор Колумбійської юридичної школи. Закінчив Гарвардський університет (1913 р.). Автор праць з економічних, правових, зовнішньополітичних питань. Проповідує ідею перетворення приватнокапіталістичної власності в суспільнокапіталістичну. Поклав початок буржуазно-апологетичної теорії «управлінської революції», відповідно до якої влада в монополіях перейшла в руки найманої адміністрації — управлінців. Звідси теза Берлі «влада без власності». Був захисником великих корпорацій, оголосив їх «революційними елементами сучасного суспільства». Основна праця: «Капіталістична революція двадцятого сторіччя» (1955).

Блок Марк (1886—1944) — французький історик-мідівіст, один із засновників т. зв. «нової історичної школи» (*La Nouvelle Histoire*). Основні праці: «Характерні риси французької аграрної історії»; «Феодальне суспільство».

Боулдінг Кеннет Еварт (Boulding Kennet Ewart) (1910—1993), народився у Ліверпулі, Англія. По закінченню Оксфордського університету (1931 р.) опублікував першу статтю з економіки в престижному *Economic Journal*, який редагував Дж. М. Кейнс. Два роки К. Боулдінг провів у Чикаго і Гарварді. Після Единбурзького університету повернувся до США, де викладав в університеті Колгейта, штат Нью-Йорк (1937—1941), Університеті Фіска (1942—1943), Коледжі штату Айова і Університеті Макгілла, Канада (1943—1949), Університеті Мічигану (1949—1977). В 1977—1980 рр. працював в Університеті Колорадо. Автор багатьох праць та підручників: «Економічний аналіз» (1941 р.; 1966 р., 4-те вид.), понад тисячі статей. Зібрання творів становить п'ять томів, дрібні роботи увійшли до 6-го тому. 1968 р. К. Боулдінга було обрано президентом Американської економічної асоціації. Його творчість сприяла розширенню предмета економічної теорії і створенню певної єдиної суспільної науки, у якій традиційна економіка була б лише частиною. К. Боулдінг заплатив високу ціну за широту своїх інтересів. Він залишається, на думку М. Блауга, «Великим Аутсайдером» серед сучасних економістів, а його роботи — одиноким голосом в пустелі.

Брентано Людвіг Йозеф (Луйо) (1844—1931) — один із провідних представників нової історичної школи. З 1871 р. професор у Бреславлі, Страсбурзі, Відні, з 1891 р. — у Мюнхені. Один із засновників (разом з А. Вагнером і Г. Шмоллером) і активний діяч «Спілки соціальної політики», яка ставила за мету пом'якшення соціальних антагонізмів у суспільстві шляхом створення реформістських профспілок, кооперації, фабричного законодавства. У своїх наукових працях надавав визначальної ролі в економіці етичному і правовому факторам, стояв на позиціях мінової концепції, пропагував ідеї соціального партнерства, виступав за примусове картелювання промисловості, розглядаючи монополію як інститут планового пристосування виробництва до попиту, поділяв основні ідеї закону спадної родючості ґрунту та теорії стійкості дрібного селянського господарства. Основні праці: «Сучасні робітничі гільдії» (1871—1872), «Про відношення заробітної плати і робочого часу до продуктивності праці» (1877), «Класична політична економія» (1888), «Етика і народне господарство в історії» (1894), «Аграрна політика» (1897) та ін.

Буагільбер П'єр Лепезан (1646—1714) — фундатор класичної школи економічної думки у Франції, попередник фізіократизму. Народився в м. Руані, у дворянській сім'ї, здобув юридичну освіту, тривалий час працював суддею у рідному місті. Його основні праці присвячені критиці політики меркантилізму та аналізу ситуації в економіці Франції («Обвинувачення Франції» (1707), «Трактат про природу багатства» (1707)). Вчений дав обґрунтування трудової теорії вартості (незалежно від В. Петті), де величина останньої визначалася витратами праці. Джерелом багатства вважав сферу виробництва, а сфері обміну відводив роль умови для розвитку економіки. Основу економічного зростання Франції вбачав у розвитку сільськогосподарського виробництва.

Бунге Микола Християнович (1823—1895) — видатний український вчений, державний діяч, засновник Київської психологічної школи політичної економії. Народився у Києві. 1845 р. закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. Деякий час працював у Ніжинському лицей князя Безбородька. За дисертацію «Теорія кредиту» (1852) здобув докторський ступінь. Протягом 1850—1880 рр. працював в університеті, викладаючи економічні дисципліни. Тричі обіймав посаду ректора університету (1859—1862, 1871—1875, 1878—1880). В середині XIX ст. — ідеолог ліберального руху та автор фінансових положень Селянської реформи 1861 р. Міністр фінансів (1881—1886) та голова Комітету міністрів Російської імперії (1887—1895). Сфера наукових інтересів багатогранна, охоплює історію економічної думки, політекономічні дослідження, проблеми статистики, теорію кредиту та фінансів, проблеми грошового обігу й оподаткування та ін. Основні праці: «Теорія кредиту» (1852), «Курс статистики» (1865), «Основи політичної економії» (1870), «Нариси політико-економічної літератури» (1895) та ін.

Бюхер Карл (1847—1930) — відомий німецький економіст, історик народного господарства та статистик, представник нової (молодої) історичної школи. Працював учителем в гімназії, потім професором у Дерпті (Гарту), Базелі, Лейпцізі. Запропонував свою, тріступеневу, періодизацію економічної історії людства, в основу якої поклав довжину шляху проходження продукту від виробника до споживача (домашнє, міське та народне господарство), та дав пояснення генезисові капіталізму на основі розвитку структури ринку. Основна праця: «Виникнення народного господарства» (1893).

Вальрас Леон (1834—1910) — відомий французький економіст-математик, разом з К. Менгером та В. Джевонсом фундатор теорії граничної корисності, засновник Лозаннської економічної школи. Основна проблема наукових досліджень — умови та механізм забезпечення макроекономічної рівноваги, найважливішим інструментом якого, на думку Л. Вальраса, виступає ціна. Модель вченого мала статичний характер, оскільки не враховувала впливу факторів ризику, циклічних коливань економіки, впливу науково-технічних зрушень. Головні праці: «Елементи чистої політичної економії» у двох томах (1874—1877), «Теорія грошей» (1886).

Ван Ман — імператор стародавнього Китаю династії Цинь у 9—22 рр. н. е.; відомий в історії своїми реформами, який проголосив державною власністю землю та рабів, намагався лімітувати ринкові ціни, але реформи успіху не мали.

Варрон Марк Теренцій (116—27 рр. до н. е.) — римський вчений-енциклопедист, який написав багато робіт з різних галузей знань; очолював першу публічну бібліотеку в Римі. До наших часів дійшли лише деякі праці, зокрема «Про сільське господарство».

Веблен Торстейн (1857—1929) — американський економіст, основоположник інституціонального напрямку в економічній теорії, лідер його соціально-психологічної течії. Освіту дістав у Карлтонському коледжі (Нортфілд) та Йельському університеті, де, підготувавши дисертацію про етику І. Канта, здобув ступінь доктора філософії. Працював у Чиказькому, Стенфордському, Міссурійському університетах. У центр дослідження Т. Веблен поставив ідею розвитку і динамічний підхід, принцип технологічного детермінізму і людську діяльність з її звичками, традиціями, уявленнями тощо, розширивши таким чином предмет політичної економії. Виступив з різкою критикою ортодоксальних поглядів неокласиків, а також суперечностей капіталістичної системи в цілому (негативних наслідків монополізації виробництва, ліквідації вільної конкуренції тощо), наголошував на необхідності соціального контролю у суспільстві. Головні праці: «Теорія бездіяльного класу» (1899), «Теорія ділового підприємництва» (1904), «Абсентеїстська власність» (1924).

Вернадський Іван Васильович (1821—1884) — український економіст, статистик, громадський діяч, прихильник класичного напрямку політичної економії. Народився у Києві, закінчив з золотою медаллю Київський університет. Навчався за кордоном, слухаючи лекції з політичної економії відомих економістів Австрії, Німеччини, Швейцарії, Франції, Англії. 1847 р. захистив магістерську дисертацію «Нарис теорії потреб», 1849 р. — докторську «Критико-історичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до початку XIX ст.». 1850—1856 рр. — професор політичної економії Московського університету. 1856—1867 рр. — чиновник з особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ (Санкт-Петербург). Одночасно викладає у Петербурзькому педагогічному інституті (1857—1859), Олександрівському ліцеї (1861—1868). 1857—1858 рр. видає журнал «Экономический указатель», а у 1862 р. — журнал «Экономист», в яких обговорювалися гострі проблеми економічного життя. 1868 р. переїздить до Харкова, де очолює відділ Державного банку. Науковий доробок вченого включає теорію потреб, дослідження ринку і вільного підприємництва, проблеми великого і дрібного землеволодіння, питання теорії й історії економічної науки, статистичні дослідження. Основні праці: «Нарис теорії потреб» (1852), «Предмет політичної економії» (1856), «Нариси історії політичної економії» (1858), «Про ціну і торгівлю» (1864).

Візер Фрідріх (1851—1926) — австрійський економіст, послідовник К. Менгера. Народився у Відні 1851 р. у сім'ї державного чиновника. Закінчив юридичний факультет Віденського університету. Згодом вступив на державну службу і деякий час працював у міністерстві фінансів. З метою поглиблення своїх знань Ф. Візер продовжив вивчення економіки в університетах Гейдельберга та Лейпцига. У 1883 р. вчений отримав місце приват-доцента у Віденському університеті та захистив докторську дисертацію. Згодом він викладав економічну теорію у Празькому (1884—1902) та Віденському університетах (1903—1926). Тривала викладацька діяльність Ф. Візера, присвячена популяризації ідей австрійської школи, переривалась лише один раз (у 1917—1918 рр.), коли він займав посаду міністра торгівлі.

В історію світової економічної думки Ф. Візер увійшов як автор терміна «маржиналізм»; головні праці: «Походження і основні закони господарської цінності» (1884), «Природна цінність» (1899), «Суспільне господарство» (1914), «Соціологія і закони влади» (1926).

Вікселль Кнут (1851—1926) — видатний шведський економіст, засновник шведської (стокгольмської) школи маржиналізму, найвідомішими представниками якої були Г. Меюрдаль, Е. Ліндаль, Е. Лундберг, Б. Олін. Наукові розробки цієї школи пов'язані з аналізом проблем грошей, процента і цін. Стокгольмська школа, яка заявила про себе в 20—30-х роках XX ст., основну увагу зосередила на пробле-

мах економічної динаміки, нерівноваги й невизначеності. Праці К.Вікселля, основними з яких є «Цінність, капітал і рента» (1893), «Проценти на капітал і ціна товарів» (1898) та «Лекції з політичної економії» (1901, 1906), відзначаються новими підходами до дослідження низки економічних проблем.

Головний внесок Вікселля полягає в розвитку теорії розподілу на основі концепції граничної продуктивності. Він був прихильником принципу загальної економічної рівноваги, сприяв активному використанню математики в економічних дослідженнях.

Вільямсон Олівер (1932 р. н.) — американський економіст, професор економічної теорії права та організації. Лауреат Нобелівської премії з економіки 2009 р. (спільно з Елінор Острон). Член Товариства дослідників економетрики, Американської Академії мистецтва й науки. Вільямсон є одним із основних представників неінституціональної теорії фірми, дослідником еволюції сучасних інституцій, проблем сучасної корпорації та приватної власності. Трансакцію вчений використовує як основну одиницю аналізу, називав свої дослідження економічною теорією трансакційних витрат (transaction cost economics). Крім трансакційних витрат, Вільямсоном було взято на озброєння концепції (з'явилися в 1960-х рр.) нового напрямку в економічній думці — поведінкової економічної теорії (behavioral economics). Основні праці: «Ринки та ієрархії» (1975), «Економічні інституції капіталізму» (1985).

Віншнагупті (Каутилья) — радник царя Чандрагупти (317—294 рр. до н. е.) з династії Маур'їв, якому приписують авторство одного з найвідоміших староіндійських трактатів — «Архашастри», що являє собою зведення правил господарського життя.

Воблій Костянтин Григорович (1876—1947) — відомий український економіст, доктор політекономії і статистики, професор, декан (1910—1913) і ректор Київського комерційного інституту (1917—1919), академік АН УРСР. Основні напрями наукових досліджень: економіка і народне господарство України, економіко-географічне районування, проблеми політичної економії, страхової справи, статистики, економіки промисловості. Основні наукові праці: «Питання про метод в історії політичної економії» (1907), «Нариси з історії польської фабричної промисловості» (1909), «Продуктивні сили Галичини» (1915), «Начальный курс политической экономии: История, теория и финансы» (1918), «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості», у 5-ти томах (1928—31), «Нарис історії України» (1942, 1944), «Народне господарство Радянської України» (1945).

Гальчинський Анатолій Степанович (1935 р. н.) — український економіст; доктор екон. наук, професор. У 2005—2006 рр. — директор Національного інституту стратегічних досліджень. Запропонував концептуальні засади реформування економіки України. Основні праці: «Сучасна валютна система» (1994); «Теорія грошей» (1996); «Суперечності реформ у контексті цивілізаційного процесу» (2001); «Україна на перехресті геополітичних інтересів» (2002).

Гесць Валерій Михайлович (1945 р. н.) — український економіст, доктор екон. наук, професор, академік НАНУ, директор інституту економіки та прогнозування НАНУ. Основні праці: «Економіка України: моделі реформування, зміна структури та прогноз розвитку» (1993); «Економічні ініціативи: від криз до росту» (1994, співавт.); «Економіка України: підсумки перетворень та перспективи зростання» (2000, співавт.); «Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку» (2003, співавт.).

Гелбрейт Джон Кеннет (1908—2006) — американський економіст канадського походження, представник інституціонального напрямку в економічній теорії. Більшу частину життя працював у Гарвардському університеті. Наукову кар'єру Гелбрейт поєднував з адміністративною та політичною діяльністю. Більшість своїх праць вчений присвятив економічним і соціологічним проблемам, під час написання яких використовував міждисциплінарний підхід. Гелбрейт є розробником концепції «індустріального суспільства», у якому активна роль належить державі. У теорію нового індустріального суспільства Гелбрейт фактично включає концепції «революції в управлінні», «колективного капіталізму», «держави загального добробуту» А. Берлі, Г. Мінза, Дж. М. Кларка й інших інституціоналістів. Як альтернативу марксизму Гелбрейт висунув концепцію «конвергенції» двох світових систем. Вчений запровадив поняття «техноструктура» і «зріла корпорація». Утворення техноструктури Гелбрейт пов'язує з еволюцією інституту корпорації. Влада в зрілій корпорації переходить до техноструктури — групи людей, що «спрямовує діяльність підприємства, є його мозком». Основні наукові праці: «Американський капіталізм» (1952), «Суспільство добробуту» (1958), «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Економічні теорії і цілі суспільства» (1972), «Епоха невизначеності» (1976).

Гідденс Ентоні (Giddens Anthony) (1938 р. н.) — відомий сучасний соціолог. Народився у Великій Британії. Наукова діяльність переважно пов'язана з Кембриджським університетом (Велика Британія), де він працював з 1969 р., отримав посаду професора соціології у 1985 р. і обіймав її до 1995 р. У 1996 р. професор Е. Гідденс був призначений директором Лондонської школи економічних і політичних наук, ким є і до сьогодні. Е. Гідденс є автором понад тридцяти книг, які перекладені 35-ма мовами. У своїх працях аналізує проблеми теорії інформаційного суспільства. Е. Гідденс один із перших авторів, хто зайнявся в середині 1980-х рр. дослідженням проблем глобалізації. Перша праця Е. Гідденса «Капіталізм і сучасна соціальна теорія» (1971) неодноразово перевидавалася впродовж понад 30 років. Серед найвідоміших його праць — «Нові правила соціологічного методу» (1976), «Конституція суспільства» (1984), «Наслідки сучасності» (1990), «Третій шлях» (1998). На початку 1980-х рр. вчений розробив теорію структуризації, досліджував поняття «рефлексивної модернізації». Йому належить концепція політики третього шляху. Е. Гідденс має 14 почесних ступенів. Орхуський університет в Данії присвоїв йому титул «кращий лектор світу». У 2002 р. за свої соціальні дослідження він був удостоєний Премії принца Астурії, відомої як «іспанська Нобелівська премія». Курс лекцій, прочитаних Е. Гідденсом в межах Програми Рейта в 1999 р. і підготовлених на Бібі-сі, допоміг винести дискусії про глобалізацію на широку аудиторію багатьох країн і був покладений в основу книги «Світ, що вислизає» (1999).

Гільдебранд Бруно (1812—1878) — німецький економіст і статистик, один із засновників історичної школи в політичній економії. Працював професором університетів Бреславля, Марбурга, Цюріха, Берна. Гостро критикував метод класичної політекономії, її концепцію «економічної людини», здійснив спробу періодизації історії господарського розвитку народів. Основні наукові праці: «Політична економія теперішнього і майбутнього» (1848), де автор ставив собі за мету відкрити шлях для основного історичного погляду в політичній економії і перетворити політичну економію на теорію, що має справу з економічним розвитком народів; «Натуральне господарство, грошове господарство і кредитне господарство» (1864), де вченим запропоновано схему трьох фаз господарського розвитку людства.

Гільфердинг Рудольф (1877—1941) — лідер і теоретик II Інтернаціоналу, дослідник економічних зрушень, що відбулися у світовому господарстві в кінці XIX — на почат-

ку XX ст.: поширення акціонерної форми господарства, монополізація виробництва, виникнення фінансового капіталу, зростання експансіоністських тенденцій у міжнародних відносинах тощо. Основна наукова праця: «Фінансовий капітал» (1910).

Гобсон Джон Аткінсон (1858—1940) — англійський економіст, погляди якого представляли синтез економічного лібералізму, реформізму та інституціоналізму. Автор терміна «імперіалізм» та концепції імперіалізму, в основі якої лежала теза про недоспоживання в країнах-метрополіях, що зумовлювало необхідність розширення ринків збуту та зростання зовнішнього експансіонізму. Основна наукова праця: «Імперіалізм» (1902).

Госсен Герман (1810—1858) — німецький дослідник, один із засновників теорії «граничної корисності», головна праця: «Розвиток законів суспільного життя і правил людської діяльності, що з них випливають» (1854).

Гракхи Тиберій (162—133 рр. до н. е.) та **Гай** (154—122 рр. до н. е.) — давньоримські брати-реформатори, які виступали проти збезземелювання дрібних землевласників та перерозподіл частини вже освоєних земель на користь найбільш багатих прошарків римлян.

Даванцаті Бернард (1529—1606) флорентійський банкір, що розвивав теорію меркантилізму. Опублікував «Лекції про гроші», де з'ясував природу грошей та їх знецінення.

Демсетц Гарольд (Demsetz Harold) (1930 р. н.), народився в м. Чикаго (штат Іллінойс, США). Був професором економіки в Чиказькому університеті в 1963 р., потім — з 1971 по 1978 р. — старший науковий співробітник у Гуверівському інституті Стенфорда. З 1978 р. і до сьогодні — професор Каліфорнійського університету (м. Лос-Анджелес). Г. Демсетц — представник неінституціональної економічної теорії, послідовник Р. Коуза, один із розробників теорії прав власності. Разом з А. Алчіаном у статті «Виробництво, вартість інформації та економічна організація» (1972) Г. Демсетц запропонував теорію неповних трудових контрактів, відомої також як теорія «неявних контрактів» чи «проблема відносин принципал-агент», яку сьогодні вивчають багато економістів, що займаються економікою праці та макроекономікою. За допомогою теорії прав власності Г. Демсетц також досліджував роль реклами як форми суперництва на ринках і регулювання діяльності комунальних служб як засобу подолання невдач ринку.

Десницький Семен Юхимович (бл. 1740—1789) — видатний вчений у галузі юридичних наук, професор права Московського університету. Народився у Ніжині, у міщанській родині. Навчався у семінарії Троїцько-Сергіївської лаври, з 1759 р. — у гімназії при Московському університеті. 1760 р. направлений на навчання до університету м. Глазго, де слухав лекції А. Сміта. 1767 р. захистив докторську дисертацію і здобув ступінь доктора права. Після повернення в Росію викладає в Московському університеті право. Палкий прихильник поглядів А. Сміта, перший представник класичної політичної економії в Російській імперії. Центральне місце у його соціологічних, економічних та юридичних дослідженнях посідає проблема власності. Головна праця: «Юридичні роздуми про відмінні поняття, що мають народи про власність маєтків у різних верствах співжиття» (1781).

Джевонс Вільям Стенлі (1835—1882) — відомий англійський економіст, статистик і філософ, засновник математичної школи політичної економії, один із основоположників суб'єктивної теорії корисності. У Лондонському університеті вивчав

хімію, математику, політекономію. З 1863 р. — викладач політекономії в коледжі у Манчестері, де через кілька років став професором. Його основні праці — «Теорія політичної економії» (1871), «Принципи науки» (1874). В останні роки свого життя (1876—1882) працював на посаді професора політичної економії у Лондонському університеті.

Домар Овсій (1914—1997) — американський економіст, професор Массачусетського технологічного інституту, представник неокейнсіанства. Одночасно з Р. Харродом висунув концепцію економічного зростання, що обґрунтовує можливість підтримки стійких темпів розвитку в тривалій перспективі. Домар висунув тезу про двоїсту функцію інвестицій. У той час як Дж. М. Кейнс розглядав інвестиції лише як фактор створення доходу, Домар підкреслював, що одночасно інвестиції створюють виробничі потужності. З погляду економіста, для підтримки стійкого зростання при повній зайнятості необхідно, щоб зростання доходів (тобто попит) відповідало зростанню виробничих потужностей. Основна праця: «Нариси теорії економічного зростання» (1957).

Драконт (Дракон) — афінський законодавець, у 621 р. до н. е. склав кодекс законів, які були настільки суворими, що Солону довелося їх відмінити, а «драконові закони» стали символом жорстокості.

Друкер Пітер Фердінанд (1909—2005) — американський економіст австрійського походження, професор соціології та управління. П. Друкер першим створив систематизоване вчення про управління, висунув ідею про самоуправління трудового колективу. Вчений є одним із теоретиків емпіричної школи в індустріальній соціології, що ґрунтується на синтезі «класичної» школи управління й теорії «людських відносин». З його погляду, єдність теорії й бізнесу — це головна визначальна особливість емпіричної школи. Основні наукові праці: «Кінець економічної людини» (1939), «Майбутнє індустріальної людини» (1942), «Теорія корпорації» (1946), «Невидима революція» (1976), «Менеджмент в епоху змін» (1980), «Нові реалії» (1989), «Посткапіталістичне суспільство» (1993).

Енгельс Фрідріх (1820—1895) — видатний німецький мислитель, друг і соратник К. Маркса. Народився у м. Бремені (нині Вупперталь, Німеччина) у сім'ї багатого текстильного фабриканта. Навчався у гімназії, яку так і не закінчив, оскільки з 1838 р. став працювати в Бременському торговому домі. Освоюючи на практиці економіку, він багато уваги приділяв самоосвіті, цікавився історією, філософією, військовими науками, володів 12-ма мовами.

Значний вплив на формування наукових поглядів та спрямованість філософсько-економічної творчості Ф. Енгельса справила його дружба з К. Марксом. Він став автором таких значних теоретичних творів, як «Анти-Дюринг» (1877—1878), де дав розгорнутий виклад матеріалістичного розуміння історії, «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1848), де розкрито питання еволюції людського суспільства, та інших.

Важливий внесок зробив Ф. Енгельс у формування теорії марксизму. Окрім розробки окремих проблем цієї теорії, про що йдеться в персоналії «Карл Маркс», він протягом всього свого життя надавав матеріальну допомогу та моральну підтримку сім'ї К. Маркса. Завдяки самовідданій праці Ф. Енгельса після смерті К. Маркса вийшли в світ II та III томи «Капіталу». Вчений не лише розшифрував та логічно впорядкував величезні обсяги чорнових начерків К. Маркса, написаних нерозбірливим почерком, але і доповнив їх важливими теоретико-методологічними положеннями. У зв'язку з цим В. І. Ленін зазначав, що «Капітал» — це «праця двох».

Ерроу Кеннет (Kenneth Arrow) (1921 р. н.) — американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1972 р. (спільно з Дж. Хіксом). Відомий своїми дослідженнями проблем теорії суспільного вибору та загальної рівноваги. Народився у Нью-Йорку. Після війни працює над проблемами теорії суспільного вибору. У 1949 р. К. Ерроу перейшов до Стенфордського університету і став там професором у 1953 р. У 1968 р. зайняв посаду професора у Гарвардському університеті, але потім знову повернувся до Стенфорда у 1979 р. 1956 р. став президентом Економетричного товариства, тоді ж отримав від Американської економічної асоціації медаль Джона Бейтса Кларка за видатну роботу економіста у віці до сорока років. Був президентом Інституту управлінських наук з 1963 р., Американської економічної асоціації з 1973 р. і Західної економічної асоціації з 1980 р., володарем почесних ступенів у дев'яти університетах. К. Ерроу став відомий після виходу своєї праці «Суспільний вибір та індивідуальні цінності» (1951), де запропонував рішення політичного питання, яке до цього жоден з економістів не ставив, результатом чого стала «теорема неможливості» Ерроу, яка виявила шокуючий вплив на політичну філософію і економіку добробуту. К. Ерроу об'єднав свої зусилля з Жераром Дебре для переробки стандартних «доведень існування» загальної рівноваги, що було зроблено у статті «Існування рівноваги у конкурентній економіці» (1954 р.). Вчені зробили те, що до них не вдавалося нікому з економістів, а саме — суворе доведення існування загальної рівноваги, на протидію простому підрахунку рівнянь і невідомих, як це було у Л. Вальраса.

Ерхард Людвіг (1897—1977) — німецький економіст, державний діяч. Закінчив Франкфуртський університет. У 1928—1942 рр. співробітник, а пізніше директор інституту кон'юнктурних досліджень в Нюрнберзі. У 1945—1946 рр. — міністр економіки Баварії, в 1948—1949 рр. — директор управління господарством англо-американської зони окупації Німеччини. З 1949 р. депутат бундестагу від Християнсько-демократичного союзу (ХДС), в 1949—1963 рр. міністр економіки, в 1957—1963 рр. віце-канцлер ФРН. У 1963—1966 рр. федеральний канцлер. У своїй практичній діяльності і працях з економічних питань виступав за розвиток соціального ринкового господарства. Реформи, проведені Л. Ерхардом у повоєнний період у Німеччині, спричинили «економічне диво» цієї країни.

Желєзнов Володимир Якович (1869—1933) — відомий український економіст, представник соціального напрямку економічної думки України останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. Закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. Викладав політичну економію і статистику в Київському університеті, Московському сільськогосподарському інституті, Московському комерційному інституті. У період підготовки грошової реформи 1922—1924 рр. брав участь у обговоренні питань грошового обігу, виступивши проти обліково-розподільчої концепції грошей. Основні наукові праці: «Нариси політичної економії» (1902), яка витримала вісім видань, була перекладена німецькою мовою; «Головні напрями в розробці теорії заробітної плати» (1904), «Питання фінансової реформи в Росії» (1915—1917) та ін.

Заточеник Данило — автор, як вважають дослідники, «Слова» і «Моління» своєму князеві Ярославу Всеволодовичу, де він обстоює ідею єдиного і справедливого князя. У цих творах яскраво відтворено повсякденне життя та побут князівського дому. Жив у ХІІ ст.

Зібер Микола Іванович (1844—1888) — відомий український економіст, прихильник трудової теорії цінності і марксизму. Закінчив Київський університет, в якому

викладав політичну економію і статистику. Наукові інтереси зосереджені навколо проблем еволюції теорії цінності класичної школи у працях К. Маркса, закономірностей суспільного розвитку, проблем кооперації та розвитку первісного суспільства, аналізу форм власності. Науково-педагогічна та громадська діяльність вченого сприяла поширенню економічних знань та розумінню історико-економічних процесів у суспільстві. Основні наукові праці, «Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями та роз'ясненнями» (1871), «Нариси первісної економічної культури» (1883), «Розподіл земельної власності в Німеччині» (1883) та інші.

Іноземцев Владислав (1968 р. н.) — доктор екон. наук, представник сучасного інституційно-соціального напрямку, автор *теорії постеконічного суспільства*. З 1996 р. засновник і науковий керівник незалежної некомерційної організації «Центр досліджень постіндустріального суспільства». В. Л. Іноземцев — автор понад 300 наукових праць, виданих в Росії, Франції, Великій Британії, США та Китаї, у тому числі — тринадцяти монографій, чотири з яких перекладено англійською, французькою та китайською мовами. Основними працями В. Іноземцева, у яких розглянуто проблеми сьогодення в контексті теорії і практики постіндустріального суспільства, а також викладено зміст теорії постеконічного суспільства, є «За межами економічного суспільства» (1998) та «Розколота цивілізація» (1999).

Каразін Василь Назарович (1773—1842) — український економіст і освітній діяч. Народився у с. Кручик Богодухівського повіту Українсько-Слобідської губернії, у дворянській родині. Освіту здобув спочатку в домашніх умовах, потім у Кременчуці та Харкові. 1792 р. вступає на військову службу, одночасно відвідує Петербурзький Гірничий корпус, де здобув знання з природничих наук. З ініціативи В. Каразіна був заснований Харківський університет, перший на Наддніпрянській Україні (1805 р.) та створене Філотехнічне товариство (1811—1818 рр.) для поширення досягнень науки, техніки та розвитку промисловості в Україні. Неодноразово виступає проти колоніальної експлуатації України Російською імперією. Прихильник перебудови державного устрою Росії на засадах конституційної монархії. У 1820—1821 рр. за критику існуючого суспільного ладу ув'язнений у Шлісельбурзькій фортеці, потім жив під наглядом поліції у власному маєтку в с. Кручик. Автор багатьох праць з проблем економіки, політики, а також численних винаходів. Основні праці були зібрані та опубліковані (1910) Д. І. Багалієм, серед яких «Лист одного поміщика ...ської губернії до свого губернатора», «Защитение противну иностранцев существующей ныне в России подчиненности поселян их помещикам», «Про причини постійного занепаду курсу в Росії і про засоби підняття його» та ін. Його економічні погляди формувалися під впливом вчення фізіократів.

Карл Великий (768—814) — король франків. Відомий як автор «Капітулярію про вільли», своєї інструкції для управителів королівських маєтків, яка містить докладні вказівки щодо ведення господарства.

Кастельс Мануель (Castells Manuel) (1942 р. н.) — один із найвідоміших європейських соціологів, народився в Іспанії. Навчаючись у Парижі, був учнем відомого професора Алена Турена, викладав у Нантерському кампусі Паризького університету. 1966 р. здобув докторський ступінь. З 1967 по 1979 р. викладав соціологію міста у Вищій школі соціальних наук у Парижі. У 1972 р. дістав звання професора. У 1979 р. М. Кастельс переїжджає до Каліфорнії, і як «громадянин світу» живе одночасно у Каталонії і Каліфорнії, у Сан-Франциско. За час своєї академічної діяльності читав лекції у більш ніж 40 країнах світу. Неодноразово бував в СРСР, Росії та

Україні, брав участь у роботі різноманітних дослідницьких груп. З 1979 по 1995 р. він обіймав посаду професора соціології і соціального планування в Каліфорнійському університеті в Берклі, з 1995 р. і до сьогодні М. Кастельс є директором Центру західноєвропейських досліджень того ж університету. М. Кастельс — ідеолог та професор першого в світі віртуального відкритого університету Каталонії (Барселона). Основні праці: трилогія «Інформаційна епоха: економіка, суспільство та культура» (1996—1998), що стала наймасштабнішою спробою осмислення сьогоденного стану і шляхів розвитку людської цивілізації; «Могутність самобутності» (1997), «Інтернет галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства» (2001), у 2007 р. видано українською мовою, та ін. М. Кастельс — володар численних нагород за внесок у розвиток соціології.

Катон Марк Порцій Старший (234—149 рр. до н. е.) — великий землевласник, письменник і політичний діяч Стародавнього Риму. Серед сучасників був відомий як цензорій за його діяльність на посаді цензора, за свій аскетизм та пуританство. До наших днів повністю дійшов його трактат «Про сільське господарство».

Каутський Карл (1854—1938) — один із теоретиків німецької соціал-демократії та лідерів II Інтернаціоналу. Автор теорії ультраімперіалізму, за якою капіталізм через примирення соціальних суперечностей еволюціонує в бік соціалізму. Основна наукова праця: «Імперіалізм» (1914).

Кейнс Джон Мейнард (1883—1946) — видатний англійський економіст XX ст., державний і політичний діяч, засновник потужного напрямку світової економічної думки, названого на його честь, — кейнсіанства. Освіту здобув у Ітоні і Кембріджі. Студентом слухав лекції А. Маршалла. З 1906 по 1908 р. Кейнс працював в Управлінні у справах Індії, протягом 1908—1915 рр. викладає в Кембриджському університеті економічну теорію та математику. Веде активну громадську діяльність. Дж. М. Кейнс обґрунтував хибність тези про саморегуляцію ринкової економіки, виступив за необхідність державного регулювання господарських процесів. Вчений запровадив макроекономічний аналіз ринкової системи господарства та розробив відповідний їй категоріальний апарат. В центр свого дослідження він поставив проблему сукупного попиту, який забезпечує даний рівень зайнятості. Основні наукові праці: «Економічні наслідки Версальського мирного договору» (1919), «Трактат про грошову реформу» (1923), «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936) та ін.

Кене Франсуа (1694—1774) — визнаний лідер і основоположник школи фізіократів, автор «Економічної таблиці», що була першою в історії науки спробою макроекономічного аналізу кругообігу продуктів, доходів і витрат. Вчення про «чистий продукт» посідає центральне місце в теоретичній концепції Ф. Кене, розкриваючи проблеми класової структури суспільства, продуктивності праці й капіталу. Рішуче засуджував погляди меркантилістів на економічні проблеми, переконував у необхідності переходу до фермерського господарства як основи вільного (ринкового) господарювання на принципах повної свободи ціноутворення в країні та вивезення за кордон сільськогосподарської продукції.

Кері Генрі Чарльз (1793—1879) — засновник ліберальної економічної теорії в США, який розглядав капіталізм як економічний устрій, що керується об'єктивними економічними законами і не потребує втручання держави. Розробив теорію «гармонії інтересів». Основні праці: тритомник «Принципи політичної економії» (1837—1840), «Минуле, сучасне, майбутнє» (1843), «Гармонія інтересів» (1850), «Основи соціальної науки» (1858—1859), «Принципи соціальної науки» (1865).

Кларк Джон Бейтс (1847—1938) — американський економіст, професор Колумбійського університету; представник американської школи маржиналізму. Кларк Дж. Бейтс є автором закону граничної продуктивності факторів виробництва, вчення про статистику і динаміку економічної системи. Основні праці: «Філософія багатства» (1889), «Розподіл багатства» (1899), «Проблеми монополії» (1901), «Суть економічної теорії» (1907).

Кларк Джон Моріс (1884—1963) — американський економіст, представник інституціоналізму. Виступав за проведення державою антикризових заходів, зокрема збільшення державних видатків, спрямованих на створення «ефективного стабільного попиту з метою підвищення завантаження підприємств і зайнятості населення». Наприкінці 1950-х — початку 1960-х рр. Кларк найважливішою рисою трансформації капіталізму називає «революцію в економічних функціях держави», у результаті якої вона стала виконувати роль організатора господарства в інтересах загального добробуту. Основні праці: «Економічні інститути» (1957), «Конкуренція як динамічний процес» (1961).

Кніс Карл (1821—1898) — один із засновників німецької історичної школи. Професор Марбурзького, Фрейбурзького, Гейдельберзького університетів. Заперечував повторюваність економічних явищ в історії різних народів, а отже, і можливість існування універсальної економічної науки, яка існує тільки там, де є повторюваність досліджуваних явищ. Поділяв думку В. Рошера та Б. Гільдебранда про можливість свідомо впливати на суспільні процеси, за умови, що генезис цих процесів добре відомий, а мета, заради якої здійснюватиметься цей вплив, є суспільно значущою. Основна праця: «Політична економія з погляду історичного методу» (1853).

Козельський Яків Павлович (бл. 1728—1795) — просвітник і філософ. Народився в м. Келеберда на Полтавщині, в родині козацького сотника. В радянській літературі стверджується, що існувало два рідні брати на ім'я Яків Павлович, один філософ, другий — депутат, погляди яких на економічні питання були близькими. В тексті посібника йдеться про депутата Комісії зі складання «Нового уложения», який став відомим завдяки виступам на засіданнях Комісії. Стосовно першого, то його творчий доробок представлений перш за все твором «Філософічні пропозиції» (1768). Цілком ймовірно, що це все-таки одна особа.

Колумелла Луцій Юній (I ст. н. е.) — відомий як автор 12-томної праці «Про сільське господарство», в якій узагальнив досвід грецьких та римських агрономів.

Кольбер Жан Батіст (1619—1683) — найбільш активний провідник політики пізнього меркантилізму у Франції, її генеральний контролер (міністр) фінансів. Будучи практиком, за допомогою меркантилістської політики намагався подолати соціально-економічну відсталість країни, проводив економічну політику, спрямовану на піднесення промисловості, внаслідок чого інтереси сільського господарства залишалися на другому плані. Домагався збільшення державних прибутків за рахунок активного торгового балансу. Вважав можливим досягти цього шляхом створення мануфактур, заохочення промисловості, збільшення вивезення промислових виробів і ввезення сировини, скорочення ввезення готових виробів іноземного виробництва. Після нього французький меркантилізм стали називати кольберизмом.

Коммонс Джон Роджер (1862—1945) — американський економіст, представник соціально-правового напряму інституціоналізму. Основною категорією економічної

науки проголосив угоду як єдність трьох чинників: конфлікту, взаємозалежності і врегулювання конфлікту. Суб'єктами економічних процесів вважав не окремих індивідів, а їх об'єднання (профспілки, різноманітні асоціації, інститути тощо). Роль держави, на думку Дж. Коммонса, полягає у забезпеченні на основі верховенства права вирішення соціальних конфліктів. Основні праці: «Розподіл багатства» (1893), «Правові основи капіталізму» (1924), «Інституціональна економіка» (1934), «Економіка колективної дії» (опублікована посмертно, у 1950 р.).

Комнин Мануїл (1143—1180) — візантійський імператор, один з представників династії, що правили у Візантії в XI—XII ст.

Кондратьєв Микола Дмитрович (1892 — 1938) — російський економіст, учень і послідовник М. Тугана-Барановського, професор Московської сільськогосподарської академії. Був директором Кон'юнктурного інституту при Наркомфіні. Брав участь у підготовці аграрної реформи в Головному земельному комітеті. У своїх судженнях надавав переважного значення розвитку сільського господарства, розглядав неп як різновид державного капіталізму, вважав соціалізм економічно нездійсненним. Був противником соціалістичної індустріалізації та колективізації. До основних праць належать: «Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции» (1922), «Большие циклы экономической конъюнктуры» (1928).

Конфуцій (551—479 рр. до н. е) — видатний мислитель Стародавнього Китаю, засновник філософського вчення, яке істотно вплинуло на суспільно-економічне та політичне життя Китаю не лише у стародавні часи, але й у наступні. Його суспільно-політичні погляди найкраще відображені в афористичному трактаті «Луньюй» («Бесіди та судження»), який відіграв величезну роль у формуванні китайського менталітету.

Косинський Володимир Андрійович (1861—1938) — український вчений-економіст. Основні наукові досягнення вченого були в галузі статистики та економічної теорії. Особливу увагу у своїх дослідженнях приділяв аграрному питанню та обґрунтуванню шляхів його розв'язання. З 1917 р. працював у створеному Тимчасовим урядом земельному комітеті і входив до Ліги аграрних реформ. У 1918 р. був товаришем міністра праці, а потім — міністром в уряді П. Скоропадського. Основні праці: «К аграрному вопросу. Вып. 1. Крестьянское и помещичье хозяйство» (1906), «Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы» (1925), «Основания политической экономии» (1922—1926).

Коуз Рональд Гаррі (Coase Ronald Harry) (1910 р. н.) — засновник і представник неінституціонального напрямку, автор теорії трансакційних витрат, лауреат Нобелівської премії (1991 р.). Народився у Вілсдені (Великобританія). 1929 р. вступив до Лондонської школи економічних досліджень. У 1951 р., після присудження докторського ступеня, Р. Коуз працює в Університеті Баффало (США), з 1958 р. — у Вірджинському університеті. У 1964 р. став професором Чиказького університету. Найвагомішим здобутком вченого є розкриття значення в економіці трансакційних витрат (витрат на укладання угод) і прав власності. На противагу домінуючій традиції, за якою головна організуюча й координуюча роль відводилась ринковому механізму, вчений першим вказав на подібну роль ділової фірми, котра може втручатися в дію ринкових чинників. Висновок про наслідки передбачення витрат з діловодства дістав назву «теореми Коуза». Вагомий вплив вченого на розвиток світової теоретичної думки. Завдяки його дослідженням виникли нові галузі економічної науки, зокрема трансакційна економіка, економіка права. Основні праці: «Природа фірми» (1937), «Дискусія про граничні витрати» (1946), статті «Федеральна комісія

зв'язку» (1959), «Проблема соціальних витрат» (1960), «Замітки до проблеми соціальних витрат», «Маяк в економічній теорії» (1974).

Ксенофонт (бл. 430—354 рр. до н. е.) — давньогрецький історик та філософ, автор трактатів «Економікос» («Домобудівництво») та «Кіропедія», в яких він виступає як палкий прихильник та захисник натурального господарства, заснованого на праці рабів.

Кузнець Саймон (Семен) Сміт (1901—1985) — американський економіст українського походження. Лауреат Нобелівської премії з економіки (1971 р.). Навчався в Харківському університеті, закінчив Колумбійський університет. Представник інституціонального напрямку. Працював керівником програми з дослідження національного продукту й доходу у Національному бюро з економічних досліджень (США). Емпіричні обґрунтування економічного зростання, дослідження розмірів й компонентів національного доходу та їх змін у часі стали його найбільшим внеском в економічну науку. Двацятирічний «цикл Кузнеця» мав величезне значення для аналізу довготермінового економічного зростання. Основні праці: «Національний продукт з 1869 р.» (1946), «Сучасне економічне зростання» (1966), «Економічне зростання націй» (1971), «Зростання й структурні зміни» (1979).

Курно Антуан Огюстен (1801—1877) — видатний французький вчений, філософ, математик, економіст, попередник маржиналізму, який одним з перших застосував математичний апарат в економічних теоретичних дослідженнях. В історію науки А. Курно увійшов як автор історико-філософських творів, які на десятки років випередили свою епоху. У своїй основній праці «Дослідження математичних принципів теорії багатства» (1838) А. Курно запровадив в економічній науці: поняття функції попиту та відкрив закон попиту; поняття еластичності попиту; поняття економічної рівноваги, засноване на аналізі функціональних залежностей; основи математичного апарату теорії фірми.

Лаффер Артур (1940 р. н.) — американський економіст, професор університету Південної Кароліни і Чиказького університету, один із засновників теорії пропозиції в економіці. Набуває популярності в період правління американського президента Р. Рейгана. Найвидатнішим науковим доробком економіста є «крива Лаффера», яка показує що в за певних умов зменшення податкових ставок може викликати збільшення податкових надходжень. Основні праці: «Феномен всесвітньої інфляції» (1975), «Економічна теорія ухиляння від податків» (1979).

Левитський Володимир Фавстович (1854—1939) — український вчений-економіст, доктор політичної економії і статистики, професор, академік АН УРСР. Вів наукову і викладацьку діяльність. Основні наукові досягнення в галузях політичної економії, історії політичної економії у зв'язку з історією господарського побуту, статистики, фінансового права. Найвідоміші праці: «Задачи и методы науки о народном хозяйстве» (1890), «История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта» (1907), «Конспект дополненный к курсу политической экономии проф. А. И. Чупрова» (1913).

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870—1924) — відомий російський економіст, революціонер, послідовник марксизму у його ліворадикальному тлумаченні. Автор теорії імперіалізму, в якій сформулював його основні ознаки та історичне місце, виділив дві стадії: монополістичний та державно-монополістичний капіталізм. Засновник теорії соціалістичної революції, яку після 1917 р. намагався втілити в життя. «Воєнний кому-

нізм», «нова економічна політика» стали етапами практичної реалізації ленінської моделі соціалізму, яка в цілому не витримала перевірки часом. Основні наукові праці: «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму» (1916), «Чергові завдання Радянської влади» (1918), «Про кооперацію» (1923) та ін.

Ліберман Овсій Григорович (1897—1981) — радянський економіст, статистик. Займався переважно викладацькою та науковою роботою. Був професором кафедри статистики і обліку Харківського університету. Автор численних праць з питань планування та стимулювання виробничо-господарської діяльності промислових підприємств. Розробив концепцію управління промисловістю, ідеї якої стали основою господарської реформи 1965 р. в СРСР. До основних праць належать: «Внутризаводской хозяйственный расчёт» (1949), «О планировании прибыли в промышленности» (1950).

Лікурґ — перший законодавець Спарти, що встановив воєнізований режим правління. Деякі історики вважають його вигаданим персонажем.

Ліпсі Річард (1928 р. н.) — канадський економіст, член Канадського королівського товариства (з 1979 р.), Президент Міжнародного атлантичного економічного товариства (1986—1987 рр.). Входить до списку «ста великих економістів після Кейнса» за версією М. Блауга. Дослідник проблем міжнародної інтеграції. Основні праці: «Вступ до позитивної економічної теорії» (1963), «Теорія суспільств споживання: аналіз загальної рівноваги» (1973), «Вибрані статті Річарда Ліпсі», у 2-х т. (1997).

Ліст Фрідріх (1789—1846) — видатний німецький економіст, попередник історичної школи Німеччини. Народився у м. Рейтлінген. З 1817 р. працював у Тьобінгенському університеті. У 1819 р. Ф. Ліст заснував «Генеральну асоціацію німецьких промисловців та комерсантів», діяльність якої ставила собі за мету ліквідацію внутрішніх митних кордонів та господарське об'єднання Німеччини. Прихильник національної єдності країни. Перебуваючи в опозиції до правлячих класів Німеччини, вчений жив і працював у Англії, Швейцарії, Франції, США. В економічних дослідженнях виступив як критик класичної школи, відстоюючи право кожної нації на особливий шлях розвитку. Автор теорії національної економії та теорії продуктивних сил. Палкий прихильник форсованого розвитку німецької промисловості на основі так званого «виховного протекціонізму» та активізації ролі держави в суспільстві, створенні державного сектору економіки. Основна праця: «Національна система політичної економії» (1841).

Ло Джон (1671—1729) — представник пізнього меркантилізму, прихильник кількісної теорії грошей, автор книги «Гроші і торгівля з пропозицією, як забезпечити націю грошима», в якій обстоював тезу, що гроші є вирішальним фактором економічного процвітання держави. Вважав, що зростання багатства нації можна забезпечити не лише шляхом підтримки активного торговельного балансу, а й за рахунок розвитку банківської справи та впровадження грошової системи, заснованої на обігу банкнот. Реалізував свої ідеї у Франції, де був призначений контролером (міністром) фінансів. Запропонував заснувати державний банк, зайнятий випуском паперових грошей з метою поповнення скарбниці. Став засновником першої в історії відкритої акціонерної компанії, акції якої вкладалися в облігації державного боргу. Створивши фактично фінансову піраміду, викликав катастрофічні наслідки в усій Європі. У зв'язку з інфляційним обезціненням банкнот компанія збанкрутіла.

Лукас Роберт (1937 р. н.) — американський економіст, професор економіки Чиказького університету, представник економічного неоконсерватизму. Лауреат Нобе-

лівської премії (1995 р.). Відмінною рисою «нової школи», яку очолював Лукас, є використання гіпотези раціональних очікувань, згідно з якою всі суб'єкти економічної діяльності ефективно використовують доступну їм інформацію для глибшого дослідження взаємозв'язку між макропоказниками (крива Філіпса) і економічною політикою. Головною заслугою вченого стала сформульована ним теорія недосконалої інформації. Основні праці: «Очікування і нейтральність грошей» (1972), «Накриси з теорії економічного циклу» (1981), «Нова класична макроекономіка» (1984), «Раціональні очікування і економічна практика» (1991, співавт.).

Лукінов Іван Іларіонович (1927—2004) — український економіст, доктор економічних наук, професор, академік ВАСГНІЛ та АН СРСР, НАН України. Основні напрями наукових досліджень — соціально-економічні аспекти аграрних відносин, відтворення, ціноутворення і рентабельності суспільного виробництва, міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції, продуктивності праці, реформування економіки України тощо. Автор, співавтор близько 530 наукових праць, зокрема: «Шляхи підвищення продуктивності праці в сільському господарстві» (1964), «Відтворення ціни» (1977), «Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя)» (1997), «Эволюция экономических систем» (2002).

Лютер Мартин (1483—1546) — німецький священик, що переклав з латини німецькою мовою Біблію. Виступив за реформацію християнства, був автором протестантського віроучення, що сприяло зародженню та формуванню нового господарського ладу — капіталістичного.

Льюїс Артур (Lewis Arthur) (1915—1991) — лауреат Нобелівської премії (1979 р.). Народився в Санта-Лусії, Вест-Індія. У 1934 р. вступив до Лондонської економіки, яку закінчив у 1937 р., де з 1938 по 1948 р. він і викладав. У 1948 р. став професором економіки Манчестерського університету, де видав низку праць: «Економічний огляд, 1918—39» (1949), «Принципи економічного планування» (1950), «Теорія економічного росту» (1955) та інші. У 1958 р. Льюїс покинув Манчестер і обійняв посаду директора університетського Коледжу Вест-Індії, а коли в 1962 р. останній було перетворено в Університет Вест-Індії, став його почесним віце-президентом. У 1963 р. уряд Великої Британії присвоїв Льюїсу лицарське звання, і, переїхавши до Америки, він обійняв посаду професора Принстонського університету. У 1970 р. він виїхав із США і став президентом *Caribbean Development Bank*, але у 1973 р. повернувся до Принстона, де і помер у 1991 р.

Маркс Карл (1818—1883) — видатний німецький мислитель, філософ, економіст. Народився у м. Трірі в сім'ї адвоката. Після закінчення гімназії він вступив на відділення права Боннського університету, а згодом перевівся у Берлінський університет, де вивчав право, філософію, історію, мистецтво тощо. У 1841 р. він захистив дисертацію у Єнському університеті, здобувши вчений ступінь доктора філософських наук. З 1844 р. починається дружба К. Маркса з Ф. Енгельсом, яка тривала більше сорока років.

К. Маркс — автор створення цілісної доктрини марксизму — теоретичної системи, яка включає: філософське вчення, економічне вчення та вчення про соціалізм.

В економічному вченні марксизму, яке є своєрідним теоретичним узагальненням досвіду капіталістичного розвитку європейських країн епохи вільної конкуренції, К. Маркс разом з Ф. Енгельсом, створив методологію дослідження економічних і соціальних процесів; обґрунтував *принцип матеріалістичного розуміння історії* і дав його економічну інтерпретацію з урахуванням діалектичного взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин, розробив *учення про базис і надбудову* та

створив *лінійну модель розвитку суспільства*; дослідив еволюцію індустріально-ринкового господарства, що дало змогу виявити ряд важливих рис капіталістичної економічної системи; розвинув теорію суспільного відтворення; поглибив учення про вартість і розробив теорію про додаткову вартість товару; проаналізував органічну будову капіталу та вплив науково-технічного прогресу на процес капіталістичного нагромадження і економічного зростання; вивів основне протиріччя капіталістичного способу виробництва тощо. Разом із тим сучасна оцінка економічної теорії марксизму дає змогу виявити її суттєві обмеження і вразливі місця.

Основні праці: К. Маркс «Економіко-філософські рукописи 1844 р.», Ф. Енгельс «Становище робітничого класу в Англії» (1845), К. Маркс і Ф. Енгельс «Святе сімейство» (1845) і «Німецька ідеологія» (1846), К. Маркс «Убогість філософії» (1847) і «Наймана праця і капітал» (1848), К. Маркс і Ф. Енгельс «Маніфест Комуністичної партії» (1848); К. Маркс «Капітал» (тт. I—IV). За життя К. Маркса вийшов у світ тільки I том «Капіталу» (1867), і лише після його смерті — II (1885) і III (1894). IV том «Капіталу» вийшов у 1905—1910 рр. окремими випусками за редакцією К. Каутського.

Маршалл Альфред (1842—1924) — один із фундаторів неокласичної економічної теорії, лідер кембриджської школи маржиналізму. Вивчав математику в Кембриджському університеті, який закінчив з відзнакою і був залишений там для викладацької роботи.

З 1867 р. серйозно захопився економічною наукою. З 1868 до 1908 р. А. Маршалл читав політичну економію у Кембриджському університеті. З 1877 до 1885 р. викладав у Брістольському та Оксфордському університетах. З 1902 р. за його ініціативою було запроваджене викладання нового курсу під назвою «економікс», який витіснив традиційну політичну економію, що читалася за канонами класичної школи Дж. С. Мілля.

А. Маршалл за 50 років своєї творчої діяльності написав 82 праці. Серед них «Економіка промисловості» (1889), «Учення політичної економії» (1906), «Трактат про соціологію» (1916), «Промисловість і торгівля» (1919), «Гроші, кредит і комерція» (1923) та ін. Основний твір вченого — «Принципи економікс» (1890), над яким він працював більше 20 років, став базовим підручником з економічної теорії для багатьох поколінь студентів західних вищих навчальних закладів.

У цій та інших своїх працях він розробив універсальну економічну теорію, поєднуючи різні концепції. Найбільшою його заслугою є створення синтетичної теорії, яка об'єднувала елементи трудової теорії вартості і теорії граничної корисності. Його теорія синтезує і досліджує дві групи факторів, що впливають на ринкові ціни. У теоретичній системі Маршалла важливе місце поряд з теорією ціни належить теорії розподілу.

А. Маршалл мав багатьох учнів та послідовників (А. Пігу, Ф. Еджуорта, Д. Робертсона та ін.). Серед його учнів був відомий англійський економіст Дж. М. Кейнс.

Мен (Ман) Томас (1571—1641) — представник пізнього меркантилізму. Сприяв формуванню основних принципів політики англійського меркантилізму. Доводив безперспективність усіх ранньомеркантилістичних зусиль врегулювання руху грошей, виходячи з переконання, що позитивний торговельний баланс може бути результатом лише надлишку вивозу над ввозом. Видав трактат «Багатство Англії у закордонній торгівлі», де закордонну торгівлю називав найнадійнішим способом збагачення.

Менгер Карл (1840—1921) — австрійський економіст, засновник австрійської школи політичної економії, один з основоположників теорії граничної корисності.

Народився в Галичині, яка на той час входила до складу Австрійської імперії, навчався в університетах Відня (1859—1860 рр.) та Праги (1860—1863 рр.) на факультеті юридичних і політичних наук. У 27 років захистив докторську дисертацію у Краківському університеті.

У 1871 р. К. Менгер видав фундаментальну працю «Основи учення про народне господарство». Ця робота була представлена у Віденський університет як обґрунтування для прийняття на посаду приват-доцента (з 1872 р.). З 1879 р. К. Менгер — професор кафедри політекономії, на якій залишався до 1903 р. Разом зі своїми учнями та однодумцями йому вдалося створити опозицію у боротьбі з парадигмою класичної політекономії про безумовний пріоритет сфери виробництва і про витрату природу походження вартості товару.

Важливою працею К. Менгера є також «Дослідження про метод суспільних наук і політичної економії зокрема» (1833). Але саме «Основи...» стали книгою його життя. Її вдосконаленню він присвятив більшу частину свого життя, поступившись кафедрою одному зі своїх учнів — Ф. Візеру. Помер К. Менгер у 1921 р., так і не завершивши запланованого видання книги. Складене із рукописів К. Менгера друге видання «Основи учення про народне господарство» було видане його сином у 1923 р.

Мід Джеймс Едвард (1907—1995) — англійський економіст, представник неокласичного напрямку. Нагороджений Нобелівською премією (1977 р.) за праці в галузі міжнародної торгівлі й руху капіталів. Разом із Дж. М. Кейнсом розробляв проблеми перебудови міжнародної фінансової й торговельної систем шляхом створення МВФ, МБРР і ГАТТ. Окрім теорії міжнародної торгівлі, вчений займався побудовою неокласичних моделей економічного зростання й рівноваги. Спільно з Кейнсом синтезував ідеї макроекономічного регулювання, зокрема проблеми повної зайнятості, інфляції, циклічного розвитку, торговельного й платіжного балансу. Основні праці: «Планування і механізм ціноутворення: ліберальне соціалістичне рішення» (1948), «Теорія міжнародної економічної політики» (I т. — 1951, II т. — 1955), «Неокласична теорія економічного зростання» (1961), «Ефективність, рівність і володіння власністю» (1964).

Мізес Людвіг (1881—1973) — австрійський економіст, соціолог, очолював неоавстрійську школу. Народився в м. Лемберг (нинішній Львів) у сім'ї інженера. Закінчив Віденський університет, де здобув ступінь доктора права (1906 р.). Працював у ряді цивільних, комерційних і кримінальних судів. З 1909 р. Мізес переходить на роботу до Торговельної палати. Будучи прихильником концепції «логічної та практичної нездійсненності соціалізму», стверджував, що тільки вільне підприємництво на базі приватної власності, вільного ринку забезпечує оптимальну пропорційність у розподілі ресурсів, поновленні капіталу й задоволенні потреб населення. Він уважав, що саме приватна власність є «необхідним реквізитом цивілізації й матеріального добробуту», оскільки соціальна функція приватної власності сприяє оптимальному використанню ресурсів і забезпечує суверенітет споживачів. Мізес трактував економічну теорію як частину праксеології — вчення про загальну логіку будь-якої раціональної дії. Основні праці: «Соціалізм» (1921), «Людські дії: трактат про економіку» (1949), «Запланований хаос» (1949), «Теорія і історія» (1957).

Мілль Джон Стюарт (1806—1873) — видатний англійський учений, філософ, економіст, громадський діяч, завершувач класичної політичної економії. Найбільш повно і виразно економічні погляди Дж. С. Мілля викладені у його основній праці «Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» (1848), що

стала своєрідним підсумком розвитку економічної науки у першій половині XIX ст. і майже півстоліття (до появи книги А. Маршалла) була основним підручником у багатьох європейських університетах.

До теоретичних здобутків Дж. С. Мілля слід віднести: подальшу розробку методологічних основ політичної економії; узагальнення та систематизацію основних ідей класичної школи політичної економії; започаткування викладу економічних проблем відповідно до фаз суспільного відтворення (виробництво — розподіл — обмін — споживання); поглиблення та доповнення учення класиків новими оригінальними ідеями, що увійшли до скарбниці світової економічної думки (дослідження проблем економічного зростання, взаємодії ціни, попиту та пропозиції, суті капіталу і процента, торговельних криз, міжнародної торгівлі тощо).

Наукові дослідження вченого знайшли відображення також у працях «Про предмет політичної економії та про її метод» (1836), «Про деякі невирішені питання політичної економії» (1844) та ін.

Мітчелл Веслі Клер (1874—1948) — американський економіст, лідер кон'юнктурно-статистичного напрямку інституціоналізму. Освіту здобув у Чиказькому університеті. У 1903—1912 рр. — професор Каліфорнійського, потім (1913—1919 рр., 1922—1944 рр.) Колумбійського університетів. Провідний представник Гарвардської школи кон'юктурознавства, яка ставила своєю метою вивчення природи капіталістичного циклу. Розвивав ідею безкризового циклу (депресія, поживлення, розквіт, рецесія), виступав за державне регулювання економічних процесів. У своїх дослідженнях широко використовував описово-статистичний інструментарій: динамічні ряди, індексний та регресійно-кореляційний аналіз. Основні наукові праці: «Історія зелених білетів» (1903), «Ділові цикли» (1913), «Лекції про типи економічної теорії» (1935).

Монкретьєн Антуан (1575—1621) — французький економіст, автор терміна «політична економія» (1615). Головна праця — «Трактат про політичну економію», де вчений обстоював необхідність розширення торгівлі, захищав отримання торговцями прибутків, вимагав обмеження діяльності іноземного купецтва, яке викачувало багатство з Франції. Але найбільшу увагу приділяв розвитку вітчизняного виробництва та внутрішньої торгівлі.

Мюрдаль Карл Гуннар (1898—1987) — шведський економіст, лауреат Нобелівської премії (1974 р.), професор міжнародних економічних відносин, директор Інституту досліджень світової економіки. Фундатор стокгольмської школи макроекономіки. Запровадив в економічну теорію поняття «ex ante» («очікування»), «ex post» («здійснення»), котрі відігравали важливу роль у теоретичних конструкціях стокгольмської школи. Мюрдаль був прихильником виваженої системи планування. Щодо розвитку міжнародних відносин вважав, що політика індустриальних держав ускладнює розвиток країн що розвиваються. Був прихильником міжнародної економічної інтеграції. Головні праці: «Попередження проти післявоєнного оптимізму» (1944), «Світова економіка. Проблеми і перспективи» (1956), «Економічна теорія і слаборозвинуті країни» (1957), «Азійська драма. Дослідження про бідність народів» (у 3-х т., 1968).

Нестор Літописець (? — після 1111) — чернець Києво-Печерського монастиря, письменник і літописець. Безумовним вважається авторство Нестора двох житій — Бориса і Гліба та Феодосія Печерського, які належать до кращих зразків давньоруських літературних пам'яток. Нестора вважають автором «Повісті минулих літ». Як літописець він згадується у «Києво-Печерському патерику».

Норт Дуглас Сесіл (North Douglas C.) (1920 р. н.) — представник «нової економічної історії», лауреат Нобелівської премії (1993 р.). Народився у м. Кембридж (США). Закінчив університет Берклі (Каліфорнія), бакалавр у 1942 р., доктор у 1952 р. Д. Норта зацікавив новий підхід до економічної історії, суть якого полягала у застосуванні економічної теорії та кількісних методів для опису та пояснення історичних процесів і явищ. Згодом їх почали називати кліометричними методами. Д. Норт стояв біля витоків сучасних досліджень у галузі економічної історії. У даний час є професором університету Вашингтона в Сент-Луїсі. Д. Норт — автор восьми книг та понад п'ятдесяти наукових статей. Основні праці: «Зростання і добробут в американському минулому: нова економічна історія» (1966), «Економіка суспільних проблем» (1971, співавт.), «Трансакційні витрати, інститути та функціонування економіки» (1992).

Олег (? — бл. 912) — київський князь у 882—912 рр. Напівлегендарна особа української історії. За його князювання Південна Русь була об'єднана з Північною, що ознаменувало початок створення давньоруської держави.

Олсон Менкур (Olson Mancur) (1932—1998) — відомий американський економіст, фахівець із проблем економічної політики та інституційних чинників діяльності й розвитку економіки, прихильник теорії суспільного вибору. Професор економіки університету Меріленд (штат Меріленд). Олсон організував і очолював Центр інституційних реформ і неформального сектору. Сприяв розширенню предмета економічної теорії за рахунок політичної складової. Його праці «Логіка колективної дії. Суспільні дії і теорія груп» (1965), «Піднесення та занепад держав: економічний розвиток, стагфляція та соціальний застій» (1982), «Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур» (2000, по-смертно). Книга «Піднесення та занепад держав» (1982) була відзначена премією Американської асоціації політичних наук за найкращу книжку, присвячену проблемам державної політики. Книгу перекладено 12-ма мовами, у тому числі українською. На матеріалі історії економіки М. Олсон розглядає питання пояснення засобами теорії колективної дії економічного зростання і стагнації у різних політичних утвореннях, пропонує новаторську теорію економіки суспільств радянського типу, переконливо обґрунтовуючи відмінності у показниках економічної діяльності особливостями політичного устрою та суспільних відносин різних країн.

Ольга (бл. 910—969) — київська княгиня. В історії відомі її реформи, зокрема впровадження збирання данини, визначення місць її збирання.

Оуен Роберт (1771—1858) — англійський соціаліст-утопіст, який був одночасно і теоретиком і практиком. Виступав за створення нового суспільства за допомогою просвітительства й законодавчої діяльності. Основні праці: «Про формування людського характеру» (1813), «Зауваження про вплив промислової системи» (1815), «Виклад раціональної системи суспільства» (1830).

Панасюк Броніслав Якович (1935 р. н.) — доктор екон. наук, професор, академік УААН. Основні праці: «Прогнозування та регулювання розвитку економіки» (1998), «Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття» (2002), «Державна планова система України: історія становлення та розвитку» (2006).

Парето Вільфредо (1848—1923) — італійський економіст, соціолог, політолог, засновник Лозаннської школи політичної економії.

Народився у Парижі в аристократичній сім'ї, закінчив Туринський політехнічний університет за спеціальністю інженер.

Переломним моментом у житті В. Парето стало знайомство у 1891 р. з Л. Вальрасом, праці якого пробудили інтерес вченого до проблем економічної теорії. У 1893 р. Парето очолив кафедру політичної економії в Лозаннському університеті. У 1892—1894 рр. Парето видав ряд статей, присвячених теорії загальної економічної рівноваги, а у 1896—1897 рр. «Курс політичної економії» у 2-х томах, в якому знайшли відображення ідеї математичної школи та були розвинуті ідеї теорії загальної економічної рівноваги Л. Вальраса. Удосконалюючи теорію загальної економічної рівноваги Вальраса, Парето уточнив критерії стійкої рівноваги, сформулював її умови, що отримали назву «оптимуму Парето».

Важливою працею В. Парето є також «Трактат із загальної соціології» (1916), 2-томне видання, яке налічує більше ніж 1600 сторінок.

Пахомов Юрій Миколайович (1928 р. н.) — доктор екон. наук, професор, академік НАНУ. Основні праці: «Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі» (1997, співавт.); «Пути и перепутья мировых цивилизаций» (1998, співавт.); «Цивилизационные модели современности» (2002, співавт.).

Перру Франсуа (1903—1987) — французький економіст, представник інституціонально-соціологічного напрямку. Йому належить спроба розробки теорії сучасного капіталізму, що переборолла б обмеженість абстрактного мікроаналізу традиційної західної політекономії. Із цією метою Перру створює власну теорію економіки домінування. При цьому Перру не тільки вбачав відносини домінування між капіталістичними фірмами, а й поширював їх на відносини між окремими державами. З концепції економіки домінування Перру виводить принципи індикативного планування.

Петті Вільям (1623—1687) — англійський економіст і статистик, якого без перебільшення називають Колумбом економічної науки, що стояв у її витоків. У молоді роки деякий час займався дрібною торгівлею, служив у королівському флоті, винайшов копіювальну машину, вивчав медичні науки, здобув ступінь доктора фізики і обіймав посаду професора анатомії Оксфордського університету. Раптово залишивши викладацьку діяльність, отримав посаду лікаря при головнокомандувачі англійської армії в Ірландії. Розбагатівши, став одним з найбільших ірландських землевласників. Був генерал-контролером Ірландії, членом парламенту, удостоєний лицарського звання. Вважається засновником Королівської Академії наук.

Вільям Петті залишив помітний слід в історії економічної науки та культурі людства. Його погляди формувалися в умовах швидкого розвитку капіталістичних відносин, розширення торгівлі та грошового обігу. За своїми економічними поглядами є одним з представників руху проти теорії меркантилізму. Не володіючи цілісною системою економічних знань, В. Петті проте зробив глибокі теоретичні узагальнення з багатьох питань політекономії. Одні дослідники вважають його видатним представником меркантилізму, другі вбачають його основну заслугу у створенні основ статистико-економічного методу досліджень та економічної статистики, треті вважають засновником нового напрямку в науці, з якого в наступному виростає англійська класична політична економія.

Основні ідеї вчення В. Петті — концепція багатства і грошей та теорія вартості. Серед основних політекономічних праць В. Петті — «Трактат про податки і збори» (1662); «Слово мудрим» (1665); «Політичний огляд, або анатомія Ірландії» (1672); «Різне про гроші» (1682); «Ессе про політичну арифметику» (1683).

Пинзеник Віктор Михайлович (1954 р. н.) — доктор екон. наук, засл. економіст України. Основні праці: «Азбука повного розрахунку» (1991); «Коні не винні, або реформи чи їх імітація» (1998).

Пігу Артур (1877—1959) — представник кембриджської економічної школи, один із послідовників А. Маршалла. Творчий спадок А. Пігу пов'язаний з дослідженням проблем суспільного добробуту, які знайшли відображення у його праці «Багатство і добробут» (1912). У 1932 р. у переробленому і розширеному вигляді цей твір був опублікований під назвою «Економічна теорія добробуту». Пігу належить також роботи «Коливання промислової активності» (1929) та «Економіка стаціонарних станів» (1935), «Альфред Маршалл і сучасна економічна думка».

У сучасній неокласичній теорії широко використовується так званий «ефект Пігу», або «ефект реальних касових залишків», згідно з якими зростання (зниження) рівня цін має здатність знижувати (підвищувати) реальну вартість (або купівельну спроможність) фінансових активів.

Платон (427—347 рр. до н. е.) — видатний грецький філософ і мислитель, засновник першої у світі Академії, що проіснувала майже 1000 років. У праці «Закони» змалював ідеальну державу з чіткою кастовою системою, усупільненою власністю, цензурою.

Подолінський Сергій Андрійович (1850—1891) — видатний український вчений і громадський діяч, засновник української школи фізичної економії. Найбільш відомі економічні праці «Про багатство та бідність» (1876), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880), в яких з марксистських позицій розкривається генезис капіталістичної системи господарства, етапи її становлення, сутність основних категорій, а також «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880), в якій вчений вперше порушив питання про енергетику життя, дав природничо-наукове визначення праці. Сформулювавши теорію енергетичного бюджету людства, вчений одним із перших заклав підвалини дослідження глобальної системи господарства.

Прокопович Феофан, справжнє ім'я Єлезар (1681—1736) — видатний український церковний і громадський діяч, вчений-енциклопедист. Народився у Києві. 1698 р. закінчив Києво-Могилянську Академію (КМА), навчання продовжив у Римському єзуїтському колегіумі. 1703 р. повертається в Україну. З 1704 р. викладав політику, риторику і філософію у КМА, з 1711 р. — її ректор. 1716 р. переїжджає до Петербурга, стає найближчим радником царя з питань церковної реформи (скасування патріаршества, створення Синоду) та державної політики. У політико-філософських трактатах «Слово про власть і честь царську» (1718) і «Правда волі монаршої» (1722) розвивав ідеї освіченого абсолютизму, в обґрунтуванні політичних поглядів використовував ідею природного права та суспільного договору. Прокопович сприяв розвитку освіти в Росії, брав участь у створенні Академії наук. Відомий як видатний публіцист, драматург і поет, написав ряд історичних, юридичних, педагогічних праць («История императора Петра Великого от рождения до Полтавской баталии» (бл. 1713), передмова до «Морського статуту», «Коротка книга для навчання отроків»).

Птуха Михайло Васильович (1884—1961) — український радянський статистик і демограф, академік АН СРСР, заслужений діяч науки УРСР. Займався проблемами загальної теорії статистики, теоретичної і прикладної демографії. Був ініціатором створення Інституту демографії Академії наук в Україні. У 1938 р. був репресований. Основні праці: «Нариси з статистики населення» (1960), «Людність України за другої п'ятирічки», «Перспективні обчислення народонаселення УРСР».

Рікардо Давід (1772—1823) — видатний англійський економіст епохи промислової революції, представник класичної школи політичної економії, послідовник

А. Сміта. Найповнішого викладу економічні ідеї вченого набули у його основній праці «Начала політичної економії та оподаткування» (1817), присвяченій обґрунтуванню політики економічного лібералізму на основі економічних законів, які забезпечують рівновагу ринкової економіки та сприяють зростанню матеріального багатства суспільства.

Як видатний представник класичної школи політичної економії він побудував логічно послідовну теоретичну систему, засновану на теорії вартості; поглибив категоріальний апарат економічної науки та сформулював ряд основоположних принципів класичної політичної економії, які увійшли у золотий фонд економічної думки, сформулював теорію ренти, теорію грошового обігу; розвинув трудову теорію вартості та теорію міжнародної торгівлі; розробив практичні рекомендації, які знайшли втілення в економічній політиці багатьох країн світу XIX ст.

Робінсон Джоан Вайолет (1903—1983) — відома англійська економістка XX ст.; лідер лівого кейнсіанства, яка бачила своїм завданням критику неокласичної системи; авторка теорії недосконалої конкуренції. Головні напрями наукових досліджень: функціонування ринкового механізму, проблеми конкуренції, економічного зростання та ін. Основна наукова праця: «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933).

Росту Волт (1916—2003) — американський економіст. У 1960 р. сформулював теорію стадій економічного зростання в однойменній книзі. Росту відзначає п'ять основних стадій зростання: 1) традиційне суспільство, 2) період створення передумов для злету, 3) зліт, 4) рух до зрілості, 5) епоха високого масового споживання. Критерієм виділення стадій служать переважно техніко-економічні характеристики: рівень розвитку техніки, галузева структура господарства, структура споживання тощо. У своїй більш пізній праці «Політика й стадії зростання» (1971) Росту додає шосту стадію пошуку якості життя, коли на перший план висувається духовний розвиток людини.

Рошер Вільгельм (1817—1894) — провідний німецький економіст, засновник німецької історичної школи, професор Лейпцизького університету. Прихильник ідеї про необхідність відображення в економічній теорії особливостей національних господарств, застосування історичного підходу до вивчення економіки. З позицій історичного методу В. Рошер розвивав основні положення концепції трьох факторів виробництва Ж. Б. Сея, вважаючи, що в процесі національної еволюції господарства вирішальна роль переходить від одного фактора до іншого. Основні праці: «Короткі основи курсу політичної економії з погляду історичного методу» (1843), «Система політичної економії» (1854—1894), «Історія національної політичної економії в Німеччині» (1874).

Сей Жан Батист (1767—1832) — французький економіст, представник класичної політичної економії. Розробив теорію трьох факторів виробництва, згідно з якою у процесі виробництва беруть участь три фактори: земля, праця і капітал, які є рівноправними джерелами цінності. Ж. Б. Сей — автор теорії ринку, суть якої полягає в тому, що товари та послуги обмінюються на інші товари та послуги, тому виробництво одних зумовлює потребу в інших, постійно забезпечуючи потенційний попит. Завдяки цьому, на думку Ж. Б. Сея, кризи надвиробництва неможливі. Основні праці: «Трактат політичної економії» (1803), шеститомник «Повний курс практичної політичної економії» (1828—1829).

Семюелсон Пол (1915 р. н.) — американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1970 р.). У 1960-х рр. — економічний радник Дж. Ф. Кенеді. Семюелсон

поставив економічну науку на міцну математичну основу. Запропонована ним теорія «прихованих переваг» споживачів привнесла нове розуміння співвідношення теорії індексів і теорії корисності. Вчений продемонстрував можливість кількісного визначення максимізації корисностей шляхом зіставлення вартості різних споживчих корзин при альтернативних рядах відносних цін. Основним здобутком Семюелсона є досягнення «великого неокласичного синтезу», що поєднує сучасні методи аналізу національного доходу із базисними принципами основоположників політичної економії — А. Сміта, Д. Рікардо. В основу теорії Семюелсона було покладено кейнсіанську концепцію визначення рівня доходів і відповідне розуміння повної зайнятості. Основні праці: «Економікс: вступ в аналіз» (1948), «Лінійне програмування й економічний аналіз» (1958) та ін.

Сен Амартія (Sen Amartya) (1933 р. н.), народився у м. Сантінікетан, Бенгалія, Індія. У 1956 р. А. Сен на посаді професора почав викладати в Університеті Джадавпур (Калькутта). Але, повернувшись до Англії, почав займатися дослідницькою роботою в Коледжі Святої Трійці в Кембриджі (1957—1963 рр.). В 1963 р. Сен повернувся до Індії і став професором Делійського університету, але ненадовго, і знову повернувся до Англії, пропрацювавши з 1971 по 1977 р. в Лондонській школі економіки, а в 1977 р. стає професором економіки Оксфордського університету. З 1988 р. і до сьогодні А. Сен обіймає посаду професора в Оксфорді. Відомим А. Сен став перш за все завдяки своїм двом книгам: «Колективний вибір і суспільний добробут» (1971) і «Про економічну нерівність» (1973). Ще однією сферою наукових інтересів А. Сена була економіка країн, що розвиваються. У книгах «Вибір технологій» (1960), «Зайнятість, технологія та розвиток» (1975) та «Бідність і голод: нарис про права і позбавлення» (1981) А. Сен досліджує проблему практичного використання критеріїв інвестування, а також визначення рівня бідності, голоду і безробіття у країнах, що розвиваються. А. Сен є членом Британської асоціації і був віцепрезидентом Економетричної асоціації у 1982—1984 рр., президентом Міжнародної економічної асоціації в 1986—1989 рр. та економічних асоціацій інших країн (Індії, США), учасником і керівником ряду міжнародних організацій.

Сен-Сімон Анрі Клод (1760—1825) — французький соціаліст-утопіст. Свої уявлення про майбутнє суспільство загальної рівності і справедливості він виклав у низці праць, серед яких — «Про промислову систему» (1821), «Катехізис промисловців» (1824), «Нове християнство» (1825).

Серра Антоніо (бл. 1580 — ?) — італійський меркантиліст, що написав «Короткий трактат про причини, які можуть привести до достатку золота і срібла у країнах, що не мають копалень», перебуваючи у в'язниці за фальшування грошей. Доводив, що надмір валюти може бути наслідком позитивного торговельного балансу, досягти якого можна завдяки розвитку виробництва. Пропагував доктрину активного торгового балансу.

Сісмонді Симон де (1773—1842) — видатний французький економіст швейцарського походження, який першим виступив з науковою критикою економічної системи капіталізму та класичної політичної економії. Його заслугою стало започаткування динамічного аналізу ринкової економіки, її проблем та суперечностей, диспропорцій між виробництвом та споживанням, які потребують державного регулювання господарського життя. Основні праці: «Про комерційне багатство, або Про принципи політичної економії в їхньому застосуванні до торгового законодавства» (1803), «Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення» (1819).

Скаруффі Гаспаро (1514—1584) — італійський банкір, що розвивав ідеї меркантилізму. Автор праці «Роздуми про монету та справжню пропорційність між золотом і сріблом», де запроваджував монетаристські погляди.

Слуцький Євген Євгенович (1880—1948) — видатний український вчений, економіст, статистик, математик. Навчався в Київському університеті Св. Володимира, Мюнхенському політехнічному інституті. За працю «Теорія граничної корисності» (1910) був нагороджений дипломом I ступеня та золотою медаллю. Протягом 1913—1926 рр. займався викладацькою діяльністю в Київському комерційному інституті. Наукові інтереси Є. Слуцького охоплювали широкий спектр проблем економічної теорії, зокрема граничних величин, ринкового ціноутворення, поведінки економічних суб'єктів та впливу інституційних чинників на ринкові процеси; історії економічних учень, економіко-статистичні та математичні дослідження. Основні наукові праці: «Теорія граничної корисності» (1910), «Теорія кореляції і елементи вчення про криві розподілу» (1912), «Сэр Вильям Петти. Краткий очерк его экономических воззрений с приложением нескольких важнейших отрывков из его произведений» (1914), «До теорії збалансованого бюджету споживача» (1915), «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки» (1926) та ін.

Сміт Адам (1723—1790) — видатний англійський економіст, представник класичної школи політичної економії, з іменем якого пов'язане становлення економічної теорії як науки.

У фундаментальній праці «Дослідження про природу та причини багатства народів» (1778) А. Сміт узагальнив та систематизував накопичені до нього економічні знання та здійснив глибоке теоретичне дослідження ринкової економіки; дослідив систему мотивів та стимулів господарської діяльності, показав роль та значення особистого інтересу як рушійної сили економічного прогресу за умов вільної конкуренції; розкрив роль ринку в організації економічного життя та проаналізував механізм ринкового саморегулювання економіки; обґрунтував концепцію економічного лібералізму; сформував трудову теорію вартості; обґрунтував теорію абсолютних переваг у міжнародній торгівлі тощо.

Ідеї А. Сміта справили значний вплив на подальшу еволюцію економічної думки і знайшли відображення у наукових дослідженнях багатьох поколінь економістів, зокрема у працях Д. Рікардо та К. Маркса (трудова теорія вартості), Ж. Б. Сея (теорія факторів виробництва), А. Маршалла (теорія ціни та факторів ціноутворення), у концепціях неолібералізму, мікро- та макродослідженнях, теорії міжнародної торгівлі тощо.

Сокольніков Григорій Якович (1888—1937) — вчений-економіст, воєнний і політичний діяч, дипломат. Перший нарком фінансів СРСР, під його керівництвом була проведена грошова реформа 1922—24 рр. Був головою радянської делегації при підписанні Брестського договору. Став жертвою сталінських репресій. Праці Сокольнікова тривалий час були доступні лише обмеженому колу осіб. Найвідоміша праця — «Брестський мир» (1928).

Солон (бл. 640 — бл. 560 рр. до н. е.) — афінський державний діяч, законодавець і реформатор, обраний у 594 р. Архонтом. Провів ряд реформ, які мали велике значення для формування суспільної системи Стародавньої Греції.

Солоу Роберт Мертон (1924 р. н.) — американський економіст, професор економіки Массачусетського технологічного інституту, лауреат Нобелівської премії

(1987 р.). Наукові інтереси вченого пов'язувалися з аналізом економіки як цілого. Основний внесок Солоу в сучасну економічну теорію полягає у створенні неокласичної моделі економічного зростання. Більш ранні моделі зростання, розроблені О. Домаром, Р. Харродом, а також В. Леонтьєвим і Дж. Фон Нейманом, базувалися на фіксованих коефіцієнтах і не брали до уваги взаємодію між капіталом і працею. В моделі, створеній Солоу, було визначено співвідношення цих факторів і показано його зміну в процесі економічного зростання. Основні праці: «Внесок в теорію економічного зростання» (1956), «Лінійне програмування і економічний аналіз» (1958).

Стаффорд Уільям (1554—1612) — видатний теоретик англійського меркантилізму. Головна праця — «Стислий виклад деяких скарг наших співвітчизників» (1581) — була написана з позицій захисту активного державного регулювання грошового обігу. Вважав, що фальсифікація грошей і їх вплив за кордон спричиняють зростання цін і погіршують матеріальний стан народу. Розв'язання проблем вбачав у забороні вивезення золота і срібла, в державній регламентації торгівлі з метою обмеження імпорту.

Степанов Тихін Федорович (1795—1847) — професор політичної економії Харківського університету, автор першого вітчизняного підручника з політичної економії. Народився у м. Вороніж. Закінчив Харківський університет, захистив магістерську дисертацію «Про політичну рівновагу» (1824 р.) з політичної економії та статистики. У 1832 р. — екстраординарний професор Харківського університету; у 1837 р. — декан морально-політичного факультету і проректор університету, у 1839 р. — керівник Педагогічного інституту при Харківському університеті. На формування його поглядів найбільший вплив мали праці А. Сміта та Д. Рікардо. Вони знайшли відображення у двотомній праці «Записки про політичну економію» (т. 1 — 1844, т. 2 — 1848), в якій він охопив практично всі проблеми політичної економії: предмет політичної економії, суть і джерела багатства, продуктивна і непродуктивна праця, суспільний поділ праці та ін.

Стіглер Джордж (Stigler Georg) (1911—1991) — лауреат Нобелівської премії (1982 р.) за праці по теорії економічного регулювання. Дж. Стіглер народився у м. Рентон, штат Вашингтон. Докторська дисертація, що була виконана у Чиказькому університеті (1938 р.) під керівництвом Ф. Найта, а в 1941 р. видана під назвою «Теорії виробництва і розподілу», стала першою серйозною спробою простежити еволюцію неокласичної теорії виробництва і розподілу і одразу була визнана важливою віхою в історії економічної думки. Протягом 1959—1981 рр. вчений працює в Чиказькому університеті. У 1964 р. Дж. Стіглер був президентом Американської економічної асоціації, а в 1977 р. — президентом Товариства історії економічної думки. Дж. Стіглер — володар почесних ступенів п'яти університетів Америки і Європи.

Струмилін Станіслав Густавович (1877—1974) — радянський економіст, статистик, історик, соціолог, академік АН СРСР. Вів наукову і педагогічну діяльність в Московському університеті, інституті народного господарства ім. Г. В. Плеханова, Московському державному економічному університеті. Завідував сектором історії народного господарства Інституту економіки АН СРСР. Працював над питаннями статистики, управління народним господарством, планування, демографічного планування, політичної економії, соціології, філософії. Під його керівництвом розроблена перша в світі система матеріальних балансів, наукова методологія практичного використання бюджетних досліджень.

Стюарт Джеймс (1712—1780) — теоретик англійського меркантилізму, автор трактату «Дослідження принципів політичної економії», що надав систематизації ідеям політики меркантилізму. Обґрунтовував необхідність державного регулювання господарського життя, висловлювався категорично проти свободи зовнішньої торгівлі зі старої позиції торгового балансу. Виступав за вільну конкуренцію та категорично проти монополій. Як справжній меркантиліст вбачав джерело прибутку у сфері обігу.

Таллок Гордон (Tullock Gordon) (1922 р. н.) — представник неінституціонального напрямку і Вірджинської школи. Народився в Рокфорді, штат Іллінойс. Після навчання в Чиказькому, Йельському (1949—1950 рр.) та Корнелльському (1951—1952 рр.) університетах Г. Таллок працював у Державному департаменті США (1947—1956 рр.), викладав у ряді університетів США. З 1987 р. і до сьогодні працює в Арізонському університеті. Сфера професійних інтересів — теорія суспільного вибору. Г. Таллок був президентом Товариства суспільного вибору (1965 р.) і Південної економічної асоціації (1980 р.), він один із головних засновників Асоціації суспільного вибору і один із перших, хто використав економічну теорію для пояснення колективних рішень.

Терлецький Омелян (1873—1958) — український історик, педагог і громадський діяч, дійсний член НТШ (з 1921 р.). Був учнем історичної школи М. Грушевського та представником демократичного напрямку української історіографії. Досліджував проблеми історії (середньовіччя, козаччину). Автор наукових та науково-популярних праць, надрукованих у «Записках НТШ» та окремими виданнями. Серед них: «Історія української громади в Раштадті 1915—18» (1919), «Історія української держави (у 2-х т., 1923—1924), «Історія України від 1782 до 1917 р.» (1936).

Тінберген Ян (1903—1994) — голландський економіст, Лауреат Нобелівської премії (1969 р.). Тінберген здійснив фундаментальний внесок у ранню економетрику відкриттям так званої «павутиноподібної теореми», а також розробкою проблем теорії динаміки і методики статистичної перевірки теорій економічного циклу. «Павутиноподібна теорема» демонструє, що за досконалої конкуренції виробництво і ціни на товари з невеликим терміном зберігання при виході зі стану рівноваги не обов'язково повертаються до неї. Крім цього, вченим вперше проаналізовано цикл не як одичне явище, а як повну динамічну модель взаємозалежних змінних у кількісних вираженнях. Основні праці: «Теорія економічної політики» (1952), «Економічна політика: принципи і ціль» (1956), «Перегляд міжнародного порядку» (1976).

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889—1975) — англійський соціолог, один з найвідоміших істориків і теоретиків історичної науки; у своїй 12-томній праці «Дослідження історії» розглядає історію людства як розвиток локальних цивілізацій, що приходять на зміну одна одній. Кожна з них проходить схожі стадії виникнення, розвитку, занепаду й загибелі.

Тоффлер Олвін (Toffler Alvin) (1928 р. н.) — американський футуролог, представник сучасного інституційно-соціального напрямку, один із популярних західних соціологів та публіцистів, у працях якого висловлюються найсміливіші передбачення про якісні зрушення в сучасному суспільстві. З 1965 р. О. Тоффлер працює лектором у ряді американських університетів, таких, як Корнелльський університет та Нова школа соціальних досліджень. Сфера професійних інтересів — теорія суспільного вибору. Всесвітню відомість принесли О. Тоффлеру його праці: «Футурошок» (1970), «Доповідь про екоспазм» (1975), «Третя хвиля» (1980), «Передбачення та передумови» (1983), «Адаптивна корпорація» (1985), «Метаморфози влади»

(1990) та ін. Ряд праць написані ним у співавторстві з дружиною Х. Тоффлер, а саме — «Війна та антивійна. Досвід виживання на порозі ХХІ століття» (1993), «Створюючи нову цивілізацію: політика у суспільствах «третьої хвилі» (1995), «Революційне багатство» (2006). У працях О. Тоффлера подається зміст теорії «трех хвиль цивілізації» та «теорії надіндустріального суспільства».

Туган-Барановський Михайло Іванович (1865—1919) — видатний український мислитель, вчений-економіст світового рівня, громадський діяч. Народився у Харкові. Закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету (1888 р.) та юридичний — Київського (1890 р.). Викладав політичну економію у Санкт-Петербурзькому університеті. 1894 р. захистив магістерську дисертацію «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя», 1898 р. — докторську дисертацію «Російська фабрика в минулому і сучасному. Історія розвитку російської фабрики». Брав участь у громадській, науково-організаційній та політичній діяльності. Після 1917 р. працював у Центральній Раді, брав участь у створенні Української Академії наук, Інституту економічної кон'юнктури, демографії та ін. Науковий внесок вченого у світову економічну думку вагомий та багатограний: теорія цінності як синтез теорій граничної корисності та трудової теорії вартості, концепція економічної кон'юнктури, теорія грошей, коперації, соціальна теорія розподілу, історико-економічні дослідження тощо. Основні наукові праці: «Учення про граничну корисність господарських благ як причина їх цінності» (1890), «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини та вплив на народне життя» (1894), «Російська фабрика у минулому і сучасному. Історико-економічне дослідження» (1898), «Основи політичної економії» (п'ять видань, 1907—1924), «Соціальна теорія розподілу» (1913), «Соціальні основи кооперації» (1919) та ін.

Турен Ален (Tourain Alain) (1925 р. н.) — один із провідних французьких соціологів і творців теорії постіндустріального суспільства, народився у м. Арманвільль-сюр-Мер в департаменті Кальвадос. З 1960 р. до сьогодні є керівником дослідницьких програм Вищої школи соціальних наук, з 1994 р. є членом Вищої інтеграційної ради. А. Турен автор тридцяти книг, зокрема «Соціологія дії» (1965) «Постіндустріальне суспільство» (1969), «Університет і суспільство в Сполучених Штатах Америки» (1972), «Невидиме суспільство» (1976), «Після соціалізму» (1980), «Критика модерніті» (1992), «Чи здатні ми жити разом? Рівні і різні» (1997) та ін. Його роботи перекладені 15-ма мовами і видані більш ніж у двадцяти країнах світу. А. Турен член Європейської академії, дійсний член Американської академії наук та мистецтв, почесний професор понад п'ятнадцяти європейських університетів.

Тюрго Анн Роберт Жак (1727—1781) — представник фізіократизму, що слідом за Ф. Кене обстоював принцип свободи економічної діяльності, поділяв погляд на землеробство як єдине джерело додаткового продукту. Першим сформулював закон спадної родючості ґрунту. Головна праця — «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766).

Фогель Роберт (Fogel Robert) (1926 р. н.) — представник «нової економічної історії», лауреат Нобелівської премії (1993 р.). Народився в м. Нью-Йорку. Звання доктора філософії Р. Фогель здобув в Університеті Джона Гопкінса (1963 р.), де викладав з 1958 р. У 1960 р. він видав свою першу книгу «Залізниця «Юніон Пасифік»: історія одного передчасного рішення». В 1959 р. перейшов до Університету Рочестера. З 1964 р. працював у Чиказькому університеті, де у 1965 р. став професором економічної історії. Р. Фогель був президентом Асоціації економічних істориків (1977 р.), президентом Асоціації істориків суспільних наук (1980 р.) і директором з досліджень Національного бюро економічних досліджень з 1978 р. У даний час Фо-

гель є професором Вищої школи бізнесу Чиказького університету. Крім цього, він є членом редколегій цілої низки наукових журналів і провідним дослідником Національного бюро економічних досліджень.

Фрідмен Мілтон (1912—2006) — американський економіст, представник чиказької школи, один з ідеологів монетаризму. Лауреат Нобелівської премії (1976 р.). Фрідмен був ідейним натхненником «тетчеризму» і «рейганоміки», автором практичних програм з «демонтажу» системи державного соціально-економічного регулювання в Англії, Ізраїлі, Чилі та США. Методологічно Фрідмен опирався на погляди Ф. Найта. Спади виробництва й роль держави Фрідмен пояснює процесами у сфері грошового обігу. Розробка нового розуміння грошового фактора в економіці вважається головним внеском Фрідмена у науку. Розвиваючи погляди американського економіста І.Фішера, Фрідмен розробив теорію грошей як форми багатства (тобто як різновиду «корисності» для споживачів і різновиду «капіталу» для підприємців). Такий підхід принципово відрізняється від кейнсіанського, де гроші розглядаються насамперед як інструмент господарювання. Основні праці: «Теорія функції споживання» (1957), «Капіталізм і свобода» (1962), «Монетарна історія Сполучених Штатів за 1867—1960 рр.» (1963), «Монетарна статистика Сполучених Штатів» (1970).

Фур'є Шарль (1772—1837) — французький соціаліст-утопіст. Основні праці: «Трактат про домашню і землеробську асоціацію» (1828), «Новий промисловий і суспільний світ» (1828), «Теорія чотирьох рухів і загальних доль» (1808). Основним змістом названих праць є ідея соціальної гармонії, що можлива лише в суспільстві, побудованому на засадах справедливості й рівності.

Фурастьє Жан (Fourastie Jean) (1907—1990) — французький економіст і соціолог, професор Національної консерваторії мистецтв і ремесел та Вищої школи практичних досліджень. Його роботи присвячені дослідженню соціальних наслідків технічного та наукового розвитку, проблем рівня життя, способу життя та їх прогнозування. Ж. Фурастьє розглядав прогрес техніки як фактор, який виявляє вирішальний вплив на економічний і соціальний розвиток. Вивчав перехід від індустріального суспільства до постіндустріального з точки зору змін у структурі зайнятості в галузях економіки, відмічав швидке зростання сфери послуг. Основні праці: «Велика надія XX століття» (1949), «Джерела багатства» (1950). Фурастьє вірить у глобальний соціальний прогрес людства. Ця віра ґрунтується у нього на оптимістичній оцінці величезних можливостей, які надають людині наука і техніка. Ж. Фурастьє наголошує на другорядній ролі політичних, юридичних та моральних факторів і відмічає провідну роль техніки та прогресу. Ж. Фурастьє можна вважати представником інституційно-соціального напрямку, прибічником технологічного детермінізму. Він слідом за К. Кларком розрізняє три економічні галузі — первинну (сільське господарство та добувна промисловість), вторинну (обробна промисловість) і третинну (сфера послуг). Відповідно до ролі цих сфер вчений виокремлює первинну, вторинну і третинну цивілізації, що являють, на його думку, три фази прогресивного розвитку людства. Зараз, згідно з поглядами Фурастьє, починається нова фаза — «наукова». Ж. Фурастьє прагнув розробити своєрідний «науково-технологічний гуманізм», який передбачає подолання традиційної теоретичної моралі та приведення її у відповідність до наукової, технічної і моральної реальності сьогодення. В теорії Ж. Фурастьє традиційні технократичні ідеї поєднувалися з одним із перших варіантів концепції «постіндустріального» суспільства.

Хайєк Фрідріх (1899—1992) — англійський економіст, представник неоавстрійської школи. Хайєк у своїх працях передбачив сучасні висновки економічної теорії про вплив експансіоністської фіскальної й монетарної політики на виробництво, за-

клав основи теорії «раціональних очікувань». В 1947 р. за участю М. Фрідмена й Р. Стіглера створив Міжнародну асоціацію неолібералів. У 1974 р. (разом з Г. Мюрдалем) нагороджений Нобелівською премією «за основні роботи з теорії грошей і економічних коливань та глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних і інституціональних явищ». Основні праці: «Дорога до рабства» (1944), «Дорога до волі» (1985).

Хаммурапі (1792—1750 рр. до н. е.) — Вавилонський цар. Відіграв важливу роль у становленні засад державного управління господарської сфери месопотамського суспільства. Закони царя Хаммурапі упорядковували і підтримували розвиток традиційних соціальних інститутів Східної цивілізації.

Хансен Елвін (1887—1976) — американський економіст; засновник американського кейнсіанства. Економічний радник Ф. Рузвельта, прихильник державного регулювання економіки. У центрі уваги Хансена перебували дослідження механізму циклічних коливань і антициклічного регулювання. По суті він є (разом з Дж. Хіксом) фундатором кейнсіанської теорії циклу. У післявоєнних працях вченого теорія Кейнса представлена у вигляді ретельно розробленої моделі, у рамках якої можна оперувати даними народногосподарської статистики і яку можна використовувати для дослідження державного впливу на макроекономічні параметри: споживання, заощадження, інвестиції й рівень національного доходу в цілому. Досліджуючи проблеми довгострокового зростання і його факторів, Хансен висунув концепцію загальної тенденції до стагнації капіталізму в міру завершення освоєння нових природних ресурсів, вичерпання можливостей науково-технічного прогресу й уповільнення темпів зростання кількості населення. Основні праці: «Монетарна теорія й фіскальна політика» (1949), «Економічні цикли й національний дохід» (1951).

Харрод Рой (1900—1978) — англійський економіст, представник неокейнсіанства. Фахівець із проблем економічного зростання, теорії грошей, міжнародної торгівлі. В 1948 р. вийшла книга Р. Харрода «До теорії економічної динаміки», у якій він (майже одночасно з Е. Домаром) висунув концепцію економічного зростання, що обґрунтовує можливість підтримки стійких темпів розвитку в тривалій перспективі.

Хікс Д. (1904—1989) — англійський економіст-кейнсіанець; лауреат Нобелівської премії (1972 р.). Зробив великий внесок у теорію загальної рівноваги, теорію вартості, теорію відсотка, теорію торговельного циклу. Хікс по суті є творцем кейнсіанської теорії циклу. Він перший увів поняття «неокласичний синтез». Хікс розробив апарат аналізу взаємодії товарного й грошового ринків — моделі «інвестиції—заощадження—переваги ліквідності—грошей». Крім того, він збагатив економічний аналіз такими інструментами, як: «IS-LM-криві», термін «тимчасова рівновага»; заклав основи «теорії очікування» у процесі формування довгострокової ставки відсотка. Основні праці: «Вартість і капітал» (1939), «Внесок у теорію торговельного циклу» (1950).

Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович (1595—1657) — видатний український полководець та державний діяч, керівник Визвольної війни українського народу (1648—1656 рр.), перший гетьман Української гетьманської держави. Народився у с. Суботів під Чигирином. Освіту здобув у Київській братській школі, єзуїтському колегіумі у Львові, де пройшов класи риторики, поезики, граматики, опанував польську та латинську мови. Володів також турецькою та татарською мовами. Під його керівництвом здобуто значні перемоги у Визвольній війні, утворено національну державу, створено відповідні державні інститути. Залишив після себе

велику кількість праць з проблем господарського розвитку — Універсалів, які характеризують його як досвідченого державного діяча. Його економічна політика мала меркантилістський характер.

Хоутрі Ральф Джордж (1879—1975) — англійський економіст, представник кембриджської школи. Йому належить пріоритет створення теорії, яка пов'язує споживчі доходи й витрати з економічним циклом. На його думку, економічний цикл — це суто грошове явище, обумовлене коливаннями грошового попиту і відповідними змінами в наданні кредитів. На основі своєї теорії Хоутрі прийшов висновку, що циклічні коливання ділової активності можна пом'якшити через розумну грошово-кредитну політику. Коло наукових інтересів охоплює проблеми трудових відносин та заробітної плати, оподаткування, економічної діяльності та влади, міжнародної торгівлі тощо. Найвідоміші його праці — це «Добро й погана торгівля» (1913), «Капітал і зайнятість» (1937).

Цинь Шихуан (Цинь Шихуанді) — китайський імператор династії Цинь (246—210 рр. до н. е.), реформатор; провів ряд реформ, які закріпили у Китаї державну форму власності.

Чайлд Вір Гордон (1892—1957) — видатний англійський археолог. Дослідник матеріальної культури стародавньої історії. Автор терміна «неолітична революція». Своєю науковою діяльністю сприяв формуванню сучасних уявлень про роль і значення неолітичної революції в історії людства.

Чемберлін Едвард Гастінгс (1899—1967) — відомий американський економіст ХХ ст., автор теорії монополістичної конкуренції. Головні напрями наукових досліджень: співвідношення монополії і конкуренції, механізм ринкового господарювання. Основна наукова праця: «Теорія монополістичної конкуренції» (1933).

Шліхтер Олександр (1868—1940) — економіст і державний діяч. Був ректором Комуністичного Університету ім. Артема в Харкові. У 1927—29 рр. нарком земельних справ УРСР. Займався дипломатичною роботою, був уповноваженим Наркомату з закордонних справ, посідав високі пости в партії. Автор економічних, історичних та публіцистичних праць, зокрема «Вибрані твори» (1959). Крім того, був головним редактором журналу «Вісник сільськогосподарської науки та дослідної справи» (1928—1929).

Шмоллер Густав (1838—1917) — засновник нової історичної школи. Одним з перших в історії економічної думки запровадив «етичний принцип» у економічні дослідження, стверджуючи, що господарське життя нації визначається не лише природними та технічними, але у першу чергу — моральними факторами, «духовними силами людей». У центр власної концепції господарського життя Г. Шмоллер поставив «спільність мови, історії, звичаїв та ідей», яка, на його думку, глибше за економічні чинники пов'язує між собою суб'єктів господарювання. Основні праці: «Основи загального учення про народне господарство» (1872), «Народне господарство, наука про народне господарство та її методи» (1897).

Шумпетер Йозеф Алоїз (1883—1950) — видатний економіст ХХ ст. з широким діапазоном наукових інтересів. Народився в м. Тріш в Моравії (Австро-Угорщина). 1901 р. поступив до Віденського університету, слухав лекції Ф. Візера і Е. Бем-Баверка. Після закінчення університету Й. Шумпетер читав лекції з економіки в різних університетах Австро-Угорщини, працював на державних і адміністративних

посадах. У 1932 р. вчений переїхав до США, був обраний професором Гарвардського університету, де працював до кінця життя. Й. Шумпетер — автор динамічної концепції циклу, за якою циклічність виступає закономірністю економічного зростання; засновник теорії ефективної конкуренції та концепції підприємництва, в основі якої лежить новаторська діяльність. Основні наукові праці: «Теорія економічного розвитку» (1912), «Економічні цикли» (1939), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942), «Історія економічного аналізу» (1954).

Юровський Леонід Наумович (1884—1938) — російський економіст, державний діяч, публіцист. Професор кафедри політичної економії і статистики Саратовського університету, ректор Саратовського інституту народного господарства. Деякий час очолював відділ іноземної статистики ЦСУ. Був членом колегії Валютного управління Наркомфіну СРСР, активним учасником і організатором грошової реформи 1922—1924 рр. У 1930 р. репресований. Основна праця: «На путях к денежной реформе».

Юстиніан (527—565) — візантійський імператор; намагався відновити Римську імперію; провів кодифікацію римського права; стимулював велике будівництво, в т. ч. церковне.

Яснопольський Леонід Миколайович (1873—1957) — визначний український економіст, фахівець у галузі політичної економії, бюджетного права, статистики, економіки вугільної промисловості. Викладав економічні дисципліни в університетах Петербурга, Харкова, Києва. Працював у КІНГ і в Київському університеті, в Інституті економіки АН УРСР. Автор більше 100 наукових праць. Основні з них: «Очерки русского бюджетного права» (1912), «Восстановительный процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики» (1927), «Каменноугольная промышленность бассейна» (1956—1957).

Ясперс Карл (1883—1969) — німецький філософ. У 1919 р. видає працю «Психологія світогляду», яка принесла йому світову славу. Серед найвідоміших праць «Філософія» (у 3-х т.); «Джерела історії та її мета»; «Суть та призначення історії», які присвячені філософсько-історичним та світоглядним проблемам. Відомий як автор концепції осьового часу.

- Абсолютистська монархія** — форма державного устрою (остання форма феодальної держави), яка виникає під час розкладу феодалізму і зародження капіталістичних відносин. Характеризується тим, що глава держави виступає головним джерелом законодавчої та виконавчої влади, встановлює податки, розпоряджається державними фінансами.
- Автаркія** — (грец. *autarkeia* — самовдоволення) — економічна політика, спрямована на господарське відособлення, створення економіки в межах окремої країни або групи країн, максимальне обмеження імпорту при одночасному стимулюванні експорту товарів і капіталів.
- Автоматизація** — впровадження у виробничу та невиробничу сфери систем управління машинної техніки, сучасних технологій з метою вдосконалення і поліпшення праці, підвищення її продуктивності та якості. У системі виробництва **А.** застосовується для зменшення частки фізичної праці завдяки перенесенню ручної праці на машинну автоматизовану чи комп'ютерну техніку.
- Авторитаризм** — влада, здійснювана на безумовному підпорядкуванні управління країною одній особі — монархові, диктаторові.
- Адміністративний монетаризм** — комбінація в економічній політиці адміністративних та монетаристських заходів, притаманна Україні в середині 90-х років ХХ ст.
- Адміністративно-командна економіка** — господарство, в якому панує державна форма власності; їй притаманна централізована бюрократична система управління, котра використовує, як правило, не-ринкові важелі виконання директивних завдань. Характерна для СРСР, у тому числі й для УРСР у радянські часи.
- Акселератор** — розроблений в рамках неокейнсіанської теорії економічної динаміки коефіцієнт, що відображає вплив приросту національного доходу на приріст інвестицій.
- Акціонерне товариство** — форма організації господарських об'єднань, що базується на концентрації грошових засобів шляхом випуску і продажу акцій та інших цінних паперів. Відповідальність кожного акціонера обмежується вартістю його акцій.
- Акція** — цінний папір, що випускається акціонерним товариством і свідчить про участь власника (утримувача акцій) в капіталі акціонерного товариства. **А.** дає право її власникові на отримання частини прибутку товариства у вигляді дивіденду. **А.** мають свою номінальну та курсову (ринкову) ціну.
- Аллод** — в Західній Європі форма феодального землеволодіння, земля, що вільно відчується.
- Аристократія** — привілейована частина певної суспільної групи; форма державного правління, за якої державна влада зосереджена в руках представників привілейованої еліти; панування знаті, що справляла вирішальний вплив на діяльність держави. Як форма правління, аристократія відрізняється від монархії (влади однієї особи) та демократії. Поняття «аристократії» розроблялося давньогрецькими філософами, які обґрунтовували ідею про політичну непов-

ноцінність більшості людей та їх неспроможність управляти державою. Управління державою, як вони вважали, повинно здійснюватися «кращими» особами — аристократами, що наділені особливими правами та привілеями.

Архонт — вища посадова особа у стародавніх Афінах. На кожний рік обиралися 9 архонів, які відали всіма найважливішими справами у державі.

Баналітети — монопольне право феодала на користування колись громадськими млинами, пресом, хлібними печами тощо.

Бартерні операції — торговельні операції, за яких взаємний обмін продукцією здійснюється без грошової оплати.

Безплідний клас — поняття, запроваджене лідером школи фізіократів Ф. Кене (1694—1774) для позначення несільськогосподарського населення, яке не створює «чистого продукту», а тому зайняте непродуктивною, на його думку, працею.

Бенефіцій — умовна, не спадкова форма феодалної земельної власності в Західній Європі, що передбачає несення певної служби, найчастіше воєнної.

Біржа — форма організації торгівлі, постійно діючий ринок. Розрізняють біржі товарні (оптова торгівля за зразками та стандартами), валютні (купівля-продаж валюти) та фондові (торгівля цінними паперами); установа, що обслуговує процес укладання угод між суб'єктами господарювання про купівлю-продаж. Становлення біржової справи відносять до XII ст., коли в Голландії та Італії поширилася практика оплати поставок через міняйл, що видавали векселі та пересилали гроші за призначенням. Батьківщиною сучасних бірж вважаються Нідерланди. Першою товарною біржею вважається біржа Антверпена (1460 р.). Торгівля цінними паперами вперше зафіксована на Амстердамській біржі (1608 р.).

Боргове рабство, боргова кабала — наслідок розвитку лихварства в Афінах, як правило, борги під заставу землі. У разі невиплати боргу у встановлений час, земля переходила у власність кредитора, а боржник перетворювався на раба. Ліквідовано реформами Солона.

Борті — у Київській Русі місця збирання дикого меду.

Буржуа — а) за феодалізму в країнах Західної Європи — громадянин, бюргер, представник третього стану; б) у капіталістичному суспільстві — представник буржуазії — соціальної верстви, яка виникла в період пізнього середньовіччя і перетворилася на панівну під час буржуазних революцій. Виступаючи власником засобів виробництва, буржуазія експлуатує найману працю. В країнах, де існував третій стан, його представники, спираючись на нагромаджений капітал, намагалися одержати політичну свободу через буржуазну революцію, основним завданням якої була ліквідація феодалізму.

Вавилонський принцип накопичувального обліку — один з основних принципів сучасного бухгалтерського обліку, що був винайдений у Вавилоні близько XV ст. до н. е. Сьогодні він складає основу побудови багатьох сучасних облікових документів.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) — сукупна величина продукту, виробленого всередині країни протягом певного року.

Валовий національний продукт (ВНП) — величина в поточних ринкових цінах усіх кінцевих товарів і послуг, що вироблені протягом певного року за допомогою факторів виробництва, якими володіє дана країна.

«**Велика депресія**» — світова економічна криза 1929—1933 рр., яка за своїм руйнівним потенціалом була однією з найбільш глибоких у світовій історії циклічного

розвитку економіки. Велика депресія, продемонструвавши неспроможність механізмів ринкового саморегулювання, поклала початок політиці активного державного регулювання економічних процесів, біля витоків якої стояв видатний англійський економіст Дж. М. Кейнс.

Великі географічні відкриття — епоха, пов'язана з відкриттями європейцями нових земель і континентів, активним освоєнням інших частин світу в період від кінця XV ст. до кінця XVIII ст. В цей період під впливом економічної та політичної ситуації, що склалася в Європі, відбувався пошук нових торговельних шляхів

Відкупи — у Стародавньому Римі продаж права на збір податків в провінціях окремим приватним особам. Відкупи (публікани) вносили наперед установлену суму податків до державної скарбниці, а потім уже збирали податки у провінціях.

Відробіткова рента — форма феодалної ренти, яка засновується на перерозподілі живої праці і передбачає високий ступінь особистої залежності селянина від власника землі.

Відродження (або епоха Ренесансу) — період з середини XV до середини XVII ст. в Європейській цивілізації, протягом якого в країнах Західної Європи відбувалося відновлення духу і технічного рівня Античності.

Вілпа (рабовласницька) — у Давньому Римі форма господарства, заснована на рабській праці, земельний маєток площею до 250 га; спеціалізувалася на виробництві певної культури, що орієнтувалася на ринок. Одночасно в маєтку вироблялася продукція для власного споживання. Обслуговувалася рабами.

Віргата — в середньовічній Англії селянське господарство, надільні землі (держання), а також селянська садиба, з господарськими будівлями, городом, садом тощо.

«Восний комунізм» — соціально-економічна політика більшовиків, яка в Україні проводилася у 1919—1920 рр. Передбачала прискорену побудову соціалізму примусовими методами. Складниками цієї політики були націоналізація засобів виробництва, стягнення продрозкладки примусовими методами та запровадження прямого розподілу найнеобхідніших продуктів, заборона приватної торгівлі, натуралізація відносин, згортання товарно-грошових відносин, запровадження загальної трудової повинності.

Волока — ділянка землі, що становила близько 20 га. Сформувалася в результаті так званої «волочної поміри», тобто обміру та переділу земель спочатку у князівських, а потім і у приватних маєтках Великого князівства Литовського, проведених відповідно до «Устави про волюки» (1557). На основі чіткого обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі відбувався перерозподіл ґрунтів між панамі та селянами (одна панська волюка — сім селянських) з метою підвищення продуктивності фільваркових та селянських господарств, збільшення виробництва, насамперед товарного збіжжя. Волюка надавалася лише тим селянам, які мали «повне тягло» (пару коней чи волів), половину волюки — тим, хто мав «півтягла», а хто тягла не мав, орної землі не отримував зовсім. «Волючна поміра» була першим земельним кадастром в Україні.

Вотчина — форма феодалного землеволодіння за часів Київської Русі, родовий маєток, який переходив у спадок. Вотчини були княжі, боярські або монастирські.

Вотчинна мануфактура — засноване (починаючи з XVII ст.) на примусовій праці у маєтках-вотчинах Російської імперії підприємство, яке в основному займалося переробкою сировини, що вироблялася в маєтку.

Вчення про техноструктуру — один із центральних моментів інституціональних поглядів Дж. Гелбрейта. Техноструктура складається із інженерно-технічного персоналу, який не входить до числа власників. Техноструктура — це сукупність людей, що володіють різноманітними технічними знаннями, досвідом і здібностями, у які перетворюються сучасна промислова технологія і планування. Вона охоплює широке коло керівників промислового підприємства, майже до основної маси робочої сили і об'єднує в собі тих, хто володіє здібностями і знаннями. Влада техноструктури пояснюється передусім структурою власності великих підприємств.

Генезис — (від грец. *genesis* — походження, виникнення) — процес зародження та закономірності розвитку предметів, явищ, уявлень та понять, який привів до певного їх стану. **Г.** передбачає поєднання історичного та теоретичного аспектів дослідження фактів господарського життя суспільства. Факти і явища розглядаються в історичному зв'язку, шляхом виділення в них сутнісних сторін і тенденцій та знаходження залежностей між ними, що відображаються в ланцюгу понятійних перетворень, який поєднує ці факти і явища. **Г.** — це спосіб аналізу, що здійснюється з позицій цілісності господарства суспільства та на засадах певної наукової парадигми. В ньому органічно поєднуються дві сторони предмета історико-економічної науки — історизм фактів і теоретичне відображення їх.

Гетеродоксія — напрями економічної теорії, що є альтернативними за своїми теоретико-методологічними засадами до панівної наукової ортодоксії. У XIX ст. гетеродоксальними до панівної, ортодоксальної класичної школи політекономії були критичний напрям, утопічний соціалізм, історична школа, марксистська політекономія, маржиналізм.

Гетьманщина — назва української національної держави, що склалася в результаті Національно-визвольної війни 1648—1676 рр. українського народу під керівництвом Б. Хмельницького і проіснувала до 1782 р. Офіційна назва держави — Військо Запорізьке.

Гільдійні союзи (Ганза) — об'єднання гільдій різних міст для забезпечення прав купецтва на ринках інших міст. Ганза — гільдійний союз ряду міст Північної Німеччини, що існував у 1356—1669 рр.

Гільдія — об'єднання торговців (купців), які створювалися для захисту їх професійних інтересів та станових привілеїв.

Гіпотеза природного рівня безробіття — гіпотеза, запропонована у 1967 р. представником сучасного монетаризму М. Фрідменом щодо існування в умовах довгострокової економічної рівноваги оптимального для економіки стійкого природного рівня безробіття (5—7% робочої сили). Природний рівень безробіття залежить виключно від мікроекономічних факторів та не піддається зниженню шляхом макроекономічного регулювання у довгостроковому періоді.

Главкізм — система управління промисловістю в період «воєнного комунізму», що характеризувалася максимальною централізацією. Підприємства здавали свою продукцію централізовано і безкоштовно і в такому ж порядку забезпечувалися обладнанням, сировиною, паливом і продовольством.

Глобалізація — складне сучасне соціально-економічне явище, що характеризує незворотні процеси в усіх сферах суспільного виробництва і суспільного життя. У сфері виробництва глобалізація здійснюється на декількох рівнях: окремої компанії, окремої галузі, на рівні окремої країни, світовому рівні. Так, глобалізація на рівні окремої країни характеризується ступенем взаємозв'язку її економіки зі світовою економікою в цілому. Незважаючи на зростання гло-

балізації світової економіки далеко не всі країни рівною мірою інтегровані до неї. Глобалізація на світовому рівні визначається зростаючим економічним взаємозв'язком між країнами, що відображається в постійно зростаючих потоках товарів, послуг, капіталу, ноу-хау.

Господарство — складова господарської системи суспільства; сукупність взаємодіючих господарських одиниць (історичних форм господарств), що створюють та обмінюють матеріальні блага та послуги в рамках встановленого інституційного середовища.

Господарська система суспільства — підсистема суспільства, що покликана забезпечити розв'язання одного з ключових завдань — створення матеріальних благ і послуг для забезпечення постійно зростаючих потреб окремих людей і суспільства загалом. Ця функція передбачає існування відносно відокремленої структури суспільства — його господарства, що самостійно функціонує як цілісне утворення та підсистема суспільства. Господарська система суспільства є складним і багатоплановим утворенням, якому притаманна певна цілісність. Вона характеризується відповідним рівнем розвитку поділу праці, техніки, технології; форми власності на засоби виробництва та суспільного статусу людей, які беруть участь у їх використанні; характером влади та особливостями впливу держави на господарські процеси; особливістю суспільних умов їх протікання (інституційним середовищем господарської діяльності людей); наявними ресурсами, що використовуються у виробництві, тощо.

Господарський розрахунок — метод господарювання, заснований на зіставленні витрат на виробництво продукції з його результатами, забезпечення рентабельності підприємства, матеріальної зацікавленості працівників.

Гості — верхівка купецтва в період Київської Русі. Виступали як кредитори князів та боярства, займалися також лихварством, підпорядковуючи собі дрібних торговців.

Грошова рента (чинш) — найбільш прогресивна форма феодалної ренти, яка передбачає відносно слабку особисту залежність, заснована на перерозподілі доходу.

Гуф — у середньовічній Німеччині те ж, що і *віргата* в Англії.

Дауеса план — репараційний план для Німеччини, розроблений міжнародним комітетом експертів під керівництвом Ч. Г. Дауеса і затверджений 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції держав — переможниць у Першій світовій війні. Передбачав надання Німеччині позик і кредитів для відновлення її промислового потенціалу. У 1929—30 рр. замінений на план Юнга.

Двір — власне господарство феодала за часів Київської та Галицької держав.

Дворище — у Великому князівстві Литовському одиниця оподаткування. Дворище складалося з кількох «димів», тобто окремих селянських господарств, які, як правило, належали родичам.

Дедукція — (від лат. *deductio* — виведення) — метод наукового дослідження, форма умовиводу, за якої на основі загальних положень (аксіом, постулатів, законів) як істинних виводяться нові істинні твердження; перехід від загального до особливого, одиничного, конкретного.

Демократична революція — зміна політичної системи, в результаті боротьби національних промисловців, малої буржуазії, інших верств населення проти привілеїв пануючої аристократії за утвердження соціальної рівності. Важливою складовою такої системи було відокремлення влади від власності (прихід до влади буржуазії), що обумовило формування якісно іншого економічного центру та зміну статусу економічних індивідів у суспільстві.

Держава — 1) політично організоване суспільство, що має владу, силу та авторитет, необхідні для розподілу ресурсів та засобів, що підтримують соціально-економічну систему; 2) форма феодального землеволодіння, яка набирає поширення в часи Великого князівства Литовського. Надавалася за службу боярським вільним слугам, або за умови несення служби, аналог західноєвропейського бенефіція.

Державне регулювання економіки — система форм, методів та інструментів законодавчого і виконавчого характеру, за допомогою яких держава забезпечує створення умов для ефективного функціонування економіки та вирішення соціально-економічних проблем суспільства; сприяє економічному зростанню та реалізації соціальної політики.

Державці — власники **держави** (див. попереднє пояснення)

Детермінанти економічного розвитку — сукупність факторів виробництва, особливу роль серед яких, поряд із такими ресурсами, як праця, земля і капітал, відіграють люди (населення), технологія та інститути, що мають безпосереднє відношення до процесу виробництва.

Детермінізм — (від лат. *determino* — визначаю) — філософське учіння про закономірний взаємозв'язок та причинну обумовленість усіх явищ та процесів.

Дивергенція інституцій — спосіб взаємодії неформальних та формальних інституцій у процесі інституційних змін (імпорту інституцій), який має наслідком повне розходження, несумісність старих і нових траєкторій інституційного розвитку, глибинні причини якого пов'язані з неконгруентністю інституцій.

Дивіденд — частка прибутку акціонерного товариства, що розподіляється між власниками акцій та сплачується їм щорічно відповідно до наявності у них акцій. Розмір виплати дивідендів залежить від прибутку акціонерного товариства.

Дим — у середньовічній Україні селянське господарство; у Великому князівстві Литовському іноді виступав як одиниця оподаткування.

Дирижи́зм (від фр., *diriger* — направляти, керувати) — контроль, управління економікою з боку держави.

Диспропорція — порушення пропорцій у розвитку окремих галузей народного господарства, економічних підрозділів, макроекономічних параметрів, фаз відтворення тощо. Виникає внаслідок неправильної економічної політики держави, порушень у функціонуванні господарського механізму, природних і технологічних аномалій.

Диференціація суспільного розвитку — процес поділу суспільства на окремі структурні складові, що виникають для ефективнішого виконання необхідних для всього суспільства функцій. За рахунок цього досягається адаптація суспільства до зміни умов його існування, підвищується рівень його стійкості (виживання).

«**Дім срібла**» — головне фінансово-господарське відомство в Стародавньому Єгипті, в якому зосереджувалися усі натуральні надходження з цієї країни.

Додаткова вартість — термін, запроваджений К. Марксом для позначення специфічної ознаки й основної мети капіталістичного виробництва; надлишок над вартістю робочої сили, створений найманими робітниками і безоплатно привласнений власниками капіталу.

Домен — господарство феодала, частина маєтку, яка використовується виключно для задоволення потреб феодала.

Домогосподарство — економічна одиниця, що складається з однієї або більше осіб; постачає економіку ресурсами і використовує отримані гроші для купівлі товарів та послуг, які задовольняють матеріальні та інші потреби людини.

Дружина (ремісника) — в Київській Русі об'єднання ремісників однієї спеціальності.

- Еволюція інституцій** — механізм інституційних змін, що реалізується шляхом еволюційно-генетичного розвитку, в процесі якого неформальні інституції, що існують у вигляді норм, традицій, правил, звичаїв, набувають законодавчо-правового оформлення, тобто формального статусу. Еволюційне накопичення нових інституційних елементів утворює нову інституційну систему.
- Економіка (Аристотель)** — природна господарська діяльність, спрямована на отримання необхідних для життя продуктів, споживчих цінностей, що здійснює домогосподарство античних держав.
- Економіка бюрократії (economics of bureaucracy)** — важливий напрям теорії суспільного вибору, являє собою систему організацій, що відповідає щонайменше двом критеріям: по-перше, вона не виробляє економічних благ, які мають ціннісну оцінку, і, по-друге, включає частину своїх доходів із джерел, не пов'язаних з продажем результатів своєї діяльності.
- Економіка пропозиції теорія** — теорія економіки пропозиції чи сеплай-сайд економікс — важлива складова неоконсерватизму (А. Лаффер, П. Робертс, Р. Манделла), яка доповнювала монетарні форми та методи регулювання економіки і була створена після кризи 1974—1975 рр., ставши теоретико-методологічною основою «рейганоміки». Ця теорія, як і монетаризм, виходить із неокласичної рівноважної схеми, а критику кейнсіанства зосереджує на проблемі інвестиційної функції капіталу. Основними елементами економічної політики держави згідно з теорією економіки пропозиції є: орієнтованість економічної політики на виробництво, пропозицію; зниження податків, передусім з юридичних осіб, з метою вивільнення частини прибутків для інвестування; скорочення витрат, насамперед у соціальній сфері; регулювання пропозиції грошової маси.
- Економічна інтеграція** — співпраця між національними господарствами різних країн і повна або часткова їх уніфікація; ліквідація бар'єрів у торгівлі між цими країнами; зближення ринків цих країн з метою утворення одного великого (спільного) ринку.
- Економічна таблиця Ф. Кене** — перша макроекономічна модель, створена лідером школи фізіократів Ф. Кене, яка відобразила умови та найважливіші пропорції суспільного відтворення.
- Економічне зростання** — кількісний параметр господарської сфери суспільства, що наводить конкретну сукупність економічних показників стану господарської системи суспільства. **Е. з.** — одна з найважливіших характеристик процесу виробництва за будь-якої господарської системи, відображає можливість збільшення обсягу виробництва матеріальних благ і послуг за певний проміжок часу за умови повної зайнятості. Це кількісне та якісне зростання суспільного продукту за певний проміжок часу. Тобто, на кожному даному відрізку часу певною мірою полегшується вирішення проблеми обмеженості ресурсів і стає можливим задоволення ширшого кола потреб людини. **Е. з.** можна характеризувати як стійке підвищення сукупного виробництва товарів та послуг, обсяг яких вимірюється у показниках ВВП. **Е. з.** відбувається лише тоді, коли має місце збільшення виробництва у розрахунку на душу населення. **Е. з.** може змінитися спадом і є умовою економічного розвитку. Існують два типи **Е. з.**: екстенсивний та інтенсивний.
- Економічний інститут** — спосіб інтеграції суспільства, що відображає інтереси усіх учасників економічних процесів, органи самоврядування та демократичні принципи їх функціонування.
- Економічний лібералізм** — економічна доктрина, згідно з якою держава та інші економічні й політичні організації не повинні втручатися в господарські від-

носини, залишаючи всім економічним суб'єктам повну свободу дій, тобто сукупність економічних свобод (вільна конкуренція, вільне підприємство, вільні ціни тощо); також економічна політика, заснована на цих принципах.

Економічний неоконсерватизм — сукупність економічних теорій нової неокласики 60—80-х рр. ХХ ст., що здобули практичну реалізацію у сфері економічної політики. Ґрунтується на трьох основних напрямках нової неокласики: теорії монетаризму, теорії економіки пропозиції та теорії раціональних очікувань. У сфері державної економічної політики передбачає послідовне управління неінфляційним зростанням грошової маси, визнання пріоритетності виробництва (пропозиції) і провідної ролі приватного підприємства, дерегулювання певних сфер господарства і приватизацію окремих секторів економіки, лібералізацію податкової системи, відмову від бюджетного впливу на економічні процеси, скорочення соціальної інфраструктури та соціальних програм.

Економічний розвиток — кількісний параметр господарської сфери суспільства, що наводить конкретну сукупність економічних показників стану господарської системи суспільства. Особливе значення мають показники обсягів матеріальних благ та послуг, що створюються в конкретній господарській системі, зростання кількості населення, показники людського розвитку тощо. **Е. р.** можна розглядати як таке економічне зростання, що супроводжується значними структурними чи організаційними змінами в господарській сфері суспільства. Наслідками економічного зростання можуть бути: перехід від натурального господарства до товарного виробництва; зростання частки промисловості та сфери послуг у сукупному обсязі виробництва за рахунок зниження частки сільського господарства.

Експансія — розширення сфер впливу окремих країн, монополістичних об'єднань, фірм тощо шляхом боротьби за найбільш вигідні сфери капіталовкладень, джерела сировини і ринки збуту.

Експорт інституцій — механізм інституційних змін, що реалізується у формі так званого процесу революційної заміни елементів інституційного середовища. Відбувається шляхом відтворення існуючих інституційних зразків, які переважають і добре себе зарекомендували в інших, як правило більш розвинутих, країнах. Про експорт інституцій йдеться у випадку здійснення свідомого системного реформування економічної системи, оскільки природне, еволюційне становлення нової інституційної системи є довготривалим історичним процесом.

Екстенсивне господарство — розвиток господарства шляхом розширення випуску продукції за рахунок залучення додаткових ресурсів, збільшення використання ресурсних джерел, без підвищення ефективності їх використання, пов'язані з кількісними, а не якісними змінами. На відміну від інтенсивного господарства веде тільки до об'ємного збільшення випуску продукції при невисокій результативності.

Емпатія — (від англ. *empathy*) — співчуття, здатність ринкового суб'єкта поставити себе на місце контрагента або іншого учасника угоди та поглянути на ринковий обмін з їх точки зору. В неокласичній теорії вона вважається рисою економічної поведінки ринкових суб'єктів та елементом господарської етики.

Ергастерія — реміснича майстерня, в якій використовувалася праця рабів. Найбільш поширеною була ергастерія, в якій працювало 3—12 рабів, але вже у IV ст. до н. е. зафіксовано ергастерії (зокрема у гірничій галузі), де працювало до 1000 рабів.

Етатизм (від фр. *état* — держава) — активна участь держави в економічному житті суспільства.

Етика — сукупність норм поведінки, мораль якої-небудь суспільної групи, професії.

Ефективна конкуренція — поняття, запропоноване Й. Шумпетером, яке характеризує конкурентні відносини, побудовані на новаторстві та інноваціях. Ефективна конкуренція відкриває можливості для вдосконалення умов виробництва, змінює взаємовідносини між виробниками продукції, структуру попиту і пропозиції, умови формування витрат виробництва і цін.

Ефективний попит — одне з центральних понять концепції Дж. М. Кейнса, яке характеризує потенційно можливий та стимульований державою попит на інвестиції та споживання.

Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) — «Спільний ринок» — група з 25-ти західноєвропейських країн, що здійснили інтеграцію своїх економік, об'єднавшись в економічну спілку в 1957 р. (ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург). У ЄЕС створено єдиний внутрішній ринок, знято обмеження на вільне переміщення капіталів, робочої сили між країнами, утворена єдина валютна система. З 1992 р. ЄЕС називають Європейським Співтовариством (ЄС).

Європейський Союз — Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС) — з 1 січня 1993 р. Європейський Союз, міждержавне регіональне об'єднання, важлива частина міжнародної економічної системи, з першої половини 80-х років XX ст. переживає третій етап свого розвитку (I етап (1957 — 1960 рр.) — створення ЄЕС; II етап (70-ті — перша половина 80-х рр.) — розширення Загального ринку). Якщо на початковому етапі до ЄЕС входило шість країн (ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург), то з 1 січня 1995 р. — їх вже було 15. У 1973 р. до ЄЕС приєдналися Данія, Велика Британія та Ірландія, у 1981 р. — Греція, а в 1986 р. — Іспанія та Португалія. 1 травня 2004 р. до Європейського Союзу приєдналося ще 10 країн, з 1 січня 2007 р. — ще дві (Болгарія та Угорщина) і на сьогодні їх — 27.

Загальна трудова повинність — у радянській країні запроваджена у січні 1920 р. Пояснювалася необхідністю забезпечення народного господарства робочою силою. Одна з форм примусової праці періоду «воєнного комунізму».

Закон Сея — див. Сея закон.

Закуп — у Київській Русі селянин або міщанин, який взяв у борг позичку (купу) і до її повернення перетворювався у тимчасового т. зв. «боргового раба».

Змішана економіка — економіка, яка ґрунтується на ринковому розв'язанні проблем її організації та державному регулюванні макроекономічних процесів.

Золотий стандарт — система грошового обігу, згідно з якою мірою вартості і повноцінності засобів обігу стає золото та існує вільний обмін паперових грошей на золото.

Ілоти — місцеве населення Давньої Спарти, підкорене спартіатами. Ілоти вважалися власністю держави і були прикріплені до земельних ділянок, якими володіли окремі члени спартанської громади. Віддавали власникам землі частину доходів у вигляді натуральної ренти (приблизно половину врожаю).

Імміграція — в'їзд в країну на тимчасове чи постійне проживання громадян інших країн.

Імперія — монархічна, здебільшого велика держава, на чолі якої стоїть імператор.

Імунітети — звільнення від втручання королівських посадових осіб у справи земельної аристократії.

- Інвестиційна теорія циклів** — концепція циклічного розвитку економіки М. І. Тугана-Барановського, в основі якої лежить теза про диспропорціональність між рухом заощаджень та інвестицій. Регулювання останніх та правильний їх розподіл у виробничих галузях, на думку вченого, відкриває широкі можливості для розширення виробництва. Інвестиційна теорія М. І. Тугана-Барановського фактично започаткувала теорію кон'юнктури та суттєво вплинула на дослідження проблем циклічності Й. Шумпетера, Дж. М. Кейнса, Е. Хансена, Дж. Хікса та ін.
- Індивідуалізм** — має на меті досягнення суб'єктом власних приватних інтересів. Базується на приватній формі власності. Виявляється в конкурентній боротьбі.
- Індустріалізація** — перехід економіки країни на промисловий шлях, значне збільшення частини промислового виробництва в економіці, створення великого машинного виробництва в усьому народному господарстві чи в окремих його галузях.
- Індустріалізація (радянська)** — комплекс заходів з прискореного розвитку промисловості, вжитих ВКП(б) у період другої половини 1920-х до кінця 1930-х рр. Проголошена як партійний курс XIV з'їздом ВКП(б) (1925 р.). Здійснювана, головним чином, за рахунок перекачування коштів із сільського господарства. Особливістю радянської індустріалізації був пріоритетний розвиток важкої промисловості та воєнно-промислового комплексу.
- Інституційні зміни** — механізм інституційного розвитку суспільства та економіки; здійснюється еволюційним та революційним шляхами. Інституційними змінами пояснюється зміст та напрями суспільного розвитку.
- Інституціоналізм** — один із провідних напрямів економічної теорії ХХ ст. та сучасності. Предметом його дослідження є вивчення суспільства як сукупності економічних та неекономічних інституцій, що перебувають у взаємозв'язку, взаємодії та розвитку.
- Інституціональний детермінізм** — методологічний підхід традиційного інституціоналізму, згідно з яким природа та механізм суспільного розвитку пояснюється інституціональними факторами. Розвиток суспільства вважається не спонтанним процесом, а таким, хід та межі якого детерміновані саме інституціями та їх еволюцією.
- Інституція** — провідна категорія інституціоналізму — це норми, правила, традиції, звичаї та механізми, що забезпечують їх виконання та структурують повторювані взаємодії між людьми. Інституції встановлюють сукупність домінуючих рамок обмежень, що обумовлюють тип економічної системи. Це основні політичні, соціальні, правові норми, які є базою для виробництва, обміну та споживання, які впливають на функціонування економіки через дію на витрати обміну та виробництва, зменшення економічної невизначеності.
- Інтенсивне господарство** — розвиток господарства, в якому підвищення обсягів виробництва здійснюється шляхом більш повного використання кожної одиниці ресурсного потенціалу. Досягається за рахунок зростання продуктивності праці, кращого використання матеріалів, підвищення віддачі основних фондів тощо.
- Інтернаціоналізація виробництва** — процес встановлення виробничих зв'язків між підприємствами різних країн.
- Інфляція** — знецінення паперових грошей внаслідок випуску їх в обіг у розмірах, що перевищують потреби товарообігу. Інфляція супроводжується підвищенням цін на товари, спадом реальної заробітної плати, ростом незадоволеного попиту тощо.
- Інформаційні витрати** — одна з основних складових транзакційних витрат ринкової структури, яка полягає у витратах на пошук інформації про ринкових

партнерів, ринкове середовище та інші аспекти здійснення певної ринкової трансакції, угоди.

Іпотечний банк — банк, що займається наданням кредитів під заставу нерухомості чи купівлі нерухомості.

Історико-генетичний підхід — один із способів пізнання суспільства, який передбачає вивчення умов його виникнення, становлення та історичні етапи розвитку.

Історична форма господарювання — форма господарювання, що склалася в певних конкретно-історичних умовах і характеризує особливості поєднання основних факторів виробництва у виробничому процесі. Історичній формі господарства притаманний свій статус господарюючих індивідів, різні обсяги прав власності на ресурси, форми та способи впливу на людей в економічній сфері з боку суспільства. Історичні форми господарства являють собою якісні характеристики господарської сфери суспільства. *Історичні форми господарства* і способи їх взаємодії відображають найбільш глибоку характеристику господарської сфери, в них акумулюються усі зміни, що проходять в господарському житті суспільства. Прикладами форм господарства є латифундія, ергастерій, вілла, сальтус, клерухія, пекулій, парцелярне господарство повноправного індивіда, реміснича майстерня, мануфактура, фабрика, завод тощо.

Історична школа — неортодоксальний напрям економічної думки, започаткований у 40—60-ті роки XIX ст. в Німеччині на основі історичного методу досліджень, спрямованого на вивчення господарських явищ і процесів у їх національній та часовій визначеності та обґрунтування пріоритетної ролі держави у досягненні загальнонаціональної мети і соціальної злагоди.

«Капітулярій про вілли» Карла Великого — пам'ятка середньовічної західноєвропейської правової та економічної думки. В «Капітулярії...» наводиться регламентація польових та ремісничих робіт, виділені соціальні категорії селянства, встановлювалися норми та нагляд за виконанням селянських повинностей. Свідчить про натуральний характер господарства.

Картель (від фр. *Cartel* та італ. *Cartello*, від *carta* — папір, документ) — об'єднання підприємців, підприємств однієї чи кількох країн, що виробляють однотипну продукцію з метою проведення єдиної економічної та технічної політики, спільних дій щодо обсягів, структури випуску (продажу) однотипних товарів, величини цін, проведення ринку за умови збереження юридичної та фінансової незалежності.

Каузальний метод — метод, за допомогою якого здійснюється розкриття причинно-наслідкових зв'язків досліджуваних етапів еволюції господарської системи суспільства, економічної думки, теоретичних напрямів та шкіл.

Кейнсіанство — один із провідних напрямів економічної думки XX ст., в основі якого лежить вчення англійського економіста Дж. М. Кейнса про необхідність державного регулювання економіки шляхом широкого використання фіскальної, грошово-кредитної політики, стимулювання сукупного попиту та інших чинників впливу на ринковий механізм з метою забезпечення макроекономічного зростання та рівноваги; макроекономічна теорія, що визначає фактори ринкової нестабільності та напрями державного регулювання економіки.

Кейнсіансько-неокласичний синтез — теоретична спроба поєднання кейнсіанської теорії з раціональними елементами неокласичної доктрини (теорією ринків, витрат виробництва, теорією грошей та ін.). Авторами синтезу є Дж. Хікс, П. Семюелсон та ін.

- Кембриджська школа** — одна з шкіл неокласичного напрямку західної економічної теорії, основною метою якого була спроба поєднати теорію «граничної корисності» з трудовою теорією витрат виробництва. Виникла наприкінці XIX ст. Її засновник — А. Маршалл.
- Київська психологічна школа** — українська школа економічної думки, що складалася в останній третині XIX ст. Представники Київської психологічної школи виступили проти ортодоксальних засад класичної політичної економії і марксизму, підготували ґрунт для сприйняття в Україні концепцій маржиналізму, широко використовували у своїх дослідженнях ідеї німецької історичної школи. Основні представники: М. Бунге, Д. Піхно, Р. Орженцький, О. Білимович, А. Антонович та ін.
- Класична політична економія** — напрям економічної думки кінця XVII — першої половини XIX ст., представники якого розвинули протекціоністські ідеї меркантилізму та заклали наукову базу методологічних і теоретичних досліджень ринкових економічних відносин. Головною особливістю напрямку є пропаганда ідеї «чистої» економічної теорії, доцільності абсолютного невтручання держави в ділове життя та механізм саморегуляції економіки.
- Клер** — земельна ділянка, якою володіли громадяни давньогрецьких полісів.
- Клієнти** — форма залежності у Стародавньому Римі (VI—III ст. до н. е.); проявляється у підпорядкуванні клієнтів голові роду або великої родини через сільськогосподарські повинності з надільної землі та військову службу. Клієнтами ставали іноплеменники, що потрапляли у залежність в ході завоювань, а також молодші сородичі.
- Кодекс Хаммурапі** — відоме зведення законів і правових норм, запроваджених царем Вавилону Хаммурапі (1792—1750 рр. до н. е.).
- Козацька держава** — Українська козацька держава, створена в ході Визвольної війни XVII ст. Було ліквідовано панщинну систему господарювання й кріпацтва. Землі вигнаних польських феодалів та католицької церкви перейшли у власність держави та православних монастирів. Започатковано становлення гетьманського, старшинського й козацько-селянського землеволодіння.
- Колективізація сільського господарства** — центральна ланка аграрної політики більшовицького режиму в 30-х рр. XX ст., що полягала у розвитку сільськогосподарського виробництва на державних засадах у формі колгоспів.
- Колективне господарство (колгосп)** — форма об'єднання селянських господарств для ведення великого виробництва на основі усуспільнення засобів виробництва і колективної праці.
- Колонат** — система організації господарства у Римській імперії, за якої земля передавалася у користування вільним орендарям — колонам; плата за землю в основному носила натуральний характер. Землероби-орендарі фактично опинялися прикріплені до землі власника. До становища колонів поступово наближалися раби-квазіколони.
- Колонізація** (зовнішня) — побудова поселень (колоній) за межами своєї етнічної території; загарбання якої-небудь країни або її частини; засоби, які перетворюють країни чи частини їх на колонії.
- Колонія** (від лат. *colonia* — поселення) — країна або територія, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії), яка позбавлена політичної та економічної самостійності і управляється на основі спеціального режиму.
- Кольберизм** — меркантилістська політика державного втручання в економіку, яку проводив у другій половині XVII ст. міністр фінансів Франції Жан Батист Кольбер. Така політика ґрунтувалася на системі протекціоністських заходів держави і була спрямована на обмеження імпорту та активне сприяння експорту вироблених в країні товарів.

- Комендація** (від лат. *commendation* — передоручення) — в Західній Європі раннього середньовіччя угода про передання себе під заступництво більш могутньої людини. Така угода встановлювала залежність між вассалом та сеньйором, а також між розореним вільним селянином та феодалом-землевласником.
- Комітети бідноти (комбіди)** — організації сільської бідноти. В Україні почали створюватися в процесі ліквідації Директорії як осередки радянської влади на селі, за винятком територій, де діяли Ради чи ревкоми. Головними завданнями їх були: зміцнення революційного порядку в селах, допомога військкоматам у проведенні мобілізації до Червоної армії, забезпечення армії і промислових центрів країни продовольством, реалізація аграрних законів радянської влади. Діяльність комбідів України продовжувалася до створення комітетів незаможних селян.
- Комітети незаможних селян (комнезами)** — організації незаможних селян України у 1920—1933 рр., утворені за ініціативою ЦК КП(б)У (відрізнялися від комбідів широкою соціальною базою, а також тим, що не були органами державної влади) з метою сприяння Радам і волосним виконкомам у здійсненні земельної та продовольчої політики радянського уряду, культосвітній роботі на селі, організації допомоги Червоній армії, боротьбі з селянськими виступами, «ліквідації куркульства як класу», масовій колективізації сільського господарства.
- Комунальні революції** — за доби Середньовіччя визвольний рух мешканців середньовічних міст Західної Європи проти залежності від феодалів, за самоуправління шляхом викупу прав та вольностей, привілеїв. Загальним підсумком цих революцій стало звільнення міщан від феодалських утисків і отримання ними низки прав та привілеїв, зокрема прав самоврядування. В результаті комунальних революцій змінюється соціальна структура середньовічного суспільства: різко зростає доля середнього прошарку — з 7—9 % до 15—20 %, а доля селян, відповідно, зменшується з 90 до 80 %.
- Комутація ренти** — заміна відробіткової та натуральної ренти рентою грошовою.
- Конвергенція інституцій** — спосіб взаємодії неформальних та формальних інституцій у процесі інституційних змін (імпорту інституцій), який полягає у сходженні, зближенні старих та нових інституційних норм; оптимальним результатом є **позитивна** або **еволюційна конвергенція**, що обумовлює дієздатність нових, імпортованих інституцій; можлива **негативна конвергенція** — часткова інституційна несумісність, результатом якої стають неефективні, недієздатні інституції.
- Конверсія** — істотне перетворення, зміна умов, заміна одних об'єктів виробництва чи цінних паперів іншими. Конверсією також називають перехід від воєнного виробництва до мирного.
- Конгруентність інституцій** (конгруентність — запозичений з геометрії термін, який означає рівновеликість фігур, їх здатність збігатися при накладенні) — категорія неінституціонального аналізу інституційних змін, під якою розуміється ступінь взаємовідповідності існуючих неформальних норм та нових впроваджуваних формальних інституційних меж, пристосування нових інституцій до існуючих в країні-імпортері інституцій національно-історичних та соціально-економічних особливостей господарської системи. Результативність інституційного реформування зумовлена ступенем взаємовідповідності або конгруентності існуючого та пануючого в країні неформального інституційного середовища. З новими імпортованими інституціями.
- Консервативна модель економічного зростання** — діяльність неоконсервативних урядів країн Заходу в 70—80-х рр. ХХ ст. («рейганоміка» в США, «тетчеризм» у Великій Британії, відроджене «соціальне ринкове господарство» у

ФРН), що була спрямована на забезпечення монопольно високих прибутків, стимулювання підприємницької ініціативи. В основі консервативної моделі економічного зростання лежав вибір неокласичної теорії, зумовлений тим, що в її традиційному арсеналі були деякі ідеологічні й теоретичні підходи, які давали можливість знайти форми та методи наступу на робітничий клас та інші шляхи підвищення прибутковості капіталістичного виробництва, пов'язані з необхідністю пристосування ринкових механізмів до потреб НТР. Ця політика стала відповіддю на погіршення умов капіталістичного відтворення. На перший план вийшли завдання раціоналізації виробництва, поліпшення його структури, технологічної перебудови, інтернаціоналізації капіталу. Так, економічна політика Р. Рейгана впродовж 80—90-х рр. застосовувалася в усіх розвинутих країнах Заходу. «Рейганоміка» передбачала скорочення податків на корпорації та прибутки громадян, зменшення урядових витрат на соціальні програми, дерегулювання підприємницької діяльності, проведення жорсткої кредитно-грошової політики, спрямованої на подолання інфляції.

Контракт (договір) — угода про обмін правомочностями та їхній захист, що є результатом свідомого та вільного вибору індивідів у заданих інституціональних межах.

Контракт про найм — угода між індивідом, нейтральним до ризику, і противником ризику, що визначає коло завдань, які можуть бути реалізовані у майбутньому в процесі виконання контракту. При цьому противник ризику передає індивіду, нейтральному до ризику, право контролю над своїми діями; свою назву *контракт про найм* отримав у зв'язку з моделлю взаємодії найманого робітника та роботодавця, у якому найманий робітник передбачається противником ризику, а роботодавець — нейтральним до ризику.

Контракт про продаж — угода між індивідами, однаковою мірою нейтральними до ризику, що визначає коло завдань, які будуть реалізовані у майбутньому в процесі виконання контракту. У цьому контракті обумовлюються конкретні завдання для виконання, визначені на основі відомої вірогідності настання непередбачуваних для учасників контракту подій, за яких виконання цих завдань максимізує корисність учасників угоди; даний контракт може укладатися лише за умови, що обидві його сторони нейтральні до ризику й готові змиритися з тією можливістю, що очікувані події не настануть і зафіксовані в контракті завдання виявляться неадекватними ситуації, що складається.

Контрибуція — платежі, що накладаються на переможену державу на користь держави-переможця.

Конфіскація — примусове безвідплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, що належить громадянину.

Концепція «дифузії власності» — концепція, що досліджує зміни у формах та структурі відносин власності за умов корпоратизації, розвитку акціонерного капіталу, колективних форм підприємництва тощо. Провідною формою підприємств, а отже і власності, є акціонерна. Збільшення кількості підприємств акціонерної форми, розповсюдження акцій серед населення багато хто з економістів розглядає як «дифузію» («розпорошення») власності. Представниками цієї теорії є А. Берлі, Дж. М. Кларк та ін.

Концерн (англ. *Concern* — об'єднання) — велике об'єднання підприємств на основі загального фінансування та стратегічного керування, за умови збереження юридичної, виробничої, а іноді і збутової незалежності. Підприємства, що входять в концерн, пов'язані загальними інтересами, договорами, капіталом та участю в спільній діяльності.

Концесії — у період непу виступали як форма залучення іноземного капіталу. Передані на правах концесії іноземному капіталові промислові підприємства по-

клали початок державно-капіталістичному устрою в економіці країни. Проте в умовах СРСР широкого розвитку ця форма не набула.

Корпорація (лат. *corporation* — спілка, співтовариство) — 1) добровільна організація фізичних чи юридичних осіб, які зв'язані законними зобов'язаннями з метою створення господарського підприємства; 2) товариство, спілка, об'єднання юридичних чи фізичних осіб навколо спільних професійних або комерційних інтересів, як правило, на акціонерних засадах зі спільним керівництвом (радою, правлінням). Це ефективно діючі структури з багатогалузевим підприємницьким профілем діяльності.

Коуза теорема — результат теоретичного аналізу характеру зв'язку між розподілом повноважень власності та рівнем транзакційних витрат, яке має провідне значення в теорії неінституціоналізму, висновок про наслідки передбачення витрат з діловодства, за що й отримав таку назву. Теорема проголошує: «Якщо права власності чітко визначені (специфіковані) і транзакційні витрати дорівнюють нулю, то розміщення ресурсів (структура виробництва) буде залишатися незмінним і ефективним незалежно від змін у розподілі прав власності». Сам вираз «теорема Коуза», як і перше її формулювання, були введені в обіг відомим економістом Дж. Стіглером. Нині теорема Коуза вважається одним із найбільш яскравих досягнень економічної думки повоєнного періоду.

Крива Лаффера — графічне зображення залежності між ставкою оподаткування та сумою податкових надходжень до державного бюджету, обґрунтоване теоретиком економіки пропозиції А. Лаффером. Крива емпірично доводить існування оптимальної податкової ставки у 30—35 % та негативний вплив на економічну систему надмірного податкового тиску.

Кріпацтво — форма феодальної залежності селян, яка охоплювала особисту, земельну й адміністративну залежність селян від феодала. В Європі кріпацтво було скасовано в результаті буржуазних революцій. В Росії — селянською реформою 1861 р.

Купа — у Київській Русі позичка (див. *Закуп*).

Латифундія — у Давньому Римі велике господарство (понад 250 га), яке спеціалізувалося на тваринництві. Засноване на рабській праці. Виникає у II ст. до н.е.

Ленд-ліз (англ. *Lend-lease* < *lend* — давати в борг і *lease* — здавати в оренду) — система передачі США в позику або в оренду зброї, боєприпасів, стратегічної сировини та інших матеріальних ресурсів країнам антифашистської коаліції під час Другої світової війни (1939—1945 рр.).

«Литовські статуту» — кодекс права Великого князівства Литовського, прийнятий у трьох редакціях — 1529, 1566 та 1588 рр. Увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства. Джерелами Литовських статутів були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна судова місцева практика, «Руська правда», польські судєбники та кодекси інших держав. Були основним збірником права в Україні з XVI до 40-х років XIX ст.

Лібертін — раб-вільновідпущеник.

Лобізм (англ. *lobby* — кулуари) — інститут, покликаний представляти та просувати інтереси певних осіб або груп (бізнесових, професійних, соціальних, політичних) у державних органах влади. Лобісти в особі представників влади сприяють отриманню вигідних державних замовлень, кредитів, пільг, ліцензій, придушенню конкурентів. У більшості розвинутих країн світу цей

інститут імплементований у законодавчу систему, має офіційний статус, його діяльність регламентується відповідними законодавчими актами.

Ловища — у Київській Русі місця полювання або вилову риби князя або боярина. В таких місцях заборонялося полювати або ловити рибу простим людям.

Логролінг (англ. *logrolling* — «перекочування колоди») — практика взаємної підтримки депутатів шляхом «торгівлі голосами». Депутат «купує» підтримку вирішення питань своїх виборців, віддаючи взамін свій голос на захист проєктів своїх колег. Дж. Б'юкенен і Г. Таллок не вважають будь-яку «торгівлю голосами» негативним явищем. Іноді за допомогою такої підтримки вдається домогтися ефективнішого розподілу ресурсів, який би підвищував загальне співвідношення корисності та витрат згідно з принципом оптимальності Парето. Можливо також, що уряд за допомогою логролінгу, йдучи назустріч місцевим інтересам, домагається схвалення великого дефіциту держбюджету, зростання асигнувань на оборону тощо, тим самим нерідко приносячи загальнонаціональні інтереси у жертву місцевим, регіональним вигодам. Прикладом класичної форми логролінгу є **«бочечка з салом»** — закон, який містить у собі набір невеликих локальних проєктів. Щоб отримати схвалення, до загальнонаціонального закону додають цілий пакет різноманітних, досить часто слабо пов'язаних із основним законом пропозицій, у прийнятті яких зацікавлені різні групи депутатів. Щоб забезпечити його прийняття, до нього додають все нові й нові пропозиції («сало»), доки не буде досягнуто впевненості у тому, що закон отримає схвалення більшості депутатів. Але подібна практика ховає в собі небезпеку для демократії, позаяк принципово важливі рішення — обмеження громадянських прав, свободи совісті, друку, зборів тощо, можуть бути куплені наданням приватних податкових пільг та задоволенням обмежених місцевих інтересів.

Люмпен — людина, що не має ніякої власності, не бере участі в суспільному виробництві й живе випадковими заробітками.

Магдебурзьке право — міське право в Україні XIV — першої половини XIX ст. Склалося у XIII ст. в німецькому місті Магдебурзі. Конституювало певний судовий та адміністративний імунітет міст, а також специфічне правове становище міщанських корпорацій. В Україні скасоване Миколою I у 1831 р., у Києві — у 1836 р.

Майнові права (права власності) — права, що можуть охоплювати повну власність, різні види прав користувачів або обмежені права певними пунктами контрактів і внутрішніми правилами організацій. Визначення майнових прав та їх розподіл між людьми на основі закону, положень контрактів та інших правил безпосередньо впливають на економічні рішення та їх результат. Майнові права — це основний компонент в аналізі інституціональної структури економіки. Права власності **з точки зору суспільства** виступають як «правила гри», які впорядковують відносини між окремими агентами, а **з точки зору індивідуальних агентів** — являють собою **«пучки правомочності»** на прийняття рішень з приводу того чи іншого ресурсу. Права власності мають поведінкове значення: одні способи дій вони заохочують, інші придушують (через заборони або підвищення витрат) і в такий спосіб впливають на економічний вибір індивідів.

Макроекономічна динаміка — визначення рівня економічного розвитку держави, результативність її господарської діяльності протягом певного часу.

Манор — феодалний маєток у середньовічній Англії, основна господарська одиниця, що склалася в XI ст.

Манс — у середньовічній Франції те ж, що і віргата в Англії (див. *Віргата*).

- Мануфактура** (від лат. *manus* — рука, *factura* — виготовлення) — підприємство, що засноване на поділі праці та ручній техніці, використовує найману працю. У зв'язку із вузькою спеціалізацією робітника та засобів праці мануфактура підготувала перехід до машинного виробництва; форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; виникає в період зародження ринкових економічних відносин. Була поширена в Європі в період від XVI до початку XIX ст.
- Мануфактура вотчинна** — підприємство, що виникає з XVII ст. у великих маєтках-вотчинах Російської імперії. В основному займається переробкою сировини, що виробляється в маєтку. Засноване на примусовій праці. Відноситься до кріпосної мануфактури. В Україні до вотчинної мануфактури відносять суконну, цукрову.
- Мануфактура купецька** — виникає в Росії в XVII ст. Базується на вільнонайманій праці, як правило, належить представникам III стану — купцям. Відноситься до капіталістичного типу мануфактур.
- Мануфактура посесійна** — виникає у XVIII ст., в період правління Петра I. Передбачає умовне володіння. Використовує примусову працю приписних робітників; найбільш поширена в галузях важкої індустрії. Відноситься до кріпосного типу мануфактур.
- Мануфактура розсіяна** — виникла за умов, коли підприємець скуповував і продавав продукт самостійних ремісників, постачаючи їм сировину та знаряддя виробництва.
- Мануфактура селянська** — підприємство, засноване збагатілим селянином; як правило, виростає з селянських кустарних промислів; використовує вільнонайману працю. Капіталістичний тип мануфактури в Російській імперії.
- Мануфактура централізована** — виникла за умов, коли наймані робітники об'єднувались підприємцем у одній майстерні.
- Маржиналізм** (від фр. *marginal* — граничний) — течія економічної думки останньої третини XIX — початку XX ст., яка ґрунтується на використанні граничних величин при аналізі економічних явищ і процесів.
- Марксистська економічна теорія** — напрям економічної думки, який виник у 40-х рр. XIX ст. і спирається на вчення К. Маркса про працю як джерело додаткової вартості, котра утворюється в результаті експлуатації найманих робітників капіталістами; про капітал як виробниче відношення та боротьбу класів як рушійну силу історії; про пролетарську революцію з наступним усунуванням засобів виробництва, тобто ліквідацію приватної власності на них як неминуче завершення (подолання) капіталізму.
- Матеріальна культура** — діяльність людей з формування матеріальних умов власного існування. Включає в себе виробничо-технологічну культуру, яка проявляється в уречевлених результатах матеріального виробництва і способах технологічної діяльності суспільної людини.
- Машинно-тракторні станції (МТС)** — державні організації, які зосереджували сільськогосподарську техніку і виконували механізаторські роботи в колгоспах і радгоспах. Проіснували до березня 1958 р.
- Меркантилізм** — домінуючий напрям економічної думки та різновид економічної політики періоду XV—XVIII ст., представники якого ототожнювали багатство країни з грошима і розглядали їх як найважливіший засіб економічного зростання, а джерело багатства вбачали у зовнішній торгівлі, видобутку благородних металів, забезпеченні активного торговельного балансу шляхом державного регулювання господарського життя. Меркантилізм є однією з найбільш ранніх цілісних економічних теорій періоду раннього капіталізму (XV—XVII ст.), що представляє погляди буржуазії, яка виникла в період генезису капіталізму на основі первісного нагромадження капіталу як перша спроба

лізму на основі первісного нагромадження капіталу як перша спроба пояснити і прискорити цей процес. Виражаючи інтереси торгової буржуазії, меркантилістське вчення було спрямоване проти феодалізму. Меркантилісти виходили з положення, що головну роль в економіці, у створенні прибутку відіграє сфера обігу, а багатство нації полягає в грошах або забезпечується активною зовнішньою торгівлею.

Меркантилістська політика — практичне втілення ідей меркантилізму, спрямоване на збільшення кількості грошей в країні шляхом перевищення імпорту над експортом на основі широкого використання державних протекціоністських заходів.

Метеки (грец. — *переселенець*) — у Давній Греції особисто вільні люди, що переселилися у будь-який грецький поліс і не мали в ньому прав громадянства. Серед метеків були багаті купці та власники ремісничих майстерень.

Методологічний індивідуалізм — один із вихідних методологічних принципів неокласичного аналізу, суть якого полягає у поясненні економічних процесів на основі розкриття інтересів, потреб, мотивів поведінки господарських суб'єктів. Найвизначнішими його теоретиками є представники австрійської (К. Менгер) та неавстрійської школи (Ф. Гайек). В економічній теорії останньої третини ХХ ст. та сучасності цей принцип активно використовується представниками інших напрямів теоретичних досліджень (неоінституціоналізм, новий інституціоналізм тощо). Здійснює пояснення інституцій через їх відповідність інтересам індивідів. Індивіди — первинні, а інституції — вторинні.

Метрополія — країна, що володіє колоніями, центр колоніальної імперії.

Механізація (від грец. *mechane* — знаряддя, пристрій) — один із основних напрямів удосконалення ручної праці, розвитку науково-технічного прогресу, який полягає в широкому впровадженні у господарство сучасної техніки і технології; застосування машин у промисловості, сільському господарстві, транспорті, військовій, адміністративній та іншій роботі.

Міждисциплінарний підхід — властивий інституціоналізму методологічний принцип економічних досліджень, суть якого полягає в синтезі економічного знання з іншими галузями суспільствознавства: психологією, правом, соціологією, історією, антропологією, релігієзнавством та ін. Успадкований від німецької історичної школи та розвинутий інституціоналізмом. Соціально-інституціональна течія здійснювала теоретичну експансію в бік соціології, суспільної психології, історії технічного розвитку. Неоінституціоналізму властиве теоретичне зближення з правовими дослідженнями, політологією, історією.

Міжнародна економічна інтеграція — процес взаємоприспосовування національних економік, включення їх до єдиного відтворювального процесу в інтернаціональних масштабах. Переходу до інтеграційного етапу світогосподарських зв'язків передують ряд стадій міжнародної економічної інтеграції, що зумовлені кількісними та якісними показниками їх розвитку. Розрізняється п'ять послідовних етапів розвитку інтеграційних процесів: 1) зона вільної торгівлі; 2) митний союз; 3) єдиний чи спільний ринок; 4) економічний союз; 5) економічний та валютний (монетарний) союз, чи повний економічний союз.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) — міжнародна спеціалізована установа ООН, заснована у 1944 р. для підтримки валютних курсів через надання середньотермінових валютних позик. Стежить за монетарною і фінансовою політикою своїх членів, розробляє рекомендації щодо заходів, спрямованих на забезпечення ефективності платіжного балансу, надає позики для забезпечення платіжних проблем. Налічує більше 180 членів, у т. ч. Україна.

Мілітаризація (економіки) — переведення значної частини національного господарства на виробництво товарів і послуг воєнного призначення.

- Моделі економічного зростання** — економіко-математичні моделі, що пояснюють характер впливу факторів виробництва та інших чинників на обсяг створеного продукту, дають змогу визначити частку і значення кожного фактора у збільшенні продукту.
- Монархія** — форма одновладного правління, за якої верховна влада в державі зосереджена в руках одноосібного глави держави — монарха, а також держава з такою формою правління.
- Монетаризм** — економічна теорія в структурі неокласичного напрямку (економічного неоконсерватизму), що є сучасним варіантом кількісної теорії грошей, визнає визначальну роль грошового фактора в реалізації макроекономічних процесів та досягненні макроекономічної стабільності, розглядає грошову (монетарну) політику основою державного регулювання економіки.
- Монетаристська концепція** — базується на використанні рекомендацій монетаристів, які стверджують, що ринкова система, за умови невтручання держави, забезпечує макроекономічну стабільність. Вона забезпечується за допомогою жорсткого контролю за податковими ставками, видатками бюджету, грошової емісії, безготівкових розрахунків тощо.
- Монетарна політика** — один із видів макроекономічної політики, суть якої полягає у здійсненні центральним банком контролю над грошима, процентними ставками і станом ринків капіталу. Інструментами монетарної політики є операції на відкритому ринку, регулювання дисконтної ставки, обов'язкові резерви комерційних банків у центральному банку.
- Монополістична конкуренція** — ринкова ситуація, докладно вивчена в одноіменній теорії Е. Чемберліна, яка відображає конкурентні відносини між виробниками різних модифікацій товару подібного використання. Тобто за умов монополістичної конкуренції існує досить велика кількість продавців однорідної продукції; продукт диференційований, якісно різномірний, через що покупець вільно обирає конкретного продавця; існує можливість вільного входу на ринок і виходу з нього.
- Монополістичний капіталізм** — період в історії, коли пануючими у виробництві стають монополістичні об'єднання, які тримають під контролем ринок країни.
- Монополія** — окремі наймогутніші підприємства або об'єднання підприємств, які виробляють переважну кількість продукції певного виду і тому впливають на процес ціноутворення і привласнюють високі (монополістичні) прибутки.
- Мультиплікатор інвестицій** — у теорії Дж. М. Кейнса коефіцієнт, що характеризує кількісну залежність національного доходу і сукупного попиту від загального обсягу інвестицій.
- Натуральна рента** — феодална рента, заснована на перерозподілі натурального продукту.
- Натуральне господарство** — господарство, в якому продукти харчування, одяг, взуття, домашнє начиння, знаряддя праці тощо виробляються лише для власного споживання, використовуються виключно для задоволення власних потреб, а не на продаж.
- Науково-технічна революція (НТР)** — докорінне, якісне реформування виробничих сил на основі перетворення науки у провідний фактор розвитку суспільного виробництва. **НТР** тісно пов'язана з ростом асигнувань на науку і збільшенням числа науково-дослідних інституцій, створенням у багатьох країнах загальнодержавного планування і управління наукою. Початок сучасної **НТР** умовно датується 50-ми рр. XX ст. У 70-ті рр. започатковується новий етап

революції — технологічний. 90-ми роками датується початок інформаційного етапу.

Науково-технічний прогрес (НТП) — процес відкриття та використання нових знань у господарському житті. Важливою особливістю **НТП** є високі темпи розвитку науки й техніки, скорочення розриву в часі між фундаментальними науковими відкриттями, створенням на їхній основі технічних засобів і широким впровадженням цих засобів у виробництво.

Націоналізація (фр. *nationalisation* — націоналізація, лат. *nation* — народ) — 1) акт одержавлення приватної власності з викупом чи без нього, право держави володіти майном з переданням його в користування установам, підприємствам, групам чи окремим особам; володіння та розпорядження майном уряду, його установ чи підприємств. За капіталізму **Н.** є частковою і звичайно охоплює ті підприємства чи галузі господарства, які перебувають у стані занепаду; 2) (радянськ.) перехід із приватної у державну власність основних засобів виробництва (т. зв. «командних висот в економіці»). Одержавлення економіки України було завершено до 1921 р. в усіх галузях виробництва.

Національна держава — держава, яка виникає на основі спільної культури, мови та етнічної належності (що для неї характерна міцна історична неперервність) вільних людей, їх рівності (громадянського суспільства); поділу влади на законодавчу, судову і виконавчу; формування національного (внутрішнього) ринку та його інститутів; участі держави у відтворенні національної ідентичності, наголошуючи на спільних символах і репрезентаціях реальності.

Національна політична економія — назва, яку отримала німецька політична економія, що заперечувала принципи космополітизму та індивідуалізму.

Національний ринок — внутрішній ринок, складовими елементами якого є: ринок предметів споживання, ринок засобів виробництва; ринок капіталів, цінних паперів, валюти; ринок нерухомості, в т. ч. землі; ринок науково-технічних розробок та інформації.

Недосконала конкуренція — термін, запропонований Дж. Робінсон для відображення особливостей ціноутворення в умовах монополізованої економіки, коли фірми-виробники конкурують між собою за найбільш прийнятну для споживача ціну товару.

Неоавстрійська школа — теоретична школа неолібералізму, очолювана Ф. Хайеком.

Неоінституціоналізм — теоретичний напрям у структурі сучасного інституціоналізму, парадигмальні основи якого сформувалися шляхом синтезу теоретико-методологічних засад традиційного американського інституціоналізму та неокласики; неоінституціоналізм пройшов суттєву еволюцію впродовж ХХ ст., а найбільшого визнання та наукового впливу набув в останні десятиріччя.

Неокейнсіанські теорії економічного зростання — теорії ґрунтовані на врахуванні системи «мультиплікатор-акселератор» і моделюванні економічної динаміки з використанням характеристик взаємозв'язку нагромадження і споживання.

Неокласика — один з провідних напрямів економічної теорії ХХ ст. Сформувався в 90-ті рр. ХІХ ст. на основі синтезу класичної ринкової ліберальної доктрини, маржиналізму та мікроекономічної теорії. З 30-х років ХХ ст. доповнився теорією економічного неолібералізму, неокласичним макроекономічним дослідженням, безпосередньо теоріями економічного зростання Р. Солоу, Д. Міда, ідеями виваженого державного регулювання.

Неоконсерватизм — напрям еволюції неокласичної теорії, що полягає у відродженні консервативних традицій класичного ринкового лібералізму в поєд-

нанні з новою класичною макроекономікою. Основними структурними елементами є монетаризм, теорії економіки пропозиції та раціональних очікувань.

Неолібералізм — напрям економічної думки, що базується на неокласичній методології та намагається обґрунтувати поєднання принципів економічної свободи з обмеженим державним регулюванням економіки. Сучасний неолібералізм є альтернативною кейнсіанству концепцією макроекономічного регулювання економіки на засадах створення конкурентного середовища та побудови соціального ринкового господарства.

Неолітична революція — революційна зміна в розвитку первісного суспільства, що історично відбулася в епоху неоліту і пов'язана з переходом від кочового до осілого способу життя, від мисливсько-збиральницької діяльності до землеробства і тваринництва, від привласнюючого до виробничо-відтворювального способу життязабезпечення.

Неформальні інституції — інституції, закріплені традиціями, звичаями, але такі, що не мають правового оформлення.

Німецький ордолібералізм — школа неолібералізму в Німеччині, що розвивалася на базі Фрайбурзького університету. «Ордо» — поняття, що означає «порядок» економічної системи, «природний устрій» вільного ринкового господарства.

Нова економічна історія — неоінституціональна теорія, очолювана Д. Норттом, яка сформувалася в результаті застосування теорії транзакційних витрат та теорії прав власності до аналізу історичного процесу економічного розвитку.

Нова економічна політика (неп) — перехід більшовицької партії від політики «воєнного комунізму» до еквівалентного обміну між містом і селом на основі ринкових відносин. Започаткований навесні 1921 р. Упроваджуючи неп, держава зберігала контроль над ринком, обмежуючи приватний сектор на користь державного сектору економіки. Згорання непу відбувається наприкінці 20-х років.

Нове кейнсіанство — сучасний етап еволюції кейнсіанства, що почався у 1980-х рр.; характеризується тенденцією теоретичного відокремлення прибічників американського монетарного посткейнсіанства у вигляді *нового кейнсіанства*, яке суттєво відрізняється як від неокейнсіанства 50—70-х рр., так і від посткейнсіанства 60—70-х рр. XX ст. Важливу роль у розробленні ідей нового кейнсіанства відіграли американські економісти Брюс Грінвальд, Джозеф Стігліц, Джордж Акерлоф та Жанет Йеллен, Олів'є Бланшар та Джуліо Ротемберг, Грегорі Манків та ін. Нові кейнсіанці, на відміну від своїх попередників, відокремлюють методологію економічних досліджень шляхом залучення як неокласичних ідей, так і відповідного категоріального апарату, використовують формально-математичний апарат загальної рівноваги; досліджують функціонування ринків капіталу, праці, товарів та раціональної поведінки господарських агентів в умовах макроекономічної невизначеності та неповноти економічної інформації.

Новий інституціоналізм — новітня парадигма інституціональної теорії, яка є результатом поєднання теоретичних основ традиційного інституціоналізму з суттєво модифікованими методологічними принципами неокласики.

«Новий курс» у США — система заходів уряду президента Ф. Д. Рузвельта в 1933—1938 рр. щодо ліквідації наслідків економічної кризи 1929—1933 рр. і пом'якшення суперечностей американського капіталізму. Поєднував заходи посилення державного регулювання економіки з реформами в соціальній сфері.

Ном (давньогрецькою — община) — у ієрографічній писемності слово община зображувалася у вигляді прямокутної місцевості, поділеної зрешувальною системою на окремі ділянки.

Нормативний аспект — аспект економічної науки, зокрема економічної теорії, що орієнтує на пошук відповіді на питання про те, «як має бути?», щоб суспільство більш повно реалізувало свої цілі в господарській сфері. Він є основою для обґрунтування рекомендацій стосовно свідомої організації господарського життя суспільства, проведення адекватної існуючим потребам економічної політики. Від нормативного аспекту економічної теорії залежить характер розвитку господарської системи суспільства — протікає стихійно, неконтрольовано з боку суспільства, чи свідомо організовано, у відповідності до існуючих умов та цілей.

Об'єкт історико-економічної науки — еволюція господарської сфери суспільства, основні етапи її становлення і розвитку. Історичними явищами і фактами господарського життя суспільства окреслюється коло проблем, що потрапляють до сфери наукового аналізу історико-економічної науки, визначається розмежувальна лінія стосовно інших економічних наук.

Огніщанин — старший княжий дружинник, боярин, який відповідав за перебіг господарського життя княжого дому, його вотчини. Представник княжої влади.

Ойкісне господарство — в античних державах домашнє господарство, господарство, засноване на натуральних відносинах (див. *Натуральне господарство*).

Ойкумена (від грец. — *oikeo* — заселяю) — заселення людиною частини земельної кулі.

Онтологічний підхід — спосіб пізнання суспільства шляхом дослідження його структурної будови та функціонування її складових.

Опортунізм — розрізняють **дві основні форми опортуністичної поведінки**: **«Ухиляння»** (*shrinking*) — *виникає тоді, коли працюють спільно («командою»), але отримання інформації про ефективність дії кожного або надто дороге, або неможливе*. При асиметрії інформації (підлеглий точно знає, скільки ним витрачено зусиль, а керівник має про це лише приблизне уявлення) виникає і стимул, і можливість працювати з неповною віддачею. **«Здирство»** (*holding-up*) — *спостерігається у тих випадках, коли будь-який агент володіє ресурсом, спеціально пристосованим для використання у даній «команді» і не має високої вартості поза нею*. Такий ресурс називається «специфічним». У решти учасників тоді з'являється можливість претендувати на частину доходу (квазіренту) від цього ресурсу, загрожуючи його власнику розривом відносин, якщо той відмовиться з ними поділитися. Небезпека «здириства» підриває стимул до інвестування у специфічні активи.

Ортодоксія — найтиповіша, загальновизнана, домінуюча теоретична складова певної школи чи напрямку. Найчастіше є структурним теоретичним ядром певного вчення, чим забезпечується його наукова визначеність, сформованість та сталість.

Освітня революція — перехід від майже суцільної безграмотності до масової початкової освіти, розвиток професійної та вищої професійної освіти.

Панщина — в Україні те саме, що *Відробіткова рента*.

Парадокс голосування (англ. *paradox of voting*) — суперечність, що виникає внаслідок того, що голосування на основі принципу більшості не забезпечує виявлення справжніх переваг суспільства стосовно економічних благ.

Патриції — у Давньому Римі X—VIII ст. до н. е. всі римляни — члени римської родової організації. З часом — лише представники аристократичних родин, які протиставляли себе іншим представникам римського народу (*populus*). Ві-

домі патріціальні роди Юліїв, Гораціїв, Курнаціїв та ін. Вони ставали покровителями збіднілих родичів.

Пекулій — у Стародавньому Римі майно, що виділялося членам родин. У III—II ст. до н. е. пекулій отримували раби із зобов'язанням виплати частини доходів власникам землі. Форма господарства, яке раб веде самостійно.

Первісне нагромадження капіталу — тривалий процес, що збігся з початком Великих географічних відкриттів та утворенням колоніальних імперій (кінець XV — середина XVII ст.). Нагромаджений капітал використовувався для утвердження ринкових економічних відносин.

Перебудова в економіці — структурна перебудова в економіці СРСР на основі реорганізації господарських механізмів. Хронологічно визначається з квітня 1985 р. (від обрання М. с. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС) до грудня 1991 р., тобто до моменту розпаду СРСР. У цей період керівництвом СРСР було проведено ряд заходів, спрямованих на трансформацію централізованої, планово розподільчої економіки у модель ринкового соціалізму.

Переяславська рада — угода 1654 р. між Україною і Росією, після якої московський уряд розпочав систематичне обмеження прав та привілеїв Гетьманської держави.

Писар — особлива категорія чиновників-жерців у стародавньому Єгипті, які в умовах централізованого господарства вели облік землі, зерна, робочої сили, продовольства, розподілу врожаю, повинностей і податків. Їх божественним оборонцем вважався Тот — бог писемності, рахунку і мудрості в образі павіана.

Плебеї — у Давньому Римі юридично вільні, але позбавлені громадянських прав особи. Плебеїв об'єднувало прагнення до рівноправ'я з патриціями через допущення їх до громадських земель.

Повоз — державна повинність у Київській Русі, що полягала в обов'язку поставляти продукти сільського господарства за розпорядженням князя на княжий двір або в похід. Повозом також називався обов'язок селянина постачати підводи для державних потреб.

Погост — в Київській Русі з часів княгині Ольги — місця збирання данини, адміністративно-територіальні одиниці. На чолі погосту стояли посадові особи, які відповідали за регулярну сплату податків.

Позитивний аспект — підхід, який покликаний в історії економіки та економічній думці розкрити реальний зміст явища чи процесу, дати відповідь на питання про те «що є?», «як є?», охарактеризувати історичні форми господарювання і стан господарської системи в конкретно-історичний момент його існування. Позитивний аспект економічної науки передбачає оцінку економічних думок, вчень з позиції їх науковості, якими вони були: точності опису реально існуючих процесів та господарських форм, використання наукових методів їх дослідження, аргументованості висновків та відсутності суперечності в теоретичних викладах тощо. Така оцінка наукової довершеності економічних вчень та думок завжди здійснюється з висоти пануючої парадигми економічної науки і тому історично може змінюватися.

Поліс — місто-держави, форма соціально-економічної та політичної організації суспільства, типова для Стародавньої Греції. Поліси виникли у VIII—VI ст. до н. е., включали як міське, так і сільське населення даної держави. Наприкінці V — початку IV ст. до н. е. полісний лад пережив кризу.

Політика грошового балансу — економічна політика періоду раннього меркантилізму (XV—XVI ст.), спрямована на збільшення кількості грошей в країні шляхом максимізації їх ввезення та заборони (обмеження) їх вільного вивезення, реалізація якої здійснювалася засобами прямого жорсткого державного контролю за рухом грошей в умовах готівкового дефіциту.

- Політика торговельного балансу** — економічна політика періоду пізнього меркантилізму (XVI—XVIII ст.), спрямована на збільшення грошової маси країни шляхом зростання торговельного прибутку на основі стійкого перевищення експорту над імпортом товарів. Здійснювалася через лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності внаслідок відмови держави від адміністративного контролю за рухом грошей та сприяння активізації зовнішньої торгівлі.
- Полюддя** — щорічний об'їзд у Київській Русі князем і його дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини. Розмір данини спочатку не був визначеним, а тому не раз виникали зловживання. У 945 р. княгиня Ольга регламентувала розміри данини.
- Посесійна мануфактура** — форма кріпосного підприємства, в якому використовується примусова праця приписаних до нього робітників. Виникла у XVIII ст., передбачала умовне володіння, найбільшого поширення набула в галузях важкої індустрії.
- Постіндустріалізму теорія** — соціально-інституціональна теорія, яка вивчає соціально-економічні зрушення в умовах постіндустріального суспільства, яке характеризується переважанням сфери послуг та науково-інформаційного сектору економіки. Найвизначнішим представником цієї теорії є американський соціолог Д. Белл.
- Пошук політичної ренти** (англ. *political rent seeking*) — прагнення отримати економічну ренту за допомогою політичного процесу. Державні чиновники намагаються отримати матеріальні вигоди за рахунок як суспільства в цілому, так і окремих осіб, які домагаються прийняття окремих рішень. Бюрократи, беручи участь у політичних процесах, роблять спроби провести такі рішення, які б гарантували їм отримання економічної ренти за рахунок суспільства.
- Предмет історико-економічної науки** — історичні форми господарств (господарських одиниць) та способів їх взаємодії між собою і суспільством в цілому, які відіграють ключову роль в історичному розвитку суспільного господарства. Важливою складовою предмета є глибина та адекватність пізнання людьми господарських процесів і відображення їх в економічних поглядах, думках, теоріях.
- Прекарій** — передача землі у користування селянам під зобов'язання нести певні повинності.
- Принцип єдності позитивного та нормативного аспектів економічної науки** — сутність цього принципу полягає у безпосередній спрямованості теоретичних досліджень на здійснення економічної політики, практичних заходів зі стабілізації економіки та сприяння економічному зростанню.
- Провали» (government failure) держави (уряду)** — це випадки, коли держава (уряд) неспроможна забезпечити ефективний розподіл і використання суспільних ресурсів. Логічне завершення теорії суспільного вибору. Здебільшого до провалів держави відносять наступне: 1) обмеженість необхідної для прийняття рішення інформації; 2) недосконалість політичного процесу: маніпулювання голосами через недосконалість регламенту, лобізм, логролінг, бюрократизм, пошук політичної ренти; 3) обмеженість контролю над бюрократією: стрімкий ріст державного апарату створює все нові й нові проблеми у цій сфері; 4) нездатність держави передбачати та ефективно контролювати найближчі і віддалені наслідки прийнятих нею рішень.
- Продовольча розкладка (продрозкладка)** — система заготівлі сільськогосподарських продуктів в період «воєнного комунізму» (1918—1921 рр.). Передбачала вилучення т. зв. надлишків хліба та інших продуктів не за певною нормою, а за фактом їх наявності.
- Продовольчий податок (продподаток)** — введений у 1921 р., діяв до 1923 р., поклав початок непу. Розмір визначався до весняної сівби залежно від за-

можності господарства, був менше, ніж продрозкладка. Фіксовану частину продукції здавали державі, решту — можна було продавати за вільними цінами.

Продуктивний клас — поняття, запроваджене фізіократами для позначення особливої економічної ролі сільськогосподарських виробників, праця яких створювала чистий продукт суспільства і, на їх думку, була єдиною продуктивною.

Промислова революція — перехід: 1) від *ручного* виробництва до машинного, яке приводилося в дію енергією пару, виробленою паровим двигуном; 2) від мануфактури до фабрики.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист внутрішнього ринку своєї країни від проникнення на нього іноземних товарів. Така політика ставить своїм завданням заохочення розвитку національної економіки, її захисту від іноземної конкуренції шляхом встановлення високого мита на іноземні товари.

Пучок правомочностей — загальне право виходить із концепції власності як складного пучка правомочностей, до того ж, правомочності на один і той же ресурс можуть належати різним людям. Специфікація права власності передбачає закріплення за кожною правомочністю чітко визначеного власника, а не визначення єдиного й абсолютного власника ресурсу. Тобто, право власності повністю специфіковано, коли у кожній правомочності є свій винятковий власник, а доступ до неї у інших суб'єктів обмежено. До основних елементів пучка прав власності відносять: право на виключення із доступу до ресурсу інших агентів; право на користування ресурсом; право на отримування від нього доходу; право на передачу всіх попередніх правомочностей.

П'ятирічки (п'ятирічні плани економічного і соціального розвитку СРСР) — основна форма економічного і соціального розвитку країни. Плани розроблялись з IV кварталу 1928 г.; I п'ятирічний план охоплював 1929—1932 рр., II — 1933—1937 рр., III — 1938—1942 рр., IV — 1946—1950 рр., V — 1951—1955 рр., VI — 1956—1960 рр., семирічний план — 1959—1965 рр., VIII п'ятирічний план — 1966—1970 рр., IX — 1971—1975 рр., X — 1976—1980 рр., XI — 1981—1985 рр., XII — 1985—1990 рр. У кожному плані містилися визначення головного економічного завдання, відповідно до особливостей даного періоду, та контрольні цифри.

Радгосп (радянське господарство) — велике державне сільськогосподарське підприємство, яке створювалося на націоналізованих та конфіскованих радянською державою землях. На відміну від колгоспу (колективного господарства) вважалося, що саме радгоспи є найбільш послідовною формою усупільнення сільського господарства.

Раднаргоспи (Ради народного господарства) — державні органи, які здійснювали управління дорученими їм галузями промисловості (до 1962 р. будівництвом у межах економічних адміністративних районів). Створені у 1957 р., ліквідовані в 1965 р. На території УРСР було утворено 11 раднаргоспів. Ідея раднаргоспів полягала в тому, щоб ліквідувати суперечності між галузевими й територіальними інтересами. Раднаргоспи поліпшили управління економікою на рівні регіонів, але виявилися неспроможними у розв'язанні галузевих та міжгалузевих проблем. Після їх ліквідації економіка повернулася до галузевої системи управління.

Рало — з часів первісних слов'ян назва дерев'яного плуга. В часи Київської Русі та пізніше, у Великому князівстві Литовському — одиниця оподаткування.

- Ранні цивілізації («протоцивілізації», «доосьові»)** — процес соціокультурної еволюції людства, передумови якого виникають унаслідок завершення «неолітичної революції». Ранні передумови цього процесу полягають у переході до міцної осілості, приросту чисельності й густоти населення, виробництві додаткового продукту, створенні соціокультурних норм організації та регулювання форм суспільного життя.
- Ранній меркантилізм** — перший історичний етап розвитку меркантилізму (XV—XVI стст.), спрямований на обґрунтування теорії грошового балансу та жорстких адміністративних заходів регламентації грошового обігу і зовнішньої торгівлі.
- Рантьє** — особа, головним джерелом доходів якої є процент від наданого в кредит капіталу чи від цінних паперів.
- Раціональних очікувань теорія** — одна із складових теоретичної платформи неоконсерваторів, яка належить до нової класичної макроекономіки. Її теоретичні основи були закладені ще в 50—60-х роках XX ст. у статті американського математика Р. Мута «Раціональні очікування і теорія руху цін» (1961), відповідно до якої раціональні суб'єкти (виробники і споживачі) ефективно переробляють і використовують усю наявну в економічній системі інформацію для прогнозування майбутнього руху ринкової кон'юнктури, приймають на основі цих очікувань свої господарські рішення. Подальша розробка теорії здійснена у 1970-х рр. американськими вченими Р. Лукасом, Т. Сарджентом, Н. Уоллесом. Роберт Лукас з Чиказького університету за розробку теорії раціональних очікувань у 1995 р. став лауреатом Нобелівської премії.
- Революція цін** — найбільш значущий наслідок Великих географічних відкриттів для країн Західної Європи, що виявився у різкому зростанні загальних цін на ринках у результаті могутнього припливу золота й срібла із Америки, Індії та Південно-Східної Азії.
- Редистрибуція** (від лат. *redistribuo* — перерозподіляю) — перерозподіл продукту між різними членами групи (общини) або іншими верствами населення, що здійснювався лідером групи — розпорядником господарства.
- Рези** — у часи Київської Русі лихварський відсоток.
- Рента-податок** — у суспільствах Східної цивілізації — посядання ренти як плати за землю і податку, тобто примусові вилучення у підданих на користь держави.
- Репарації** — матеріальне чи грошове відшкодування збитку, заподіяного війною, що виплачується державі-переможниці державою, яка зазнала поразки.
- Рефінансування** — погашення старої державної заборгованості шляхом випуску нових позик, головним чином шляхом короткотермінових зобов'язань чи зобов'язань, за якими спливає термін їх погашення, довготерміновими цінними паперами.
- Реформація** — соціальні потрясіння у XVI ст., що вилилися у масовий рух в країнах Західної Європи, спрямований на реформування церкви; широкий суспільний рух у Західній та Центральній Європі в XVI ст., який мав в основному антифеодалний характер, що набув форми боротьби проти католицької церкви — головної ідеологічної опори феодального устрою. Розпочався у Німеччині з виступів Мартина Лютера.
- Реципрокність** (від лат. *reciproco* — повертаю) — взаємність, еквівалентний обмін матеріальними цінностями та послугами, що вимірювалися в термінах соціальних цінностей і виражалися у формі престижу і пов'язаних з ним привілеїв.
- Ринкова інфраструктура** — система установ і організацій, які обслуговують і забезпечують злагоджену й ефективну роботу суб'єктів ринкових відносин

(банки, товарні, валютні та фондові біржі, інвестиційні і страхові компанії, наукові та спеціальні навчальні заклади тощо). Елементи інфраструктури можуть бути державні, громадські, приватні.

Розкуркулення — кампанія експропріації селянських господарств у 30-ті роки, складова частина примусової колективізації. Здійснювалася згідно з Постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Формально спрямована проти найзаможніших селян (в Україні їх було 1,5%), на практиці спричинила репресії проти значної кількості середняків, які в Україні становили дві третини селян.

«Руська правда» — пам'ятка давньоруської правової та економічної думки, кодекс феодального права Київської Русі.

Рядович — категорія залежного населення у Київській Русі. Втрата особистої свободи селянином за угодою, «рядом».

«Салічна правда» — пам'ятка правової та економічної думки Західної Європи VI ст. Відображає процеси формування аллоду, переходу землеробської громади у сусідську.

Світове господарство — взаємозв'язані і взаємодіючі господарства різних країн світу, що функціонують за погодженими правилами, послідовне їх об'єднання в єдину світову (світогосподарську) систему. Сукупність національних економік країн світу, пов'язаних між собою мобільними факторами виробництва.

Секуляризація — скасування державою церковної власності і перетворення її в світську шляхом конфіскації земельних володінь та майна церкви, монастирів. Широко проводилася в Англії у XVI ст.

Селяни-данники — категорія залежних селян у XV—XVI ст. у Великому князівстві Литовському, в тому числі й в Україні. Несли феодальні повинності.

Селянська реформа — низка законодавчих актів Російської імперії (1861 р. і наступних років), згідно з якими була ліквідована особиста залежність селян від поміщиків, створено органи селянського самоврядування, наділено селян землею та визначено повинності за неї, запроваджено викуп селянських наділів.

Сеньйорія (фр.) — те ж, що і *Манор* в Англії.

Сея закон — закон, обґрунтований відомим французьким економістом Ж. Б. Сеєм, який доводить цілковиту спроможність ринку до автоматичного саморегулювання. Виходячи з того, що в процесі виробництва створюється дохід, еквівалентний вартості виробленої продукції, Ж. Б. Сей стверджував, що збут для товарів створюється виробництвом, відтак реалізація суспільного продукту в ринковій економіці з гнучкими цінами здійснюється без перешкод, унеможливаючи кризи надвиробництва.

Синдикат — одна з форм монополістичних об'єднань, яка здійснює свою комерційну діяльність, зберігаючи виробничу та юридичну самостійність підприємств, що входять до її складу.

Синдикат (в період непу) — монополістичне об'єднання підприємств, яке виконує операції купівлі-продажу, позбавляючи тим самим підприємства комерційної самостійності з метою обмеження конкуренції, зростання цін та підвищення прибутку. В українських землях у складі Російської імперії були найбільш поширеною формою монополістичних об'єднань. У радянській країні в період непу синдикати виконували ту саму роль для державних підприємств: забезпечували збут продукції, закупівлю сировини, диктували ціни на внутрішньому та зовнішньому ринках.

- Системний аналіз** — один із методів пізнання та дослідження в історії економіки та економічної думки; передбачає розгляд кожного об'єкта як цілісного утворення, що має складну внутрішню структурну будову. Між його елементами виникають прямі та зворотні зв'язки. *Ціле* і його властивості більше за суму якостей усіх складових. У функціонуванні системи вирішальне значення має *головний зв'язок*, що визначає напрям її розвитку. Невизначеність причинно-наслідкових залежностей в точках біфуркації зумовлює необхідність розглядати *взаємодію* як основну форму зв'язків у межах системи тощо.
- Слуги** — категорія залежного населення в Україні часів Великого князівства Литовського. Здебільшого жили на княжих землях і несли військову службу, іноді сплачували грошову ренту — чинш. Перехідна категорія між феодалами і селянами, іноді отримували шляхетські права, але в більшості поповнювали число кріпаків.
- Смерд** — категорія залежного населення в Київській Русі, що віддавалися під захист князя та отримували землю у його володіннях. Смерди сплачували чинш, виконували воїнські та інші повинності.
- Соціальне ринкове господарство** — економічна політика, спрямована на згладжування соціальних суперечностей, підтримку підприємництва, створення умов для зростання життєвого рівня середніх верств населення. В основі господарської системи лежить вільна ринкова економіка та конкурентний ринок, а держава забезпечує ефективне конкурентне середовище.
- Соціально орієнтованої ринкової економіки теорія** — модель соціально-економічного устрою суспільства, розроблена представниками німецького неолібералізму, в якій ліберальна конкурентна ринкова економіка поєднується з активною соціальною політикою держави, спрямованою на перерозподіл доходів в інтересах соціального захисту та вирівнювання доходів.
- «Специфікація» (визначення) прав власності** — необхідна умова ефективної роботи ринку. Ця норма передбачає повагу та добровільне підпорядкування закону, який специфікує право власності. Економічним агентам вигідніше мати специфіковані права власності, ніж не мати будь-яких. Адже специфікація прав власності знижує невизначеність у взаємовідносинах і створює передумови для оптимального використання рідкісних ресурсів. Специфікація підштовхує до прийняття найефективніших економічних рішень. Навпаки, протилежне явище — «розмивання» прав власності — має місце тоді, коли вони нечітко визначені та погано захищені або підпадають під різного роду обмеження. Специфікація прав власності передбачає закріплення за кожною правомочністю чітко визначеного власника, а не визначення єдиного й абсолютного власника ресурсу. Тобто, право власності повністю специфіковано, коли у кожній правомочності є свій винятковий власник, а доступ до неї у інших суб'єктів обмежено.
- Спонтанна еволюція інституцій** — неокласична концепція, що пояснює природу та причини виникнення суспільних інститутів як переважно спонтанний (стихийний) процес, який не є безпосереднім результатом свідомої діяльності людей.
- Справедлива ціна (Аристотель)** — ціна, що встановлюється за обоюсторонньою добровільною угодою учасників обміну, які не є монополістами.
- Стагфляція** — характерна складова циклічних спадів середини 1970-х та початку 1980-х рр., нове економічне явище, яке характеризується одночасним спадом обсягів виробництва зі зростанням безробіття та одночасним протіканням інфляційних процесів.
- Століпінська аграрна реформа (1906—1916)** — реформа, яка продовжила перетворення в аграрному секторі Російської імперії на засадах утвердження при-

ватної селянської власності, розвитку відносин купівлі-продажу землі, формування господарств фермерського типу, зростання товарності сільського господарства та розвитку ринкових відносин на селі.

Суспільне середовище господарської діяльності — сукупність суспільних норм та механізмів їх дотримання в господарській сфері.

Суспільного вибору теорія — теорія, яка вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах. Через теорію суспільного вибору робиться спроба послідовно провести принципи індивідуалізму, поширивши їх на всі види діяльності, у тому числі на державну службу. Прихильники теорії суспільного вибору (Дж. Б'юкенен та ін.) розглядають політичний ринок за аналогією з товарним. Держава — це арена конкуренції людей за: вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місця на ієрархічній драбині. Але держава — це особливий ринок. Його учасники мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників до вищих органів держави, депутати — приймати закони, чиновники — стежити за їх виконанням. Виборці та політики розглядаються як індивіди, що обмінюються голосами та передвиборчими обіцянками. Основними сферами аналізу цієї теорії є сам виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика державного регулювання.

Схоластика — середньовічна філософія, яка створила систему штучних, суто формальних логічних аргументів для теоретичного виправдання догматів церкви. Тлумачиться як знання, відірвані від життя, які засновані на міркуваннях, не перевірених досвідом.

Теорема Коуза — див. *Коуза теорема*.

Теорії системної трансформації капіталізму — ряд теорій, що виникли у 50—60-х роках ХХ ст. в межах інституціонального напрямку. В основу цих теорій покладено ідею щодо інституційних змін, еволюції капіталізму під впливом таких чинників, як НТП, державне регулювання. Центром тяжіння цих теорій є ідея НТР.

Теорія (від грец. *theoria*) — система основних ідей в тій чи іншій галузі знання; форма наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки дійсності.

Теорія економіки пропозиції — див. *Економіки пропозиції теорія*.

Теорія раціональних очікувань — див. *Раціональних очікувань теорія*.

Теорія суспільного вибору — див. *Суспільного вибору теорія*.

Технологічний детермінізм — дослідницький принцип традиційного інституціоналізму та сучасної соціально-інституціональної теорії, який полягає у дослідженні визначальної ролі техногенного фактору у здійсненні соціально-економічної еволюції суспільства.

Товарне виробництво — організація суспільного виробництва, за якої окремі продукти створюються відокремленими товаровиробниками, і для задоволення колективних і суспільних потреб необхідні купівля-продаж цих продуктів, що стають товарами на ринку. Таке виробництво передбачає обмін, через який здійснюються економічні зв'язки між розрізненими товаровиробниками, та соціально-економічну відокремленість виробників, характер якої залежить від панівного типу власності.

Товарне господарство — форма ведення господарства, за якої продукти виготовляються не для власного споживання, а для обміну через купівлю-продаж.

Трансакційні витрати («витрати використання ринкового механізму») — витрати, що забезпечують перехід прав власності із одних рук до інших і охо-

рону цих прав. На відміну від трансформаційних витрат, трансакційні витрати не пов'язані із самим процесом створення вартості. Вони забезпечують трансакцію. Тобто, трансакційні витрати — це витрати, що виникають, коли індивіди обмінюють свої права власності в умовах неповної інформації або підтверджують їх у тих самих умовах. Трансакційні витрати «складаються із витрат оцінки корисних властивостей об'єкта обміну та витрат забезпечення прав і примусу до їх дотримання» (Д. Норт). Ці витрати слугують джерелом соціальних, політичних та економічних інституцій. Деякі автори розглядають трансакційні витрати як неоднорідну за своїм складом категорію, яка охоплює витрати на отримання інформації про уподобання та можливості контрагентів, досягнення угоди, а також витрати на контроль за виконанням та захист досягнутих угод. У теоріях деяких економістів трансакційні витрати існують не тільки в ринковій економіці (Р. Коуз, К. Ерроу, Д. Норт), але і в альтернативних способах економічної організації, і, зокрема, у плановій економіці (С. Ченг, А. Алчіан, Г. Демсетц). Так, згідно з С. Ченгом, максимальні трансакційні витрати спостерігаються у плановій економіці, що зрештою визначає її неефективність. У межах неоінституціональної теорії немає єдності у поясненні природи трансакційних витрат. Відомо щонайменше три варіанти пояснення, звідки і чому при здійсненні операцій виникають *трансакційні витрати*: підхід теорії трансакційних витрат; підхід теорії суспільного вибору; підхід теорії угод.

Трансакційні витрати легалізації бізнесу — різновид трансакційних витрат, які визначають «ціну підпорядкування закону» та включають наступні елементи: 1) установчі витрати (реєстрація, отримання ліцензії, відкриття рахунку в банку та ін.); 2) витрати утримання в межах закону (сплата податків, дотримання законодавчих меж трудових відносин, правових рамок вирішення соціальних питань та ін.); 3) витрати специфікації та захисту прав власності; 4) витрати на розв'язання економіко-правових конфліктів та захист від третіх осіб та ін.

Трансформаційні витрати — це витрати, що супроводжують процес фізичної зміни матеріалу, внаслідок чого отримується продукт, який має певну цінність. У ці витрати входять не лише витрати обробки матеріалу, а й витрати, пов'язані з плануванням та координацією процесу виробництва (якщо останній стосується технології, а не взаємовідносин між людьми).

Трансформаційні процеси — процеси, спрямовані на перетворення існуючої господарської системи.

Трапезити — мінйали, які у Давній Греції виконували функції банкірів.

Трест — монополістичне об'єднання підприємств з метою спільного виробництва і збуту; підприємства, що з'єднуються, втрачають як комерційну, так і виробничу самостійність, а керівництво їх діяльністю здійснюється з єдиного центру. Загальний прибуток тресту розподіляється відповідно до пайової участі окремих підприємств. У період НЕПу трестами були територіальні або галузеві об'єднання державних підприємств, «яким держава надає самостійності у проведенні своїх операцій відповідно до статуту, та які діють на началах комерційного розрахунку з метою одержання прибутку».

Трудові армії — одна з форм примусового залучення робочої сили в промисловість та на транспорт у період «воєнного комунізму». Створювались шляхом реорганізації окремих військових підрозділів, в основному використовувалися в таких галузях народного господарства, як транспорт, видобуток вугілля, лісозаготівля, будівельні роботи. Деякі форми трудових армій зберігалися протягом усього радянського часу (будівельні війська, залізничні).

Трудові мобілізації — метод здійснення загальної трудової повинності радянською владою. Мобілізації підлягали чоловіки від 18 до 50 років та жінки у віці від 18 до 40 років. Робітників «приписували» до відповідних підприємств та зобов'язували виконувати встановлену норму виробітку. Ті, хто ухилився від роботи або самовільно залишав підприємство, підлягали відправці до концентраційних таборів.

Трудодень — міра оплати праці колгоспників в суспільному господарстві (на основі їх пайової участі у розподілі доходів), застосовувалася в колгоспах в 1930—1966 рр. Поступово було здійснено перехід на щомісячну грошову оплату праці.

Тяглі люди — на українських землях під владою Польщі та Литви — категорія селян, які відбували панщину. Розмір панщини (за «волочною помірою») встановлювався відповідно до майнового стану селянського господарства (див. *Волока*).

Українська Рада Народного Господарства (УРНГ) — центральний орган управління й регулювання економічного життя УСРР на початок 20-х років. Створена у 1920 р. шляхом реорганізації Профбюро. Відала питаннями переходу до непу, розробляла перспективні напрями відбудови й розвитку провідних галузей народного господарства. Зосередила у своїх руках усі економічні важелі, чим сприяла централізації управління. Припинила свою діяльність у вересні 1923 р.

«Устава на волоки» — земельна реформа, реалізована у Великому князівстві Литовському починаючи з 1557 р. (див. *Волока*).

Фабрика — промислове підприємство з машинним способом виробництва.

Фараон (від єгипет. слова «*пер аа*» — «великий дім», грец. «*фарао*») — титул царів Стародавнього Єгипту, який збережений біблійською письмовою традицією.

Феномен раціонального ігнорування — феномен, що присутній у системі представницької демократії і з яким пов'язана нерівність в отриманні інформації. Якщо уряд приймає рішення, яке принесе вигоду суспільству в цілому, хоча окремі групи населення можуть програти (наприклад, відміна субсидій будь-якому сектору економіки), але кожен окремий виборець отримає малу вигоду від того, адже загальна корисність розподілиться серед усього населення. За таких обставин виборці поводять себе апатично, байдуже, що й дістало назву раціонального ігнорування, оскільки більшості населення немає сенсу збирати та оцінювати інформацію про даний проект, зазнавати витрат задля майже невідчутної вигоди. Але ущемлена меншість, яка постраждає від відміни субсидій, організується у групи тиску.

Феод — у Західній Європі форма феодального землеволодіння, яке передається у спадок і передбачає несення певної служби, найчастіше воєнної.

Феодальна рента — дохід з землі, який одержували феодали у вигляді різних форм ренти: відробіткової (панщини), продуктової та грошової. Перехід від однієї форми до іншої обумовлювався розвитком товарно-грошових відносин. Наприкінці XV ст. у багатьох країнах Європейської цивілізації основною формою феодальної земельної ренти стала грошова рента.

Фети — відповідно до законів Солона — найнижчий, четвертий клас афінських громадян, які, на відміну від перших трьох, не мали землі.

Фізіократи — представники класичної політичної політекономії у Франції (Ф. Кене, А. Р. Тюрго, В. Мірабо та ін.). Фізіократи вважали, що додаткова вартість

створюється тільки сільськогосподарською працею, цим самим підкреслюючи різницю між основним та обіговим капіталом. Виступали проти меркантилізму, обстоювали вільну торгівлю.

Фізіократія — назва найбільш представницького вчення першого етапу розвитку класичної політекономії у Франції (середини XVIII ст.), представники якого гостро критикували меркантилізм і виходили з визначальної ролі землі, природних факторів та аграрної сфери у житті суспільства та створенні багатства.

Фільварок (пол. *folwark*, від нім. *Vorwerk* — хутір, ферма) — у Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV—XIX ст. велике багатогалузеве панське товарне господарство, яке ґрунтувалося на примусовій праці кріпосних селян.

Фінансова олігархія — політичне та економічне панування невеликої групи людей, що управляє державою і економікою.

Фінансовий капітал — якісно нова форма капіталу, яка виникає в результаті злиття монополістичного банківського та монополістичного промислового капіталів; термін, запроваджений у науковий обіг німецьким економістом Р. Гільфердінгом, для пояснення нових взаємовідносин між банківськими та промисловими монополіями, що склалися наприкінці XIX — на початку XX ст. В сучасних умовах фінансовий капітал охоплює крупні капітали у торгівлі, сільському господарстві, кредитній сфері, на транспорті тощо.

Фондова біржа — організований, постійно діючий ринок цінних паперів. Фондові біржі мобілізують тимчасово вільні гроші підприємств і громадян шляхом продажу їм цінних паперів.

Формальні інституції — інституції, що отримали формальне закріплення у правових нормах.

Формаційна парадигма — сукупність фундаментальних положень, методологічних підходів, згідно з якими історичний розвиток кожного суспільства полягав у закономірних і послідовних змінах первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної суспільно-економічних формацій;

Фритредерство — напрям в економічній політиці, який знайшов найяскравіший прояв у період промислового капіталізму. Його сутність полягала у вимозі свободи торгівлі, а також неутручання держави у підприємницьку діяльність; течія економічної думки, що виступає за свободу торгівлі та неутручання держави в господарське життя.

Холоп — у Київській державі категорія залежного населення, яка за своїм правовим статусом була близькою до рабів. У Речі Посполитій холопи — загальна назва залежних селян.

Хрематистика (Аристотель) — наука про збагачення, отримання прибутку, особливо у вигляді грошей.

Цензива — грошова рента у Франції в період її комутації (див. *Комутація ренти*)

Цензитарій — у Франції селянин, який поступово викупав свою особисту свободу.

Цех ремісничий — у середньовічній Європі об'єднання ремісників однієї спеціальності (від нім. спілка, складчина, яку ремісники, учасники корпорації влаштовували для забезпечення видатків на суспільні потреби)

Цивілізаційна (синергетична) парадигма — відображає зміну загальнонаукової парадигми, розробленої Декартом—Ньютоном, та перехід до системного ана-

лізу певних об'єктів. Нині вона набула форми *синергетичної парадигми*, згідно з постулатами якої об'єкти розглядаються як складні відкриті системи, що здатні до самоорганізації. Системно-синергетичний аналіз передбачає розглядати кожне суспільство як цілісне утворення, що має структурну будову, яка постійно ускладнюється, кожним елементом якої виконуються певні функції. *Цивілізаційна парадигма* передбачає розглядати людство в цілому, яке утворюють світові цивілізації. Як одиниця історичного розвитку людства виступає конкретне суспільство, що належить до певної цивілізації і характеризується власними етапами розвитку. Цивілізаційний аналіз суспільства вимагає в *центрі всіх суспільних процесів розглядати людину*, її взаємодію з іншими людьми та суспільством загалом. Сам термін «цивілізація» походить від лат. слова «civilis» що означало наявність у людини таких суспільних рис, як доброзичливість, гідність, привітність тощо. Системно-синергетичний підхід передбачає відображення в економічних процесах цілісності суспільства, дій усіх цивілізаційних факторів.

Цивілізаційні фактори суспільного розвитку — сукупність факторів впливу на суспільний розвиток, що представлені специфікою духовно-культурних цінностей, формами і способами здійснення влади, організації життя суспільства та іншими чинниками, що відіграють вирішальну роль у будь-якій сфері суспільства. Урахування ролі цивілізаційних факторів розвитку суспільства є однією з основних вимог системно-синергетичного підходу до його вивчення.

Челядь — назва залежного населення у Київській Русі. До IX ст. вживалася для означення рабів у стані патріархального рабства; у IX—X ст. — раби, які стали об'єктами купівлі-продажу. Згодом (з XI ст.) — збірна назва населення феодальної вотчини, яке перебувало у різних формах залежності (хлопи, закупи, смерди тощо). В Україні у XV—XIX ст. челяддю називали слуг у господарстві.

Червінець (рос. — червонец) — російська назва іноземних дукатів, головним чином голландського карбування. Вперше в обігу Російської держави з'явився за реформою Петра I у 1701 р. і важив, як і золотий дукат, 3,4 г золота. Знову червінець запроваджено в радянські часи в ході грошової реформи 1922—1924 рр. Вага цього червінця становила 7,74 г чистого золота. До кінця 1926 р. вільно обмінювався на золото на валютних ринках як внутрішньому, так і зовнішніх. З початком індустріалізації та збільшенням емісії грошей червінець знецінився і залишився засобом платежу лише всередині країни.

Чиказька школа — створена і очолювана Мілтоном Фрідменом (1912 р. н.) школа неолібералізму та монетаризму.

«Шокова терапія» — один із заходів монетарної економічної політики. Комплекс радикальних заходів, спрямованих на оздоровлення економіки, які порушують звичний плин господарських відносин, явищ, що супроводжується низкою негативних явищ: інфляцією, безробіттям, позбавленням підприємств більшої частини оборотних коштів, різким зниженням зобов'язань держави перед населенням тощо.

Юнга план — план стягування репараційних платежів з Німеччини, розроблений у 1929—30 рр. замість *Дауеса плану*. Названий по імені американсько-

го банкіра О. Юнга, що очолив розроблення плану. Затверджений на Гаагській конференції в січні 1930 р., передбачав зниження розміру річних репараційних платежів, скасування усіх форм і видів контролю над Німеччиною, її народним господарством і фінансами, сприяв мілітаризації німецької економіки. З 15 липня 1931 р. фактично перестав діяти по одноосібному рішенню уряду Німеччини.

Ярмарок (від нім. — «щорічний ринок») — великий, періодично діючий ринок, організований у певному місці, у заздалегідь визначений час та на обмежений термін. Основним призначенням ярмарку є оптова та роздрібна купівля-продаж (без посередників) значних обсягів виробленої продукції та партій товарів за зразками. Виникнення ярмарків сприяло становленню бірж.

Література до всіх тем курсу

1. *Бартенев С. А.* Экономическая история: Учебник. — М.: Экономистъ, 2004. — 442 с.
2. *Бартенев С. А.* История экономических учений: Учебник. — М.: Юристъ, 2003. — 456 с.
3. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: Пер. с англ. — М.: Academia, 1999. — 786 с.
4. *Березин И. С.* Краткая история экономической мысли: Учеб. пособие. — М.: Русская Деловая Литература, 2000. — 368 с.
5. *Березин И. С.* Краткая история экономического развития. Учеб. пособие. — М.: Русская Деловая Литература, 1998. — 288 с.
6. *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. — М.: Дело Лтд, 1994. — 687 с.
7. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст. — Т. 2: Ігри обміну. — К.: Основи, 1997. — 585 С.
8. *Ван дер Вее Г.* История мировой экономики: 1945—1990 гг. — М.: Наука, 1994. — 412 с.
9. *Гусейнов Р.* История мировой экономики: Запад — Восток — Россия: Учеб. пособие. — Новосибирск: Сиб. Унив. Изд-во, 2004. — 552 с.
10. 25 ключевых книг по экономике / Ален Бейтон, Антуан Казорла, Нристиан Долло, Анн Мари Дре: Пер. с фр. — Б. М., Урал LTD, 1999. — 559 с.
11. *Злупко С. М.* Історія економічної теорії. — К.: Знання, 2005. — 719 с.
12. *Иноземцев В. Л.* Расколота цивилизация: Науч. изд. — М.: Academia: Наука, 1999. — 724 с.
13. История экономических учений: Учеб. пособие / Ред. В. С. Автономов. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 784 с.
14. История мировой экономики: Учеб. для вузов / Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой. — М.: ЮНИТИ, 2003. — 723 с.
15. История экономики: Учебник / Под общ. ред. проф. О. Д. Кузнецовой и проф. И. Н. Шапкина. — М.: ИНФРА-М, 2002 — 384 с.
16. История экономических учений: Учебник. — Ч. II / Под ред. А. Г. Худокормова. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 416 с.
17. Історія економічних учень: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.; За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко — К.: КНЕУ, 2001. — 564 С.
18. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. — Ч. 1, 2 / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2005
19. Історія економічної думки України / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська та ін. — К.: Либідь, 1993. — 272 с.
20. *Камерон Р.* Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней: Пер. с англ. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. — 544 с.
21. *Кейнс Дж. М.* Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей: Реф.-дайдж. / Укл. Фещенко В. М. — К.: АУБ, 1999. — 189 с.

22. *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки України: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2004. — 431 с.
23. *Коуз Р.* Фирма, рынок и право: Пер. с англ. — М.: Дело ЛТД, 1993. — 192 с.
24. *Кун Т.* Структура научных революций: Пер. с англ. / Сост. В. Ю. Кузнецов. — М.: АСТ, 2001. — 608 с.
25. *Леоненко П. М., Юхименко П. І.* Економічна історія: Навч. посіб. — К.: Знання-Прес, 2004. — 570 с.
26. *Лортикян Э. Л.* История экономических реформ. — Х.: Консул, 1999. — 288 с.
27. *Лортикян Э. Л.* История экономики и экономической мысли Украины: Эволюция рыночной экономики. — Х.: Консул, 2004. — 360 с.
28. *Майбурд Е. М.* Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. — М.: Дело, 2000. — 560 с.
29. *Мак-Ніл Вільям.* Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. — К.: Ніка-Центр, 2002. — 1111 с.
30. *Маркс К.* Капитал. Т. 1 — 4 // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 23—26.
31. *Мартыновский С.* Экономика от Аристотеля до наших дней: Основные направления анализа. — Одесса: Друк, 2001. — 416 с.
32. *Маршалл А.* Принципы экономической науки: Реф. підруч. / Уклад. В. М. Фещенко. — К.: АДС «УМК Центр», 2001. — 211 с.
33. *Негishi Такаши.* История экономической теории: Пер. с англ. / Под ред. Л. Л. Любимова и др. — М.: АО «Аспект Пресс», 1995. — 462 с.
34. Новітня історія України (1900—2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К.: Вища шк., 2002. — 663 с.
35. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. — 2-ге вид. — К.: Либідь, 2000. — 358 с.
36. Панорама экономической мысли конца XX столетия: В 2 т.: Пер. с англ. / Под ред. Д. Гринзуэя, М. Блини, И. Стюарта. — СПб.: Экон. шк., 2002.
37. *Подолінський С. А.* Вибрані твори / Упоряд. Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — 328 с.
38. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. — К.: Либідь, 1993.
39. *Проскурін П. В.* Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — 372 с.
40. *Рикардо Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. — Т. 1. — М.: Госполитиздат, 1955. — 358 с.
41. *Робинсон Дж.* Экономическая теория несовершенной конкуренции: Пер. с англ. — Вступ. ст. и общ. ред. И. М. Осадчей. — М.: Прогресс, 1986. — 472 с.
42. *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли. — М.: Прогресс, 1968. — 600 с.
43. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Соцэкгиз, 1962. — 684 с.
44. *Сэй Ж. Б.* Трактат по политической экономии. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии. — М.: Дело, 2000. — 232 с.
45. *Тимочко Н. О.* Економічна історія України. — К.: КНЕУ, 2005. — 204 с.
46. *Тимошина Т. М.* Экономическая история зарубежных стран: Учеб. пособие / Под ред. проф. М. Н. Чепурина. — М.: Юрид. дом «Юстицинформ», 2002. — 496 с.
47. *Толмачева Р. П.* Экономическая история: генезис рыночной экономики: Учебник. — М.: Дашков и К^о, 2002. — 604 с.
48. *Туган-Барановский М. И.* Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. — 3-е изд. — М., 1914. — 384 с.
49. *Туган-Барановський М. І.* Політична економія. Курс популярний / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. — К.: Наукова думка, 1994. — 263 с.

50. *Фещенко В. М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX — початку XX ст. — К.: КНЕУ, 2003. — 187 с.
51. *Хикс Дж.* Теория экономической истории: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Нуреева. — М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2003. — 224 с.
52. *Чемберлин Э.* Теория монополистической конкуренции: Реориентация теории стоимости: Пер. с англ. / Под ред. Ю. Я. Ольсевича. — М.: Экономика, 1996. — 351 с.
53. *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — Т. 1. — М.: Попурри, 1998. — 688 с.
54. *Шумпетер Й.* История экономического анализа: В 3 т. — СПб.: Экон. шк., 2004.
55. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития (Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). — М.: Прогресс, 1992. — 562 с.
56. Экономическая история мира. Европа. — Т. 1—4 / Под общ. ред. М. В. Котопова. — М.: Дашков и К^о, 2004—2006.
57. *Ядгаров Я. С.* История экономических учений: Учеб. для вузов. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 480 с.
58. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — 2-е изд. — М.: Республика, 1994. — 527 с.

Навчальне видання

СТЕПАНЕНКО Сергій Васильович
АНТОНЮК Станіслав Никифорович
ФЕЩЕНКО Валентина Михайлівна
ТИМОЧКО Наталія Олександрівна та ін.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
професора С. В. Степаненко*

Редактори *А. Бородавко, В. Гломозда, Л. Гримальська,
Т. Камінська, Л. Кучеренко, Н. Підлужна, Л. Тютюнник, Н. Царик*
Художник обкладинки *С. Волощук*
Технічний редактор *І. Федосенко*
Коректор *І. Савлук*
Верстка *О. Бабич*

Підп. до друку 28.12.09. Формат 70×108/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсет. Ум.-друк. арк. 51,6.
Обл.-вид. арк. 56,78. Наклад 3095 пр. Зам. 09-3743

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua